

นิทานสังวรธรรม

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี

สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

จัดพิมพ์ถวาย

๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

นิพนธ์สมเด็จพระธรรม

ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา

พระนิพนธ์ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖
จัดพิมพ์ถวาย

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา, - กรุงเทพฯ :

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖,

ISBN 978-616-7821-19-1

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ตุลาคม ๒๕๕๖

จำนวนพิมพ์ : ๕,๐๐๐ เล่ม

ออกแบบปก : พระเทพพร คุณวโร

ออกแบบรูปเล่ม : พระปริยญา อภิชาโน

แบบอักษรญาณสังวรธรรม : อาจารย์วิชัย รักชาติ

ดำเนินการผลิตโดย : สาละพิมพ์การ ๐-๒๔๒๙-๒๔๕๒

พิมพ์ที่ : บริษัท ปัญญณ์ตร์ บุ๊คส์ บายดิ้ง จำกัด

๓๖ หมู่ ๘ ถ.คลองถนน ต.เสาธงหิน อ.บางใหญ่ จ.นนทบุรี ๑๑๑๔๐

โทร ๐-๒๑๑๐-๔๔๒๘-๘, ๐๘๑-๘๕๔-๐๗๕๙

คำปรารภ

นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร นายกรัฐมนตรี
ในโอกาสการจัดทำหนังสือที่ระลึกงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
พุทธศักราช ๒๕๕๖

.....

เนื่องในโอกาสที่สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆ-
ปริณายก ทรงเจริญพระชันษา ๑๐๐ ปีบริบูรณ์ ในวันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๖
นี้ นับว่าเป็นศุภมงคลวาระอันหาได้ยากยิ่ง และมีได้เคยปรากฏมีแต่กาลก่อน เป็น
ที่ปิติโสมนัสของพุทธบริษัททั้งปวง รัฐบาลพร้อมด้วยคณะสงฆ์และประชาชนไทยผู้
เป็นศาสนิกชนจึงได้ร่วมกันจัดงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ขึ้นระหว่างวันที่ ๑ - ๗ ตุลาคม พุทธศักราช
๒๕๕๖ เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้รับงานฉลองพระชันษาดังกล่าวไว้ใน
พระบรมราชูปถัมภ์ นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณหาที่สุคติได้

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
ทรงเป็นพระมหาเถระผู้เพียบพร้อมด้วยศีลและธรรม ได้ทรงปฏิบัติบำเพ็ญศาสนกิจ
น้อยใหญ่เกื้อกูลแก่พุทธศาสนิกชนทั้งในประเทศและต่างประเทศมาช้านาน ได้ทรง
พระเมตตาโปรดให้สร้างพุทธสถาน อาคารเรียน และสถานสาธารณประโยชน์ขึ้นไว้
เป็นจำนวนมาก เพื่อเผยแผ่พระบวรพุทธศาสนา ส่งเสริมการศึกษา และอำนวยความสะดวก
สุขแก่ชุมชนมุขได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือหลากหลายเรื่องเกี่ยวกับหลักธรรม
คำสอนและเรื่องน่ารู้ในพระบวรพระพุทธศาสนาไว้เป็นจำนวนมาก หนังสือพระนิพนธ์
เหล่านี้เป็นที่ยกย่องกันว่าได้ทรงเรียบเรียงด้วยพระปรีชาสามารถ ทรงสอดส่องเชี่ยวชาญ

ในอรรถและธรรม ได้ทรงนำพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้ามาแสดงให้ปรากฏ เป็นประโยชน์แก่มหาชนที่จะได้ศึกษาและใคร่ครวญตรึกตรองปฏิบัติตาม นับว่าพระนิพนธ์เหล่านี้เป็นเพชรน้ำเอกที่ทรงคุณค่ายิ่งแก่การเผยแผ่พระศาสนา

ในวาระงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก นอกจากการจัดงานฉลองสมโภชและกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติต่าง ๆ แล้ว คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ เห็นสมควรจัดพิมพ์หนังสือประมวลพระนิพนธ์ชิ้นชุดหนึ่งเรียกว่า “**ญาณสังวรธรรม**” เพื่อเป็นที่ระลึก และเป็นธรรมานุสรณ์เฉลิมพระเกียรติคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ให้ปรากฏยั่งยืนสืบไป

รัฐบาลในนามของพุทธศาสนิกชนทั้งปวง ขอเชิญชวนพุทธบริษัททุกฝ่ายพร้อมใจกันอธิษฐานจิตถวายพระกุศลและน้อมเศียรเกล้าถวายพระพรแต่สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ขอจงทรงเจริญพระชันษายิ่งยืนนาน ทรงเบิกบานผ่องแผ้วเป็นหลักชัยและประทีปธรรมแก่คณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชนทั้งไทยและเทศ ทรงเป็นบุญเขตที่เคารพศรัทธาของมหาชนอยู่ตราปจิวริวัตติกาล

(นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี

๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

คำชี้แจง

ญาณสังวรธรรม เล่ม ๒๐ คือเรื่อง ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา ซึ่งประกอบด้วย พระนิพนธ์เกี่ยวกับคำสอนที่เป็นหลักสำคัญทางพระพุทธศาสนา ๕ เรื่อง คือ ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา ความเข้าใจเรื่องพระอภิธรรม ความเข้าใจเรื่องปฏิจสมุขปาถ ความเข้าใจเรื่องนิพพาน พระพุทธศาสนา-ปรัชญา ซึ่งแต่ละเรื่องได้คัดดัดแปลงมาจากพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ เป็นการคัดดัดดัดตอนมาเฉพาะเรื่องนั้น ๆ แล้วมาเรียบเรียงให้เป็นเรื่องเดียวกัน เพื่อสะดวกแก่ผู้ประสงค์จะอ่านศึกษาในเรื่องนั้น ๆ ดังนี้

ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา คัดดัดแปลงมาจากเรื่องหลักพระพุทธศาสนา พิมพ์เผยแพร่ ครั้งแรก ในงานฉลองพระชันษา ๙๖ ปี ของสมเด็จพระญาณสังวร ๓ ตุลาคม ๒๕๕๒

ความเข้าใจเรื่องพระอภิธรรม คัดดัดแปลงมาจากเรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า

ความเข้าใจเรื่องปฏิจสมุขปาถ คัดดัดแปลงมาจากเรื่องหลักธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนา ซึ่งเดิมพิมพ์เผยแพร่ในชื่อว่า ธรรมโมวาท

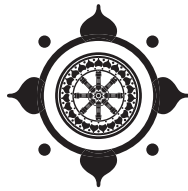
ความเข้าใจเรื่องนิพพาน คัดดัดแปลงมาจากเรื่องหลักธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนา เช่นเดียวกัน

พระพุทธศาสนา-ปรัชญา คัดดัดแปลงมาจากพระนิพนธ์หลายเรื่อง คือจากเรื่องหลักธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนา ธรรมกถาในการอบรมกรรมฐาน (พ.ศ. ๒๕๒๓) ลักษณะพระพุทธศาสนา ทศบารมี ทศพิธราชธรรม

สำหรับเรื่องพระพุทธศาสนา-ปรัชญานี้ ในการพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๗ เนื่องในการที่ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาปรัชญาและศาสนา แต่ สมเด็จพระญาณสังวร วันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๓๗ ใช้ชื่อว่า ธรรมดุษฎี ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ในงานบำเพ็ญกุศลวันคล้ายวันประสูติ ๓ ตุลาคม ๒๕๔๙ จึงได้เปลี่ยนชื่อเป็น พระพุทธศาสนา-ปรัชญา

วัดบวรนิเวศวิหาร

๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา

สารบัญ

ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้า	๓
พระธรรม	๑๑
พระสงฆ์	๒๐
พระรัตนตรัย	๒๗
พระพุทธศาสนา	๓๓
พุทธศาสนิก	๔๐
สรณะ	๔๗

ความเข้าใจเรื่องพระอภิธรรม

นำเรื่อง	๕๗
การสังคายนา	๕๙
ทำวัตร	๖๑
หลักฐานเรื่องอภิธรรม	๖๒
การอบรมกำลังใจ	๖๖
อภิธรรม ๗ คัมภีร์	๖๘
คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ	๗๒
จิตเสวยอารมณ์	๗๔
วิถิจิต	๗๕

หน้าที่ของจิต	๗๗
วิธีทำสมาธิ	๗๙
หลักการจำแนกจิต	๘๐
จิต ๔ ประเภท	๘๑
การทำสมาธิ	๘๔
ธรรมมีความหมาย ๔ ประการ	๘๔
ภาพแห่งธรรมปรากฏ	๘๖
โลก ๓	๘๗
เจตสิก	๘๙
วิญญูณ มโน และจิต ใน ๒ ปีฏก	๙๒
ปฏิสนธิและจตุติ	๙๔
กรรม ๑๒	๙๗
จตุติจิต	๑๐๑
รูป	๑๐๖
รูปในกามโลก	๑๑๔
กำเนิดของคน	๑๑๖
นิพพาน	๑๒๐

ความเข้าใจเรื่องปัจจุสมุปบาท

ความหมายของปัจจุสมุปบาท	๑๒๕
สังขาร วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา -	
ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ	๑๒๘
อัทธา คือ ระยะเวลา ๓	๑๓๒

๑๒ ลูกโซ่ ร้อยโยงกัน ๑๑ ห่วง ต่อกันไปเป็นสาย	๑๓๕
สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๑,๒	๑๓๗
สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๓,๔,๕,๖,๗	๑๔๐
สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๘,๙	๑๔๕
สายสัมพันธ์ที่ ๑๐, ๑๑ กับปัจจุสมุปบาทคือ อริยสัจจ์พิสดาร	๑๔๘
อนุโลม ปฏิโลม วัฏฏะ ๓ อริยสัจจ์ ๒ สายสมุทัย	๑๕๑
นิโรธวาร, อริยสัจจ์ ๒ สายนิโรธ ปัจจุสมุปบาทสายอวิชา-วิชา-วิปากขันธ	๑๕๕
อรรถาแห่งปัจจุสมุปบาทมีอยู่ทุกกาล	๑๕๙
นิพพาน เหนือเหตุผล	๑๖๓

ความเข้าใจเรื่องนิพพาน

โมกขธรรมเมื่อก่อนตรัสรู้	๑๗๑
โมกขธรรมเมื่อตรัสรู้	๑๗๕
บายหน้าไปสู่นิพพาน	๑๘๐
ศัพท์ว่า นิพพาน	๑๘๔
นิพพานมี ๒	๑๘๗
นิพพานเป็นสังขธรรม	๑๙๑

พระพุทธศาสนา-ปรัชญา

ภาค ๑ พระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าคือใคร	๑๙๗
พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร	๒๐๔
พระพุทธศาสนาคืออะไร	๒๐๙
พระพุทธศาสนาสอนอะไร	๒๑๔

คำสอนพื้นฐานคือเรื่องกรรม	๒๒๐
กรรมเก่ากรรมใหม่	๒๒๑
ผลของกรรมและกิริยา	๒๒๓
กรรมเป็นของตน	๒๒๕
เรื่องกรรมต้องอาศัยศรัทธาและปัญญา	๒๒๖
กุศลกรรมและอกุศลกรรม	๒๒๗
การให้ผลของความดีความชั่ว	๒๒๘
อกุศลละได้ กุศลทำได้	๒๓๑
เหตุให้คนทำผิด	๒๓๒
ความหมายของวิบากกรรม	๒๓๓
หลักศรัทธาของพระพุทธศาสนา	๒๓๖
คำสอนเพื่อประโยชน์ในทางโลก	๒๓๘
อนุบุพพิภพ	๒๓๘
ทิฏฐิธัมมิกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบัน	๒๓๙
สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายหน้า	๒๔๐
หัวใจของพระพุทธศาสนา	๒๔๔
สัมมาทิฏฐิ	๒๔๕
สัมมาสังกัปปะ	๒๔๕
สัมมาวาจา	๒๔๕
สัมมากัมมันตะ	๒๔๖
สัมมาอาชีวะ	๒๔๖
สัมมาวายามะ	๒๔๖
สัมมาสติ	๒๔๖
สัมมาสมาธิ	๒๔๗

สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า	๒๔๗
สัมมาทิฏฐิ - สัมมาสังกัปปะ	๒๔๘
สัมมาทิฏฐิ - สัมมาวาจา	๒๔๙
สัมมาทิฏฐิ - สัมมากัมมันตะ	๒๔๙
สัมมาทิฏฐิ - สัมมาอาชีวะ	๒๕๐
การตั้งจิตมั่นในทางที่ชอบ	๒๕๐
สัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนา	๒๕๑
ได้สัมมาทิฏฐิย่อมนได้สัมมาสังกัปปะ	๒๕๓
ได้สัมมาทิฏฐิย่อมนได้สัมมาวาจา	๒๕๔
ได้สัมมาวาจาย่อมนได้สัมมากัมมันตะ	๒๕๔
ได้สัมมากัมมันตะ ย่อมนได้สัมมาอาชีวะ	๒๕๕
ได้สัมมาอาชีวะย่อมนได้สัมมาวายามะ	๒๕๕
ได้สัมมาวายามะย่อมนได้สัมมาสติ	๒๕๕
ได้สัมมาสติย่อมนได้สัมมาสมาธิ	๒๕๕
ได้สัมมาสมาธิย่อมนได้สัมมาญาณ	๒๕๖
ได้สัมมาญาณย่อมนได้สัมมาวิมุตติ	๒๕๖
ละอกุศลธรรมด้วยมรรคสิบ	๒๕๖
มรรคสมังคี	๒๕๗

ผลสูงสุดในพระพุทธศาสนา : นิพพาน

สัลเลขปฏิบัติ	๒๖๑
มรรค ผล นิพพาน	๒๖๓
นิพพาน วิวราคะ	๒๖๔
บรมธรรม	๒๖๖
ชีณาสวะ	๒๖๘

นิพพานและพุทธภาวะ	๒๖๙
ปฏิบัติถูก ปฏิบัติตรง	๒๗๐
ดับวิตกจริต	๒๗๑
สอุปาทิเสสนิพพานและอนุุปาทิเสสนิพพาน	๒๗๓
ปฏิบัติโพชฌงค์เจ็ด	๒๗๔
อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตตินิพพาน	๒๗๕
สังขตธรรมหรือสังขาร	๒๗๗
สังขตลักษณะ	๒๗๘
อสังขตธรรมหรือวิสังขาร	๒๗๙
สอุปาทิเสสและอนุุปาทิเสสโดยปริยาย	๒๘๐
อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตตินิพพาน	๒๘๒
นิพพานฉาน	๒๘๓
นิพพานปัญญา	๒๘๓
ตัทธกนิพพาน	๒๘๔
ดับตัณหา ดับมรรค	๒๘๖

ภาค ๒ พระพุทธศาสนากับปัญหาทางปรัชญา

ไม่ทรงพยากรณ์ปัญหาโลกแตก	๒๘๙
ทรงพยากรณ์เรื่องทุกข์ และการแก้ทุกข์	๒๙๐
ทรงแสดงปัจจุบันธรรม	๒๙๑
ปัญหาของสัตว์โลก	๒๙๓
ตัณหา – ลูกศรเสียบแทงใจ	๒๙๔
นิพพาน – ความสิ้นตัณหา	๒๙๕
ทรงสอนให้ใช้ปัญญาถอนลูกศรหรือตัณหา	๒๙๖

พุทธธรรมกับปัญหาเรื่องความจริงหรือสิ่งที่มีอยู่	๒๙๘
วัตถุและโลกในพุทธธรรม	๓๐๙
สังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุง	๓๐๙
สังขตลักษณะ	๓๑๐
ไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณะ	๓๑๑
โอกาสโลกและสังขารโลก	๓๑๒
ทรงสอนให้พิจารณาแยกธาตุ	๓๑๓
ความหมายของธาตุ	๓๑๔
ปฐวีธาตุ ธาตุดิน	๓๑๕
อาโปธาตุ ธาตุน้ำ	๓๑๕
เตโชธาตุ ธาตุไฟ	๓๑๕
วาโยธาตุ ธาตุลม	๓๑๕
อากาศธาตุ ธาตุอากาศหรือช่องว่าง	๓๑๖
พิจารณาให้เห็นสักแต่ว่าเป็นธาตุ	๓๑๖
อากาศไม่มีที่สุด วิญญาณไม่มีที่สุด	๓๑๗
อธิบายธาตุและสังขาร	๓๑๙
จิต-วิญญาณ ในพระพุทธศาสนา	
จิตเป็นธาตุรู้	๓๒๐
จิตไม่มีสรีระสัณฐาน	๓๒๑
จิตเป็นวิญญาณธาตุ	๓๒๓
จิตตัวเดิมและจิตที่เป็นตัวอาการ	๓๒๕
ความอุปบัติและจตุตถจิต	๓๒๖
สัตว์โลกหรือสัตตภาวะ	๓๒๘

วิญญานธาตุ – จิตที่เป็นตัวเดิม	๓๒๙
จิต – อัดตภาวะหรือจิตตภาวะ	๓๓๐
อารมณ์คืออาการที่ปรากฏของจิต	๓๓๑
อารมณ์เป็นอาหารอย่างหนึ่งของจิต	๓๓๓
ธรรมเป็นอาหารของจิตโดยตรง	๓๓๔
พระพุทธศาสนาไม่แสดงว่าตายเกิดหรือตายสูญ	๓๓๔
กิเลส กรรม วิบาก	๓๓๕
ดับตัณหา ดับทุกข์	๓๓๙
เมื่อพุทธภาวะปรากฏ สัตตภาวะก็ดับ	๓๔๐
รูปร่างและนามกาย	๓๔๐
เวทนา	๓๔๑
สัญญา	๓๔๒
สังขาร	๓๔๒
วิญญาน	๓๔๒
สังขารและวิญญานในความหมายที่ต่างกัน	๓๔๓
กายมีความหมายอย่างเดียวกับขันธ	๓๔๔
อุปาทานขันธ ขันธที่เป็นที่ยึดถือ	๓๔๕
สังขตธรรมฝ่ายวัตถุ	๓๔๗
สังขารฝ่ายวัตถุมีเกิดมีดับ	๓๔๘
เมื่อรูปร่างดับ วิญญานธาตุเคลื่อนไปตามกรรม	๓๔๙
วิญญานธาตุอุปบัติหรือจุติเพราะกิเลส	๓๕๐
อธิบายความหมายของสภาพกับภาวะ	๓๕๓
กระบวนการของกาย	๓๕๓

กระบวนการของจิต	๓๕๔
รูปนามหรือนามรูป	๓๕๖
จิตน้อมอภีธรรมทางทวารทั้ง ๖	๓๕๗
อินทรีย์หรืออายตนะภายใน หรือวิญญาณ ๖	๓๕๙
จิตรู้ได้ เพราะต่ออายตนะภายในภายนอก	๓๖๑
จิตรับอารมณ์ด้วยความรู้หรือน้อมไปรู้	๓๖๔
ธรรมชาติแท้ของจิต ปรภัสสรคือผุดผ่อง	๓๖๗
จิตเศร้าหมองเพราะอุปกิเลส	๓๖๘
อารมณ์และกิเลสตกตะกอนอยู่ในจิต	๓๗๐
ความรู้ในแนวของพระพุทธธรรม	๓๗๒
ความรู้ทางอายตนะ	๓๗๓
มโนเป็นตัวเชื่อมระหว่างรูปและนาม	๓๗๓
วิถีจิตใจเกี่ยวกับระบบมโนตรงกับระบบมันสมอง	๓๗๔
ความรู้ทางอายตนะไม่ใช่ตัวปัญหา	๓๗๕
ทางให้เกิดปัญญา	๓๗๖
ปริยัติปัญญา ปฏิบัติปัญญา ปฏิเวธปัญญา	๓๗๗
ปัญญาที่แท้จริง ต้องเป็นปัญญาที่รู้ทั่วถึงสัจจะ	๓๗๘
ปัญญาในอริยสัจเป็นปัญญาสูงสุด	๓๘๐
ปริยัติปัญญา	๓๘๑
อบรมปัญญาที่ทำให้ละเว้นได้	๓๘๑
ให้รู้จักกำหนดรู้หรือปัญญา	๓๘๓
สภาพเหตุผลและเหนือเหตุผลในพุทธธรรม	๓๘๕

ความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้า

ในชมพูทวีป ซึ่งเป็นประเทศอินเดีย ปากีสถาน และเนปาลในบัดนี้ ในมัชฌิมชนบท คือในภูมิภาคส่วนกลางของชมพูทวีปนั้น เมื่อก่อนพุทธศก ๘๐ ปี ศาสดาเอกของโลกได้ประสูติแล้ว ที่อุทยานลุมพินีวัน ตั้งอยู่ในกึ่งกลางแห่งนครกบิลพัสดุ์และนครเทวทหะ เมื่อ ณ วันบูรณมี (วันเพ็ญ) เดือนเวสสาขะ (ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๖ ในปีปกติ เดือน ๗ ในปีอธิกมาส ตรงกับเดือนพฤษภาคมเป็นพื้น) เป็นโอรสแห่งพระเจ้าสุทโธทนะ ศากยะ กับพระนางมายา กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ เป็นพระราชกุมารในศากยราชตระกูลโคตมโคตรอยู่ในฐานะเป็นองค์รัชทายาทแห่งพระราชบิดา

พระราชกุมารทรงมีพระรูปลักษณะงามสง่า ต้องด้วยมหาบุรุษลักษณะตามตำรับของพราหมณ์ ซึ่งมีทำนายไว้ว่า มหาบุรุษผู้ประกอบด้วยลักษณะเหล่านี้จักมีคติเป็น ๒ คือถ้าอยู่ครองฆราวาสจักได้เป็นจักรพรรดิราช พระราชาเอกในโลก ถ้าออกทรงผนวช จักได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระศาสดาเอกในโลก ดังกล่าวว่า เมื่อพระราชกุมารประสูติใหม่ มีตาบสองคี่หนึ่งชื่ออสิตะ ผู้อาศัยอยู่ข้างเขาคิหมพานต์ ผู้คุ่นเคยและเป็นทีนั้บถือของราชตระกูล ได้เข้าไปเฝ้าเยี่ยม ได้เห็นพระลักษณะนั้นแล้วไม่อาจยอมให้พระราชกุมารนมัสการตน กลับกราบลงที่พระบาทของพระราชกุมารเอง แล้วกล่าวทำนายลักษณะของพระราชกุมารดังกล่าวนั้น

เมื่อประสูติแล้วได้ ๕ วัน พระราชบิดาได้ประกอบพระราชพิธีชานพระนามพระราชกุมารว่า “สิทธัตถะ” แปลว่า “ผู้สำเร็จประโยชน์ที่ประสงค์” เมื่อประสูติแล้ว

ได้ ๗ วัน พระนางมายา พระมารดาสิ้นพระชนม์ พระเจ้าสุทโธทนะจึงทรงมอบพระราชโอรสแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมี พระมาตุจฉา (น้ำ เป็นพระน้องนางของพระนางมายา) บำรุงเลี้ยงต่อมา พระนางได้ทรงรับทำนุบำรุงเลี้ยงเป็นอย่างดี แม้ในต่อมาทรงมีพระราชบุตรทรงพระนามว่า “นันทะ” และพระราชบุตรีทรงพระนามว่า “รูปนันทา” ก็ทรงทำนุบำรุงไม่ยิ่งกว่า พระสิทธัตถกุมารจึงทรงได้รับทะนุถนอมบำรุงเลี้ยงอย่างดียิ่งมาโดยลำดับ เมื่อมีพระชนมายุได้ ๗ ปี พระราชบิดาตรัสให้ชุดสระโบกขรณี ๓ สระ ปลูกบัว ๓ อย่าง อย่างละสระ ในพระราชนิเวศน์ตกแต่งให้เป็นที่เล่นสำราญพระหฤทัย และจัดประทานเครื่องเล่น เครื่องทรง เครื่องประดับตกแต่ง ล้วนเป็นของประณีตมีคนคอยปฏิบัติทะนุถนอมระแวดระวังตลอดเวลา ครั้นมีพระชนมายุเจริญควรจะศึกษาศิลปวิทยาได้ พระราชบิดาจึงทรงมอบให้ศึกษาในสำนักครุวิศวามิตร พระสิทธัตถกุมารทรงเรียนได้ว่องไวจนสิ้นความรู้อาจารย์แล้ว ได้แสดงให้ปรากฏในที่ประชุมเป็นที่รับรองว่าทรงมีความรู้ความสามารถเป็นอย่างดีเยี่ยม ครั้นมีพระชนมได้ ๑๖ ปี พระราชบิดาโปรดให้สร้างปราสาท ๓ หลัง เพื่อเป็นที่เสด็จอยู่แห่งพระราชโอรสใน ๓ ถดู ตรัสขอพระราชบุตรีแห่งพระเจ้าสุปปพุทธะ ในเทวทहनคร มีพระนามว่า “ยโสธรา” หรือ “พิมพา” อันประสูติแต่พระนางอมิตา พระกนิษฐภคินีของพระองค์มาอภิเษกเป็นพระชายา พระราชกุมารทรงเสวยสุขสมบัติตามขรราวาสวิสัยบริบูรณ์ตลอดมาจนมีพระชนมายุได้ ๒๙ ปี มีพระโอรสประสูติแต่พระนางยโสธราองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า “ราหุล”

พระสิทธัตถกุมารแม้จะทรงถูกผูกพันด้วยอภิมรณสมบัติต่าง ๆ เพื่อให้เสด็จอยู่ครองขรราวาสมิให้เสด็จออกทรงผนวช แต่พระองค์ทรงเป็นมหาบุรุษคือบุคคลชั้นยอดเป็นโพธิสัตว์ คือผู้พอใจรักในการแสวงหาความรู้ความจริง พร้อมทั้งพอใจรักในความดี ความบริสุทธิ์และในสรรพสัตว์ด้วยเมตตากรุณา ทรงมีพระปัญญาที่มีความดีความบริสุทธิ์ และมีพระกรุณาสูงกว่าสามัญชน จะกล่าวว่า ทรงเป็นผู้มีกำหนดจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าก็ได้ จึงไม่ทรงลุ่มหลงไปในเครื่องอภิมรณต่าง ๆ อย่างงมงาย ทรงเห็นประโยชน์ที่ควรทำว่าค่าสูงกว่า ทั้งทรงเข้มแข็งสามารถเพื่อที่จะสละอภิมรณสุขต่าง ๆ เพื่อประกอบประโยชน์กิจ แม้จะทำได้ยากสักเพียงไรก็ตาม พระคุณสมบัติดังกล่าวนี้พึงเห็นได้จากพระประวัติตั้งแต่ต้น

เมื่อทรงอยู่ในวัยศึกษาศิลปวิทยา ก็ทรงบากบั่นศึกษาจนสำเร็จเป็นอย่างดีเยี่ยม เพราะทรงสละความเกียจคร้านและการเล่นการสนุกตลอดถึงอภิมรณสุขต่าง ๆ ที่เป็นอุปสรรคอันตรงต่อการศึกษานั้นอยู่อย่างพุ่มเฟิย มีพระหฤทัยรักในการศึกษา และพากเพียรแสวงหาความรู้เพียงอย่างเดียว ไม่พะวักพะวนแหวะเวียนไปเสียในเรื่องอื่น ข้อนี้จึงควรเป็นตัวอย่างของผู้ที่กำลังอยู่ในวัยหรือสมัยศึกษาทั่วไป ที่จะมีแต่ความพอใจ รักเรียนรักศึกษา แสวงหาความรู้จนสำเร็จ

เมื่อทรงเจริญพระวัยขึ้นเป็นพระดรุณ ถึงคราวควรอภิเษกจึงทรงอภิเษกด้วย พระราชกุมารีที่คู่ควรกัน ประกอบพิธีการตามพระราชประเพณี ไม่มีข้อพิงครหาอย่างใดอย่างหนึ่ง ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของผู้ประสงค์จะมีคู่ครองทั่วไป ในอันที่จะรอให้ถึงกาลเวลาอันสมควรและปฏิบัติในทางที่ถูกที่ควร ยอมให้มีการพินิจพิจารณาโดยรอบคอบ ทั้งทางฝ่ายตนเอง ทั้งทางฝ่ายผู้ใหญ่ที่เกี่ยวข้อง ไม่ทำผลุนผลันไปตามลำพังใจที่ว่องไวแรงของคนดรุณวัย ซึ่งจะเป็นเหตุให้เสียใจภายหลัง

เมื่อทรงอภิเษกมีพระชายาแล้ว ก็ทรงปฏิบัติหน้าที่ระหว่างกันด้วยดี ไม่ปรากฏว่ามีกรร้าวฉาน มีความสมัครสามัคคี มีความสุขสมบูรณ์ในฆราวาส ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของผู้ครองเรือนทั่วไป ในอันที่จะครองเรือนให้ดี ให้มีความเรียบร้อยสงบสุข ในครอบครัวด้วยทุกฝ่ายต่างปฏิบัติชอบในหน้าที่ต่อกัน ไม่นอกใจกัน อะลุ่มอล่วยสมัครสมานกัน

พระสิทธัตถกุมาร แม้จะไม่มีแสดงไว้โดยตรงว่าได้ทรงปกครองแคว้นแคว้น แต่ก็พึงเห็นว่าได้ทรงช่วยพระราชบิดาในการปกครองเป็นแน่ เพราะทรงเป็นเจ้านายในราชตระกูล ซึ่งมีหน้าที่ปกครองประชาชน ทรงตั้งอยู่ในฐานะเป็นทายาทของพระราชบิดา เหตุอีกประการหนึ่งที่สำคัญ คือทรงเป็นมหาบุรุษโพธิสัตว์ผู้มีพื้นเพฉลาดหลักแหลม มีพระอัธยาศัยบริสุทธิ เต็มไปด้วยเมตตากรุณา จึงทำให้อยู่มีดี ๆ มิได้ต้องคิดให้เห็นเหตุเห็นผลจนสว่างกระจ่างแจ้งและเมื่อเห็นใครเป็นทุกข์เดือดร้อนอย่างน้อยในที่เฉพะตา แล้วก็ทนเฉยอยู่มิได้ต้องชวนชวยช่วยอย่างใดอย่างหนึ่ง อันอัธยาศัยที่ทนอยู่จะไม่ช่วยทุกข์ใครมิได้นี้เป็นลักษณะของมหาบุรุษโดยแท้ ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของผู้มีหน้าที่ปกครองตั้งแต่ส่วนน้อย เช่นภายในครอบครัว ภายในวง

ธุรกิจย่อย ๆ ต่าง ๆ จนถึงในส่วนใหญ่ขึ้นไปโดยลำดับ ในอันที่จะสำเนียงให้มีความรอบรู้เพียงพอ ทำความดี มีความบริสุทธิ์สะอาด ประกอบด้วยเมตตากรุณานำผู้อยู่ในปกครองไปสู่ความสว่าง ความสุข ความเจริญ ทำให้อยู่ด้วยกันเป็นสุข ไม่ขาดแคลนคับแค้น ไม่หวาดระแวงนอนสะดุ้ง เหมือนอย่างอยู่ด้วยกันในระหว่างญาติมิตรเป็นที่รัก

พระราชกุมารได้ประทับเสวยสุขสำราญในท่ามกลางสุขสมบัติ อันพึงอภิรมย์ต่าง ๆ ล่วงปีมาโดยลำดับ ความบริบูรณ์ต่าง ๆ มิได้บกพร่อง คงมีบำรุงบำเรออยู่อย่างพรักพร้อม แม้อย่างนั้นทุกอย่างก็ไม่อาจผูกพันกันทางบุคคลผู้เป็นมหาบุรุษโพธิสัตว์ไว้ได้ เวลาตั้งกล่าวได้มาถึงเช้าแล้ว เมื่อพระสิทธัตถกุมารได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๔ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ในระหว่างทางเมื่อเสด็จประพาสพระราชอุทยาน ๔ วาระโดยลำดับกัน พระโพธิสัตว์ทรงสังเวชพระหฤทัยเพราะได้ทอดพระเนตรเห็น ๓ เทวทูตข้างต้น ทรงพอพระหฤทัยในบรรพชาเพราะได้ทอดพระเนตรเห็นสมณะ จนถึงน้อมพระหฤทัยจะเสด็จออกไปบรรพชา

เทวทูต แปลว่า ทูตเทพยดา อย่างที่พูดกันว่าทูตสวรรค์ ท่านจึงแสดงตามศัพท์ว่าทูตที่เทพยดาสร้างนิมิตไว้ เพื่อให้พระราชกุมารทอดพระเนตรเห็น แต่ท่านก็แสดงไว้โดยความว่า พระโพธิสัตว์ทรงปรารถนาถึงความแก่ เจ็บ ตาย อันครอบงำมหาชนทุกคน ทรงดำริแสวงหาทางพ้น อันเรียกว่า โมกขธรรม (ธรรมเป็นเครื่องพ้น) ทรงเห็นว่าสภาพทั้งปวงย่อมมีของแก่กัน เช่นมีร้อนแล้วก็มีเย็นแก่ มีมืดแล้วก็มีสว่างแก่ บางทีจะมีทางแก่ทุกข์ ๓ อย่าง คือ แก่ เจ็บ ตาย นี้ได้ แต่ถ้ายังอยู่ในฆราวาสก็ไม่มีโอกาสปฏิบัติแสวงหา ส่วนบรรพชาเป็นโอกาสแสวงหาได้ จึงมีพระดำริจะเสด็จออกบรรพชา ไม่ไยดีในฆราวาสสมบัติ ในเวลาอื่น เมื่อทรงเห็นคนแก่ เจ็บ ตายและสมณะ ก็มีได้ทรงปรารถนาจนเห็นจริง ส่วนในเวลาสุดท้ายนี้ทรงปรารถนาจนเห็นความจริง จึงเรียกว่าได้ทรงเห็นเทวทูต

เมื่อพระโพธิสัตว์ได้ทรงปรารถนาเห็นประโยชน์ของการบรรพชา ก็ตัดพระหฤทัยรักในพระชายา และพระโอรสซึ่งประสูติใหม่ กับทั้งบุคคลและวัตถุที่รักทั้งปวง

แล้วเสด็จออกผนวชเที่ยวจาริกไปแต่พระองค์เดียวเมื่อมีพระชนมายุได้ ๒๙ ปี ด้วยพระหฤทัยมุ่งมั่นจะได้โมกขธรรม อันเป็นประโยชน์ยิ่งใหญ่แก่โลก ไม่ไยดีสิ่งอื่นทั้งหมด ตามวิสัยของมหาบุรุษโพธิสัตว์ได้เคยประทับอยู่บนปราสาท แวดล้อมด้วยบุคคลและวัตถุที่พึงอภิรมย์ ก็ต้องมาประทับอยู่องค์เดียวแวดล้อมไปด้วยต้นไม้ภูเขา และสัตว์ป่านานาชนิด เคยเสด็จด้วยพระราชยานต่าง ๆ ก็ต้องเสด็จด้วยพระบาท บนภาคพื้นตามธรรมชาติ เคยมีผู้ตั้งเครื่องเสวยถวายบริบูรณ์ ก็ต้องเสด็จภิกขาจาร ได้อาหารพอเสวยบ้าง ไม่พอบ้าง ตามแต่เขาจะถวาย แต่พระโพธิสัตว์ก็ไม่ทรงย่อท้อ ทรงปฏิบัติแสวงหาทางโมกขธรรมเรื่อยไป

ในขั้นแรกได้เสด็จไปสู่สำนักของดาบส ๒ ท่าน คือ อาฬารดาบส กาลามโคตร และอุทกดาบส รามบุตร ทรงศึกษาจนสิ้นความรู้ของอาจารย์ทั้ง ๒ โดยลำดับแล้ว ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางตรัสรู้ จึงเสด็จหลีกออกไปปฏิบัติในทางทรมานพระกายให้ลำบาก อันเรียกว่า *ทukurกิริยา* (การทำให้ทำได้ยาก) โดยล้าพังพระองค์ ทรงทดลองเปลี่ยนไปให้ลำบากยิ่งยวดเข้าทุกที จนถึงขั้นยิ่งยวดอย่างที่สุด ไม่มีโยคีอื่นจะทำให้เกินขึ้นไปกว่าได้แล้ว ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางตรัสรู้จึงทรงเลิก ทรงบำรุงพระกายให้กลับมีพระกำลังขึ้น แล้วทรงเริ่มปฏิบัติทางจิต ซึ่งเรียกในภายหลังว่า *อริยมรรคมีองค์ ๘* จึงได้ตรัสรู้ธรรม หรือเรียกว่าตรัสรู้ริยัสัจจ ๔ ณ ควางโทธิพฤกษ์ ในตำบลอุรุเวลาเสนานิคม แคว้นมคธ ในราตรีวันบูรณมี เดือนเวสสาขะ เช่นเดียวกับเมื่อประสูติ เมื่อมีพระชนมายุ ๓๕ ปี เมื่อตรัสรู้แล้วได้พระนามว่า “พุทธ” “ผู้ตรัสรู้” เรียกกันว่า “พระพุทธเจ้า” ทรงได้โมกขธรรมเมื่อได้ตรัสรู้นั้นแล

พระสิทธัตถกุมารทรงเป็นมหาบุรุษโพธิสัตว์ จึงทรงมีความคิดสูงก้าวล่วงสามัญชน สิ่งที่คนธรรมดาได้ยินได้เห็นแล้วไม่คิด ก็ทรงคิด และคิดจนพบเหตุผล คิดจนไม่ติดในเหตุผล ถ้าไม่เช่นนั้น พระพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนาก็คงไม่เกิดขึ้นในโลก ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของบุคคลทั่วไป ในอันที่จะใช้ความสังเกตและคิดหาเหตุผลในสิ่งที่ประสบพบผ่าน ให้เหมือนอย่างคนตาดีดูรูป มิใช่เหมือนคนตาบอดดูรูป และเมื่อมองเห็นทุกข์หรืออุปสรรคอันตรายต่าง ๆ ก็ไม่ยอมอับจนพ่ายแพ้ เพราะต้องมีสิ่งที่แก้กันได้อย่างแน่นอน จึงต้องพยายามหาสิ่งที่อาจแก้กันได้นั้นให้ได้

ผู้ประสบความสำเร็จทุกคนในกิจการทุกอย่างไม่ว่าเล็กหรือใหญ่ ก็เพราะมองเห็นเหตุผล เมื่อพบอุปสรรคก็ไม่ยอมแพ้ พยายามแก้ไขจนสำเร็จ ในการแก้ไขหรือในการปฏิบัติเพื่อให้สำเร็จประโยชน์จำต้องมีการเสียสละ แต่การเสียสละที่ถูกต้องนั้นหมายถึงเสียสละสุขส่วนน้อยเพื่อสุขที่ไพบูลย์ เช่นสละสุขเฉพาะตนเพื่อสุขส่วนรวมหรือสละดังที่ท่านแนะนำไว้ว่า

“พึงสละทรัพย์เพื่อรักษาอวัยวะ พึงสละอวัยวะเพื่อรักษาชีวิต พึงสละทั้งทรัพย์ทั้งอวัยวะตลอดถึงชีวิตเพื่อรักษาธรรม”

ในประการสุดท้ายนี้ พึงเห็นพระโพธิสัตว์เป็นตัวอย่าง เพราะในเย็นวันที่ตรัสรู้เมื่อประทับนั่งลงบนพ่อนหญ้าคาที่ทรงเกลี้ยเป็นที่ประทับนั่ง ณ ภายใต้โพธิพฤกษ์แล้ว ก็ได้ทรงตั้งพระหฤทัยเด็ดเดี่ยว ความว่า

“เนื้อและเลือดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก ก็ตามที ยังไม่บรรลุดังธรรมเพียงใด ก็จักไม่ลุกขึ้นเพียงนั้น”

จึงชื่อว่าได้ทรงยอมสละทุกอย่างเพื่อธรรม ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของบุคคลผู้มุ่งบำเพ็ญคุณประโยชน์ทั่วไปในอันที่จะไม่มุ่งสุขประโยชน์เฉพาะตนเท่านั้น แต่ให้มุ่งกว้างออกไป และยอมเสียสละประโยชน์สุขส่วนน้อยนั้นเพื่อส่วนใหญ่ คนที่สามารถทำคุณประโยชน์แก่หมู่ชนก็เพราะสามารถสละเพื่อหมู่ชน ถ้าไม่สามารถสละก็ไม่สามารถสร้างคุณประโยชน์อะไรได้เลย แต่ทั้งนี้ก็ต้องยึดธรรมเป็นหลัก ไม่เช่นนั้น ก็จะกลายเป็นสละทางถูกไปถือเอาทางที่ผิด ตรงกันข้ามกับพระพุทธจรรยา

พระพุทธเจ้า เมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ เรียกว่า พระโพธิสัตว์ ผู้ใฝ่แสวงรู้ ครั้นตรัสรู้แล้วจึงเรียกว่า พระพุทธะ ผู้รู้แล้วบริบูรณ์ พระพุทธเจ้าทรงรู้แล้วบริบูรณ์ด้วย บริสุทธิ์บริบูรณ์ด้วย มีพระกรุณาบริบูรณ์ด้วย ฉะนั้น เพราะพระกรุณาจึงทรงดำริเพื่อแสดงธรรมโปรดโลก ทรงอธิษฐานพระหฤทัยจะดำรงพระชนม์อยู่นานกว่าจะตั้งพระพุทธศาสนา และมีบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ลงมันคงสำเร็จประโยชน์แก่หมู่ชนทุกเหล่า ครั้นทรงดำริอธิษฐานพระหฤทัยจะทรงดำรงอยู่ก่อนเพื่อโปรดโลกดังนี้แล้ว จึงเสด็จเที่ยวจาริกไปในแคว้นแคว้น จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้านนั้น ๆ ทรงแสดง

ธรรมสั่งสอนคนที่ควรสั่งสอนแนะนำที่เรียกว่า *เวไนย* ให้ได้รับประโยชน์อย่างสูงบ้าง อย่างกลางบ้าง อย่างต่ำบ้าง ไม่เลือกชาติ ชั้น วรรณะ ยากดี มีจน ทรงสามารถ ประกาศพระศาสนาให้คณาจารย์เจ้าลัทธิผู้มีชื่อเสียงมีศิษย์มาก ให้คนชั้นสูงผู้มีกำลัง อำนาจ คือ กษัตริย์ อำมาตย์ มนตรี เป็นต้น ให้คนคงแก่เรียน คนฉลาด เช่น พรหมณ์ผู้มีชื่อเสียงต่าง ๆ ตลอดถึงเศรษฐีคฤหบดี มีศรัทธาเลื่อมใสยอมรับนับถือ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เป็เครื่องชักจูงคนอื่น ๆ ให้เข้านับถือได้ง่าย อย่างน้อยก็ทำให้เกิดสนใจ และเป็นวิธีให้เกิดความสวัสดีจากภัยทางการเมืองเป็นต้นทั่วกัน เพราะผู้ปกครองบ้านเมืองก็ได้นับถือแล้ว

กล่าวโดยสรุป ได้ทรงบำเพ็ญพุทธจริยาบริบูรณ์ คือ *โลกัตถจริยา* ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลก ได้แก่ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่มหาชนที่นับว่าเป็นสัตว์โลกทั่วไป เช่น ทรงแผ่พระญาณเลี้ยงดูสัตว์โลกทุกเข้าคำ ผู้ใดปรากฏในข่ายพระญาณก็ได้เสด็จไปโปรดผู้นั้น *ญาติัตถจริยา* ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่พระญาติ หรือโดยฐานะเป็นพระญาติ เช่น เสด็จไปโปรดพระญาติ ณ นครกบิลพัสดุ์ เสด็จไปห้ามพระญาติฝ่ายศากยะและโกถิยะ ผู้วิวาทถึงกับจะรบกันด้วยเหตุแห่งน้ำเข้านา *พุทธัตถจริยา* ทรงประพฤติประโยชน์โดยฐานะเป็นพระพุทธเจ้า เช่น ทรงแสดงธรรม ทรงบัญญัติพระวินัย ประดิษฐานพระพุทธศาสนาและบริษัท ๔ ให้ยั่งยืนสืบมา กล่าวสั้น ๆ ว่า ทรงทำหน้าที่ของพระพุทธเจ้า เหตุฉะนี้ จึงทรงได้รับยกย่องเป็นพระศาสดาเอกของโลก

พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกไปด้วยพระบาทเปล้า โปรดมหาชนในแคว้นแคว้นต่าง ๆ ประดิษฐานพระพุทธศาสนาและบริษัท ๔ ให้ตั้งมั่นแพร่หลายสำเร็จดังที่ได้ทรงอธิษฐานพระเหตุยกไว้แล้ว จึงทรงปลงอายุสังขาร กำหนดพระเหตุยกว่าจะปรินิพพาน แม้เช่นนั้นก็ได้เสด็จจาริกไปโปรดมหาชนต่อไปจนถึงวันบูรณมีเดือนเวสสาขะ ก่อนพุทธศก ๑ ปี แม้กำลังประชวรลงพระโลหิตก็ได้เสด็จดำเนินด้วยพระบาทต่อไปจนถึงสาโลโนทยาน เมืองกุสินาราที่ได้ทรงกำหนดพระเหตุยกว่าจะเป็นที่ปรินิพพาน ได้เสด็จมทตะแคง เบื้องขวา อันเรียกสี่ไสยา บนพระแท่นระหว่างไม้สาละทั้งคู่ ประทานโอวาทอนุศาสน์ ภิกษุสงฆ์จนสิ้นสงสัยทั้งปวงแล้ว ได้ตรัสปัจฉิมพจน์ (คำสุดท้าย) ความว่า

“บัดนี้ เราขอกล่าวเตือนท่านทั้งหลาย สังฆารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด” ดังนี้แล้วไม่ตรัสอีกต่อไป

ทรงผนวชเพ่งพระหฤทัยนิ่งสงบแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพานในราตรีวันบุรณมี เดือนเวสสาชะนั้น นับพระชนมายุได้ ๘๐ ปี ทรงประกาศพระศาสนาได้ ๔๕ ปี นับรัฐใหญ่ที่เสด็จจาริกไปประกาศพระศาสนาได้ ๗ รัฐ ตรงกับที่กล่าวว่า เมื่อประสูติเสด็จดำเนินไปด้วยพระบาท ๗ ก้าว

ปฏิบัติของพระพุทธเจ้า แม้ตั้งแต่ตรัสรู้จนถึงนิพพาน เป็นเนตติที่พึงนำไปปฏิบัติตามได้เป็นอันมาก เป็นต้นว่า ควรมีกรุณาช่วยเหลือทุกข์แก่ผู้อื่นตามที่สามารถ ควรฉลาดในอุบาย คือวิธีการที่จะทำให้สำเร็จประโยชน์ ควรปฏิบัติหน้าที่ให้สมบูรณ์ ควรตั้งใจว่าจะทำอะไรให้ได้สักเท่าไรในวิสัยของตนแล้วทำให้สำเร็จ ข้อสำคัญคือควรทำความไม่ประมาทอยู่เสมอ

สรุปกล่าวโดยพระคุณ พระพุทธเจ้าทรงบริบูรณ์ด้วยพระปัญญาคุณ (พระคุณคือปัญญา) พระวิสุทธิคุณ (พระคุณคือความบริสุทธิ์) พระกรุณาคุณ (พระคุณคือกรุณา) ดังบทสวดพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า พุทฺโธ ผู้รู้จริง สุสุทฺโธ บริสุทฺธิ์จริง กรุณามหฺณณโว มีกรุณาจริงดังห้วงทะเลหลวง

เพราะฉะนั้น ทุก ๆ คนพึงตั้งใจนอบน้อมพระพุทธเจ้าตามบทนโมว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ขอนอบน้อมแด่ พระผู้มีพระภาค (คือพระผู้จำแนกแจกธรรมสั่งสอนประชุมชน - กรุณาคุณ) พระอรหันต์ (คือพระผู้ควรบูชาสักการะเป็นต้น - วิสุทธิคุณ) พระสัมมาสัมพุทธเจ้า (คือพระผู้ตรัสรู้ชอบเอง - ปัญญาคุณ) พระองค์นั้น” ด้วยประการฉะนี้

พระธรรม

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรมแล้ว ก็ได้มีพระกรุณาแสดงพระธรรมสั่งสอน
แก่อโลก พระธรรมจึงเป็นสมบัติเลิศล้ำที่พระพุทธเจ้าประทานแก่อโลก ยังมีอยู่จนถึง
ทุกวันนี้

พระธรรมเป็นสมบัติสำหรับประดับใจให้งดงาม บำรุงใจให้วิวัฒนะ (เจริญ)
ทำให้คนเป็นคนโดยสมบูรณ์ ให้เป็นกัลยาณชน (คนงาม) ให้เป็นอารยชน (คนเจริญ
คนประเสริฐ) และให้อยู่เป็นสุขสงบ ถ้าเทียบอย่างสมบัติภายนอกก็เทียบได้กับโภค
สมบัติเครื่องบำรุงร่างกายและชีวิตให้เจริญเติบโต ให้ดำรงอยู่ และอารมณ์สมบัติ
เครื่องประดับตกแต่งร่างกายให้งดงาม

เพื่อกำหนดง่าย จักได้แสดงพระธรรมเป็นข้อ ๆ ไปตามปัญหาว่า อะไร อย่างไร
ทำไม เพื่ออะไร เป็นต้น

๑. คำว่า *ธรรม* แปลว่าอะไร และพระธรรมคืออะไร คำว่า *ธรรม* แปลว่า
ทรงไว้ หมายถึง ทรงตัวเองคือคงตัวอยู่เสมอ และหมายถึงทรงคือรักษาคนที่มีธรรม
ไว้ให้เป็นตามธรรม ฉะนั้น *ธรรม*จึงเป็น*กฎธรรมดาคงตัวอยู่เสมอ* ใครจะค้นพบหรือไม่
ธรรมก็คงเป็นธรรมคือเป็นกฎธรรมดานั่นเองตลอดไป เทียบอย่างกฎธรรมชาติต่าง ๆ
ที่นักวิทยาศาสตร์ทั้งหลายได้ค้นพบ กฎธรรมชาติเหล่านี้คงมีอยู่คู่กับโลก ใครจะค้น
พบหรือไม่ก็คงมีอยู่อย่างนั้นนั่นเอง

พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรม ก็คือได้ทรงค้นพบกฎธรรมดาของโลก ที่นำไป ออกไปหรือให้พ้นไปจากความทุกข์ทั้งปวงได้ กล่าวแต่เพียงส่วนหนึ่ง คือทรงค้นพบ กฎธรรมดาที่เป็นไปในชีวิตของคนว่า คนประสบผลต่าง ๆ ในชีวิตอย่างนี้เพราะเหตุ อย่างนี้ หรือเพราะทำเหตุนี้จึงได้รับผลอย่างนี้ เหมือนอย่างสอบไล่ได้เพราะตั้งใจเรียนดี หรือเพราะทำดีจึงได้รับชมว่าเป็นคนดี

ปรากฏการณ์หรือทุก ๆ สิ่งทุก ๆ อย่างที่ปรากฏในโลก ดังเช่น ตะวัน เดือน ดาว ที่มองเห็นเมื่อแหงนขึ้นไปดูบนฟ้า พื้นแผ่นดินที่มองเห็นเมื่อทอดตาดู พืชพันธุ์ ผู้คน สัตว์ นานาชนิด อาคารบ้านเรือนและสิ่งต่าง ๆ ที่มองเห็นเมื่อเหลียวดูรอบ ๆ ตลอดจนทั้งความสว่าง ความมืด ความหนาว ความร้อน เป็นต้น ที่หมุนเวียนเปลี่ยนแปลง ไปอยู่ ล้วนมีเหตุผล มีกฎเกณฑ์คือเป็นไปตามกฎธรรมชาติธรรมดาที่แน่นอน ฉันทิใด ความเป็นไปแห่งชีวิตของคน หรือที่เรียกวิถีชีวิต ก็มีเหตุผลมีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน ฉันทิ นั้น

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้กฎธรรมดาเหล่านี้ทั้งหมด จึงมีคำเรียกพระนามว่า พระสัพพัญญู แปลว่า พระผู้รู้สิ่งทั้งปวง แต่ถึงแม้จะทรงรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง แต่ก็ทรงเลือก แสดงสั่งสอนแก่โลกเฉพาะที่จะให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังเท่านั้น ฉะนั้น พระธรรม ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนจึงจำกัดเฉพาะข้อที่อาจนำไปปฏิบัติให้เกิดเป็นประโยชน์ ขึ้นได้เท่านั้น

ถ้าจะตั้งปัญหาว่า พระธรรม หมายถึง เฉพาะธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง สั่งสอนคืออะไร ก็พึงตอบได้โดยย่อว่าคือกฎธรรมดา หรือธรรมดา คือความจริง ที่ประกอบด้วยประโยชน์ต่าง ๆ ความจริงเหล่านี้ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนเอง ก็ตาม ที่ท่านผู้รู้อื่น ๆ แสดงตามพระพุทธเจ้าก็ตาม เรียกว่าพระธรรมทั้งนั้น พระพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงพระธรรมดังกล่าวในรูปของศาสนาที่แปลว่า คำสั่งสอน คือ วางเป็นสูตร สำหรับปฏิบัติได้ทีเดียว ดังเช่นทรงแสดงว่า

“ไม่ทำบาปทั้งปวง ทำกุศลให้ถึงพร้อม ชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว”
นี่เป็นรูปศาสนา คือคำสั่งสอนที่วางรูปเป็นสูตรปฏิบัติไว้เลย

ใครมีเพียงศรัทธาคือความเชื่อเพียงอย่างเดียวก็สามารถปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ของตนได้ และถ้าประสงค์จะใช้ปัญญาคือพิสูจน์ เหตุผลต้นปลายของสูตรสำเร็จนี้ ก็ทำได้แต่ต้องตั้งใจศึกษาพระพุทธศาสนาทั้งด้านพระปริยัติ คือแบบแผนตำรับตำราทั้งด้านปฏิบัติให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็จะได้ข้อพิสูจน์ ได้ความเข้าใจชัดเจนขึ้นทุกที จนหมดสงสัย ตัวศาสนาคือคำสั่งสอนนี้ทั้งหมดก็เรียกว่าพระธรรม

อันที่จริง ตัวธรรม คือธรรมดา คือความจริง กับศาสนา คือ คำสั่งสอน ต้องประกอบกัน กลมกลืนรับรองกัน จึงจะจริงแท้ถูกต้อง เหมือนอย่างธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติ และทฤษฎีว่าด้วยธรรมชาติ ถ้าทฤษฎีนั้นยังผิดพลาดบกพร่องจากธรรมชาติที่ปรากฏเป็นไปจริงก็ยังไม่เป็นทฤษฎีที่บริสุทธิ์สมบูรณ์ ยังไม่อยู่ตัว ต้องแก้ไขกันต่อไป แต่ถ้าทฤษฎีนั้นไม่มีผิดที่จะต้องแก้ ไม่มีบกพร่องที่จะต้องเพิ่มเติม จึงเป็นทฤษฎีที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ เป็นทฤษฎีที่อยู่ตัว ไม่ต้องแก้ไขเพิ่มเติมกันต่อไป ฉะนั้นในเรื่องของความจริงและคำสั่งสอน ก็ฉนั้นนั้น ถ้าคำสั่งสอนยังผิดพลาดบกพร่องจากความจริงก็ยังเป็นคำสั่งสอนที่ไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ ยังไม่อยู่ตัว ต้องแก้ไขกันต่อไป แต่ถ้าคำสั่งสอนนั้นไม่มีผิดที่จะต้องแก้ ไม่มีบกพร่องที่จะเพิ่มเติม ถูกต้องกับความจริงตลอดไปหมด จึงเป็นคำสั่งสอนที่อยู่ตัว ไม่ต้องแก้ไขเพิ่มเติมกันต่อไป

คำสั่งสอนที่อยู่ตัวบริบูรณ์ดังกล่าวนี้แหละ คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เรียกว่า พระพุทธศาสนา แปลว่าศาสนาคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า (พระผู้รู้แล้วบริบูรณ์) พระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ ดังมีคำกล่าวไว้แปลความว่า พระธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด (คือถูกต้องกับความจริงตลอดไปทั้งหมด) กล่าวแสดงข้อที่ควรประพฤติปฏิบัติอย่างประเสริฐ พร้อมทั้งอรรถ (ความ) พร้อมทั้งพยัญชนะ (ถ้อยคำ) บริบูรณ์ (ไม่มีข้อบกพร่องที่จะเพิ่มเติม) บริสุทธิ (ไม่มีข้อผิดพลาดที่จะต้องแก้ไข) สิ้นเชิง เพราะเหตุนี้ จึงมีบทสวดสรรเสริญพระธรรมว่า *สุภาวชาโต ภควตา ธมฺโม ธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้ากล่าวดีแล้ว* ดังนี้

๒. พระธรรมดังกล่าวนี้เป็นอย่างไร? พระธรรมดังกล่าวนี้เป็นความจริงในตนเองของทุก ๆ คน ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนว่าควรจะทำอย่างไรกับความจริงนั้น

ความจริง ตรงกันข้ามกับ ความเท็จ เหมือนอย่างสัจจวาจา (วาจาจริง) ตรงกันข้ามกับมุสาวาจา (วาจาเท็จ) อย่างไรก็ตามเรียกว่าวาจาจริงหรือพูดจริง อย่างไรก็ตามเรียกว่ามุสาหรือพูดเท็จ คงเข้าใจกันดีแล้ว แต่เพื่อทบทวนและกระชับความเข้าใจเข้าอีก จักกล่าวโดยสมมติให้เป็นคน ๒ คน ชื่อนายกุศลกับนายอกุศล วันหนึ่งเวลาเย็น บิดาถามบุตรทั้ง ๒ ว่า วันนี้ได้ไปโรงเรียนหรือเปล่า นายกุศลได้ไปโรงเรียนจึงตอบว่าไป ส่วนนายอกุศลไม่ได้ไปโรงเรียน แต่ก็ตอบว่าไป ถ้าตั้งปัญหาว่า ทั้ง ๒ คนนี้ ใครพูดจริง ใครพูดเท็จ ทุกคนคงตอบได้ทันทีว่านายกุศลพูดจริง นายอกุศลพูดเท็จ คราวนี้ตั้งปัญหาต่อไปว่า พูดจริงเพราะอะไร พูดเท็จเพราะอะไร ปัญหานี้อาจต้องคิดสักหน่อยหนึ่ง ก็คงตอบได้ว่าพูดจริงเพราะพูดถูกกับเรื่องที่เป็นจริง พูดเท็จเพราะพูดผิดจากเรื่องที่เป็นจริง

คราวนี้ จะย้อนมากล่าวถึงพระธรรม ความจริงในตนเอง ก็คือเรื่องที่เป็นจริง ในตัวเอง เกี่ยวแก่ที่ตัวเราเองทำอะไรบ้าง พูดอะไรบ้าง คิดอะไรบ้าง ซึ่งบางที ตัวเราเองต้องการปกปิด จึงปฏิเสธคนอื่น แต่ก็ไม่อาจปฏิเสธตนเองได้ เรื่องของตัวเราเองนี้แหละที่พระพุทธเจ้าแสดงเป็นธรรมสั่งสอนว่าควรทำอะไรโดยครบถ้วนทุกเรื่อง ยกตัวอย่างง่าย ๆ เช่น

ในเวลาเช้า ถึงเวลาควรจะออกจากที่นอน ก็ยังนอนซบเซาต่อไป ควรจะช่วยกันทำอะไรบ้าง ก็ไม่ช่วย ควรจะรีบทำกิจต่าง ๆ ให้สำเร็จทันเวลา ก็ไม่รีบทำ พระธรรมจักสอนว่า “*อถ ปจฺฉา กุรุเต โยคํ กิจฺเจ อวาสุ สีสติ ถ้าทำความเพียรในกิจการล่าหลัง จะจมอยู่ในวิบัติ*”

เมื่อจะไปโรงเรียน ไปทำงาน เกิดคร้านที่จะไป คิดจะหนีจะเลียงหลบ หรือในเวลาเรียนเวลาทำงานคิดท้อแท้ คิดมั่งง่าย สักแต่ว่าเรียน สักแต่ว่าทำไปหยุดไป พอให้สิ้นเวลา หหมดความตั้งใจให้ก้าวหน้าในการเรียนในการงาน พระธรรมจักสอนว่า “*วายเมเถว ปุริโส ยาว อตฺถสฺส นิปฺปทา คนพึงพยายามไปกว่าสำเร็จประโยชน์*”

เมื่อเกิดความรักต้องการในวัตถุ (ที่ตั้งของความรัก เป็นบุคคลหรือสิ่งของก็ได้) ที่ไม่สมควร ในกาลสมัยที่ไม่สมควร พระธรรมจักสอนว่า “*เบมโต ชายเต ภยํ ภัยเกิดจากรัก*”

เมื่อเกิดความชิงชัง โกรธแค้น ขัดเคือง พระธรรมจักสอนว่า “ทุกข์ สยติ โภโกโน คนโกรธนอนจมทุกข์”

เมื่อควรจะให้การศึกษา แต่ก็กลัวจะสิ้นเปลืองทรัพย์ พระธรรมจักสอนว่า “ปัญญา ว ธเนน เสยโย ปัญญาเทียวประเสริฐกว่าทรัพย์”

เมื่อปล่อยตัวไปตามใจ พระธรรมจักสอนว่า “วิญญติ จิตตวานุตติ ผู้ประพฤติตามอำนาจจิต ย่อมลำบาก” และสอนให้ห้ามใจด้วยสติ ให้หักใจด้วยปัญญา

รวมความว่า พระธรรมจักสั่งสอนในเรื่องตัวเราทุกเรื่องทุกราวไป ว่าข้อนี้ ๆ เป็นอกุศล ไม่ดี อย่าทำ ข้อนี้ ๆ เป็นกุศล ดี งาม ควรทำ ใจของตนนี้ให้หมั่นชำระ ให้สะอาด อย่าเที่ยวพล่านไปเพราะรัก ชังและหลง จนเสียหาย และพระธรรมสอนให้หมั่นศึกษาให้เป็นคนสมบูรณ์ ให้มีความเพียรพยายาม ให้มีความอดทน เป็นต้น พระธรรมที่ยกมานี้เพียงเล็กน้อย เป็นตัวอย่างพอสาธกให้เห็นว่าพระธรรมเป็นอย่างไร ฉะนั้น เมื่อพิจารณาโดยรอบคอบแล้ว จึงอาจกล่าวได้ว่า พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนเพียงพอกับเรื่องของตนทุกแง่ทุกมุมโดยครบถ้วน พระธรรมจึงเป็นประมวลระบบของชีวิตทั้งหมด เป็นประทีปส่องให้เห็นความจริงของชีวิต ให้เห็นความจริงของตนเอง ตลอดของโลกทั้งหมด

๓. ทำไมพระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงพระธรรม และทรงแสดงเพื่ออะไร? พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมมิใช่ด้วยทรงมุ่งหมายให้เขาชอบให้เขาชมแล้วจักได้บูชาพระองค์ต่าง ๆ คือมิได้ทรงมุ่งผลตอบแทนอะไรสำหรับพระองค์เองเลย

แต่ทำไมจึงทรงแสดงพระธรรม? ทรงแสดงก็เพราะทรงมีพระกรุณาอนุเคราะห์ จำแนกแจกพระธรรมให้แก่โลก

เพื่ออะไร? ก็เพื่อให้โลกหรือสัตว์โลกทุก ๆ ผู้ ทุก ๆ คนประสบประโยชน์ ประสบสันติสุขถ้วนทั่วหน้า เหมือนพ่อแม่มีเมตตากรุณาอนุเคราะห์ลูก ๆ อย่างบริสุทธิ์ จึงทนยากลำบากถนอมเลี้ยงส่งเสริมลูก ๆ มิได้มุ่งผลอะไรตอบแทนจากลูก เพียงแต่หวังจะได้เห็นความสำเร็จ ความสุข ความเจริญของลูก แล้วพลอยปีติยินดีด้วยเท่านั้น

บางที เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรม ผู้ฟังไม่ชอบใจหาว่าทรงสาปแช่งเขาก็มี แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงยับยั้งที่จะแสดงในเมื่อทรงเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ เหมือนอย่าง ผู้พยาบาลไข้ที่ตีพยายามให้ยาแก่คนไข้แม้ว่าคนไข้ไม่ชอบ ทั้งไม่ยอมตามใจให้ของ แสดงแม้คนไข้จะเรียกร้อง บางทีถูกคนไข้บริภาษด่าว่าต่าง ๆ ก็ทนได้ด้วยเมตตากรุณา คิดปลงใจว่า ถ้าเป็นคนดีไม่เป็นคนไข้ก็คงไม่เป็นอย่างนี้ โฉนคนดีจะไปถือคนไข้

มีเรื่องในสมัยพระพุทธเจ้าที่เล่าไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า พระราชาโอรสองค์หนึ่ง ของพระเจ้าพิมพิสาร กรุงราชคฤห์ มครรัฐ มีพระนามว่า อภัยราชกุมาร กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่าตรัสพระวาจาเช่นไร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า พระองค์ตรัสวาจาแต่ที่ทรงทราบว่าเป็นจริงแท้ และประกอบด้วยประโยชน์ และทรงรู้กาลเวลาเพื่อที่จะตรัสวาจาดังกล่าว จะเป็นที่ชอบใจหรือไม่ก็ตาม เพราะทรงอนุเคราะห์เท่านั้น ในขณะที่ พระราชกุมารกำลังทรงประคองกุมารน้อยให้นอนอยู่บนเปล พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่า ถ้ากุมารน้อยนั้นล้มเสียไหมหรือเศษกระเบื้องในปากเพราะพี่เลี้ยงหรือพระราชกุมารเองผลออกไป จะทรงทำอย่างไร พระราชกุมารกราบทูลว่า จะต้องทรงบีบศีรษะกุมารน้อยให้อ้าปาก ล้วงเสียไหมหรือเศษกระเบื้องนั้นออกให้จงได้แม้จะต้องถึงเลือดออก เพราะเป็นวิธีเดียวที่เป็นการอนุเคราะห์ ฉะนั้น พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง จึงเต็มเปี่ยมด้วยพระกรุณาอนุเคราะห์ทุกบท ได้ฟังพระธรรมเมื่อใด ก็ได้รับพระกรุณาของพระองค์ที่ประทับอยู่ในพระธรรมเมื่อนั้น ทุกครั้งทุกครั้งไป

๔. พระธรรมเกี่ยวข้องกับอะไรกับคน? คนควรจะทำอย่างไรกับพระธรรม? เพราะพระธรรมเป็นความจริงของคนที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงสั่งสอนชี้ทางปฏิบัติของคนเพื่อให้บรรลุถึงประโยชน์ต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว พระธรรมจึงเกี่ยวข้องกับคนโดยตรง

กล่าวให้ใกล้ที่สุด พระธรรมนั้นเกี่ยวข้องกับตัวเราทุก ๆ คน จะกล่าวว่า พระธรรมคือตัวเราเอง ที่พระพุทธเจ้ายกขึ้นแสดงก็ได้ และทรงแสดงแก่ใคร ทรงแสดงแก่ตัวเราเองนี้แหละ ข้อสำคัญให้ตัวเราเองนี้

(๑) เงื่อนไขให้ได้ยินพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง อันเรียกว่า พระปริยัติธรรม คือคำสั่งสอนที่ควรเรียนควรฟังทั้งหมด

(๒) เดินเข้าไปหาพระธรรม เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า “จงมานี่” แล้วก็เดินเข้าไปเฝ้าพระองค์ นี่เป็นภาคปฏิบัติคู่กับปริยัติ เทียบดังภาคทฤษฎี การเดินเข้าไปหาพระธรรม เรียกว่าปฏิบัติธรรม กล่าวโดยสรุป คือ

ก. ศील ประพฤติดีงาม เว้นจากประพฤติเสียหายต่าง ๆ เป็นต้นว่าศีล ๕

ข. สมาริ ตั้งใจมั่นคงดี

ค. ปัญญา รอบรู้ดี ในเหตุผล บาปบุญ คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ และในวิธีนำตนให้พ้นจากทุกข์ภัยพิบัติ บรรลุถึงความสวัสดิ์

ทุก ๆ คนไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ ชายหรือหญิง ประพฤติดี ตั้งใจมั่นคงดี รู้จักเหตุผลและรู้จักช่วยตนได้ดีเมื่อใด ก็ชื่อว่าเดินเข้าไปหาพระธรรมเมื่อนั้น นี่ก็คือเดินเข้าไปหาทางที่ถูก หรือเดินไปในทางที่ถูกต้องนั่นเอง

การฟังพระธรรม และการปฏิบัติพระธรรม ดังกล่าวมานี้แหละ เป็นกิจอันทุก ๆ คนควรทำกับพระธรรม แต่ก็ควรน้อมมาปฏิบัติให้พอเหมาะแก่ภาวะของตน ดังพระธรรมคุณบทว่า “โอบนโยโก ควรน้อมเข้ามา” ดังที่เรียกว่า ประยุกต์กับตน แต่ให้รักษาแนวของพระธรรม คือให้ดำเนินไปในทางที่ชอบ การน้อมพระธรรมมาประยุกต์กับตนโดยชอบนั้น เช่น

สำหรับนักเรียน ศील คือประพฤติดี เพราะเว้นการที่ควรเว้น ประพฤติการที่ควรประพฤติ สมาริ คือ ตั้งใจเรียนดี ปัญญา คือจำได้ เข้าใจดี มีความรอบรู้

สำหรับผู้ประกอบการงาน ศील คือประพฤติดี เว้นอบายมุขต่าง ๆ เป็นต้น สมาริ คือ ตั้งใจทำดี ปัญญาคือรอบรู้ ฉลาดสามารถในการงาน

สำหรับคนวัยรุ่น ศील คือระมัดระวังตนให้ประพฤติอยู่ในขอบเขตที่ชอบ ไม่ปล่อยตนให้เหลวแหลก สมาริคือตั้งใจมั่นคงดี ไม่ให้ตกจมลงไปในห้วงรัก ห้วงชัง ห้วงหลง ที่มีเหตุชักจูงยั่วเข้าอยู่มากมาย ปัญญา คือ คิดให้รู้ตลอดเหตุผล ตลอดปัจจุบัน ตลอดภวหน้า คิดให้กว้างให้ยืดยาว ไม่คิดแคบ ๆ สั้น ๆ

คนวัยรุ่นกำลังเจริญด้วยพลัง กำลังทะยานกายทะยานใจ เหมือนน้ำตกแรง เมื่อไม่สมหวังก็มักจะทำอะไรแรง ๆ จึงมักพลาดง่าย และถ้าพลาดลงไปในช่วงอะไรที่แรง ๆ แล้ว ก็อันตรายมาก เหมือนอย่างไปเล่นสนุกกับน้ำตก ผลพลาดตกลงไปกับน้ำตกที่โจนลงไปจากหน้าผาสูงชัน ฉะนั้น ถ้าหันมาสนใจพระธรรมบ้างก็จะมีพระธรรมคุ้มครองรักษา เป็นเครื่องป้องกันแก้ไขมิให้เป็นอันตรายดังกล่าว ข้อสำคัญควรป้องกันไว้ก่อนดีกว่าแก้ หรือถ้าจะต้องแก้ ก็แก้เมื่อยังเล็กน้อยง่ายกว่าแก้เมื่อโตใหญ่ เหมือนอย่างดับไฟกองเล็กง่ายกว่าดับไฟกองโต และไม่ควรเชื่อใจตนเองเกินไป เพราะอาจไม่มีเหตุผล ถ้าใจนั้นถูกบังหรือท่วมทับเสียแล้ว จึงควรหารีอกับท่านผู้ที่สามารถจะให้เหตุผลที่ถูกต้องได้ ทั้งเมื่อสนใจในพระธรรมอยู่พระธรรมอาจให้เหตุผลแก่ตนได้กระจ่าง พร้อมกับชี้ทางปฏิบัติได้ถูกต้อง พระธรรมจึงเป็นกัลยาณมิตร (มิตรดี) ของใจ เทียบอย่างบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตรซึ่งเป็นผู้ชี้เหตุผลให้แก่ตนดังกล่าวนี้

อีกอย่างหนึ่ง พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง เปรียบเหมือนกระจกเงา สำหรับส่องดูตัว หรือภาพยนตร์ฉายเรื่องของตนโดยปกติ ตัวเราเห็นหน้าของคนอื่น ยิ้มย่องบ้าง มินตึงเกรี้ยวกราดบ้าง เห็นแล้วก็ชอบใจบ้าง ไม่ชอบใจบ้าง แต่ไม่เห็นหน้าของตนเอง ครั้นเมื่อยืนอยู่หน้ากระจกเงา จึงอาจเห็นหน้าของตนเองว่าเป็นอย่างไร น่าเกลียดหรือไม่ น่าเกลียดอย่างไร บางทีก็อาจรู้สึกไม่ชอบหน้าของตนเอง จึงต้องตกแต่งแก้ไขให้งดงาม ฉันทใด โดยปกติคนเราก็มองไม่เห็นตนเอง ฉันทนั้น ต่อมาได้ศึกษาพระธรรมที่ส่องย้อนเข้ามาหาตนเอง จึงจักมองเห็นตนเองว่าเป็นอย่างไร ดีไม่ดี ถูกผิด ตามเหตุผลที่เป็นจริงอย่างไร เมื่อมองเห็นตนเอง รู้จักตนเองตามเป็นจริงแล้ว จึงสามารถแก้ไขตนให้ดีขึ้นได้ ภาพยนตร์ก็เหมือนกัน เห็นตัวแสดงเป็นคนร้ายคนดีต่าง ๆ เมื่อนำพระธรรมมาฉายดูตน ก็จักเห็นตนเป็นเช่นไร

ฉะนั้น *ศึกษาพระธรรม* (อันหมายถึงปริยัติคือเรียน กับปฏิบัติพระธรรม) จึงเป็นการศึกษาตนเอง ข้อเตือนใจสั้น ๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้ คือ นึกถึงอะไร ๆ ก็ให้หวนนึกถึงพระธรรม มองอะไร ๆ ภายนอกก็ให้มองย้อนดูตน กำหนดนึ่งดูที่ใจ ดูให้ตั้งจักเห็นทางสว่าง

๕. เมื่อศึกษาพระธรรมอย่างนี้แล้ว จะรับผลอย่างไร? กล่าวอย่างสั้น จะได้
รับผลคือความไม่ตกต่ำ เพราะเมื่อรักษาพระธรรม พระธรรมก็ย่อมรักษา สมดัง
พระพุทธภาษิตว่า “ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี ธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม”
คือรักษาไว้มิให้ตกต่ำ ดังบทสวดพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่า “ธมฺโม กุโลกปตนา ตทธาริธารี พระธรรมทรงผู้ทรงธรรมไว้มิให้ตกไปอยู่โลกที่ชั่ว”
ด้วยประการฉะนี้

ในที่สุตนี้ ขอกล่าวความที่ควรกำหนดโดยย่อแล้วประมวลลงในบทพระธรรม
คุณว่า พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอน เปรียบเหมือนกระจกสำหรับส่อง
ดูตน เปรียบเหมือนภาพยนตร์ที่ฉายเรื่องของตน เปรียบเหมือนไฟฉายที่ฉายแสงย้อน
มาที่ตน เพื่อให้เห็นตนเองตามเป็นจริง หรือให้เห็นความจริงทุก ๆ อย่างที่ตนแล้ว
พระธรรมก็เป็นดังประทีปส่องทางให้ตนทุก ๆ คนดำเนินไปในทางที่ถูกต้อง

สุวากุขาโต ภควตา ธมฺโม	พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว
สนฺทิฎฺฐิโก	อันผู้ได้บรรลุพึงเห็นเอง
อกาลิโก	ไม่ประกอบด้วยกาล
เอหิปสฺสิโก	ควรเรียกให้มาดู
โอปนยิโก	ควรน้อมเข้ามา
ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ	อันวิญญู (ผู้รู้) พึงรู้เฉพาะตน

พระสงฆ์

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรมแล้วใหม่ ๆ ได้ทรงพิจารณาพระธรรมที่ได้ตรัสรู้แล้ว ทรงเห็นว่าเป็นคุณอันลึกซึ้ง ยากที่โลกซึ่งยุ่งยากอยู่นี้จะรู้ได้ เกือบจะทอดพระหุคทัยว่าจะไม่ทรงแสดงธรรม จะประทับเสวยสุขอย่างสงบที่สุดอยู่เฉพาะพระองค์เดียว หากแต่ทรงเปี่ยมด้วยพระกรุณาแก่โลก จึงทรงกลับหวนพิจารณาอีกว่า ถ้าจะเสด็จเที่ยวไปทรงแสดงพระธรรมสั่งสอน พุดง่าย ๆ ว่าเสด็จเที่ยวไปเทศน์โปรด จะมีใครรู้พระธรรมที่ทรงเทศน์โปรดบ้างหรือไม่ ก็ได้ทรงทราบด้วยพระญาณว่า คนในโลกนี้มีมากหลายจำพวก บ้างก็เลสบบาง บ้างก็เลสหยา บ้างมีพื้นดี บ้างมีพื้นไม่ดี บ้างมีอาการดี บ้างมีอาการไม่ดี บ้างสอนง่าย บ้างสอนยาก บ้างสามารถจะรู้ บ้างไม่สามารถจะรู้ เปรียบเหมือนดอกบัวขาว (สีเขียวขาว) ดอกบัวหลวง (สีแดง) หรือดอกบัวขาว บรรดาที่เกิดสระพรั่งอยู่ในสระบัว บ้างก็จมอยู่ในน้ำ บ้างก็อยู่เสมอน้ำ บ้างก็ชูขึ้นพ้นน้ำ ดอกบัวเหล่านี้ จำพวกที่ชูขึ้นพ้นน้ำแล้ว พอดต้องแสงพระอาทิตย์ก็จักบานในวันนี้ทีเดียว จำพวกที่อยู่เสมอน้ำพรั่งนี้ก็จะบาน จำพวกที่ยังจมอยู่ในน้ำก็ยังไม่หวังจักโผล่ขึ้นบานในวันถัดต่อไป สัตว์โลกผู้เป็นเวไนยนิกรคือหมู่แห่งผู้ที่ควรรับแนะนำ ก็คล้ายกับดอกบัว ๓ จำพวกนั้น คือจำพวกที่มีคุณสมบัติพิเศษ ก็อาจจะรู้พระธรรมได้โดยฉับพลันทันที จำพวกที่มีคุณสมบัติปานกลางเมื่อได้รับแนะนำอบรมเพิ่มเติมก็อาจรู้พระธรรมได้ไม่ช้านัก จำพวกที่มีคุณสมบัติอ่อนเมื่อได้รับอบรมเสมอ ๆ เรื่อย ๆ ไป ถึงจะช้าสักหน่อยก็ยังอาจรู้พระธรรมได้ในที่สุด ทั้งนี้ เว้นแต่สัตว์โลกชนิดที่ไม่ใช่เวไนย คือไม่รับแนะนำ จะเป็นเพราะมีปัญญาที่บเลื่อประมาณ

ทำบาปมาหนักหนาหรือถือทิฏฐิมานะร้ายอย่างเหลือเกินก็ตาม สัตว์โลกจำพวกนี้เปรียบเหมือนดอกบัวอันนอกจากดอกบัว ๓ จำพวกนั้นซึ่งกลายเป็นอาหารปลาอาหารเต่าในสระหมดโอกาสที่จะบานได้

ครั้นพระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ว่ามีหลายชนิดหลายจำพวก หมู่สัตว์ที่เป็นเวไนยอันจะโปรดได้ก็มีอยู่ จึงทรงตกลงพระเหตุที่จะเสด็จเที่ยวเทศน์โปรดโลก และได้ตั้งพระเหตุที่ว่า จะทรงดำรงพระชนมายุเที่ยวเทศน์โปรดไปจนกว่าคนทั้งหลายจะได้รู้จักพระธรรมสามารถเป็นธรรมทายาท คือเป็นทายาทรับพระธรรมจากพระพุทธเจ้าสืบกันต่อไปให้เป็นอมตสมบัติของโลกตลอดกาลนาน

พระโบราณาจารย์ (พระอาจารย์เก่าแก่) ได้เล่าเรื่องพระพรหม กราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าแทรกเข้ามา มีความว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเกือบจะทอดพระเหตุที่จะไม่ทรงแสดงพระธรรมนั้น พระพรหมมีนามว่าสหัมบดี ที่มักเรียกกันว่าท้าวสหัมบดีพรหม ได้ลงมาจากพรหมโลก กราบทูลอาราธนา ดั่งคำฉันท์คาถาว่า

พรหฺมา จ โลกาทิปตี สหฺมปติ

กตฺถณฺชลี อนุวิริ อฺยาจถ

สนฺตีธ สตฺตาปฺปรชฺกฺขชาติกา

เทเสตุ ธมฺมํ อนุกฺมปิมี ปชฺ

องค์โลกาทิปตีสหัมบดีพรหม ยอกรประนมทูลขอพรประเสริฐ หมู่สัตว์เกิดมาในโลกนี้ที่มีผงกิเลสเข้าตาแต่่น้อยมีอยู่ ขอจงทรงเอ็นดู แสดงธรรมโปรดสัตว์นี้ เทอญ

พระพุทธเจ้าได้ทรงสดับคำอาราธนานี้ ทรงพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ว่ามีต่าง ๆ กัน เปรียบได้กับดอกบัวต่าง ๆ ชนิดดังกล่าวแล้ว จึงทรงรับอาราธนาของท้าวสหัมบดีพรหม ในเมืองไทยเรานิยมใช้คำฉันท์คาถาบทนี้ (ที่กล่าวกันว่า เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นคำอาราธนาธรรม เป็นประเพณีนิยมโดยทั่วไป เมื่อพระภิกษุได้ฟังคำอาราธนาแล้ว จึงเริ่มแสดงพระธรรม

เรื่องพระพรหมอาราธนา เป็นเรื่องประกาศพระกรุณาคุณของพระพุทธเจ้า เพราะเมตตากรุณาเป็นธรรมประจำใจของท่านผู้เป็นพรหม คนที่มีเมตตากรุณาเป็นอันมาก เช่น พ่อแม่ ก็เรียกว่าเป็นพระพรหมของลูก ฉะนั้น จึงอาจถอดถือเอาแต่ใจความจากเรื่องนี้ได้ว่า ท้าวสหัมบดีพรหมก็คือพระกรุณาอย่างใหญ่หลวงของพระพุทธเจ้า อาราธนา คือพระกรุณาตัวเอง เหมือนมาขอร้องให้ทรงช่วยโลก ทรงรับอาราธนา ก็คือทรงพิจารณาเห็นว่าทรงช่วยโลกจำพวกที่เป็นเวไนยสัตว์ได้ จึงทรงตกลงพระเหตุที่ยว่าจะทรงแสดงพระธรรมโปรดด้วยพระกรุณา

คำว่า โปรดโลก หมายความว่า ช่วยโลกให้พ้นจากความทุกข์ เดือดร้อนต่าง ๆ คำว่า โลก หมายความว่า สัตว์โลก คือหมู่สัตว์ตามที่นิยมพูดกัน เมื่อพูดกันว่าสัตว์ก็มักหมายถึงสัตว์ดิรัจฉานต่าง ๆ ไม่หมายถึงคน แต่ในทางพระธรรมทั้งคนทั้งดิรัจฉานรวมเรียกว่าหมู่สัตว์ หรือรวมเรียกว่าสัตว์โลก เรียกสั้น ๆ ว่า โลก เพราะทั้งหมดต่างก็เกี่ยวข้องพันพัวยุ่งเหยิงอยู่กับโลก หรือถ้าพูดให้ทันสมัยก็ว่าทั้งหมดต่างก็ตกอยู่ในความดึงดูดของโลก ทั้งทางกายทั้งทางใจอย่างเดียวกัน ฉะนั้น เมื่อได้ฟังเทศน์ว่าหมู่สัตว์ ก็ให้เข้าใจว่าหมายถึงทั้งมนุษย์และดิรัจฉานซึ่งรวมตัวเราเองอยู่ด้วยผู้หนึ่ง เมื่อได้ฟังเทศน์ว่าพระพุทธเจ้าโปรดสัตว์ ก็ให้เข้าใจว่าโปรดตลอดถึงตัวเราเองด้วยผู้หนึ่ง แต่ใครจะเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าโปรดได้หรือไม่ได้ก็สุดแต่ว่าตัวเองจะเป็นเวไนยหรือไม่เป็นเวไนย ถ้าตัวเองเป็นเวไนย คือรับแนะนำอบรม ก็เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าโปรดได้ เทียบกับดอกบัว ๓ เหล่าที่มีหวังจะบานได้แน่ ไม่เร็วก็ช้าดังกล่าวแล้ว หรือเทียบกับคนไข้ที่รับการรักษาของหมอ ถ้าตัวเองไม่เป็นเวไนยคือไม่รับแนะนำอบรม ก็เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าโปรดไม่ได้ เทียบกับดอกบัวที่เป็นอาหารปลาอาหารเต่าในสระเสียแล้ว ไม่มีโอกาสจะบานได้เลย หรือเทียบกับคนไข้ที่ไม่ได้รับการรักษาของหมอ

ครั้นพระพุทธเจ้าได้ทรงตกลงพระเหตุที่ยจะทรงแสดงพระธรรมโปรด และได้ตั้งพระเหตุที่จะครองพระชนมชีพอยู่เพื่อสัตว์โลกแล้ว ก็ได้ทรงพิจารณาหาคนฟังเทศน์ ซึ่งมีลักษณะเป็นเวไนยดังกล่าวแล้ว เมื่อทรงเห็นว่าคนเช่นนั้นมิอยู่ในถิ่นที่ใดก็เสด็จไปในถิ่นที่นั้น ทรงเทศน์โปรดไปโดยลำดับ ในตอนแรก ต้องเสด็จไปเองโดยมากเพราะคนยังไม่รู้จักพระองค์ บางทีเขารู้จักแต่เพียงว่าพระองค์คือเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออก

ทรงผนวช ยังไม่รู้จักและยังไม่เกิดศรัทธา (เชื่อ) ว่าพระองค์เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรมแล้ว หรือจะเรียกว่าเป็นผู้สำเร็จวิชาแล้วก็ได้ เมื่อเขายังไม่รู้จัก ยังไม่เชื่อเช่นนั้นจึงต้องเสด็จไปเทศน์ให้เขาฟังจนเขาเห็นจริงในพระธรรม ดังที่เรียกว่าได้ธรรมจักขุ ดวงตาเห็นธรรม เขาจึงเริ่มรู้จักว่าพระองค์เป็นพระพุทธเจ้า บางทีเขาถึงกับพูดออกมา “โอ พระพุทธเจ้าจริง!” ถ้าจะพูดอย่างไทย ๆ ก็ว่า “โอ ฐิติเศษจริง” เมื่อเป็นเช่นนี้ เขาก็มีศรัทธา (ความเชื่อ) ปสาทะ (ความเลื่อมใส) ในพระองค์ นับถือพระองค์เป็นพระศาสดา คือเป็นยอดครูยอดอาจารย์ของตน และพากันบอกกล่าวเล่าลือกันจนข่าวกระฉ่อนออกไปว่าพระองค์เสด็จออกบวชจากศักราชตระกูลเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วแต่ใครเห็นอย่างไร เชื่อ เลื่อมใสอย่างไร ก็พูดอย่างนั้น

บทพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ที่สวดกันอยู่ทุกวันนี้ ก็เป็นคำบอกกล่าวเล่าลือกันนั่นเอง จึงไม่มีใครเป็นผู้แต่งขึ้นอย่างบทสวดดี ๆ ไป

เมื่อคนพากันรู้จักพระองค์ตามข่าวที่ลือกันกระฉ่อนไปเช่นนี้ จะเสด็จไปประทับพักในที่ใด เขาก็ทราบกันและพากันมาเฝ้าฟังเทศน์ของพระองค์ถึงในที่ประทับพักเหมือนอย่างคนพากันไปฟังเทศน์ในวัดในวันพระ หรือในวันสำคัญในศาสนา เช่นวันวิสาขบูชา และก็มีไม่น้อยที่ไปเฝ้าเพื่อสังเกตหรือเพื่อไล่เลียงประลองภูมิ แต่พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงแสดงพระธรรมโต้ตอบ จนคนเหล่านั้นเห็นจริงหรือต้องนิ่งอันไป ในตอนหลังมีคนนับถือพระพุทธเจ้ามาก พระองค์จะประทับอยู่ที่ไหนคนที่ประสงค์พระธรรมก็จะพากันมาเฝ้าเอง ถึงอย่างนั้นพระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงหยุดประทับอยู่ประจำที่เดียว คงเสด็จเที่ยวเทศน์โปรดเรื่อยไปจนกระทั่งในวันสุดท้ายของพระชนมชีพ

เรื่องพระพุทธเจ้าเทศน์โปรดโลกตามที่เล่ามาถึงเพียงนี้ ดูเป็นการเล่าแต่เรื่องของพระพุทธเจ้า ยังไม่มีกล่าวถึงพระสงฆ์เลย แต่ถ้ากำหนดดูให้ดีแล้วก็จะเห็นว่าได้เล่าถึงเรื่องพระสงฆ์ควบคู่มาแล้วตั้งแต่ต้น คือบรรดาคนที่อาจรับแนะนำอบรมที่เรียกว่าเวไนย อันเปรียบกับดอกบัว ๓ จำพวก ที่มีหวังจะบานได้แน่ พระสงฆ์ออกมาจากคนเหล่านั้นเอง เพราะพระสงฆ์ก็คือหมู่ของคนผู้บานแล้ว เพราะได้รับแสงสว่างจากพระธรรมของพระพุทธเจ้า ได้เห็นพระธรรม ได้บรรลุพระธรรมตามพระพุทธเจ้า

ตามลำดับชั้น เหมือนอย่างดอกบัวที่บานแล้วเพราะต้องแสงอาทิตย์ รวมความสั้น ๆ ว่า หมู่คนที่เหมือนดอกบัวอันมีหวังจะบานได้ เมื่อยังไม่บานก็เรียกว่าเวไนยนิกร เมื่อบานแล้วก็เรียกว่าพระสงฆ์ และดอกบัวบานได้ก็เพราะต้องแสงอาทิตย์ ฉะนั้นได้ หมู่ของเวไนยจะบานก็เพราะต้องแสงพระธรรม ฉะนั้น

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จเที่ยวไปเทศน์โปรด ก็เท่ากับทรงฉายแสงพระธรรม ไปยังคนฟัง เมื่อคนฟังเป็นเวไนยซึ่งอาจโปรดได้ ก็จะมีบานเพราะแสงพระธรรม ถ้าพระพุทธเจ้าไม่เสด็จเที่ยวไปเทศน์โปรดประชุมชนก็ไม่อาจบานขึ้นได้เอง เหมือนอย่าง ถ้าอาทิตย์ไม่อุทัย ดอกบัวชนิดที่ต้องอาศัยแสงอาทิตย์ก็ไม่อาจจะบานขึ้นได้เอง ฉะนั้น

ลองนึกดูถึงดอกไม้บานว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร? อันดอกไม้บานย่อมแผกกลีบ แผกสร แผกกลีบ แผกความงามความสดชื่นอย่างเต็มที่ สิ่งที่แผกนั้นล้วนเป็นสิ่งที่น่า ดูน่าชม คนที่บานแล้วเพราะต้องแสงธรรมของพระพุทธเจ้า ก็พอเทียบกันได้ คือเป็นผู้ที่แผกออกแต่ความประพฤติปฏิบัติที่น่าดูน่าชมน่าเลื่อมใส เป็นต้นว่าแผกกลีบ คือปฏิบัติดี แผกสรคือปฏิบัติตรง แผกกลีบ คือปฏิบัติถูก แผกความงามสดชื่น คือปฏิบัติชอบเหมาะ

หมู่ของคนที่มีเหมือนอย่างดอกบัวบานเหล่านี้ ล้วนเป็นสาวก คือผู้ฟัง โดยความ คือเป็นศิษย์ของพระพุทธเจ้าทั้งนั้น ดังบทสังฆคณฺวา ภควโต สาวกสงฺโฆ หมู่แห่งสาวก ของพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า และบทแสดงข้อปฏิบัติว่า สุปฏิปนฺโน ปฏิบัติดีแล้ว อุชุปฏิปนฺโน ปฏิบัติตรงแล้ว ฌายปฏิปนฺโน ปฏิบัติถูกแล้ว สามจีปฏิปนฺโน ปฏิบัติชอบ เหมาะแล้ว นี่แล คือพระสงฆ์ หมู่ของคนผู้บานแล้ว เหมือนอย่างดอกบัวบานเพราะ ได้รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้า

ในชั้นแรก เมื่อยังไม่มีใครรู้จักพระพุทธเจ้าหรือรู้จักแต่น้อย เว้นพระพุทธเจ้า เสียแล้ว ก็ไม่มีดอกบัวบานในหมู่ชน หรือจะมีก็ยังมีน้อย แต่ในกาลต่อมา ดอกบัวบาน ในหมู่ชนได้มีมากขึ้นโดยลำดับ เพราะได้รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้าที่เสด็จไป เทียบเทศน์โปรดอย่างไม่หยุดยั้ง ฉะนั้น จึงเรียกว่าสงฆ์ ที่แปลว่าหมู่ หมายความว่า มี รวมกันอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งโดยชั้น ทั้งโดยจำนวน อย่างหมู่เด็กๆ หมู่นักเรียน หมู่นักศึกษา

ก็หมายความว่านักเรียนนักศึกษามากขึ้นมากจำนวนรวมกัน ดอกบัวบานในหมู่ชน คือคนผู้บานแล้วเพราะต้องแสงธรรมดังกล่าว เรียกว่าอริยะ หรืออารยะ ที่แปลว่าคน ประเสริฐ คนเจริญ เรียกกันในคำไทยว่าพระอริยะ เรียกรวมกันทั้งหมดว่าพระสงฆ์ เรียกในฐานะเป็นหมู่ของคนประเสริฐว่าพระอริยสงฆ์ เรียกในฐานะเป็นสาวก (คนพึ่ง เทศน์) หรือศิษย์ของพระพุทธเจ้าว่าพระสาวกสงฆ์ หรือพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า

อนึ่ง คนที่รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้าแม้แต่น้อย ถึงจะยังไม่บาน ก็ย่อมจะเกิดความเชื่อความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า และแสดงตนนับถือพระพุทธศาสนา เป็นพระศาสดาชยอดครูยออาจารย์ของตน บางพวกสละออกบวชเป็นพระภิกษุหรือ ภิกษุณี ถ้าเป็นเด็กก็บวชเป็นสามเณรหรือสามเณรี บางพวกแสดงตนเป็นอุบาสก หรืออุบาสิกา ผู้มีใจใกล้ชิดพระหรือแสดงตนเป็นพุทธมามกะหรือพุทธมามิกา ผู้นับถือ เฉพาะพระพุทธเจ้าเป็นของตน ในฝ่ายฆราวาสถ้าเทียบอุบาสกอุบาสิกากับภิกษุภิกษุณี ก็พอเทียบพุทธมามกะ พุทธมามิกา กับ สามเณร สามเณรี

รวมพุทธบริษัท (บริษัทคือหมู่ของผู้แสดงตนนับถือพระพุทธเจ้า) เป็น ๔ คือ ภิกษุบริษัท ๑ ภิกษุณีบริษัท ๑ อุบาสกบริษัท ๑ อุบาสิกาบริษัท ๑ (บัดนี้ภิกษุณี บริษัทตลอดถึงสามเณรีไม่มีแล้ว)

ในบริษัท ๔ นี้ ภิกษุบริษัทย่อมจะเป็นหลักเป็นประธานในการสืบธำรงรักษา พระธรรม พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งไว้ (ในพระวินัย) ให้พระภิกษุประชุมโดยพร้อมเพรียง กันตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปทำการงานของหมู่ที่เรียกว่า สังฆกรรม ความประชุมแห่ง พระภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปนี้ เรียกว่า พระภิกษุสงฆ์ แปลว่า หมู่แห่งพระภิกษุ เรียกสั้น ๆ ว่าพระสงฆ์เหมือนกัน พระภิกษุสงฆ์นี้พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งไว้ว่าให้ประชุม กันเป็นสงฆ์ จึงมีคำเรียกกันว่า พระสมมติสงฆ์ พระสงฆ์โดยสมมติ คือโดยพระบัญญัติ สั่งไว้ว่าเป็นสงฆ์ของพระพุทธเจ้า และก็นับว่าเป็นพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า เหมือนกัน

เราทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ ถ้าจะเทียบกับดอกบัวดั่งที่พระพุทธเจ้าได้ทรงเทียบกับหมู่สัตว์ แต่ละคนก็เป็นดอกบัวแต่ละดอกในสระมหิมาคือโลก แต่ใครจะเป็นดอกบัว

ชนิดไหน คือจะเป็นดอกบัวที่มีหวังโผล่ขึ้นมาเหนือน้ำ หรือจะจมอยู่แต่ใต้น้ำต้องเสีย แก่ปลา เต่า ก็แล้วแต่ตนเอง คือถ้าตนเองทำตนเองให้เป็นอเวไนย แนะนำไม่ได้ พ่อแม่แนะนำก็ไม่ได้ ครูอาจารย์แนะนำก็ไม่ได้ ประเทศนั้นก็ไม่มีพัง การเล่าเรียนศึกษาก็ไม่ตั้งใจ การงานก็ไม่เอาธุระ ไม่รักตัวสงวนตัว ปล่อยตัวปล่อยใจ ก็ต้องเข้ากลุ่มดอกบัวที่จมอยู่แต่ใต้น้ำเป็นอาหารของปลาเต่า ชีวิตต้องเสื่อมเศร้า ครั้นได้คิดแต่ก็สายเสียแล้ว ก็ยังเป็นทุกข์ เข้าที่อบจนาทางออกไม่ได้ ก็ยังเป็นทุกข์ หรือเห็นคนอื่นเขารุ่งเรือง กลับมาดูตน ก็ยังเป็นทุกข์ ส่วนคนที่ทำตนเองให้เป็นอเวไนยแนะนำได้ ตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว ขยันหมั่นเพียร เล่าเรียนศึกษา เอาการเอางาน รู้จักรักตัวสงวนตัว ไม่ปล่อยตัว ไม่ปล่อยใจ ก็ได้เข้ากลุ่มดอกบัวที่มีหวังจะชูดอกขึ้นมาบนเหนือน้ำ เมื่อประสบความสำเร็จในขั้นหนึ่ง ๆ แม้ว่าสอบไล่ได้ขั้นหนึ่ง ๆ ก็เป็นดอกบัวบานในขั้นหนึ่ง ๆ ฉะนั้น จะเข้ากลุ่มดอกบัวชนิดไหน ก็ให้คิดดูให้ดี คิดให้ดีตั้งแต่เวลาที่ยังไม่ช้าเกินไป

พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าล้วนเป็นผู้ที่ได้คิดแล้ว เพราะได้รับแสงพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอน บางท่านได้คิดเร็ว บางท่านได้คิดไม่เร็วไม่ช้านัก บางท่านได้คิดช้าไปหน่อย แต่ก็ยังได้คิดและกลับตัวได้ทันก่อนที่จะเหลือแก้ว จึงเป็นดอกบัวที่ชูดอกขึ้นมาบนเหนือน้ำได้ด้วยปัญญา ที่ทำให้ได้คิดเพราะกระทบแสงพระธรรมสมดังพุทธภาษิตว่า “อติโรจติ ปญญา สมมาสมพุทฺธสาวโก สาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมรุ่งเรืองล่งพวงปฏุชนคนบอด ด้วยปัญญา” ดังนี้

เราทุกคนเมื่อได้ฟังเทศน์ที่แสดงพระธรรมของพระพุทธเจ้า ก็ควรตั้งใจฟังให้ดี ให้ได้รับแสงพระธรรมเข้าไปสะกิดใจให้ได้คิด เพื่อจะได้ไม่พลัดเข้ากลุ่มดอกบัวจม หากจะเผลอพลัดเข้าไปบ้าง ก็จะได้รับถอนตนออก และนำตนให้เข้ากลุ่มดอกบัวลอยบาน เพื่อให้ตัวเราเป็นดอกบัวที่มีหวังจะลอยบาน และเป็นดอกบัวลอยบานดอกหนึ่งอยู่ใน สระมहिมา คือโลกนี้

พระรัตนตรัย

พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ตามที่ได้แสดงมาแล้วโดยลำดับ แม้มี ๓ แต่ก็เนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยเนื้อความ คือพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้พระธรรมด้วยพระองค์เองแล้ว ทรงแสดงพระธรรมสั่งสอน พระธรรมอันพระสงฆ์ได้ฟังได้ปฏิบัติแล้ว ดำรงรักษาไว้ พระสงฆ์ก็เป็นสาวกหรือศิษย์ของพระพุทธเจ้า ทั้ง ๓ นี้จึงต่างอิงอาศัยกัน เหมือนอย่างไม้ ๓ อันตั้งพิงกันอยู่ จะขาดเสียสักอันหนึ่งหาได้ไม่ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ทั้ง ๓ นี้ จึงรวมเรียกว่า พระรัตนตรัย แปลว่า หมวด ๓ แห่งพระรัตนะ เรียกว่าพระไตรรัตนก็ได้ แปลว่าพระรัตนะ ๓

ทุกคนคงมีความยินดีปลาบปลื้มใจ เมื่อได้รับของที่พอใจ หรือเมื่อได้รับความสำเร็จ เช่นสอบไล่ได้จะยินดีปลาบปลื้มใจ น้อยหรือมากก็แล้วแต่จะเป็นที่ชอกช้ำน้อยหรือมาก สิ่งที่ทำให้ยินดีปลาบปลื้มใจนี้แหละทำให้เกิดคำว่า รัตนะ ที่แปลว่าสิ่งที่ทำให้ยินดีปลาบปลื้มนั่นเอง แต่นิยมใช้เรียกของดีของวิเศษต่าง ๆ สัตว์พิเศษต่าง ๆ ตลอดถึงคนดีพิเศษต่าง ๆ ก็เรียกว่า รัตนะ เพราะเป็นที่ยินดีปลาบปลื้มใจได้เป็นอย่างมาก ฉะนั้น รัตนะจึงเป็นสิ่งที่นิยมชมชอบ เป็นสิ่งมีค่ามาก ยอดเยี่ยมไม่มีสิ่งอื่นที่มีไครรัตนะเสมอ ยากที่จะเห็นได้ เป็นของที่มีใช้คนต่ำ ๆ จะใช้สอย ใครได้รัตนะมาจึงยินดีปลาบปลื้มใจ

ในภาษาไทยเรา มีคำแปลรัตนะที่เหมาะสมมากเหมือนกัน ว่าแก้วและมณีพรัตน์ (แก้ว ๙) ดังคำที่ผูกเรียกพระพุทธรูปอย่างคล่องจองกันมานานแล้วว่า เพชรดี (เพชร ที่ ๑) มณีแดง (ทับทิม) เขียวใสแสงมรกต เหลืองใสสดบุษราคัม แดงแก้วโกเมน

เอก สีมอกเมฆนิลกาฬ มุกดาหารหมอกมัว แดงสลัวเพทาย สังกวาลัยสายไพฑูริย์ ถึงไม่ใช่เครื่องประดับ แต่เป็นส่วนยอดของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง บางที่ไทยเราก็เรียกว่า แก้ว เช่น แก้วตา แก้วหู

รัตนะทั้งหลายในโลกนี้มีมาก ตามแต่จะนิยมเรียกกันในจำพวกสิ่งที่มีค่าสูง ดังกล่าว ตั้งแต่ชนิดที่ยังมีเป็นสาธารณะทั่วไปได้จนถึงชนิดที่เป็นสาธารณะ (ไม่ทั่วไป) และที่เป็นของดีของวิเศษอย่างสูงสุดในโลก ก็คือ จักรพรรดิรัตนะ รัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ประการ คือ จักรรัตนะ จักรแก้ว หัตถิรัตนะ ช้างแก้ว อัสสรรัตนะ ม้าแก้ว มณีรัตนะ มณีแก้ว อิตถิรัตนะ นางแก้ว คหปติรัตนะ ชุนคลังแก้ว ปริณายกรัตนะ นายกแก้ว รัตนะ ๗ ประการนี้ เป็นเครื่องทำให้ท่านที่มีอยู่เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ โดยความก็คือเป็นเจ้าโลก และเป็นเครื่องรักษาบำรุงบำเรอพระเจ้าจักรพรรดิให้เป็นสุขสมบูรณ์เป็นอย่างที่สุด จึงเป็นยอดรัตนะในทางโลก แม้ในปัจจุบันตลอดถึงโลกอนาคต ใครจะเป็นเจ้าโลกได้แต่ผู้เดียวก็ต้องมีองค์อำนาจเป็นวัตถุ เป็นพาหนะ เป็นบุคคล ที่เป็นอย่างวิเศษยิ่ง จนคนทั้งโลกพากันยินยอม ถ้ามีก็พอนับว่าเป็นจักรพรรดิรัตนะได้

กล่าวโดยทั่วไป รัตนะทั่ว ๆ ไปทุกอย่างจะมีประโยชน์เป็นที่ยินดีพอใจเฉพาะแก่ผู้ที่รู้จักคุณค่าเท่านั้น ถ้าไม่รู้จักคุณค่า จะเป็นรัตนะชนิดไหนก็สิ้นความหมายเหมือนอย่างอื่นแก้วให้วานร โยนไข่มุกให้แก่สุกร ประดับอาภรณ์ให้แก่ตุ่น หรืออย่างไก่ได้พลอย ซึ่งสู้ได้ข้าวสารเมล็ดเดียวไม่ได้ บางทีคนเราประดับอาภรณ์ให้แก่สัตว์เลี้ยงที่น่ารัก ก็เพื่อให้เราเองนั้นแหละเห็นว่างาม มิใช่เพื่อให้สัตว์เลี้ยงเห็นตัวเองว่างาม โดยที่แท้จริงเท่ากับประดับอาภรณ์เข้าที่ตัวเจ้าของตัวเอง ฉะนั้น ความสำคัญของรัตนะทั้งปวงจึงอยู่ที่ปัญญาที่รู้จักคุณค่าของรัตนะ ปัญญาจึงเป็นรัตนะเองด้วย เป็นเหตุให้รู้จักรัตนะอื่น ๆ อีกด้วย จึงมีพุทธภาษิต กล่าวไว้ว่า *ปัญญา นรานํ รตนํ ปัญญาเป็นรัตนะของนรชน*

มนุษย์เราเป็นสัตว์โลกชนิดที่มีปัญญาสูงกว่าสัตว์โลกด้วยกันชนิดอื่น จึงรู้จักว่าอะไรเป็นรัตนะ และรู้จักใช้รัตนะเช่นรู้จักใช้เป็นอาภรณ์สำหรับประดับกายให้งดงาม และรู้จักรัตนะที่ยิ่งไปกว่าอาภรณ์ประดับกาย คือ รัตนะที่อำนวยความสะดวกและความสุขที่ยิ่งไปกว่า เมื่อรู้จักรัตนะที่มีคุณค่าสูงขึ้นไปกว่าก็อาจละรัตนะที่ต่ำกว่าได้ ทั้งนี้ก็สุดแต่ใครจะมีปัญญารู้จักว่าอะไรเป็นรัตนะที่อุดมคือสูงสุดของตน

พระพุทธเจ้าเมื่อยังไม่ตรัสรู้พระธรรม ได้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ผู้รักความรู้ ใฝ่หาความรู้ แม้จะได้ทรงรับคำทำนายว่าถ้าอยู่ครองฆราวาสจักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ และทรงบริบูรณ์ด้วยรัตนะของฆราวาสก็ทรงมีพระปัญญาเห็นว่ายังมีรัตนะที่พิเศษกว่า คือพระธรรม ซึ่งเป็นเครื่องปลดปล่อยทุกข์ของพระองค์เองและของโลก อันจะให้ประสบสุขอย่างยิ่ง จึงทรงสละรัตนะอื่น ๆ ทั้งหมดตลอดถึงจักรพรรดิรัตนะที่จะทรงได้รับ ทรงแสวงหาพระธรรมรัตนะจนทรงได้พบด้วยพระปัญญา แล้วทรงจำแนกธรรมรัตนะ แก่โลกด้วยมีพระกรุณา เพื่อให้โลกได้พลอยหลุดพ้นจากทุกข์ประสบสุขอย่างยิ่งอย่าง ที่พระองค์ได้ประสนั้น ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงเป็นรัตนะคือแก้วดวงที่ ๑ ของโลก

ชาวโลกซึ่งมีส่วนได้รับพระธรรมรัตนะพากันนิยมนับถือพระองค์ว่าเป็นรัตนะ ทั้งในส่วนพระกาย ทั้งในส่วนพระจิต ในส่วนพระกายนั้นปรากฏว่ามีคนเป็นอันมาก นิยมในพระรูปลักษณะมหาบุรุษของพระองค์จนถึงกล่าวทำนายไว้ ดังแสดงไว้แล้ว บางคนหลงใหลจนถึงออกบวชเพื่อจะได้ติดตามไปคอยเฝ้าดูอยู่อย่างใกล้ชิดเสมอ จนถึง พระพุทธเจ้าต้องตรัสอบรมว่า

“ประโยชน์อะไรด้วยกายอันเน่านี้ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา”

แม้เมื่อเสด็จปรินิพพานแล้ว พระบรมสารีริกธาตุ (กระดูก) พระสรีรังคาร (ถ่านเถ้า แห่งพระสรีรกาย) ก็เป็นพระธาตุเจดีย์ที่เคารพบูชาอย่างสูง สถานที่ซึ่ง เกี่ยวข้องกับพระองค์เป็นต้นว่าที่ประสูติ ที่ตรัสรู้ ที่ทรงแสดงเทศนาครั้งแรก ที่เสด็จ ปรินิพพาน ตลอดถึงบริวารที่เคยทรงใช้สอย ก็เป็นบริโภคเจดีย์ที่เคารพบูชาอย่างสูง เหมือนกัน และยังพากันสร้างพระพุทธปฏิมาเป็นอุทเทสิกเจดีย์ (เจดีย์ที่สร้างอุทิศเฉพาะ) เป็นที่เคารพบูชาอีกมากมาย ด้วยเหตุนี้ พระกายจึงเป็นรัตนะ แต่เหตุที่สำคัญก็คือ เพราะพระกายเป็นที่อาศัยของพระจิตอันบริบูรณ์ด้วยพระคุณทั้งปวง กล่าวโดยย่อคือ พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ พระกรุณาคุณ ด้วยเหตุนี้ พระจิตจึงเป็นรัตนะ พระพุทธเจ้าทรงมีพระกายและพระจิตบริบูรณ์ด้วยพระคุณทั้งปวง ในส่วนพระองค์แล้ว ทรงแผ่พระคุณเหล่านี้ออกไปแก่โลกพร้อมด้วยพระธรรมที่ทรง สั่งสอน ยังโลกที่เป็นเวไนยนิกรให้ยินดีปลาบปลื้มในพระธรรมและพากันได้รับสุข ประโยชน์ จึงทรงเป็นพระพุทธรัตนะของโลกดวงที่ ๑

แท้ที่จริง พระธรรมควรจะเป็นรัตนดวงที่ ๑ เพราะพระธรรมที่พระพุทธเจ้า ได้ตรัสรู้เป็นกฎธรรมดาที่คงตัวอยู่เสมอ ใครจะค้นพบหรือไม่ธรรมก็คงมีเป็นธรรม คือเป็นกฎธรรมดาอยู่นั่นเอง แต่เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบพระธรรมก่อนใคร ๆ แล้วทรงนำพระธรรมออกแสดง เปิดเผย ชาวโลกจึงได้พลอยรู้พระธรรมตามพระพุทธเจ้า จึงนับพระธรรมเป็นรัตนดวงที่ ๒ ของโลก

พระธรรมเป็นรัตน เพราะมีสาระ (แก่นสาร) ล้วน ๆ ไม่มีสักหน่อยหนึ่งในพระธรรมที่ไร้สาระ พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมดังกล่าวในรูปศาสนา คือคำสั่งสอน เป็นสูตรปฏิบัติอย่างมีระเบียบ เป็นประมวลระบบของชีวิตทั้งหมด เป็นประทีปส่องให้เห็นความจริงทุกแง่มุมของชีวิตของตนเอง เป็นคำสั่งสอนที่เพียงพอกับเรื่องในชีวิตของคนทุก ๆ คนอย่างครบถ้วนถูกต้อง และทุก ๆ บทของตัวพระธรรมเปี่ยมไปด้วยพระกรุณาของพระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเมื่อใด ก็ได้รับพระกรุณาของพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ในพระธรรมเมื่อนั้นทุกครั้งทุกคราวไป เพราะเหตุดังกล่าวนี้ พระธรรมจึงเกี่ยวข้องกับตัวเราเองโดยตรง เพราะเรื่องของตัวเราเองนี้แหละที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเป็นพระธรรมสั่งสอนกลับไปให้แก่ตัวเราทุก ๆ คน เหมือนอย่างประทานกระจกเงาให้ส่องดูตัวเพื่อจะได้เห็นภาพตัวแล้วแก้ไขตกแต่งตัว หรือเหมือนอย่างประทานประทีปโคมไฟ สำหรับส่องให้มองเห็นทาง จึงอาจกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าเหมือนได้ทรงมีพระเนตรมองเห็นตลอดหมด ใครจะทำ พูด คิด อย่างไร ทรงเห็นตลอด และทรงสั่งสอนว่า อย่างนี้ไม่ดี อย่างทำนะ อย่างนี้ดี ให้ทำเถิด ดังนี้เป็นต้น เหตุฉะนี้ ใครประพฤติตามพระธรรมที่ทรงสั่งสอนจึงไม่มีที่เสีย ไม่มีจะตกต่ำ มีแต่จะดีขึ้น เจริญขึ้นโดยส่วนเดียว พระธรรมล้วนมีสาระ (แก่นสาร) อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ทุก ๆ ด้าน ไม่มีเลยที่จะไร้สาระ จึงเป็นที่ยินดีปลาบปลื้มใจของคนที่ได้ฟังพระธรรม ได้ปฏิบัติพระธรรม ได้ประสบสาระในพระธรรม พระธรรมจึงเป็นรัตนดวงที่ ๒

พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า เป็นหมู่ของคนที่ยกบานแล้วเพราะได้รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้า เหมือนอย่างดอกบัวที่บานแล้วเพราะต้องแสงอาทิตย์ เป็นรัตนดวงที่ ๓ ของโลก เพราะเป็นหมู่ของผู้บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติอันดีงาม มีศีล

คือความประพฤติดี มีทิวฐิคือความเห็นดีเห็นชอบถูกต้องตามพระธรรมเฉพาะตนแล้ว ยังแสดงออกซึ่งความประพฤติและความเห็นดีตามพระธรรม เพื่อประโยชน์สุขแก่โลก อีกด้วย จึงมีบทสรรเสริญว่า *สุปฏิปันโน ปฏิบัติดีแล้ว* เป็นต้น เพราะเหตุดังกล่าวมา พระสงฆ์จึงเป็น *ธรรมเขต (นาธรรม)* เพราะเป็นผู้สืบรักษาพระธรรมของพระพุทธเจ้า เป็น *บุญเขต (นาบุญ)* เพราะเป็นที่เพาะปลูกบุญคือความดีต่าง ๆ ของโลก ดังเช่น พระภิกษุสงฆ์ แม้จะเป็นเพียงพระสมมติสงฆ์ก็ยังเป็นธรรมเขตเป็นบุญเขตของโลก ใครจะขอศีลฟังธรรม โดยปกติก็ขอที่ฟังในสำนักพระภิกษุสงฆ์ เพราะเป็นผู้มีศีลที่จะให้มีธรรมที่จะจำแนกแจกแสดง ถ้ามาขอบาปทุศีล มาอาราธนาให้แสดงอธรรม (ไม่ใช่ธรรม) พระภิกษุสงฆ์จักไม่ให้ จักไม่แสดงแน่นอน เพราะไม่ใช่เขตของพระภิกษุสงฆ์ เขตพระภิกษุสงฆ์มีแต่พระธรรม มีแต่บุญคือคุณงามความดีเท่านั้น ส่วนพระอริยสงฆ์ ซึ่งเป็นหมู่ของคนดอกบัวบานแล้วไม่จำต้องกล่าวถึง เป็นธรรมเขตเป็นบุญเขตโดยแท้ คนที่ไม่ต้องการพระธรรม ไม่ต้องการบุญ จึงไม่เข้าหาพระสงฆ์ แต่ไปเข้าหาตามที่ต้องการ ส่วนคนที่ต้องการพระธรรม ต้องการบุญ ย่อมเข้าหาพระสงฆ์ เมื่อเข้าหาแล้ว ขอศีลก็ได้ศีล ขอฟังธรรมก็ได้พระธรรม หรือไม่ขอก็ได้ปฏิสันถารต้อนรับด้วยศีลธรรม ได้รับความนิยมนอกคุณงามความดี พระสงฆ์จึงเป็นเครื่องทำให้ยินดีปลื้มใจของผู้ จานงพระธรรมจานงบุญทั่วไป จึงเป็นพระสังฆรัตนะของโลกดวงที่ครบ ๓

พระพุทธรัตนะ พระธรรมรัตนะ พระสังฆรัตนะ ทั้ง ๓ นี้เป็นที่นิยมนับถือ บูชาเป็นอุดมรัตนะ (รัตนะสูงสุด) ในโลก ข้อที่ทำให้เห็นได้ว่าสูงสุด ก็เช่นเป็นที่นิยมนับถืออย่างสูงสุด ที่นิยมนับถือนั้นย่อมมีกันอยู่คนละหลายอย่าง แต่ก็ยกพระรัตนตรัย เป็นที่นับถืออย่างสูงสุด เพราะนิยมนับถืออย่างสูงสุด เพราะนิยมนับถือมากจึงเห็นว่า มีค่ามากหรือหาค่ามิได้ จึงไม่ยอมกำหนดราคาอย่างรัตนะอื่น ๆ ไม่ยอมพูดว่าซื้อขาย กันด้วย จึงหารัตนะอื่นที่ฟังนับถือเสมอเหมือนมิได้ รัตนะอื่นเป็นของเฉพาะบุคคลเป็น พัน ไม่เป็นประโยชน์แก่โลกทั่วไป ไม่มีใครครอบครองเป็นเจ้าของอยู่ตลอดเวลา เป็นพัน ๆ ปี ส่วนพระรัตนตรัยเป็นประโยชน์แก่โลกทั่วไป และดำรงอยู่ยั่งยืนเป็น พัน ๆ ปี ผู้ที่นับถือนำรัตนะอื่น ๆ มาเป็นเครื่องบูชาพระรัตนตรัย แม้เช่นนี้ ผู้ที่ไม่เห็นคุณค่าก็ยากที่จะได้พบเห็น ส่วนผู้ที่เห็นคุณค่าว่าไม่ต่ำด้อยเท่านั้นจึงได้พบเห็น ว่าเป็นอุดมรัตนะโดยแท้

ฉะนั้น จึงมาถึงรัตนะที่สำคัญที่สุด คือ *ปัญญารัตนะ* ดวงแก้วคือปัญญาของเราเองทุก ๆ คน ที่เราเองทุก ๆ คนก็มีอยู่และกำลังฝึกฝนอบรมดวงแก้วของเรานี้อยู่ ด้วยการศึกษาด่าง ๆ ปัญญาของเราเองเป็นเครื่องชี้บอกว่าอะไรเป็นรัตนะ คือเป็นสิ่งที่ควรยินดีปลื้มใจ ควรนิยมชมชื่น ควรเห็นดีเห็นงาม อะไรไม่ใช่ ถ้าขาดปัญญาเสียแล้วก็จะเป็นเหมือนไก่ที่เลือกเอาข้าวเปลือกไม่เอาพลอย ยิ่งในโลกปัจจุบันนี้มีสิ่งต่าง ๆ หลังไหลไปมาถึงกันอยู่เป็นอันมาก เป็นของจริงก็มี ของเทียมก็มี มีประโยชน์ก็มี มีโทษก็มี มีใช้แต่บนพื้นดิน แม้บนท้องฟ้าก็ยังมีของเทียม จึงต้องศึกษาอบรมปัญญาให้เพียงพอเพื่อมิให้เห็นดีเห็นงาม นิยมชมชื่นในวัตถุหรือในบุคคลที่ชั่วทรามเหมือนอย่างเห็นกงจักรเป็นดอกบัว แต่ให้คงเห็นคุณค่าในรัตนะของตน ให้รู้จักรักษาไว้ และรู้จักถือเอาประโยชน์จากรัตนะของตน โดยเฉพาะคือให้มีความยินดีปลื้มใจในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ นับถือเป็นรัตนะคือแก้ว ๓ ดวงของชีวิต

อรหิ สมมาสมพุทโธ

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

อุตตมํ ฐมมชฎคา

ได้ทรงบรรลุพระธรรมอันสูงสุดแล้ว

มหาสงฆ์ ปโพลลิตี

ทรงยังพระสงฆ์หมู่ใหญ่ให้รู้ทั่วแล้ว

อิจเจตํ รตนตฺตยํ

นี้เป็นพระรัตนตรัยอย่างนี้

พระพุทธศาสนา

พระรัตนตรัย แก้ว ๓ ดวงของโลก คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ดังแสดงแล้ว ย่อมมีขึ้นบริบูรณ์ในโลกเมื่อพระพุทธเจ้าได้ประกาศพระพุทธศาสนา คือเทศน์แสดงพระธรรมสั่งสอน ที่แรก ก็มีแต่พระพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้พระธรรม และมีพระธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ซึ่งประจักษ์แจ้งอยู่แก่พระพุทธเจ้าเฉพาะพระองค์ เดียวเท่านั้น ยังไม่มีใครอื่นได้ทราบด้วย ต่อเมื่อพระพุทธเจ้าได้แสดงพระธรรมนั้น สั่งสอน อันเรียกว่า *พระพุทธศาสนา* จึงมีคนอื่นได้ทราบพระธรรมตามพระพุทธเจ้า และได้รู้จักพระพุทธเจ้าขึ้นด้วยว่าเป็นผู้ตรัสรู้จริงคือเป็นพระพุทธเจ้า พวกคนที่ได้ทราบพระธรรมตามนี้คือพระสงฆ์ซึ่งเป็นหมู่ดอกบัวที่เบิกบานแล้วในโลก จึงเกิดพระสงฆ์ขึ้นครบพระรัตนตรัย ฉะนั้น จึงควรทราบเรื่องเกิดขึ้นตั้งแต่ต้นของพระพุทธศาสนาและความหมายที่สัมพันธ์กันต่อไป

พระพุทธศาสนาได้เกิดขึ้นในโลกที่แรกที่สวนกวาง (มคทายวัน) ชื่ออสิปัตนะ แขวงเมืองพาราณสี ในบัดนี้เรียกว่าสารนาถ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาครั้งแรกแก่ฤาษี ๕ รูป มีเรื่องสืบมาตั้งแต่ต้นว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เจ้าประสูติแล้วได้ ๕ วัน พระเจ้าสุทโธทนะ พระราชบิดา โปรดให้ประชุมพระญาติวงศ์และเสนามาตย์พร้อมกัน เชิญพราหมณ์ ๑๐๘ คนมาฉันโภชนาหารประกอบมงคลรับพระลักษณะและขนานพระนามว่า “*สิทธัตถกุมาร*” พราหมณ์เหล่านั้นได้ทำนายพระลักษณะตามตำราว่า พระราชกุมารจักมีคติเป็น ๒ คือ ถ้าเสด็จอยู่ครองขรรวาส

จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระราชาเอกในโลก ถ้าเสด็จออกทรงผนวชจักได้ตรัสรู้ เป็นพระพุทธเจ้า พระศาสดาเอกในโลก เว้นอยู่แต่พราหมณ์หนุ่มคนหนึ่ง ซึ่งเป็นเด็กกว่าทั้งหมด ได้ทำนายพระลักษณะแต่เพียงคติเดียวว่า จักเสด็จออกทรงผนวช ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พราหมณ์หนุ่มคนนั้นชื่อว่า โภณฑัญญะ เมื่อได้ทำนายอย่างกล้าด้วยความมั่นใจเป็นหนึ่งอย่างนั้นแล้ว ก็ได้คอยสดับตรับฟังข่าวพระราชกุมาร ตลอดมา ครั้นได้ทราบข่าวพระราชกุมารเสด็จออกทรงผนวชแล้ว ก็ตั้งใจในการทำนายอย่างแม่นยำของตน เพิ่มความเชื่อมั่นขึ้นว่าจะได้ตรัสรู้แน่ จึงได้ออกบวชตามพร้อมกับลูกพราหมณ์พวก ๑๐๘ นั้นอีก ๔ คน ซึ่งได้ยินเล่ามาจากบิดา รวมเป็น ๕ คนด้วยกัน เรียกรวมกันว่า ปัญจวัคคิยะ แปลว่า มีพวก ๕ ได้คอยติดตามพระโพธิสัตว์ ในระหว่างที่พระองค์ทรงทำทุกรกิริยาทรมานพระกายให้ลำบากต่าง ๆ ได้คอยเฝ้าปฏิบัติอยู่ตลอดเวลาด้วยหวังจะพลอยได้มีส่วนแห่งพระธรรมที่ได้ทรงบรรลุ ครั้นพระโพธิสัตว์ทรงเลิกทุกรกิริยา เพราะทรงเห็นว่าไม่มีประโยชน์ ก็พากันเลิกปฏิบัติพระองค์ เพราะเห็นว่าทรงท้อถอยเสียแล้ว และได้พากันหลีกไปพำนักอยู่ที่สارانาดังกล่าวแล้ว ทั้งพระโพธิสัตว์ให้ประทับอยู่แต่พระองค์เดียว แต่ก็เป็นการเหมาะสมกับเวลาที่พระองค์จะทรงบำเพ็ญเพียรทางจิตใจในทางใหม่ ซึ่งต้องการความสงบสันต์ ส่วนที่ได้มาคอยเฝ้าปฏิบัติเมื่อทรงทำทุกรกิริยานั้น ก็ได้เป็นพยานรู้เห็นด้วย ว่าได้ทรงทำแล้วอย่างยิ่งยวดที่สุดอย่างไร ทำจนถึงอย่างนั้นแล้วยังไม่ได้ผลอะไร ก็เป็นหลักฐานอันเพียงพอแล้วที่จะทรงชี้บอกว่าการทรมานตัวอย่างนั้นไม่มีผลที่จะให้เกิดปัญญาตรัสรู้พระธรรมได้เลยทีเดียว เช่นเดียวกับความติดสุขจากรูป เสียง เป็นต้น ที่น่าพอใจต่าง ๆ ซึ่งก็เป็นอันตรายแก่ปัญญาเหมือนกัน

ครั้นพระโพธิสัตว์ได้ตรัสรู้พระธรรม เป็นผู้รู้แล้วบริบูรณ์ ที่เรียกว่า พระพุทธเจ้า และได้มีพระกรุณาจะแสดงพระธรรมโปรดโลกแล้ว ก็ได้ทรงพิจารณาหาผู้ที่เสด็จไปเทศน์โปรดเป็นครั้งแรก ได้ทรงนึกถึงดาบสทั้ง ๒ คือ อาหารดาบส กาลามโคตรและอุทกดาบส รามบุตร ที่พระองค์ได้เสด็จไปศึกษาลัทธิปฏิบัติ เมื่อเสด็จออกทรงผนวชใหม่ ๆ แต่ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางตรัสรู้จึงเสด็จหลีกออกไป ก็ได้ทรงทราบข่าวดาบสทั้ง ๒ นั้นเสีย (ตาย) เสียแล้ว จึงได้ทรงพิจารณาหาผู้อื่นที่จะเป็นเวไนยที่แรกของพระองค์

ต่อไป ก็ได้มาถึงฤกษ์ทั้ง ๕ ซึ่งได้ปฏิบัติพระองค์เมื่อทรงทำพุทธกิริยา ทรงเห็นว่าเป็น เวไนยที่พระองค์ควรจะโปรดก่อนได้ จึงเสด็จจากตำบลอุรุเวลาเสนานิคม แขวงเมืองมคธ ที่บัดนี้เรียกว่าพุทธคยา อันเป็นตำบลที่ตรัสรู้ ไปสู่ตำบลสารนาถ ที่ฤกษ์ทั้ง ๕ นั้น ฟานักอยู่ ในระหว่างทางได้ทรงพบกับอาชีวก (นักบวชจำพวกหนึ่ง) ชื่ออุปกะ อุปกะอาชีวกได้เห็นพระองค์มีพระฉวีวรรณผ่องใสจึงถามว่าใครเป็นครูของพระองค์ พระองค์ขบใจธรรมของใครพระองค์ตรัสตอบว่า ไม่มีใครเป็นครูของพระองค์ พระองค์เป็นสยัมภู ผู้เป็นเอง คำถามคล้ายกับว่านับถือพระเป็นเจ้าองค์ไหน พระพุทธ ดำรัสตอบคล้ายกับว่าทรงเป็นพระเป็นเจ้าเอง อาชีวกนั้นสั่นศีรษะเดินหลีกไป

พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปถึงที่พำนักของฤกษ์ทั้ง ๕ ในเวลาเย็น วันโกนของวัน เพ็ญเดือนอาสาฬหะ ตรัสแก่ฤกษ์ทั้ง ๕ ว่า พระองค์ได้ตรัสรู้พระธรรมแล้วเสด็จมาจะ ทรงแสดงพระธรรมแก่พวกเขา ที่แรกฤกษ์ทั้ง ๕ ยังไม่ยอมเชื่อ พระองค์ต้องตรัสเตือน ให้ระลึกว่าจำได้อยู่หรือว่าจาเช่นนี้พระองค์ได้เคยตรัสในคราวก่อนแต่นี้ ฤกษ์ทั้ง ๕ จึงนึกขึ้นได้ ยินยอมจะฟังพระธรรมของพระพุทธเจ้า ครั้นทรงทำให้ฤกษ์ทั้ง ๕ ยินยอม ทรงเห็นว่าพากันน้อมใจจะรับพระธรรม มีความตั้งใจจะรับฟังพระธรรมดีแล้ว จึงทรง แสดงปฐมเทศนา (เทศน์ครั้งแรก) ในวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะนั้น อันตรงกับวันเพ็ญ กลางเดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา พระพุทธศาสนาจึงได้เกิดขึ้นในโลกจำเดิมแต่นั้นมา ทางราชการคณะสงฆ์ได้ประกาศกำหนดวันเพ็ญกลางเดือน ๘ หน้าวันเข้าจำพรรษา เป็นวันบูชาเพิ่มขึ้นอีกวันหนึ่ง เรียกว่า วันอาสาฬหบูชา เริ่มตั้งแต่ศกที่แล้ว (พ.ศ. ๒๕๐๑) เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงวันเริ่มเกิดขึ้นแห่งพระพุทธศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงเริ่มเทศน์ แสดงพระธรรมเป็นครั้งแรก เป็นอันได้ทรงเริ่มประกาศพระพุทธศาสนา ได้เริ่มมี พระสงฆ์ขึ้น จึงเป็นอันได้เริ่มมีพระรัตนตรัยครบทั้ง ๓ ตั้งแต่วันนั้นมา นับปีได้ว่า เมื่อก่อนพุทธศก ๔๕ ปี หลังจากตรัสรู้แล้วได้ ๒ เดือน

พระพุทธศาสนา แปลว่า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า แปลว่า การสั่งสอน ของพระองค์ก็ได้ โดยความก็ได้แก่พระธรรมเทศนาคือเทศน์แสดงพระธรรมของ พระพุทธเจ้า เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมนั่นเองเป็นพระศาสนา คือเป็น คำสั่งสอนแนะนำฝึกอบรมเวไนยนิกรเพื่อให้ความเข้าใจชัดยิ่งขึ้น จักแสดงเน้น

ในความหมายของคำว่าพระศาสนา ซึ่งเป็นความหมายเฉพาะของพระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงเทศน์โปรดโลก พระพุทธเจ้าได้ทรงเทศน์เป็น พระศาสนา คือเป็นการสั่งสอนหรือเป็นคำสั่งสอนแนะนำฝึกอบรมแก่ทุก ๆ คนโดยตรง คือโดยตรงจากพระพุทธเจ้ามาถึงตัวของทุก ๆ คนโดยตรง เหมือนอย่างมาประทับ รับสั่งอยู่เฉพาะหน้าเฉพาะตัว ด้วยเรื่องของตัวผู้รับพระธรรมนั่นเอง

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเป็นพระศาสนา ที่ตรงจากพระพุทธเจ้า ถึงผู้ฟังโดยตรงที่สุดดังกล่าว พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงจึงมิใช่เป็นคำหรือ เป็นการต้องผ่านจากทေးหรือมนุษย์ซึ่งเป็นบุคคลที่ ๓ จึงไม่มีข้อผูกพันกับทေးหรือ มนุษย์อื่นอะไรทั้งสิ้น ไม่มีข้อผูกพันแม้กับพระองค์เองที่จะบังคับให้ต้องเชื่อต้องนับถือ พระองค์ จึงไม่ต้องอ้อนวอนสรรเสริญให้ใครโปรดปราน นอกจากจะอ้อนวอนตนเอง ให้โปรดตนเอง ด้วยวิธีให้ละชั่วให้ทำดีด้วยตนเอง

อนึ่ง พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง มิใช่เป็นคำพูดหรือเป็นการพูดสักว่า ใช้โวหารและเหตุผลแวดล้อมให้คนฟังให้คนตื่นตื่นเชื่อถือ อย่างนักพูดที่เก่งในวิธีพูด ใช้เหตุผลให้คนหลงใหล มิใช่เป็นคำพูดหรือเป็นการพูดเก็งหรือเดาความจริงอย่าง นักคิดที่มีความรักจะรู้จักอะไรต่าง ๆ มิใช่เป็นคำพูดหรือการพูดที่ตั้งข้อสมมติขึ้น เพื่อแสวงหาความจริงต่อไป มิใช่เป็นคำพูดหรือเป็นการพูดเล่นหยอๆยิ้มหรือพูดพล่อย ๆ ไร้สาระประโยชน์

ฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงมีลักษณะเป็นคำสั่งสอนหรือการสั่งสอน ซึ่งแสดง ความจริงในตัวของทุก ๆ คนโดยตรง จากพระพุทธเจ้าโดยตรง ถึงตัวผู้ฟังโดยตรง ประกอบด้วยสาระประโยชน์อย่างบริบูรณ์บริสุทธิครบถ้วน และพระพุทธเจ้ามิได้ทรง ฟังพระธรรมมาจากใคร มิได้ทรงรับคำสั่งสอนพระธรรมมาจากใคร จะเป็นทေးหรือ มนุษย์ก็ตาม ทรงเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรมเอง ถ้าจะว่าต้นเดิมของพระธรรมหรือของ พระศาสนาเป็นทေးก็ทรงเป็นทေးนั่นเอง ตามคำที่ตรัสตอบแก่อุปกะอาชีวก พระองค์ จึงเป็นผู้สมกับคำทำนายพระลักษณะว่าจักเป็นพระศาสดาเอกในโลก เพราะทรงเป็น

พระศาสดาผู้สั่งสอนที่เป็นเอกคือเป็นหนึ่งจริง ๆ คือ เป็นที่ ๑ ไม่เป็นที่ ๒ ของเทวะหรือมนุษย์ใด ๆ เพราะมิได้ทรงรับสั่งสอนมาจากใครดั่งกล่าว โดยตรงกันข้าม ทรงเป็นพระศาสดาของเทวะและมนุษย์ทั้งหลาย จึงทรงเป็นมนุษย์คนแรกที่หลุดพ้นจากความผูกพันในโลกทั้งสิ้น ไม่มีใครในโลกทั้งสิ้นที่จะต้องทรงบูชา เช่นสรวงอ้อนวอนตามความต้องการยึดถือผูกพัน แต่ทรงเป็นผู้ที่โลกทั้งสิ้นบูชา และทรงแสดงพระธรรมเป็นพระศาสนา สั่งสอนเพื่อให้ทุก ๆ คนเป็นไท พ้นจากความเป็นทาส ในการปฏิบัติชอบแก่ตน ด้วยตน เพื่อตน มิใช่ต้องผูกพันให้ต้องปฏิบัติเพื่อใครอื่น การปฏิบัติชอบเพื่อตนดั่งกล่าว มิได้หมายความว่าให้เห็นแก่ตัวซึ่งเป็นการคับแคบ แต่หมายความว่าปฏิบัติเพื่อให้ตนไม่เป็นคนทำชั่วทำผิด แต่ให้เป็นคนทำถูกทำชอบตามควรแก่ภาวะของตน

จึงกล่าวได้อย่างไม่ต้องกลัวผิดว่าพระพุทธศาสนา เป็นศาสนาของมนุษย์ที่สั่งสอนมนุษย์ หรือตลอดถึงเทวะ ด้วยความจริงอันเรียกว่าสัจธรรม ธรรมคือความจริงตามเหตุผลตั้งแต่ชั้นธรรมดาสามัญนี้แหละขึ้นไป ที่ปัญญามนุษย์ธรรมดาสามัญอย่างเรา ๆ นี้แหละพึงรู้เห็นได้ด้วยตนเอง และอาจนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ตนได้ด้วยตนเอง ไม่ต้องพึ่งใครอื่นมาเป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทให้ พระพุทธเจ้ามิได้ทรงสั่งสอนให้หย่อนหรือยิ่งไปกว่าความจริงที่คนอย่างเรา ๆ ควรจะรู้ควรจะเข้าใจหรือเกินกว่าที่จะทำได้ในข้อไหน ๆ เลย ฉะนั้น จึงมีคำกล่าวถึงอาการหรือลักษณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมไม่ว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเพื่อให้รู้ยิ่งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น ทรงแสดงพระธรรมมีเหตุผลที่ผู้ฟังอาจตรงตามให้เห็นจริงได้ ทรงแสดงพระธรรมมีปาฏิหาริย์ คือผู้ฟังอาจปฏิบัติให้ได้รับผลจริงได้ตามสมควรแก่ความปฏิบัติ เพราะเหตุดั่งเช่นที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ทุก ๆ คนจึงสวดบทพระธรรมคุณได้อย่างสนิทใจว่า สุวาทาโต ภควตา ธมฺโม พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้ากล่าวดีแล้ว เพราะพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระองค์นั้นทรงกล่าวเองบอกเอง มิได้ทรงฟังคำสั่งสอนมาจากใครให้บอกต่อ และทรงกล่าวเป็นพระศาสนา คำสั่งสอน หรือการสั่งสอนแสดงความจริงที่มีสาระประโยชน์อย่างบริบูรณ์บริสุทธ์ครบถ้วน เป็นข้อนำรู้มีเหตุผล และปฏิบัติได้จริง

ถ้าจะแย้งว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเป็นพระศาสนา สั่งสอนแก่คนใน
 ครั้งพุทธกาลโน้น เป็นต้นว่าทรงแสดงแก่ฤๅษี ๕ รูปนั้น มิได้ทรงแสดงเป็นพระศาสนา
 สั่งสอนแก่พวกเราบัดนี้ พระพุทธศาสนาจึงเหมาะแก่คนในครั้งโน้นไม่เหมาะแก่คนใน
 บัดนี้ ก็พึงตอบชี้แจงว่า ถ้าได้กำหนดความเรื่องพระธรรม ก็จะทำให้เห็นว่าพระธรรม
 ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนเป็นกฎของธรรมดา หรือเป็นความจริงที่อยู่ตัวที่คงตัว
 เมื่อครั้งทรงแสดงเป็นจริง ฉันทใด ในกาลต่อมาจนถึงบัดนี้และในกาลต่อไปก็เป็นจริง
 ฉันทนั้น ไม่มีกลบกลายเปลี่ยนแปลง ถ้ากลบกลายเปลี่ยนแปลงไปได้ก็ไม่ใช่พระธรรม
 ที่อยู่ตัวคงตัว และพระธรรมดังกล่าวก็เป็นความจริงที่เป็นกฎธรรมดาของโลก กล่าวคือ
 ของทุก ๆ คนทุก ๆ สิ่งในโลกทั้งหมด ในเวลาทุกกาลทุกสมัย บรรดาผู้ที่พระพุทธเจ้า
 ทรงแสดงพระธรรมสั่งสอนเอง มีฤๅษีทั้ง ๕ เป็นต้น ก็เป็นไปตามพระธรรมหรือกฎ
 ธรรมดาอันใด บรรดาคนอื่น ๆ ในเวลาก่อนแต่นั้นก็ดี ในเวลานั้นก็ดี ในเวลาต่อมา
 จนถึงบัดนี้ ตลอดถึงเวลาต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด รวมทั้งเราทั้งหลายในบัดนี้ด้วย ก็เป็นไป
 ตามพระธรรมหรือกฎธรรมดาอันนั้นเสมอกันหมด ฉะนั้น พระธรรมที่พระพุทธเจ้า
 ทรงแสดงแก่ใคร เมื่อไรก็ตาม ก็เหมือนทรงแสดงแก่คนอื่นด้วยทั้งหมด โดยเฉพาะ
 เหมือนทรงแสดงแก่เราทั้งหลายด้วยเหมือนกัน และคนในครั้งพุทธกาลซึ่งได้เฝ้า
 ฟังพระธรรมจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้าเอง ได้รู้เข้าใจ ได้ปฏิบัติจนบรรลุถึงผลได้
 ด้วยตน ฉันทใด คนในต่อมาจนถึงในบัดนี้ และในต่อไปแม้ไม่มีโอกาสอย่างนั้น แต่ได้
 ตั้งใจฟังพระธรรม ตั้งใจเรียนพระธรรม ตั้งใจปฏิบัติพระธรรม ก็อาจรู้เข้าใจ อาจปฏิบัติ
 จนบรรลุถึงผลได้เช่นเดียวกัน ฉันทนั้น ข้อสำคัญให้เป็นเวไนยคือรับแนะนำ คือรับ
 พระศาสนา คำสั่งสอนหรือการสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พระพุทธศาสนาจึงเหมาะ
 แก่คนทุกคนทุกกาลสมัย ฉะนั้น ทุก ๆ คนจึงสวดบทพระธรรมคุณต่อไปนี้ได้อย่าง
 สนิทใจว่า

สนทิกุจิโก อันผู้ได้ผู้บรรลุพึงเห็นเอง เช่นอย่างเรียนเองก็รู้เอง บริโภคเอง
 ก็รู้รสเอง

อกาลิกิโก ไม่ประกอบด้วยกาล เพราะอยู่ตัวคงตัวดังกล่าวแล้ว จึงใช้ได้ทุกกาลสมัย

เอหิปัสสิโก ควรเรียกให้มาดู คือมาดูหรือมาพิสูจน์ได้ที่ตน ด้วยตน
 และบอกคนอื่นให้มาปฏิบัติดูได้ด้วย

โอบนโยโก *ควรน้อมเข้ามา* คือควรปฏิบัติได้ เพราะทุก ๆ คนสามารถปฏิบัติให้ได้ผลจริง

ปัจจุบัน เวทิตพโพ วิทยุหิ อันวัญญู (ผู้รู้) ฟังรู้เฉพาะตน เช่นอย่างคนไหนเรียนคนนั้นก็รู้ คนไหนปฏิบัติคนนั้นก็ได้ประสบผล มิใช่ว่าคนหนึ่งเรียน คนหนึ่งรู้ คนหนึ่งปฏิบัติ คนหนึ่งประสบผล หรือคนหนึ่งบริโภคน คนหนึ่งอิม

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสดีแล้ว อันผู้ได้บรรลุฟังเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามา อันผู้รู้ฟังรู้เฉพาะตน นั้นแลคือพระพุทธศาสนาโดยลักษณะทั่วไป แต่พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสจำแนกแจกแจงไว้ให้เหมาะแก่อุปนิสัยของแต่ละคนไว้เป็นอันมาก ซึ่งเมื่อสรุปเข้าอย่างย่อที่สุดแล้วก็คือตรัสสอน *ให้ละชั่ว ให้ทำดี ให้ทำจิตใจให้ผ่องสะอาด* เพื่อให้เป็นผู้พ้นความทุกข์ ประสบความสุขตามภูมิชั้น

บัดนี้ พระพุทธศาสนาซึ่งได้ดังก้องออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า ด้วยพระสุรเสียงอันไพเราะ เมื่อเกิน ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว ก็ยังดังก้องอยู่ด้วยเสียงของบรรดาผู้ที่ได้ฟังได้ยินแล้วบอกประกาศกันต่อ ๆ มา

ใครฟังได้ยินเสียง ได้ซาบซึ้งในพระธรรมแม้แต่น้อย ก็จะมีความสุขเหมือนอย่างได้เฝ้าพระพุทธเจ้าแม้แต่น้อยหนึ่ง ดังพระพุทธานุภาพที่ตรัสไว้ว่า

“โย ธมมํ ปสฺสตี โส มํ ปสฺสตี ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา”

พุทธศาสนิก

เมื่อแสดงเรื่องพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ควรแสดงเรื่องพุทธศาสนิกต่อกันไป เพราะเป็นเรื่องที่เนื่องถึงกัน อาจจะแยกออกจากกันเสียมิได้ เหมือนอย่างกายกับใจ

คำว่า พุทธศาสนิก เป็นคำที่ผูกเรียกกันขึ้น แปลว่า ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ใครก็ตามที่นับถือพระพุทธศาสนา และนับถือด้วยวิธีใดก็ตาม คือเป็นพุทธบริษัทจำพวก ไหน หรือเป็นพุทธมามกะ พุทธมามิกาก็ตาม ก็รวมเรียกว่า พุทธศาสนิก หรือ พุทธศาสนิกชนทั้งหมด แต่ก่อนที่จะแสดงเรื่องของพุทธศาสนิกชนโดยเฉพาะ จะกล่าวถึงคนที่นับถือศาสนาโดยทั่ว ๆ ไปก่อน

คนในโลกเริ่มนับถือศาสนากันมาแต่เมื่อไร? เป็นที่รับรองกันแล้วว่าคนเริ่มนับถือศาสนากันมาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ ก่อนมีประวัติศาสตร์ ได้มีนักค้นคว้าชุดพบซากศพและสิ่งต่าง ๆ ในสมัยเก่าแก่นั้น ลงสันนิษฐานถึงลัทธิศาสนาที่คนเก่าแก่นับถือกันต่าง ๆ เป็นการพิจารณาวัตถุแล้วลงสันนิษฐาน คราวนี้ลองมาพิจารณาถ้อยคำเก่าแก่แล้วลงสันนิษฐานดูบ้าง คำเก่าแก่นั้นขอยกขึ้นมาพิจารณาเพียงคำเดียว คือคำว่าศาสนานี้เอง คำนี้เป็นคำดึกดำบรรพ์ที่ยังมีชีวิตอยู่ เพราะตามหลักฐานปรากฏว่าได้พูดกันมาตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนา เกิดขึ้นนานไกลและยังใช้พูดกันต่อ ๆ มาอยู่จนถึงบัดนี้

ในภาษามครว่า *ศาสนะ* ในภาษาสันสกฤตว่า *ศาสนะ* ในภาษาไทยนำมาใช้ว่า *ศาสนา* แปลว่า คำสั่งสอน การสั่งสอน

คำแปลนี้ถึงยังไม่หมดความหมาย ก็ได้ความหมายที่สำคัญ ซึ่งอาจอธิบายให้กว้างครอบคลุมความหมายทั้งหมดได้ ฉะนั้น ลองยกคำแปลนี้ขึ้นพิจารณาว่าคนเราเริ่มสั่งสอนกันมาตั้งแต่เมื่อไร อาจตอบตามเหตุผลว่าคนเราเริ่มสั่งสอนกันตั้งแต่เริ่มรวมกันอยู่ในโลกตั้งแต่ครอบครัวหนึ่งขึ้นไป คือตั้งแต่เริ่มมีคนตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป หรือตั้งแต่เริ่มมีบิดามารดามีบุตรธิดาขึ้นในโลก หรือพูดตามสมัยว่าตั้งแต่มีสังคมมนุษย์หน่วยแรกขึ้น เพราะในเบื้องต้นพ่อแม่ก็ต้องสั่งสอนลูก อย่าย่ำแต่ในหมู่มนุษย์ แม้ในหมู่สัตว์ดิรัจฉานก็มีสั่งสอนกันตามวิธีของสัตว์ เช่นแม่นกก็มีการสอนลูก พระพุทธเจ้าเองก็ได้ทรงยกย่องมารดาบิดาว่าเป็นอาจารย์คนแรก เรียกว่าบูรพาจารย์ของบุตรธิดาเป็นอันว่าอาจารย์อื่น ๆ เป็นอาจารย์ในภายหลัง ฉะนั้น คำสั่งสอนของพ่อแม่ผู้เป็นบูรพาจารย์ จึงเป็นบูรพศาสนา (ศาสนาแรก) ของลูก

แต่คำสั่งสอนของพ่อแม่ที่ให้แก่ลูกโดยมากเพียงพอแก่ลูกในวัยเด็ก เมื่อโตขึ้นแล้วจึงต้องส่งเข้าโรงเรียน มอบภาระให้แก่ครูอาจารย์สั่งสอนศิลปวิทยาสืบต่อไป ครูอาจารย์ที่ดียอมเป็นผู้ประสพศิลปวิทยาดี เป็นทั้งผู้ปกครองศิษย์ดี คำสั่งสอนหรือการสั่งสอนของครูอาจารย์เพื่อผลดังกล่าวนี้ แม้มีการลงโทษเพื่อให้ศิษย์เป็นคนดี ท่านก็เรียกว่าเป็นศาสนาย่างหนึ่งของอาจารย์ ดังในชาดกเรื่องหนึ่งในดิกนิบาตเล่าไว้มีความว่า

ในอดีตกาลล่วงมานาน พระเจ้ากรุงพาราณสีได้ทรงส่งพรหมทัตตกุมารพระราชโอรสไปเรียนศิลปวิทยาในเมืองตักกศิลา เพราะตามนิยมของโบราณพระราชาทรงหลายยอมทรงปรารถนาให้พระราชโอรสได้รับอบรมให้ละมานะ ให้อดทน ให้เปรี๊ยะปราดสามารถในศิลปวิทยา ให้รอบรู้ในโลกจารีตทั้งปวง แม้จะมีอาจารย์อยู่ในประเทศก็โปรดส่งพระราชโอรสไปศึกษาในสถานที่ไกล พรหมทัตตกุมารได้เดินทางไปศึกษาอยู่กับอาจารย์ทศปาโมกข์ท่านหนึ่งในเมืองตักกศิลานั้น วันหนึ่งได้ไปอาบน้ำกับอาจารย์ เห็นหญิงชราคนหนึ่งกำลังนั่งร่อนงา เห็นงาเป็นมันย่องก็อยากเสวยจึงหยิบมาเสวยกำมือหนึ่ง หญิงชราก็มีได้ว่ากระไรเพราะคิดว่าคงหิว วันรุ่งขึ้นพรหมทัตตกุมารได้ทำอย่างนั้นอีก หญิงชราก็คงไม่ว่าอะไร ในวันที่ ๓ พรหมทัตตกุมารได้ทำอย่างนั้นอีก หญิงชราจึงร้องขึ้นว่า อาจารย์ทศปาโมกข์ปล่อยให้พวกลูกศิษย์ยื้อแย่งของพวกตน อาจารย์ได้ยินจึงหยุดสอบถามได้ทราบเรื่องตลอดแล้ว ก็รับจะใช้มูลค่าให้ หญิงชรา

บอกว่าไม่ประสงค์มูลค่า แต่ขอให้อาจารย์ให้กุมารนี้ศึกษาว่าจะไม่ทำอย่างนั้นอีก อาจารย์พูดว่าถ้าอย่างนั้นจงคอยดูสั่งให้ศิษย์หนุ่ม ๒ คนจับกุมารที่แขนทั้ง ๒ ไว้ แล้วหยิบเรียวกุมาไม่ใผ่เขียนหลัง ๓ ครั้ง สั่งสอนว่าอย่าทำอย่างนั้นอีก พรหมทัตตกุมารถูกเขียนมีเนตรแดงก้ำด้วยความโกรธ มองดูอาจารย์ทั่วตัว ผูกอาฆาตว่าได้ราชสมบัติแล้วจักให้ตามอาจารย์ไปฆ่าเสียให้จงได้ ครั้นเรียนสำเร็จแล้วก็เข้าลาอาจารย์ แสดงอาการอย่างมีความเคารพรัก ขอให้อาจารย์รับว่าจะไปกรุงพาราณสีเมื่อให้มาเชิญ แล้วลาอาจารย์กลับกรุงพาราณสี

พระเจ้ากรุงพาราณสีทอดพระเนตรเห็นพระราชโอรสเรียนสำเร็จกลับมา มีพระราชหฤทัยโสมนัสยินดี ทรงปรารภจะทอดพระเนตรเห็นพระโอรสเป็นพระราชธิดาตั้งแต่พระองค์ยังมีพระชนมชีพอยู่ จึงมอบราชสมบัติพระราชทาน ครั้นพรหมทัตตกุมารได้ราชสมบัติแล้ว ทรงระลึกขึ้นได้ถึงโทษที่อาจารย์ทำแก่พระองค์ จึงทรงส่งทูตไปเชิญอาจารย์ให้มา ฝ่ายอาจารย์คิดว่าพระราชายังหนุ่ม ตนยังไม่อาจจะพูดให้ยินยอมได้จึงยังไม่ไป

ครั้นกาลล่วงไป พระราชาจึงเจริญพระชนม์ขึ้นจนถึงมัชฌิมวัยแล้ว อาจารย์จึงเดินทางไปกรุงพาราณสี ให้กราบทูลให้ทรงทราบ พระราชาทรงยินดีโปรดให้อาจารย์เข้าเฝ้า ครั้นทอดพระเนตรเห็นอาจารย์ ก็ทรงรู้สึกเหมือนกำลังถูกเขียน มีพระเนตรแดงก้ำขึ้นด้วยโทสาคติ (ไฟโทสะ) ทันทัน ตรีสว่า วันนี้อาจารย์ของเราถึงที่ตายแล้ว นามัจจุราชติดมากับหน้าผากของตนแล้ว ตรีสแก่อาจารย์ว่า ท่านระลึกได้ไหมถึงวันที่ท่านเขียนเราด้วยเรียวกุมา ท่านไม่ยินดีในชีวิตแล้วหรือจึงมา วันนั้นท่านเขียนเราวันนี้เราจะฆ่าท่าน

ฝ่ายอาจารย์ไม่แสดงครั้นคร้าม กล่าวตอบด้วยท่วงท่าของอาจารย์ว่า *อารยชน (คนเจริญ) ย่อมห้ามปรามคนที่ทำอนารยกรรม (กรรมไม่ดี) ด้วยการลงโทษให้เข็ดหลาบได้ นั่นเป็นศาสนา (การสั่งสอน) มิใช่เป็นเวร ปวงบัณฑิตย่อมเข้าใจกันอย่างนี้ มหาราช ถ้าข้าพเจ้าไม่ทำให้พระองค์ศึกษาอย่างนั้น ต่อไปพระองค์ประพฤติผิดยิ่งขึ้น ทรงประสพมหันตภัยเสียแล้ว จักทรงได้ราชสมบัติเห็นปานฉะนี้จากที่ไหนเล่า พวกอำมาตย์ที่เฝ้าอยู่ได้สดับเรื่องนั้น ก็พากันกราบทูล สนับสนุนคำของอาจารย์ พระราชาทรงพิจารณาทบทวนแล้วทรงเห็นจริงตามคำของอาจารย์ ทรงหายพิโรธสิ้นอาฆาต*

กลับทรงระลึกถึงคุณของอาจารย์ จึงพระราชทานสิ่งปฏิการต่าง ๆ และทรงตั้งไว้ในที่เป็นปุโรหิตผู้ถวายอนุสาสน์

เรื่องนี้มีคนคิดอยู่มาก แต่โดยเฉพาะแสดงว่า การสั่งห้ามปรามมิให้ทำผิดแม้ของอาจารย์ ก็ถือว่าเป็นศาสนาอย่างหนึ่ง ๆ มาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล

แต่คำสั่งสอนของอาจารย์ก็เพียงพอสำหรับการศึกษาเล่าเรียน และเป็นไปในวงการเรียนหรือภายในโรงเรียน ยังไม่เพียงพอสำหรับคนทั่วไปที่รวมกันอยู่เป็นประเทศชาติ จึงต้องมีคำสั่งสอนของประมุขผู้ปกครองหมู่ชน คำสั่งสอนของผู้ปกครองนี้เรียกในคัมภีร์แต่เก่าก่อนว่าศาสนาเหมือนกัน ดังมีคำเรียกธุรการฝ่ายปกครองว่า ปสาสนธุระ ศาสนะในคำนี้ก็คือนานันนั่นเอง ท่านเล่าว่า พระเจ้าจักรพรรดิซึ่งเป็นเจ้าโลกแต่พระองค์เดียวทรงปกครองชาวโลกทั้งสิ้นด้วย ทรงสั่งสอนให้ปฏิบัติในศีล ๕ ศีล ๕ จึงเป็นจักรวรรดิศาสนา พระราชามหากษัตริย์หรือท่านผู้ปกครองผู้ตั้งอยู่ในราชธรรมหรือในธรรมของผู้ปกครอง ย่อมสั่งสอนประชาชนด้วยวิธีต่าง ๆ แม้ในประเทศไทยยามนี้เองก็มีเล่าไว้ในศิลาจารึกในรัชสมัยพระเจ้าขุนรามคำแหง กรุงสุโขทัยว่า ถ้าไม่ใช้วันอุโบสถ “พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองศรีสุชนาลัย สุโขทัย ขึ้นนั่งเหนือขดารหิน” พระราชทานราโชวาทแก่ประชาราษฎร์ทั่วไป

แต่คำสั่งสอนของผู้ปกครองให้สำเร็จประโยชน์ เป็นเครื่องปกครองทางกาย เป็นพื้นและประกอบด้วยการลงโทษผู้ละเมิดต่าง ๆ ยังไม่เป็นเครื่องปกครองจิตใจได้อย่างเพียงพอ จึงมีผู้แสดงคำสั่งสอนขึ้นอีกประเภทหนึ่ง มุ่งสำหรับปกครองจิตใจ ดังที่เรียกกันในบัดนี้ว่า ศีลธรรมหรือศาสนา

การยกศัพท์ว่าศาสนาขึ้นสันนิษฐานในทางว่า คือคำสั่งสอนที่มีในสังคมมนุษย์ ตั้งแต่ต้นเดิมมาและในหมู่ชนทั่วไปนี้ เมื่อกำหนดใจไว้ว่าศาสนาคือคำสั่งสอนหรือการสั่งสอนอย่างธรรมดา ๆ นี้เองเท่านั้น ก็จะเข้าใจตามที่แสดงมาโดยตลอด ว่าคำสั่งสอนได้ขยายตัวกว้างออกไปเพื่อให้เป็นเครื่องปกครองคนอย่างเพียงพอโดยลำดับอย่างไร และอาจสรุปคำสั่งสอนทั้งหมดลงได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ

๑. คำสั่งสอนที่ยังไม่เพียงพอ ยังไม่จบ
๒. คำสั่งสอนที่เพียงพอแล้ว จบลงแล้ว

ประเภทที่ ๑ คำสั่งสอนที่ยังไม่เพียงพอ ยังไม่จบนั้น เช่นคำสั่งสอนของบิดามารดาในชั้นต้น เช่นบิดามารดาสอนให้ลูกหัดพูด หัดนั่ง ยืน เดิน วิ่ง และหัดในกิจอื่น ๆ แต่ยังไม่พอ เมื่อลูกโตขึ้นจึงต้องส่งไปโรงเรียน แม้คำสั่งสอนศิลปวิทยาต่าง ๆ ในโรงเรียนก็ไม่มีจบ ศิลปวิทยาแต่ละอย่างก็ยังคงค้นคว้าแก้ไขเพิ่มเติมกันเรื่อยไป และมีมากมาย จึงต้องจัดหลักสูตรกำหนดว่าให้เรียนเพียงไหนในชั้นไหน และเมื่อถึงชั้นไหนก็ให้สำเร็จการศึกษาเสียที แม้วิชาที่เรียกว่าปรัชญาก็เป็นเรื่องไม่จบเหมือนกัน ยังค้นคว้าแก้ไขเพิ่มเติมกันต่อไป คำสั่งสอนของท่านผู้ปกครองที่เรียกในปัจจุบันว่ากฎหมายเป็นต้นก็คงไม่จบสิ้น ไม่เพียงพอดังกล่าวเหมือนกัน น่าจะเป็นเพราะเหตุนี้ คำสั่งสอนประเภทนี้จึงไม่นิยมเรียกว่า ศาสนา

ประเภทที่ ๒ คำสั่งสอนที่เพียงพอแล้ว จบลงแล้ว ได้แก่คำสั่งสอนที่เรียกว่าศาสนาในบัดนี้ เพราะทุกศาสนาต่างก็แสดงคำสั่งสอนถึงที่สุดตามลัทธิของตน เช่นบางศาสนานับถือเทวดาประจำธรรมชาติต่าง ๆ ก็แสดงว่ามีที่สุดเพียงเทวดาเหล่านั้นเท่านั้น บางศาสนานับถือเทพเจ้าผู้สร้าง มากองศ์บ้าง องค์เดียวบ้าง ก็แสดงว่ามีที่สุดเพียงเทพเจ้าเท่านั้น บางศาสนานับถือธรรมก็แสดงธรรมที่สูงที่สุด ที่บุคคลพึงเข้าถึงได้ด้วยปัญญาของตน

คำสั่งสอนประเภทที่ ๑ เช่นคำสั่งสอนของมารดาบิดาดังกล่าวแล้วสั่งสอนอยู่ในเหตุผลใกล้ ๆ ตัว แม้ที่ไกลออกไปดังศิลปวิทยาต่าง ๆ ตลอดถึงปรัชญาต่าง ๆ ผู้แสดงที่เป็นต้นเดิมเองก็ไม่ปรากฏว่าใครบัญญัติตนเองว่าเป็นผู้รู้จบแล้วส่วนคำสั่งสอนประเภทที่ ๒ อันเรียกว่า ศาสนา สั่งสอนในเหตุผลที่กว้างที่ไกลตัวออกไปจนถึงที่สุดดังเช่น เมื่อสอนเรื่องโลก ที่สุดโลกในด้านอดีตก็คือการสร้างโลกหรือกำเนิดโลก ที่สุดในด้านอนาคตก็คือเรื่องความสิ้นสุดของโลก และผู้แสดงก็บัญญัติว่าเป็นผู้รู้จบแล้ว

คำสั่งสอนประเภทที่ ๑ ไม่มีปัญหาต่อไป ส่วนประเภทที่ ๒ อันเรียกว่าศาสนา นั้นมีปัญหาต่อไปว่าผู้แสดงเป็นผู้รู้จบจริงหรือไม่ คำสั่งสอนนั้นเพียงพอแล้ว จบลงแล้วจริงหรือไม่ ปัญหานี้ภูมิปัญญาของคนเรานี่เองเป็นผู้ตอบได้ คือ ถ้าถูกต้องกับความจริงอย่างบริบูรณ์ บริสุทธิ์แล้ว ก็เป็นศาสนาที่บริบูรณ์บริสุทธิคือเพียงพอแล้ว จบลงแล้ว มีลักษณะดังที่แสดงมาแล้วในเรื่องพระธรรม

ถึงอย่างไรก็ตาม เมื่อเว้นส่วนที่เป็นปรมาตมะหรือส่วนที่สูงสุดของแต่ละศาสนาเสีย กล่าวเฉพาะส่วนที่เป็นประโยชน์แก่ชีวิตปัจจุบัน ศาสนาที่ดีทุกศาสนาย่อมสั่งสอนให้คนทุกคนประกอบด้วยศีลธรรม มีศีลธรรมเป็นเครื่องปกครองจิตใจและความประพฤติ ไม่มีศาสนาที่ดีศาสนาไหนสั่งสอนให้คนทอดทิ้งศีลธรรม ฉะนั้น ศาสนิกชน คนที่นับถือศาสนา แม้ศาสนาใดศาสนาหนึ่งล้วนเป็นผู้ที่นับถือหลักศีลธรรมในโลก มีศีลธรรมเป็นหลักปกครองจิตใจและความประพฤติ แม้นับถือศาสนาต่างกัน แต่ต่างเคารพอยู่ในหลักศีลธรรมด้วยกัน จึงอยู่รวมกันได้โดยสงบสุข

คนเราที่อยู่ร่วมครอบครัว ร่วมหมู่ ร่วมถิ่นฐานบ้านเมือง จนถึงอยู่ร่วมโลกกัน โดยปกติเมื่อพบกันเข้าก็รู้จักกันว่า คนไทย คนจีน คนแขก คนฝรั่ง เป็นต้น เพราะมีลักษณะหน้าตาผิวพรรณ เป็นต้น เป็นเครื่องบอกให้รู้ แต่ถ้าจะมีใครสักคนหนึ่งไม่มีลักษณะบอกได้ว่าเป็นชาติไหนปรากฏตัวเข้ามา ใครจะรู้ได้หรือว่าเขาเป็นคนอะไรมาจากไหน ดูเป็นคนแปลกประหลาดในโลกฉันทใด คนที่นับถือศาสนาต่าง ๆ ก็ฉันทนั้น เมื่อพบกันก็ย่อมจะรู้จักกันได้ว่าใครเป็นคนอย่างไร มีหลักเชื่อถือปฏิบัติอย่างไร หรือมีศีลธรรมอย่างไร ถึงจะถืออย่างคร่ำครืออย่างไรก็ยังดูรู้จักกันได้ เพราะทุกศาสนาย่อมแสดงหลักธรรมของตนไว้ทั้งนั้น เป็นเครื่องชี้ให้ทราบได้ว่าศาสนิกชนของศาสนา นั้น ๆ เป็นอย่างไร คือมีทางปฏิบัติตามลัทธิศาสนานั้น ๆ อย่างไร แต่ถ้าจะมีใครที่ไม่มีนับถือศาสนาอะไรมาปรากฏตัวขึ้น ใครจะรู้ได้ว่าเขาเป็นคนอะไร มีหลักเชื่อถืออย่างไร ดูเป็นคนแปลกหน้าประหลาดอันจะต้องพึงระมัดระวัง เพราะไม่รู้ว่าจะมาทำอะไร มีความคิดเห็นนับถืออะไรอยู่ เพราะตามธรรมดาทุกคนจะต้องนับถือหลักอันใดอันหนึ่ง อยู่ทั้งนั้น ดังได้แสดงแล้วตั้งแต่ต้นว่าศาสนาคือคำสั่งสอนนั้นมีมาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ คนนับถือคำสั่งสอนก็มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์เหมือนกัน ฉะนั้น จึงไม่มีใครที่ไม่มีหลักอะไรเป็นที่นับถือเลย ถ้าไม่เป็นศาสดาตั้งหลักของตนขึ้นสั่งสอนเอง ก็ต้องนับถือรับฟังคำสั่งสอนจากผู้อื่น คนเช่นนี้จึงต้องตรวจสอบให้แน่ว่าเขาเป็นศาสดาองค์ใหม่ขึ้น หรือนับถือศาสดาของศาสดาใหม่อื่นองค์ไหน

บางคนอาจลังเลใจในศาสนาต่าง ๆ ที่แสดงตรงกันมาบ้าง ขัดกันบ้าง จึงยังไม่ปลงใจนับถือจริงลงได้ ถ้ายังไม่นับถือเพราะเหตุเช่นนี้ ก็ยังไม่ควรตำหนิ เพราะมีเหตุผลที่สมควรอยู่ แต่ถ้าไม่ศึกษาสอบสวน ปล่อยให้ลังเลใจอยู่เรื่อยไป ก็กลายเป็น

คนหลักลอยทางจิตใจ ถ้าศึกษาสอบสวนตามเหตุผลให้ตลอดก็จะเป็นประโยชน์มากกว่า เชื่อถืออย่างไม่มีเหตุผล

ทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงประสงค์ให้พุทธศาสนิกชนเชื่อถือตาม เหตุผลด้วยปัญญาของตน ทรงแนะนำให้พากันมาดูให้เห็นประจักษ์ด้วยตนเอง ดังบท พระธรรมคุณว่า “เอหิภิกขุ เวจเจกมมาตมฺหิ” เมื่อจะทรงแสดงปฐมเทศนาในวันอาสาฬหบูชาบรรณมีก็ได้ทรงขอให้ฤๅษีทั้ง ๕ เชื่อก่อน เพียงแต่ตรัสให้ตั้งใจฟัง เมื่อทรงแสดงปฐมเทศนาจบลงแล้ว พระโกณฑัญญะเกิดดวงตาเห็นธรรม คือเห็นจริงขึ้น พระพุทธเจ้าตรัสอุทานว่า “โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ” (จึงเกิดมีคำเรียกท่านว่า พระอัญญาโกณฑัญญะสืบมา) มิได้ตรัสว่าโกณฑัญญะได้เชื่อพระองค์แล้วเลย พระโกณฑัญญะนี้เองได้เป็นปฐมอริยพุทธศาสนิกในโลกตั้งแต่เมื่อเกิดดวงตาเห็นธรรม พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมฤๅษีอีก ๔ รูปให้ได้ดวงตาเห็นธรรม ในต่อมาได้ทรงอบรมฤๅษีทั้ง ๕ ให้ได้ปัญญาเป็นเหตุให้พ้นทุกข์ทั้งหมดเหมือนพระองค์ ได้เสด็จจาริกประกาศพระพุทธศาสนาแสดงหนทางที่ชอบแก่โลกโดยลำดับ จึงมีพุทธศาสนิกชน คือพระสงฆ์สาวกหรือพุทธบริษัท พุทธมามกะ พุทธมามิกา ต่อมาจนถึงทุกวันนี้

พระพุทธเจ้าได้ทรงยังล้อพระธรรมให้หมุนไปในโลกตั้งแต่ทรงแสดงปฐมเทศนาเป็นต้นมา จึงเรียกชื่อปฐมเทศนาโดยเฉพาะว่า “ธรรมจักร” แปลว่า ล้อคือธรรม จะเรียกวันที่ทรงแสดงคือวันอาสาฬหบูชาว่ามีวันธรรมจักรก็ได้ เมื่อล้อพระธรรมหมุนไปในที่ใด ที่ใด ก็ปรากฏมรรคาคือทางที่ชอบขึ้นในที่นั้นที่นั่นเป็นสายเดี่ยวประกอบด้วยองค์ประกอบ ๘ ประการ คือ เห็นชอบ ดำริชอบ เจรจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ ใครเดินทางชอบมีองค์ประกอบ ๘ รวมกันเป็นทางเดียวกันแล้ว คือ พุทธศาสนิก พระพุทธเจ้าตรัสว่า

เอตถุหิ ตุมฺเห ปฏิปชฺชถ มารเสนปฺปโมหนิ

ท่านทั้งหลายจงปฏิบัติเดินทางที่ห้ามและเสนาให้ลงนี้แล

เอตถุหิ ตุมฺเห ปฏิปนฺนา ทุกฺขสฺสนตฺติ กริสฺสถ

ท่านทั้งหลายปฏิบัติเดินทางนี้แล้วจักทำทุกข์ให้สิ้นสุดได้

ดังนี้

สรณะ

คนในโลกนี้ส่วนมาก ทำไม่จึงนับถือศาสนา นำตอบอย่างสั้น ๆ ว่า เพราะคนส่วนมากเห็นว่าศาสนาอาจเป็นสรณะคือที่พึ่งหรือเป็นสรณะของตนได้ เมื่อใด คนเห็นว่าศาสนาใดไม่อาจเป็นสรณะคือที่พึ่งของตนได้แล้ว ก็จะเสื่อมหรือเลิกนับถือศาสนานั้น เมื่อนั้น ฉะนั้น ศาสนาที่จะดำรงอยู่ได้ จึงต้องเป็นศาสนาที่อาจเป็นสรณะของคนได้จริง แต่ก็ต้องเกี่ยวแก่คนด้วยเหมือนกันคือแม้จะเป็นศาสนาที่เป็นสรณะได้จริง ถ้าคนไม่นับถือ ไม่ถึงเป็นสรณะจริง หรือนับถือถึงเป็นสรณะในทางผิด ก็ทำให้ศาสนาเสื่อมไปได้เหมือนกัน เหมือนอย่างเอกราชหรืออิสรภาพของประเทศชาติ ซึ่งเป็นของดี ถ้าคนในประเทศชาติไม่รักษาไว้ให้ดีก็อาจเสียไปได้ การที่เสียไปนั้นมิใช่เป็นเพราะเอกราชหรืออิสรภาพนั้นไม่ดี แต่เป็นเพราะรักษาไว้ไม่ได้เอง ฉะนั้น ศาสนิกคือคนที่นับถือศาสนาเองจึงเป็นเหตุให้ศาสนาเสื่อมไปได้ รวมความว่าศาสนาที่จะดำรงอยู่ได้ เพราะศาสนาเป็นสรณะได้จริง ๑ คนนับถือหรือถึงเป็นสรณะจริง ๑ ฉะนั้น ในภพนี้ จะแสดงเรื่องสรณะสืบต่อไป

สรณะ แปลว่า ที่พึ่ง ที่พึ่งพำนัก ที่พึ่งกำจัดภัย คือที่พึ่งที่ช่วยให้พ้นภัยได้ เมื่อเกิดภัยขึ้น ที่ใดช่วยให้พ้นภัยให้ปลอดภัยได้ ที่นั้นแหละเรียกว่าสรณะ คือที่พึ่งของตน ภัยได้แก่สิ่งที่พึงกลัว ความกลัวที่เกิดขึ้นในสิ่งที่พึงกลัวนั้นก็เรียกว่าภัย ความกลัวเกิดขึ้นจากอะไร ความกลัวเกิดขึ้นจากความรักหรือสิ่งที่รัก รักในสิ่งใดมาก ก็กลัวมากกว่าสิ่งที่รักนั้นจะเป็นอันตราย และถ้าเห็นว่าอะไรจะทำอันตรายแก่สิ่งที่รัก ซึ่งมีอำนาจเหนือตนอยู่ ก็จะกลัวต่อสิ่งนั้นมาก ยอดแห่งสิ่งที่รักของคนและสัตว์ดิรัจฉานทั่วไปนั้นคือชีวิตของตนเอง สิ่งที่รักอื่น ๆ ก็เป็นที่รักรอง ๆ ลงมา จึงพากันกลัวอันตราย

ของชีวิตมากที่สุดสิ่งที่รักที่เนื่องกับชีวิตอีกอย่างหนึ่งคือที่ตั้งอาศัยของชีวิต อันหมายถึงร่างกายประกอบด้วยจิตใจ จึงพากันกลัวอันตรายที่จะมาบั่นทอนร่างกาย เมื่อรักในชีวิต รักในร่างกาย ก็พลอยรักในคน ในทรัพย์สมบัติและสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นอุปกรณ์ (เครื่องอสุตหนุน) หรือเป็นปัจจัย (เครื่องอาศัย) ให้เกิดความสุขแก่ชีวิตและร่างกายอีกมากมาย จึงพากันกลัวอันตรายที่จะเกิดแก่สิ่งอุปกรณ์เหล่านี้ มากบ้างน้อยบ้าง ตามแต่จะรักมากหรือรักน้อยเพียงไร รวมความว่า โดยปกติคนกลัวภัยที่จะเกิดแก่ชีวิตคือกลัวตายมากที่สุด ต่อลงมาก็กลัวภัยที่จะเกิดแก่ร่างกายและแก่ทรัพย์สิน เป็นต้น คือ กลัวเจ็บและกลัวขาดสุข ดังจะยกตัวอย่างว่า ภูษิษ แขนหัก ของหาย ๓ อย่างนี้ ใครกลัวอะไรมากเป็นที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ตามตัวอย่างนี้ คนทั่วไปจะกลัวภูษิษมากเป็นที่ ๑ เพราะอาจจะกัดตาย กลัวแขนหักเป็นอันดับ ๒ เพราะทำให้ร่างกายเจ็บหรือพิการ กลัวของหายเป็นที่ ๓ เพราะทำให้ขาดของใช้สอย ทำให้ขาดความสุขความสะดวก จึงรวมพูดสั้น ๆ ว่า รักมากก็กลัวมาก รักน้อยก็กลัวน้อย ไม่รักอะไรเลยก็ไม่ต้องกลัวอะไรเลย

ทุกคนคงเคยมีความกลัวอยู่ด้วยกัน เพราะต่างก็มีความรักในชีวิตร่างกายและมีความสุขเหมือน ๆ กัน จึงกลัวสิ่งที่จะเป็นภัยแก่ชีวิต เป็นต้น เมื่อยังเป็นเด็กเล็กมากยังไม่เดียงสา อาจยังไม่รู้จักกลัวตาย แต่ก็สังเกตได้ว่ากลัวเจ็บ นักสังเกตบางท่านกล่าวว่า สัตว์ดิรัจฉานจำพวกที่มีความรู้บ้างไม่รู้จักกลัวตาย แต่แสดงว่า รู้จักกลัวเจ็บ สัตว์ดิรัจฉานจำพวกที่มีความรู้มากจึงรู้จักกลัวตาย คำกล่าวนี้อาจเป็นไปได้ เพราะอาจเทียบได้กับเด็กดังกแล้ว นาสังเกตว่า เด็กเล็ก ๆ ค่อยรู้จักกลัวเจ็บในเมื่อได้ผ่านเจ็บมาบ้างแล้วและค่อยรู้อะไรบ้างแล้ว ดังเช่นเด็กเล็ก ๆ มองเห็นไฟยังไม่รู้จักไฟจึงเอื้อมมือไปจับ ถ้าจับถูกไฟไฟก็จะลนมือให้เจ็บให้ร้อน เด็กก็จะร้องเพราะมีความรู้สึกเจ็บทำให้ไม่กล้าจับไฟเพราะกลัวเจ็บ ส่วนอาการหลบภัยอาจมีตามระบบของร่างกายตามธรรมชาติ เช่นเมื่อมือถูกไฟมือก็ชักกลับหรือกำมือ ตากระทบเมื่อผงเข้าตา เด็กเล็ก ๆ ก็แสดงอาการดังกแล้วได้ทั้ง ๆ ที่ยังไม่เดียงสาอะไร ต่อเมื่อรู้จักเดียงสาขึ้น โดยเฉพาะคือเมื่อรู้จักกลัวขึ้นจึงรู้จักกลัวเจ็บ กลัวสิ่งที่ทำให้เจ็บ และรู้จักกลัวตาย ต่อเมื่อเริ่มรู้จักรักชีวิตและรู้ว่าความตายคือความสิ้นสุดของชีวิต จึงกลัวสิ่งที่เป็นอันตรายแก่ชีวิต นอกจากนี้ยังกลัวในสิ่งอื่น ๆ อีก

สิ่งที่กลัวนั้น โดยลักษณะทั่ว ๆ ไป คือสิ่งที่มีอำนาจสามารถทำให้โทษให้ทุกข์ได้ เป็นสิ่งที่มองเห็นตัวได้ก็มี เป็นสิ่งที่มองไม่เห็นตัวก็มี สิ่งที่มีมองเห็นตัวเช่นคนที่สามารถลงโทษได้ สัตว์ดิรัจฉานที่อาจทำอันตรายได้ เครื่องประหารต่าง ๆ รถที่อาจวิ่งชนหรือทับเอาได้ หรือภัยธรรมชาติเช่นแผ่นดินไหว น้ำท่วม ภูเขาไฟระเบิด ลมได้ฝุ่นฟ้าผ่า ส่วนสิ่งที่มองไม่เห็นตัวนั้นเช่น ผีบางเทวดาที่คิดกลัวกันตั้งแต่ดึกดำบรรพ์

บางที เมื่อเด็กเริ่มรู้จักเพียงสามมากขึ้น ก็ถูกอบรมด้วยวิธีหลอกให้กลัว เช่น บอกว่าตุ๊กแกจะกินตับ งูเขียวจะกินตับ จะนำไปขายให้แก่แขก เป็นต้น เพื่อให้เด็กหยุดร้อง บางที เมื่อเด็กไปยืนในที่หมิ่นจะพลัดตกลงไป ก็บอกว่าหยุดชน อย่าไปยืนที่นั่น ผีจะผลัก เมื่อเด็กจะลงเล่นน้ำ ก็บอกว่าอย่าลงไป ผีจะจูดขา เมื่อเห็นเด็กน่ารัก ก็ต้องพูดว่าน่าเกลียด เพื่อให้ผีพลอยเกลียด จะได้ไม่นำเด็กไป ถ้าพูดน่ารัก ผีจะพลอยรัก และนำเอาเด็กไป ผู้ที่บอกหรือพูดเช่นนี้บางทีก็เชื่ออย่างนั้น หรือไม่เชื่อทีเดียวก็เกรงอยู่บ้าง หรือเกรงคนที่เชื่อจะไม่สบายใจจึงพูดเพื่อรักษาใจคนที่เชื่อ แต่ผู้ที่มีเหตุผลย่อมไม่อบรมเด็กด้วยวิธีหลอก แต่อบรมด้วยเหตุผล เช่นห้ามเด็กมิให้ยืนในที่หมิ่นด้วยชี้แจงว่าอาจจะตกลงไปเป็นอันตราย ห้ามเด็กมิให้ลงเล่นน้ำด้วยชี้แจงว่าถ้าว่ายน้ำไม่เป็นจะจมลงไปอย่างไร และไม่ชักนียายหรือชักนำให้เด็กกลัวผี เด็กที่ได้รับอบรมด้วยเหตุผลจะรู้จักใช้เหตุผลขึ้นโดยลำดับ บางทีเมื่อถูกผู้ใหญ่ให้ไปหยิบอะไรในห้องมืด ถ้าจะบ้ายเปียงก็อ้างว่ากลัวมืดแทนที่จะอ้างว่ากลัวผี

ความกลัวในสิ่งที่มองไม่เห็นตัวเช่นกลัวผีนี้ เป็นที่รับรองกันว่าได้มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ นอกจากกลัวยังนับถือผีบางประเภทเช่นผีบรรพบุรุษ ผีฟ้า หรือเทพต่าง ๆ เพราะเชื่อว่านอกจากมีพระเดชให้โทษให้ทุกข์ได้แล้ว ก็ยังมีพระเดชป้องกันโทษทุกข์ และมีพระคุณเกื้อกูลให้เกิดความสุขความเจริญอีกด้วย เมื่อเห็นว่าผีเหล่านี้สิงสถิตอยู่ที่ใด เช่นที่ภูเขาใหญ่ ที่ป่า ที่สวน ที่ต้นไม้ใหญ่ ก็ไปบูชาในที่นั้น ขอพึ่งให้ช่วยบำบัดภัยอันตราย ให้ช่วยบอกโชคลาภ สมดังพระพุทธภาษิตบทหนึ่งแปลความว่า *“มนุษย์ทั้งหลายถูกภัยคุกคามแล้ว ย่อมถึงภูเขา ป่า สวน ต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ทั้งหลาย ว่าเป็นสภาระคือที่พึ่งกันเป็นอันมาก”* ผีที่ขอพึ่งถึงเป็นสภาระเหล่านี้มองไม่เห็นตัว แต่ก็ยังมองเห็นที่สิงสถิต มีภูเขา เป็นต้น นับว่าเป็นพวกผีดิน หรือภูมเทวดา ผู้อาศัยอยู่บนดิน หรืออาศัยอยู่บนสิ่งที่ตั้งอยู่บนดิน นอกจากนี้ ยังนับถือพวกผีฟ้า

หรือเทวดาที่เป็นเจ้าแห่งลม ผ่น เป็นต้น ที่ปรากฏอยู่บนฟ้า หรือ ที่ตกลงมาจากฟ้า เพราะเชื่อว่าลมผ่นเป็นต้นเหล่านี้ คงมีเจ้าทุก ๆ อย่างผู้อาศัยอยู่บนฟ้า เป็นอันว่าขอ ฟังถึงเป็นสรณะในสิ่งที่มองไม่เห็นตัว ทั้งเทพทั้งถิ่นที่อาศัยของเทพนั้น ๆ เมื่อนับถือ เทพต่าง ๆ แข่งกันมากขึ้น ไม่ยอมลงกัน ผู้นับถือเองก็ซัดสาดใจในเทพที่ตนนับถือจึง เกิดนับถือเทพผู้สูงสุดแต่น้อยองค์หรือแต่องค์เดียว และเชื่อว่าเป็นผู้สร้างผู้ทำในสิ่งที่ คนไม่รู้ทั้งหมด แม้เทพเหล่านี้ก็เป็นสิ่งที่มองไม่เห็นตัวตลอดทั้งที่อยู่อาศัย แต่ก็ เป็น ความเชื่อที่รวมความเชื่อของคนให้เป็นกลุ่มเป็นก้อนไว้ได้ตามคราวตามสมัย ความเชื่อ ถือในสิ่งที่มองไม่เห็นตัวทั้งหมดนี้ น่าจะเติบโตมาจากกลัวผีอย่างธรรมดาในเรื่อง ซึ่งได้ รับการส่งเสริมขึ้นโดยลำดับ การอบรมสั่งสอนด้วยวิธีให้กลัวผีอย่างธรรมดาใช้สำหรับ เด็กดังก้าวแล้ว แม้เมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้วก็คงสั่งสอนให้กลัวอยู่นั่นเอง เป็นอันไม่ พ้นจากกลัวในสิ่งที่มองไม่เห็นตัว

สิ่งที่มองไม่เห็นตัวเหล่านี้ เป็นต้นว่าเทพประจำลม เทพประจำฝน เป็นต้น ในสมัยที่มนุษย์พบเหตุผลของธรรมชาติมากขึ้น ก็กลายเป็นปรากฏการณ์ตามธรรมชาติ ไปเป็นอันมาก และเมื่อพบหลักของการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติ หลักของการสร้าง สำเร็จรูป ก็กลายเป็นการเปลี่ยนแปลง รวมความว่าสิ่งที่มองไม่เห็นตัวที่คิดว่าเป็นอะไร ต่าง ๆ เมื่อความรู้เจริญขึ้นก็ทำให้มองเห็นตัวขึ้นคือมองเห็นเหตุผล เมื่อมองเห็นเหตุผล มากขึ้นเช่นนี้ ความนับถือในสิ่งที่มองไม่เห็นก็น้อยลง เปลี่ยนมานับถือในเหตุผล ความรู้ในเหตุผลที่เจริญขึ้นโดยมากเป็นเหตุผลทางวัตถุ จึงมีวัตถุที่ประดิษฐ์ขึ้นมากมาย เป็นเครื่องบำรุงสุขก็มี เป็นเครื่องก่อทุกข์ก็มี เช่นเครื่องประหารต่าง ๆ ทำให้ คนมิใช่น้อยคิดฟังวัตถุ เหมือนอย่างวัตถุเป็นสรณะและตีราคาวัตถุสูงกว่าสิ่งอื่น ๆ บางทีตีราคาวัตถุสูงกว่าคน ฉะนั้น เมื่อยังนับถือสิ่งที่มองไม่เห็นตัว ถ้าจะกล่าวว่าเป็น คนเป็นทาสของสิ่งนั้นก็ไม่ได้ ครั้นเปลี่ยนมานับถือวัตถุก็อาจกล่าวว่าคุณกลายเป็น ทาสของวัตถุ ต้องทำงานเพื่อวัตถุเท่านั้น

โลกในสมัยที่เจริญด้วยความรู้ในเหตุผลทางวัตถุและเจริญทางวัตถุนี้ ลดภัย ทางธรรมชาติลงได้มาก เช่น ใช้สายล่อฟ้ากันฟ้าผ่า ทำท่อนบกั้นน้ำ และลดภัยทางไข้ เจ็บลงได้มาก จนปรากฏว่าคนในโลกบัดนี้คิดเฉื่อยแล้วมีอายุยืนขึ้น มีไฟฟ้าใช้เพื่อ กิจการต่าง ๆ มีรถต่าง ๆ ใช้บนพื้นดิน มีเรือต่าง ๆ เดินในแม่น้ำ ในมหาสมุทร

มีเครื่องบินในอากาศ มีสิ่งต่าง ๆ อีกมากมาย แม้จะลดภัยทางธรรมชาติได้มาก แต่ก็ทวีภัยที่เกิดจากกรรม (การที่กระทำ) ของคนด้วยกันมากขึ้นในส่วนใหญ่ เช่นได้เกิดสงครามโลก ๒ ครั้งมาแล้ว ในระยะหลังที่ห่างกันไม่นานนัก ในสงครามโลกแต่ละครั้งคนได้ทำลายชีวิตและทรัพย์สินสมบัติของกันและกันมีจำนวนมากมาย ภริยาสามีต้องตายจากพลัดพรากกัน ลูกต้องกำพร้าพ่อ ทหารและประชาชนต้องล้มตายหรือพิการเหลือที่จะนับ เมื่อสงครามโลกสงบลงแล้ว ความทุกข์ยากคับแค้นขาดแคลนก็ยังไม่สงบยังมีต่อไปอีก จิตใจคนส่วนมากกระด้างขึ้น ไร้สาระส่ายมากขึ้น การกระทำของคนก็กระด้างขึ้น ความโอบอ้อมอารีกันอย่างบริสุทธิ์ใจน้อยลงไป ความเห็นแก่ตัวมีมากขึ้น หวาดระแวงกันมากขึ้น ฉะนั้น แม้สงครามทางกายสงบ แต่สงครามทางใจยังไม่สงบยังเตรียมเพื่อรุกรานหรือเพื่อป้องกันกันต่อไป และใช้ความรู้ในเหตุผลภายนอกหรือความรู้ทางวิทยาศาสตร์ประดิษฐ์เครื่องอาวุธสำหรับประหารกัน จนถึงอาจทำลายคนทั้งโลกได้ ฉะนั้น สิ่งที่ไม่เห็นตัว เช่น ฝั่จำพวกต่าง ๆ ที่กลัวกัน ฝั่ฟ้า เช่น เทพแห่งดิน น้ำ ไฟ ลม ต่าง ๆ เป็นต้น มาเป็นที่พึ่งของคนในบัดนี้ไม่ได้ เพราะกลายเป็นปรากฏการณ์ตามธรรมชาติเสียมิใช่น้อย คนกลับเป็นผู้ควบคุมปรากฏการณ์ตามธรรมชาติเสียเอง จะพึ่งวัตถุก็ได้ เพราะวัตถุระงับการเบียดเบียนกันของมนุษย์ไม่ได้ วัตถุกลับเป็นนายของคน เป็นเครื่องมือใช้เบียดเบียนกันแรงยิ่งขึ้น ฉะนั้น คนโดยมากจึงมีใจรวนเร ไร้สาระส่าย คิดสั้นเข้ามา แคมเข้ามา คิดแก้ปัญหาแต่เฉพาะหน้า ปล่อยวันพรุ่งนี้ให้เป็นเรื่องของวันพรุ่งนี้ ปล่อยคนอื่นให้เป็นเรื่องของคนอื่น ทำนองให้เราเป็นสุข ใครจะทุกข์ไม่ใช่เรื่องของเรา วันนี้ใช้ให้เป็นสุข พรุ่งนี้คิดหาใหม่ คิดแคบ ๆ สั้น ๆ อะไรทำนองนี้ ดีชั่วไม่ต้องคำนึง ดูก็ใกล้กับความคิดของเพื่อนสัตว์ร่วมโลกเข้าไป ใกล้กับวัตถุที่ไม่มีจิตใจเข้าไป ความทุกข์เดือดร้อนและความเสื่อมโทรมต่าง ๆ เหล่านี้เป็นภัยแก่คนที่เป็นส่วนย่อยทั้งที่เป็นส่วนรวม เป็นภัยแก่ชีวิตที่ทุก ๆ คนรัก เป็นภัยแก่ร่างกายและจิตใจ เป็นภัยแก่ความสงบสุขที่ทุก ๆ คนสงวนต้องการ และเป็นภัยที่คนสร้างขึ้นเอง

ทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ภัยที่คนสร้างขึ้นเองเหล่านี้พร้อมทั้งเหตุและวิธีระงับภัยไว้อย่างบริบูรณ์ ด้วยทรงแสดงให้เห็นตามเหตุผลตามหลักอริยสัจ (ความจริงอย่างประเสริฐแน่แท้) ๔ ประการ คือ *ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค*

ความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ อันเป็นผลที่คนทำให้แก่กัน ในเรื่องส่วนตัว หรือในส่วนรวม เช่นในการสงครามดังเช่นกล่าวมาแล้วคือตัวทุกข์ โดยปกติชีวิตร่างกายของทุกคนต้องประสบภัยตามธรรมชาติที่ไม่มีใครหลีกเลี่ยงได้อยู่แล้ว คือ แก่ เจ็บ ตาย ยังต้องประสบภัยที่คนกันเองทำให้แก่กันอีก

ความทะยานอยากของตน อันเรียกว่า *ตัณหา* ซึ่งเป็นตัวบงการให้คนประกอบกรรมเบียดเบียนกันต่าง ๆ เป็นตัวสมุทัยเหตุให้ทุกข์เกิด คนที่เป็นทาสของความทะยานอยากย่อมจะทำอะไรเพื่อสนองตัณหาคือความอยากนั้นได้ทุกอย่าง เหมือนอย่างคนใช้ที่ซื้อสัตย์รับใช้นายได้ทุกอย่าง สุดแต่นายจะสั่ง คนที่เป็นทาสของความอยากนี้แลเป็นตัวก่อความสงบสุขสร้างทุกข์ภัยต่าง ๆ ให้เกิดขึ้น ถ้าเป็นคนที่มีอำนาจน้อย มีวิถุทางวิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือน้อย ก็สร้างทุกข์ภัยได้น้อย ถ้าเป็นคนที่มีอำนาจมาก มีวิถุทางวิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือมากและร้ายแรง ก็สร้างทุกข์ภัยได้มากและร้ายแรง มีตัณหาความทะยานอยากนี้เองเป็นมูลเหตุ

ความดับตัณหา คือดับอยากเสียได้ เป็นนิโรธ ความดับทุกข์ ดับภัย

ทางที่ขบมืองค์ประกอบ ๘ ประการ เป็นมรรคคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ดับภัย องค์ประกอบทั้ง ๘ นั้น คือ *สัมมาทิฏฐิ* เห็นชอบ *สัมมาสังกัปปะ* ดำริชอบ *สัมมาวาจา* เจรจาชอบ *สัมมากัมมันตะ* การงานชอบ *สัมมาอาชีวะ* เลี้ยงชีพชอบ *สัมมาวายามะ* พยายามชอบ *สัมมาสติ* ระลึกรู้ชอบ *สัมมาสมาธิ* ตั้งใจชอบ องค์ประกอบทั้ง ๘ ประการนี้ รวมกันเป็นทางเดียว มิใช่ ๘ ทาง จึงเป็น *มรรค* คือทางดับทุกข์ดับภัยได้จริง

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระธรรม ซึ่งสัจจะคือความจริง เหตุและผลตามหลักอริยสัจ ๔ ดังกล่าวมาแล้ว ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ว่าได้มีผู้ฟังเป็นอันมากเกิดความรู้ความเห็นจริงตามพระธรรม มีความเลื่อมใสกล่าวสรรเสริญว่า พระพุทธเจ้าทรงประกาศ พระธรรมเทศนาโดยปริยาย คือกระแสดความหลายอย่าง ทำให้เห็นทางที่จะปฏิบัติแจ้งชัดแก่ปัญญา อุปมาเหมือนบุคคลหลงงายของที่คว่ำ หรือเหมือนเปิดของที่มีสิ่งกำบังไว้ หรือเหมือนบอกทางให้แก่คนหลงทาง หรือเหมือนอย่างตามประทีปไว้ใน

ที่มีตด้วยหวังว่าคนมีตาดีจักได้เห็นรูป ฉะนั้น แล้วกล่าววาจาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะที่พึ่ง แสดงตนเป็นอุบาสกอุบาสิกาถึงสรณะจนตลอดชีวิต

พระพุทธเจ้าเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง เพราะทรงเป็นผู้ชี้บอกทางพ้นทุกข์พ้นภัยได้จริง
พระธรรมเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง เพราะรักษาผู้ปฏิบัติไว้มิให้ตกต่ำ

พระสงฆ์เป็นสรณะที่พึ่งได้จริง เพราะเป็นผู้ช่วยชี้บอกทางตามที่พระพุทธเจ้า ได้ทรงชี้บอกไว้ และเป็นผู้กำลังเดินทางนั้น หรือได้ผ่านทางนั้นแล้ว เป็นพยานที่อ้าง ได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้จริง เพราะได้ตรัสบอกทางไว้ถูกต้อง และเป็นตัวอย่างชักนำ ให้คนอื่นเดินทางต่อไป

กล่าวโดยย่อ เพราะพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นรัตนะ คือแก้วอัน อุดมในโลก ดังแสดงแล้วในพระรัตนตรัย จึงเป็นสรณะที่พึ่งของผู้ตั้งใจได้อย่างแท้จริง

ความรู้ในทางวิทยาศาสตร์อาจฟังได้ในทางเพื่อรู้เหตุผลแห่งธรรมชาติภายนอก เพื่อประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ เพื่อป้องกันแก้ไขภัยธรรมชาติภายนอก ตลอดจนถึงเพื่อประดิษฐ์ อาวุธนาาชนิด เป็นต้น แต่วิทยาศาสตร์ไม่สามารถช่วยป้องกันภัยธรรมชาติของ ร่างกาย คือ แก่ เจ็บ ตาย คือจะทำให้คนไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายหาได้ไม่ ได้เพียงบำบัด บำรุงรักษาไว้ชั่วคราวหนึ่ง คราวหนึ่ง และไม่สามารถป้องกันแก้ไขภัยที่เกิดจากการ ก่อขึ้นของคน ซึ่งมีต้นเหตุความทะยานอยากเป็นเหตุ โดยตรงกันข้าม ภัยอย่างนี้ย่อม ทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น ยิ่งสามารถประดิษฐ์ยวดยานไปจนถึงโลกอื่น ก็ยังจะไปก่อภัย ขึ้นที่โลกอื่นอีก

โดยมากคนเรามักกลัวภัยจากภายนอก คอยหลบภัยจากภายนอก ในขณะที่ เดียวกันก็ปล่อยภัยในตนเองออกไปเป็นภัยแก่ผู้อื่น คือประพฤติดนไปตามอำนาจใจที่ พรารถนาทะยานอยาก จึงทำร้ายเขาบ้าง พูดว่าร้ายเขาอย่างที่เราเรียกว่าตั้งนิทานสโมสรับ้าง คิดมุ่งร้ายเขาบ้าง เหล่านี้เป็นภัยที่น่ากลัว อันเกิดขึ้นที่ตัวเองทั้งนั้น และออกไปเป็น ภัยแก่ผู้อื่น แล้วก็ย้อนกลับมาเป็นภัยเป็นเวรแก่ตนเอง

ฉะนั้น เมื่อพึ่งพระรัตนตรัย พึ่งพระพุทธศาสนา คิดหาความจริงตามเหตุผล ที่ตนเองคอยจับตัวความปรารถนาทะยานอยากไว้ให้อยู่ในอำนาจของตน ไม่ให้ตนอยู่

ในอำนาจของความปรารถนาทะยานอยาก และคอยควบคุมความประพฤติให้อยู่ในขอบเขตที่ชอบ ภัยที่เกิดจากตนเองก็จะสงบ ตัวของเราเองก็ไม่เป็นภัยแก่ตัวเราเอง และไม่เป็นภัยแก่ใครอื่น

ทุกยุคทุกสมัยมา เมื่อเหตุการณ์เดือดร้อนอย่างยิ่งเกิดขึ้นในโลก เช่นเกิดสงครามโลกคนก็พากันตื่นตระหนกตกใจ พากันเกิดความลังเลสงสัย เมื่อมุ่งประหัดประหารกันก็ทำให้ใจแข็งกระด้างขึ้น และเมื่อต้องช่วยตัวเองให้รอดก็ทำให้ใจคับแคบ เห็นแก่ตัวมากขึ้น และทำให้สงสัยในสภาวะต่าง ๆ ว่าช่วยไม่ได้ หรือน่าจะช่วยไม่ได้ เพราะต้องช่วยตัวเอง ฉะนั้น จึงปรากฏความเสื่อมโทรม ทางจิตใจทั่ว ๆ ไป และความนับถือในสภาวะทั้งหลายก็เสื่อมโทรมลงด้วย เพราะคนพากันสงสัยลังเลใจ เสียแล้ว เหตุฉะนี้ จึงจำต้องร่วมมือกันแก้ไขความเสื่อมโทรมเช่นนี้เพื่อให้จิตใจกลับเข้าสู่ภาวะปกติ เมื่อป่วยหนักรอดตายหายไข้แล้วก็ต้องพักผ่อนบำรุงร่างกายอีก ระยะเวลาหนึ่ง ร่างกายจึงกลับมีสุขภาพเป็นปกติ ทางจิตใจก็เหมือนกันเมื่อกระทบเหตุการณ์อย่างแรงก็เหมือนเป็นไข้หนัก ต้องเยียวยารักษาบำรุงให้พอสมควรจึงกลับเป็นปกติได้ และข้อที่ต้องช่วยตัวเองต้องพึ่งตัวเองนั้นเป็นการถูกต้อง ทางพระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้า ตรัสสอนให้ช่วยตน ให้พึ่งตนในการปฏิบัติทั้งปวง พระพุทธเจ้าเป็นเพียงตรัสบอกทางปฏิบัติให้รู้ เมื่อฟังพระธรรมของพระพุทธเจ้า รู้ทางปฏิบัติแล้ว ก็ต้องปฏิบัติด้วยตนเอง ในการปฏิบัติจึงต้องพึ่งตน แต่ต้องพึ่งพระพุทธเจ้าเป็นผู้บอกทางให้ พึ่งพระธรรมเป็นทางเดิน พึ่งพระสงฆ์เป็นผู้เดินนำไปเบื้องหน้าเป็นหมู่ พวกเราทั้งหลายก็เหมือนอย่างเดินทางแถวต่อพระสงฆ์ไป เมื่อพึ่งในสภาวะให้ถูกทางดังนี้ พระรัตนตรัยก็เป็นสภาวะได้จริงอย่างไม่ต้องสงสัยแคลงใจ คนที่มีพระรัตนตรัยเป็นสภาวะ ย่อมเป็นคนทำอะไร ด้วยรู้เหตุผลผิดชอบ พระพุทธเจ้าได้ตรัสเตือนไว้ว่า

อตตที่ปา....วิหรถ อตตสรณา อนนฺยสรณา ท่านทั้งหลาย จงเป็นผู้มีตน เป็นเกาะ เป็นที่พึ่ง อย่ามีอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ธมฺมที่ปา....วิหรถ ธมฺมสรณา อนนฺยสรณา จงมีธรรมเป็นเกาะ เป็นที่พึ่ง อย่ามีอื่นเป็นที่พึ่งอยู่

ความเข้าใจเรื่องพระอภิธรรม

นำเรื่อง

พระไตรปิฎกในลัทธิเถรวาท หรือที่ฝ่ายมหายานเรียกว่าหินยานมี ๓ คือ วินัยปิฎก ๑ สุตตันตปิฎก ๑ อภิธรรมปิฎก ๑ ฉบับที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย เรียกว่า เป็นฉบับสยามรัฐ บัดนี้มีรวมกัน ๔๕ เล่ม ด้วยกำหนดเล่มเท่าเวลา ๔๕ ปีของ พระพุทธเจ้า พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐนี้ได้จารเป็นอักษรขอมมานาน แต่มาพิมพ์ด้วย อักษรไทยเป็นเล่มครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ แต่ยังไม่ได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์ ต่อมาได้ ต้นฉบับมาสมบูรณ์ และได้พิมพ์ขึ้นเมื่อต้นรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ โดยที่ โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้น และชักชวนให้ประชาชนโดยเสด็จพระราชกุศลเป็นอนุสรณ์ ในคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖ เฉพาะอภิธรรมปิฎกนั้นมีตั้งแต่เล่ม ๓๔ ถึงเล่ม ๔๕ รวม ๑๒ เล่ม

คำว่า ปิฎก แปลว่า ตะกร้า หมายถึงเป็นหมวดใหญ่สำหรับรวบรวม ไตร แปลว่า สาม ไตรปิฎก ก็แปลว่า สามตะกร้า พระวินัยก็รวมเป็นตะกร้าหนึ่ง สุตตัน ตะตะกร้าหนึ่ง อภิธรรมตะกร้าหนึ่ง ก็เป็นสามปิฎก พระไตรปิฎกนี้แหละเป็นตำรา ชั้นที่ ๑ ในพระพุทธศาสนา ที่ตามตำนานว่าพระสงฆ์ในลังกาได้ประชุมกันทำสังคายนา นับเป็นครั้งที่ ๕ นับต่อจากที่สังคายนาในอินเดีย และได้จารึกเป็นอักษร เมื่อพระพุทธเจ้า นิพพานแล้วได้ ๔๐๐ ปีเศษ

คัมภีร์อภิธรรมปิฎกนี้แปลกจากสองปิฎกข้างต้น เพราะที่ไม่มีนิทาน คำว่า นิทาน นั้น ในภาษาไทยหมายถึง นิยายที่เล่า แต่ว่าในที่นี้หมายถึง เรื่องที่เกิดขึ้น

ซึ่งเป็นเรื่องทำให้พระพุทธเจ้าทรงปรารถนาเรื่องนั้นทรงบัญญัติพระวินัย ทรงแสดงธรรม เรื่องที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า นิทาน เป็นเรื่องจริงในคราวนั้น ในวินัยปิฎกก็มีนิทานคือเรื่อง ที่เล่าว่า พระองค์ไหนไปประพุดตอย่างใด พระพุทธเจ้าก็ทรงปรารถนาความประพุดตนั้น บัญญัติพระวินัย ในพระสูตรต้นตะกั้เหมือนกัน มีนิทานคือมีเรื่องเล่าว่าพระพุทธเจ้า ประทับอยู่ที่ไหน ทรงแสดงธรรมะแก่ใคร แม้ที่เป็นหมวดเบ็ดเตล็ดรวมไว้แต่ลำพัง คำสอน แต่ท่านก็ได้มีอธิบายอ้างว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ผู้นั้นผู้นี้ ด้วยเรื่องที่เกิดขึ้น อย่างนั้นอย่างนี้.

ส่วนในอภิธรรมปิฎกนี้ไม่มีนิทานเลย คือไม่มีกล่าวว่่า พระพุทธเจ้าได้ทรง ปรารถนาใคร ตรัสแก่ใคร ที่ไหน เมื่อไร และโดยเฉพาะก็ไม่มีกล่าวว่่าพระพุทธเจ้าได้ ตรัสไว้ คือขึ้นต้นก็แสดงธรรมะทีเดียว ไม่มีเรื่องประกอบ ฉะนั้น จึงไม่อาจจะหา ประวัตได้จากหนังสือที่เป็นตำรา *ชั้นบาลี* คือขึ้นตั้งเดิมว่า อภิธรรมปิฎกนี้ได้เกิดขึ้น ได้เป็นมาอย่างไร.

คราวนี้ถ้าจะอาศัยคำว่าอภิธรรม ไปค้นดูว่าคำนี้จะมิใช่ใช้ในพระสูตรที่ไหนบ้าง ก็คงพบว่าได้มิใช่คำว่่าอภิธรรมใน พระสูตรหลายพระสูตร ใช้เฉพาะคำว่่าอภิธรรม คำเดียวก็มี ใช้คู่กับคำว่่าอภิวินัยก็มี แต่ว่่าอรรถกถาของพระสูตรนั้น ๆ ได้แก้ความ หมายไว้ว่า คำว่่า *อภิธรรม* ในที่นั้น หมายถึง *ธรรมะชั้นสูง* โดยเฉพาะก็คือ โภธิ- บัณฑิตยธรรม ไม่ได้แก้ว่่าหมายถึง ธรรมะในอภิธรรมปิฎก ส่วนในวินัยปิฎก ตอนอธิบาย ถึงการแจกเสนาสนะ ได้มีกล่าวไว้บ้างว่่า *เสนาสนคาหาปกะ* คือพระที่มีหน้าที่แจก เสนาสนะ ย่อมแจกเสนาสนะให้แก่ภิกษุที่เป็นสภาค คือมีส่วนเสมอกันในการศึกษา เป็นต้น เป็นพวก ๆ คือที่ศึกษาวินัยปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง ที่ศึกษาสูตรต้นตปิฎก ก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง ที่ศึกษาอภิธรรมปิฎก ก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง แต่ว่่า คำอธิบายนั้นเป็นคำชั้นอรรถกถา.

การสังคายนา

ธรรมเนียมที่พระได้เรียนพระพุทธวจนะเป็นพวก ๆ นี้ เป็นธรรมเนียมที่มี ก่อนที่จะจารึกลงเป็นตัวอักษร เพราะว่าจะต้องท่องจำกัน ท่องจำนั้นก็ไม่ใช่อ่านท่องจำ ต้องมาต่อจากอาจารย์ ต่อแล้วก็จำกันไปเป็นวรรค ๆ เพราะว่าหนังสือไม่มี อาจารย์ นั้นเองเป็นหนังสือ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ยากที่จะมีผู้จำได้ทั้งหมด จึงต้องแบ่งกันเป็นพวก ๆ ใครชอบที่จะจำพระวินัยก็พวกหนึ่ง ใครชอบที่จะจำพระสูตรตันตะก็พวกหนึ่ง ใครชอบ ที่จะจำพระอภิธรรมก็พวกหนึ่ง แล้วก็ทั้งสามพวกนี้ พวกที่จะจำได้ตลอดหมดทั้งปิฎก ก็มีน้อยอีก เพราะปิฎกหนึ่งก็มาก จึงต้องแบ่งกันออกไปอีก อย่างวินัยก็ใครจะจำตอน ไหนก็ตอนนั้น สูตรตันตะก็เหมือนกัน ใครจะจำหมวดไหนก็หมวดนั้น อภิธรรมก็เหมือนกัน เฉพาะผู้ที่มีความทรงจำดีเลิศจึงจะจำได้ทั้งสามปิฎก จำได้ปิฎกหนึ่ง ๆ ก็นับว่ามีความ ทรงจำมากอยู่แล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้จึงต้องมีประชุมซักซ้อมกัน ผู้ที่จำพระพุทธวจนปิฎก ไหนตอนไหนไว้ได้ ก็รวมกันเข้าแล้วก็ซักซ้อม.

วิธีซักซ้อมนั้นก็คือต้องสวดพร้อม ๆ กัน ต้องซักซ้อมกันอยู่เสมอ ไม่เช่นนั้น ก็ลืม นี่แหละเป็นต้นของธรรมเนียม ประชุมกันสวดมนต์ ตั้งเป็นธรรมเนียมกันทั่วไป ในทุกวัด มีการประชุมสวดมนต์กันเวลาเช้ากับเวลาเย็นหรือค่ำ และเมื่อจะซักซ้อมพระ สูตรอย่างเช่นว่า *ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร* ก็สวดพระสูตรนี้พร้อม ๆ กัน การที่สวดขึ้น พร้อม ๆ กันนี้แหละเรียกว่า *สังคีติ* หรือ *สังคายนา* แปลว่า *ขับขึ้นพร้อม ๆ กัน* โดย ปรกติก็ประชุมสวดเป็นการซักซ้อมกันเป็นการย่อย ๆ เพื่อไม่ให้ลืม แต่ว่าเมื่อนาน ๆ เข้าก็ประชุมใหญ่กันเสียทีหนึ่ง เลือกลงเอาผู้ที่จำได้มาก ๆ และเป็นทีนับถือกันว่าจำได้

ถูกต้องแน่นอนมารวมกันเข้า แล้วก็สวดซึกซ้อมกันเป็นการใหญ่ คือว่าสวดซึกซ้อมทั้งหมด เมื่อจะจับวินัยขึ้นก่อนก็วินัยไปจนจบ โดยมากก็จับวินัยปฏิภังขันสวดซึกซ้อมกันก่อน ในการที่ประชุมใหญ่สวดซึกซ้อมกันนี้ ก็อาจจะจำมาถูกต้องกันบ้าง ต่างกันบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ต้องหารือกันว่าความถูกต้องจะพึงมีอย่างไร และเมื่อตกลงกันว่าแบบนี้แหละถูก ก็สวดขึ้นพร้อม ๆ กัน เป็นการวินิจฉัยว่าให้ถือเอาแบบนี้เป็นแบบเดียว เพื่อไม่ให้มีการขัดแย้งแตกต่างกัน สวดซึกซ้อมกันตั้งนี้ไปจนหมดแล้ว ก็เป็นที่ตกลงถือเอาแบบที่ตกลงกันนี้แหละเป็นหลัก นี้แหละเรียกว่า *สังคายนา* ที่ทำกันคราวหนึ่ง ๆ ในสมัยที่ยังไม่จารีกลงเป็นตัวอักษรนั้นเป็นของจำเป็นอย่างยิ่ง นาน ๆ ก็ต้องมาเลือกเอาผู้ที่มีความจำ เป็นที่เคารพนับถือ เป็นอาจารย์ บอกกล่าวมารวมกัน แล้วก็มาหารือตกลงกันคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็สวดจำกันเป็นแบบเดียว ถ้าไม่เช่นนั้นก็จะเกิดความเลอะเลือน สับสนขัดแย้งกัน นี้แหละท่านทำกันเรื่อย ๆ มา ครั้งที่ ๑, ๒, ๓, ๔, มาจนถึงที่ ๕ จึงได้จารีกลงเป็นตัวอักษร.

คราวนี้เมื่อจารีกลงเป็นตัวอักษรแล้ว ความรู้สึกของพระว่าจะต้องจำก็น้อยลง เพราะว่ามีตัวหนังสือขึ้น เพราะฉะนั้น จึงไม่ปรากฏว่าจะมีผู้ทรงจำได้ทั้งหมด ฉบับที่จารีกลงไว้ในลังกาที่ได้กล่าวมานั้น ก็ได้เป็นต้นฉบับซึ่งแพร่หลายไปยังประเทศต่าง ๆ ในบัดนี้ ดังในพม่า ในไทย ในยุโรป ก็ได้ต้นฉบับมาจากแหล่งเดียวกันนี้.

การสังคายนาในครั้งหลัง ๆ นั้น ก็หมายความว่าเอาแบบมาสอบกันเท่านั้น ไม่ใช่เป็นสังคายนาแท้ สังคายนาแท้มีในสมัยต้น ก่อนแต่ที่จะได้เขียนเป็นอักษร

ดังที่ในพม่าทำสังคายนาที่เขานับของเขาเป็นครั้งที่ ๖ คือว่าเขานับในอินเดียครั้งที่ ๑, ๒, ๓, แล้วก็มานับครั้งที่ ๔ ที่จารีกลงเป็นตัวอักษรในลังกาต่อ เป็นครั้งที่ ๔ แล้วก็พระเจ้ามินดงให้เขียนลงในแผ่นศิลาหมดนั้น ๓ ปีฏก นี้เขานับเป็นครั้งที่ ๕ มาถึงคราวชำระคราว ๒๕ พุทธศตวรรษ ที่เขานับเป็นครั้งที่ ๖ นี้ก็คือว่าเขาพิมพ์พระไตรปิฎกของเขาขึ้นใหม่นั้นเอง เอาฉบับของยุโรปของไทยเป็นต้นไปสอบ ที่ปรากฏว่าผิดขัด ๆ เขาก็แก้ ที่ไม่ขัดเขาก็เชิงหน้าเอาไว้ว่า ของยุโรปว่าอย่างนั้น ของไทยว่าอย่างนั้น เขานิมนต์พระจากประเทศต่าง ๆ ที่เป็นลัทธิเถรวาทด้วยกันในทุกประเทศ ไปประชุมกันในถ้ำปาสาณคูหา ที่กาบาเอ้ ที่อุณูสร้างขึ้นใหม่ ประชุมกันเอาหนังสือ

พระไตรปิฎกที่พิมพ์ใหม่นั้นมาอ่านพร้อม ๆ กัน นั้นแหละเรียกว่าสังคายนา แล้วประกาศไปทั่วโลก โดยเขาจัดเอาพระที่จะเป็นผู้สวดย่นที่ไว้ชุดหนึ่ง แล้วก็พระที่เขาเชิญ ก็ไปร่วมสวดผัดบ้างถูกบ้างไปตามเรื่อง แต่ก็มีพระที่สวดประจำอยู่ชุดหนึ่ง เอาหนังสือที่พิมพ์ขึ้นใหม่ไปอ่านนี่เอง

ส่วนของเรา นั้น เมื่อรัชกาลที่ ๕ และเมื่อรัชกาลที่ ๗ เราก็พิมพ์ขึ้น ต่อมาครั้งหลัง ๆ ก็พิมพ์ซ่อมเล่มที่ขาดตลอดมา และก็มีเชิงหน้าเหมือนอย่างนั้น ว่าของประเทศนั้นว่าอย่างนั้น ของประเทศนี้ว่าอย่างนี้ เพราะในบัดนี้ไม่อาจจะแก้ลงไปได้ ต้องปล่อยให้ผัดเพี้ยนกันไปบ้าง แต่ส่วนใหญ่ส่วนมากตรงกัน ผิดเพี้ยนกันบ้างไม่มากอะไร เล็กน้อยเท่านั้น

คราวนี้ธรรมเนียมสังคายนา คือธรรมเนียมที่ประชุมสวดกันซักซ้อมกันประจำวัน ก็ยังติดมาเป็นสวดมนต์ประจำวัน ในวัดต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว

ทำวัตร

ส่วนธรรมเนียมทำวัตรนั้น ติดมาจากเมื่อพระพุทธเจ้า ยังมีพระชนม์อยู่ ภิกษุ ก็ไปประชุมกันฟังธรรมะพระพุทธเจ้า ปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็นประจำวันเหมือนกัน คือว่ามีธรรมเนียมที่พระไปประชุมกันเฝ้าพระพุทธเจ้าทุกวัน เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้ว กิจที่ไปเฝ้าพระองค์ทุกวันก็หมดไป แต่ว่าเมื่อได้มีวัด มีโบสถ์ มีวิหาร และสร้างพระปฏิมาเป็นประธานอยู่ในโบสถ์ในวิหารขึ้น ก็ตั้งธรรมเนียมพระประชุมกันในโบสถ์วิหารเหมือนอย่างเป็นการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า คราวนี้เมื่อเข้าไป ประชุมกันในโบสถ์วิหารแล้ว จึงได้แต่งบทสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยขึ้นสวด ดังบททำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ เป็นบทสวดดีคุณพระรัตนตรัยอย่าง พุทธาภิกขุ อัมมาภิกขุ สังฆาภิกขุ คำว่า อภิกขุ นั้นเป็นบาลี ถ้าเป็นสันสกฤตก็เป็น สดุดี จึงเท่ากับว่า พุทธาภิสดุดี อัมมาภิสดุดี สังฆาภิสดุดี คือสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย เดิมก็มีบทที่ท่านแต่งไว้สำหรับสวด แต่เมื่อถึงสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์บททำวัตรเช้าทำวัตรค่ำขึ้นใหม่ ดังที่เราใช้สวดกันอยู่ทุกวันนี้ โดยทั่วไปเรียกว่า ทำวัตร เท่ากับว่าไปทำวัตรปฏิบัติพระพุทธเจ้า

เป็นประจำวัน ด้วยการสวดมนต์สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย และเมื่อได้เข้าเฝ้าแล้ว โดยปรกติก็ได้ฟังธรรมของพระองค์ ฉะนั้น จึงได้สวดมนต์ต่อ ก็คือ สวดพระสูตร เป็นต้นที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ และเป็นการรักษาธรรมเนียมที่สวดซักซ้อมความทรงจำ ดังกล่าวมานั้นด้วย

หลักฐานเรื่องอภิธรรม

จะกล่าวถึงเรื่อง *อภิธรรม* ต่อไป ได้กล่าวถึงเรื่องพระพุทธเจ้าแสดงอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา และได้เล่าถึงเรื่องพระไตรปิฎกว่า อภิธรรมนั้นมีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎก แต่ทำไมได้มีเล่าประวัติไว้แต่อย่างไร แสดงแต่ธรรมะขึ้นมาเท่านั้น ฉะนั้น เมื่อจะค้นดูประวัติของอภิธรรมในตำราชั้นเดิม คือในพระไตรปิฎกจึงหาไม่พบ

ใน *วินัยปิฎก* เองที่เล่าถึงเรื่องสังคายนาครั้งที่หนึ่ง ที่ทำเมื่อหลังพุทธปรินิพพานไม่นานนัก และสังคายนาครั้งที่สอง ที่ทำเมื่อหลังจากพุทธปรินิพพานประมาณ ๑๐๐ ปี ก็เล่าแต่เพียงว่าได้ทำสังคายนาพระวินัยและพระธรรม ไม่ได้กล่าวถึงอภิธรรมปิฎก เมื่อพระพุทธเจ้าจะนิพพานก็ทรงแสดงเพียงว่า *ธรรมะที่ทรงแสดงแล้ว วินัยที่ทรงบัญญัติแล้ว เป็นศาสนาแทนพระองค์* ก็กล่าวถึงแต่ธรรมะและวินัยเท่านั้น ไม่ได้พูดถึงอภิธรรม ฉะนั้น นักศึกษาพระพุทธศาสนาที่วิจารณ์ทั้งประวัติ และทั้งเนื้อความของปิฎกทั้งสาม จึงมีมากท่านที่ลงความเห็น ว่า อภิธรรมปิฎกนั้นมีในภายหลัง.

แต่ว่าเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาหลายร้อยปีเข้า จนถึงสมัยแต่งอรรถกถาประมาณว่าพระพุทธศาสนาล่วงมาขนาดพันปี จึงได้ปรากฏหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งในสมัยนั้น ถึงเรื่องประวัติของอภิธรรมว่าพระพุทธเจ้าไปเทศน์อภิธรรม แต่พระพุทธมารดาที่ดาวดึงส์พิภพ และถ้อยคำในอรรถกถา แสดงว่ามีการนับถือคัมภีร์อภิธรรมนี้เป็นอันมาก ใครจะคัดค้านว่าอภิธรรมมิใช่พุทธวจนะเป็นไม่ได้ ในอรรถกถาเองได้ประณามคนที่คัดค้านอย่างเป็นคนนอกศาสนาเลยทีเดียว แต่เพราะได้กล่าวไว้เช่นนั้น ก็บ่งว่าคงจะได้มีผู้คัดค้านมาตั้งแต่สมัยนั้นแล้ว จึงได้เขียนไว้เช่นนั้น.

ท่าน (อรรถกถา) ได้แสดงหลักฐานว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อภิธรรม ได้ทรงพิจารณาอภิธรรม จนถึงได้แสดง อภิธรรมแทรกเข้าไว้อย่างมากมาย คือในหลักฐานชั้นบาลีที่มีเล่าไว้ในวินัยปิฎกว่า^๑ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว ได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข (ความสุขที่เกิดจากวิมุตติความหลุดพ้น) ที่คางไม้ต่าง ๆ ๕ สัปดาห์.

สัปดาห์ที่ ๑ ประทับนั่ง ณ คางไม้โพธิพฤกษ์ คือไม้ที่ได้ตรัสรู้.

สัปดาห์ที่ ๒ ได้ประทับนั่งที่คางไม้โคจร คือคางไม้ไทร.

สัปดาห์ที่ ๓ ได้ประทับนั่งที่คางไม้จุจลินทะ คือคางไม้จิก.

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งที่คางไม้ราชายตนะ คือคางไม้เกตุ.

สัปดาห์ที่ ๕ ได้ประทับนั่งที่คางไม้ไทรอีก.

พระอรรถกถาจารย์ผู้เขียนตำนานอภิธรรม ได้แสดงแทรกไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอีก ๓ สัปดาห์ จากสัปดาห์ที่ ๓ ในบาลี คือ^๒

สัปดาห์ที่ ๒ เสด็จจากไม้มหาโพธิ์ไปทางทิศอีสาน ทรงยืนถวายเนตร คือว่า จ้องดูพระมหาโพธิ์ในที่นั้น จึงเรียกว่า *อนิมิตตเจดีย์* แปลว่า *เจดีย์ที่ทรงจ้องดูโดยมิได้กระพริบพระเนตร* ที่เป็นมูลให้สร้างพระถวายเนตรสำหรับวันอาทิตย์.

สัปดาห์ที่ ๓ เสด็จจากที่นั้น มาหยุดอยู่ระหว่างมหาโพธิ์กับอนิมิตตเจดีย์นั้น ทรงนิรมิตที่จงกรมขึ้นแล้ว เสด็จจงกรม ณ ที่นั้น ที่นั้นจึงเรียกว่า *รัตนจงกรมเจดีย์* แปลว่า *ที่จงกรมแก้ว* คำว่าที่จงกรมแก้วนี้ อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้วที่เป็นเทพนิรมิต อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามีใช้เป็นเรือนแก้ว แต่ว่าหมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาอภิธรรม.

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งขัดบัลลังก์ในทิศปัจจิมหรือทิศพายัพแห่งมหาโพธิ์ ทรงพิจารณา *อภิธรรม* จึงเรียกว่า *รัตนขจรเจดีย์* แปลว่า *เรือนแก้ว* คำว่าเรือนแก้วนี้ อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้วที่เป็นเทพนิรมิต อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามีใช้เป็น เรือนแก้ว เช่นนั้น แต่หมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาอภิธรรม *รัตนขจร*คือเรือนแก้วนี้ ก็เป็นมูลให้สร้างพระพุทธรูปมีเรือนแก้วเหมือนอย่างพระพุทธชินราชที่จังหวัดพิษณุโลกมีเรือนแก้ว

^๑ วิ. มหา. ๔/๑/๑-๗.

^๒ สมนุต. ๓/๘-๙.

เมื่อท่านแทรกเข้ามาอีก ๓ สัปดาห์ดังนี้ สัปดาห์ที่ ๒ ตามที่แสดงในบาลีก็ต้องเลื่อนไปเป็นที่ ๕ และก็เลื่อนไปโดยลำดับ ท่านก็ได้อธิบายไว้ด้วยว่า การที่แทรกนอกจากพระบาลีออกไปตั้งนั้น ไม่ผิดไปจากความจริง เพราะในบาลีแสดงแต่โดยย่อเหมือนอย่างพูดว่ากินข้าวแล้วนอน ความจริงกินข้าวแล้ว ก่อนจะนอนก็ได้มีกิจอื่นอีกหลายอย่าง แต่ว่าเว้นไว้ไม่กล่าว ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงกิจที่เว้นไว้นั้นให้บริบูรณ์

ตำนานอภิธรรมดังกล่าวมานี้ ได้มีกล่าวไว้ในหนังสือรรถกถา ที่เขียนขึ้นเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาแล้วนาน ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และท่านก็ยังได้เล่าไว้อีกว่า คัมภีร์อภิธรรมนั้นมีเจ็ดคัมภีร์ เรียกว่า สัตตปกรณ ปกรณ ก็แปลว่า คัมภีร์ สัตต แปลว่า ๗ สัตตปกรณ ก็แปลว่า ๗ คัมภีร์ คำนี้ ได้นำมาใช้ในเมื่อบังสุกุลพระศพเจ้านายตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไป ใช้คำว่า สัตตปกรณ ก็มาจากคำว่าสัตตปกรณคือเจ็ดคัมภีร์นี้เอง แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้แสดงทั้ง ๗ คัมภีร์ เว้นคัมภีร์กถาวัตถุ ทรงแสดงแต่ ๖ คัมภีร์ ส่วนคัมภีร์กถาวัตถุนั้น พระโมคคัลลบุตรติสสเถระเป็นผู้แสดง ในสมัยสังคายนาครั้งที่สาม แต่ว่าพระเถระก็ได้แสดงตามนัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ฉะนั้น จึงได้ครบเจ็ดปกรณในสมัยสังคายนาครั้งที่สามนั้น และก็ถือว่าเป็นพระพุทธานุชาตทั้งหมด เพราะพระพุทธเจ้าได้ประทานนัยไว้

ในตำนานนี้ได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้เทศน์อภิธรรมตลอดเวลาไตรมาสคือสามเดือน โดยไม่มีเวลาหยุดยั้ง ฉะนั้น จึงได้เกิดปัญหาขึ้น ๒ ข้อ :

ข้อ ๑ ว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงบำรุงพระสรีระ เช่น เสวยและปฏิบัติสรีริกกิจอย่างอื่นตลอดไตรมาสหรือ?

ข้อ ๒ พระอภิธรรมมาทราบกันในเมืองมนุษย์ได้อย่างไร?

ปัญหาเหล่านี้ ท่านผู้เล่าตำนานอภิธรรมก็ได้เล่าแก้ไว้ด้วยว่า^๑ เมื่อเวลาภิกษาจารคือเวลาทรงบิณฑบาต ก็ได้ทรงนิรมิตพระพุทธนิมิตไว้ ทรงอธิษฐานให้ทรงแสดงอภิธรรมตามเวลาที่ทรงกำหนดไว้แทนพระองค์ แล้วเสด็จลงมาปฏิบัติพระสรีริกกิจที่สระอนาคตา

^๑ ยมกปาฏิหาริย วตถุ ธรรมปท. ๖/๙๑-๒.

แล้วเสด็จไปเที่ยวบิณฑบาตที่อุตรกุรุทวีป เสด็จมาเสวยที่สระนั้น เสด็จแล้วเสด็จไปประทับพัก กลางวันทีนั้นทวัน ต่อจากนั้นก็จึงเสด็จขึ้นไปแสดงอภิธรรมต่อจากพระพุทธนิมิต และที่นั้นทวันนั้นเอง ท่านพระสารีบุตรได้ไปเฝ้าทำวัตรปฏิบัติ พระองค์จึงได้ประทานนัยอภิธรรมที่ทรงแสดงแล้วแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรก็ได้มาแสดงอภิธรรมแก่หมู่ภิกษุที่เป็นสัทธาวิหริกของท่านต่อไป.

ท่านแก่ว้อย่างนี้ ก็เป็นอันแก้ปัญหาทั้งสองข้อนั้น ตามคำแก้ของท่านนี้เอง ก็ส่องว่าอภิธรรมมาปรากฏขึ้นในหมู่มนุษย์ ก็โดยพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง เพราะฉะนั้นเมื่อพูดกันอย่างไรในเมืองมนุษย์ท่านพระสารีบุตรจึงเป็นผู้แสดงพระอภิธรรมนั่นเอง แต่ท่านว่าพระสารีบุตรไม่ใช่เป็นนักอภิธรรมองค์แรก พระพุทธเจ้าเป็นนักอภิธรรมองค์แรก เพราะได้ตรัสรู้พระอภิธรรมตั้งแต่ราตรีที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงพิจารณาอภิธรรมที่รัตนขจรเจดีย์ ดังที่กล่าวมาแล้ว และได้ทรงแสดงนัยแห่ง อภิธรรมแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรจึงได้มาแสดงต่อไป.

ในบัดนี้ ได้มีท่านผู้หนึ่งในปัจจุบันเขียนหนังสือค่าน่า อภิธรรมปิฎกนั้นพิมพ์เป็นหนังสือได้เพียงสิบสองเล่ม ตามประวัติพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอยู่ตลอดสามเดือน ไม่มีเวลาหยุด และยังได้กล่าวอีกว่าได้รับสั่งเร็ว คือว่าพระพุทธเจ้าพูดเร็วกว่ามนุษย์สามัญหลายเท่า เมื่อเป็นเช่นนี้ ถ้าจะมารวมพิมพ์ขึ้นก็ต้องกว่าสิบสองเล่มเป็นไหน ๆ แต่เมื่อหนังสือนี้ออกไปแล้ว ได้มีผู้ที่นับถืออภิธรรมไม่พอใจกันมาก เพราะเหตุดังที่ได้กล่าวแล้ว ในหลักฐานตั้งแต่ชั้นอรธกถานั้น ได้มีผู้นับถืออภิธรรมมาก จนถึงบัดนี้ก็ยังมีผู้นับถืออภิธรรมกันอยู่มาก ในพม่านั้นนับถือมากเป็นพิเศษ จนถึงได้มีนิทานเล่าเป็นประวัติไว้ว่า เรือเชิญพระไตรปิฎกจากลังกามา ๓ ลำ และมาเกิดพายุพัดเอาเรือที่ทรงพระอภิธรรมปิฎกไปประเทศพม่า เอาเรือที่ทรงวินัยปิฎกไปประเทศรามัญ เอาเรือที่ทรงสูตรตันตปิฎกมาประเทศไทย นี่เป็นเรื่องที่ผูกขึ้นนานมาแล้ว มาพิจารณาดูก็มีเค้าอยู่บ้าง เพราะว่าพม่านั้นนับถืออภิธรรมมาก รามัญก็เคร่งครัดในวินัย ส่วนฝ่ายไทยนั้นอยู่ในสถานกลางไมใคร่เคร่งวินัยนัก และก็ไมย่อหย่อนอย่างพม่า พอใจจะถือเอาเหตุผล ซึ่งก็สงเคราะห์ว่าเป็นฝ่ายสูตรตันตปิฎก.

แต่ว่าสารัตถะในอภิธรรมนั้นมีมาก ถึงท่านจะไม่แสดงประวัติให้พิสดารไว้
อย่างไร สารัตถะในอภิธรรมนั่นเองก็เป็นสิ่งที่ควรจะศึกษา เมื่อศึกษาแล้ว ก็จะทำให้
ได้ความรู้ในพระพุทธศาสนาพิสดารขึ้นอีกเป็นอย่างมาก.

การอบรมกำลังใจ

อนึ่ง เมื่อได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยที่เป็นส่วน *สุตมยปัญญา* *จินตามย-*
ปัญญา พอสมควร เพื่อจะให้บริบูรณ์ก็ควรจะสนใจภาวนาเพื่อให้เป็น *ภาวนามยปัญญา*
สืบต่อไป *ภาวนา* นั่นก็คือ *การปฏิบัติ* การปฏิบัตินั้น ควรที่จะใช้ในเวลายุ่งในเพศบรรพชิต
หรือว่าควรที่จะใช้ในเวลาเป็นเพศคฤหัสถ์ด้วย เมื่อพิจารณาดูแล้ว การปฏิบัติอบรมใจ
ให้เป็นสมาธิ และการปฏิบัติอบรมปัญญาพอสมควร เป็นประโยชน์ตลอดถึงเป็นคุณที่สุด
เพราะว่าการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธินั้น เป็นการหัดทำใจให้ตั้งมั่นแน่วแน่ ทำใจ
ให้มีกำลังสามารถ ไม่อ่อนแอ ทำให้เป็นคนมีสัจจะคือมีความจริง เมื่อจะทำอะไรก็ทำจริง
ตั้งมั่นแน่วแน่ไม่หละหละย่อหย่อน.

เรื่องกำลังใจนี้สำคัญมาก คนเราที่เสียไปเพราะกำลังใจอ่อนแอมีมากมาย
เหมือนอย่างที่ทางรัฐบาลได้ปรารถนาต่อทางคณะสงฆ์ถึงผู้ที่ติดเฮโรอีน คือว่ามีมากที่ได้
รับการรักษาให้เป็นปกติได้แล้ว แต่ว่าครั้นปล่อยตัวไปแล้วก็ไปสูบบุหรี่เข้าอีก
นี่ก็แปลว่าขาดกำลังใจ จึงได้ขอให้ทางคณะสงฆ์ช่วยเหลือ เป็นการกระตุ้นเตือนให้เกิด
กำลังใจ เพราะว่าทางศาสนาที่เท่านั้น ที่จะเป็แหล่งอบรมพอกพูนให้เกิดกำลังใจ
ในทางที่ดีแก่ประชาชนได้.

จิตใจของเรานี้มีสมรรถภาพอยู่อย่างไม่มีประมาณ แต่ว่าเรายังไม่ได้นำ
สมรรถภาพของจิตใจนี้ออกใช้กันให้เต็มที่ เพราะว่ายังมิได้อบรม เมื่อเรามีความตั้งใจ
จริงแล้ว ทำไมเราจึงจะละความไม่ดีไม่ได้ และทำไมเราจึงจะทำดีไม่ได้ เหมือนอย่างว่า
ก่อนที่จะมาบวชนี้ เรานี้ก็เคยปฏิบัติอย่างคฤหัสถ์ ไม่ได้เว้นอะไรอย่างพระเว้น ไม่ได้
ทำอะไรร้อย่างพระทำ อยากจะกินอะไรก็ได้ อยากจะดื่มอะไรก็ได้ อยากจะดูอะไรก็ได้
จะเป็นนักดื่มสักแค่วันก็ได้ ทำไมเมื่อเข้ามาบวชแล้วเว้นได้ ก็เพราะว่าเรามีความ

ตั้งใจจริง แต่ว่าเมื่อสึกไปแล้ว ทำไมเราจึงจะรักษาความตั้งใจจริงอันนี้ไว้ไม่ได้ โดยที่จะละเว้นการที่ควรเว้น ทำการที่ควรทำ ไม่ใช่เหมือนอย่างพระ แต่ว่าเหมือนอย่างทีคนดีทั่ว ๆ ไปปฏิบัติกันอยู่ แต่ว่าถ้าขาดกำลังใจเสียแล้ว เคยอย่างไรก็ต้องเป็นอย่างนั้น ถ้าเป็นอย่างนี้แล้ว เขาก็จะตราว่าบวชไม่มีประโยชน์ เพราะว่าทำอะไรก็ได้ เคยไม่ดีมาอย่างไรก็ไม่ดีไปอย่างนั้น หรือว่าเคยดีอยู่เท่าไรก็ดีอยู่เท่านั้น คือไม่ยิ่งขึ้นไป.

เพราะฉะนั้น จึงควรที่จะต้องมีการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธิ เป็นการสร้างกำลังทางใจประการหนึ่ง และอบรมปัญญา ให้มีความรู้สึกพอเป็นเครื่องปลงตกในเรื่องโลกทั้งหลายบ้าง ตามสมควรอีกประการหนึ่ง

อนึ่ง การบวชเรียนนี้เท่ากับว่าเป็นโรงเรียนดัดนิสัยขั้นสุดท้าย ถ้าเข้าโรงเรียนนี้ยังทำอะไรไม่ได้แล้ว ก็ยากที่จะไปแก้ไขในที่อื่น และในวิธีแก้ไขของโรงเรียนนี้ ก็มุ่งให้แก้ด้วยตนเองที่ตนเองนี่เป็นประการสำคัญ ซึ่งเป็นวิธีการอบรมอย่างละเอียดประณีต และบรรดาผู้ที่เข้ามาบวชก็เป็นผู้ที่สมัครเข้ามา แปลว่าตั้งใจพร้อมที่จะรับการอบรมอยู่ คือมีเจตนาเป็นกุศลมุตตงตั้งแต่เบื้องต้นนั้นไว้ และตั้งใจปฏิบัติที่ตนด้วยตนเองตั้งกล่าวมานี้ ก็จะมีการอบรมได้โดยง่ายและได้ด้วยดี.

อภิธรรม ๓/ คัมภีร์

จะแสดงพระราชนิพนธ์ที่ ๗ เรื่องพระพุทธเจ้าทรงแสดงอภิธรรมต่อไป คำว่า *อภิธรรม* นั้นประกอบด้วยศัพท์ว่า *อภิ* แปลว่า *ยิ่ง* กับ *ธรรม* รวมกันแปลว่า *ธรรมะยิ่ง* หมายความว่า ธรรมะที่ยิ่งกว่าจำนวนโดยปรกติ เพราะว่าได้จำแนกไว้โดยพิสดาร อีกอย่างหนึ่งหมายความว่า *ธรรมะที่ยิ่ง* คือ *พิเศษ* หมายความว่าแตกต่างจากธรรมะในปิฎกอื่น ความหมายนี้ต่างจากคำว่า *อภิธรรม อภิวินัย* ที่ใช้ในพระสูตร เพราะในที่นั้น คำว่า *อภิ* หมายความว่า *จำเพาะธรรมะ* *จำเพาะวินัย* คือมีเขตแดนไม่ปะปนกัน อีกอย่างหนึ่ง *อภิ* ในที่นั้นก็หมายความว่า *ยิ่ง* นั่นแหละ แต่ไม่ได้หมายถึงถึงอีกปิฎกหนึ่ง คือ *อภิธรรม* หมายถึง *โพธิปักขิยธรรม*, *อภิวินัย* ก็หมายถึง *อาทิพรหมจริยการศึกษา* คือสิกขาบทมาในพระปาติโมกข์.

แต่ว่าในที่บางแห่ง คำว่า *อภิธรรม* หมายความว่า *ธรรมะที่เป็นอธิบาย* ทำนอง อรรถกถา คือกถาที่อธิบาย เนื้อความ ถ้าตามความหมายหลังนี้ อภิธรรม ก็คือเป็น ตำราที่อธิบายธรรมะ.

ส่วนที่แสดงความของศัพท์อภิธรรม ว่าธรรมะที่ยิ่งดังกล่าวข้างต้นนั้น เป็นการแสดงตามคัมภีร์อรรถกถาอภิธรรม แต่ถ้าไม่อ้างคัมภีร์นั้น ว่าเอาตามที่พิจารณา จะแปลว่า *เฉพาะธรรม* ก็ได้ เพราะในคัมภีร์อภิธรรมได้แสดงเฉพาะธรรมะ ไม่เกี่ยวกับบุคคล.

อภิธรรมมี ๗ คัมภีร์เรียกว่า สัตตปกรณ ดังกล่าวมาแล้ว คือ

๑. *ธัมมสังคณี* แปลง่าย ๆ ว่า ประมวลหมวดธรรมะ *สังคณี* ก็แปลว่า *ประมวลเข้าเป็นหมู่หมวด* *ธัมมสังคณี* ก็แปลว่า *ประมวลธรรมะเข้าเป็นหมวดหมู่* จำแนกออกเป็น ๔ กัณฑ์คือ ว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งจิต ๘๘ ดวงกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยรูปโดยพิสดารกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยนิกเขปแปลว่ายกธรรมะขึ้นแสดง โดยมูลราก โดยชั้นคือกอง โดยทวารเป็นต้น กัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยอัตถุทธารหรืออรรถกถา คือว่ากล่าวอธิบายเนื้อความของแม่บทนั้น ที่ได้แสดงไว้ตั้งแต่ต้น กัณฑ์หนึ่ง.

๒. *วิภังค์* แปลว่า *จำแนกธรรมะ* ลำพังศัพท์ว่า *วิภังค์* แปลว่า *จำแนก* มี ๑๘ *วิภังค์* คือ *ชั้นวิภังค์* *จำแนกชั้น* *อายตนวิภังค์* *จำแนกอายตนะ* *ธาตุวิภังค์* *จำแนกธาตุ* เป็นต้น.

๓. *ธาตุกถา* ว่าด้วย *ธาตุ* แต่โดยที่เท่านั้น ว่าด้วยชั้น *อายตนะธาตุ* ที่สังเคราะห์กันเข้าได้อย่างไร และสังเคราะห์กันไม่ได้อย่างไร ควรจะเรียกชื่อเต็มที่ว่า *ชั้นอายตนธาตุกถา* แต่ว่าเรียกสั้น ๆ ว่า *ธาตุกถา* แบ่งออกเป็น ๑๔ หมวด มีการสังเคราะห์กันได้ การสังเคราะห์กันไม่ได้ แบ่งส่วนทั้งสามนั้น เป็นต้น.

๔. *บุคคลบัญญัติ* *บัญญัติว่าบุคคล* เป็นเบื้องต้นของคัมภีร์นี้ได้แสดงถึงบัญญัติ ๖ ประการคือ *ชั้นบัญญัติ* *บัญญัติว่าชั้น* *อายตนบัญญัติ* *บัญญัติว่าอายตนะ* *ธาตุบัญญัติ* *บัญญัติว่าธาตุ* *สัจจบัญญัติ* *บัญญัติว่าสัจจะ* *อินทริยบัญญัติ* *บัญญัติว่าอินทริย* *บุคคลบัญญัติ* *บัญญัติว่าบุคคล* แต่ว่าบัญญัติ ๕ ประการข้างต้นนั้น ได้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์แรก ๆ แล้ว ในคัมภีร์นี้จึงได้กล่าวพิสดารแต่เฉพาะบุคคลบัญญัติคือ *บัญญัติว่าบุคคล* และเรียกชื่อคัมภีร์ตามนี้ ในคัมภีร์นี้แยกบุคคลตั้งแต่พวก หนึ่ง สองจำพวกขึ้นไป คล้ายกับในสุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย คือตอนที่แสดงธรรมะเป็นหมวด ๆ แต่ว่าก็มีเงื่อนไขอยู่ในคัมภีร์อภิธรรมนี้ เพราะมีคำว่า *บัญญัติอยู่ด้วย* อันหมายความว่าที่จะเป็นบุคคลเพราะมีบัญญัติชื่อว่าบุคคล เพราะฉะนั้น คำว่าบุคคลนั้นก็ เป็นเพียงบัญญัติอย่างหนึ่งเท่านั้น ก็เป็นลักษณะของอภิธรรม.

๕. กถาวัตถุ คำว่า วัตถุ แปลว่า ที่ตั้ง แปลว่า เรื่องกถาวัตถุ ก็แปลว่าที่ตั้งของถ้อยคำ เรื่องของถ้อยคำ ในคัมภีร์นี้ได้แสดงที่ตั้งของถ้อยคำซึ่งกล่าวได้กันอยู่สองฝ่าย คือ ฝ่ายสกวาทะ ๕๐๐ สูตร ฝ่ายปรวาทะ ๕๐๐ สูตร รวมเป็น ๑,๐๐๐ สูตร คือว่า ๑,๐๐๐ เรื่อง แต่ไม่ใช่เป็นคัมภีร์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง เป็นคัมภีร์ที่ว่าพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระแสดงในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปแล้ว ๒๐๐ ปีเศษ แต่ท่านก็ว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงนัยหรือว่าตั้งมาติดา คือแม่บทไว้ให้แล้ว พระเถระได้แสดงไปตามแม่บทนั้น ที่ท่านนับว่าเป็นพุทธภาษิตด้วย ก่อนแต่นั้นจึงมีเพียง ๖ คัมภีร์.

โดยเฉพาะคัมภีร์นี้เองก็ถูกค้านเหมือนกันว่าไม่ควรใส่เข้ามา ถ้าต้องการจะให้ครบ ๗ ก็ให้ใส่ คัมภีร์ธัมมทथย หรือว่า คัมภีร์มหาธาตุกถา แต่ว่าฝ่ายที่ยืนยันให้ใส่ คัมภีร์นี้เข้ามาก็อ้างว่า สองคัมภีร์นั้นไม่เหมาะสม คัมภีร์นี้เหมาะสมกว่า ก็คงจะเป็นว่าความเห็นส่วนมากในที่ประชุม ต้องการให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาให้ครบ ๗ ทำไมจึงต้องมีเกณฑ์ ๗ อันนี้ไม่ทราบ อาจจะเป็นเพราะเห็นว่าเหมาะก็ได้ จึงได้ใส่เข้ามา เมื่อใส่เข้ามาก็รวมเป็น ๗.

ในกถาวัตถุนี้มีเรื่องที่ได้กันอยู่มาก เกี่ยวแก่ลัทธิต่าง ๆ ที่แตกแยกกันออกไปเกี่ยวกับความเห็นต่าง ๆ เป็นต้นว่ามติหนึ่งว่าพระอรหันต์เมื่อบรรลุพระอรหันต์นั้นไม่รู้เองต้องมีผู้อื่นมาบอกให้ แต่อีกมติหนึ่งว่ารู้ได้เอง ไม่ต้องมีผู้อื่นมาบอก มติหนึ่งว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ดำรงอยู่ ทำนองจิตอมตะนั้นแหละ แต่อีกมติหนึ่งคัดค้าน ดังนี้ เป็นต้น เพราะฉะนั้น คัมภีร์กถาวัตถุจึงเท่ากับว่าเป็นที่รวมของปัญหาโต้แย้งต่าง ๆ ที่เกิดมีมาโดยลำดับ จนถึงในสมัยที่รวบรวมเรียบเรียงคัมภีร์นี้ขึ้น ซึ่งเป็นเรื่องที่น่ารู้ น่าเห็นอยู่มาก และเมื่อได้อ่านคัมภีร์นี้ก็จะได้ทราบว่า ได้มีความเห็นแตกแยกกันในพระพุทธศาสนาอย่างไรบ้าง เมื่อท่านแสดงถึงข้อที่แตกแยกโต้เถียงกันแล้ว ในที่สุดท่านก็ตัดสินใจเป็นข้อ ๆ ไปว่าอย่างไรหนุก ก็เข้าเรื่องที่ว่าพระเจ้าอโศกใช้ราชานุภาพไปสอบสวนภิกษุในคราวนั้น ปรากฏว่ามีพวกเดียรฉัตรเข้ามาปลอมบวชเป็นอันมาก ได้ตั้งปัญหาขึ้นถามโดยมีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นผู้คอยฟังวินิจฉัย เมื่อคำตอบ

นั้นส่องว่าเป็นลัทธิภายนอกไม่ใช่เป็นพระพุทธศาสนา ก็ให้สีกไปเหลือไว้แต่ผู้ที่ตอบ ถูกต้องตามแนวของพระพุทธศาสนา เสร็จแล้วก็ทำสังคายนาครั้งที่สาม.

๖. ยมก แปลว่า คู่ คัมภีร์นี้ว่าด้วยธรรมะที่เป็นคู่ ๆ กัน แบ่งออกเป็น ๑๐ หมวด มีมูลยมก ชั้นธมมก เป็นต้น.

๗. ปฏฐาน คัมภีร์นี้เรียกว่าเป็น มหาปกรณ์ แปลว่า ปกรณ์ใหญ่ หรือว่า คัมภีร์ใหญ่ คู่กันกับปกรณ์ที่หนึ่งคือ ธัมมสังคณี ว่าด้วยปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัย (เหตุเป็นปัจจัย) เป็นต้น ท่านนับถือว่าคัมภีร์ที่ ๗ นี้มีอรรถะลึกซึ้ง และแสดงว่าเมื่อพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้ ที่รัตนขจรเจดีย์ เจดีย์เรือนแก้วที่ แสดงแล้วนั้น เมื่อพิจารณาปกรณ์แรก ๆ มา ฉัพพัตถนรังษีก็ยังไม่ปรากฏ ต่อเมื่อมา พิจารณาปกรณ์ที่ ๗ นี้ จึงปรากฏฉัพพัตถนรังษีขึ้น.

ก็รวมเป็น ๗ คัมภีร์ ในคัมภีร์ที่หนึ่ง ธัมมสังคณี ที่ประมวลธรรมะได้ตั้งแม่บท ที่เป็นหมวด ๓ ขึ้นต้นว่า กุสลา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายเป็นกุศล อกุสลา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายเป็นอกุศล อพฺยากตา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายเป็นอพฺยากต คือว่าไม่พยากรณ์ ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ถือว่าแม่บทนี้เป็นแม่บทใหญ่ เป็นที่รวมของธรรมะทั้งหมด ที่แสดงออกไปทั้ง ๗ คัมภีร์ เพราะว่าประมวลลงในแม่บทอันนี้ทั้งนั้น.

คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ

อภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ ถ้าจะเรียนกันโดยลำดับให้ครบถ้วนก็ต้องใช้เวลานาน เพราะมีข้อความที่สลับซับซ้อนพิสดารมาก ฉะนั้น ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาว่างไป อยู่ในขนาดพันปี ได้มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อท่าน *อนุรุทธะ* ได้ประมวล เนื้อความของ อภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้ มาแต่งไว้โดยย่อ เรียกว่า *คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ*^๑ แปลว่า *สังเคราะห์* คือ *สรุปความแห่งอภิธรรม* ยกหัวข้อเป็น ๔ คือ

๑. จิต
๒. เจตสิก แปลว่า *ธรรมะที่มีในใจ*
๓. รูป
๔. นิพพาน

ท่านแต่งเป็นคาถาสลักร้อยแก้วแบ่งออกเป็น ๙ ปริจเฉท คือ ๙ ตอน เป็นหนังสือเล่มเล็ก ๆ ไม่โตมาก คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะนี้เป็นที่นิยมกันมาก เมื่อเรียนตามคัมภีร์นี้แล้ว ไปจับดูอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ก็จะเข้าใจได้โดยง่ายโดยตลอด เป็นการเรียนลัด.

^๑ คัมภีร์นี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้แปลเป็นไทย พร้อมด้วยฎีกา พิมพ์ออกเผยแพร่โดยเรียกชื่อว่า *อภิธรรมัตถสังคหบาลี และอภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา*

พิจารณาตามหัวข้อที่ท่านวางไว้เป็นสินีตามความเข้าใจ จิตนี้เป็นตัวยืน โดยปรกติจิตก็มีดวงเดียว จิตจะเป็นต่าง ๆ ก็เพราะมีเจตสิก แปลว่าธรรมชาติที่มีในใจ มีเจตสิกเป็นอย่างไร จิตก็เป็นอย่างนั้น เจตสิกจึงเป็นสิ่งที่ผสมอยู่ในจิต เทียบเหมือน ดั่งว่าน้ำกับสีที่ผสมอยู่ในน้ำ น้ำโดยปรกติก็เป็นอย่างเดียว แต่เมื่อใส่สีลงไปน้ำจึงเป็น น้ำสีนั้นน้ำสีนี้ ฉะนั้น ในอภิธรรมที่แจกจิตไว้ถึง ๘๙ ดวง ก็ด้วยอำนาจของเจตสิก นี้เอง ยกเจตสิกออกแล้ว จิตก็เป็นอันเดียวเท่านั้น แจกออกไป เป็นอย่างไรไม่ได้ แต่ว่าทั้งจิตและเจตสิกนี้ก็อาศัยอยู่กับรูป รูปที่อาศัยของจิตและเจตสิก ถ้าจะเทียบ ก็เหมือนอย่างว่าน้ำที่อาศัยอยู่ในขวดน้ำ ถ้าหากว่ารูปแตกทำลาย จิตก็สิ้นที่อาศัย เหมือนอย่างว่าขวดน้ำแตก น้ำก็หมดที่อาศัย และนิพพานนั้นก็ป็นธรรมชาติที่สุด เมื่อได้ปฏิบัติจิตสูงขึ้นโดยลำดับ เบื้องต้นก็เป็นกามาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปหรือหยั่งลงในกาม เป็นรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในรูปคือรูปฌาน อรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในอรูปฌาน โลกุตตรจิต จิตที่เป็นโลกุตตระคือ มรรคผล ก็บรรลุนิพพานเป็นที่สุด เพราะฉะนั้น จึงประมวลหัวข้อเป็น *จิต เจตสิก รูป นิพพาน* แล้วก็จัดธรรมะในอภิธรรม ทั้ง ๗ คัมภีร์นั้น ใส่เข้าในหัวข้อทั้งสินี.

ทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เราเรียกย่อกันว่า *สัง, วิ, ธา, ปุ, กะ, ยะ, ปะ* คือเอาอักษรต้นเรียกว่าเป็น *หัวใจอภิธรรม* เหมือนอย่าง *จิต เจตสิก รูป นิพพาน* เรียกว่า *จิ, เจ, รุ, นิ* หรือ *อริยสังข์* ก็เรียกว่า *ทุ, ส, นิ, ม* คือเอาอักษรแรก ความจริงนั้นเพื่อกำหนดง่าย เมื่อจำได้เพียงเท่านั้นก็เป็นอันว่าเพียงพอ แต่ก็มาเรียกกันว่า *หัวใจ* เราก็ใช้เขียนลงในเหรียญในเครื่องรางต่าง ๆ วัตถุประสงค์ในที่แรกก็เพื่อจะเป็นเครื่องกำหนดง่ายเท่านั้น.

คัมภีร์อภิธรรมตลอดจนถึงอภิธัมมัตถสังคหะ ตกมาถึงเมืองไทยก็มาใช้เกี่ยวแก่การศพเป็นพื้น เช่นว่าสวดศพตอนกลางคืนก็สวดอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เอง แต่ว่าตัดเอามาแต่ข้างต้น คัมภีร์ละเล็กละน้อย และเมื่อเวลาที่จะบังสุกุล หรือจะสดับปกรณ์มีสวดมาติกา ก็คือว่ายกเอา *มาติกา* คือ *แม่บท* จากคัมภีร์ที่หนึ่งมาสวดตอนหนึ่ง ขึ้นต้นว่า *กุสลา ธมฺมา* เป็นต้น และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนั้น ท่านแต่งเป็นคาถา ก็นำมาสวดเป็นสรภัญญะในการศพอีกเหมือนกัน คือ ถ้าไม่สวดอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ก็สวดอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นสรภัญญะ ครั้นมาในตอนหลังนี้ได้มีผู้สนใจศึกษาอภิธรรมมากขึ้นกว่าแต่ก่อน.

จิตเสวยอารมณ์

ได้กล่าวแล้วว่าอภิธรรม ๗ คัมภีร์นั้น ท่าน พระอนุรุทธาจารย์ ได้ประมวล เนื้อความมาแต่งเป็นคัมภีร์ย่อขึ้นอีกคัมภีร์หนึ่ง เรียกว่า อภิธัมมัตถสังคหะ แปลว่า สงเคราะห์เนื้อความของอภิธรรม ยกหัวข้อเป็น ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และ นิพพาน แบ่งออกเป็น ๙ ปริจเฉท คัมภีร์ย่อนี้เป็นที่นับถือและศึกษากันมาเป็นเวลาช้านานจนกระทั่งบัดนี้ จะได้เก็บบางตอนที่น่าจะพอเป็นที่เข้าใจได้ง่ายมาแสดงจากอภิธัมมัตถสังคหะนั้น.

หัวข้อแรกคือ จิต จิตนี้แสดงอาการออกทางทวารทั้ง ๖ ดังที่ได้เคยอธิบายมาแล้ว คือออกมารับรูปารมณ์ (อารมณ์คือรูป) ทางจักขุทวาร รับสัททวารมณ์ (อารมณ์คือเสียง) ทางโสตทวาร รับคันธารมณ์ (อารมณ์คือกลิ่น) ทางฆานทวาร รับรสารมณ์ (อารมณ์คือรส) ทางชีวหาทวาร รับโณภูจฺฐัพพารมณ์ (อารมณ์คือโณภูจฺฐัพพะ คือสิ่งที่กายถูกต้อง) ทางกายทวาร รับธัมมารมณ์ (อารมณ์คือธรรมะ คือเรื่องของรูปเสียง เป็นต้น ที่ได้ประสบพบผ่านมาแล้วในอดีต) ทางมโนทวาร.

ในตอนนี้การแสดง วิถีจิต คือ ทางดำเนินของจิต แยกเป็นสอง คือทาง ปัญจทวาร (ทวาร ๕) ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ส่วนหนึ่ง ทางมโนทวารอีกส่วนหนึ่ง.

และจิตโดยปรกติเมื่อยังไม่ออกมารับอารมณ์ดังกล่าวแล้ว เรียกว่า ภวังคจิต ภวังคะ แปลว่า องค์แห่งภพ ภวังคจิต จิตที่เป็นองค์ภพ แต่โดยความหมาย หมายถึง จิตที่เป็นปกติ ยังไม่ได้ออกมารับอารมณ์.

คราวนี้เมื่อมีอารมณ์ ๕ มากระทบกับประสาททั้ง ๕ คือ มีรูปมากระทบจักขุ เสียงมากระทบโสตะ กลิ่นมากระทบฆานะ รสมากระทบชิวหา และโผฏฐัพพะมากระทบกาย ก็มากระทบถึงจิต จิตที่ยังอยู่ในภวังค์นั้นก็ตื่นจากภวังค์ ออกมารับ อารมณ์นั้น คือคำหนึ่งถึงอารมณ์ เมื่อเป็นอารมณ์ก็เป็น วิญญาณ คือถ้ารูปมากระทบก็ให้เห็น อารมณ์นั้นเป็นจักขุวิญญาณ ถ้าเสียงมากระทบก็ได้ยิน อารมณ์นั้นเป็นโสตวิญญาณ ถ้ากลิ่นมากระทบก็ได้กลิ่น อารมณ์นั้นเป็นฆานวิญญาณ เมื่อรสมากระทบก็รู้รส อารมณ์นั้นเป็นชิวหาวิญญาณ เมื่อสิ่งที่กายถูกต้องมากระทบก็รับกระทบ อารมณ์นั้นเป็นกายวิญญาณ เมื่อเป็นวิญญาณ ต่อไปก็เป็น สัมปฏิจฉันนะ คือ รับอารมณ์ ต่อไปก็เป็น สันตிரณะ คือ พิจารณาอารมณ์ ต่อไปก็เป็น โวฏฐวนะ กำหนดอารมณ์ ต่อไปก็เป็น ชวนะ คือ เล่นไปในอารมณ์ ต่อไปก็เป็น ตทาลัมพะนะ คือ หน่วงอารมณ์ นั้น แล้วก็กลับตทกวัคคิใหม่ เปรียบเหมือนอย่างว่า ภวังคจิตเป็นพื้นทะเล ส่วนวิจิตคือ ทางดำเนินของจิตดังกล่าวมานั้น เป็นคลื่นทะเลที่เกิดขึ้น คลื่นที่เกิดขึ้นนั้นก็ เป็นคลื่นทะเล ปรากฏขึ้นมาแล้วกลับไปยังพื้นทะเล.

วิจิต

ในเรื่องของ วิจิต นี้ ท่านแสดงอุปมาเหมือนคน นอนหลับอยู่ใต้ต้นมะม่วง คือเหมือนอย่างว่ามีบุรุษผู้หนึ่ง นอนคลุมศีรษะอยู่ที่โคนต้นมะม่วงที่กำลังมีผล กำลังหลับ แต่ก็ตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงผลหนึ่งที่ตกลงมาในที่ใกล้ จึงได้เอาผ้าออกจากศีรษะ ลืมตาขึ้นมองดู ก็เอามือจับผลมะม่วงนั้น คลำดู สูดกลิ่นดูก็รู้ว่า เป็นมะม่วงสุกจึงบริโภค และกลืนกินมะม่วงพร้อมทั้งเสมหะ แล้วก็หลับไปใหม่.

ตัวอย่างนี้มาเทียบกับจิต เวลาของภวังคจิต ก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้น กำลังหลับ เวลาที่อารมณ์มากระทบประสาท ก็เหมือนอย่างเวลาที่ผลมะม่วงตกลงมา เวลาแห่งอารมณ์จิต คือจิตคำหนึ่ง ก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นตื่นขึ้นด้วยเสียงของ มะม่วงนั้น เวลาที่จักขุวิญญาณเป็นไป ก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นลืมตาขึ้นมองดู เวลาแห่งสัมปฏิจฉันนจิตคือจิตรับ ก็เหมือนกับเวลาที่บุรุษนั้นเอามือหยิบผลมะม่วง เวลาแห่งสันตริณจิตคือจิตพิจารณา ก็เหมือนอย่างเวลาที่คลำดูด้วยมือ เวลาแห่ง

ไวภูจวนจิตคือจิตที่กำหนดอารมณ์ ก็เหมือนอย่างเวลาที่สุดตมดูจึงรู้ว่าเป็นมะม่วงสุก เวลาแห่งชวนจิตคือจิตที่แล่นไป ก็เหมือนอย่างเวลาที่บริโภคมะม่วง เวลาที่จิตห้วงอารมณ์นั้น อันเรียกว่าตทาลัมพนจิต ก็เหมือนอย่างเวลาที่กลืนกินผลมะม่วงนั้นพร้อมกับเสมหะ เวลาที่จิตตกภวังค์ไปใหม่ก็เหมือนอย่างเวลาที่หลับไปอีก.

ในขณะที่อารมณ์มากระทบประสาทจนจิตตื่นขึ้นจากภวังค์ ดำเนินไปสู่วิถีคือทางดังกล่าวมานั้น ถ้าอารมณ์ที่มากระทบนั้น เป็นอารมณ์ที่แจ่มชัด ยกตัวอย่างเช่นว่า รูปมากระทบจักขุประสาทเป็นรูปที่แจ่มชัดและจิตก็รับอย่างเต็มที่ ท่านแสดงว่าอารมณ์เช่นนี้จิตดำเนินไปอยู่ ๑๖ ขณะจิต คือเมื่ออารมณ์เข้ามากระทบประสาท และกระทบเข้าไปถึงจิตที่กำลังตกภวังค์อยู่นั้น จิตก็เคลื่อนจากภวังค์เรียกว่า ภวังคจลนะ และก็ตัดขาดจากภวังค์เรียกว่า ภวังคอุปัจเจกนะ นี้รวมสองขณะจิต ต่อจากนั้น จิตก็ค้ำนึ่งอารมณ์ เรียกว่า อวชชวนจิต อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้น จิตก็เห็นหรือได้ยินอารมณ์ อันเรียกว่า จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณเป็นต้น หนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้น จิตก็รับอารมณ์ เรียกว่า สัมปฏิจฉันนะ อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็พิจารณาอารมณ์เรียกว่า สันตிரณะ อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นก็กำหนดอารมณ์เรียกว่า ไภภูจวนนะ อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็แล่นไปในอารมณ์เรียกว่า ชวนะ อีก ๗ ขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็ห้วงอยู่กับอารมณ์นั้นเรียกว่า ตทาลัมพนะ อีก ๒ ขณะจิต รวมเป็น ๑๖ ขณะจิต.

แต่ว่าถ้าเป็นอารมณ์ที่อ่อนมาก มากระทบประสาท กระทบถึงจิต ทำให้จิตเคลื่อนไหวจากภวังค์ แต่ว่ายยังไม่ตัด ภวังค์ จิตก็ต้องตกภวังค์ไปใหม่ ไม่ออกมารับรู้อารมณ์ ตามวิถีจิตดังกล่าวมานั้น.

อารมณ์ที่แรงกว่านั้นจะมากกระทบ บางทีก็ดำเนินไปไม่ตลอดทั้ง ๑๖ ขณะจิตนั้น สิ้นกำลังลงในระหว่าง ก็ตกภวังค์ในระหว่าง.

เพราะฉะนั้น อารมณ์ที่ปรากฏในจิตจึงไม่เท่ากัน แต่ที่ว่าถ้าเต็มที่ก็ต้องดำเนินไป ๑๖ ขณะจิต ดังกล่าวมานั้น.

ที่เรียกว่าขณะจิตหนึ่งนั้น ประกอบด้วยลักษณะ ๓ คือ ๑. อุปปาทะ เกิดขึ้น ๒. จิตติ ตั้งอยู่ ๓. ภังคะ ทำลายหรือดับไป จิตที่เกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป เรียกว่าขณะ

จิตหนึ่ง ๆ ขณะจิตทั้ง ๑๖ ขณะจิตดังกล่าวมานั้น แต่ละขณะจิตก็ต้องมีเกิดมีตั้งมีดับ และเมื่อขณะจิตก่อนผ่านไปแล้ว ขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นทยอยกันไป แต่หากว่าขณะจิตก่อนยังไม่ผ่าน คือว่ายังไม่ถึงภังคะคือแตกดับ ขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะว่าจิตต้องดำเนินไปที่ละหนึ่งขณะจิตเท่านั้น

และท่านแสดงว่า ๑๗ ขณะจิต เป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ จะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ตัวรูปธรรมนั่นเอง หรือว่าจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิต ก็ยังไม่ได้ค้นให้แน่ชัด แต่ว่าอาจจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิตก็ได้ คือว่าอย่างรูปที่มากกระทบจักขุประสาทมาเริ่มเป็น ภาวังคจลนะ คือจิตเคลื่อนจากภาวังคเป็นต้น จนถึงทาลัมพะนะ คือห่วงอยู่กับอารมณ์นั้น รวมเป็น ๑๖ ขณะจิตดังกล่าวมาแล้ว และท่านนับกับขณะจิตในอดีตที่เป็นหัวต่อเชื่อมกันอยู่อีกหนึ่งจึงเป็น ๑๗ ขณะจิต ถ้าเป็น ๑๗ ขณะจิตดังนี้ ก็รวมเข้าเป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ แปลว่าอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง ๕ นั้นก็นับว่าเป็นรูปธรรมทั้งนั้น ดำรงอยู่ในจิตได้อย่างช้าที่สุดก็เพียง ๑๗ ขณะจิต หรือว่า ๑๖ ขณะจิตดังที่กล่าวมาข้างต้น แต่ก็ต้องเป็นอารมณ์ที่แจ่มชัด ถ้าไม่แจ่มชัด ก็ดำเนินมาไม่ถึง.

นี่เป็นอธิบายของวิถิจิต ที่ดำเนินตั้งต้นมาจากปัญจทวาร คือทวารทั้ง ๕

หน้าที่ของจิต

แต่สำหรับ มโนทวาร นั้น ขณะจิตมีช่วงสั้นกว่า เพราะว่าอารมณ์ในทวาร ๕ นั้นเป็นอารมณ์ที่ปรากฏในปัจจุบัน แต่ว่าอารมณ์ที่มากกระทบมโนทวารนั้นเป็นอารมณ์เก่า เป็นมโนภาพที่เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่เคยประสบพบผ่านมาแล้ว ไม่ใช่เป็นตัวแรก ตัวแรกนั้นประสบทางทวารทั้ง ๕ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า รัมมะ หมายถึง เรื่องเมื่อธรรมะคือเรื่องที่ปรากฏเป็นมโนภาพ เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่ได้ประสบพบผ่านมาก่อนเก่าแล้วเหล่านั้น มาผุดขึ้นกระทบมโนทวารก็กระทบถึงจิต ทำจิตให้เคลื่อนจากภาวังคเป็นภาวังคจลนะ และตัดจากภาวังคเป็นภาวังคอุปัจเจทะสองขณะจิต แล้วก็เกิดอวิชชานจิตคำนึงถึงอารมณ์ทางมโนทวาร แต่ว่าอวิชชานจิตทางมโนทวารนี้ มีค่าเท่า

กับโฏฐวนจิตคือจิตที่กำหนดอารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงได้เกิดชวนจิตคือจิตที่แล่นไปที่เดียว แล้วก็เกิดตทาลัมพนจิตคือจิตที่ห่วงอารมณ์นั้น แล้วก็ตกภวังค์.

บรรดาจิตที่กล่าวมาเหล่านี้ ท่านแสดงว่าจิตที่ดำเนินในวิถีตั้งแต่ต้น เมื่อยังไม่ถึงชวนจิตก็ยังเป็นจิตที่อ่อน ยังไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล เป็น อัมพยากตะ ไม่ยืนยันว่าเป็นกุศล หรืออกุศล แต่ว่าเมื่อมาถึงชวนจิตคือจิตที่แล่นไป ซึ่งมีเวลาอีก ๗ ขณะจิตโดยมาก จึงเป็นจิตที่มีกำลังเต็มที่ และนับว่าเป็นกุศลอกุศลตั้งแต่ชวนจิตนี้.

ลักษณะของจิตดังที่กล่าวมานี้ เมื่อก้าวถึงจิตที่ปฏิสนธิ ในเบื้องต้นเรียกว่า ปฏิสนธิจิต จิตที่เคลื่อนในที่สุดก็เรียกว่า จุติจิต เพราะฉะนั้น จึงเติมหน้าเติมหลังเข้าอีกสอง รวมเป็น กิจ คือ หน้าที่ ของจิตทั้งหมดก็เป็น ๑๔ คือ

๑. ปฏิสนธิ
๒. ภวังคะ
๓. อาวัชชนะ คำนึง
๔. ทัสสนะ เห็น
๕. สวนะ ได้ยิน
๖. ขายนะ ได้กลิ่น
๗. สายนะ ได้รส
๘. ผุสนะ ถูกต้อง
๙. สัมปฏิจฉันนะ รับ
๑๐. สันตีรณะ พิจารณา
๑๑. โฏฐวนะ หรือ โฏฐัพพะ กำหนด
๑๒. ชวนะ แล่นไป
๑๓. ตทาลัมพะ ห่วงอารมณ์นั้น
๑๔. จุติ เท่านั้น.

วิธีทำสมาธิ

แถมท้ายวิธีทำสมาธิอย่างหนึ่งคือ ให้นั่งตัวตรง และน้อมจิตเข้ามาดูตน โดยปรกตินั้นเราดูผู้อื่น แต่ทำไมค่อยจะได้ดูตน คราวนี้ก็น้อมจิตเข้ามาดูตน เมื่อยังไม่ได้ออกมานั้น หายใจอยู่ก็ไม่ได้รู้สึกที่เรากำลังหายใจ จนเมื่อใดเกิดหายใจขัดข้องขึ้น เช่น เป็นหวัดคัดจมูก จึงมาสนใจกับการหายใจ หรือเหมือนอย่างว่าทุก ๆ คนก็มีท้อง แต่ก็ไม่สนใจในเรื่องท้อง จนกว่าจะเกิดปวดท้องขึ้น จึงได้มาสนใจกับท้อง เพราะฉะนั้น เมื่อกลับมาดูตน สิ่งแรกที่จะรู้สึกได้โดยง่ายก็คือรู้สึกว่า เรากำลังหายใจอยู่ ซึ่งโดยปรกติมิได้นึกถึง เพราะฉะนั้น ก็ให้กลับมานึกถึงกำหนดสติอยู่ที่ลมหายใจ มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก หายใจเข้ายาวก็ให้รู้ หายใจออกยาวก็ให้รู้ หายใจเข้าสั้นก็ให้รู้ หายใจออกสั้นก็ให้รู้ กำหนดให้รู้กายทั้งหมด หายใจเข้า กำหนดรู้กายทั้งหมดหายใจออก คือให้รู้รูปร่างว่าบัดนี้รูปร่างของเรานั่งอยู่ด้วยอิริยาบถนี้ด้วยท่านี้ และมีขอบเขตเบื้องบน แต่พื้นเท้าขึ้นมาจากนาคีระชะ เบื้องต่ำก็ตั้งแต่ปลายผมลงไปจนถึงสุดที่น่อง และที่มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุด รอบนี้เป็นอาณาเขตของรูปร่างมีเท่านี้ หรือว่าอีกอย่างหนึ่ง ก็ยาววา หนาคืบ และบัดนี้ก็กำลังนั่งอยู่ในท่านี้ เมื่อเราดูให้รู้ รูปร่างของเราอยู่ ก็ดูให้รู้ว่า ลมหายใจเข้าลมหายใจออก นี่ก็เป็นกายส่วนหนึ่งเหมือนกัน เมื่อเวลาหายใจเข้านั้น ก็จะมีรูปร่าง ลมผ่านเข้าไปทางช่องจมูก ผ่านทรวงอกไปจนถึงนาคีระ นี่ตามที่รู้สึกเท่านั้น จากนาคีระมาถึงทรวงอกแล้วมาออกจมูก นี่ก็เป็นขาออก แปลว่าตรวจดูให้ทั่ว คราวนี้ ก็กำหนดดู นามกาย คือ สติ ของเราในบัดนี้เป็นอย่างไร *สัมปชัญญะ* คือ ความรู้ เป็นอย่างไร ความคิดกำหนดเป็นอย่างไร ดูให้รู้ทั่วหายใจเข้า ดูให้รู้ทั่วหายใจออก เมื่อตรวจดูให้รู้รูปร่างของเรานามกายของเราทั้งหมดแล้ว ก็มากำหนดจิตให้เป็นหนึ่ง เพราะว่าการที่ตรวจดูนั้นสายใจไปไม่รวมเป็นหนึ่ง ฉะนั้น ก็ต้องปล่อย การตรวจรวม เข้ามาให้เป็นหนึ่งจะใช้จุดไหน ถ้าชอบจะใช้จุดที่ริมฝีปากเบื้องบนหรือว่าปลายจมูก ซึ่งเป็นที่ลมกระทบเมื่อเข้า และเมื่อออกก็ได้ และในขณะที่กำหนดนั้น จะนับลมหายใจ ไปด้วยก็ได้ หรือว่าจะไม่นับ จะบริกรรมว่า พุทโธ หายใจเข้าว่า พุท หายใจออกว่า โธ ไปดังนี้ก็ได้ วัตถุประสงค์ก็เพื่อรวมจิตให้เป็นหนึ่ง และในการกำหนดจิตให้เป็นหนึ่งนี้ ไม่ต้องการให้เป็นการเกินไป ต้องการให้ผ่อนกายผ่อนใจผ่อนลมหายใจให้เป็นไปตามสบาย และเมื่อลมหายใจละเอียดเข้า ก็ให้กำหนดรู้อยู่เสมอ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ

ความรู้ มีสติความระลึก และคอยกำจัดความยินดีความยินร้าย ยินดีก็คือใจออกไป ยินดีข้างนอก ก็คอยกำจัดใจยินดี ติดอยู่ในผลของสมาริขั้นต่ำ ไม่ก้าวขึ้นไปก็ต้องคอยกำจัด ใจยินร้าย คือไม่ชอบ ไม่ชอบใจการปฏิบัติ ก็ต้องคอยกำจัด หรือว่าคิดออกไป ไม่ชอบเรื่องข้างนอก ก็ต้องคอยกำจัด ประคองจิตให้เป็นหนึ่งอยู่ และเมื่อหัดทำดังนี้ ก็ได้ชื่อว่าทำ *อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก* เป็นการหัดทำสมาธิอย่างหนึ่ง ก็จะเป็นเครื่องรักษาใจสงบสบายดี

หลักการจำแนกจิต

ได้กล่าวถึงจิตจำแนกไปตามกิจคือหน้าที่ คือจิตโดยปรกติก้อยู่ในภวังค์ เมื่อตื่นขึ้นจากภวังค์แล้วไปในอารมณ์ตามวิถี ก็แบ่งชื่อเรียกตามหน้าที่ไปโดยลำดับ จนถึงตกภวังค์ ไปใหม่ดังที่ได้แสดงแล้ว แต่ว่าการแสดงจิตดังกล่าวนั้น ยังแสดงเป็นส่วนรวม ๆ ยังไม่ได้แยกออกให้หมดว่า เป็นกุศล เป็นอกุศล หรือเป็นอัพยาทุกต เพราะฉะนั้น เพื่อให้ทราบ ประเภทของจิตตามแม่บทนั้น ท่านจึงแยกจิตไว้ตามแม่บท ดังกล่าว.

หลักของการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไรนั้น หลักสำคัญอยู่ที่เหตุ ๖ *ประการ* คือ *อกุศลเหตุ เหตุฝ่ายอกุศล* ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ *กุศลเหตุ เหตุฝ่ายกุศล* ได้แก่ อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) อโมหะ (ความไม่หลง) จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายอกุศลก็เรียกว่า *อกุศลจิต* จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายกุศลก็เรียกว่า *กุศลจิต* ส่วนจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า *อัพยาทุกตจิต* (จิตที่ไม่พยากรณ์ว่ากุศล หรืออกุศล) เป็นจิตกลาง ๆ นี้เป็นหลักใหญ่ ในการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไร.

แต่ว่าเพียงเท่านี้ก็ยังไม่พอ จึงมีเกณฑ์จำแนกเป็นหลักย่อยต่อไปอีก ได้แก่

๑. *เวทนา* ความเสวยอารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือ เป็นอุเบกขา คือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข.

๒. *ญาณ* คือความรู้ (ถูก) หรือว่า *ทิวณฺณิ* คือความเห็น (ผิด รู้ผิด).

๓. *สังขาร* คือเป็นจิตที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง หรือว่าเป็นจิตที่ไม่เกิดขึ้นด้วยตนเอง ต้องมีการส่งเสริมกระตุ้นเตือน.

เกณฑ์ย่อยทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นเกณฑ์จำแนกจิตให้พิสดารออกไปทั้งฝ่ายกุศลทั้งฝ่ายอกุศล ยกตัวอย่างในฝ่ายอกุศลก่อน จิตที่เรียกว่าเป็น *อกุศล* นั้น ต้องเป็นจิตที่มี โลภะเป็นมูล มีโทสะเป็นมูล มีโมหะเป็นมูลนี้เป็นหลักใหญ่ทั่วไป.

คราวนี้ในการประกอบอกุศลของคนผู้มีจิตเป็นอกุศลนั้น บางคราวก็ทำไปด้วย *โสมนัส* คือ *ยินดี* เช่น การฆ่าสัตว์ ฆาตกรรม มีความเชื่อว่าได้บุญ หรือจะทำให้เทพโปรดปราน เมื่อทำไปก็มีโสมนัสคือยินดี แต่ว่าในบางคราวก็มี *โทมนัส* คือ *ยินร้าย* เช่นมีเหตุจำเป็นให้ต้องทำบาป แต่ก็จำต้องทำ หรือว่าการทำบาปของบุคคลผู้มีจิตประกอบด้วยมูลคือโทสะ จิตที่มีโทสะนั้นเป็นจิตไม่แช่มชื่น เป็นจิตที่เดือด เป็นจิตที่ขุ่น ก็เรียกว่าเป็นโทมนัสคือว่าใจไม่ดี เป็น *โทมนัสเวทนา*.

อนึ่ง การทำบาปของบุคคลบางคน บางทีก็ประกอบด้วย *ทิฏฐิ ความเห็นผิด* ซึ่งเห็นว่าทำบาปได้บุญดังที่กล่าวมาในเรื่องการฆาตกรรมนั้น แต่ว่าในบางคราวก็ประกอบด้วย *ญาณ* คือ *ความรู้ถูกต้อง* คือรู้ว่าเป็นบาปเหมือนกันแต่ก็ทำ เช่นว่าทำ เพราะลู่อ่านาจแห่งความโลภ ความโกรธ ความหลง โลกขึ้นมา ทั้งรู้ว่าบาปก็ทำ เพราะต้องการจะได้ แต่ว่าก็มีญาณคือความรู้ เหมือนกันว่าเป็นบาป.

จิต ๔ ประเภท

อาศัยเกณฑ์ดังกล่าวนี้ จึงได้แบ่งจิตออกไปมากมาย ถึง ๘๙ ดวง แต่ว่าเมื่อจะสรุปลงแล้วก็ได้เป็น ๔ คือเป็น

- กามาวจรจิต* จิตที่ยังลงในกามหนึ่ง.
- รูปาวจรจิต* จิตที่ยังลงในฉนามีรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง.
- อรูปาวจรจิต* จิตที่ยังลงในฉนามีรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง.
- โลกุตตรจิต* จิตที่เป็นโลกุตตระคืออยู่เหนือโลกหนึ่ง.

สรุปลงก็เป็น ๔ หมวด

กามาวจรจิต จิตที่ยังลงในกามนั้น เป็นจิตสามัญที่ยังมีความยินดีในร่ายอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ เป็นฝ่ายกุศลหรือว่าโสภณะคืองามก็มี เป็นฝ่ายอกุศลหรืออโสภณะคือไม่งามก็มี เป็นฝ่ายอัพยาทุกตก็มี อาศัยหลักตั้งที่กล่าวมาข้างต้นนั้น

รูปาวจรจิต จิตที่ยังลงในฌานมีรูปเป็นอารมณ์นั้น ก็ได้แก่ ฌานจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์

อรูปรูปาวจรจิต จิตที่ยังลงในฌานมีอรูปรูปเป็นอารมณ์นั้น ก็ได้แก่ ฌานจิตที่มีอรูปรูปเป็นอารมณ์

โลกุตตรจิต นั่นคือ มรรคจิตผลจิตของพระอริยบุคคลทั้งหลาย ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไปจนถึงพระอรหันต์

ในตอนี้ควรทราบข้อเบ็ดเตล็ดคือ พระอรหันต์นั้นก็อาจจะมาทำหรือประกอบกิจในทางโลก การกระทำของท่านนั้น ถ้าดูอย่างคนสามัญ ก็นับว่าจัดเข้าในกุศลจิตที่เป็นกามาวจร คือว่าเมื่อดูถึงกรรมที่ท่านทำ การงานที่ท่านทำ ก็บังถึงจิตที่เป็นกุศล แต่ว่าท่านแสดงว่าถ้าสำหรับพระอรหันต์ ก็จัดว่าเป็นเพียงกิริยา เรียกว่า กิริยาจิต เพราะท่านสิ้นต้นเหตุที่จะก่อให้เกิดชาติและภพต่อไป

อนึ่ง พระอรหันต์ท่านก็ยังเข้าฌานในบางครั้ง เข้ารูปฌานบ้าง อรูปฌานบ้าง อันนี้ก็เรียกว่าเป็นกิริยาจิตอีกเหมือนกัน ในชั้นรูปและอรูปรูป

และตามหลักของท่านนั้น ถือว่าบุคคลที่จะมาเกิดเป็นมนุษย์ต้องมาเกิดด้วยกุศลกรรม ความเป็นมนุษย์เป็นกุศล วิบากคือผลของกรรมดี เพราะฉะนั้น เมื่อจัดเข้าในจำพวกจิตดังกล่าว การมาเกิดเป็นมนุษย์ก็ต้องมาเกิดด้วยกุศลจิตที่มีโอโลกะ โอโหสะ โอโมหะเป็นมูล ถ้าประกอบด้วยจิตที่มีโอโลกะ โหสะ โมหะเป็นมูลแล้ว ก็จักไม่มาเกิดเป็นมนุษย์ไปเกิดต่ำกว่า แต่ว่ากุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันนำมาเกิดนี้ของแต่ละบุคคลไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นพื้นอัธยาศัยของแต่ละบุคคลจึงต่างกัน ดังเช่น

บางคนมีอหยาศัยใหญ่เอื้อเพื่อเผื่อแผ่ บางคนมีอหยาศัยคับแคบตระหนี่เหนียวแน่น คนที่มีอหยาศัยใหญ่นั้น ก็เนื่องมาจากกุศลจิตในส่วนที่เกี่ยวข้องกันทำได้ทำไว้มาก คนที่มีอหยาศัยคับแคบนั้น ก็เนื่องด้วยกุศลจิตอันเกี่ยวกับกันทำได้ทำไว้น้อย.

อนึ่ง บางคนมีนิสัยเมตตากรุณา ก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมากในศีลในเมตตากรุณา บางคนมีนิสัยโหดร้าย ก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมากในศีลในเมตตากรุณาที่มีจำนวนน้อย.

รวมความว่า ที่มาเกิดเป็นมนุษย์นั้น ต้องเนื่องมาจากกุศลจิตทั้งนั้น สุดแต่จะมากหรือน้อย.

กุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันได้ทำไว้แล้ว ก็ส่งผลให้เป็นวิบากจิต คือจิตที่เป็นวิบากส่วนผลที่จะถือกำเนิดเกิดต่อไป หรือว่าในปัจจุบันนี้เอง ที่ปรากฏเป็นพื้นอหยาศัยนิสัยของจิตนี้ จัดเป็นจิตที่เป็นส่วน วิบาก คือ ผล ก็เนื่องมาจากจิตที่เป็นส่วนเหตุ.

และจิตที่จะเป็นส่วนเหตุ ทั้งฝ่ายดีทั้งฝ่ายชั่วดังกล่าวมานี้ ต้องเป็นจิตที่มีกำลังจนถึง *ชวนจิต (จิตที่เล่นไป)* คือที่ปรากฏกุศลมูลเต็มที ปรากฏอกุศลมูลเต็มที ปรากฏเจตนาที่จะประกอบกรรมเต็มที จึงจะเป็นจิตที่เป็นส่วนเหตุในทุก ๆ ฝ่าย แต่ว่าถ้าเป็นจิตที่ยังไม่ถึงชวนะ ก็ยังไม่จัดว่าเป็นกุศลหรืออกุศลอย่างไร สักว่าเป็น *กิริยา* คือเป็นการดำเนินทำนองเป็นอัตโนมัติไปตามกลไกของจิตเท่านั้น และลักษณะเช่นนี้ก็จัดว่าเป็น *อภัยภาคะ*

จิตที่เป็นวิบากทั้งปวง ถ้าเป็นวิบากของอกุศล ท่านจัดว่าเป็น *อภัยภาคะ* สำหรับคนที่เกิดมาเป็นมนุษย์ เพราะถือว่าเกิดมาเป็นมนุษย์ด้วยอำนาจกุศลจิตต่างหาก ไม่ใช่ด้วยอำนาจ อกุศลจิต คือวิบากของอกุศลจิตไม่มีกำลังแรงเหมือนกุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุนั้น.

การแสดงเรื่องจิตในอภิธรรม ตามหลักที่กล่าวมานี้ เป็นการสรุปหลักเกณฑ์กว้าง ๆ แต่ว่าจะไม่จำแนก เพราะเมื่อจำแนกแล้วก็ต้องจดต้องจำกันจริง ๆ ไม่ใช่เพียงพูดฟังแล้ว ก็จะกำหนดไว้ได้.

การทำสมาธิ

จะแถมเรื่องทำสมาธิ ให้นั่งตัวตรงก่อน น้อมใจเข้ามา กำหนดดูที่ตน กำหนดดูให้รู้ลมหายใจเข้าลมหายใจออก ต่อจากนั้นก็กำหนดอิริยาบถตามที่ท่านสอนนั้น เมื่อเดินก็ให้รู้ว่าเราเดิน เมื่อหยุดยืนก็ให้รู้ว่าเราหยุดยืน เมื่อนั่งก็ให้รู้ว่าเรานั่ง เมื่อนอนก็ให้รู้ว่าเรานอน เมื่อจะน้อมอิริยาบถไปอย่างใดก็ให้รู้อย่างนั้น ในบัดนี้เรานั่งอยู่ก็ให้รู้ว่านั่งอยู่ หนึ่ง ยังต้องมีอิริยาบถเล็กน้อยของกายอีกมากมาย เช่นในเวลาเดินนั้น ในบางครั้งเราก็ก้าวไปข้างหน้า ในบางครั้งก็ถอยมาข้างหลัง ในบางครั้งก็มองไปตรง ๆ ในบางครั้งก็มองชนิดเหลียว ในบางครั้งก็ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ต้องมีการเหยียดแขน เหยียดขา หรือว่าคู้เข้ามาตามที่ประสงค์จะให้เป็นอย่างไร ต้องนุ่งต้องห่ม ต้องบริโภค ต้องถ่าย ในบางครั้งก็พูด ในบางครั้งก็นิ่ง เมื่อถึงเวลาก็ต้องนอนแล้วก็ต้องตื่น ในวันหนึ่ง ๆ ก็ต้องเปลี่ยนอิริยาบถเล็กน้อยต่าง ๆ เหล่านี้อยู่เสมอ ฉะนั้น ก็ให้หัดทำสัมปชัญญะ คือความรู้ตัวของตัวเองในอิริยาบถทั้งปวงนั้น เมื่ออยู่ในอิริยาบถใดก็ให้รู้ และเมื่อเปลี่ยนเป็นอิริยาบถอื่นก็ให้รู้ โดยมากถ้าไม่หัดทำสัมปชัญญะ คือความรู้ให้อยู่กับตัว ก็มักจะผลอในการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถต่าง ๆ และโดยปกตินั้น มักจะไม่รู้ตัว ในเวลาที่เปลี่ยนอิริยาบถของตน เช่นคิดจะนั่ง ในขณะที่ร่างกายกำลังนั่งลงนั้น เราก็คิดอย่างอื่นต่อไปเสียอีกแล้ว มักจะเป็นอยู่ดังนี้ ลองตรวจดูก็อาจจะรู้สึก เพราะฉะนั้น หากพยายามเหนียวรั้งจิตให้แน่นไปข้างลง ให้มาคอยดูการปฏิบัติตามความคิดสั่งของตนด้วย และเมื่อคอยฝึกหัดอยู่เสมอ ก็จะเป็นการหัดทำสัมปชัญญะให้มีสมบูรณ์ยิ่งขึ้น หนึ่ง ให้พิจารณาตรวจดูอวัยวะในร่างกายของตน ที่เรียกว่าอาการ ๓๑ หรือ ๓๒ เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุตรอบ ลองคิดดูไปโดยลำดับ.

ธรรมมีความหมาย ๔ ประการ

จะแสดงเรื่องอภิธรรมต่อ ได้แสดงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ทั่วไปมาแล้ว การแสดงนั้นไม่ได้จำแนกหัวข้อ เพราะยากแก่การกำหนด ถ้าจะแสดงหัวข้อก็จะต้องมีการจดจำกันจริง ๆ เพราะฉะนั้น จึงได้แสดงแต่หลักเกณฑ์ทั่วไป ตามที่เห็นว่าจะเกิดความเข้าใจได้ไม่สู้ยาก ต่อนี้ไปจะแสดงข้อเบ็ดเตล็ด บางประการที่เกี่ยวข้องแก่ศัพท์เป็นต้น.

คำว่า กุศล จากศัพท์บาลีว่า กุสล แปลว่า กำจัดชั่ว แยกศัพท์ออกเป็น กุ แปลว่า ชั่ว สล แปลว่า กำจัด

อีกอย่างหนึ่งแปลว่า ตัดภาวะที่นอนคือสยบอยู่ภายใน โดยอาการที่ชั่ว แยกศัพท์ออกไปเป็น กุ แปลว่า อาการที่ชั่ว สะ แปลว่า นอน ละ แปลว่า ตัด.

อีกอย่างหนึ่งแปลว่า เก็บเกี่ยวด้วยญาณที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด แยกศัพท์ออกไปเป็น กุสะ แปลว่า ญาณที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด กุ ก็แปลว่า ชั่ว สะ ตัวนั้นแปลว่า ให้สิ้นสุด เป็นชื่อของญาณหรือของปัญญา ละ ก็แปลว่า เก็บเกี่ยว โดยความก็คือ เก็บเกี่ยวด้วยปัญญา

สองอรรถหลังนี้ สะ แปลว่า ตัด อย่างหนึ่ง แปลว่า เกี่ยว อย่างหนึ่ง ที่แปลว่า ตัดนั้นก็หมายความว่า ตัดทิ้ง แต่ที่แปลว่า เกี่ยว ก็ตัดเหมือนกันแต่ว่า ตัดเอามาไว้ เช่น เกี่ยวข้าว เกี่ยวเอามา นี้ตามศัพท์.

แต่ถ้าว่าตามอรรถคือความหมายที่ใช้กันนั้น ใช้ในความหมายว่า ความไม่มีโรค เหมือนอย่างเช่นจะหักกันว่า สบายดีหรือ ก็ถามว่าเป็นกุศลหรือ? ในความหมายว่า ไม่มีโทษ ว่าฉลาด และว่ากรรมที่มีสุขเป็นวิบาก.

ในความหมายที่ใช้เรียกว่า กุศล ในที่นี้ ก็หมายถึง ธรรมะ หรือหมายถึง กรรม ที่เป็นอนวัชชะ คือไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก ส่วนที่เป็น อกุศล ก็มีอรรถตรงกันข้าม คือหมายถึง ธรรมะหรือกรรมที่มีโทษ และมีทุกข์เป็นวิบาก ส่วนที่เป็น อัปยากฤต นั้น หมายถึง ที่ไม่มีวิบาก.

ส่วนคำว่า ัมมะ หรือ ธรรมะ แปลตามศัพท์ว่าทรงไว้ หรือทรงตัวเองอยู่ โดยมากใช้ในความหมาย ๔ อย่าง คือหมายถึง

๑. ปรียติ คือข้อที่จะพึงศึกษาเล่าเรียน ในคำว่า เรียนธรรม เป็นต้น.
๒. เหตุที่คู่กับผล อย่างคำว่า ัมมัญญู รู้ธรรมะ ก็คือ รู้เหตุ คู่กับอัตถัญญู รู้อรรถะ ก็คือรู้ผล.
๓. คุณ คือส่วนที่มีประโยชน์เกื้อกูล ที่เรียกกันว่า คุณงามความดี ดังในคำว่า "ธรรมะและอธรรม หามีวิบากคือผลเสมอกันไม่" ในที่เช่นนี้ ธรรมะ หมายถึง คุณ

ส่วน *อธรรม* หมายถึง *โทษ* คำว่า *ธรรมะ* ที่พูดกันในความหมาย ที่เป็นชั้นกรรมที่จะพึงจำแนกออกเป็นคุณหรือเป็นโทษต่าง ๆ นั้น ก็มักใช้ในความหมายนี้ ถ้าพูดถึงโทษก็เรียกว่า *อธรรม*.

๔. *นิสสัตตะ นิชชิวะ นิสสัตตะ แปลว่า ไม่ใช่สัตว์ นิชชิวะ ไม่ใช่ชิวะ* คือหมายถึงสภาพที่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชิวะ คือหมายถึงตัวความจริง เหมือนดังคำว่า *พระพุทธเจ้าตรัสรู้ธรรมะ* นี้ก็หมายถึงว่าตรัสรู้ความจริง โดยตรงก็คือความจริงที่เป็นอริยสัจจ์ *ธรรมะ* ในที่นี้จึงไม่หมายถึงสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา หรือว่าชิวะอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอภิธรรมนั้น *ธรรมะ* โดยมากก็หมายถึงข้อ ๔ นี้.

ยังมีข้อเบ็ดเตล็ดที่ควรจะพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ *ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และ จุติจิต* ปฏิสนธิจิตนั้นเป็นจิตที่เชื่อมต่อระหว่างภพอดีตและภพปัจจุบัน ภวังคจิตนั้นเป็นจิตที่เป็นปรกติ มนะยังไม่ขึ้นสู่วิถี จุติจิตนั้นเป็นจิตที่เคลื่อนจากภพนี้ และจะไปต่อกับปฏิสนธิจิตในภพต่อไป จิตทั้งสามนี้ ท่านว่าเป็นจิตที่พ้นจากทวารทั้งหก ส่วนจิตอื่น ๆ โดยมากนั้น เกิดขึ้นทางทวารทั้งหก คือต้องตั้งต้นมาจากทวารทั้งหกนั้น ทวารใดทวารหนึ่ง เช่นต้องตั้งต้นมาจากจักขุทวาร เป็นต้น แต่ว่าจิตทั้งสามนี้พ้นจากทวารเหล่านั้น ท่านจำแนกออกไว้เป็น ๑๙ ดวงคือ *สันตிரณจิตที่เป็นอุเบกขา ๒ กุศลวิบากจิต ๘ มหัคคตวิบากจิตอีก ๙* จำนวนจะยกไว้จะพูดแต่ชื่อ

สันตிரณะ ก็ได้แก่จิตที่มีหน้าที่และอันดับดังที่แสดงแล้ว *กุศลวิบากจิต* นั้นก็คือจิตที่เป็นวิบากฝ่ายกุศล *มหัคคตวิบากจิต* นั้น ก็คือจิตที่เป็นวิบากของรูปฌานและอรุฌาน.

ภาพแห่งธรรมปรากฏ

จิตเหล่านี้แหละที่จะไปเป็น *ปฏิสนธิจิต* แล้วก็ เป็น *ภวังคจิต* เป็น *จุติจิต* เพราะฉะนั้น จิตจึงปฏิสนธิพร้อมกับวิบากของกรรม จุติไปก็พร้อมกับวิบากของกรรม เมื่อยังเป็นปรกติจิตคือเป็นภวังค์อยู่ ก็ประกอบด้วยวิบากของกรรม.

และท่านแสดงว่า *จุติจิต* นั้น อาจจะมีอารมณ์คือปรากฏ เป็น *มโนภาพ* ขึ้นแก่จุติจิตนั้น ๓ อย่าง คือ

๑. กรรม

๒. กรรมนิमित

๓. คตินิमित.

กรรม นั้นก็ได้แก่กรรมที่บุคคลได้ทำไว้ จะปรากฏแก่ จุติจิตได้ในฝ่ายชั่ว เช่น คนที่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ภาพของการฆ่าสัตว์ที่ตนได้ทำไว้ก็จะปรากฏ หรือคนที่ เป็นโจรลักขโมย ภาพของโจรกรรมของตนก็จะปรากฏ นี้เรียกว่า กรรม.

กรรมนิमित นิमितแห่งกรรม นิमित ในที่นี้ หมายถึง เครื่องอุปกรณ์แห่งการ ทำกรรม เช่น เมื่อทำการฆ่า ใช้เครื่อง อุปกรณ์เช่น อาวุธอย่างใดอย่างหนึ่ง ภาพของอาวุธอย่างนั้นก็อาจจะปรากฏ เมื่อลักขโมยต้องใช้อุปกรณ์อันใดในการลัก อุปกรณ์อันนั้นก็อาจจะปรากฏ นี้เรียกว่า กรรมนิमित.

คตินิमित นิमितแห่งคติคือที่ไป บุคคลผู้จะตายไปนั้น มีคติที่จะไปอย่างไร เช่น เมื่อทำกรรมชั่วต่าง ๆ คติที่จะไป เป็นคติไม่ดี คติเช่นนั้นก็อาจจะปรากฏ นี้เรียกว่า คตินิमित.

ในทางกรรมดีก็ตรงกันข้าม กรรมดีที่ได้กระทำไว้ เช่น ทาน ศีล ก็อาจเป็น ภาพปรากฏแก่จุติจิตนั้นตามที่เคยได้ทำไว้ กรรมนิमित เช่น อุปกรณ์แห่งการประกอบ กรรมที่ดีต่าง ๆ เช่น วัตถุทานที่บริจาค เป็นต้น ก็อาจจะปรากฏแก่จุติจิต คตินิमित คติที่จะไป ก็อาจจะปรากฏแก่จุติจิตนั้น แต่ท่านว่าไม่ใช่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เพราะ จิตเหล่านี้พ้นจากทวาร ทั้ง ๖

โลก ๓

อีกข้อหนึ่งก็คือว่า ท่านว่าใน กามโลก มีวัตถุทั้ง ๖ ได้แก่ จักขุ โสตะ ชานะ ชิวหา กายะ และทหยวัตถุ ก็ได้แก่อายตนะภายใน ๖ นี้เต็มที.

แต่ว่าใน รูปโลก ที่เป็นโลกสำหรับผู้ได้รูปฌานนั้นขาดไปเสียสาม คือชานะ ชิวหา กายะ หมายถึงว่า ไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกาย มีแต่ตา หู และใจ, พวกรูป พรหมท่านว่าอย่างนั้น

ส่วน *อรุปรพรม* นั้น ไม่มีวัตถุที่เป็นรูปทั้งหมด แปลว่ามีแต่ใจที่รับรู้โดยอัตโนมัติ.

พิจารณาดูถึง *รูปโลก* ก่อน ที่ว่าไม่มีจุมก ไม่มีลิ้น ไม่มีกายนั้น ก็น่าจะหมายถึงว่าไม่มีประสาทเหล่านี้ ฆานประสาทไม่มี ชิวหาประสาทไม่มี กายประสาทไม่มี แต่ว่าทำไมจึงมีจักขุประสาท โสตรประสาท.

พิจารณาดูผู้ที่เข้าสมาธิอย่างแน่วแน่ จมูกย่อมไม่รู้กลิ่น ลิ้นย่อมไม่รู้รส กายย่อมไม่รู้สัมผัสคือสิ่งที่ถูกต้อง เหมือนอย่างที่นั่งทำสมาธิที่แน่วแน่ สมาธิจะแน่วแน่จริง ๆ ก็แปลว่า ต้องดับจุมกดับลิ้นดับกายเป็นส่วนประสาท และอันที่จริงก็ต้องดับทางตาทางหูด้วยเหมือนกัน แต่ว่ามีผลของสมาธิที่ทำให้เกิดหุทิพย์ตาทิพย์ ดับจักขุประสาทธรรมดา โสตรประสาทธรรมดา แต่ก็ยังมีผลที่เป็นหุทิพย์ตาทิพย์ชั้นในปรากฏขึ้นได้ ฉะนั้น *รูปพรหม* ก็คงหมายถึงว่ามีหุทิพย์มีตาทิพย์ แต่ว่าจุมกเป็นต้นที่จะเรียกว่าจุมกทิพย์ ลิ้นทิพย์ กายประสาททิพย์ ไม่มี เพราะไม่จำเป็นต้องใช้ใช้แต่ตาหูเท่านั้น

ครั้นมาถึง *อรุปรโลก* แล้ว สมาธิยิ่งแน่วแน่มากขึ้น ก็ไม่ต้องใช้ทั้งหมด ไม่ต้องการจะดูไม่ต้องการจะฟังอะไรทั้งนั้น.

นี่ก็พิจารณาดูตามเค้าว่าท่านว่าไว้อย่างนั้น ก็น่าจะเป็นอย่างนั้น แล้วมาดูตามเหตุผลทั่ว ๆ ไป ร่างกายของคนนี้ อวัยวะทุกส่วนมีเอาไว้ก็ต่างมีหน้าที่จะต้องใช้ทั้งนั้น ถ้าอยู่ในที่ไหนไม่จำเป็นจะต้องใช้ส่วนไหน ส่วนนั้นก็ดูไม่จำเป็นจะต้องมี เหมือนอย่างที่เราพูด ๆ กันถึงเทวดาว่าเหาะได้ แปลว่าไม่ต้องเดิน ถ้าเทวดาไม่ต้องเดินจริง เทวดาก็ไม่จำเป็นจะต้องมีขา เพราะฉะนั้น รูปร่างของเทวดาที่เราคิดกันว่างดงามนั้นความจริงถ้ามีก็คงจะเป็นอีกอย่างหนึ่งก็เป็นได้.

ถึงในโลกต่าง ๆ ที่กำลังคิดจะไปกันอยู่นี้ ที่คิดกันว่าคงมีคนหรือมีสัตว์ คนและสัตว์เหล่านั้นก็อาจจะมรูปร่าง ไม่เหมือนกับคนและสัตว์ในโลกของเรา呢 อันนี้ก็สุดแต่สภาพของดินฟ้าอากาศของแต่ละโลก และสภาพของความจำเป็น ทางร่างกายในโลกเรา呢เอง รูปร่างของคนเราในต่อ ๆ ไป ก็อาจจะเปลี่ยนแปลงไปอีกก็เป็นได้ ตามควรแก่สภาพดินฟ้า อากาศ และตามควรแก่การที่จำเป็นจะต้องใช้.

เจตสิก

ได้กล่าวถึงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ต่าง ๆ และข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ แล้ว จะกล่าวถึง *เจตสิก* ซึ่งเป็นหัวข้อที่ ๒ ต่อไป

คำว่า *เจตสิก* แปลว่า *ธรรมะที่มีในเจตาคือใจ* ลำพังจิตนั้นย่อมมีลักษณะเป็นอันเดียว แต่จิตเป็นต่าง ๆ ดังที่จำแนกไว้ถึง ๘๙ ดวง ก็เพราะจิตประกอบด้วย *เจตสิก* ฉะนั้น จึงควรจะทราบว่ามีอะไรบ้าง.

ท่านแสดงว่า *เจตสิก* ทั้งหมดนั้นมี ๕๒ แบ่งออกโดย หัวข้อดังต่อไปนี้

เจตสิกที่สาธารณะ คือทั่วไปแก่จิตทั้งหมด เรียกว่า *สัพพจิตตสาธารณะ* มีอยู่ ๗ ได้แก่

๑. *ผัสสะ การกระทบ* คืออายตนะภายนอกหนึ่ง อายตนะภายในหนึ่ง วิญญูณหนึ่ง ประจวบกันเรียกว่า *ผัสสะ*

๒. *เวทนา*

๓. *สัญญา* ทั้งสองนี้ ก็ได้แก่ *เวทนาสัญญา* ในขั้นที่ ๕

๔. *เจตนา ความจงใจ*

๕. *เอกัคคตา ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง*

๖. *ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต*

๗. *มนสิการ การกระทำไว้ในใจ*

จิตของบุคคลทุก ๆ คนจะปรากฏขึ้นในทางกุศล อกุศล หรือในทางเป็นกลาง ๆ ก็จะต้องมี *เจตสิก* ทั้ง ๗ นี้ประกอบอยู่ด้วยเสมอ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าเป็น *เจตสิกที่สาธารณะ* คือทั่วไปแก่จิตทั้งหมด.

อนึ่ง เจตสิกที่เป็นเบ็ดเตล็ดอีก ๖ ได้แก่

๑. วิตก ความตริก
๒. วิจาร ความตรอง
๓. อธิโมกข์ ความตัดสินใจเชื่องลง
๔. วิริยะ ความเพียร
๕. ปีติ ความอímใจ
๖. ฉันทะ ความพอใจ เหล่านี้มีแกจิตบางดวง ทั้งกุศลอกุศล และอัพยาทุกต.

รวมเป็น ๑๓ เจตสิก ๑๓ นี้ เรียกว่า *อัญญสมานาเจตสิก* แปลว่า เจตสิกที่มีเสมอกันแกจิตอื่น คือเมื่อมีแกจิตดวงหนึ่งก็มีแกจิตอื่นจากดวงนั้นด้วย และเมื่อมีแกจิตอื่น ๆ ไปทุก ๆ ดวง โดยความก็คือว่ามีแกจิตทั้งหมดได้ ฉะนั้น จึงมีคำบัญญัติเรียกว่าอัญญสมานาเจตสิก หมวดนี้เป็นเจตสิกที่เป็นสาธารณะ มีแกจิตทั่วไปทุกฝ่าย.

หมวดที่ ๒ เจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศล เรียกว่า *อกุศลเจตสิก* ได้แก่

๑. โมหะ ความหลง
๒. อหิริกะ ความไม่มีหิริละอายแกใจต่อความชั่ว
๓. อนอตตปปะ ความไม่มีโอดตตปปะเกรงกลัวต่อความชั่ว
๔. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน
๕. โลภะ ความโลภ
๖. ทิฎฐิ ความเห็นผิด
๗. มานะ ความถือตัว เป็นไปในทางหมิ่นผู้อื่น
๘. โทสะ ความโกรธ ประทุษร้ายใจ
๙. อีสสา ความริษยา
๑๐. มัจฉริยะ ความตระหนี่
๑๑. อุทธัจจะ กุกกุงจะ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ

- ๑๒. ถีนะ ความง่วงงุน
- ๑๓. มัทธะ ความเคลิบเคลิ้ม
- ๑๔. วิจิกิจฉา ความเคลือบแคลงสงสัย

รวมเป็น ๑๔ จิต ที่เป็นอกุศลทุกประการก็เพราะประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายอกุศลนี้.

หมวดที่ ๓ เจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศล เรียกว่า กุศลเจตสิก ได้แก่

- ๑. ศรัทธา ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ
- ๒. สติ ความระลึกได้
- ๓. หิริ
- ๔. โอตตัปปะ
- ๕. อโลภะ ความไม่โลภ
- ๖. อโทสะ ความไม่โกรธประทุษร้ายใจ
- ๗. ตัตตรมชฌัตตตา ความที่เป็นมัธยัสถ์คือเป็นกลางในเรื่องนั้น ๆ
- ๘. กายปััสสัทธิ ความสงบในนามกาย
- ๙. จิตตปััสสัทธิ ความสงบจิต
- ๑๐. กายลหุตา ความเบานามกาย
- ๑๑. จิตตลหุตา ความเบาจิต
- ๑๒. กายมูทุตา ความอ่อนนามกาย
- ๑๓. จิตตมูทุตา ความอ่อนแห่งจิต
- ๑๔. กายกัมมัณฺญูตา ความควรแก่การงานแห่งนามกาย
- ๑๕. จิตตกัมมัณฺญูตา ความควรแก่การงานแห่งจิต
- ๑๖. กายปาคุณฺญูตา ความคล่องแคล่วแห่งนามกาย
- ๑๗. จิตตปาคุณฺญูตา ความคล่องแคล่วแห่งจิต
- ๑๘. กายชุกตา ความตรงแห่งนามกาย
- ๑๙. จิตตชุกตา ความตรงแห่งจิต

รวมเป็น ๑๙ กับ วิรติ ความมงดเว้น ๓ คือ ได้แก่ สัมมาวาจา เจริญชอบ โดยความว่างเว้นจากวาจาที่ผิด สัมมาภังคะ การงานชอบ โดยความว่างเว้นจากการงานที่ผิด สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ โดยความว่างเว้นจากอาชีวะที่ผิด และ อปัมัญญา การแผ่จิตออกไปโดยไม่มีประมาณ ๒ ข้อคือ กรุณา กับ มุทิตา และ ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญาอีกข้อหนึ่ง ก็รวมเป็น โสภณเจตสิก คือเจตสิกที่งดงาม หรือ กุศลเจตสิก คือเจตสิกฝ่ายกุศลเป็น ๒๕.

เพราะฉะนั้น เมื่อรวมเจตสิกทั้งสามหมวด คืออัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิกหรือโสภณเจตสิก ๑๔ กับโสภณเจตสิกหรือกุศลเจตสิก ๒๕ ก็เป็น ๕๒

เจตสิกทั้ง ๕๒ นี้ เมื่อรวมเข้ากับจิตอย่างย่อ ก็เป็น ๕๓ คือ จิตทั้งหมด นับเป็น ๑ เท่านั้น กับเจตสิก ๕๒ ก็รวมเป็น ๕๓ ทำไมจิตจึงนับเป็น ๑ เท่านั้น ก็โดยเหตุผลดังที่กล่าวมาแล้ว.

วิญญาณ มโน และจิต ใน ๒ ปิฎก

เมื่อจะจัดเข้าในชั้น ๕ หรือว่าจัดชั้น ๕ เข้าในหมวด เจตสิก วิญญาณ จัดเข้าในหมวดจิต เวทนา สัญญา สังขาร ๓ นี้เป็น เจตสิก เจตสิกทั้งปวงนี้ เมื่อย่นย่อลงแล้วก็ย่อลงในเวทนา ในสัญญา ในสังขารทั้งหมด และตามนัยใน อภิธรรมนี้ วิญญาณ ในชั้น ๕ มนะ ในอายตนะภายในและ จิต ที่กล่าวถึงในที่ทั้งปวง จัดเข้าในหมวดจิตหมด.

เพราะฉะนั้น หลักของการจัดหมวดจิตในอภิธรรม จึงต่างจากหลักของการแสดงจิต มโน และวิญญาณ ในสูตรต้นตะหรือในพระสูตร.

ในพระสูตรนั้น จิต มีความหมายอย่างหนึ่ง วิญญาณ มีความหมายอย่างหนึ่ง มโน มีความหมายอย่างหนึ่ง ดังที่แสดงไว้ใน อนัตตลักขณสูตร และใน อาทิตต-ปริยายสูตร.

กล่าวโดยย่อ ใน *อนัตตลักขณสูตร* ญาณนั้นเป็นขั้นที่ ๕ ข้อหนึ่ง ซึ่งตกในลักษณะของไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังที่ในพระสูตรนั้นสอนให้รู้ว่าญาณ เป็นอนัตตา.

ใน *อาทิตตปริยายสูตร* มนะเป็นอายตนะภายในข้อหนึ่ง ที่ท่านสอนให้พิจารณาว่าเป็นของร้อน, ร้อนเพราะไฟคือ ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น.

คราวนี้ ใครเป็นผู้พิจารณาญาณว่าเป็นอนัตตา พิจารณามนะว่าเป็นของร้อน ต้องมีผู้พิจารณาอีกผู้หนึ่ง ไม่ใช่ญาณพิจารณาญาณเอง หรือมนะพิจารณามนะเอง ในตอนท้ายของพระสูตรทั้งสองนี้ก็แสดงว่าจิตพ้นจากอัสวกิเลส แต่ไม่ได้แสดงว่า ญาณพ้นหรือมนะพ้น จะแสดงอย่างนั้นก็ย่อมไม่ได้ เพราะเมื่อญาณเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้นกิเลส และมนะก็เป็นของร้อนเพราะไฟกิเลส ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้น.

นักอภิธรรมบางท่านได้กล่าวหาผู้ที่แสดงอย่างนี้ว่า แสดง ขั้นที่ ๖ คือแสดง จิต เพิ่มขึ้นอีกหนึ่งขั้น เพราะว่าตาม อภิธรรมนั้น จิต มนะ ญาณ อยู่ในหมวดจิตอันเดียวกัน.

คราวนี้ถ้าพิจารณาดูให้รู้อธิบายของท่าน และเมื่อต้องการจะพูดถึงธรรมะในปิฎกไหน ก็เอาอธิบายของปิฎกนั้นมาอธิบาย ก็ไม่ยุ่ง.

คือว่าเมื่อจะอธิบายอภิธรรม ก็อธิบายว่าทั้งสามนี้เหมือนกัน แต่ว่าเมื่อจะอธิบายพระสูตร ก็อธิบายตามหลักฐานในพระสูตรดังกล่าวมาแล้ว.

แต่อภิธรรมนี้ได้เป็นที่นิยมนับถือมาเป็นเวลาช้านาน พระอาจารย์ผู้อธิบายพระสูตร เมื่อจะอธิบายถึงจิต ถึงมโน ถึงญาณ ก็คัดเอาคำอธิบายในอภิธรรมมาใส่ไว้ในพระสูตรด้วย เพราะฉะนั้น จึงเกิดความสับสนกันขึ้น ดังเช่นบาลี พระสูตรกล่าวถึงจิต พระอาจารย์ผู้อธิบายก็คัดเอามาจากอภิธรรมว่า “จิตตุนติ ญาณัง ญาณชื่อว่าจิต” เป็นอย่างนี้เป็นพื้นตั้งแต่ชั้นอรกถกาลลงมา อันนี้แหละเป็นเหตุให้สับสนกัน. ถ้าหากว่าแยกเสียดังที่กล่าวมาแล้วก็จะไม่สับสน.

พิจารณาดูในคัมภีร์อภิธรรมนั้น ท่านต้องการแสดงเพียงขั้น ๕ เท่านั้น คือ จำแนกขั้น ๕ ออกไปอย่างวิจิตรพิสดาร วิทยุณก็จำแนกออกไปเป็นจิตต่าง ๆ อย่าง วิจิตรพิสดาร และเวทนา สัญญา สังขาร ก็จำแนกออกไปเป็นเจตสิกถึง ๕๒ จาก ๓ ไปเป็น ๕๒ แล้วรูปก็ยังมีจำแนกวิจิตรพิสดารออกไปอีกมากมาย เพราะฉะนั้น เมื่อจับ ได้ว่าท่านต้องการจะอธิบาย ธรรมะแค่ขั้น ๕ ให้พิสดาร ท่านจะเรียกว่าจิต ว่ามนะ หรืออะไร ๆ ก็ตาม เราก็เข้าไปไปตามที่ท่านประสงค์ ก็เป็นการไม่ยุ่งแต่ก็ไม่ควรจะไป อธิบายให้ปะปนกัน.

และที่ท่านจำแนกจิตไว้ถึง ๘๙ ดวงนั้น ก็ด้วยยกเอาเจตสิกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อ เท่านั้น คือ เวทนา ๑ ญาณะ ความรู้ ๑ สังขาร คือปรุงขึ้นเองหรือว่าต้องกระตุ้น เตือน ๑ เจตสิกมีถึง ๕๒ ยกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อ ยังแจกออกไปตั้ง ๘๙ คราวนี้ ถ้ายกทั้ง ๕๒ ก็จะได้จิตนับหาถ้วนไม่ เพราะฉะนั้น จิตที่แจกไว้นั้น ก็หมายความว่า ยกขึ้นมาไว้เป็นตัวอย่างเท่านั้น จิตของคนก็เป็นอย่างนั้น เพียงในระยะครู่หนึ่ง ก็มีความคิดไปต่าง ๆ มากมาย.

ปฏิสนธิและจติ

เรื่องในอภิธรรมบางประการก็สันนิษฐานว่า ท่านเก็บเอามาจากความเชื่อเก่า ดังเรื่องสวรรค์ ๖ ชั้นเป็นต้น แต่ก็เป็นเรื่องที่ควรทราบ โดยที่สุดแม้ในฐานะเหมือน อย่างเป็นวรรณคดี และการสันนิษฐานโดยเหตุผลนั้นก็มิทางที่จะพึงทำได้ การที่นำมา เล่าก็จะเล่าไปตรง ๆ ตามที่ท่านแสดงไว้ก่อน จะกล่าวถึงเรื่อง ปฏิสนธิ และ จติ เป็น พิเศษ เก็บจากที่ท่านแสดงไว้ในปริจเฉทต่าง ๆ.

ปฏิสนธิ นั้นมี ๔ คือ

๑. อปายปฏิสนธิ ปฏิสนธิในอบาย อบาย แปลว่า ภพ ชาติที่ปราศจาก ความเจริญ.
๒. กามปฏิสนธิ ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นสุคติชั้นกามาพจร คือยังหยั่งลงในกาม.
๓. รูปาวจรปฏิสนธิ ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นรูปาวจร คือ หยั่งลงในฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์.

๔. อรูปาวจรปฏิสนธิ ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นอรูปาวจร คือหยั่งลงในฌานที่มีอรูปเป็นอารมณ์.

ที่เรียกว่าอายนัน ท่านแสดง อบายภูมิ คือภูมิชั้น ที่เรียกว่าอบายไว้ ๔ ได้แก่

๑. นiryasa แปลตามศัพท์ว่า ที่ที่ไร้ความเจริญ เราแปลกันว่า นรก.

๒. ตีรัจฉานโยนิ กำเนิดตีรัจฉาน ได้แก่ สัตว์ตีรัจฉาน ทุกประเภท.

๓. เปตวิสัยะ วิสัยเปรต ได้แก่ ภูมิภพของเปรต หมายถึงสัตว์จำพวกหนึ่งที่เกิดมาเพื่อรับผลของกรรมที่เป็นส่วนเศษ เช่นว่าเมื่อไปนรกแล้วหลุดจากนรก แต่เศษของกรรมนั้นยังไม่หมด ก็ต้องไปเกิดเป็นเปรตใช้เศษของกรรมไปจนหมดก่อน.

๔. อสุรกายะ แปลว่า สัตว์ที่มีกายไม่กล้า ก็น่าจะได้แก่ พวกผีต่าง ๆ ไม่ปรากฏกายออกมาโดยเปิดเผย.

๔ จำพวกนี้เรียกว่า อบายภูมิ ปฏิสนธิในสัตว์ทั้ง ๔ จำพวกนี้ก็เรียกว่า อบายปฏิสนธิ.

ส่วนมนุษย์กับสวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งต้นแต่ชั้นจาตุมหาราช จนถึงชั้นปรนิมมิตวสวัตตี รวมเป็น ๗ ทั้งมนุษย์ นี้เรียกว่า เป็น ภูมิสุคติ ที่เป็นชั้นกามาวจร เมื่อปฏิสนธิใน ๗ จำพวกนี้ ก็เรียกว่าปฏิสนธิในกามสุคติเป็น กามสุคติปฏิสนธิ.

ฉะนั้น เมื่อรวมอบายภูมิ ๔ กับกามสุคติภูมิอีก ๗ เป็น ๑๑ ๑๑ ภูมินี้เรียกว่า กามาวจรภูมิ ภูมิที่หยั่งลงในกาม ทั้งหมด.

ส่วนภูมิของพรหมที่ไปเกิดเพราะได้รูปฌาน ก็เรียกว่า รูปาวจรภูมิ ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า รูปาวจรปฏิสนธิ.

ภูมิของผู้ได้อรุฌาน ก็เรียกว่า อรูปภูมิ ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า อรูปาวจรปฏิสนธิ.

คราวนี้ เมื่อว่าถึงจิตที่จะทำให้ไปปฏิสนธิในภูมิเหล่านั้น จิตที่เป็นอกุศลวิบากที่เรียกว่า สันตริณจิต ซึ่งประกอบด้วยอุเบกขาอันเป็นอกุศลวิบาก ก็ให้ปฏิสนธิในอบายภูมิ.

ส่วนที่จะให้เกิดในชั้นมนุษย์นั้น เป็นจิตที่เป็นกุศลวิบาก อันตรงกันข้าม แต่ว่าก็ยังีต่างกัน ถ้าเป็นกุศลวิบากจิตที่เป็นชั้นอ่อน ก็ให้เกิดเป็นมนุษย์ซึ่งทุรพลวิการ หรือว่าขาดแคลน ดังเช่นตั้งปัญหาว่าคนที่มัสติปัญญาที่บที่สุด หรือไปบ้ำเสียจริตนั้น เกิดด้วยกุศลจิตเช่นไร นี้ท่านก็ตอบว่าเกิดด้วยกุศลจิตที่เรียกว่า *ทุเหตุกะ* แปลว่า *มีเหตุสอง*.

เหตุที่เป็นเหตุฝ่ายกุศลนั้น กล่าวเป็นชื่อไว้ ๓ คือ *อโลกะ อโทสะ อโมหะ* ดังที่ได้แสดงแล้ว แต่ถ้ามีเหตุเพียง ๒ คือมีอโลกะ อโทสะ แต่ว่าขาดอโมหะ คือแปลว่า ขาดปัญญา อาจจะไม่หมายความว่าน้อยก็ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ให้เกิดมาเป็นคนที่บมากหรือว่าบ้ำไปเสียจริต แม้มีเหตุสาม คือมีอโลกะ อโทสะ อโมหะเป็นเหตุ แต่ว่าอ่อน ก็ทำให้ระดับของความเป็นมนุษย์ พร้อมทั้งเครื่องแวดล้อมต่าง ๆ อ่อนลง ถ้าเหตุที่เป็นกุศลทั้งสามนี้บริบูรณ์ และมีกำลังแรง ความเป็นมนุษย์และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ก็สมบูรณ์

จิตต่าง ๆ ตามที่ท่านจัดเอาไว้เป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น ก็หมายถึงจิตที่มีกำลังแรงจนถึงเป็นตัวกรรม คือว่ามีกำลังแรงจนถึงเกิดเป็นเจตนา ได้แก่จิตที่เป็นชั้นชวนะทั้งหลาย ถ้าเป็นจิตที่ไม่แรงถึงอย่างนั้นก็ยังไม่เป็นกุศลอกุศล คือยังไม่เป็นตัวกรรมนั่นเอง อย่างที่เรียกกันในปัจจุบันว่าเป็นจิตได้สำนึก แต่จิตที่เป็นตัวกรรมได้นั้นเป็นจิตที่มีกำลัง มีเจตนาทำนองเป็นจิตสำนึก.

ตัวกรรมนั้นก็ตั้งที่ได้เคยทราบแล้วว่า กรรมที่เป็นตัวเดิมก็คือ เจตนา กรรมที่เป็นตัวรองก็คือการกระทำที่สืบจากเจตนาออกไปเป็นการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังที่มีพระพุทธภาษิตว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กम्म วทามิ ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนา คือความจงใจว่าเป็นตัวกรรม” เพราะว่าบุคคลตั้งเจตนาขึ้นแล้ว จึงทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง ฉะนั้น ในคัมภีร์อิทธิธรรมนี้จึงได้จำแนกกรรมไว้หมวดละ ๔ ข้อ รวมเป็น ๓ หมวดด้วยกัน.

๑ อจ. ฉ.ก.ก. ๒๒/๔๖๔/๓๓๔.

กรรม ๑๒

หมวดที่หนึ่ง จำแนกกรรมไว้ตาม กิจ คือ *หน้าที่ กิจ* แปลว่า การงานที่พึงกระทำ ก็หมายถึงหน้าที่ ได้แก่

๑. *ชนกกรรม* *กรรมที่เกิด*
๒. *อุปัตถัมภกกรรม* *กรรมที่อุปถัมภ์*
๓. *อุปปีฬกกรรม* *กรรมที่เบียดเบียน*
๔. *อุปฆาตกรรม* *กรรมที่ตัดรอน.*

ชนกกรรม กรรมที่เกิดนั้น ได้แก่ กรรมที่ให้ถือปฏิสนธิในภุมิใดภุมิหนึ่งดังกล่าวมาแล้ว

อุปัตถัมภกกรรม กรรมที่อุปถัมภ์นั้น ได้แก่ กรรมที่เคยอุปถัมภ์ อุปถัมภ์อะไรก็อุปถัมภ์ชนกกรรมนั่นเอง ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาดี ก็อุปถัมภ์ให้ดีนานและมากขึ้น ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาไม่ดี ก็อุปถัมภ์ให้ไม่ดีนานและให้ไม่ดีมากขึ้น คือว่าดีก็อุปถัมภ์ให้ดีนานและมากขึ้น ชั่วก็อุปถัมภ์ให้ช่วนานและมากขึ้น

อุปปีฬกกรรม กรรมที่เบียดเบียน ได้แก่ ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาดี ก็เบียดเบียนให้ดีขึ้นหรือทำให้ดีขึ้นมีสันเข้า คือแปลว่าให้ดีไม่สะดวก ต้องขัดข้องอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาไม่ดี ก็เบียดเบียนให้ไม่ดีขึ้นน้อยเข้า สันเข้า ทำให้ผลที่ไม่ดีต่าง ๆ ดำเนินไปไม่สะดวก.

อุปฆาตกรรม กรรมที่ตัดรอน อันนี้แรงกว่าอุปปีฬกกรรม คือถ้าชนกกรรมแต่งให้เกิดมาดี ก็ตัดรอนให้เป็นไม่ดี ตรงกันข้ามทีเดียว ถ้าชนกกรรมแต่งให้เกิดมาไม่ดี ก็ตัดรอนให้กลับเป็นดีตรงข้ามทีเดียว บางทีก็ตัดรอนถึงชีวิต คือควรจะได้จะถึงอะไรสักอย่างหนึ่งก็มาอันเป็นให้สั้นชีวิตลงโดยฉับพลัน.

รวมกรรมจำแนกโดยกิจคือหน้าที่เป็น ๔ ข้อ

หมวดที่ ๒ จำแนกโดย *กาล* ที่ให้ผล ได้แก่

๑. ติฎฐธรรมเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบัน
๒. อุปัชฌายเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้า ที่เป็นอันดับจากภพในปัจจุบัน
๓. อปรารพเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพสืบ ๆ ไป
๔. อโหสิกรรม กรรมที่ได้มีแล้ว.

ติฎฐธรรมเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบันนั้นหมายถึง กรรมอย่างแรงมาก ที่ให้ผลในปัจจุบันนี้ทีเดียว เทียบได้เหมือนอย่างว่าบุคคลที่ได้กระทำความชอบเป็นพิเศษ ต่อชาติ ศาสนา หรือพระมหากษัตริย์ และได้รับสุขสนองผล ในปัจจุบันในด้านตรงกันข้าม ก็เหมือนกับบุคคลที่ประกอบกรรมมีโทษร้ายแรง ได้รับทุกข์สนองผลในปัจจุบัน ในด้านของศาสนาก็มีตัวอย่าง เช่นการที่บำเพ็ญทานในพระอรหันต์โดยเฉพาะที่ได้เล่าไว้ในเรื่องต่าง ๆ ได้ใส่บาตรแก่พระปัจเจกโพธิ หรือพระอรหันต์ที่เข้านิโรธสมบัติ โดยปรกติว่าท่านเข้า ๗ วัน ออกจากนิโรธสมบัตินั้นแล้วก็บิณฑบาตแล้วใครได้ใส่บาตรท่านตอนนั้นละก็กุศลแรงนัก ให้ผลในภพชาติปัจจุบัน

อุปัชฌายเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้าซึ่งเป็นอันดับจากภพนี้ ก็ได้แก่นันตริยกรรมในฝ่ายชั่ว หรือวามหัคคตกรรมในฝ่ายดี หมายถึงการได้สมาธิอย่างสูงจนเป็นขั้นรูปฌานและอรุฌาน คือถ้าประกอบอนันตริยกรรมในฝ่ายชั่ว ก็ให้ผลคือว่าไปนรกในภพชาติอันดับนั้นทีเดียว ถ้ามีมหัคคตกรรมดังกล่าวในฝ่ายดีก็ไปเป็นรูปพรหม อรูปพรหม ในภพอันดับไปทีเดียว.

อปรารพเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพเป็นอันดับนั้น ก็หมายถึงกรรมที่ให้เสวยผลในภพที่เป็นลำดับ ๆ ไป ไม่กำหนดว่าภพไหน.

อโหสิกรรม กรรมที่ได้มีแล้ว นี้หมายถึงกรรมที่ให้ผลเสร็จแล้ว หรือว่ากรรมที่ชื่อว่าให้ผลเสร็จ เพราะไม่มีโอกาสจะให้ผล ได้แก่กรรมที่พระอรหันต์ได้ทำไว้ก่อนแต่ท่านสำเร็จ และมีเวลากำหนดที่จะให้ผลแก่ท่านในชาติต่อ ๆ ไป แต่ว่าท่าน สิ้นภพสิ้นชาติเสียแล้ว ฉะนั้น กรรมดังกล่าวก็ไม่มีโอกาสที่จะให้ผล อันนี้ก็เรียกว่าอโหสิกรรมเหมือนกัน.

รวมเป็น ๔ ข้อ จัดเป็นหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล
อีกหมวดหนึ่งจัดตาม น้ำหนัก ที่ให้ผล คือ

๑. *ครุกรรม กรรมหนัก*
๒. *อาสังนกรรม กรรมที่ใกล้*
๓. *อาจิณณกรรม กรรมที่สั่งสมมา*
๔. *กตัตตากรรม กรรมที่สักว่าทำมา.*

ครุกรรม กรรมหนักนั้น ก็ได้แก่กรรมที่จะพึงให้ผลในปัจจุบัน หรือในภพเป็นอันดับตั้งกล่าวแล้ว.

อาสังนกรรม กรรมใกล้ นั้น หมายถึงกรรมเมื่อใกล้ตาย.

อาจิณณกรรม กรรมที่สั่งสมมา หมายถึงกรรมที่ได้ทำมาบ่อย ๆ

กตัตตากรรม กรรมที่สักแต่จะทำ นี้มีความหมาย ๒ อย่าง คือหมายถึงกรรมที่นอกจาก ๓ ข้อดังกล่าวมาแล้ว หรือว่ากรรมที่ได้ทำโดยไม่มีเจตนา ซึ่งท่านว่าก็อาจจะให้ผลได้เหมือนกัน.

ท่านแสดงว่า *ครุกรรม* ให้ผลก่อน เมื่อ*ครุกรรม*ไม่มี *อาสังนกรรม*ก็ให้ผล เมื่อ*อาสังนกรรม*ไม่มี *อาจิณณกรรม* คือกรรมที่ทำมาบ่อย ๆ ก็ให้ผล เมื่อ*อาจิณณกรรม*ไม่มี *กตัตตากรรม*ก็ให้ผล

ท่านเปรียบเทียบเหมือนอย่างว่า ยืนอยู่บนภูเขาหรือบนที่สูง แล้วก็โยนสิ่งต่าง ๆ ลงมา มีก้อนหินก้อนอิฐชิ้นไม้ใบไม้ ใบหญ้าอะไรเป็นต้น ของที่หนักก็มาถึงพื้นดินก่อน ของที่เบากว่าก็หล่นมาถึงพื้นทีหลัง กรรมทั้ง ๔ นี้เหมือนกัน กรรมที่หนักก็ให้ผลก่อน กรรมที่อ่อนก็รอง ๆ ลงมา.

แต่ว่าข้อเปรียบเทียบอันนี้เคยถูกค้าน คือถูกค้านว่าไม่ถูกเสมอไป ที่ว่าโยนของลงมา และของก็จะตกลงมาตามลำดับน้ำหนัก เพราะว่าถ้าโยนในที่แห่งหนึ่งซึ่งสูบอากาศออกหมดแล้ว ของจะไม่ตกลงมาตามลำดับอย่างนั้น จะเท่ากันหมด ที่จริงข้อค้านนี้เห็นจะต้องใช้เป็นข้อยกเว้น ให้ใช้สำหรับพระอรหันต์ ที่เหมือนอย่างว่าสูบเอากิเลสออกหมดแล้ว และเมื่อดับขันธไปแล้ว ก็เป็นอันว่าเป็นอิโหสิกรรมเสียที่เป็นหมดเรื่อง.

เพราะฉะนั้น จึงรวมกรรมที่แบ่งตามกิจไว้ ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ตามน้ำหนักอีก ๔ ข้อ หมวดหนึ่งก็รวมเป็น ๑๒ เรียกกันว่า กรรม ๑๒.

อีกอันหนึ่งคือเวร คำว่า *เวร* นี้ เป็นผลที่เกิดขึ้นสืบมาโดยตรงจากกรรมชั่ว คือเมื่อบุคคลประกอบกรรมชั่ว ซึ่งหมายความว่า จะต้องไปเบียดเบียนบุคคลใดบุคคลหนึ่ง เช่นว่า

เมื่อไปฆ่าเขาทำร้ายร่างกายเขา ก็ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ถูกฆ่าถูกทำร้ายร่างกาย. ลักทรัพย์เขา ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ต้องถูกลักทรัพย์ดังนี้ เป็นต้น เพราะฉะนั้น บุคคลที่สอง ซึ่งเป็นตัวกรรม คือเป็นผู้รับผลแห่งการกระทำของบุคคล เมื่อผูกใจเจ็บ ก็เกิดลักษณะขึ้นอีกอันหนึ่ง เรียกว่า *เวร* ระหว่างบุคคลที่หนึ่งซึ่งเป็นผู้กระทำความผิด และบุคคลที่สอง คือผู้ถูกกระทำ ดังจะเห็นได้ในปัจจุบัน เมื่อบุคคลที่หนึ่งด่า บุคคลที่สองซึ่งเป็นผู้ถูกด่า ถ้ามีความเจ็บแค้นขึ้นก็ด่าตอบ เมื่อด่าตอบขึ้น บุคคลที่หนึ่งก็กลายเป็นบุคคลที่สอง และก็ต้องด่าตอบให้แรงขึ้นไปอีก หนัก ๆ ขึ้นก็ถึงกับทำร้ายร่างกายกัน จนถึงฆ่าฟันกัน ลักษณะดังกล่าวนี้แหละเรียกว่า *เวร*

เวรเกิดจากการผูก คือการที่บุคคลที่สองผูกใจเจ็บและคิดทำการแก้แค้น และ *เวรนี้ท่านว่าไม่ใช่ผูกกันแต่เฉพาะในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น* ยังอาจจะผูกกันต่อไปด้วย และถ้ายังผูกกันอยู่ก็จะต้องมาพบกัน และทำการแก้แค้นกัน เป็นการตอบแทนกันไปตอบแทนกันมา อาจจะยืดเยื้อไปนานจนกว่าทั้งสองฝ่ายจะเลิกผูก ดังที่เรียกกันว่า *อโหสิกรรม* ขออภัยเอาคำอโหสิกรรมมาใช้ และเมื่อเลิกผูกกันเมื่อใดเวรก็ระงับเมื่อนั้น.

เรื่องของการผูกเวรสืบชาติกันไปหลายชาตินี้ มีตัวอย่างเทียบได้ เหมือนอย่าง การที่ผูกเวรกันระหว่างชาติมนุษย์ อย่างบุคคลที่รวมกันอยู่เป็นประเทศชาติ แล้วถูกชาติใดมาข่มเหง รังแก ก็ผูกใจเจ็บกันมา จนถึงขั้นลูกก็ยังรู้สึกเป็นศัตรูกัน ชั้นหลานก็รู้สึกเป็นศัตรูกัน มีโอกาสขึ้นเมื่อใดก็แก้แค้นขึ้นเมื่อนั้น นี่ก็ผูกเวรกันสืบกันไปหลายชั่วคน.

อันที่จริงในด้านดีก็เวรเหมือนกัน แต่เราไม่เรียกว่าเวร เราเรียกว่า *ความกตัญญูกตเวทิต* เหมือนดังเมื่อบุคคลที่หนึ่งทำคุณให้ บุคคลที่สองซึ่งเป็นผู้รับคุณก็มีความกตัญญู นี่ก็เท่ากับว่าผูกใจรู้พระคุณของท่าน และมีกตเวทิตคือตอบแทนพระคุณท่านตามโอกาส

อันนี้ก็เป็นเวอร์เหมือนกัน แต่เป็นเวอร์ไปในทางดี ซึ่งท่านไม่เรียก เรียกแต่ในทางตรงกันข้ามว่าเวอร์ ส่วนในทางดีเรียกว่ากตัญญูกตเวที ทั้ง ๒ มีลักษณะเป็นทำนองเดียวกัน.

จตุตถจิต

ได้กล่าวถึงปฏิสนธิ และกรรมที่จำแนกออกเป็น ๔ หมวด กระจายออกเป็น ๑๒ บัดนี้จะได้กล่าวถึง จตุตถจิต คือ จิตที่เคลื่อนออกจากภพนี้สืบต่อไป

ท่านแสดงว่า *มรณะ* คือ *ความตาย* นั้น เกิดขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ

๑. *สิ้นอายุ*

๒. *สิ้นกรรม*

๓. *สิ้นทั้งสอง*

๔. *เพราะกรรมที่ตัดรอนอันเรียกว่าอุปัจเจกกรรม.*

สิ้นอายุ นั้น คือ เมื่อมีกำหนดแห่งอายุเท่าใด เมื่อถึงอายุเท่านั้นก็เรียกว่าสิ้นอายุ

สิ้นกรรม นั้น มีกำหนดว่าจะต้องเสวยวิบากคือผลของกรรมอย่างใด เมื่อสิ้นวิบากของกรรมอย่างนั้นก็เรียกว่าสิ้นกรรม.

สิ้นทั้งสอง ก็คือสิ้นทั้งอายุสิ้นทั้งกรรม ตามที่กล่าวมาแล้ว.

พิจารณาดูเขตอายุก็สำเร็จด้วยกรรม แต่ว่าท่านมาตั้งไว้เป็นหัวข้ออีกอันหนึ่งก็น่าพิจารณาเห็นว่า เป็นการตั้งหัวข้อขึ้นตามที่เป็นไปโดยปรกติอย่างความตายของบุคคลบางคน พิจารณาดูแล้วก็อาจลงความเห็นได้ว่า ถึงคราวที่เขาสิ้นอายุ อีกอย่างหนึ่งโดยปรกติกำหนดอายุของบุคคลเรียกว่า *อายุกัป* (กำหนดอายุ) เช่นมีกำหนด ๘๐ ปี หรือว่า ๑๐๐ ปี ตามเกณฑ์ที่เป็นไปโดยมาก เหมือนอย่างทีกล่าวไว้ในพุทธประวัติว่า พระพุทธเจ้าถ้าทรงอธิษฐานอายุสังขารด้วยอิทธิบาทภาวนา ก็จะพึงทรงดำรงอยู่กัปหนึ่ง หรือว่าเกินกัปหนึ่ง ท่านแก้ว่าคำว่า *กัปหนึ่ง* หรือว่า *เกินกัปหนึ่ง* นั้น หมายถึง *อายุกัป* หรือ *ชีวิตกัป* ซึ่งมีกำหนดขนาด ๑๐๐ ปี ซึ่งนับว่าเป็นกำหนดอย่าง

มากในยุค เมื่อแก้อย่างนี้ ก็อาจจะเป็นวิสัยที่จะเป็นไปได้ เมื่อดำรงชีวิตอยู่จนถึงอายุก็ปะดั่งกล่าวนั้น จึงสิ้นชีวิต ก็เรียกว่าตายเพราะสิ้นอายุได้ เหมือนกัน ส่วนข้อว่าสิ้นกรรมนั้น ก็อาจจะเห็นได้ในบางคน เมื่อได้รับผลของกรรม บางทีก็เป็นกรรมดีที่ชีวิตยังดำเนินอยู่ บางทีก็เป็นกรรมชั่วชีวิตก็ยังดำเนินอยู่ กรรมดีนั้นยกไว้ เพราะกรรมชั่วอย่างบางคนเสียจริตและกีดดำเนินชีวิต เช่น กิน นอน อย่างสัตว์ดิรัจฉาน บางจำพวก แต่ก็ไม่เจ็บไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้ ถ้าหากว่าเป็นคนอื่นไปทำอย่างนั้นเข้าก็น่าจะเป็นโรคอะไรอย่างร้ายแรง เป็นอันตรายอย่างไม่ช้า แต่บุคคลเช่นนั้น ไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้ และบางทีก็อยู่ไปได้นาน ๆ อย่างนี้ก็น่าจะเห็นว่าอายุได้ด้วยกรรม คือผลของกรรมชั่วที่จะต้องมาเป็นอย่างนั้นยังไม่สิ้น สิ้นกรรมเมื่อใดก็ตายเมื่อนั้น และเรื่องนี่ก็ยังมีคติของคนเก่า ๆ ดังเช่นเป็นสมภารเจ้าวัดจะสร้างโบสถ์ขึ้นใหม่ ก็ถือกันว่าถ้าทำโบสถ์ให้เสร็จก็จะอายุสั้น เพราะฉะนั้น ผู้ที่เชื่อมนต์นี้ก็จะต้องให้เหลืออะไรไว้อย่างหนึ่งที่ยังไม่เสร็จ นี่ก็กลัวว่าจะสิ้นกรรมหรือว่าสิ้นอายุเหมือนกัน แต่ว่าความเชื่ออย่างนี้พิจารณาดูแล้วก็จะไม่มีเหตุผล และก็อาจจะเกิดจากการสังเกต เพราะว่าการสร้างโบสถ์นั้นไม่ใช่ทำได้ง่าย และสมภารเจ้าวัดผู้สร้างโบสถ์ในชนบทนั้นโดยมากก็อายุมาก ๆ เมื่อดำริสร้างโบสถ์ขึ้น บางทีก็ใช้เวลานานปี บางทีก็ถึง ๑๐ ปี เมื่อเป็นเช่นนี้ ถึงจะไม่สร้างโบสถ์ก็ต้องตายแน่เหมือนกัน เพราะนานปี แล้วก็อาจจะเป็นอย่างนี้เห็นกันหลาย ๆ รายเข้า ก็เลยมักจะถือว่าสร้างโบสถ์เสร็จแล้วก็อายุจะสั้น.

ส่วนที่ตายเพราะ *อุบิฆเนทกกรรม* กรรมที่ตัดรอนนั้น ยกตัวอย่างก็เช่นประสบอุบัติเหตุ หรือว่าถูกฆาตกรรม ซึ่งโดยปรกติอายุก็จะดำเนินต่อไปอีก แต่ว่าเมื่อมามีเหตุตัดรอนให้สิ้นชีวิตลงโดยปัจจุบันทันด่วน นี่ก็จัดเป็นอีกประเภทหนึ่ง เป็นประเภทที่ ๔.

ท่านได้แสดงถึงจิตและอารมณ์ของจิตในขณะที่จะตายไว้ว่า ในเวลาที่บุคคลกำลังจะตายนั้น กรรมที่จะให้เกิดปฏิสนธิในภพอื่น หรือว่า *กรรมนิมิต* คือเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ได้เคยใช้มา เคยพบเคยเห็นมาในขณะที่ตนทำกรรมนั้น ๆ หรือว่า *คตินิมิต* คือคติที่ไปที่ตนจะต้องไปเสวยในภพที่จะเกิดขึ้นในลำดับ ก็จะมีปรากฏขึ้นในทวารทั้ง ๖ ทวารใดทวารหนึ่ง ตามกำลังของกรรม ต่อจากนั้น จิตสันดานคือความสืบต่อของจิต ก็จะปรารภคือห่วงอยู่กับอารมณ์ที่มาปรากฏนั้น เป็นจิตที่บริสุทธิ์หรือว่า

เป็นจิตที่เศร้าหมองตามกำลังของกรรม ที่กำลังให้ผลอยู่ และก็น้อมห่วงไปในคติคือ ที่ไป ซึ่งจะต้องไปเสวยตามสมควรแก่ภพที่จะเกิดขึ้น มักจะเป็นไปดังนี้โดยมาก และกรรมที่จะให้เกิดขึ้นต่อไปนั้น ซึ่งตนได้เคยกระทำไว้แล้ว ก็จะปรากฏเหมือนอย่างเป็นกรรมที่ตนกำลังกระทำอยู่ในบัดนั้น ในฝ่ายชั่วเช่น ได้ฆ่าได้ลักไว้ ปาณาติบาต หรือ อทินนาทาน ก็จะปรากฏเหมือนกำลังกระทำอยู่ในเวลานั้น หรือว่าในฝ่ายดี ทาน ศีล ที่ตนได้บำเพ็ญไว้ ก็จะปรากฏคล้ายกับว่าได้กำลังบำเพ็ญอยู่ในเวลานั้น จุติจิต คือ จิตสุดท้ายในภพปัจจุบัน ก็จะเกิดขึ้นในที่สุดของวิถิจิต หรือในขณะที่สิ้นภวังคจิต แล้วก็ดับไป ตอนนี้เรียกว่าตาย.

ในอันดับของเวลาที่จุติจิตในภพก่อนเกิดขึ้นและดับไปนั้น ปฏิสนธิจิตซึ่งสืบต่อภพใหม่ก็ปรากฏขึ้นทันที และก็ปรารถนารมณ์ที่จุติจิตในภพก่อนนั้นได้ยึดถือมาแล้ว มาต่อเนื่องกัน.

สำหรับ *มรณะ* คือความตายจะมีขึ้นได้นั้น ก็ต่อเมื่ออารมณ์ปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เป็นอารมณ์ที่ดำรงอยู่ด้วยกรรม หรือกรรมนิमित หรือคตินิมิต ดังกล่าวมาแล้ว มรณะ กล่าวคือ จุติจิต จึงเกิดขึ้น โดยปรกตินั้น ท่านแสดงว่าบุคคลผู้ที่ได้ถือปฏิสนธิมาแล้ว จิตก็ปรารถนารมณ์หรือห่วงอยู่กับอารมณ์ จำเดิมแต่ลำดับของปฏิสนธิจิตครั้งแรก นั้นเรื่อยมา จนถึงจุติจิต บังเกิดขึ้นในครั้งสุดท้าย เมื่อวิถิจิตที่ดำเนินไปไม่เกิดมีขึ้น จิตนั้นก็ไม่ใช่ขาดสาย แต่ว่ายสืบต่ออยู่เป็นภวังคจิต เป็นไปเหมือนอย่างกระแส น้ำ และในที่สุดเมื่อจุติจิตบังเกิดขึ้นแล้วก็ดับ ปฏิสนธิจิตที่บังเกิดขึ้นในภพใหม่ก็ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ เหมือนล้อของรถที่แล่นไป ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธรรมนี้ว่าอย่างนี้.

สำหรับพระสูตรนั้น พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสแสดงไว้โดยละเอียดเหมือนอย่าง ที่กล่าวมาแล้ว แต่ว่าได้ทรงแสดงโดย หลักธรรม เช่นว่า *เมื่อจิตเศร้าหมองก็หวังทุกขได้ เมื่อจิตไม่เศร้าหมองก็หวังสุขได้.* นำหนักในพระสูตรต้นตะที่พระพุทธเจ้าแสดงนั้นมุ่งทางปฏิบัติธรรมะ ดังเช่นตรัสให้ละชั่ว ทำดี ชำระจิตของตนให้ผ่องใส และได้ทรงแสดงหลักของการปฏิบัติไว้ อันเป็นหลักที่จะพึงพิสูจน์ได้ด้วยตนเอง ให้รู้ได้ในปัจจุบัน แต่ในด้านที่จะพึงรู้ได้เฉพาะตนสำหรับท่านผู้มีญาณพิเศษ ดังเช่นมี *จุตูปปาตญาณ* รู้จิตและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย ไม่ได้ทรงแสดงไว้ เพราะแม้จะทรงแสดงไว้ ก็รู้ได้เฉพาะ

ผู้ที่มีญาณหยั่งรู้อันพอกันเท่านั้น และก็ไม่ได้เกิดประโยชน์ในด้านปฏิบัติ เพราะฉะนั้น จึงได้มุ่งแสดงชี้แจงในข้อที่จะเป็นประโยชน์ในด้านปฏิบัติ ดังที่ใช้คำว่าเป็น *อาทิพรหมจรรย์* คือ *เป็นต้นพรหมจรรย์* คือเป็นต้นความประพฤติดีประพฤดีชอบ.

มีข้อที่ควรสังเกตการใช้ศัพท์ คือ *อารมณ* กับ *อาลัมพะ* คำว่า *อารมณ* นี้ เรียกตามศัพท์ว่า อารัมมณะ เขียน ณ การันต์ แต่ที่เขียนกันมักจะชอบใช้ *ย* การันต์ เป็นการเขียนไม่ถูก ต้องใช้ ณ การันต์ และมักแปลกันว่า สิ่งเป็นที่มายินดี โดยความนั้น หมายถึง *เรื่องที่จิตคิดหรือเรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตครุ่นถึง* เมื่อจิตคิดถึง เรื่องรูป ก็เรียกว่า *รูปารมณ* (อารมณคือรูป) เมื่อจิตคิดถึงเรื่องเสียง ก็เรียกว่า *สัททารมณ* (อารมณคือเสียง) เป็นต้น และตามที่ใช้โดยมาก อายุตนะภายใน ๖ มีตาหูเป็นต้น ถ้าเรียกว่า อายุตนะ เช่น จักขุอายุตนะ โสตายตนะ อีกฝ่ายหนึ่งคือ อายุตนะภายนอก มีรูปเสียงเป็นต้นที่คู่กัน ก็เรียกว่าอายุตนะเหมือนกัน เช่น รูปายตนะ สัททายตนะ แต่ถ้าเรียกอายุตนะภายในว่า ทวาร เช่น จักขุทวาร โสตทวาร ก็เรียก อายุตนะ ภายนอกว่าอารมณ เช่น รูปารมณ สัททารมณ เป็นคู่กัน.

แต่ว่าในอภิธรรมมักใช้เรียกว่า *อาลัมพะ* แปลว่า *ที่ห้วงหรือเครื่องห้วง* หมายถึงเป็นที่ห้วงของจิตหรือเป็น เครื่องห้วงของจิต เมื่อจิตห้วงอยู่ในรูป ก็เรียกว่า *รูปอาลัมพะ* เมื่อจิตห้วงอยู่ในเสียงก็เรียกว่า *สัททาอาลัมพะ* โดยความก็เป็น อันเดียวกัน แต่ที่ใช้ศัพท์ขึ้นใหม่อีกศัพท์หนึ่ง.

อีกข้อหนึ่งก็คือคำว่า *จติ ปฏิสนธิ* กับ *ชาติ มรณะ จติ - เคลื่อน ปฏิสนธิ - สืบต่อ* ใช้ในคัมภีร์นี้ *จติจิต* *จิตที่เคลื่อน* *ปฏิสนธิจิต* *จิตที่สืบต่อ* ใช้อย่างนี้แสดงว่ามีผู้เคลื่อน ออกไป และมีผู้ที่ปฏิสนธิคือสืบต่อในภพใหม่ เหมือนอย่างว่า ออกไปจากบ้านหนึ่งและ เข้าไปสู่อีกบ้านหนึ่ง ก็ต้องมีผู้ที่ออกไปจากบ้านเก่าแล้วก็เข้าไปสู่บ้านใหม่ ถ้าหากว่าไม่มี ผู้ที่ออกไป และเข้าไป ก็ไม่เรียกว่าออกไม่เรียกว่าเข้า ไม่เรียกว่าเคลื่อน ไม่เรียกว่าต่อ อันนี้ก็เป็นที่อันหนึ่งที่ควรคิด.

แต่ที่เข้าใจว่า *ชาติคือเกิด* และ *มรณะคือตาย* นั้น เห็นได้ว่าใช้สำหรับสังขาร ร่างกายโดยส่วนเดียว คือเมื่อก่อนเกิดสังขารขึ้นก็เป็นชาติความเกิด และเมื่อสังขาร

ร่างกายนี้แตกสลายก็เป็นมรณะ ความตาย ถ้าหากว่าจะมีแต่มรณะคือความตาย ไปทุกส่วนทุกสิ่ง บุคคลก็มีชาติเพียงชาติเดียว แต่นี่มีมติ การสืบชาติ เพราะฉะนั้น เมื่อมุ่งจะพูดถึงผู้ที่สืบชาติก็ต้องใช้คำว่า จุติ ปฏิสนธิ

ในที่เช่นนี้ เมื่อพูดถึงสัตว์ ท่านแสดงว่า จุติ อุปบัติ จุติ คือ เคลื่อน ก็เป็น คำเดียวกันกับคำคู่ต้น อุปบัติ แปลว่า เข้าถึง ใช้แทนคำว่า ปฏิสนธิ ความเป็นทำนอง เดียวกัน ดังในจุตูปปาตญาณของพระพุทธเจ้าที่แสดงว่าทรงได้ในยามที่สองของราตรี ได้ทรงมีพระญาณหยั่งรู้จุติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม สัตว์ทั้งหลาย ที่ประกอบด้วยกายสุจริต วิจิสุจริต มโนสุจริต ดำว่าพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ สมาทานกรรมของมิจฉาทิฏฐิ กายแตกทำลายตายไปแล้ว ก็เข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์ผู้ถึงพร้อมด้วย กายสุจริต วิจิสุจริต มโนสุจริต ไม่ดำว่าพระอริยเจ้า เป็น สัมมาทิฏฐิ สมาทานกรรมของสัมมาทิฏฐิ กายแตกสลายตายไปแล้วเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ ในพระบาลีนี้ใช้คำว่า สัตว์ ที่แปลว่า ผู้ซึ่ง ข้องอยู่ด้วยอวิชชาความไม่รู้จริง ตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นเป็นต้น.

แต่ว่าที่ชื่อว่าสัตว์นั้นอยู่ตรงไหน อยู่ตรงจิตหรือว่าตรงวิญญาณและสัตว์ที่จะ ไปอุปบัติในภพใหม่นั้นอะไรไป? นี้ท่านไม่ได้แสดงไว้ แต่ก็พึงเห็นได้ว่าร่างกายนั้นไม่ ไปแน่ เพราะว่าแตกทำลายอยู่ในโลกนี้ ส่วนที่จะพึงไปนั้นก็เป็นที่ไม่อยู่ในวิสัยของ ประสาท คือจักขุประสาท โสตรประสาทเป็นต้น และเมื่อได้ค้ำปัญหาไว้เช่นนี้ ผู้คิดใน รุนต่อ ๆ มาจึงได้แสดงออกไปต่าง ๆ เรียกกันว่าวิญญาณบ้าง เรียกกันว่าจิตบ้าง.

ในอภิธรรมนี้ก็เป็นที่หนึ่ง ที่ท่านแสดงว่าปฏิสนธิจิตในภพใหม่นั้นเกิดต่อกัน ไปทีเดียว แต่ว่าภวังคจิตที่เป็นตัวจิตยืนพื้นนั้น ชาติกระแสนั้นไปเสียตอนหนึ่ง ถ้าเหมือนอย่างกลุ่มด้าย ก็แปลว่าด้ายนั้นชาติไปเสียตอนหนึ่งแล้วก็ตั้งกลุ่มใหม่ แต่ก็เกิดปฏิสนธิจิตขึ้นต่อกันไปทันทีเหมือนอย่างล้อรถ.

๑) ที. ปาฎิ. ๑๑/๕๔/๒๘-๙.

รูป

ได้กล่าวถึงจิตและเจตสิกมาแล้ว บัดนี้จะกล่าวถึงหมวด ที่ ๓ คือ รูป ซึ่งเป็นที่อาศัยแห่งจิตและเจตสิก.

รูปนั้น แบ่งออกเป็น ๒ หมวดใหญ่ คือ

๑. มหาภูตรูป แปลว่า รูปที่เป็นภูตะใหญ่
๒. อุปาทายรูป แปลว่า รูปอาศัย.

รูปที่เป็นภูตะใหญ่อันเรียกว่ามหาภูตรูปนั้น ได้แก่ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน คือส่วนที่แข็งแข็ง อาโปธาตุ ธาตุน้ำ ได้แก่ ส่วนที่เอิบอาบ เตโชธาตุ ธาตุไฟ ได้แก่ส่วนที่อบอุ่น วาโยธาตุ ธาตุลม ได้แก่ส่วนที่พัดไหว หมายถึงรูปที่มีลักษณะดังกล่าวอันเป็นที่รวมของรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ

อุปาทายรูป แปลว่า รูปอาศัย ก็หมายถึงอาศัยอยู่กับมหาภูตรูปนั้น แบ่งย่อยออกไปเป็นหมวด ๆ คือ ปสาทรูป รูปที่เป็นประสาท คือมุ่งถึงส่วนที่ให้สำเร็จการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ส่วนที่ให้สำเร็จการเห็นก็เรียกว่า จักขุ ส่วนที่ให้สำเร็จการได้ยินก็เรียกว่า โสตะ ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้สึกกลิ่นก็เรียกว่า ฆานะ ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้รสก็เรียกว่า ชิวหา ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้สึกต่อสิ่งที่สัมผัสก็เรียกว่า กายะ นี่คือส่วนที่เป็นประสาท คือให้สำเร็จกิจดังกล่าวมาแล้ว ไม่ได้มุ่งถึงส่วนประกอบต่าง ๆ ดังเช่นที่เราพูดว่าลูกตา เราก็พูดรวม ๆ ถึงลูกตาทั้งหมด แต่ว่าส่วนที่เป็นประสาทนี้ มุ่งเฉพาะ

ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้เท่านั้น ถ้าเป็นรูปของดวงตาทั้งหมด มีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อักขิ แปลว่านัยน์ตา ประสาทรูปจึงมีอีกส่วนหนึ่ง.

โคจรรูป รูปที่เป็นโคจร คือเป็นที่เที่ยวไปของจิต หมายถึงอารมณ์ของจิต คำว่า โคจร นั้น แปลตามศัพท์ว่า *ที่เที่ยวไปของโค* ธรรมดาว่าโคย่อมจะเที่ยวไปในที่มีหญ้าเขียวสด ที่จะเป็นอาหารแห่งตน จิตก็เหมือนกันก็ย่อมเที่ยวไป ในอารมณ์ที่ปรารถนา เพราะฉะนั้น จึงได้นำชื่อที่เที่ยวไปของโคอันเรียกว่าโคจรนั้น มาเป็นชื่อแห่งที่เที่ยวไปของจิตด้วย โดยเรียกว่าโคจรเหมือนกัน หมายถึงส่วนที่คู่กันกับประสาทรูปนั้น ได้แก่ รูป คือส่วนรูปที่ตาได้เห็น สัทหะ เสียงที่หูได้ยิน คันธะ กลิ่นที่จมูกได้รับ รสที่ลิ้นได้ลิ้ม และโณภูฏัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง อันโณภูฏัพพะคือสิ่งที่กายได้ถูกต้องนั้น ถ้าเต็มทีก็ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เพราะเป็นสิ่งที่กายถูกต้องได้ทั้งนั้น แต่ท่านนับเอา ๓ ข้อ เว้นแต่น้ำ เพราะว่ามันนั้นท่านแสดงว่าเป็นธาตุผสม เมื่อนับรวมโคจรรูปทั้งหมด ก็เป็น ๕ เหมือนกัน แต่ว่าท่านนับเพียง ๔ คือ นับรูป เสียง กลิ่น รส เท่านั้น ส่วนโณภูฏัพพะนั้นถือว่ารวมอยู่กับรูปข้อที่หนึ่ง คือเป็นรูปที่ตาเห็นด้วย และเป็นรูปที่กายถูกต้อง ได้ด้วย จึงรวมเข้าเป็นข้อเดียวกัน.

ภาวะรูป รูปที่เป็นภาวะ มี ๒ คือภาวะเป็นหญิงและภาวะเป็นชาย **อิตถิภาวะ** ภาวะเป็นหญิงนั้นก็ ได้แก่รูปที่มีลักษณะอันกำหนดได้ว่าเป็นหญิง **บุริสภาวะ** ภาวะเป็นชายนั้น ได้แก่รูปที่มีลักษณะอันจะพึงกำหนดได้ว่าเป็นชาย.

หทัยรูป รูปหัวใจ ก็ได้แก่หทัยวัตถุ แปลว่าที่ตั้งแห่งหทัย โดยตรงหทัยวัตถุ นั้นท่านหมายถึงหัวใจที่เป็นอวัยวะ สำหรับสูบฉีดโลหิตในร่างกาย เพราะถือว่าเป็นวัตถุ คือเป็นที่ตั้งของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อันรวมเรียกว่าเป็นหทัย.

ชีวิตรูป รูปชีวิต หมายถึงชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต เพราะร่างกายทั้งหมดนี้ เมื่อยังมีชีวิต ชีวิตย่อมบำรุงรักษาไว้ไม่ให้น่าเบื่อแตกสลาย ถ้าไม่มีชีวิตินทรีย์ก็สิ้นผู้บำรุงรักษา ร่างกายก็น่าเบื่อแตกสลาย เพราะฉะนั้น มุ่งถึงตัวมีชีวิตที่มีอยู่ในรูปทั้งสิ้น หรือว่ารูปทั้งสิ้นที่เป็นตัวมีชีวิตอยู่นี้ ตั้งชื่อว่า เป็นชีวิตรูป.

อาหารรูป รูปอาหาร ก็หมายถึงอาหารที่บริโภคนั้น เช่น คำข้าวที่บริโภค โดยตรง ก็หมายถึงโอชะ คือโอชะของอาหารที่ซึมซาบในร่างกาย มุ่งถึงอาหารที่ซึมซาบในร่างกายนี้ ก็ตั้งชื่อ เรียกว่าอาหารรูป.

ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ กับมหาภูตรูปอีก ๔ ก็รวมเป็น ๑๘ รูป ทั้ง ๑๘ นี้ มีชื่อเรียกอีกหลายอย่าง เช่น

เรียกว่า สภาวรูป รูปที่มีภาวะของตน อย่างเช่นจักขุประสาท โสตรประสาท ก็มีภาวะของตนเอง.

เรียกว่า ลักษณะรูป แปลว่า รูปที่มีลักษณะของตน มีอธิบายเช่นเดียวกับสภาวรูป.

เรียกว่า นิพผันนรูป แปลว่า รูปสำเร็จ คือเป็นรูปมาแล้ว อย่างจักขุประสาท โสตรประสาทนั้น ก็มีรูปสำเร็จของตนเองมาแล้ว.

อนึ่ง ท่านยังแสดง อุปาทายรูป รูปอาศัย ไว้อีกหลายอย่าง คือ

ปริจเฉทรูป แปลว่า รูปเป็นที่กำหนด หมายถึงอากาศธาตุ คือธาตุอากาศ ในร่างกายนี้ หมายถึงช่องว่างในร่างกายนี้ อธิบายว่าในร่างกายอันนี้อวัยวะต่าง ๆ อยู่ตามที่แห่งตน ไม่ปะปนกัน เช่น จักขุทั้งสองก็อยู่ตามที่ของตน โสตรคือหูก็อยู่ตามที่ของตน ก็เพราะมีอากาศธาตุเป็นเครื่องปันเขตแดน ถ้าไม่มีเครื่องปันเขตแดน อวัยวะต่าง ๆ ก็จะปะปนกัน เรื่องนี้ถ้าคิดดูตามความคิดแม้ในปัจจุบันนี้ก็มีความอยู่ ดังเช่นที่ท่านแสดงว่าในร่างกายของคนนี้ มีช่องว่างอยู่มาก ถ้าจะยุบรวมเข้าไม่เหลือช่องว่างอยู่เลยทั้งหมด ก็จะเล็กลงเพียงนิดเดียวเท่านั้น ความคิดของบางท่านในปัจจุบันก็ว่าอย่างนี้ แต่ว่าในที่ที่ท่านแสดงว่า ปริจเฉทรูป รูปเป็นเครื่องกำหนดเขตแดน ได้แก่อากาศธาตุ.

วิญญูติรูป รูปคือวิญญูติ แปลว่า เป็นเหตุที่รู้จัก มี ๒ คือ กายวิญญูติ กิริยาที่รู้จักกันทางกาย วจวิญญูติ กิริยาที่ รู้จักกันทางวาจา กายวิญญูติ ได้แก่ กิริยาที่กระทำทางกาย เช่น ชี้มือ เพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ในสิ่งที่ชี้ขึ้น หรือว่าสั่นศีรษะ เพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่าปฏิเสธ หรือว่าพยักหน้า เพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่ารับ เป็นต้น กิริยาทางกายที่ สำหรับให้คนอื่นรู้ความประสงค์นี้เรียกว่า กายวิญญูติ ส่วนการพูดให้

คนรู้ความประสงค์ทางวาจาเรียกว่าจิตวิญญูติ อันที่จริง ถ้าเป็นกิริยาก็ไม่ใช่เรียกว่ารูป แต่นี่หมายถึงว่าในการที่แสดงกิริยาทางกายทางวาจาเพื่อให้รู้ความประสงค์นั้น ก็ต้องแสดงด้วยรูป เพราะฉะนั้น คนอื่นเขาจึงเห็นกายคือเห็นกายที่แสดงกิริยาทางกาย เห็นกายที่แสดงกิริยาพูด มุ่งถึงรูปที่ต้องแสดงกิริยาดังกล่าวนั้น เรียกว่าวิญญูติรูป.

วิการรูป รูปที่วิการ คือว่า *แปรเปลี่ยนไป* คือ หมายความว่า เป็นรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ ได้แก่ *รูปัสสสลดตา ความเบาแห่งรูป* หมายถึงว่ารูปของคนเป็นนี้เบา แต่ว่าถ้าเป็นรูปของคนตายก็หนัก *รูปัสสมฤตตา ความอ่อนของรูป* ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่มีอาการอ่อนสลวย อย่างจะคู้แขนเข้าเหยียดแขนออกก็เคลื่อนไหวได้โดยสะดวก *รูปัสสกัมมัณฺญตา ความควรแก่การงานแห่งรูป* ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่ทำงานอะไร ได้โดยปกติ และวิญญูติทั้ง ๒ ดังกล่าวนั้น แต่ว่าวิญญูติทั้ง ๒ ได้กล่าวแยกประเภทไว้แล้ว จึงนับวิการรูปเพียง ๓ นอกจากนั้น.

ลักษณรูป รูปที่มีลักษณะเป็นเครื่องกำหนด ได้แก่ *รูปัสสสุปฺจโย ความสังขมแห่งรูป* หมายถึงความเกิดขึ้นและเติบโตมาโดยลำดับ *รูปัสสสันตติ ความสืบต่อแห่งรูป* หมายถึงรูปที่สืบต่อกันมาโดยลำดับ *รูปัสสชรรตา ความชราแห่งรูป* ได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงชำรุดทรุดโทรมมาโดยลำดับ *รูปัสสนิจจตา ความไม่เที่ยงแห่งรูป* หมายถึงลักษณะที่เรียกว่าไม่เที่ยงสุดท้ายก็คือความตาย ความสังขมแห่งรูปและความสืบต่อแห่งรูปนั้นรวมเรียกว่า *ชาติ* คือความเกิด ความชราแห่งรูปนั้นรวมเรียกว่า *ชรา* ความแก่ ความไม่เที่ยงแห่งรูปนั้นก็จัดเป็นมรณะ ความตาย อันนี้เรียกว่า *ลักษณรูป รูปที่เป็นเครื่องกำหนด* คือความให้เห็นความเกิด ความแก่ ความตาย เพราะว่าความเกิด ความแก่ ความตายนั้น ก็ปรากฏอยู่ที่รูป เห็นได้ที่รูป กำหนดได้ที่รูป รูปที่แสดงลักษณะดังกล่าวมานั้น จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าลักษณรูป.

ฉะนั้น จึงรวมรูปในตอนทำนี้เป็น *ปริจเฉทรูป* ได้แก่ อากาศธาตุ ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณรูปอีก ๔ จึงรวมรูปทั้งหมดเป็น ๒๘ รูปทั้งปวงนี้ก็เป็นมหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔.

ในรูปเหล่านี้ มีข้อที่ควรกำหนดไว้คือ *ปริจเฉทรูป* อันหมายถึงอากาศนั้น ก็ไม่ใช่เป็นรูปแท้ เพราะว่าเป็นช่องว่าง แต่ว่าเป็นช่องว่างที่ประกอบอยู่ในร่างกายอันนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงว่าในรูปเหล่านี้มีอยู่ ๘ ข้อที่รวมกันอยู่โดยไม่แยกกัน ได้แก่ วรรณะ สี ๑ คันธะ กลิ่น ๑ รส รส ๑ โอชา ได้แก่ โอชาที่เกิดจากอาหาร ๑ และ มหาภูตรูป ทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม รวมทั้ง ๘ ประการนี้ เป็น รูปที่ไม่มีแยกกัน รวมกันอยู่เสมอ จึงเรียกว่า อวินิพโกครูป แปลว่า รูปที่ไม่พรากรออกจากกัน ไม่แยกออกจากกัน ส่วนรูปนอกจากนี้ สามารถจะแยกออกจากกันได้ จึงเรียกว่า วินิพโกครูป แปลว่า รูปที่แยกออกจากกันได้

อนึ่ง พึงทราบเกิดในเรื่องของจิตเพิ่มเติมอีกเล็กน้อย ในมรรณาสันนวิถิ คือ ใน วิถิจิตที่ใกล้ต่อมรรณะ เมื่อจิตได้ยึดหน่วงอารมณ์แห่งกรรม กรรมนิमित คตินิมิต ดังกล่าวมาแล้ว จุติจิต จิตที่เคลื่อน ก็เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปก็สิ้น ภาวังคจิตจึงขาดสายกันไปตอนหนึ่ง ปฏิสนธิจิต ในภพใหม่ ก็เกิดขึ้นสืบต่อไป

คราวนี้ ในช่องว่างระหว่างจุติจิตและปฏิสนธิจิตนั้น ในวาทะที่กล่าวถึงจุติจิตนี้ โดยตรงก็คือ วาทะของฝ่ายเถรวาทนี้ได้ แสดงเพียงว่า ปฏิสนธิจิตนั้นเกิดติดต่อกัน อนันตรปัจจัย คือว่าเป็นปัจจัยที่เกิดสืบต่อกันเป็นลำดับไปที่เดียว คือเมื่อ จุติจิตเกิดดับไป ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นสืบต่อไปทันที แต่ในระหว่างนั้น ภาวังคจิตซึ่งเป็นตัวยืนพื้น ก็สิ้นสุดเป็นอันขาดตอน ไปเสียตอนหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ใครเป็นผู้ไปปฏิสนธิเป็นปฏิสนธิจิตขึ้นมาใหม่?

ข้อที่ท่านได้เว้นไว้ไม่กล่าวถึง กล่าวถึงแต่เพียงว่าเกิดขึ้น เป็นปฏิสนธิจิตเท่านั้น

แต่ว่ามีวาทะอีกฝ่ายหนึ่ง ได้แสดงว่ามีช่องว่างอยู่ในระหว่าง คือเป็น อันตรระ คือเป็นช่องว่างในระหว่าง เรียกว่า อันตรภาวะ ภาวะที่มีอยู่ในระหว่างแห่งจุติจิต และ ปฏิสนธิจิต ในภพใหม่

เมื่อแสดงอย่างนี้ก็ป็นช่องให้ความสันนิษฐานแตกแยกออกไปเป็นต่าง ๆ กัน แต่ว่าวาทะตามวาทะต้นนั้นไม่ได้แสดง อันตรภาวะคือช่องว่างในระหว่าง แสดงว่าต่อกันไปที่เดียว แต่ไม่ได้ตั้งและตอบปัญหาว่าใครเป็นผู้ไปต่อ เพราะว่าสิ้นภาวังคจิตขาดตอนกันไป เป็นอันว่าทั้งปัญหาไว้ให้ไปตอบกันเอาเอง

ส่วนขณะจิตหนึ่ง ๆ ที่ว่าประกอบด้วย อุปาทะ ความเกิดขึ้น ลีลา ความตั้งอยู่ นิโรธะ ความดับ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เรียกว่าขณะจิตหนึ่ง ๆ มีบางคัมภีร์แสดงว่าเร็วมาก ด้วยแสดงว่าเวลาขนาดตีดนิ้วมือหนึ่งก็ขนาดแสนโกฏิขณะจิต ว่าไว้อย่างนั้น และอายุของรูปธรรม ๑๗ ขณะจิตเท่ากับอายุของรูปธรรมหนึ่งนั้น รูปธรรมในที่นี้ บางคัมภีร์แสดงว่าไม่ใช่หมายถึง รูปที่ตาเห็น แต่หมายถึง อุณหเตโช คือเตโชธาตุ อันได้แก่ความร้อนหรือความอบอุ่น ก็คล้าย ๆ กับเป็น พลังงานของรูป และในเรื่องที่เกี่ยวกับเตโชธาตุนี้ ในคัมภีร์อภิธรรมก็มีแสดงไว้คล้าย ๆ กับในปัจจุบันเหมือนกัน คือที่เรียกว่าหนานั่น ท่านว่ามีเตโชธาตุน้อยเท่านั้น

รูป ๒๘ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ได้มีจัดปันประเภท อีกหลายอย่าง เช่นว่า จัดปันเป็นรูปหยาบ เป็นสุขุมรูป รูปละเอียด

ประสาททั้ง ๕ กับโคจร คือวิสัยหรืออารมณ์ที่คู่กับประสาททั้ง ๕ เรียกว่า เป็นรูปหยาบ เช่นจักขุประสาท ก็เป็นสิ่งที่มองเห็นจับต้องได้ และรูปที่ตาเห็นก็เป็นของหยาบ เพราะว่ามันมองเห็นได้ จับต้องได้ หรือว่าอาจสัมผัสได้.

ส่วนรูปที่นอกจาก ๒ หมวดนี้ เรียกว่าเป็น สุขุมรูป รูปละเอียด เช่น ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต ซึ่งนับว่าเป็นชีวิตรูป เป็นของละเอียดจับไม่ถูกกว่าส่วนไหน ที่มีลักษณะรูปร่างเป็นอย่างไร เพราะเป็นสิ่งที่ประกอบอยู่กับรูปทั้งปวง หรืออย่างกิริยาที่ให้อำนาจที่เรียกว่ากายวิญญูติ กิริยาที่ให้อำนาจวาจาเรียกว่า วจวิญญูติ ที่จัดเป็นรูปด้วยเพราะรูปแสดงอาการเช่นนั้น จะจับตัววิญญูติทั้งสองนี้โดยเฉพาะก็ไม่ได้ เพราะว่าประกอบอยู่กับรูปอื่น ๆ นั้นเอง รูปอื่นนั้นเองแสดงกิริยาและกัตั้งชื่อเรียกขึ้น เป็นอีกพวกหนึ่ง เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สุขุมรูปเป็นรูปละเอียด,

อีกอย่างหนึ่ง ตาและหูทั้งสองนี้ เรียกว่าเป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ไม่ต้องมาถึงตัว เพราะว่ารูปที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน เป็นสิ่งที่มิอยู่ในที่ไกลจากตัวเอง แต่ว่า จมูก ลิ้น และกายนี้ เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ต้องมาถูกถึงตัว รวมทั้ง ๕ นี้ก็เรียกว่า เป็นรูปที่รับอารมณ์ แต่ว่านอกจากนี้ก็เรียกว่าเป็นรูปที่ไม่รับอารมณ์.

รูปทั้งปวงเหล่านี้มีสมมุติฐานที่เกิด ได้แก่ กรรม จิต ฤดู และอาหาร ทั้ง ๔ นี้ เรียกว่าเป็น รูปสมมุติฐาน แปลว่า เป็นที่เกิด หรือว่า เป็นที่ตั้งของรูป.

กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่บุคคลได้ปรุงแต่งไว้ ได้ก่อให้เกิดรูปในปฏิสนธิ เพราะฉะนั้น เมื่อหมายถึงรูปในปฏิสนธิ ก็เรียกว่าเป็นรูปที่เกิดจากกรรม.

จิตที่ดำเนินสืบต่อมาก็ทำให้เกิดรูปต่าง ๆ ที่เนื่องกับจิต เป็นต้น รูปที่เป็นกาย วิญญาณให้รู้ทางกาย วจวิญญูติ ให้รู้ทางวาจา นี้ก็เกิดจากจิตที่ก่อเจตนาให้แสดงกิริยา ให้รู้ดังนั้น.

คราวนี้เมื่อรูปก่อกำเนิดขึ้น ตั้งอยู่ เตโชธาตุที่มีสมัญญา คือว่า เรียกกันว่า เย็น วาร้อน ก็มีส่วช่วยดำเนินรูปสืบต่อไป รูปที่เตโชธาตุนับสนุนให้ดำรงอยู่และให้เพิ่มเติมขึ้น เรียกว่า เป็นรูปที่เกิดจากฤดูเกี่ยวแก่ดินฟ้าอากาศ.

และต้องอาศัยอาหาร กล่าวคือโอชาของอาหารที่ย่อยเป็นโอชาซึมซาบไปในร่างกายเป็นเครื่องบำรุงเลี้ยง รูปที่เนื่องด้วยอาหารดังกล่าวนี้ ก็ชื่อว่าเป็นรูปที่เกิดจากอาหาร อันหมายถึง โอชาของอาหาร.

ส่วน อวินิพโกครูป รูปที่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน แยกกันไม่ได้มี ๘ อย่าง ที่แสดงแล้ว อันได้แก่วรรณะ (คือสี) คันระ (กลิ่น) รสะ (รส) โอชาของอาหาร และ ฤดูทั้ง ๔ เป็น ๘ อย่าง กับอากาศธาตุที่เกิดจากสมมุติฐานทั้ง ๔ รวมกัน.

ส่วน ลักษณะรูป รูปที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้เห็น ไตรลักษณ์ ได้แก่ ความสังสมขึ้น ความสืบต่อ รวมเรียกว่า ชาติ ความเกิด และชราของรูป และความไม่เที่ยงของรูป อันหมายถึงมรณะความตาย อันนี้ไม่เกิดจากสมมุติฐานอะไร เพราะเป็นธรรมดา.

คราวนี้ ในรูปเหล่านี้ที่เราเรียกว่าอย่างหนึ่ง ๆ นั้น ความจริงไม่ใช่อย่างเดียว แต่ว่าอยู่รวมกันเป็นหมวด ดังเช่นเราเรียกว่าจักขุประสาทก็ไม่ใช่จักขุเพียงอย่างเดียว แต่ว่าประกอบด้วยสิ่งอื่น ๆ รวมกันอยู่อีกมาก เป็นแต่เมื่อจะเรียกก็ยกเอา สิ่งที่เป็นประธานขึ้นมาเรียกเป็นชื่อเท่านั้น.

เพราะฉะนั้น รูปแต่ละอย่างความจริงจึงรวมกันอยู่เป็นหมวด ๆ ท่านเรียกว่า *รูปกลาปะ* แปลว่า *หมวดของรูป* หรือว่า *ก้อนหรือฟ่อนของรูป* เหมือนอย่างฟ่อนข้าวหรือฟ่อนหญ้า คือข้าวหรือหญ้าที่มามัดรวมกันเป็นฟ่อน และเมื่อจะหยิบยกไปข้างไหนก็หยิบยกไปเป็นฟ่อน ๆ รูปนี้ก็เหมือนกัน ก็เรียกกันเพียงชื่อเดียว แต่ก็หมายถึงว่าติดกันไปเป็นฟ่อน.

รูปกลาปะ หมวดของรูป หรือว่าฟ่อนของรูปนี้ รวมทั้งหมดถึง ๒๑ แต่ว่าจะยกมาเป็นตัวอย่างเพียงบางหมวด เท่านั้น

เช่นที่เรียกว่า จักขุประสาท เมื่อกระจายออกไปแล้ว ก็มีถึง ๑๐ อย่างรวมกันได้แก่ ชีวิต ๑ อวินิพโกครูปอีก ๘ กับจักขุอีก ๑ ก็รวมเป็น ๑๐ เรียกว่าจักขุทสกะ (หมวด ๑๐ รวมทั้งจักขุด้วย).

พิจารณาตุก็อาจจะเห็นได้ว่า ที่เรียกว่าจักขุประสาทนั้น ก็จะต้องมีชีวิตประกอบอยู่ด้วย จะต้องมียรรณะ มีคันธะ มีรสะ และมีไอชาคืออาหาร ประกอบอยู่ด้วย จะต้องมีภูตะ ทั้ง ๔ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประกอบอยู่ด้วย และจะต้องมีตัวจักขุประสาทคือตัวที่ทำให้มองเห็น ประกอบอยู่ด้วย เพราะฉะนั้น เมื่อเรียกว่าจักขุประสาทจึงไม่ใช่เป็นตัวประสาทนั้นเพียงอย่างเดียวที่ท่านจำแนกไว้ถึง ๑๐ อย่าง รูปอื่น ๆ ก็มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน แต่ว่ามีจำแนกเอาไว้ถึงส่วนประกอบต่าง ๆ น้อยกว่าบ้าง มากกว่าบ้าง.

และรูปกลาปะเหล่านี้ ก็เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ นั้น เช่นเดียวกัน

ที่เกิดจากกรรมมี ๙ กลาปะ ยกตัวอย่างเช่น จักขุทสกะ หมวดสิบทั้งจักษุดังกล่าวมานั้น

ที่เกิดจากจิตมี ๖ กลาปะ เช่น วิญญูติทั้งสองดังกล่าวมานั้น

ที่เกิดจากฤดูคือดินฟ้าอากาศ โดยเฉพาะที่ยกเตโชธาตุ เพราะว่าที่ชื่อว่าฤดูนั้น ฤดูหรือฤดู ก็หมายถึงเย็นหรือร้อนที่เป็นสมัญญาเรียกว่าเตโชธาตุ ที่เกิดจากฤดูดังกล่าวมี ๔ กลาปะ เช่น ได้แก่เสียงที่พูด เสียงที่พูดนั้นจะสำเร็จเป็นเสียงได้ ก็ต้องประกอบด้วยอวินิพโกครูป ๘ แล้วก็ตัวเสียงก็รวมเป็น ๙ เรียกว่า *สัททนวกะ* (หมวด

๙ รวมทั้งเสียงด้วย) จะเกิดเป็นเสียงขึ้นได้ก็ต้องอาศัยอตุ ถ้าไม่มีอตุก็เป็นเสียงขึ้นไม่ได้ เพราะฉะนั้น หมวดเสียงนี้จึงชื่อว่าเกิดจากอตุ หมายถึง ที่เป็นตัวเสียงขึ้นมา.

แต่ว่าที่จะเป็นวิญญูติ คือที่จะเป็นภาษาให้หมายรู้กันนั้น เกิดจากจิต ต้องมีจิตเข้ามาผสมมีเจตนาจะพูดออกไป.

ส่วนที่เกิดจากอาหารนั้น ท่านว่ามีสองกลาปะ ได้แก่ อวินิพโกครูปทั้ง ๘ ซึ่งเป็นตัวยืนพื้นเป็นรูปที่ยืนพื้นอยู่ และ ความเบา ความอ่อน ความควรแก่การงานของกาย กับอวินิพโกครูป ทั้ง ๘ นั้น ประกอบกันเป็นอีกหมวดหนึ่ง เรียกว่าหมวด ๑๑ คือว่าหมวด ๘ ที่เรียกว่า อวินิพโกครูปนั้น เป็นตัวยืนพื้น เมื่อมีความเบาอย่างรูปของคนเป็นนี้ก็มีควาเบาบวกเข้าอีกหนึ่ง มีความอ่อนของรูป เช่นว่า คู้แขนเข้าเหยียดแขนออกได้สะดวก นี้ก็บวกเข้าไปอีกหนึ่ง มีความคล่องแคล่วควรแก่การทำโน่นทำนี้ได้ ก็บวกเข้าไปอีกหนึ่ง ๘ บวก ๓ ก็เป็น ๑๑ จัดเป็นอีกหมวดหนึ่ง เหล่านี้เกิดจาก อาหาร.

และบางอย่างก็เกิดจากสมุฏฐานสองอย่าง หรือหลายอย่าง เพราะฉะนั้น รูปที่แบ่งไว้ในอภิธรรมนี้จึงละเอียด พิสดาร เป็นการจำแนกที่นำศึกษา.

รูปในกามโลก

ต่อจากนี้ท่านยังมีจำแนกไว้ถึงว่าในกามโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง ในรูปโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง.

โดยปรกตินั้น ในกามโลกหรือโลกที่เป็นกามาพจร เช่น มนุษย์ทั่วไป เมื่อพูดถึงในประวัติศาสตร์คือในกาลที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งไม่ได้หมายถึงการตั้งต้นก่อนกำเนิด ก็จะได้รูปทั้งปวงดังที่กล่าวมาไม่บกพร่อง แต่ท่านแสดงว่าสำหรับในเวลา ปฏิสนธิ จำพวกสัตว์ที่เป็นสังเสทชะคือเกิดในถ้ำไคล หรือสัตว์จำพวกอุปปาติกะคือลอยเกิด อย่างมาก ก็จะได้ปรากฏรูป ๗ หมวด ได้แก่

๑. จักขุ
๒. โสตะ
๓. ฆานะ
๔. ชิวหา
๕. กายะ
๖. ภาวะที่หมายถึงเพศ และ
๗. วัตถุที่หมายถึงหทัยรูป แต่ว่าอย่างต่ำในบางครั้งก็อาจจะไม่มีจักขุ โสตะ ฆานะ และภาวะ คือเพศ.

แต่สำหรับสัตว์ที่เป็น *ครรรกเสยยกะ* คือ สัตว์ผู้เกิดในครรรกนั้น ในตอนถือ ปฏิสนธิก็ปรากฏรูปสามหมวดก่อน คือ กาย ๑ ภาวะเพศ ๑ และวัตถุคือหทัย ๑ แต่สำหรับภาวะคือ เพศนั้น ในบางครั้งก็ไม่มี เช่น พวกกะเทย ต่อจากนั้นรูป หมวดอื่น ๆ เช่น จักขุ เป็นต้น จึงเกิดขึ้นตามลำดับ หมายถึง ปฏิสนธิที่แรก นี้เรียกว่า เป็นกรรมสมุฏฐาน หมายถึงจิตดวงที่ ๒ สืบจากปฏิสนธิไป นี้เรียกว่าเป็นจิตสมุฏฐาน และหมายถึงกาลเวลาที่รูปดำรงอยู่เรียกว่า มีอุตุเป็นสมุฏฐาน และก็หมายถึงการแผ่ ไปของโอชา ก็เรียกว่ามีโอชาเป็นสมุฏฐาน.

ความเป็นไปของหมวดรูปที่มีสมุฏฐานทั้ง ๔ ในกามโลก คือ ในโลกที่เป็น กามาพจร เป็นไปไม่ขาดสายตลอดอายุ เหมือนอย่างเปลวประทีป หรือเหมือนอย่าง กระแสน้ำที่ไหลเรื่อยไป.

แต่สำหรับในเวลามรณะ เมื่อดำเนินไปถึงจุดจิตแล้ว ต่อจากนั้นรูปที่เกิดจาก กรรมก็ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป และรูปที่เกิดจากกรรมที่เกิดขึ้นก่อนแล้วก็ดับไปพร้อมกับ จุติจิต ต่อจากนั้น รูปที่เกิดจากจิต รูปที่เกิดจากอาหารก็ขาด แต่ว่ารูปที่เกิดจาก อุตุก็ยังอาจสืบ ๆ ไปได้ชั่วคราว คือว่าหมายถึงกเพวระคือ ซากศพของคนตายที่ยัง คุมกันอยู่ ยังไม่แตกสลายสิ้นไปทันที.

ได้กล่าวถึงรูปในกามโลกมาแล้ว ต่อไปท่านได้แสดงถึงรูปในรูปโลก คือในโลก ของพรหมผู้ได้ฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์ ซึ่งเรียกว่า *รูปพรหม*.

ในโลกของพรหมนี้ไม่มีรูปที่เป็นหมวด ฆานะ (คือจมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กายประสาท) และภาวะคือเพศ กับไม่มีหมวดรูปที่เกิดจากอาหาร เพราะฉะนั้น ในเวลาปฏิสนธิของรูปพรหมจึงมีหมวดรูปแค่ ๓ หมวด คือหมวดจักขุกับหมวด โสต และมีหทัยวัตถุที่ตั้งแห่งจิตกับมีหมวดรูปที่เป็นชีวิต แต่ในเวลาปวัตติกาลคือเวลาที่ สืบต่อไปจากปฏิสนธิ นั้น ก็มีรูป ที่เกิดจากจิต และเกิดจากอตุคืออตุตั้งกล่าวนั้นด้วย.

ส่วนพวกสัตว์อีกชนิดหนึ่งที่ไม่มีสัญญา เรียกว่า *อสังขยัตว์* นี้ไม่มีทั้งตา ทั้งหู ทั้งหทัยวัตถุ และทั้งเสียง และไม่มีทั้งรูปที่เกิดจากจิตทั้งหมด ในเวลาที่ก่อ ปฏิสนธิก็มีแต่ชีวิตเท่านั้น และสืบจากก่อปฏิสนธิแล้ว รูปกายของอสังขยัตว์นั้นก็ สืบต่อ เกิดจากอตุคืออตุ และก็เป็นรูปที่มีลักษณะเบาอ่อนและอาจจะควรแก่การทำงานได้ คือเคลื่อนไหวอะไรได้บ้าง.

ในขั้นนี้กล่าวถึงแค่รูปภพเท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงในรูปโลกหรือรูปภพ (ภพของพรหมผู้ได้ฌาน ซึ่งมีอรูปเป็น อารมณ) เพราะว่ามันไม่เกี่ยวกับรูปที่ท่านแสดงไว้.

รูปที่แสดงไว้ในอภิธรรม ดังที่ได้นำมากล่าวไว้พอทราบเป็นแนวทางก็เพียง เท่านั้น แต่ถ้าจะต้องการทราบให้ละเอียด ต้องศึกษาเป็นพิเศษ.

เรื่องจิต เจตสิก และรูปดังกล่าวมานี้ ผู้ที่สนใจศึกษาใช้เวลาศึกษากันในด้าน เดียวก็เป็นเวลากว่าปี แล้วก็ต้องจดจำหัวข้อกันมากมาย เหมือนกัน.

กำเนิดของคน

อภิธรรมปิฎกนี้ ผู้ที่วิจารณ์บางท่านก็ได้แสดงความเห็นว่า อาจเป็นอธิบาย ของพระสุตตันตปิฎกได้ในหลายประการ ในพระสุตตันตปิฎกบางเรื่องแสดงไว้แต่ หลักใหญ่ ๆ บางทีก็อาจมาหาอธิบายเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์อภิธรรม หรือว่าบางทีดู รายละเอียดในคัมภีร์อภิธรรม แต่ยังไม่อาจจะประมวลหลักลงได้ ก็อาจจะไปหาหลัก เป็นที่ประมวลได้ในสุตตันตปิฎก ดังเช่นเรื่องการก่อกำเนิดของคน มีแสดงไว้ใน อภิธรรมปิฎกดังที่กล่าวมาแล้ว เกี่ยวแก่รูปที่ตั้งต้นมีรูปชนิดไหนเกิดขึ้นบ้าง และ

เริ่มต้นด้วยจิตอะไรมาโดยลำดับ แต่ก็ยังเป็นรายละเอียดในกระแสปัจจุบัน ถ้าได้ศึกษาให้รู้คู่กันไปกับหลักเกณฑ์ที่มีไว้ในพระสูตรด้วย ก็จะได้ความรู้ที่สมบูรณ์ขึ้น เพราะฉะนั้น จะได้ยกถึงเรื่องก่อกำเนิดของคนในพระสูตร มากกล่าวไว้เป็นการเทียบเคียงด้วย

ใน *ธาดูวิภังคสูตร*^๑ ได้แสดงว่า บุรุษคือคนนี้ มีธาตุ ๖ ได้แก่ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม อากาสธาตุ ธาตุอากาศ และวิญญานธาตุ ธาตุรู้.

มีปัญหว่าธาตุทั้ง ๖ นี้ก่อกำเนิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไร.

ใน *ติกนิบาตอังคุดตรนกาย*^๒ มีกล่าวขยายความไว้ว่า อาศัยธาตุทั้ง ๖ ครรภ์ จึงก้าวลงคือตั้งครรภ์ เมื่อครรภ์ตั้งลง ก็เกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ก็เกิดอายตนะ ๖ เป็นต้น ตามพระบาลีนี้สองว่า ต้องมีวิญญานธาตุ ธาตุรู้ซึ่งเป็นธาตุที่ ๖ ประกอบอยู่ด้วย ครรภ์จึงก้าวลง ซึ่งหมายความว่าตั้งครรภ์

ในการตั้งครรภ์นั้น ใน *มหาตันหาสังขยสูตร*^๓ ได้กล่าวไว้มีความว่า เพราะประชุมแห่งองค์ ๓ ครรภ์จึงก้าวลง หมายความว่าตั้งครรภ์ คือมารดาบิดาสันนิบาต หมายความว่า อยู่ด้วยกัน ๑ มารดามีระดู หมายความว่าอยู่ในระหว่างระดู ๑ คันธัพพะทำนอธิบายว่าสัตว์ผู้เข้าถึงในครรภ์ คือสัตว์ผู้จะเกิดปรากฏขึ้น ๑ เพราะความประชุมแห่งองค์ ๓ เหล่านี้ ครรภ์จึงก้าวลงคือสัตว์ผู้เกิดในครรภ์มาถึงก่อกำเนิด ซึ่งถือกันว่าตั้งครรภ์นั้น มารดาบริหารครรภ์ ๙-๑๐ เดือน ก็คลอดบุตร และโดยปรกติก็เลี้ยงด้วยโลหิตคือน้ำนมของตน.

การที่สัตว์มาถึงก่อกำเนิดในครรภ์ดังกล่าวมานั้น เกิดเป็นตัวขึ้นทีเดียวหรือว่าตั้งต้นมาอย่างไรโดยลำดับ.

^๑ ม. อ. ๑๔/๔๓๖/๖๗๙.

^๒ อ. ติ. ก. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑.

^๓ ม. ม. ๑๒/๔๘๗/๔๕๒.

มีบาลีเล่าไว้ใน *สคาถวรรค สังยุตตนิกาย*^๑ ว่าครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ภพคือที่อาศัยของอินทกษัตริย์ ก็คงจะเป็นคนประเภทที่เขาเกรงกลัวว่าดูร้ายที่สุด เรียกว่า อินทกะ บณฺฑูเขอินทกฺกุฏทีโลลักรุงราชคฤหฺ.

ยักษ์ผู้นั้นท่านกล่าวว่าเป็นผู้มีความเห็นว่า สัตว์ผู้เกิดในครุภพนั้นก็เกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว ถ้าตั้งต้นเป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยเป็นอาหารไปหมด เหมือนอย่างว่า มารดาได้บริโภคอาหารเข้าไป จะเป็นเนื้อหรือเป็นผักอะไรก็ตาม ก็ย่อยเป็นอาหารไปหมด ถ้าหากว่าเด็กตั้งแต่เป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยไปหมด จะต้องเกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว จึงได้กราบทูลถามพระพุทธเจ้า ซึ่งท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

“พระพุทธะทั้งหลายย่อมกล่าวว่ารูปไม่ใช่ชีวะ สัตว์นี้ย่อมได้สรีระนี้อย่างไร กระดูกและเนื้อของสัตว์นั้นมาจากไหนกัน สัตว์นี้ย่อมข้งคือบังเกิดในครุภพอย่างไร”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบที่ท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

“กลละมีขึ้นก่อน จากกลละก็เป็นอัมพุทะ จากอัมพุทะ ก็เป็นเปสี จากเปสีก็เป็นขนะ จากขนะก็เกิดเป็นกึ่งที่แตกออกไป ผม ขน เล็บเป็นต้น ก็เกิดขึ้น มารดาบริโภคโภชนะ ข่าน้ำอันใด นรชนผู้อยู่ในครุภพของมารดานั้น ก็เลี้ยงอืดตภาพด้วยอาหารนั้นในครุภพของมารดานั้น”

ตามพระบาลีนี้ จึงมีจุดก่อกำเนิดเป็นกลละก่อน ที่สองก็เป็นอัมพุทะ ที่สามก็เป็นเปสี ที่สี่เป็นขนะ ที่ห้าก็แตกสาขา และต่อไปก็เกิดส่วนอื่น ๆ.

พระอรธกถาจารย์ได้กล่าวอธิบายไว้ว่า^๒ กลละ ที่เป็นจุดแรกก่อกำเนิดนั้น ประมาณหยาดน้ำมันงาติดที่ปลายด้ายที่พันด้วยปลายขนทรายสามเส้น คือเป็นอย่งหยาดน้ำมันงาชนิดหนึ่งเรียกว่ากลละหนึ่งมีในสัปดาห์ที่ ๑.

สัปดาห์ที่ ๒ ก็เป็น อัมพุทะ ว่ามีสีอย่างน้ำล้างเนื้อ.

^๑ ส. สค. ๑๕/๓๐๓/๘๐๑-๓.

^๒ ส. ป. ๑/๓๕๑-๒.

สัปดาห์ที่ ๓ ก็เป็น *เปสิ* มีลักษณะคล้ายตึกบุกเหลว หรือว่าอย่างน้ำใส ๆ ที่คั้นจากกะทิสด.

สัปดาห์ที่ ๔ ก็เป็น *ฉนะ* คือเป็นก้อนเนื้อกลม ๆ เหมือนไข่ไก่.

สัปดาห์ที่ ๕ จึงเป็น *สาขา* คือแตกเป็นกิ่ง ๕ กิ่ง ที่จะเป็นมือเป็นเท้า ๔ กิ่ง จะเป็นศีรษะอีก ๑ กิ่ง.

สัปดาห์ที่ ๖ ที่ ๗ จนถึงสัปดาห์ที่ ๔๒ ก็เปลี่ยนเป็นรูปที่บริบูรณ์ขึ้นเรื่อย จนถึงมีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น เป็นรูปบริบูรณ์ จนถึงคลอดออกมา.

นี่ก็เป็นเรื่องที่ แสดงไว้ติดอยู่ในพระไตรปิฎก สัตว์มาเกิดขึ้นด้วยอย่างไร. และมีพระพุทธานุญาตตรัสตอบพระอานนทีใน *อังคุตตรนิกาย*^๑ เก็บเอามาเฉพาะที่ต้องการว่า

พระอานนทีได้ทูลถามว่า ภพมีด้วยเหตุอะไร?

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามพระอานนทีว่า ถ้ากรรมให้วิบาก ในกามธาตุ ในรูปธาตุ ในอรูปธาตุ หมายความว่ากรรมที่จะให้ไปเกิดในรูปภพ อรูปภพ ถ้าไม่มีภพต่าง ๆ ดังกล่าว จะปรากฏหรือ?

พระอานนทีก็กราบทูลว่า ปรากฏหามีได้

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า *กมฺมํ เขตฺตํ* กรรมเป็นเหมือนนา *วิญญาณํ* พืช วิญญาณเป็นเหมือนพืชที่หว่านลงในนา *ตณฺหา* *สิเนโห* ตัณหาเหมือนยางเหนียวที่อยู่ในพืช อันจะทำให้พืชนั้นปลุกงอกงามขึ้นได้.

เพราะฉะนั้น เมื่อยังมี *กรรม* *วิญญาณ* และ *ตัณหา* อยู่ก็จะต้องไปเกิดในภพต่าง ๆ คือหมายความว่า ยังมีวิชาเป็นเครื่องกั้นอยู่ ยังมีตัณหาเป็นสัญโญชน์ คือเครื่องผูกอยู่ ในพระสูตรได้แสดงไว้โดยย่อดังนี้ คราวนี้เมื่อต้องการจะไปหารายละเอียดว่าในขณะที่ถือปฏิสนธินั้น จิตเป็นอย่างไร รูปเป็นอย่างไร เรื่อยไปจนถึงจุดนี้ก็ต้องไปดูรายละเอียดใน อภิธรรม แต่ว่าเมื่อจะประมวลเป็นหลักใหญ่ก็ไปหาได้จากพระสูตรดังกล่าวมานี้.

^๑ อจ. ติก. ๒๐/๒๘๗/๕๑๖.

นิพพาน

หลักใหญ่ในอภิธรรมอีกอย่างหนึ่ง คือ นิพพาน ซึ่งเป็นหลักที่ครบ ๔ ทานอธิบายไว้ในที่นี้ว่า เรียกว่า นิพพาน ก็เพราะออกจากตัณหา ที่มีชื่อเรียกว่า วาณะ ซึ่งแปลว่า เครื่องเสียดแทง เหมือนอย่างลูกศรซึ่งเป็นเครื่องเสียดแทง พุดอย่างง่าย ๆ โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะในอภิธรรมหรือในที่อื่นก็ว่า เมื่อถอนลูกศรคือกิเลสในจิตใจ ออกทั้งหมดได้ก็เป็น นิพพาน เพราะฉะนั้น ตามสภาพนิพพานจึงมีเพียงอย่างเดียว แต่อาจจำแนกโดยเหตุบางประการได้สองคือ

สุปปาทีเสสนิพพานธาตุ แปลว่า นิพพานธาตุที่มีปัญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ และ.

อนุปาทีเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุที่ไม่มีปัญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานธาตุของพระอรหันต์ผู้มี ฌันชัตถ์ แล้ว.^๑

อีกอย่างหนึ่ง อาจแยกโดยอาการได้เป็น ๓ คือ

สูญญตนิพพาน นิพพานที่ว่างกิเลส

อนิมิตตนิพพาน นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นนิมิตเครื่องหมาย

อัปปณิหิตนิพพาน นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นที่ตั้ง^๒

^๑ อง. นวก. ๒๓/๓๙๓/๒๑๖.

^๒ ชู. ปฎิ. ๓๑/๓๕๓/๔๖๙.

ชื่อทั้ง ๓ นี้ บางอาจารย์อธิบายอิงหลักไตรลักษณ์ คือ

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อ *อนัตตา* ที่ว่าปัญจขันธ์ไม่ใช่ ตัวตนจนจิตว่างจากความยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน บรรลุนิพพานคือความดับกิเลส นิพพานของผู้พิจารณาดังนี้ก็เรียกว่า *สูญญตนิพพาน*.

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่า *ไม่เที่ยง* คือปัญจขันธ์ ไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงไปเรื่อยจนดับ *อนิจจา* ความไม่เที่ยง ปรากฏชัด จะกำหนดลงไปตอนไหนว่าเที่ยงสักแห่งหนึ่งก็ไม่ได้ ความไม่มีนิमित คือไม่มีที่กำหนดหมาย ก็ปรากฏขึ้น เมื่อบรรลุนิพพานก็เรียกว่า *อนิมิตตนิพพาน* *นิพพานที่ไม่มีนิमित*.

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่า *ปัญจขันธ์เป็นทุกข์* หมายความว่าตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย เมื่อตั้งอยู่ไม่ได้ก็หาที่ตั้งของปัญจขันธ์ไม่ได้ จะไปตั้งอยู่ตรงไหนก็เป็นทุกข์ไปทั้งนั้น บรรลุนิพพาน นิพพานของท่านผู้พิจารณาดังนี้ ก็เรียกว่า *อัปฺณิหิตนิพพาน* *นิพพานที่ไม่มีที่ตั้ง*.

แต่อันที่จริงตามหลักนั้น ไตรลักษณ์ก็ต้องพิจารณาทั้งสามข้อ และจะต้องพิจารณาเป็นหมวด คือทั้งอนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ความสิ้นกิเลสถึงจะปรากฏขึ้นได้ เพราะฉะนั้น อธิบายของท่านดังกล่าวมานี้ จึงเป็นอธิบายแยกไปตามอาการเท่านั้น แต่ตามทางปฏิบัติแล้วต้องพิจารณา ๓ ลักษณะนั้นประกอบกัน.

รวมหลักใหญ่ ในอภิธรรมที่ท่านอนุตราจารย์ได้ยกเป็นหลัก ประมวลเป็น ๔ คือจิต เจตสิก รูป นิพพาน ในคัมภีร์เถรวาทฝ่ายเราแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอภิธรรม ๗ คัมภีร์แต่พระพุทธมารดาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ได้สอบถามดูว่าทางมหายานเขาว่าอย่างไรกันในเรื่องนี้ ก็ได้รับคำตอบว่ามี แสดงเรื่องพระพุทธเจ้าไปเทศน์โปรดพระพุทธรมาดาบนสวรรค์เหมือนกัน แต่ว่าไม่ได้แสดงอภิธรรม แสดงพระสูตร ๆ หนึ่ง อภิธรรมในมหายานก็มีเหมือนกัน แต่ไม่ได้ยืนยันว่าเป็นพระพุทธภาษิตเหมือนอย่างในเถรวาทเรา *อภิธรรมในมหายาน* นั้น เป็นทำนองอรรถกถา คือเป็นคัมภีร์อธิบายพระสูตร มีชื่อคัมภีร์ก็แตกต่างจากอภิธรรมทั้ง ๗ ในฝ่ายเถรวาทเรา

แต่ว่าเนื้อความนั้นจะมีคล้ายกันบ้าง หรือต่างกันอย่างไรยังไม่ทราบ ที่ของมหายานว่าเป็นคำอธิบายนั้นก็เข้าเค้า เพราะคำว่าอภิธรรมในที่แห่งหนึ่งให้ความหมายไว้ว่า คำอธิบายพระธรรม เมื่อพิจารณาดูในอภิธรรม ๗ คัมภีร์ของเราก็เป็นรูปนั้น คือยกเอาหลักธรรมต่าง ๆ มาประมวลเข้า และจำแนกอธิบายออกไปอย่างกว้างขวาง และในอรรถกถาฝ่ายเราเองก็รับว่า ในภาคมนุษย์นี้พระสารีบุตรเป็นผู้แสดงอภิธรรม แต่ก็ไปอ้างว่า เพราะไปฟังอภิธรรมจากพระพุทธเจ้ามาแสดงแก่ภิกษุที่เป็นศิษย์ของท่าน ถ้าจะถือว่าเป็นตำราที่อธิบายพระธรรม ก็ไม่ทำให้คุณค่าของอภิธรรมนี้ลดลงไป เพราะก็มีสาระที่ควรศึกษาควรทราบอยู่เป็นอันมาก ดังเช่นที่กล่าวมาแล้ว เรื่องอภิธรรมก็ยุติเท่านี้.

ความเข้าใจเรื่องปฏิเสธสมุขาท

ความหมายของปฏิจสมุปบาท

คำว่า ปฏิจสมุปบาท นั้น แปลว่า ธรรมที่เกิดขึ้นด้วยกัน โดยอาศัยกัน คำว่า ปฏิจ แปลว่า อาศัยกัน คำว่า สมุปบาท แปลว่าเกิดขึ้นด้วยกัน รวมกันเป็น ปฏิจสมุปบาท จึงแปลว่าเกิดขึ้นด้วยกันโดยอาศัยกัน หรือแปลสั้น ๆ ว่า อาศัยกัน บังเกิดขึ้นด้วยกัน คำว่าบังเกิดขึ้น ก็หมายถึงว่า อากาทั้ง ๑๒ นี้เกิดขึ้น คำว่าด้วยกันก็คือไม่ใช่บังเกิดขึ้นแต่อากาใดอากาหนึ่ง แต่ว่าบังเกิดขึ้นด้วยกันทั้งหมด คำว่า โดยอาศัยกัน ก็หมายความว่า ไม่ใช่ว่าต่างอากาต่างเกิดแต่ว่าต้องอิงอาศัยกันเกิดขึ้น ฉะนั้น จึงมิใช่ว่าบังเกิดขึ้นแต่อากาใดอากาหนึ่งเท่านั้น และมีใช่บังเกิดขึ้นโดยเอกเทศ และมีใช่ว่าบังเกิดขึ้นโดยอิสระ ไม่ต้องอิงอาศัยกัน นี่เป็นความของคำว่า ปฏิจสมุปบาท

ส่วนคำว่า เหตุปัจจัย คำว่า เหตุ นั้นแปลว่า สิ่งที่เป็นที่ตั้งลงของผล หรือ สิ่งที่ทำให้ผลบังเกิดขึ้น โดยเราก็เอาคำนี้มาใช้เป็นภาษาไทย คำว่า ปัจจัย แปลว่า เครื่องอาศัยหรือว่าเครื่องอาศัยเป็นไป หมายถึงสิ่งที่เป็นเหตุดังกล่าวนั้นก็ ได้ หมายถึง สิ่งที่ไม่ใช่เหตุ แต่ว่าเป็นแต่เพียงเครื่องอาศัยเป็นไปเท่านั้นก็ได้ และใช้หมายถึงวัตถุก็มี เช่น ปัจจัย ๔ คือวัตถุเป็นเครื่องอาศัยสำหรับดำรงชีวิต ๔ อย่าง อันได้แก่ อาหาร ฝ้านุ่นห่ม ที่อยู่อาศัย และยาแก้ไข้ หมายถึงสิ่งที่เป็นเครื่องอาศัยอันไม่ใช่วัตถุก็มี สำหรับ ในปฏิจสมุปบาทนี้ ตามศัพท์ที่ท่านใช้ท่านใช้ว่าปัจจัย เช่น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เกิดสังขาร หมายถึง สิ่งที่เป็นเครื่องอาศัยเป็นไป คือที่เป็นเครื่องอาศัยให้เกิดขึ้นโยง กันไปเป็นสาย ไม่ใช่หมายถึง สิ่งที่เป็นเหตุโดยตรง

อาการทั้ง ๑๒ นี้ อวิชชาแปลว่า ความไม่รู้ หมายถึง ไม่รู้สัจจะคือความจริง หรือของจริง กล่าวอีกอย่างหนึ่ง หมายถึง รู้เหมือนกัน แต่ารู้ไม่จริง รู้ไม่ถูก หรือรู้ผิด โดยความนั้นจึงหมายถึงรู้ผิด รู้ไม่ถูก รู้ไม่จริง เพราะว่าอันความรู้นั้น ย่อมมีอยู่ในทุก ๆ คน เพราะว่าทุก ๆ คนมีจิตซึ่งเป็นธาตุรู้ จึงรู้อะไร ๆ ได้ เช่นว่ารู้อุปาทาย รู้อุปาทาย รู้อุปาทาย และรู้อุปาทายต่าง ๆ ได้ ถ้าหากว่าไม่มีความรู้ก็ไม่ใช่บุคคล แต่ว่าเป็นวัตถุ เช่น บ้านเรือนหรือวัตถุต่าง ๆ เป็นสิ่งไม่มีความรู้ ฉะนั้น คำว่า อวิชชาที่แปลว่า ความไม่รู้ จึงไม่ได้หมายความว่าไม่มีความรู้ เพราะทุก ๆ คนมีจิตใจ ซึ่งเป็นธาตุรู้ แต่ที่รู้ผิด รู้ไม่ถูก รู้ไม่จริง ดังนี้ เรียกว่า อวิชชา ก็แปลตามพยัญชนะว่าความไม่รู้ แต่ที่มีความหมาย ดังที่กล่าวข้างบนมานั้น ได้มีพระพุทธภษิตตรัสแสดงอธิบายไว้ว่า อวิชชานั้นคือ ไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ไม่รู้ในความดับทุกข์ ไม่รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ โดยมากตรัสแสดงอธิบาย ไว้ว่าคือความไม่รู้ในสัจจะทั้ง ๔ แต่ในที่บางแห่งได้มีอธิบาย ไว้ว่า อวิชชามีวัตถุ ๘ คือไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้ในเหตุเกิดทุกข์ ไม่รู้ในความดับทุกข์ ไม่รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ไม่รู้ในอดีตหรือในเบื้องต้น ไม่รู้ในอนาคตหรือในเบื้องปลาย ไม่รู้ในทั้งอดีต ทั้งอนาคตหรือในทั้งเบื้องต้นเบื้องปลาย ไม่รู้ในปัจจุสมุพบาท คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น เพราะว่าไม่รู้ในสัจจะ ๔ คือว่า ๔ ข้อข้างต้น ก็ได้อธิบาย มาแล้วถึงสัจจะทั้ง ๔ นั้น ส่วนข้อที่ ๕ ไม่รู้ในอดีตหรือในเบื้องต้น ก็หมายถึงว่า เมื่อได้รับผลอันใดอันหนึ่งในปัจจุบัน แต่ก็ไม่รู้ว่าจะเกิดมาจากเหตุอะไรในอดีต และเมื่อไม่รู้ดังนี้ก็ชื่อว่าไม่รู้เบื้องต้นด้วย ข้อ ๖ ไม่รู้ในอนาคตหรือเบื้องปลาย ก็หมายความว่า เมื่อประกอบเหตุอันใดอันหนึ่งอยู่ในปัจจุบัน ก็ไม่รู้ว่าจะให้บังเกิดผลอะไรในอนาคต และเมื่อเป็นดังนี้ ก็ชื่อว่าไม่รู้เบื้องปลายด้วย ข้อ ๗ ไม่รู้ในทั้งสองอย่าง ก็หมายถึงว่า ไม่รู้ในเหตุและผลทั้งสองดังกล่าวมานั้น ข้อ ๘ ไม่รู้ในปัจจุสมุพบาท ก็หมายถึงว่าไม่รู้ในธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน ดังที่กำลังแสดงอธิบายอยู่ที่นี่ ข้อ ๕ ถึงข้อ ๘ ก็สรุปเข้าใน ข้อ ๑ ถึง ข้อ ๔ นั้นเอง แต่ว่าแสดงแยกออกมาโดยยกเอากาลเวลาหรือว่าเงื่อนไขทั้งความเป็นเหตุผลที่อิงอาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกันมาเป็นหลัก เพราะว่าข้อ ๑ ถึงข้อ ๔ แสดงผลและเหตุที่เป็นสายเกิดและสายดับไว้เป็นกลาง ๆ ข้อ ๕ ถึงข้อ ๘ จึงมาเน้นที่กาลเวลาและที่อิงอาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน โดยที่เหตุผล หรือว่าผลและเหตุทั้งสายเกิดและดับ อันเป็นสัจจะทั้ง ๔ นั้น เป็นสิ่งที่เนื่องด้วยกาลเวลา

คือเมื่อยกเอาปัจจุบันเป็นหลักก็เนื่องด้วยอดีต เนื่องด้วยอนาคต และเป็นสิ่งที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นด้วยกัน คือว่าเนื่องกันไป เช่นเดียวกับวันนี้กับเมื่อวานนี้กับวันพรุ่งนี้วันนี้ก็เนื่องมาจากเมื่อวานนี้ และก็จะเนื่องไปถึงวันพรุ่งนี้และทั้งสามวันนี้ ก็อาศัยกันบังเกิดขึ้นไม่ใช่ว่าจะตัดขาดแยกออกจากกัน

ฉะนั้น สัจจะที่เป็นส่วนผลที่เป็นปัจจุบัน คือ ทุกขสัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์ ซึ่งทุก ๆ คนได้รับอยู่ ตั้งต้นแต่ชาติ คือ ความเกิด ชรา คือความแก่ มรณะคือความตาย และทุกข์ทางใจอื่น ๆ มีโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น เมื่อนับว่าทุกข์ดังกล่าวนี้เป็นปัจจุบัน ก็ต้องมาจากเหตุที่เป็นอดีต คือทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ดังที่ยกเอาต้นเหตุที่แสดง ฉะนั้น เมื่อได้รับทุกข์ อยู่ในปัจจุบันแต่ว่าสาวไปไม่รู้ว่าเกิดจากต้นเหตุในอดีต ก็ชื่อว่าไม่รู้อดีต ทั้งไม่รู้เงื่อนไขต้นด้วยคือจับเงื่อนไขต้นไม่ถูก คราวนี้กำลังทำอะไรอยู่ในปัจจุบัน เป็นต้นว่าถ้ากำลังเพิ่มพูนต้นเหตุอยู่ กำลังประกอบอกุศล ทุจริตทางกาย ทางวาจา ทางใจอยู่ โดยที่ไม่รู้ถึงผลในอนาคตว่าจะต้องเป็นทุกข์ ก็ชื่อว่าไม่รู้อนาคตและก็ชื่อว่าไม่รู้เงื่อนไขปลายด้วยและเมื่อไม่รู้ทั้งสอง ก็เป็นอันว่าไม่รู้ทั้งสอง และก็เป็นอันว่าไม่รู้จักธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น

คราวนี้ คำว่า อดีต อนาคตนั้น ก็มีความหมายแต่เพียงว่า เวลาที่ล่วงไปแล้ว กับเวลาที่ยังไม่มาถึง อาจแบ่งให้เป็นเป็นระยะยาวก็ได้ ระยะสั้นก็ได้ แบ่งให้เป็นระยะยาวก็เช่นว่า อดีตชาติเป็นอดีต อนาคตชาติคือชาติหน้าเป็นอนาคต ชาตินี้เป็นปัจจุบัน แบ่งให้สั้นกว่านี้จนถึงสั้นที่สุดก็ได้ และแบ่งให้ยาวออกไปอีกเท่าไรก็ได้ ว่าถึงว่าแบ่งให้สั้นก็เช่นว่า ปีที่แล้วเป็นอดีต ปีหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามาเดือนที่แล้วเป็นอดีต เดือนหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามาเมื่อวานนี้เป็นอดีต พรุ่งนี้เป็นอนาคต สั้นเข้ามาอีก ชั่วโมงที่แล้วเป็นอดีต ชั่วโมงหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามาอีก นาทีที่แล้วเป็นอดีต นาทีหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามาอีกวินาทีที่แล้วเป็นอดีต วินาทีหน้าเป็นอนาคต สั้นเข้ามาอีกเท่าไรก็ได้ เพราะฉะนั้น ก็จะเห็นได้ว่า อดีต อนาคต ปัจจุบันนั้น พิจารณากันลงไปกันจริง ๆ แล้ว ก็อาจจะสั้นที่สุด จนไม่รู้จะแบ่งอย่างไรถูก เพราะว่ามีมาตราสำหรับแบ่งอันเป็นวิสัยของคนจะแบ่งกันได้นั้น ไม่พอ

เพราะฉะนั้น ความรู้จักหรือความไม่รู้จักอดีต อนาคต หรือว่าเงื่อนต้น เงื่อนปลาย เมื่อว่าถึงตามอริยสัจจ์จริง ๆ แล้วก็ไม่จำเป็นต้องไปหมายถึงไกลมาก ถึงชาติอดีตหรือชาติหน้า หรือแม้ในชาติปัจจุบันนี้เอง ก็ไม่จำเป็นที่จะไปหมายถึงให้ไกล แต่ว่าหมายถึงให้รู้ปัจจุบันธรรม คือธรรมที่เป็นปัจจุบันนี้แหละ เพราะว่าธรรมที่เป็นปัจจุบันนี้ มีอดีต มีอนาคตรวมอยู่ด้วย ในปัจจุบันเป็นจุดเดียว คือว่าปัจจุบันนี้แหละที่เป็นตัวอนิจจตา คือความไม่เที่ยงอันหมายถึงต้องเกิด ต้องดับ ทุกขตา ความเป็นทุกข์ อันหมายถึงความที่ดำรงอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปอยู่ทุกขณะ ที่เรียกว่าทุกขณะนที และวินาทีนั้นมันก็ยาวไป และอนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตน คือไม่ควรจะยึดถือว่านี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นตัวตนของเรา เทียบอย่างหยาบ ๆ ก็เหมือนกระแสน้ำที่ไหลไม่หยุดนิ่ง เมื่อเรายืนมองดูจุดเดียวของกระแสน้ำที่กำลังไหล จะมองเห็นอดีต ทั้งอนาคตของน้ำ รวมกันอยู่ที่จุดเดียวของน้ำนั้นทั้งหมด จุดที่มาถึงจำเพาะเป็นปัจจุบัน ผ่านไปก็เป็นอดีต จะมาถึงก็เป็นอนาคต พอมาถึงเป็นปัจจุบันไปทันที

เพราะฉะนั้น เมื่อไม่รู้ไม่เห็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา ดังนี้ ในนามรูปหรือในสังขารทั้งหลาย ก็ชื่อว่าไม่รู้อดีต หรือเงื่อนต้น ไม่รู้อนาคตหรือเงื่อนปลาย ไม่รู้ธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น และก็เป็นอันว่าไม่รู้จักทุกข์ ไม่รู้จักสมุทัย ไม่รู้จักนิโรธ ไม่รู้จักมรรค ฉะนั้น ท่านจึงแสดงอวิชชาว่ามีวัตถุ ๘ เพื่อที่จะขยายความออกไป เพื่อให้จับประเด็นถึงกาลเวลาและถึงความที่ต้องอาศัยกันบังเกิดขึ้นดังกล่าว และเมื่อจับประเด็นได้ถูก ก็จะโยงไปให้รู้จักสัจจะ ๔ ข้อข้างต้นนั้นด้วย เมื่อจับไม่ถูกก็เป็นอันว่า ไม่รู้ไม่เห็นทั้งหมด

สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ

“สังขาร” ตามศัพท์แปลว่าปรุงแต่ง หรือผสมปรุงแต่ง ในที่นี้ตรัสอธิบายไว้ว่า ได้แก่ กายสังขาร ปรุงแต่งทางกาย วจีสังขาร ปรุงแต่งทางวาจา และจิตตสังขาร ปรุงแต่งทางจิต โดยความหมายถึงกรรมหรือการงานที่กระทำ กายสังขารจึงหมายถึง กายกรรม กรรมที่กระทำทางกาย วจีสังขาร จึงหมายถึง วจีกรรม กรรมที่ทำทางวาจา

จิตตสังขาร จึงหมายถึงมโนกรรม กรรมที่ทำทางใจ ถ้าเป็นกรรมดี ก็มีชื่อเรียกว่า บุญญาภิสังขาร ประดุจแต่งบุญ ถ้าเป็นกรรมชั่วก็เรียกว่า อบุญญาภิสังขาร ประดุจแต่งสิ่งที่มีโทษบุญ คือบาป ถ้าเป็นอเนญชะ คือไม่หวั่นไหวอย่างหนึ่ง หมายถึงสมาธิอย่างสูง ก็เรียกว่าอเนญชาภิสังขาร ประดุจแต่งสิ่งที่เบือนอเนญชะคือไม่หวั่นไหว รวมความว่าสังขาร ในที่นี้หมายถึงกรรมคือการทำงานที่กระทำ เรียกว่าสังขารก็เพราะว่าต้องปรุงแต่ง คือต้องทำ จึงจะเป็นกรรมขึ้นมา ดังเช่นเมื่อปรุงแต่ง คือทำบุญ ก็เป็นบุญ ปรุงแต่งขึ้นมาจึงจะเป็นกรรมเป็นบุญหรือเป็นบาปขึ้น ฉะนั้น จึงเรียกว่าสังขาร (อธิบายในที่อื่น ภายสังขาร ได้แก่กลมอัสสาสะปัสสาสะ วิจิสังขารได้แก่วิตกวิจารณ์ จิตตสังขารได้แก่ สัญญาเวทนา)

“วิญญาน” ท่านอธิบายไว้ ๒ อย่าง อย่างหนึ่งหมายถึง วิญญาน ๖ คือความรู้สึกทางอายตนะทั้ง ๖ ได้แก่ เมื่อตากับรูปประจวบกัน เกิดความรู้สึกเห็นรูปทางตาขึ้น เรียกว่าจักขุวิญญาน เมื่อหูกับเสียงประจวบกัน เกิดความรู้สึกได้ยินเสียงทางหูขึ้น เรียกว่าโสตวิญญาน เมื่อจมูกกับกลิ่น ประจวบกันเกิดความรู้สึกกลิ่นทางจมูกขึ้น เรียกว่าฆานวิญญาน เมื่อลิ้นกับรส ประจวบกันเกิดความรู้สึกรสทางลิ้นขึ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาน เมื่อกายและสิ่งที่กายถูกต้องประจวบกัน เกิดความรู้สึกสิ่งที่ถูกต้องทางกายขึ้น เรียกว่ากายวิญญาน เมื่อมโนคือใจกับธรรม คือเรื่องราวประจวบกัน เกิดความรู้สึกเรื่องทางมโน คือทางใจขึ้น เรียกว่ามโนวิญญาน รวมเป็นวิญญาน ๖

อีกอย่างหนึ่งหมายถึง วิญญานที่มาปฏิสนธิเมื่อเกิด อันเรียกว่าปฏิสนธิวิญญาน

“นามรูป” นาม หมายถึง “เวทนา” ความรู้กินหรือเสวย สุข ทุกข์ ไม่ใช่ทุกข์ หรือไม่ใช่สุข “สัญญา” ความจำ หมายถึง “เจตนา” ความจงใจ “ผัสสะ” ความกระทบ ดังที่เรียกว่าสัมผัสหมายถึง การกระทบทางใจ “มนสิการ” ความใส่ใจ หรือความกระทำ ไว้ในใจ รูปก็หมายถึงรูปกายส่วนที่เป็นธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม อันเรียกว่า มหาภูตรูป แปลว่ารูปที่เป็นใหญ่ ส่วนรูปอาศัยอยู่กับ มหาภูตรูป นั้น เช่นประสาททั้ง ๔ และอื่น ๆ เรียกว่า อุปาทายรูปแปลว่า รูปอาศัย รวมเรียกว่านามรูป

“สพายตนะ” แปลว่า อายตนะ ๖ หมายถึง อายตนะคือ จักขุอันได้แก่ตา อายตนะคือโสตอันได้แก่หู อายตนะคือ ฆานะ อันได้แก่จมูก อายตนะคือชิวหา อันได้แก่ลิ้น อายตนะคือกาย และอายตนะคือมโนหรือมนะที่แปลว่าใจ ทั้ง ๖ นี้เรียกว่า

อายตนะ เพราะเป็นที่ต่ออันหมายถึงเป็นที่ต่อสิ่งที่เป็นวิสัยของตน คือ จักขุก็เป็นต่อรูป โสตะก็เป็นต่อสัทหะคือเสียง ฉานะก็เป็นต่อคันธะคือกลิ่น ชิวหาก็เป็นต่อรส กายก็เป็นต่อโณภูฏัพพะ ส่วนมณะย่อมนั้นเป็นที่ต่อวิสัยทั้ง ๕ ข้างต้นนั้นด้วยเป็นที่ต่อธรรมคือเรื่องราวด้วย รวมเป็นอายตนะ ๖

“ผัสสะ” ได้แก่ความกระทบทางใจ อันหมายถึงเมื่ออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกประจวบกันเกิดความรู้สึกเห็นรูปเป็นต้น ทางอายตนะภายในมีตาเป็นต้นขึ้น อันเรียกว่า วิญญูญาณ แล้วทั้งหมดนี้ก็มาประจวบกันเข้า อันจะพึงกล่าวได้ว่ากระทบถึงจิตแรงขึ้น จึงเรียกว่าผัสสะหรือสัมผัส เมื่อเป็นผัสสะทางตาก็เรียกว่าจักขุสัมผัส ผัสสะทางหูก็เรียกว่าโสตสัมผัส ผัสสะทางจมูกก็เรียกว่าฉานสัมผัส ผัสสะทางลิ้นก็เรียกว่าชิวหาสัมผัส ผัสสะทางกายก็เรียกว่ากายสัมผัส ผัสสะทางมณะก็เรียกว่ามโนสัมผัส จึงรวมเป็นสัมผัส ๖

“เวทนา” หมายถึง ความรู้สึกหรือเสวยสุขทุกข์หรือไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข เป็นเวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากฉานสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากชิวหาสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากกายสัมผัสบ้าง เป็นเวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัสบ้าง ก็รวมกันเป็นเวทนา ๖

“ตัณหา” ได้แก่ความดิ้นรนทะยานอยาก แบ่งออกเป็นรูปตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในรูป สัทตตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในเสียง คันธตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกลิ่น รสตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในรส โณภูฏัพพตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในสิ่งที่กายถูกต้อง ธรรมตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในธรรมคือเรื่องราวทางใจทั้งหลาย

ในที่อื่นได้ตรัสอธิบายไว้เป็นกามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกามภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั้นเป็นนี้ วิภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพคือความไม่เป็นนั้นไม่เป็นนี่

“อุปาทาน” ในที่นี้ได้ตรัสอธิบายไว้ได้แก่ กามุปาทาน ความยึดถือกามคือสิ่งหรืออารมณ์ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจ ด้วยอำนาจของกิเลสกามคือกิเลสเป็น

เหตุไฉน ภิภูจุปาทาน ความยึดถือที่ภูลิคือความเห็น อันหมายถึงยึดถือความเห็นผิด อันทำให้เป็นผู้ถือมั่นไปตามความเห็นที่ผิดนั้น สิลัพพตูปาทาน ความยึดถือศีลและวัตร คือ ข้อประพฤติปฏิบัติอันหมายถึงยึดถือในศีลและวัตรด้วยอำนาจของตัณหา หรือว่า ยึดถือว่าเป็นของคลัง อดตวาหุปาทาน ความยึดถือวาหะว่าตนหรือว่าวาหะของตน อันหมายถึง ความยึดถือตัวตนหรือว่าความยึดถือถ้อยคำของตน เช่น เมื่อตนพูดออกไปว่าผิดก็ต้องผิดเสมอ ว่าถูกก็ต้องถูกเสมอ

“ภาวะ หรือ ภพ” แปลว่า ความเป็น ตรัสอธิบายไว้ว่า ได้แก่ กามภพ รูปภพ และอรูปรภพ คำว่าภพนี้ แม้ตามศัพท์ แปลว่า ความเป็น แต่ว่าตามความหมายที่ใช้ หมายถึง ภพเป็นที่เกิด อันเรียกว่าอุปบัติภพก็มี เมื่อเกิดในที่เกิดที่เป็นกามาพจรเที่ยวไปในกาม เช่น เกิดเป็นมนุษย์และที่ต่ำลงไปก็เกิดในอบายภูมิ ที่สูงขึ้นก็เกิดขึ้นในที่เกิดอันเรียกว่าสัคคะ หรือสวรรค์ อันเป็นชั้นกามาพจรก็เรียกว่ากามภพ ที่เกิดที่สูงขึ้นไปกว่าชั้นกามาพจร คือพรหมโลกที่ไปเกิดด้วยอำนาจของ รูปฌานสมาบัติ ก็เรียกว่ารูปภพ ที่เกิดที่สูงกว่านั้นอันเรียกว่าพรหมโลกเหมือนกัน แต่ว่าไปเกิดด้วยอำนาจของ อรูปฌานสมาบัติ ก็เรียกว่าอรูปรภพ

อุปบัติภพดังกล่าวมานี้อย่างละเอียดหมายถึงภพในจิตใจคือ ความมีความเป็นในจิตใจที่ท่องเที่ยวไปในกาม ก็เป็นกามภพ ความมีความเป็นในจิตใจที่ท่องเที่ยวไปในรูปฌาน ก็เรียกว่ารูปภพ ความมีความเป็นในจิตใจที่ท่องเที่ยวไปใน อรูปฌาน ก็เป็นอรูปรภพ

อีกอย่างหนึ่งคำว่าภพนี้หมายถึงกรรม เรียกว่ากรรมภพ ในที่นี้พึงเข้าใจว่า หมายถึงอุปบัติภพ แต่ก็พึงเข้าใจว่า ย่อมเนื่องด้วยกรรมภพ ก็เพราะว่าเมื่อเป็นกรรมชั้นใดอย่างใด ก็ย่อมส่งผลให้เกิดในชั้นนั้นอย่างนั้น ภพที่เป็นกามก็ส่งผลให้เกิดในภพที่เป็นกาม ภพที่เป็นรูปก็ส่งผลให้เกิดในภพที่เป็นรูป ภพที่เป็นอรูปก็ส่งผลให้เกิดในภพที่เป็นอรูป อันหมายถึงกรรมอย่างใดก็ส่งผลให้เกิดในที่เกิดอย่างนั้น ย่อมมีความสัมพันธ์กันดังนี้ แต่ว่าในส่วนที่เป็นกรรมโดยตรงนั้น ท่านแสดงไว้ในข้อว่าด้วยสังขารดังกล่าวข้างต้นแล้ว

“ชาติ” ก็ได้แก่ความเกิด อันหมายถึงความเกิดขึ้นตั้งต้น แต่ความเกิดขึ้นในครรภ์ของมารดาสำหรับสัตว์ที่เป็นพวก ซลาพุชะ คือผู้ที่นอนในครรภ์ของมารดา

อันมีลักษณะเป็นความปรากฏขึ้นของขันธ์ทั้งหลาย ความได้อายตนะคือ ตา หู เป็นต้น ความเกิดของสัตว์จำพวกอื่นก็มีลักษณะตามควรแก่กำเนิดนั้น ๆ “ชรามรณะ” ก็ได้แก่ ความแก่ ความตาย รวมเป็นอาการ ๑๒ คืออวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะคืออายตนะ ๖ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ และชรามรณะ รวมทั้งทุกขอื่น ๆ มี โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น

อัทธา คือ ระยะเวลา ๓

วิธีพิจารณาของพระพุทธเจ้าในพระสูตรหลายพระสูตร เช่น ในสังยุตนิคาย และในมหารวรรควินัยปิฎก ได้แสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาปัจจุสมุปบาท จากผลสาวเข้าไปหาเหตุปัจจัย และเมื่อทรงพบเหตุปัจจัยแล้ว แม้เหตุปัจจัยนั้น ก็เป็นผล ก็ทรงสาวเข้าไปหาเหตุปัจจัยสืบต่อเข้าไปโดยลำดับ นับจากชรามรณะจนถึงอวิชา ดังที่ท่านได้แสดงไว้มีความว่า ชรามรณะย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย ชาติมีเพราะภพ เป็นปัจจัย ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย อุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหา มีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนามีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะมีเพราะสฬายตนะคือ อายตนะ ๖ เป็นปัจจัย สฬายตนะ มีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูปมีเพราะวิญญาณ เป็นปัจจัย วิญญาณมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

ตามที่ท่านแสดงอธิบายไว้นี้มิได้แสดงรายละเอียดมากนักและแสดงเหมือน อย่งให้เห็นว่าอาการทั้งปวงนี้เป็นผล และเป็นปัจจัยสืบต่อกันเป็นเหมือนอย่างลูกโซ่ อยู่ในปัจจุบันนี้ทั้งหมด และก็แสดงว่าได้ทรงจับผลที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนั้น และสาว เข้าไปหาเหตุปัจจัย คือจับแต่ชราและมรณะ ข้อนี้ก็สมกับที่มีแสดงไว้ว่า เมื่อก่อนแต่ ตรีสรู์ ขณะที่ทรงเป็นพระสิทธัตถกุมาร ที่เมื่อย้อนเล่าถึงเหตุการณ์ก่อนแต่ตรีสรู์นั้น เมื่อทรงเล่าเอง ก็ทรงเรียกพระองค์ว่าโพธิสัตว์ ว่าเมื่อทรงเป็นโพธิสัตว์ อันแปลว่า สัตว์ผู้จะตรัสรู้ ได้ทรงเห็นเทวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ซึ่งโดยความ ก็คือได้ทรงเห็นด้วยตาปัญญา หรือด้วยใจ ที่ประกอบด้วยปัญญา จึงเป็นเหตุให้ทรง สละออกทรงผนวช แสวงหาโมกขธรรม

ฉะนั้น ก็จับเอาความแก่ความเจ็บความตายนี้เอง อันย่อลงเป็นสองคือความแก่ความตาย ซึ่งก็หมายถึงความเจ็บด้วย และความทุกข์ของใจทั้งปวงมีโสกะปริเทวะ เป็นต้นด้วยดังกล่าว แล้วสาวเข้าไปหาเหตุปัจจัยว่าชราและมรณะ มีเพราะอะไรเป็นเหตุปัจจัย ก็ได้ทรงพบว่า มีเพราะชาติเป็นเหตุปัจจัย และก็ทรงจับเอาชาติสาวเข้าไปหาเหตุปัจจัยต่อไปอีก จนถึงอวิชชาดังกล่าว โดยนัยนี้ทุก ๆ อากาหรนั้น จึงเป็นผลด้วยเป็นเหตุปัจจัยด้วย ดังเช่นชาติเป็นเหตุปัจจัยแห่งความแก่ความตาย แต่ว่าชาติเองก็เป็นผลเพราะว่าชาติเองก็เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย คือภพ และแม่ภพซึ่งเป็นเหตุปัจจัยของชาติก็เป็นผลด้วย คือเป็นผลจากเหตุปัจจัยอื่นต่อไปอีกจนถึงอวิชชา และแม่อวิชชาเองก็เป็นผลด้วย เพราะเกิดจากเหตุปัจจัยที่ท่านแสดงไว้ก็คือ อาสวะ อันได้แก่ กามภพ และอวิชชา จึงอาจกล่าวได้ว่าอวิชชา เกิดจากอวิชชาเองบ้าง วนกลับลงมาเป็นเกิดจากสังขารบ้างดังนี้ ข้อสำคัญนั้นแสดงว่าเป็นผลและเป็นเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน แต่ว่าในบางพระสูตร เช่น ในมหานิทานสูตร ได้มีแสดงถึงปฏิจจสมุปบาท โดยอาการเว้นจากอวิชชา สฬายตนะ จึงรวมเป็นอาการ ๑๐ แสดงอธิบายถึงการพิจารณาของพระพุทธเจ้าก็เป็นอย่างเดียวกันคือ จับเอาชรา มรณะ พิจารณาสาวเข้าไปหาชาติภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ นามรูป วิญญาณ สังขาร จากนั้นก็ย้อนกลับมาว่าแม้สังขารก็เกิดขึ้นเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ในพระสูตรนี้ แสดงวิญญาณเป็นวิญญาณที่มาจากเกิดในอธิบายที่ว่าเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป คือแสดงอธิบายว่าถ้าวิญญาณ ไม่ก้าวลง นามรูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ หรือว่าแม้เมื่อวิญญาณก้าวลง แล้วแต่เคลื่อนออกไปเสีย นามรูปก็บังเกิดสืบต่อมาเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่ได้ หรือว่าเมื่อวิญญาณก้าวลง นามรูปบังเกิดขึ้น จนถึงเป็นเด็ก แต่แล้ววิญญาณก็เคลื่อนออกไปเสียเมื่อเป็นดังนี้ นามรูปก็ต้องขาดตก จะดำรงจำเริญสืบต่อมาอีกไม่ได้ดังนี้

โดยอธิบายดังนี้ก็แสดงว่า อธิบายวิญญาณเป็นอย่างไรที่เรียกกันว่าปฏิสนธิวิญญาณ ส่วนอธิบายนอกจากนั้น เช่น อธิบายสังขารว่าได้แก่ สังขาร ๓ อุปาทานว่าได้แก่อุปาทาน ๓ ภพว่าได้แก่ภพ ๓ เป็นต้น ก็เป็นอย่างเดียวกันเหมือนอย่างที่ได้กล่าวอธิบายแล้ว พระอาจารย์ในภายหลังต่อมาจึงมักเข้าใจในปฏิจจสมุปบาทนี้ว่าแบ่งออกเป็น ๓ กาล คือ เป็นอดีต เป็นปัจจุบัน และเป็นอนาคต อวิชชา สังขาร เป็นอดีต วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน เป็นปัจจุบัน

ภพชาติ ชรา มรณะ เป็นอนาคต และได้แสดงอธิบายโดยเป็นเหตุและผลไว้ว่า อวิชชาสังขาร เป็นเหตุอดีต วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นผลที่เป็นปัจจุบัน หรือเรียกว่าปัจจุบันผล ตัณหา อุปาทาน และภพที่เป็นกรรมภพ คือที่หมายถึงกรรม เป็นปัจจุบันเหตุ หรือว่าเหตุที่เป็นปัจจุบัน ภพที่เป็นอุปบัติภพ ชาติ ชรา มรณะ เป็นอนาคตผล หรือผลที่เป็นอนาคต และแสดงอธิบายไว้ว่าอวิชชาและสังขารซึ่งเป็นอดีตเหตุ หรือเหตุที่เป็นอดีตนั้น ก็รวมเอาตัณหาอุปาทานและภพที่เป็นกรรมภพเข้าด้วย ฉะนั้น จึงนับเป็น ๕ ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และภพที่เป็นกรรมภพ จึงได้ออดีตเหตุหรือว่าเหตุที่เป็นอดีต ๕ ปัจจุบันผลคือผลที่เป็นปัจจุบันก็นับได้ ๕ อยู่แล้ว คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ส่วนปัจจุบันเหตุ คือเหตุที่เป็นปัจจุบัน อันได้แก่ตัณหา อุปาทาน และภพที่เป็นกรรมภพนั้น ก็รวมเอาอวิชชาและสังขารเข้าด้วย จึงนับได้ ๕ เหมือนกัน คือ ตัณหา อุปาทาน ภพที่เป็นกรรมภพกับ อวิชชาสังขาร

อนาคตผล คือภพที่เป็นอุปบัติภพ ชาติ กับชราและมรณะ โดยความก็คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนานั้นเอง เพราะมีอรรถคือเนื้อความอย่างเดียวกัน จะกล่าวว่า วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ก็ได้ จะกล่าวภพที่เป็นอุปบัติภพ ชาติ ชรา และมรณะก็ได้ ฉะนั้น เมื่อถือเอาเกณฑ์ ๕ ก็กล่าวเอา วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา จึงนับได้ ๕ อีก เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็น ๒๐ คือ อดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันผล ๕ ปัจจุบันเหตุ ๕ อนาคตผล ๕ ดังนี้

พระอาจารย์ทั้งหลายในต่อมาได้แสดงเป็น ๓ กาล หรือ เรียกตามศัพท์ สามอัทธา อตีตอัทธา ปัจจุบันอัทธา อนาคตอัทธา โดยจำแนกออกเป็น อดีตเหตุ ปัจจุบันผล ปัจจุบันเหตุ และอนาคตผล ดังนี้ พระอาจารย์ในภายหลังทั้งในฝ่ายเถรวาท ทั้งในฝ่ายอักษรวาท หรือมหายาน ก็มีอธิบายปฏิจจสมุพบาทนี้เป็น ๓ กาลดังนี้ แต่ว่าผู้พิจารณาธรรมหลายท่านได้แสดงความเข้าใจว่า ปฏิจจสมุพบาทนี้เป็นปัจจุบัน เป็นผลเป็นเหตุหรือเป็นเหตุเป็นผลที่เป็นปัจจุบัน เมื่อพระพุทธเจ้า แม้เมื่อก่อนจะตรัสรู้ ได้ทรงพิจารณาปฏิจจสมุพบาท อาการทั้งปวงนี้ก็ได้มีอยู่แล้ว

เพราะฉะนั้น จึงเป็นปัจจุบันทั้งหมด แต่ว่าในเรื่องของปัจจุบันดังกล่าว และในเรื่องอัทธาที่ท่านแบ่งเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันนั้นก็มิฉะนั้นจะพึงพิจารณาอยู่เหมือนกัน.

๑๒ ลูกโซ่ ร้อยโยงกัน ๑๑ ห่วง ต่อกันไปเป็นสาย

พิจารณาตามหลักฐานและเหตุผลที่จะพึงเป็นไปได้ ประการแรกปฏิจสุมุปาบทนี้ แสดงเหตุและผล หรือปัจจัยและผล หรือว่าผลเหตุ หรือผลและปัจจัย ที่เกิดขึ้นด้วยกัน อาศัยกันเนื่องกันไปเป็นสายตามศัพท์ว่าปฏิจสุมุปาบท ซึ่งมีความหมายดังกล่าว อาการ ทั้ง ๑๒ เหล่านี้จึงต้องเกิดขึ้นด้วยกันและอาศัยกัน ไม่ใช่เกิดขึ้นแยกกันและไม่อาศัยกัน เมื่อเป็นดังนี้จึงต้องทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า จะเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบันก็ตาม ก็ต้องเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ที่เกิดขึ้นด้วยกันและอาศัยกันเนื่องกันไปเป็นสาย ประการต่อมา ปฏิจสุมุปาบทมีอาการเป็น ๑๒ โดยเป็น เหตุปัจจัยและผล หรือว่าผล และเหตุปัจจัย ของกันและกัน เมื่อเป็นดังนี้หากจะมีปัญหาว่า ในฐานะเป็นเหตุปัจจัย และผล ทั้ง ๒ นี้เกิดขึ้นพร้อมกันหรือเปล่า อะไรเกิดก่อน อะไรเกิดหลัง ก็จะต้องกล่าวว่าเหตุปัจจัยต้องเกิดก่อน ผลต้องเกิดทีหลัง จึงไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน เมื่อเป็นดังนี้ ก็กล่าวได้ว่า ในขณะที่เหตุปัจจัยกำลังเกิดนั้น ก็เป็นปัจจุบันของเหตุปัจจัยที่กำลังเกิดนั้น ผลที่ยังไม่เกิด ก็เป็นอนาคต แต่ว่าในขณะที่ผลเกิด เหตุปัจจัยนั้นก็กลายเป็นอดีต ผลก็เป็นปัจจุบัน ฉะนั้น เมื่อมีเกิดก่อนเกิดหลัง จึงมีอดีต มีปัจจุบัน และมีอนาคต แต่ว่าจะต้องเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ที่เกิดสืบเนื่องกันเป็นสายเหมือนอย่างสายโซ่ ประกอบขึ้นด้วยลูกโซ่ ๑๒ ลูกรวมเป็น ๑๑ ห่วง คล้องกันเป็นสายไป เมื่อจับลูกโซ่ที่ ๑ ลูกโซ่ที่ ๑ เป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ที่ ๒ ที่ ๓ ก็เป็นอนาคต เมื่อจับลูกโซ่ที่ ๒ ลูกโซ่ที่ ๑ ก็เป็นอดีต ลูกโซ่ที่ ๒ นั้นเองก็เป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ที่ ๓ ที่ ๔ ก็เป็นอนาคต ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า เมื่อเทียบด้วยห่วงลูกโซ่ ๑๑ ห่วงที่สอดเกี่ยวเนื่องกันเป็นสายดังนี้ อดีต อนาคต ปัจจุบันก็เหมือนอย่างว่า ลูกโซ่ใดลูกโซ่หนึ่งที่จับนั้นเป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ข้างหลัง ก็เป็นอดีต ลูกโซ่ข้างหน้าก็เป็นอนาคต ก็คือลูกโซ่ที่จับอยู่เป็นปัจจุบัน ลูกโซ่ข้างหลัง เป็นอดีตของลูกโซ่ที่จับอยู่นั้น ลูกโซ่ข้างหน้าก็เป็นอนาคตของลูกโซ่ที่จับอยู่นั้น ดังนี้ อดีต อนาคต ปัจจุบัน จึงเป็นไปได้ดังนี้

คราวนี้ประการต่อไปลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้ บังเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้นี้ทั้งหมด หรือว่าแบ่ง เอาไว้ในอดีตชาติบ้าง ในอนาคตชาติบ้าง ข้อนี้ก็จะพึงเห็นได้ว่าลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้เกิดขึ้น เดี๋ยวนี้นี้ของทุกกาลเวลา เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้นี้ทุกขณะที่สัตว์บุคคลทั้งปวงดำรงอยู่ เมื่อสัตว์

บุคคลดำรงอยู่ในอดีตชาติ ลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้ก็เกิดขึ้นในอดีตชาติ ดำรงอยู่เดี๋ยวนี้เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ จะดำรงอยู่ในอนาคตชาติก็เกิดขึ้นในอนาคตชาติ คือว่าสัตว์บุคคลนี้ดำรงอยู่เมื่อใด ขณะใด กาลใด เวลาใด ลูกโซ่ทั้ง ๑๒ นี้ก็เกิดขึ้น เป็นไปอยู่เมื่อนั้น ขณะนั้น กาลนั้น เวลานั้น ถ้าหากว่าคำว่าเป็นปัจจุบันธรรมมีความหมายดังนี้ก็ได้ คือเกิดขึ้นในปัจจุบัน

ประการต่อไปก็พึงทำความเข้าใจว่า คำอธิบายแม้ตั้งแต่เบื้องต้นที่แสดงว่าเป็นพระพุทธาธิบายก็อาจจะให้เข้าใจว่าเป็นธรรมที่ไม่ใช่เป็นปัจจุบันธรรมดังกล่าว คือไม่ได้เกิดในขณะปัจจุบันเดี๋ยวนี้ทั้งหมด เช่น อธิบายถึงวิญญานที่กล่าวไว้แล้วว่า แสดงอธิบายเป็น ๒ อย่าง คือ เป็นวิญญาน ๖ ซึ่งฟังได้ว่าเป็นความรู้สึกทางอายตนะในปัจจุบัน ก็ไม่มีปัญหา แต่อีกอย่างหนึ่งอธิบายเป็นปฏิสนธิวิญญานตามที่เข้าใจกันว่าเป็นวิญญานมาเกิด เป็นวิญญานมาปฏิสนธิ นามรูปจึงก่อเกิดขึ้น ถ้าวิญญานไม่มาปฏิสนธิ นามรูปก็ไม่ก่อขึ้นหรือว่าปฏิสนธิแล้วเคลื่อนออกไปเสีย นามรูปก็ต้องหยุดกันแค่นั้นไม่เติบโตขึ้น หรือแม้ว่ามาปฏิสนธิและอยู่ไปจนเป็นเด็ก แล้วก็เคลื่อนออกไปเสียอีก นามรูปก็ต้องดับกันแค่นั้น แตกสลายแค่นั้น ไม่สมบูรณสืบต่อมาดังนี้ ก็พึงเข้าใจว่าเป็นอธิบายในขณะนั้น คือในขณะที่ถือปฏิสนธิตามหลักพระพุทธศาสนาที่แสดงไว้นั้น

ความที่สัตว์บุคคลทุก ๆ คนถือกำเนิดเกิดขึ้นในครรภ์ของมารดา มีแสดงไว้ว่า เพราะเหตุปัจจัยคือ ๑ มารดา มีระดู ๒ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน และ ๓ คันธัพพะคือ คนธรรพ์ทำอธิบายว่าคือสัตว์ที่จะมาเกิดมาปรากฏขึ้น คันธัพพะหรือว่าสัตว์ที่จะมาเกิดนี้ก็น่าจะได้แก่ปฏิสนธิวิญญานดังกล่าวนั่นเอง ในพระวินัยที่แสดงถึงการพรากชีวิตมนุษย์ และในพระวินัยที่แสดงถึงให้นับอายุคือบวชได้ตั้งแต่ในครรภ์ก็ใช้คำว่า นับได้ตั้งแต่ปฐมจิต ปฐมวิญญาน ก็พึงเห็นว่าตั้งแต่ปฏิสนธิวิญญานดังกล่าวนั่นเอง แต่ความเห็นนี้ก็อาจจะมีผู้แย้งได้เหมือนกันว่า ปฏิสนธิวิญญาน นั้นหมายถึงวิญญานแรกในธาตุขันธ์ที่ถือกำเนิดเกิดมานี้ ไม่ได้หมายถึงวิญญานมาเกิด แต่ว่าตามพระพุทธาธิบายดังได้กล่าวมาข้างต้นดูคล้าย ๆ กับหมายถึง วิญญานมาเกิด เพราะวิญญานเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดนามรูปจึงมาก่อนนามรูป เมื่อวิญญานมานามรูปจึงมาตามกันไป นั่นก็พึงเห็นว่าเป็นอธิบายวิญญานในขณะนั้น ในขณะที่วิญญานถือกำเนิด และเมื่ออธิบาย

วิญญาณในขณะที่ถือกำเนิดตั้งนั้น อธิบายก็จึงอธิบายไปในคำนั้น คือความที่นามรูป พร้อมทั้งวิญญาณก่อเกิดขึ้นมา มีความกลับได้ขันธ ก็คือรูปขันธ นามขันธหรือว่า ขันธ ๕ ได้อายตนะคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมนะ จึงเป็นลักษณะของการ ก่อเกิดขึ้นมาตั้งแต่ในครรภ์ของมารดาจนถึงคลอดออกมาดังนี้ เป็นลักษณะของชาติ ที่เรียกว่าการเกิด

แสดงความแก่ความตาย ก็อธิบายในลักษณะของความแก่ความตายทั่วไป ความแก่ก็คือความทรุดโทรมของกาย ความตายก็คือความแตกทำลายของขันธทั้งหลาย ดังนี้ ก็พึงเข้าใจว่าเป็นการแสดงอย่างธรรมดาสามัญ เพราะว่าอาการทั้ง ๑๒ นี้ มีขึ้นได้ในทุกระยะดังกล่าวมาข้างต้นนั้น ในระยะที่สัตว์บุคคลมาถือกำเนิดตั้งแต่ ในครรภ์ของมารดาก็มีอาการทั้ง ๑๒ นี้เรื่อยมา จนถึงระยะเวลาที่แก่ที่ตายอย่างธรรมดา ก็มีอาการทั้ง ๑๒ นี้ หรือว่ามีทุกระยะดังกล่าวนั้น

สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๑,๒

จักได้แสดงอธิบายความเป็นเหตุปัจจัยและผลของอาการทั้งหลายใน ปฏิจ-
สุมุปาบท ซึ่งเนื่องกันเป็นสาย อันจะพึงเห็นได้ในปัจจุบัน

อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขารอย่างไร กล่าวโดยย่อ อวิชชาแปลว่าความไม่รู้ หมายถึงไม่รู้ในสัจจะมีทุกข์เป็นต้น กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ รู้ แต่ว่ารู้ไม่จริง รู้ไม่ถูก รู้ผิดจากสัจจะ ดังกล่าวนั้น

สังขาร กล่าวโดยย่อก็คือ ความปรุ้งแต่งทางกาย วาจา ใจ หมายถึงกรรมที่เป็นกรรมดีบ้าง กรรมชั่วบ้าง กรรมเป็นกลาง ๆ บ้าง อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความ ปรุ้งแต่ง ด้วยว่าเพราะไม่รู้สัจจะ หรือรู้ผิดจากสัจจะ จึงปรุ้งแต่งสิ่งที่ไม่รู้นั้น ตั้งต้นแต่ คิดปรุ้งแต่งขึ้น เห็นปรุ้งแต่งขึ้นในทางผิด ปราภฏเป็นมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด โมหะ ความหลง สืบไปจนถึงปรุ้งแต่งขึ้นเป็นต้นหนา ความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทาน ความยึดถือ หรือว่ากล่าวตามสายอาสวะ ๓ อวิชชาดังกล่าว เป็นเหตุปัจจัยปรุ้งแต่งภพ คือความเป็นตั้งต้นแต่ เป็นเราสืบมาเป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ปรุ้งแต่งกาม คือ

ความใคร่ ความปรารถนาความรัก ตั้งต้นแต่ความใคร่ความปรารถนาความรักเราหรือรักตน ตลอดจนถึงปรุ้งแต่งสิ่งที่น่ารักใคร่ ปรารถนาพอใจทั้งหลาย และเมื่อเป็นดังนี้ ก็ต้องปรุ้งแต่งสิ่งที่ขัดกัน อันเป็นที่ขัดใจหรือว่าขัดความรักความใคร่ความปรารถนา ความพอใจ ให้เป็นสิ่งที่ไม่น่ารักใคร่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพอใจ เป็นคู่กัน เหล่านี้เป็นสังขาร คือเป็นความปรุ้งแต่ง หรือเป็นเครื่องปรุ้งแต่งทางจิตใจ อันเกิดขึ้นเนื่องมาจาก อวิชชาทั้งหมด และเมื่อได้มีการปรุ้งแต่งทางจิตใจอย่างนี้ก่อนแล้ว ก็มีการปรุ้งแต่งทางกาย มีการปรุ้งแต่งทางวาจาติดตามมาอีกด้วย ความปรุ้งแต่งทั้งปวงนี้ ดังที่เรียกว่า กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร หรือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อแสดงทาง มิจฉัตตะ หรือ มิจฉาภาวะ คือ ภาวะที่ผิด อวิชชาก็เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดมิจฉาปฏิญญี คือความเห็นผิด มิจฉาสังกัปปะ คือความดำริผิด นี่เป็นความปรุ้งแต่งทางจิตใจ และเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดมิจฉาวาจา เจรจาผิด มิจฉากัมมันตะ การงานผิด มิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด มิจฉาวายะมะ เพียรผิด มิจฉาสติ ระลึกผิด มิจฉาสมาธิ สมาธิผิดหรือตั้งใจผิด ตลอดถึงมิจฉาญาณะ รู้ผิด มิจฉาวิมุตติ พ้นผิด มิจฉาภาวะ คือภาวะที่ผิด เหล่านี้เกิดสืบมาจากอวิชชา ทั้งนี้เพราะฉะนั้น อวิชชาจึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสังขาร คือ ความปรุ้งแต่ง สิ่งที่ปรุ้งแต่ง หรือเครื่องปรุ้งแต่งขึ้นเหล่านี้ ในข้อนี้จึงพึงเห็นเป็นตัวอย่าง เช่นว่า เพราะอวิชชาคือ ความไม่รู้ในสัจจะ หรือรู้ผิดในสัจจะ จึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสังขาร ความปรุ้งแต่ง ดังเช่นปรุ้งแต่งภพหรือภาวะ ความเป็น ตั้งต้นด้วยความเป็นเรา ความเป็นตน ดังกล่าวนั้น ก็คือ ปรุ้งแต่งอัตตา คือตัวตนขึ้นในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาตัวตน เพราะตามสัจจะคือ ความจริงแล้วไม่ใช่อัตตาตัวตน แต่ว่าปรุ้งแต่งขึ้น เป็นอัตตาตัวตนเพราะอวิชชา อัตตาตัวตนนั้นจึงเป็นสิ่งที่อวิชชาปรุ้งแต่งขึ้น หรือว่าปรุ้งแต่งมิจฉาภาวะ มีมิจฉาปฏิญญี เป็นต้น ดังที่กล่าวมานั้น มิจฉาปฏิญญี ความเห็นผิด ก็คือเห็นทุกข์ว่าเป็นสุข เห็นเหตุเกิดทุกข์ว่าเป็นเหตุเกิดสุข เห็นความดับทุกข์ว่าเป็นความดับสุข เห็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ว่า เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับสุข ดังนี้ เป็นต้น คือ สัจจะเป็นอย่างหนึ่ง แต่ว่าเห็นเสียอีกอย่างหนึ่ง ก็เพราะอวิชชาจึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความปรุ้งแต่ง คือว่า สร้างความเห็นผิดขึ้นนั้น ฉะนั้น สังขารที่ว่าความปรุ้งแต่งนั้นก็ก็เป็นความสร้างขึ้น กระทำขึ้นนั่นเอง อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความสร้างขึ้น ก็คือสร้างมิจฉาภาวะต่าง ๆ

ดังกล่าวมานั้น เพราะฉะนั้น อวิชชาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร คือให้เกิดความปรุ้งแต่งหรือให้เกิดความสร้างขึ้น กระทำขึ้น

สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณอย่างไร สังขารได้กล่าวมาแล้ว ส่วนวิญญาณได้แก่วิญญาณธาตุ คือธาตุรู้ ดังแสดงในธาตุวิภังคสูตร หรือปฏิสนธิวิญญาณดังกล่าวมาแล้ว และหมายถึงวิญญาณ ๖ คือความรู้สึกรู้สึกที่เกิดขึ้นทางอายตนะ ๖ สังขารคือความปรุ้งแต่งหรือความสร้างขึ้นนั้น ก็ปรุ้งแต่งหรือสร้างวิญญาณขึ้นก่อน เพราะว่าวิญญาณนั้น โดยเป็นธาตุรู้หรือโดยเป็นปฏิสนธิวิญญาณก็ตาม จะโดยเป็นวิญญาณ ๖ ก็ตามย่อมเป็นประธานในนามรูป หรือเป็นประธานอยู่ในสัตว์บุคคลนี้ ในธาตุวิภังคสูตรนั้น ได้แสดงธาตุ ๖ ว่าบุรุษบุคคลนี้มีธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ-ธาตุดิน อาโปธาตุ-ธาตุน้ำ เตโชธาตุ-ธาตุไฟ วาโยธาตุ-ธาตุลม อากาศธาตุ-ธาตุอากาศ คือช่องว่างและวิญญาณธาตุ-คือธาตุรู้ ธาตุ ๕ ข้างต้นเป็นธาตุที่ไม่มีความรู้ แต่ว่าธาตุที่ ๖ เป็นธาตุที่มีความรู้รวมกันเข้าจึงเป็นบุรุษบุคคลนี้ ฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นสิ่งสำคัญในบุรุษบุคคลนี้ ถ้าขาดวิญญาณเสียก็เป็นบุรุษบุคคลขึ้นมาไม่ได้ ร่างกายอันนี้ที่ประกอบขึ้นด้วยธาตุ ๕ ก็กลายเป็นเหมือนอย่างวัตถุ ถ้าขาดวิญญาณเสียแล้วก็คุ่มกันอยู่ไม่ได้ ต้องแตกสลายและแม้หมายถึงวิญญาณ ๖ คือความรู้ทางอายตนะทั้ง ๖ วิญญาณ ก็เป็นสิ่งสำคัญเป็นเบื้องต้นของความรู้ทางอายตนะทั้งหลาย อนึ่ง แม้ในลำดับของชั้น ๕ ที่มีแสดงว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็แสดงวิญญาณถัดไปจากสังขาร อันแสดงว่าสังขารในชั้น ๕ คือ ความคิดปรุ้งหรือความปรุ้งคิดนั้นก็ให้เกิดวิญญาณคือความรู้สืบต่อไปด้วย เพราะฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นสิ่งที่เกิดสะกิดหน้านามธรรมและสืบต่อหลังนามธรรม อันเป็นวิถิจิตใจหรือกระบวนการจิตใจที่แสดงไว้ในพระพุทธรศาสนา ฉะนั้นสังขารคือความปรุ้งแต่งหรือความสร้างนั้น จึงปรุ้งแต่งหรือสร้างวิญญาณขึ้นก่อนในบุรุษบุคคลนี้ เพราะวิญญาณเป็นสิ่งสำคัญดังกล่าว ฉะนั้น สังขารจึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ

อีกอย่างหนึ่งเมื่อทำความเข้าใจอย่างง่าย ๆ ขึ้นอีก เมื่อปรุ้งแต่งไปก็ย่อมมีวิญญาณคือความรู้สึกไปด้วยกัน สืบต่อกันไป จึงจะสืบต่อไปถึงอาการอื่นได้ ถ้าปรุ้งแต่งหรือสร้างอะไรขึ้นมา แต่ว่าไม่มีวิญญาณ คือความรู้สึกในสิ่งนั้นบังเกิดขึ้นตามไปด้วยแล้ว ก็ไม่อาจจะเกิดอาการอย่างอื่นสืบต่อไปได้ และความปรุ้งแต่งนั้นเองก็จะต้อง

หยุดจะต้องพักด้วย เหมือนอย่างว่าในขณะที่หลับ ญาณคือความรู้สึกทางอายตนะพัก ดังจะพึงเห็นได้ว่าตามองไม่เห็นอะไร หูไม่ได้ยินอะไร ดังนี้เป็นต้นก็ปรุงแต่งอะไรไม่ได้ ต่อเมื่อตื่นอยู่ญาณพร้อมที่จะเกิดคือพร้อมที่จะรู้สึก เห็นรูป ได้ยินเสียง เป็นต้น จึงปรุงแต่งอะไรได้ และเมื่อปรุงแต่งในเรื่องอันใดก็รู้สึกไปในเรื่องอื่นนั้นด้วย ฉะนั้นสังขารจึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ดังนี้อย่างง่าย ๆ และถ้าไม่ปรุงแต่งวิญญาณก็ไม่ต้องรู้อะไร ไม่ต้องรู้สึกอะไร แต่ว่าเพราะปรุงแต่งเข้าวิญญาณจึงรู้สึกอะไร ๆ ขึ้น เหมือนอย่างว่า ในขณะที่แม่ตื่นอยู่นี้กำลังนั่งสมาธิไม่ปรุงแต่งออกไปข้างนอก วิญญาณก็ไม่รู้สึกในเรื่องอะไรข้างนอก แต่ว่าในขณะที่กำลังทำสมาธินั้น ปรุงแต่งสมาธิสร้างสมาธิคือทำสมาธิ วิญญาณก็รู้สึกอยู่ในอารมณ์ของสมาธินั้น สังขารจึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณดังนี้ และตามอธิบายนี้ก็พึงเห็นในทางกลับกันว่าแม้วิญญาณเองก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขารคือความปรุงแต่งด้วย ในบาลีพระสูตรก็แสดงอธิบายไว้ดังนี้ด้วยเหมือนกัน

สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๓,๔,๕,๖,๗

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูปอย่างไร วิญญาณ ได้กล่าวอธิบายแล้ว นามรูป “นาม” ก็ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ รูปก็ได้แก่มหาภูตรูป และอุปาหารูปดังที่ได้กล่าวแล้วเหมือนกัน แต่พึงอธิบายเพิ่มเติมว่า นามรูป ซึ่งย่อลงมาจากชั้นที่ ๕ นั้น นามก็ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูปก็ได้แก่รูป คือมหาภูตรูปกับอุปาหารูปนั้นแหละ ข้อที่แตกต่างกันอยู่ก็คือนามในที่ทั่วไปอธิบายว่านามชั้นที่ ๔ ดังกล่าวนั้น แต่ในอธิบายที่ท่านให้ไว้ในปัจจุสมุปปาทานี้ นามได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ จึงตรงกันสองต่างกันสาม ที่ตรงกันก็คือ เวทนา สัญญา ที่ต่างกันก็คือ เจตนา ผัสสะ มนสิการ เพราะในนามชั้นที่ ๕ นั้น อีก ๒ ก็คือ สังขาร วิญญาณ ฉะนั้น ก็พึงทราบว่ แม้ชื่อจะต่างกันก็ตาม แต่ธรรมคือความหมายก็คงเป็นอันเดียวกัน เพราะว่าคำว่านามนั้น เป็นคำที่กล่าวครอบคลุมถึงนามชั้นทั้งหมดที่เป็นอาการของจิตใจ คือที่เป็นอาการที่คิดน้อมต่อรับรู้อารมณ์ทั้งหลาย ในนามชั้นที่ ๔ นั้น ยกขึ้นแสดงสำหรับแสดงชั้นที่ ๕ ทั่วไป

ฉะนั้น เมื่อย่อชั้น ๕ เข้าหานามรูป รูปจึงคงเป็นรูป ส่วนอีก ๔ ก็ย่อเข้าเป็นนาม พึงเข้าใจว่า นามชั้น ๕ ตาม ชั้น ๕ นั้น ก็ยกขึ้นแสดงสำหรับชั้น ๕ ฉะนั้น ในที่อื่นจึงอาจแสดงนามชั้นที่เอานามธรรมอย่างอื่นก็ได้ตามความเหมาะสมเหมือนอย่างไตรสิกขาเป็นที่ย่อปฏิบัติธรรมเข้ามาทั้งสิ้น เมื่อเอามรรค ๘ ย่อเข้าหาไตรสิกขาก็ได้ชื่อธรรมอย่างหนึ่ง เมื่อเอาธรรมอย่างอื่นย่อเข้าไตรสิกขา ก็ได้ชื่อธรรมแต่ละอย่างตามบทรธรรมที่ได้นำเข้ามาย่อ นั้น แต่ว่าโดยยรรคคือเนื้อความก็เป็นอันเดียวกัน แต่ก็ยังมีปัญหาว่า วิญญาณเกิดในอันดับไหนในหมูนามธรรมเหล่านี้ ผู้ศึกษาธรรมเมื่อศึกษาชั้น ๕ ก็ย่อมพบว่าเรียงวิญญาณไว้ภายหลังว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ว่าในการแสดงการเกิดของวิญญาณทางอายตนะ คือวิญญาณ ๖ กลับแสดงว่าวิญญาณเกิดก่อน คืออาศัยตา และรูปเกิดจักขุวิญญาณ แล้วก็เกิดจักขุสัมผัส เกิดเวทนา แล้วก็เกิดสัญญา แล้วก็เกิดสัญญาเจตนาเป็นต้นไปตามลำดับที่เกิดทางอายตนะนี้ วิญญาณจึงเกิดก่อน ถัดจากวิญญาณจึงเกิดสัมผัส ซึ่งเว้นไว้มิได้แสดงในชั้น ๕ แล้วก็เวทนา สัญญา แล้วก็สัญญาเจตนา เป็นต้น สำหรับสัญญาเจตนาเป็นต้นนี้ ท่านอธิบายว่า ได้แก่สังขารในชั้น ๕ นั้นแหละ แต่ว่าใช้ชื่อต่างออกไป ตามลำดับที่เกิดขึ้นจึงถือว่าวิญญาณเกิดก่อน นำหน้านามธรรมหรือนามชั้นทั้งหมด ข้อนี้ก็สมกับที่ลำดับแสดงในปฏิจจสมุปบาทที่แสดงว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป จะต้องมิวิญญาณเป็นปัจจัยขึ้นก่อน นามข้ออื่นจึงบังเกิดขึ้น ฉะนั้น ในอธิบายนามรูปในปฏิจจสมุปบาทจึงตัดวิญญาณยกเอาเวทนาสัญญาและที่ต่อด้วยเจตนาผัสสะกับมนสิการสำหรับผัสสะนั้น ก็อยู่อันดับถัดจากวิญญาณดังกล่าวมาข้างต้น สำหรับเจตนาภมมนสิการนั้นก็พึงสงเคราะห์เข้าในสังขารได้ เพราะว่าคำว่าสังขารนี้สงเคราะห์เอานามธรรมทั้งปวงเข้าได้ ท่านจึงได้จัดย่อลงเป็นกุศลบ้างอกุศลบ้างดังกล่าวมาในครั้งก่อนนั้นแล้ว

จึงถึงปัญหาว่า ทำไมในชั้น ๕ จึงเรียงวิญญาณไว้ถัดจากสังขารไม่เรียงวิญญาณไว้ถัดจากรูปตามลำดับที่เกิด ว่ารูป วิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร ดังนี้ ก็ตอบได้ว่า เพราะในชั้น ๕ นั้นมุ่งสำหรับเป็นข้อที่ยกขึ้นพิจารณาทาง วิปัสสนากัมมัฏฐาน คือเป็นภูมิของวิปัสสนา อันเรียกว่าวิปัสสนาภูมิ หมายถึงเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ฉะนั้น จึงจำที่จะต้องยกเอาข้อที่พิจารณาเห็นได้ง่ายเข้าไปหายากหรือว่า

จากหยาบเข้าไปหาละเอียด จึงได้เรียงรูปไว้เป็นอันดับหนึ่ง เพราะว่ารูปนั้นเป็นของหยาบยกขึ้นพิจารณาให้เห็นได้ง่าย มาถึงนามธรรมซึ่งเนื่องเข้ามาถึงจิตใจ เวทนาก็เป็นของหยาบเป็นของคาบเกี่ยวกันอยู่ระหว่างกายและจิต จึงได้ยกเอาเวทนาขึ้นเป็นอันดับสอง แล้วถัดมาก็เป็นสัญญา เป็นสังขาร ซึ่งเรียงตามลำดับได้ เพราะว่าเป็นของที่หยาบและสัมพันธ์กันกับเวทนา เมื่อพิจารณาเห็น เวทนา สัญญา สังขาร ชัดขึ้น จึงมาถึงวิญญาน ซึ่งเป็นของละเอียด เป็นอาการแรกของนามธรรมซึ่งอาศัยอายตนะภายในและภายนอกประจวบกัน ฉะนั้น ในขั้นที่ ๕ จึงได้เรียงวิญญานไว้ท้าย

อีกอย่างหนึ่ง ได้มีบางพระสูตรได้แสดงวิญญานไว้เป็นสองสืบต่อทั้งข้างหน้า ทั้งข้างหลังคืออาศัยอายตนะบังเกิด วิญญานแล้วก็เวทนา สัญญา สังขาร แล้วก็เกิดวิญญานถัดจากสังขารอีก โดยนัยนี้ก็พึงเห็นอธิบายว่า เมื่อถึงสังขารก็เกิดวิญญานถัดจากสังขารอีกด้วย คือเมื่อเกิดความปรุงขึ้นหรือเกิดความคิดปรุงอันเป็นกองสังขารในขั้นที่ ๕ เมื่อคิดปรุงไป หรือว่าปรุงคิดไปก็รู้ไปด้วย ความที่รู้ไปด้วยนั้นก็คือวิญญาน แล้วก็เกิดผัสสะเวทนาเป็นต้นสืบเนื่องกันไปอีกเป็นทำนองเป็นวงกลม ในเมื่อกระแสความคิดไม่หยุด ดังเช่นในเมื่อบุคคล คิดถึงอะไรติดต่อกันไปนาน ๆ กระแสความคิดไม่หยุด นามธรรมเหล่านี้ก็บังเกิดสัมพันธ์กันไปเป็นวงกลม ดังจะพึงเห็นได้ว่า ในความคิดทั้งปวงนั้นก็ต้องอาศัยอายตนะ ในขณะที่นั่งคิดปรุงหรือปรุงคิดเรื่องต่าง ๆ ก็อาจไม่ใช้ตา หู จมูก ลิ้น กาย ที่เป็นประสาททั้ง ๕ แต่ใช้มโนอายตนะ กับธรรมายตนะ คือคู่ที่ ๖ แล้วก็เกิดวิญญาน ผัสสะ เวทนา สัญญา สังขาร แล้วก็เกิดวิญญานขึ้นอีก แล้วก็เวียนไปเป็นผัสสะเวทนา เป็นต้น เป็นวงกลมไปดังนี้ พึงจะอธิบายดังนี้ด้วย แต่ว่าในเมื่อความคิดที่ขาดกระแสลง ก็พึงเห็นอธิบายตามอภิธรรมที่อธิบายว่า เมื่อวิจิตรดำเนินไปถึงตทาลัมพนจิต จุตติจิต ก็สรูปเข้าไปในสังขารนี้แหละ ก็ตกภวังค์ในอารมณ์หนึ่ง ๆ ครั้นรับอารมณ์อื่น จิตก็ขึ้นจากภวังค์มาสู่วิจิตรใหม่ แล้วก็ตกภวังค์ไปอีกในอารมณ์นั้นเป็นอันว่าตามอธิบายในอภิธรรมนี้ทุกอารมณ์ที่จิตรับ จิตต้องขึ้นจากภวังค์เป็นปฏิสนธิจิตและก็มาถึงจุตติจิต แล้วก็ตกภวังค์ในทุกอารมณ์ นี่เป็นอธิบายในอภิธรรม ฉะนั้นจึงจำที่จะต้องแบ่งเขตกันดังกล่าว เพื่อให้ไม่สับสน ว่าเมื่อยังไม่สิ้นกระแสความคิด ความคิดยังสืบเนื่องเป็นกระแสไปเป็นสังขารแล้วก็เกิดวิญญานขึ้นใหม่แล้วก็เกิดผัสสะเป็นเวทนา เป็นต้น เป็นวงกลม แต่ว่าเมื่อสุดกระแสลงก็สิ้นสุดกันคราวหนึ่ง ๆ เหมือนดังอธิบายในอภิธรรมนั้น เมื่อนามธรรมบังเกิดขึ้นเป็นวงกลมวิญญานจึงอยู่หน้า

ก็ได้อยู่หลังก็ได้ เกิดขึ้นที่แรกอยู่ข้างหน้า แต่ก็เกิดขึ้นต่อจากสังขาร ดังจะเห็นได้ง่าย ๆ ว่า คิดไปก็รู้ไปด้วย ความคิดนั้นเป็นสังขาร ความรู้ไปด้วยนั้นเป็นวิญญาน

และก็ฟังทราบว่ามีผัสสะมีอยู่ แต่ในชั้น ๕ นั้นก็ไม่แสดงผัสสะ คือ ตัดผัสสะออกเสีย แต่ก็ฟังทราบว่า ในกระแสของจิตที่บังเกิดขึ้นนั้นย่อมมีผัสสะอยู่ด้วย และผัสสะนี้ก็เป็นการของจิตข้อสำคัญข้อหนึ่ง ดังที่ยกแสดงในปฏิจสุมุขบาท เพราะฉะนั้น นามรูปในปฏิจสุมุขบาท จะแสดงชี้เอาอย่างที่ท่านได้แสดงอธิบายไว้ ไม่กล่าวถึงวิญญานก็ได้ จะแสดงตามนัยชั้น ๕ ก็ได้ คือมีวิญญานด้วยต่อท้ายสังขาร แต่ว่าจะต้องอธิบาย เพราะฉะนั้น เพื่อตัดกังวลอันจะต้องอธิบายให้เข้าใจ ท่านจึงไม่ยกเอาวิญญานขึ้นมาว่าไว้อีก ซึ่งก็ฟังทำได้ เพราะนามนั้นครอบคลุมทั้งหมด ดังกล่าวมาข้างต้นนั้น และเมื่อมีนามขึ้นก็ย่อมมีรูป อันหมายถึงรูปที่เป็นอุปาทินนะคือรูปที่มีใจครอง ไม่ได้เป็นรูปที่เป็นอุปาทินนะคือเป็นศพหรือเป็นวัตถุ เมื่อมีนามจึงมีรูปที่เป็นอุปาทินนะนั้น และวิญญานย่อมเป็นปัจจัยให้รูปเป็นอุปาทินนะดังกล่าวโดยตรง ดังพระพุทธภาษิตที่แสดงไว้แปลความว่า “กายนี้ไม่นานหนอ จักนอนทับแผ่นดินปราศจากวิญญาน อันเขาทิ้งเสียแล้ว เหมือนอย่างท่อนไม้ ไม่มีประโยชน์” ฉะนั้น รูปกายที่ปราศจากวิญญานแล้ว จึงกลายเป็นอุปาทินนะคือเป็นศพ แต่เมื่อมีวิญญานอยู่ ย่อมเป็นอุปาทินนะ คือเป็นรูปกายที่มีชีวิตขึ้น วิญญานจึงเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปดังนี้

เพราะนามรูปเป็นปัจจัยเกิดสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ และอายตนะ ๖ นั้นก็ได้แก่ จักขุ ตา โสตะ หู ชานะ จมูก ชิวหา ลิ้น กายะ ก็คือกาย มนะก็แปลว่าใจเหมือนกัน แต่ว่ามนะในที่นี้หมายถึงใจที่เป็นอายตนะ คือเป็นที่ต่อวิสัยคือ อารมณ์ทั้งปวง เป็นอายตนะเช่นเดียวกับจักขุ โสตะ เป็นต้น ซึ่งเป็นที่ต่อวิสัยคืออารมณ์ของตน จักขุ โสตะ ชานะ ชิวหา กายะ นี้หมายถึงที่เป็นประสาทไม่ได้หมายถึงรูป หู รูปตา เป็นต้น ในที่นี้เรียกว่าอายตนะที่แปลว่าที่ต่อ เพราะนามรูปมีขึ้น อายตนะทั้ง ๖ นี้จึงมีขึ้น หมายถึงว่าพร้อมที่จะต่อ พร้อมทั้งจะปฏิบัติหน้าที่ในการต่อวิสัย คือสิ่งที่เป็นอารมณ์ของตนเช่นว่า จักขุก็พร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ต่อรูป ตลอดจนถึงมนะก็พร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ คือต่อกับวิสัยคืออารมณ์ทั้งหลาย ท่านอธิบายว่าวิสัยของมนะนั้นต่อกับอารมณ์ได้ทุกอย่าง แต่ว่าวิสัยของจักขุ โสตะ มานะ ชิวหา กายะ ทั้ง ๕ นี้ต่อได้เฉพาะวิสัยของตน เช่นว่าจักขุก็ต่อได้เฉพาะรูป โสตะก็ต่อได้เฉพาะเสียง แต่ว่ามนะ

นั้นต่อได้ทั้ง ๖ อย่าง ส่วนวิสัยที่เป็นเฉพาะของตนของมนะนั้นก็คือธรรมะ คือเรื่องราวมีเรื่องของรูปเสียง เป็นต้น แต่ว่าทั้ง ๖ นี้จะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ในการต่อได้ ก็จะต้องมีนามรูปนี้เป็นปัจจัยคือนามรูป รูปต้องเกิดขึ้นก่อน อันหมายถึงว่านามธรรมที่เป็นอาการของจิตใจและรูปอันเป็นอุปาทินนะ เมื่อนามรูปมีขึ้น เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดอายตนะ ๖ ขึ้น ดังนี้

เพราะสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ เป็นปัจจัยเกิดผัสสะ ในข้อนี้ก็เห็นได้ชัด เพราะเมื่ออายตนะทั้ง ๖ ปฏิบัติหน้าที่ต่อวิสัยคืออารมณ์ของตน เป็นต้นว่า จักขุก็ต่อรูป จึงเกิดผัสสะขึ้น ตามลำดับกระแสจิตนั้น เมื่ออายตนะต่อกันเกิดวิญญาณขึ้นก่อนแล้ว เกิดผัสสะ ดังที่มีแสดงไว้ว่า อาศัยตาและรูปเป็นต้นเกิดจักขุวิญญาณ อาศัยความประชุมกันของสิ่งทั้ง ๓ คือ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ เกิดผัสสะดังที่เรียกว่าจักขุสัมผัส เป็นต้น แต่ว่าในที่นี้ ได้ตัดเอาวิญญาณออกเสีย ยกเอาผัสสะขึ้นมากล่าวในลำดับ เพราะต้องการแสดงปฏิจสมุปบาททางอริยสัจ เมื่อเข้าใจดังนี้แล้วก็ย่อมจะเห็นทางสัมพันธ์กันได้ชัดขึ้น เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยเกิดผัสสะขึ้นดังนี้

เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเกิดเวทนา ข้อนี้ก็เป็นที่ไปตามลำดับสามัญ

เพราะเวทนาเป็นปัจจัยเกิดตัณหา ข้อนี้แสดงถึงสายสัมพันธ์ระหว่างวิถีจิตที่ดำเนินไป คือว่าสายวิถีจิตกับสายกิเลส และเป็นสายสัมพันธ์ที่แสดงใช้ในที่ทั้งปวงตรงกัน ก็เพราะเวทนาเป็นปัจจัยเกิดตัณหา เวทนานั้นเป็นสุขเวทนามี ทุกขเวทนามี อทุกขมสุขเวทนามี เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา เป็นกามตัณหาบ้าง ภวตัณหาบ้าง วิภวตัณหาบ้าง กล่าวอีกอย่างหนึ่ง เป็นปัจจัยให้เกิดรูปตัณหาบ้าง สัทตตัณหาบ้าง คันธตัณหาบ้าง รสตัณหาบ้าง โณภูฐัพพตัณหาบ้าง ธรรมตัณหาบ้าง คือ ตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฐัพพะ และธรรมคือเรื่องราวทั้งหลาย ถ้าเป็นสุขก็ให้เกิดกามตัณหาบ้าง ภวตัณหาบ้าง ถ้าเป็นทุกข์ก็ให้เกิดวิภวตัณหา อีกอย่างหนึ่ง เมื่อแสดงว่าเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสคือ ราคะ โทสะ โมหะ สุขเวทนามีเป็นปัจจัยให้เกิดราคะ คือความติด ความยินดี ทุกขเวทนามีเป็นปัจจัยให้เกิดโทสะ ความโกรธแค้นขัดเคือง อทุกขมสุขเวทนามีเป็นปัจจัยให้เกิดโมหะ คือความหลง เพราะไม่รู้ แต่ในสายปฏิจสมุปบาทนี้ ยกเอาตัณหาขึ้นว่า เมื่อเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ก็พึงเป็นความอธิบายดังกล่าว เวทนาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ดังนี้

สายสัมพันธ์ห่วงที่ ๘,๙

เพราะตัณหาเป็นปัจจัยเกิดอุปาทานอย่างไร ตัณหาคือความทะยานอยาก ความดิ้นรนของใจ จำแนกออกเป็นตัณหา ๓ หรือตัณหา ๖ ดังกล่าวแล้ว อุปาทานคือความยึดถือ ท่านแสดงอธิบายอุปาทาน ๔ ดังที่กล่าวแล้วเหมือนกัน กล่าวสั้นเมื่อมีตัณหาคือความอยากในสิ่งใด ก็ย่อมเกิดความยึดในสิ่งนั้น ฉะนั้น เมื่อแสดงอธิบายตัณหา ๖ มีรูปตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากในรูป เป็นต้น ก็ย่อมเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน คือความยึดถือในรูป เป็นต้น คือเมื่อมีความอยากในรูปก็ย่อมมีความยึดในรูป มีความอยากในเสียง ก็ย่อมมีความยึดในเสียง มีความอยากในกลิ่นก็ย่อมมีความยึดในกลิ่น มีความอยากในรสก็ย่อมมีความยึดในรส มีความอยากในโณภูฏัพพะ สิ่งที่ยากถูกต้อง ก็ย่อมมีความยึดในโณภูฏัพพะนั้น มีความอยากในธรรมคือเรื่องราว ก็ย่อมมีความยึดในธรรมคือเรื่องราว

รวมความว่า อยากในสิ่งใดก็ย่อมยึดในสิ่งนั้น หรือว่าเมื่อแสดงอธิบายในตัณหา ๓ กามตัณหา ความอยากในกาม ก็ย่อมมีความยึดในกาม อยากในภพ ก็ย่อมมีความยึดในภพ อยากในวิภพ คือความไม่เป็นนั่นเป็นนี่ ก็ย่อมมีความยึดอยู่ในวิภพนั้น และเมื่อพิจารณาตามที่ท่านแสดงอธิบายอุปาทาน ๔ มี กามูปาทาน ยึดถือในกาม เป็นต้น ก็จะพียงเห็นความสัมพันธ์ ดังนี้ เมื่อมีความอยากในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ และธรรมคือเรื่องราว ก็ย่อมมีความยึดอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ และธรรมคือเรื่องราว นั้น โดยเป็นกาม คือเป็นสิ่งที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ ดังนั้นจึงเรียกว่า กามูปาทาน ความยึดถือในกาม ทั้งนี้ก็เพราะว่ามีทิวฐิติคือความเห็นในรูป เสียง เป็นต้น นั้นว่าเป็นกาม คือเป็นสิ่งที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ จึงชื่อว่ายึดถือทิวฐิติคือความเห็นอีกด้วย ดังนั้นจึงเรียกว่า ทิวฐูปาทาน ความยึดถือในทิวฐิติคือความเห็น และเมื่อเป็นดังนี้ จะปฏิบัติในศีล คือจะงดเว้นอะไรก็ดีจะปฏิบัติในวัตร คือข้อประพฤติปฏิบัติอันใดก็ดี ก็เพื่อกาม มีกามเป็นที่ตั้ง จึงเป็นอันยึดถืออยู่ในศีลคือข้อที่เว้นในวัตรคือข้อที่ประพฤติปฏิบัตินั้น ๆ ด้วย ดังนี้ จึงชื่อว่า สิลัพพตูปาทาน ยึดมั่นอยู่ในศีล ในวัตร และก็ย่อมมีวาทะคือการกล่าวด้วยอำนาจแห่งทิวฐิติ คือ ความเห็นว่าเป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ในรูปเสียงเป็นต้นนั้น ๆ ด้วย จึงเป็นอันยึดถืออยู่ในวาทะว่าตน เรียกว่า อดตวาทูปาทาน ความยึดถือในวาทะว่าตน ตัณหา จึงเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ดังนี้

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเกิดภพอย่างไร อุปาทานคืออะไรได้กล่าวแล้ว ส่วนภพหรือภาวะก็ได้กล่าวแล้วว่า หมายถึงกามภพ รูปภพ อรูปภพ อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่กรรมภพ อุปบัติภพ คำว่าภพนั้นในภาษาไทยก็นำมาใช้ว่า กามภพเป็นต้น และก็เป็นทีที่เข้าใจกันว่า หมายถึงโลกหรือพิภพ หรือที่ที่ไปเกิดโดยเป็นโลกหรือเป็นสถานที่ใดสถานที่หนึ่ง แต่ว่าคำว่าโลกหรือพิภพเป็นอีกคำหนึ่ง ส่วนคำว่าภพในที่นี้ หมายถึง ๗ ตามศัพท์ว่า ความมีความเป็นหรือว่าที่มีที่เป็นอันตั้งอยู่ในจิตใจ เป็นความมีความเป็น หรือว่าเป็นที่ที่มีที่เป็นของจิตใจส่วนหนึ่ง เป็นความมีความเป็น หรือว่าที่มีที่เป็นของกายอีกส่วนหนึ่ง ภพของจิตใจนั้นบังเกิดขึ้นตั้งอยู่ในจิตใจเอง แต่ว่าภพของกายนั้นเกิดขึ้นตั้งอยู่ที่กายในภายนอก

คราวนี้เมื่อแสดงอธิบายภพ ว่าได้แก่กรรมภพ ภพคือกรรมและอุปบัติภพ ภพคืออุปบัติ และที่แสดงอธิบายว่า ได้แก่ กามภพ รูปภพ และอรูปภพนั้น พึงเข้าใจ ได้ดังนี้ กรรมที่บุคคลกระทำชื่อว่าเป็นภพอย่างหนึ่ง คือเป็นความมีความเป็นของจิตใจ อย่างหนึ่ง ดังเช่นเมื่อเป็นกรรมดีก็เป็นกรรมภพฝ่ายดีในจิตใจ คือ ปรากฏเป็น ความเป็นที่ดี ความมีดี ของจิตใจ เมื่อทำชั่วคือเป็นกรรมชั่ว ก็ปรากฏเป็น ความไม่ดี ความมีชั่ว ของจิตใจ กรรมดีและกรรมช่วนั้นเมื่อเป็นชั้นกามาวจร คือหยั่งลงในกาม หรือเที่ยวไปในกาม ก็เป็นกามภพ ส่วนความดีหรือว่ากรรมดีอันเป็นชั้นรูปฌาน คือสมาธิ ที่แน่นแน่ มีรูปเป็นอารมณ์ อันเรียกว่า รูปฌาน ก็เป็นรูปภพ เมื่อเป็นกรรมดีที่เป็น อรูปฌาน คือฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์ ก็เป็นอรูปภพ นี้เป็นกามภพ รูปภพ อรูปภพ ฝ่ายกรรม คือฝ่ายกรรมภพของจิตใจ เพราะว่ากรรมที่เป็นกามาวจรอันมีทั้งความชั่ว ทั้งความดี ที่เป็น รูปาวจร อันเป็นความดีที่เป็นชั้นรูปฌาน ที่เป็นอรูปาวจร คือ เป็นความดีที่เป็นชั้นอรูปฌาน เป็นกรรมภพที่ตั้งอยู่ในจิตใจ เกิดขึ้นในจิตใจทั้งหมด และที่พึงทราบว่าเป็นภพที่ประกอบด้วยตัณหา อุปาทาน ดังกล่าวมานั้น ดังนี้เป็นกรรมภพ

ส่วนอุปบัติภพ ภพคือความเข้าไปถึงนั้น หมายถึงภพคือ ความมีความเป็น หรือที่มีที่เป็น อันเป็นวิบากคือเป็นผลของภพ ที่เป็นกรรมภพ กรรมภพที่เป็นฝ่าย กามภพ ก็เป็นเหตุให้เข้าถึงกามภพที่เป็นส่วนผล คือเกิดเป็นหรือว่าเกิดมีภาวะที่เป็น กามอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น กรรมภพที่เป็นรูปภพ ก็เป็นเหตุให้เข้าถึงรูปภพที่เป็นผลหรือ เป็นวิบาก คือเข้าถึงภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นรูปภพขึ้น กรรมภพที่เป็นอรูปภพ

ก็เป็นเหตุให้เข้าถึงอรุปรภ ที่เป็นวิบากหรือเป็นผล คือเข้าถึงภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอรุปรภขึ้น เป็นอุบัติภททางจิตใจก่อน แล้วก็ เป็นอุบัติภททางกาย ดังจะพึงเห็นได้ดังที่ท่านแสดงไว้ ภทที่เป็นภายนอกคือเป็นความมีความเป็นหรือที่มีที่เป็นของกาย ภาวะเป็นมนุษย์เป็นสัตว์เดรัจฉาน และภาวะเป็นสัตว์นรกเป็นเปรตเป็นอสุรกาย และภาวะที่เป็นเทพ อันเป็นกามาวจรชั้นใดชั้นหนึ่ง อันสรุปว่า ภาวะที่เป็นสัตว์นรกเป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นเปรตอสุรกายเหล่านี้เป็นกามภทฝ่ายทุกคติ ภาวะที่เป็นมนุษย์เป็นเทพที่เป็นชั้นกามาวจรทั้งหลาย เป็นภทที่เป็นฝ่ายสุคติก็นับว่าเป็นกามภทด้วยกัน ภาวะที่เป็นรูปภทชั้นต่าง ๆ ก็เป็นรูปภท ภาวะที่เป็นอรุปรภต่าง ๆ ก็เป็นอรุปรภภทเหล่านี้ คืออุบัติภท ย่อมมีขึ้นเพราะกรรมภท คือเมื่อกรรมภทอันหมายถึงกรรมเป็นฝ่ายกามาวจร ถ้าเป็นบาปอกุศล ก็นำไปให้อุบัติในทุกคติ ถ้าเป็นบุญเป็นกุศลก็นำไปให้อุบัติในสุคติ รูปภทที่เป็นอุบัติภทก็เกิดจากกรรมภทที่เป็นฝ่ายรูปรภท อรุปรภทที่เป็นอุบัติภทก็เกิดจากกรรมภทที่เป็นฝ่ายอรุปรภท คือกรรมภทที่เป็นฝ่ายอรุปรภทนั่นเอง รวมความว่า กรรมอย่างใดก็ให้อุบัติอย่างนั้น คราวนี้มาพิจารณาเข้ามาดูในปัจจุบัน ก็พึงเข้าใจว่าภททุกชั้นทั้งฝ่ายกรรมทั้งฝ่ายอุบัติภทย่อมมีอยู่ในปัจจุบันนี้เอง ในจิตใจด้วยกัน

กล่าวคือ เมื่อเป็นกรรมอันใดก็ย่อมเป็นอุบัติ คือเข้าถึง อันนั้นเป็นกรรมขึ้นเมื่อใดก็เป็นอุบัติคือเข้าถึงผลเมื่อนั้น เมื่อทำกรรมดีก็เป็นกรรมดีขึ้นก็เป็นคนดีขึ้นทันที เมื่อทำกรรมชั่วก็เป็นคนชั่วขึ้นทันที กรรมดีหรือกรรมชั่วนี้คือกรรมภท ความเป็นคนดีหรือความเป็นคนชื่อนี้เป็นอุบัติภท กรรมภท และอุบัติภทมีขึ้นทันทีในปัจจุบัน

และก็อาจแบ่งได้เป็น กามภท รูปภท อรุปรภท ได้ กล่าวคือ เมื่อเป็นกรรมชั่วก็เป็นสัตว์นรก เป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นเปรตเป็นอสุรกายทางจิตใจในปัจจุบันทันที เมื่อเป็นกรรมดีก็เป็นมนุษย์เป็นเทพทางจิตใจขึ้นทันที เมื่อเป็นกรรมที่เป็นรูปภทก็เป็นรูปภทขึ้นทันที เมื่อเป็นกรรมที่เป็นอรุปรภท ก็เป็นอรุปรภทขึ้นทันทีทางจิตใจ เพราะฉะนั้น ภทจึงมีในปัจจุบันได้ดังนี้ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดภทดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงอธิบายว่า ภท คือความมีความเป็นนี้ ตั้งต้นแต่ความมีเรา ความเป็นเรา ภทนี้จึงเป็นกำเนิดของอัตตาหรืออาตมัน ตัวตน เพราะอุปาทาน

คือความยึดถือเป็นปัจจัย จึงมีความเป็นเรา คือว่ามีอัตตา มีอาตมัน ตัวตน ขึ้น อันสืบไปถึงมีของเรา ดังมีอาการที่แสดงไว้ว่า “เอตัม มม” นี้ของเรา “เอโสหสมสมิ” เราเป็นนี้ “เอโส เม อตตทา” นี้เป็นอัตตา ตัวตนของเรา ดังนี้

ความเป็นเราดังกล่าวนี้ เกิดขึ้นเพราะอุปาทานคือความยึดถือ เมื่อมีความยึดถืออยู่ในสิ่งใดก็ย่อมมีความเป็นเรา มีความเป็นของเราขึ้นอยู่ในสิ่งนั้น เมื่อมีความยึดถืออยู่ในชั้น ๕ ก็ย่อมมีความเป็นเรา มีความเป็นของเราอยู่ในชั้น ๕ นั้น ดังนี้ เป็นต้น อุปาทานจึงเป็นเหตุให้เกิดภพขึ้นดังนี้

สายสัมพันธ์ที่ ๑๐,๑๑ กับปฏิจจสมุปบาทคือ อริยสัจจพิสดาร

เพราะภพเป็นปัจจัยเกิดชาติอย่างไร ภพกับชาติดูเหมือนคล้ายกันจนถึงยากที่จะแยกออกจากกันได้ แต่อันที่จริงมีลักษณะคนละอย่าง ส่วนความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกันนั้นย่อมมีอยู่ ถ้าไม่พิจารณาให้ถ่องแท้ก็จะจับปนกันไป มิใช่แต่จำเพาะสองอาการนี้เท่านั้น แม้อาการอื่นก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน

“ภพ” นั้นได้กล่าวแล้วว่า มีความหมายตรงตัวตามคำแปลว่า ความเป็นความมี ภพภายในก็ตั้งขึ้นในจิตใจ ภพภายนอกตั้งขึ้นที่กาย แต่ว่าในที่นี้มุ่งถึงภพภายใน คือตั้งขึ้นที่จิตใจ อันได้แก่ความเป็นความมี โดยเป็นกรรมและเป็นอุปบัติคือความเข้าไปถึง ฉะนั้น จึงมีปัญหาว่า ความเข้าไปถึงนั้นเข้าไปถึงซึ่งอะไร ก็ตอบได้ว่า เข้าไปถึงซึ่งชาติ คือความเกิด อุปบัติคือความเข้าไปถึง นี้เป็นภพ ส่วนความเกิดเป็นชาติสืบจากภพดังกล่าว ภพคือความเข้าไปถึงก็คือเข้าไปถึงซึ่งชาติ

“ชาติ” คือความเกิด แสดงโดยทั่วไปก็เช่นว่า ความเกิด โดยเป็นมนุษย์แห่งมนุษย์ทั้งหลาย โดยเป็นสัตว์เดรัจฉานแห่งสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย ดังนี้ เป็นต้น ธรรมแสดงอธิบายถึงชาติ โดยทั่วไปก็แสดงว่าความเกิด ความเกิดขึ้น ความปรากฏขึ้นของชั้นทั้งหลาย ความได้อายตนะ ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นลักษณะของชาติ คือความเกิดที่แสดงโดยทั่วไป ธรรมอธิบายที่เป็นพระพุทธานิยายในพระสูตรหนึ่งได้แสดงว่า

ถ้าภพไม่มี ชาติคือความเกิดเป็นมนุษย์เป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นต้นก็ย่อมไม่มี และภพนั้นก็ทรงแสดงชี้เอา กามภพ รูปภพ อรูปภพ ดังกล่าวนั้น กล่าวสั้นภพคือความเป็นความมี มีกรรม มีอุปบัติ เป็นกรรมเป็นอุปบัติตั้งขึ้นในจิตใจก่อน เมื่อเป็นดังนี้ ก็มีชาติต่อทันที ภพที่เป็นกรรมนั้นเป็นเหตุแห่งภพที่เป็นอุปบัติ ภพที่เป็นอุปบัตินั้นจะเป็นอุปบัติขึ้นได้ก็ต้องมีชาติต่อไปทันที เพราะอุปบัติคือความเข้าถึง เข้าถึงซึ่งชาติคือความเกิดดังกล่าว เมื่อมีอุปบัติจึงมีชาติขึ้นทันที โดยเป็นมนุษย์เป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นต้น

พิจารณาดูถึงภพชาติในปัจจุบัน ก็จะพึงเห็นได้ว่าย่อมมีอยู่ เพราะว่าภพที่เป็นกรรมปัจจุบันก็มีอยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงมีภพที่เป็นอุปบัติในปัจจุบัน และก็จึงมีชาติในปัจจุบัน ดังเช่น ได้กระทำการกรรมชั่วก็เป็นภพชั่วขึ้นในปัจจุบัน ตั้งขึ้นในใจทันที เป็นเหตุให้เกิดภพที่เป็นอุปบัติ คือความเข้าถึงในปัจจุบันขึ้นทันที คือเข้าถึงชาติที่ชั่ว กล่าวรวมกันว่า เข้าถึงความเกิดขึ้นเป็นคนชั่วทันที เพราะว่ากรรมส่ง เมื่อกระทำความดีก็ตรงกันข้าม กรรมดีเป็นกรรมภพตั้งขึ้นในใจ และก็ส่งให้ได้อุปบัติภพ คือความเข้าถึงซึ่งชาติของคนดี ได้แก่เข้าถึงความเกิดเป็นคนดีขึ้นทันที ฉะนั้น ความเป็นคนชั่วหรือความเป็นคนดีนี้จึงเป็นภพเป็นชาติที่มีในปัจจุบันทุกขณะที่กระทำการกรรมชั่วหรือกรรมดี ภพกับชาติย่อมซับซ้อนกันอยู่ดังนี้ และก็พึงเข้าใจว่า ย่อมเนื่องมาจากอุปาทานเนื่องมาจากตัณหาเป็นต้น ตลอดขึ้นไปถึงอวิชชาที่เป็นปัจจัยต้นเดิมเป็นสายเดียวกัน

อีกอย่างหนึ่ง ภพที่มีความหมายดังที่อธิบายว่า ได้แก่ ความมีความเป็น คือความมีเราความเป็นเราขึ้น อันเป็นกำเนิดของอัตตาหรืออาตมันตัวตน ซึ่งเป็นที่รวมของกรรมและอุปบัติ สืบไปถึงอวิชชาดังกล่าวแล้ว เมื่อเป็นอัตตาหรืออาตมันตัวตนขึ้นดังนี้ ก็ต้องเป็นชาติขึ้นสืบต่อไปทันที เพราะว่าอัตตา หรืออาตมันนั้น จะต้องเกิดเป็นอะไร คือว่า เป็นมนุษย์หรือเป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นต้น หรือกล่าวสรุปอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นคนดี หรือเป็นคนชั่วเป็นต้น จะปรากฏภาวะเป็นมนุษย์หรือเป็นสัตว์เดรัจฉานเป็นต้น หรือเป็นคนดีหรือเป็นคนชั่วตั้งนั้นก็ด้วยชาติคือความเกิด ซึ่งจะต้องสืบมาจากภพทันที คือเมื่อภพเป็นอัตตา หรืออาตมันขึ้นแล้ว ก็ต้องมีชาติว่าอัตตาหรืออาตมันนั้นเกิดเป็นคนดีหรือเกิดเป็นคนชั่วเป็นต้น แม้เพราะเหตุนี้ ภพจึงเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

เพราะชาติเป็นปัจจัยเกิดชราและมรณะอย่างไร ข้อนี้ย่อมเห็นได้ง่าย แต่ก็พึงเข้าใจว่าที่เห็นได้ง่ายนั้นก็คือชราและมรณะที่มีลักษณะดังที่เข้าใจกันทั่วไป คือ ชราได้แก่ความทรุดโทรมของชั้นรชของอายตนะ มรณะได้แก่ความแตกสลายของชั้นรชอีกอย่างหนึ่ง ชรามรณะที่เป็นปัจจุบัน เมื่อพบชาติที่เป็นปัจจุบัน ชรามรณะก็เป็นปัจจุบันสืบต่อกันไป เพราะเมื่อเป็นชาติคือความเกิดขึ้น สิ่งที่เกิดขึ้นนั้นก็ทรุดโทรมเป็นชราแล้วก็แตกสลายเป็นมรณะ ชรามรณะอย่างละเอียดนั้นย่อมมีอยู่ทุกขณะจิตกับทุกขทั้งหลายที่แสดงไว้ ได้แก่โสกะความแห้งใจ ปริเทวะความคร่ำครวญใจ ทุกขะความไม่สบายกาย โทมนัสสะความไม่สบายใจ อุปายาสะความคับแค้นใจ ก็ย่อมเกิดขึ้นรวมอยู่ในหมวดชรามรณะ แม้ทุกขเหล่านี้ก็ย่อมมีอยู่เสมออย่างละเอียดแล้ว ก็ย่อมมีอยู่ทุกขณะจิตที่ยังมีอวิชชาเช่นเดียวกัน

ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ และทุกขทั้งหลายดังนี้ การพิจารณาปฏิจ-
สมุปบาทในปัจจุบันย่อมจะทำให้ได้มองเห็นอริยสัจซึ่งมีอยู่เป็นปัจจุบันธรรม เพราะว่า
ปฏิจสมุปบาทนี้ ก็คืออริยสัจโดยพิสดารนั่นเอง ดังจะพึงเห็นได้ว่า อริยสัจ คือทุกข
และสมุทัยทั้งสองนี้เรียกว่าเป็นอริยสัจสายสมุทัยวาระ คือเป็นสายเกิด เกิดอะไร
ก็คือเกิดทุกขเป็นสายเกิดทุกข มี ๒ คือ ทุกข และสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข ๒ นี้
เองมาแสดงโดยพิสดาร ในปฏิจสมุปบาทสายสมุทัยวาระเป็น ๑๒ อากาและทั้ง ๑๒
อากาการนี้ก็ให้แก่ทุกขและสมุทัยนั่นเอง

ในการพิจารณาปฏิจสมุปบาทนั้นก็จับขึ้นมาพิจารณาทีละคู่เช่นเดียวกับอริยสัจ
ที่แสดงเป็นคู่ ดังคู่ทุกขและสมุทัยนี้จะพึงเห็นได้ว่าแสดงผลก่อน แล้วจึงแสดงเหตุ
ทุกขเป็นผล สมุทัยเป็นเหตุ คราวนี้ผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติศึกษาก็ย่อมไม่รู้ว่า อะไรเป็นทุกข
อะไรเป็นสมุทัย พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงอธิบายไว้ว่า ทุกขนั้นให้แก่ชาติ ชรา มรณะ
เป็นต้น สมุทัยนั้นให้แก่ต้นเหตุทั้งสามดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ดังที่พึงเข้าใจว่า
ได้ทรงให้คำอธิบายโดยปริยาย คือทางอันหนึ่งสำหรับที่จะให้พอทราบพอเข้าใจ

แต่ว่าตามทางที่ทรงบัญญัติ ทรงพิจารณามาเองตามที่ตรัสแสดงไว้ในพระสูตร
ทั้งหลายนั้น ทรงจับทุกขและสมุทัยขึ้นมา พิจารณาโดยอากา ๑๒ ในปฏิจสมุปบาทนี้
แต่ว่าจับขึ้นมาพิจารณาทีละคู่แล้วก็สาวเข้าไป และก็จับเอาชรามรณะนี้แหละขึ้นมา

พิจารณาก่อน ก็เป็นเรื่องที่สืบต่อมาจากเมื่อทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้ คือ เป็นพระสิทธัตถราชากุมาร ได้ทรงเห็นเทวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ คนแก่ คนเจ็บ คนตายนั้นก็คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตายนั่นเอง ก็ทรงจับพิจารณา จนเห็นชัดว่า ชรา มรณะ และโสกะ เป็นต้น เป็นผลคือเป็นทุกขนั้นเอง ทุกข์เป็นผลชาติเป็นสมุทัย นี่เท่ากับทรงพิจารณาทุกข์และสมุทัยเป็นคู่ที่ ๑ แล้วก็ทรงสืบสาวเข้าไปอีก แม้มรณะก็เป็นผล ภพเป็นสมุทัย นี่เป็นคู่ที่ ๒ แม้ภพก็เป็นผล อุปาทานเป็นสมุทัย นี่ก็เป็นคู่ที่ ๓ และต่อ ๆ กันไป แม้อุปาทานก็เป็นผล ตัณหาเป็นสมุทัย แม่ตัณหาก็ เป็นผล เวทนาเป็นสมุทัย แม่เวทนามก็เป็นผล ผัสสะเป็นสมุทัย แม่ผัสสะก็เป็นผล สฬายตนะเป็นสมุทัย แม่สฬายตนะก็เป็นผล นามรูปก็เป็นสมุทัย แม่นามรูปก็เป็นผล วิญญาณเป็นสมุทัย แม่วิญญาณก็เป็นผล สังขารเป็นสมุทัย แม่สังขารก็เป็นผล อวิชชา เป็นสมุทัย เป็น ๑๑ คู่ ดังนี้ ก็คือทุกข์และสมุทัยนั่นเอง พิจารณาทุกข์และสมุทัยเป็น ๑๑ คู่ คู่แรกก็คือชรา มรณะกับชาติ คู่สุดท้ายก็คือสังขารและอวิชชา

เพราะฉะนั้น จึงเป็นอริยสัจที่พิสดาร ย่อลงมาเป็น ๒ คือทุกข์ และทุกข์สมุทัย ในอริยสัจ ๔ พิสดารก็เป็น ๑๑ คู่ ซึ่งแสดงว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณา สืบสาวเข้าไป ดังนี้

อนุโลม ปฏิโลม วัฏฏะ ๓ อริยสัจ ๒ สายสมุทัย

ในพระสูตรก็ได้แสดงถึงวิธีพิจารณาของพระพุทธเจ้า เมื่อก่อนตรัสรู้ก็จับผล สาวเข้าไปหาเหตุ ดังที่ได้กล่าวแสดงแล้ว เมื่อวานนี้และผลนั้นเองก็เป็นเหตุปัจจัยแห่ง ผลต่อไปด้วย คือในการจับผลสาวเข้าไปหาเหตุ นั้น เหตุนั้นก็ เป็นผลแห่งเหตุที่สืบเข้าไป โดยลำดับจนถึงอวิชชา แม่อวิชชาเองก็เป็นผล ผลของอาสวะซึ่งมีอวิชชาสวะเป็นต้น ดังที่มีแสดงไว้ในบางพระสูตร และแม้จะไม่แสดง แต่ว่าก็เป็นทุกข์สัจจะนั่นเอง เพราะเหตุ ที่ทุก ๆ อาการนั้นก็ เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป คือ ต้องเกิดต้องดับ ตกอยู่ในลักษณะทุกข์สัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์

รวมความว่า อาการทุกอาการเหล่านั้นเป็นผลด้วยเป็นเหตุปัจจัยด้วย หรือว่าเป็นเหตุปัจจัยด้วยเป็นผลด้วย โดยที่เมื่อจับขึ้นมาพิจารณาเพียงคู่เดียว ก็เป็นผลอันหนึ่ง เป็นเหตุปัจจัยอันหนึ่ง หรือว่าเป็นเหตุปัจจัยอันหนึ่งเป็นผลอันหนึ่ง แต่เมื่อพิจารณาให้สืบกันเป็นสายไป คือ มาถึงห่วงที่ ๒ อันคาบเกี่ยวอยู่กับห่วงที่ ๑ ข้อที่เป็นเหตุปัจจัยในห่วงที่ ๑ ก็กลายเป็นผลในห่วงที่ ๒ หรือว่ากล่าวอีกอย่างหนึ่ง ข้อที่เป็นผลในห่วงแรก ก็กลายเป็นเหตุปัจจัยในห่วงที่ ๒ สุดแต่ว่าจะจับผลสาวเข้าไปหาเหตุหรือว่าจะจับเหตุสาวไปหาผล ฉะนั้น ในการพิจารณาทุกข์และสมุทัยนี้ จึงเป็นของละเอียดตามนัยในปฏิจจสมุบาท จะได้มองเห็นห่วงลูกโซ่ของธรรมส่วนผล ส่วนเหตุ หรือส่วนเหตุส่วนผลที่เกี่ยวข้องกันไปเป็นสายอย่างลูกโซ่

ได้มีแสดงไว้ว่า พระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสรู้แล้ว ได้ทรงพิจารณาปฏิจจสมุบาทกลับไปกลับมา สำหรับการพิจารณาจับผลย้อนเขาไปหาเหตุก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว ส่วนการพิจารณาจับเหตุไปหาผลนั้นก็ดังที่ได้มีแสดงไว้ ซึ่งได้นำมาสวดสาธยายกันอยู่ขึ้นว่า *อวิชชาขบเจया สงขาร* เป็นต้น เพราะฉะนั้น เพื่อให้ชัดเจนจึงจะได้กล่าวซ้ำอีกครั้งหนึ่งว่า การพิจารณาจับเหตุไปหาผลดังกล่าวนั้นก็แปลความว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยเกิดวิญญาน เพราะวิญญานเป็นปัจจัยเกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยเกิดสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเกิดภวะหรือภพ เพราะภพเป็นปัจจัยเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยเกิดชรา มรณะ และโสกะ ปรีทเวะ เป็นต้น ในตอนท้าย นี้มีแสดงว่า กองแห่งทุกข์ทั้งสี่นี้ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ การพิจารณาดังนี้เรียกว่าพิจารณาโดยอนุโลมตามลำดับ ส่วนการพิจารณาจากผลเข้าไปหาเหตุ ก็คือพิจารณาว่า ชรา มรณะ และโสกะ ปรีทเวะ เป็นต้น เกิดมีขึ้นเพราะชาติ ชาติเกิดมีขึ้นเพราะภพ ภพเกิดมีขึ้นเพราะอุปาทาน อุปาทานเกิดมีขึ้นเพราะตัณหา ตัณหาเกิดมีขึ้นเพราะเวทนา เวทนาเกิดมีขึ้นเพราะผัสสะ ผัสสะเกิดมีขึ้นเพราะสฬายตนะ สฬายตนะเกิดมีขึ้นเพราะนามรูป นามรูปเกิดมีขึ้นเพราะวิญญาน วิญญานเกิดมีขึ้นเพราะสังขาร สังขารเกิดมีขึ้นเพราะอวิชชา พิจารณาดังนี้เรียกว่าพิจารณาโดยปฏิโลมหรือทวนลำดับ

จะยกตัวอย่างโดยอนุโลม อวิชชากับสังขารเป็นห่วงที่ ๑ สังขารกับวิญญาณเป็นห่วงที่ ๒ เป็นต้นไป อวิชชาเป็นสมุทัย หรือว่าเป็นเหตุเป็นปัจจัย สังขารเป็นผลนี้คือสมุทัยและทุกข์ โดยอนุโลมนั้นจึงจับเอาสมุทัยขึ้นเป็นต้น ผลขึ้นเป็นปลาย หรือว่าทุกข์ซึ่งเป็นผลขึ้นเป็นปลาย คราวนี้มาถึงห่วงที่ ๒ สังขารที่เป็นผลในห่วงที่ ๑ นั้นก็มาเป็นสมุทัยหรือว่าเป็นเหตุ ปัจจัยในห่วงที่ ๒ วิญญาณก็เป็นผล หรือเป็นทุกข์ที่เป็นส่วนผล การพิจารณาโดยอนุโลมดังนี้จึงจับสมุทัยหรือเหตุปัจจัยขึ้นก่อน ผลทีหลังเมื่อจับเข้าอริยสัจก็เท่ากับพิจารณาสมุทัยก่อนแล้วจึงทุกข์ คือเรียงเป็นสมุทัยและทุกข์ ส่วนโดยปฏิโลมนั้นห่วงสุดท้ายของอนุโลมคือชาติ และชรา มรณะ มาเป็นห่วงที่ ๑ จับเอาชรา มรณะ และโสกะเป็นต้น ซึ่งเป็นผลหรือทุกข์ที่เป็นผลขึ้นพิจารณาก่อนแล้วจึงถึงเหตุคือชาติ ซึ่งเป็นสมุทัยหรือเหตุปัจจัยห่วงสุดท้าย มาเป็นห่วงที่ ๑ ของปฏิโลม ห่วงถัดสุดท้ายก็มาเป็นห่วงที่ ๒ ของปฏิโลม คือว่าชาติกับภพ จับชาติที่เป็นผลขึ้นมาพิจารณาก่อน สวาเข้าไปหาสมุทัยหรือเหตุปัจจัยคือภพ การพิจารณาโดยปฏิโลมดังนี้จึงเป็นการพิจารณาเหมือนอย่างที่เราเรียงไว้ในอริยสัจจ์ คือ ทุกข์ สมุทัย เรียงผลไว้ก่อนแล้วจึงเหตุ แต่โดยนัยปฏิโลมนี้ สมุทัยหรือเหตุปัจจัยในห่วงที่ ๑ คือชาติก็มากลายเป็นผลในห่วงที่ ๒ ซึ่งสวาหาเหตุเข้าไปอีกโดยลำดับ เพราะฉะนั้นการพิจารณาอริยสัจจ์ตามทางปฏิจจสมุปบาทนี้ จึงเป็นการหัดพิจารณาอย่างละเอียดทำได้ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม

และที่พึงทราบไว้ว่า สิ่งที่เป็นทุกข์เป็นสมุทัย หรือสิ่งที่เป็นสมุทัยเป็นทุกข์นั้น ไม่ได้ยึดตัวอยู่อย่างเดียว เหมือนอย่างในปฏิจจสมุปบาทที่เปรียบเทียบดังเป็นลูกโซ่ ๑๑ ห่วงนั้น เมื่อจับพิจารณาห่วงที่ ๑ สิ่งนี้เป็นสมุทัยสิ่งนี้เป็นทุกข์ หรือว่าสิ่งนี้เป็นทุกข์สิ่งนี้เป็นสมุทัย ครั้นมาถึงห่วงที่ ๒ ก็เปลี่ยนไป กล่าวคือ สิ่งที่เป็นอย่างหนึ่งอันเป็นปัจจัยนั้น เมื่อปัจจัยนั้นเลื่อนไปสิ่งนั้นกลายเป็นอดีตก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ที่เป็นอนาคตก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ว่าเนื่องกันไปเป็นสายดังนี้ จึงเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทธรรม คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นทั้ง ๑๒ ข้อ เมื่อนับเป็นห่วงก็ได้ ๑๑ ห่วง ย่อมสรุปลงได้เป็นวัฏฏะคือเป็นวน ๓ ได้แก่กิเลส กรรม วิบาก วัฏฏะคือวน ๓ นี้คือ กิเลสเป็นเหตุให้กระทำความกรรม กรรมก็ส่งวิบากคือผล ผลก็เป็นเหตุให้เกิดกิเลสขึ้นอีก จึงวนกันไปเป็นวงกลมดังนี้ จึงเรียกว่า วัฏฏะ ที่แปลว่าวน

ธรรม ๑๒ ข้อ ก็สังเคราะห์เข้าในวิภูฏะทั้ง ๓ นี้ คือ อวิชชาเป็นกิเลส สังขาร เป็นกรรม วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นวิบากคือผล อวิชชาที่เป็น กิเลสก็เป็นเหตุให้กระทำการคือให้เป็นสังขารขึ้นมา สังขารที่เป็นกรรมก็เป็นเหตุให้เกิดวิบากคือผลขึ้นมา อันได้แก่วิญาณจนถึงเวทนานั้น คราวนี้เวทนาที่เป็นตัววิบาก นี้ก็เป็นเหตุให้เกิดกิเลสขึ้นมาอีก คือตัณหา อุปาทาน ตัณหา อุปาทานก็เป็นเหตุให้ กระทำการขึ้นมาอีก คือภพที่เป็นกรรมภพ ภพที่เป็นกรรมภพก็เป็นเหตุให้เกิดวิบาก คือผลขึ้นมาอีก คือภพที่เป็นอุปบัติภพ และชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น

คราวนี้เมื่อจะแสดงอธิบายให้เป็นวงกลม ก็แสดงอธิบายได้ต่อไปอีกว่า ภพที่เป็นอุปบัติภพ และชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นที่เป็นตัววิบากคือผลนั้น ก็เป็นเหตุให้เกิดอวิชชาขึ้นมาอีก ก็วนไปหากิเลสคืออวิชชาขึ้นมาใหม่ อวิชชาที่เป็นเหตุให้เกิดกรรมคือสังขารขึ้นอีก ดังนี้เป็นต้น เป็นอันวนไปเป็นวงกลม และจะพึงเห็นได้ว่าวนอยู่ในจิตใจนี้เอง แม้ในปัจจุบัน ดังจะยกตัวอย่างให้เห็นได้ว่า กิเลส เช่นว่า รูปตัณหา ความอยากในรูป ซึ่งก็สืบเนื่องมาจากอวิชชาบังเกิดขึ้นก็เป็นเหตุให้กระทำการตั้งต้นแต่ก่อเจตนาคือความจงใจเพื่อจะดูรูป จึงได้ทำการดูรูปโดยอาศัยตา ดูนี้ก็เป็นการดูรูป เพราะว่าจะต้องมีกระทำ กระทำการดูรูปที่อยากจะดูนั้น ตั้งต้นแต่มีเจตนาอยากจะดูแล้วก็ทำการดูนี้ก็เป็นการดู คราวนี้เมื่อเป็นกรรมก็ก่อวิบากคือผล ได้แก่การเห็นรูปแล้ว ก็ได้เวทนาคือสุขหรือทุกข์จากการเห็นรูปนั้น การเห็นรูปและสุขหรือทุกข์ที่เป็นเวทนาที่เกิดจากการเห็นรูปนั้นก็ก่อกิเลสขึ้นอีก คือว่าก่อรูปตัณหา หรือว่าก่อราคะ โทสะ โมหะ ขึ้นอีก เพิ่มเติมอวิชชาให้มากขึ้นอีก ซึ่งเป็นฝ่ายกิเลส กิเลสก็เป็นฝ่ายให้กระทำการต่อไปอีกดังนี้ จึงพึงเห็นได้ว่า ในปัจจุบันนี้เอง วิภูฏะคือ ความวนแห่งกิเลสกรรมวิบากย่อมครอบงำจิตใจของบุคคลอยู่ดังนี้เป็นปกติ และวิภูฏะทั้ง ๓ นี้ เมื่อแยกออกไป โดยพิสดารก็ได้แก่ปฏิจจสมุปปาธ ๑๒ ข้อนี้เอง ซึ่งจะจับเอาข้อไหนขึ้นมาหรือว่าจะจับเอาห่วงไหนขึ้นมาก่อนก็ได้ จะสาวไปข้างหน้าจะสาวไปข้างหลังก็ได้ โดยพิสดารก็ ๑๒ ข้อ ย่อออกมาก็เป็นวิภูฏะ ๓ ย่อออกมาอีกก็คือ ทุกข์และทุกขสมุทัย คืออริยสัจ ๒ สายสมุทัย ซึ่งเป็นอันเดียวกัน

นิโรธวาร, อริยสัจจ ๒ สายนิโรธ ปฏิจสุมุปาบทสายอริชชา-วิชชา-วิบากชั้น

ปฏิจสุมุปาบท สายนิโรธวารคือ วาระดับนั้นท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้แล้วได้ทรงพิจารณา ก็พึงทราบว่ ในขณะที่ทรงพิจารณาสายดับนี้ ทรงดับอริชชาและอาการอื่นที่เนื่องกับอริชชาได้ตลอดแล้ว ตามที่ท่านแสดงไว้ว่า ทรงพิจารณานั้นคือทรงพิจารณาว่าเพราะอริชชาดับ สังขารดับ เพราะสังขารดับวิญญานดับ เพราะวิญญานดับนามรูปดับ เพราะนามรูปดับสพายตนะดับ เพราะสพายตนะดับผัสสะดับ เพราะผัสสะดับเวทนาดับ เพราะเวทนาดับตัณหาดับ เพราะตัณหาดับอุปาทานดับ เพราะอุปาทานดับภพดับ เพราะภพดับชาติดับ เพราะชาติดับชรามรณะและโสกะปริเทวะ เป็นต้นดับกองทุกข์ทั้งสี่ดับอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ก็มีข้อที่พึงทำความเข้าใจดังต่อไปนี้

ปฏิจสุมุปาบทสายดับนี้ นับเข้าในนิโรธสัจจะ สัจจะ คือนิโรธความดับทุกข์ในอริยสัจจทั้ง ๔ แต่มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงทางดับนั้น ก็พึงเข้าใจว่าเป็นมรรคที่พระพุทธเจ้าได้ทรงพบและได้ทรงปฏิบัติเมื่อก่อนจะตรัสรู้ ตั้งแต่ได้ทรงพบมัชฌิมาปฏิปทาข้อปฏิบัติอันเป็นทางกลางดังแสดงในปฐมเทศนานั้น อันได้แก่มรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิความเห็นชอบเป็นต้น มีสัมมาสมาธิความตั้งใจมั่นชอบเป็นที่สุด ในมรรคมืองค์ ๕ นี้ สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า ก็ได้แก่ญาณความหยั่งรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ที่แสดงโดยทั่วไป หรือญาณคือความหยั่งรู้ในอริยสัจจ ๒ สาย ได้แก่สายทุกข์และสายสมุทัยดังแสดงในพระญาณที่ ๓ ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ คืออัสวักขยญาณหรือว่าญาณคือความหยั่งรู้มีวัตถุ ๘ ซึ่งรวมความเข้ามาก็คือญาณคือความหยั่งรู้ในอริยสัจจที่แสดงโดยทั่วไปนั้นแหละ และญาณในอริยสัจจทั้ง ๔ นี้ ก็เกิดขึ้นจากปัญญาที่ทรงพิจารณา แสดงตามนัยปฏิจสุมุปาบท ก็ทรงพิจารณาจับ ชรามรณะ และโสกะ เป็นต้น ซึ่งเป็นส่วนผลย้อนไปหาเหตุปัจจัยหรือสมุทัย จึงได้ทรงพบว่า ชาติเป็นสมุทัย เป็นเหตุเป็นปัจจัยของชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น และก็ทรงพิจารณาจับว่า แม้ชาติก็ยังเป็นผล เพราะยังมีสมุทัยเหตุปัจจัยอื่นอีก จึงได้ทรงค้นพิจารณาไปโดย

ลำดับตั้งนี้จนถึงได้ทรงพบอวิชา ว่าเป็นสมุทัยเป็นเหตุปัจจัย ที่เป็นต้นของผลและสมุทัยหรือเหตุปัจจัยอื่น ๆ ทั้งหมด พระญาณที่ได้หยั่งรู้เป็นปฏิเวธ คือความรู้แจ่มแจ้งแทงตลอดเข้าไปจนถึงอวิชา ตั้งนี้ก็จัดเข้าได้ในพระญาณ คือความหยั่งรู้ในอริยสัจ ๒ สาย คือสายทุกข์และสายอาสวะ สายอาสวะนั้นก็ให้แก่พระญาณที่หยั่งรู้ในอาสวะ ในเหตุเกิดอาสวะ ในความดับอาสวะ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ และก็พึงทราบว่าเป็นอาสวะนั้นก็ให้แก่ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ดังที่ได้แสดงอธิบายแล้ว ฉะนั้น กล่าวโดยความก็คือ ทรงพบอวิชชาอันเอง

เมื่อได้ทรงค้นคว้าพิจารณารู้แจ่มแจ้งแทงตลอดเข้าไปถึงสมุทัยหรือเหตุปัจจัย อันเป็นต้นเดิมที่สุดตั้งนี้แล้ว จักขุคือ ดวงตาเห็นธรรม ญาณคือความหยั่งรู้ ปัญญา คือความรู้ทั่วถึง วิชาคือความรู้อันแจ่มแจ้ง อาโลกะ คือความสว่าง จึงบังเกิดผุดขึ้น ในธรรม คือสัจจะอันได้แก่ความจริงทั้งหลาย ปรุโปร่ง ลุ่ลวงทั้งหมด เมื่ออวิชาบังเกิดขึ้นอวิชาจึงดับไป เหมือนอย่างเมื่อความสว่างบังเกิดขึ้นความมืดก็หายไป สิ่งทั้งหลายที่เคยถูกความมืดปกคลุมไว้ ทำให้ไม่เห็น จึงได้ปรากฏแจ่มแจ้งทั้งหมด ไม่บังกัน ว่านี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้มรรค นี้อาสวะนี้เหตุเกิดอาสวะ นี้ความดับอาสวะ นี้ทางปฏิบัติแห่งความดับอาสวะ เมื่อกกล่าวโดยนัยปฏิจจสมุปปาท ปฏิจจสมุปปาท คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นอันมีอาการ ๑๒ นับเป็นเหตุปัจจัยและเป็นผลได้ ๑๑ คู่ เมื่อเทียบกับห่วงลูกโซ่ ก็นับได้ ๑๑ ห่วง ก็ปรากฏแจ่มแจ้งขึ้นทั้งสายสมุทัยวารคือสายเกิด และสายนิโรธวารคือสายดับ สายสมุทัยวารนั้นก็ปรากฏแจ่มชัด ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ดังที่ได้แสดงเมื่อวานนี้ สายนิโรธวารนั้นก็ปรากฏแจ่มชัด ความปรากฏขึ้นแห่งสายสมุทัยวารนั้น ก็คือความปรากฏขึ้นแห่งทุกขสมุทัย ความปรากฏแห่งสายนิโรธนั้นก็คือความปรากฏขึ้นแห่งนิโรธธรรมทั้งมรรค คือทางปฏิบัติที่ได้ทรงดำเนินมา อันได้แก่ มรรคมืองค์ ๘ นั้น วิชาที่ปรากฏตั้งนี้คืออัสวักขยญาณดังที่ท่านได้แสดงไว้ อันทำให้ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธ คือเป็นพระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ

และเมื่ออวิชาปรากฏขึ้นตั้งนี้ วิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ทั้งสิ้นก็ปรากฏขึ้น เพราะว่าเมื่อดับอวิชาได้ ก็ดับอาการอื่น ๆ ทั้งหมดจนถึงชาติ ชรามรณะ และโสภะ ปรีทเวะเป็นต้น วิชาวิมุตติตั้งนี้จึงเป็นโมกขธรรม ที่ได้ทรงปรารถนา

จะพบเมื่อก่อนจะตรัสรู้ อันเป็นเหตุให้ได้ทรงเสด็จออกทรงผนวช ค้นคว้าแสวงหา เมื่อทรงได้วิชชาวิมุตติจึงได้ ทรงทราบว่ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว คือมรรคที่จะต้องปฏิบัติเพื่อความตรัสรู้เสร็จสิ้นแล้ว จบสิกขาคือการศึกษาแล้ว อันนับว่าเป็น อเสขะ คือไม่ต้องศึกษาปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป อันเรียกว่าเป็นผู้เสร็จด้วย ประการทั้งปวง

ในพระสูตรหนึ่งได้แสดงว่า ได้ตรัสถึงพระองค์ว่า ได้ทรงมีวิชาและวิมุตติเป็น อานิสงส์อยู่ คือเมื่อตรัสรู้แล้ว เวลาที่เหลือแห่งพระชนม์ชีพนั้น ก็ทรงมีวิชาวิมุตติ เป็นอานิสงส์ผลอยู่ คือทรงอยู่ด้วยวิชาวิมุตติ และได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ทรงแสดง ธรรมสั่งสอนตั้งพระพุทธศาสนาและพุทธบริษัทขึ้นในโลก อันท่านแสดงว่าด้วยอาศัย พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระกรุณาคุณ

ในปฏิจสุมุปาบท สายนิโรธวารนี้ พิจารณาเป็นอนุโลม และปฏิโลมได้ทั้ง ๒ ในบาลีพระวินัยแสดงรวมกันไป ทั้งสายสมุทัยวารและสายนิโรธวารว่า พระพุทธเจ้า ทรงพิจารณาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม โดยอนุโลมนั้นได้แสดงแล้ว ส่วนโดย ปฏิโลม พึงพิจารณาดังนี้ ชรามรณะและโสกะปริเทวะเป็นต้น ดับเพราะชาติดับ ชาติดับเพราะ ภพดับ ภพดับเพราะอุปาทานดับ อุปาทานดับเพราะตัณหาดับ ตัณหาดับเพราะเวทนาดับ เวทนาดับเพราะผัสสะดับ ผัสสะดับเพราะสพายตนะดับ สพายตนะดับเพราะนามรูปดับ นามรูปดับเพราะวิญญานดับ วิญญานดับเพราะสังขารดับ สังขารดับเพราะอริชาดับ ดังนี้ และเมื่อพิจารณาตามวิญญะทั้ง ๓ ซึ่งเนื่องกันเป็นวงกลม และปฏิจสุมุปาบท ก็ย่อมสงเคราะห์เข้าในวิญญะทั้ง ๓ ได้นั้น ก็พึงเห็นว่าแม้โดยปฏิโลมก็พึงพิจารณาได้ เช่นเดียวกัน สำหรับอริยสัจข้อที่ ๔ คือ มรรคสัจจะนั้นพึงเข้าใจว่าประกอบอยู่ในสาย นิโรธวารนี้ด้วย ดังที่กล่าวมานั้น เพราะต้องมีมรรคสัจจะ นิโรธสัจจะจึงจะปรากฏขึ้นได้ เพราะเป็นผล

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจว่า ในปฏิจสุมุปาบททั้ง ๒ สายนี้ มุ่งแสดงถึงธรรม ที่เนื่องกันเป็นสาย อาศัยกิเลสมีอริชชาเป็นต้น และอาการที่บังเกิดสืบเนื่องกันไปเป็น สายนั้น ก็สืบเนื่องมาจากกิเลส เมื่อดับกิเลสแล้วอาการส่วนที่เป็นวิบากขั้นก็คงดำรงอยู่ มีอยู่ จนกระทั่งดับขั้นนี้ เมื่อยังไม่ดับขั้นนี้ อาการของขั้นนี้ก็ยังมีอยู่ แต่ว่าไม่มีกิเลส

ฉะนั้น อวิชชาดับ สังขารที่เป็นกรรมดับ แต่ว่าสังขารที่เป็นกิริยาอันไม่ใช่กรรม ก็ยังมีอยู่ ดังจะพึงเห็นได้ว่า กายสังขาร การปรุงทางกาย วจีสังขารการปรุงทางวาจา จิตตสังขารการปรุงทางใจ ก็ยังมีอยู่ เพราะยังต้องทำอะไรทางกาย ยังต้องพูดอะไรทางวาจา และยังต้องคิดนึกต่าง ๆ แต่ว่าเมื่อยังมีวิชชานั้นสังขารดังกล่าวนี้ว่าเป็น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม แต่เมื่อดับอวิชชาได้แล้ว สังขารดังกล่าวก็เป็นเพียง กายกิริยา กิริยาที่กระทำทางกาย วจีกิริยาที่กระทำทางวาจา มโนกิริยา กิริยาที่กระทำทางใจ เพราะไม่มีอวิชชา อันหมายถึงว่าไม่มีตัณหาอุปาทาน ไม่มีภพคือความยึดถือ เป็นอัตตาเป็นเราเป็นของเราในสังขารคือการปรุงแต่งทั้งปวงนั้น จึงเป็นกิริยาไม่เป็นกรรม วิญญาณก็มีอยู่ นามรูปก็มีอยู่ ผัสสะก็มีอยู่ เวทนาก็มีอยู่ แต่ว่าไม่มีตัณหา เวทนาไม่เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา คือยังมีเสวยสุข เสวยทุกข์ เสวยภาวะเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข แต่ว่าไม่มีตัณหาในเวทนา เพราะไม่มีอวิชชา ไม่มีอุปาทาน ไม่มีภพที่เป็นกรรมภพและอุปัตติภพ และไม่มีชาติ ชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ซึ่งสืบเนื่องมาจากอวิชชา ตัณหา อุปาทาน แต่อย่างยิ่งมีชาติ ชรา มรณะที่เป็นธรรมดาของสังขารคือวิบากขันธ์ วิบากขันธ์นั้นย่อมมีชาติ มีชรา มีมรณะ ก็พึงทราบความต่างกันว่า ชาติ ชรา มรณะ ที่สืบเนื่องมาจาก อวิชชา ตัณหา อุปาทานนั้น ย่อมมีเรามีของเรา มีตัวตน ของเราอยู่ในชาติ ชรา มรณะนั้น แต่ว่าเมื่อดับอวิชชาได้ ดับตัณหา อุปาทานได้ ก็เป็นอันดับเรา ดับอัตตาดำรงตน ดับเรา ดับของเรา ดับอัตตาดำรงตนของเราในชาติ ชรา มรณะ ชาติชรา มรณะจึงเป็นธรรมมูติ ธรรมนิยามคือเป็นธรรมชาติ ธรรมดาของวิบากขันธ์ แต่ว่าทุกข์คือโสกะปริเทวะเป็นต้นไม่มี ดับไปหมด เพราะเป็นอาการของใจที่สืบเนื่องมาจากอวิชชา ตัณหา อุปาทาน นั้น เพราะฉะนั้น อาการที่เป็นวิบากขันธ์จึงยังมีอยู่ คือว่าสังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปและสืบต่อไป ผัสสะ เวทนา

กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ได้ว่า เมื่อดับอวิชชาลงได้ ทรงอยู่ด้วยวิชชาวิมุตติ เป็นอานิสสผลดังกล่าวนี้ วิชชาวิมุตตินี้ก็เป็นปัจจัยขึ้นแทนที่ให้เกิดสังขารวิญญาณ เป็นต้น คือว่าอาศัยวิชชาวิมุตติ

กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า พระคุณทั้ง ๓ นั้น ก็ได้ปรุงแต่ง กาย วาจา ใจ เป็นสังขาร ในการบำเพ็ญพุทธกิจต่าง ๆ ก็อาศัยวิบากขันธ์ วิบากขันธ์ซึ่งเป็นวิญญาณ

นามรูป ผัสสะ เวทนา ที่เป็นตัววิบากอันนี้แหละปฏิบัติบำเพ็ญพุทธกิจต่าง ๆ ที่แสดงในพุทธประวัติว่าได้ทรงปฏิบัติอยู่ถึง ๔๕ พรรษา และส่วนที่เป็นวิบากชั้นนี้ก็ต้องชรา คือชรา รุท รุท ไทรม จนถึงต้องมรณะ ดับขันธไปในที่สุด แต่ว่าเพราะว่าสังกิเลสจึงไม่เรียกว่ามรณะ แต่เรียกว่า ดับขันธปรินิพพาน

อัทธาแห่งปฏิจสุมุบบาทมีอยู่ทุกกาล

ได้แสดงอธิบายปฏิจสุมุบบาทโดยอธิบายความหมายของถ้อยคำ ซึ่งถ้อยคำว่า ปฏิจสุมุบบาท มีอรรถคือเนื้อความ และพยัญชนะคือถ้อยคำหรือถ้อยความ ได้แสดงอาการทั้ง ๑๒ ของปฏิจสุมุบบาท และได้แสดงสมุทัยวารคือวาระเกิดว่ามีความเกิดขึ้นโดยเป็นปัจจัยอาศัยกันไป และโดยสมุทัยวารนี้ ได้มีอธิบายที่ทำนอธิบายกันมาเป็น อัทธาคือกาลเวลา ๓ โดยแบ่งเป็นเหตุที่เป็นอดีต ผลที่เป็นปัจจุบัน เหตุที่เป็นปัจจุบัน ผลที่เป็นอนาคต และพระอาจารย์ได้อธิบายขยายออกเป็นเหตุที่เป็นอดีต ๕ ผลที่เป็นปัจจุบัน ๕ เหตุที่เป็นปัจจุบัน ๕ ผลที่เป็นอนาคต ๕ เป็น ๒๐ อาการ และได้นำเอาพระพุทธานิยายในพระสูตรมาแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายไว้อย่างไร ซึ่งในพระสูตรหนึ่งก็มีคำอธิบายที่เป็นพระพุทธานิยายนั้น อันจะนำไปเข้าใจว่าเป็นอัทธาคือกาลเวลาดังกล่าวนั้น และพระพุทธานิยายในที่อื่นที่แสดงถึงความบังเกิดขึ้นสืบเนื่องกันเป็นสายและอธิบายอันจะพึงสงเคราะห์เข้าได้ในวิภูฏะและในอริยสัจ กับที่เป็นพระพุทธานิยายอีกหลายแห่ง

ฉะนั้น จะพียงนำไปเข้าใจได้ว่า ปฏิจสุมุบบาทเป็นธรรมที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบัน เป็นปัจจุบันธรรม เมื่อพิจารณารวมกัน จากอธิบายในที่ทุก ๆ แห่งแล้วก็พึงจับความรวมเข้าโดยย่อว่า อริยสัจทั้ง ๔ วิภูฏะทั้ง ๓ เป็นเหตุผลหรือเป็นผลเหตุจึงเป็นกฎเป็นธรรม หรือจะพึงเรียกว่ากฎธรรมดาที่เป็นไปอยู่ทุกกาลสมัย ผลทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ก็ย่อมมีเหตุแห่งผลนั้น ๆ ในอดีตก็เช่นเดียวกัน ในอนาคตก็เช่นเดียวกัน ทุกข์ที่บังเกิดขึ้นในปัจจุบันนี้ก็เพราะมีสมุทัยแห่งทุกขนั้น ทุกข์ที่เกิดขึ้นในอดีตก็เช่นเดียวกัน ทุกข์ที่จะบังเกิดในอนาคตก็เช่นเดียวกันเป็นสัจจะ คือความจริงอันเดียวกัน ที่เป็นกฎธรรมดา อยู่ทุกกาลสมัย ฉะนั้น ปฏิจสุมุบบาทที่เป็นการแสดงอริยสัจอย่าง

พิสดารขึ้น หรือเป็นการแสดงวิภูษะ ๓ อย่างพิสดารขึ้น ก็เป็นกฎธรรมดาเหมือนอย่างนั้น เหมือนอย่างว่าฝนตกแดดออกในวันนี้ ก็มีเพราะมีสมุทัยของฝนและแดด ฝนตกแดดออกเมื่อวานนี้ หรือว่าเดือนที่แล้ว ปีที่แล้ว ย้อนหลังไปนานเท่าไรก็ตาม หรือฝนจะตกแดดจะออกวันพรุ่งนี้ วันมะรืนนี้ เดือนหน้าปีหน้า สืบไปข้างหน้าอีกเท่าไรก็ตาม ก็เพราะมีสมุทัยของฝนและแดดนั้นอย่างเดียวกัน ดังที่ได้กล่าวยกมา เป็นตัวอย่างไว้แล้วในการแสดงครั้งก่อน เพราะฉะนั้น จึงเป็นปัจจุบันธรรมหรือจะพึงกล่าวว่า เป็นปัจจุบันปฏิจสุมุขบาททุกกาลสมัย ชรามณะที่มีอยู่ในวันนี้ก็เพราะชาติเป็นต้น โดยการเป็นปัจจัยและเป็นผลของปัจจัยไปจนถึงอวิชชา ชรามณะในวันวานนี้หรือพรุ่งนี้ก็เช่นเดียวกัน เป็นสัจธรรมที่เป็นผลและเหตุทุกกาลสมัย และซึ่งแสดงเป็นอฏฐาคือกาลเวลาดังกล่าว ก็จะมีให้เห็นได้ว่า เมื่อเป็นผลและเหตุหรือเหตุและผลก็จะต้องมีอฏฐาคือกาลเวลา เพราะว่าทั้งสองนี้หาได้เกิดขึ้นพร้อมกันไม่ เหตุจะต้องเกิดก่อนแล้ว จึงจะมีผล ไม่ใช่เหตุและผลเกิดพร้อมกัน เพราะฉะนั้น โดยปกติเหตุจะต้องเกิดก่อน ผลเกิดทีหลัง

คราวนี้ได้จับเวลาปัจจุบันซึ่งเป็นอยู่นั้น สมมติว่าเดี๋ยวนี้ผลที่ได้รับอยู่เดี๋ยวนี้เป็นปัจจุบัน แต่ว่าเหตุของผลที่ได้รับอยู่เดี๋ยวนี้ เป็นอดีตจึงต้องเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นก่อน ผลที่เป็นปัจจุบันเดี๋ยวนี้จึงมีขึ้นได้ คราวนี้ถ้าเดี๋ยวนี้กำลังทำเหตุ หรือว่า เหตุบังเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ ผลของเหตุเดี๋ยวนี้ก็ต้องเป็นอนาคต โดยปกติก็จะต้องเป็นดังนี้ เพราะฉะนั้น อฏฐาคือกาลเวลาของปฏิจสุมุขบาทจะต้องมี เช่นเดียวกับอฏฐาคือกาลเวลาของอริยสัจ ของวิภูษะ ๓ ก็จะต้องมี ฉะนั้น ในการแสดงอธิบาย วิชชาว่ามีวัตตุ ๘ จึงได้มีความหยั่งรู้ในอดีตหรือในเบื้องต้น ในอนาคตหรือในเบื้องปลายเป็นต้นอยู่ด้วย เพราะเหตุดังที่กล่าวมา แต่ก็พึงเข้าใจว่าช่วงหรือสมัยของอฏฐาคือกาลเวลา อันได้แก่อดีต อนาคต ปัจจุบัน ดังกล่าว พึงกำหนดในช่วงที่สั้นก็ได้ ยาวก็ได้ เช่นว่า วินาทีนี้เป็นปัจจุบัน วินาทีที่แล้วเป็นอดีต วินาทีหน้าเป็นอนาคต จะให้ละเอียดยิ่งขึ้นไปกว่านี้ก็ไม่ได้ ให้เป็นช่วงที่ยาวมากไปกว่านี้ก็ไม่ได้ เช่นวันนี้เป็นปัจจุบัน เมื่อวานนี้เป็นอดีต พรุ่งนี้เป็นอนาคต เดือนนี้เป็นปัจจุบัน เดือนที่แล้วเป็นอดีต เดือนหน้าเป็นอนาคต ยิ่งขึ้นไปเป็นปี ยิ่งกว่าปีจนถึงเป็นชาติ ชาตินี้ ชาติที่แล้ว ชาติหน้า ดังนี้เป็นต้น จะทำให้ช่วงสั้นเข้ามาเท่าไรก็ได้ ขยายออกไปเท่าไรก็ได้ เรื่องนี้ก็ได้บรรยายกล่าวมาแล้วเหมือนกัน แต่เพื่อให้ชัดขึ้น จึงได้ยกกล่าวในที่นี้อีก

จึงพึงเข้าใจว่า เหตุผลหรือผลเหตุที่แสดงในปฏิจจสมุปบาทนี้ก็คือ รวมเข้าใน อริยสัจจ์ก็ดี หรือที่แสดงเป็นวิภวภู ๓ ก็ดี ก็คลุ้มไปได้ทุกช่วงของอรรถาคือกาลเวลา จะแสดงในช่วงของอรรถาคือกาลเวลาที่ละเอียดที่สุด คือเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ที่ละเอียดที่สุด หรือเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ขยายออกไปมากที่สุดเท่าไรก็ตาม ผลและเหตุหรือเหตุและผลเป็นปฏิจจสมุปบาทก็ครอบคลุมอยู่ทั้งนั้น ใช้ได้ทั้งนั้นไม่ว่า จะเป็นช่วงที่ละเอียดที่สุดเท่าไร หรือว่าหยาบยาวออกไปเท่าไร และก็พึงเข้าใจเน้น เข้าไปอีกประการหนึ่งว่า อดีต อนาคต ปัจจุบัน ย่อมมีอยู่ในช่วงนั้น ๆ อีกด้วย เป็นต้นว่า เมื่อวานนี้ก็กล่าวกันว่าเป็นอดีต แต่ว่าเมื่อวานนี้นั้นย่อมเป็นปัจจุบันของเมื่อวานนี้ ในขณะที่ทุก ๆ คนดำรงอยู่เมื่อวานนี้ ก็ชื่อว่าได้ดำรงอยู่ในปัจจุบันของเมื่อวานนี้ จะนี้ก็ว่าเมื่อดำรงอยู่ในเวลาบ่ายโมงตรงของเมื่อวานนี้ เวลาบ่ายโมงตรงนั้นก็ยังเป็นปัจจุบัน ของเวลานั้น ก่อนนั้นก็เป็อดีตต่อจากนั้นก็เป็อนาคต ปฏิจจสมุปบาทในขณะบ่าย โมงนั้นของเมื่อวานนี้ ก็ยังเป็นอรรถาคือกาลเวลาของเมื่อวานนี้ ก่อนเมื่อวานนี้ก็เช่น เดียวกัน ย่อมมีปัจจุบันของตน ๆ อยู่ทุกขณะ และก็ยังมียอดีตมีอนาคตต่อเนื่องกัน พรุ้งนี้ก็เช่นเดียวกัน ก็จะต้องมีปัจจุบันของพรุ้งนี้ เมื่อทุก ๆ คนไปถึงพรุ้งนี้ ก็จะต้อง ไปพบกับปัจจุบันของวันพรุ้งนี้ เวลาใดเวลาหนึ่งของวันพรุ้งนี้ที่ไปพบนั้นเป็นปัจจุบัน ก่อนนั้นเป็นอดีต ต่อไปก็เป็นอนาคตสำหรับวันพรุ้งนี้วันมะรืนนี้เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

เพราะฉะนั้น ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นอรรถาคือกาลเวลาเป็นปัจจุบัน เป็นอดีต เป็นอนาคต ก็เป็นสำหรับกาลเวลานั้น ๆ ของเมื่อวานนี้ก็ดีของวันนี้ก็ได้ ของพรุ้งนี้ ก็ดี เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ของทุก ๆ ช่วงเวลา พึงเข้าใจดังนี้ ฉะนั้น คำว่าเป็น ปัจจุบันธรรมที่กล่าวมาข้างต้นจึงมีความหมายดังกล่าวมานี้

อธิบายทั้งหลายจับตั้งแต่พระพุทธานิยายและอธิบายของพระอาจารย์ทั้งหลาย เมื่อประมวลกันเข้าแล้วย่อมเป็นอธิบาย เพื่อที่จะให้มีความเข้าใจในปฏิจจสมุปบาท และเมื่อได้อาศัยอธิบายทั้งปวงนั้นทำความเข้าใจดังเช่นที่กล่าวมานี้ ก็เห็นว่าจะมองเห็น สัจจะคือความจริงที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน จะทำให้พอมองเห็นค่าความของปฏิจจ- สมุปบาท รวมเข้ามาเป็นวิภวภู ๓ สงเคราะห์ในอริยสัจจ์ ๔ เมื่อเป็นสายสมุทัยวารก็ สงเคราะห์เข้าในอริยสัจจ์ ๒ คือทุกข์และสมุทัย เมื่อเป็นสายนิโรธวารก็สงเคราะห์เข้า ในอริยสัจจ์ ๒ คือนิโรธและมรรค โดยตรง ๆ สงเคราะห์เข้าในนิโรธ แต่ก็จะต้องมีมรรค เป็นทางปฏิบัติตั้งที่พระพุทธเจ้าได้ปฏิบัติมาในมรรค จึงทรงได้ปัญญาตรัสรู้ในปฏิจจสมุปบาท

การพยายามอธิบายให้ความเข้าใจในปฏิจสมุปบาทนี้ ได้มีการพยายามทำกันมาช้านานจนถึงพยายามอธิบายให้เข้าใจในอาการ ๑๒ โดยเขียนเป็นภาพก็มีดังที่ปรากฏอยู่ในภาพปฏิจสมุปบาทที่เกิดมาทางสายมหายานช้านาน แสดงอาการทั้ง ๑๒ นั้นเป็นภาพ โดยที่ได้แสดงเขียนเป็นภาพไว้ดังนี้

ผู้หญิงแก่ตาบอดเดินหลังค่อมยันไปด้วยไม้เท้า ได้แก่แก้ววิชา ก็เพราะว่าไม่รู้ไม่เห็นจึงเทียบได้กับคนตาบอด คนปั้นหม้อกำลังปั้นหม้อเทียบด้วยสังขาร เพราะว่าสังขารก็คือปรุงแต่ง จึงเทียบกับการปั้นหม้อ

วานรผู้กระโดดจากต้นไม้ต้นหนึ่งไปยังต้นไม้อีกต้นหนึ่ง เทียบด้วยวิญญูณ เพราะวิญญูณตามที่ได้อธิบาย เมื่อเป็นจตุตวิญญูณก็เคลื่อนออกจากอารมณ์หรือภพชาติ อันหนึ่งไปอุปบัติคือเข้าถึงอารมณ์หรือภพชาติอีกอันหนึ่ง ดังที่เรียกว่าปฏิสนธิวิญญูณ จึงเทียบได้กับวานรที่กระโดดจากต้นไม้ต้นหนึ่งไปถึงต้นไม้อีกต้นหนึ่ง

คนพายเรือจ้างส่งรับคนโดยสารไปในเรือจ้าง เทียบกับนามรูปก็เพราะว่านามรูปนั้นต้องอาศัยกัน นามก็ต้องอาศัยรูป รูปก็ต้องอาศัยนาม เหมือนอย่างเรือกับคนพายเรือและคนโดยสารต้องอาศัยกัน

บ้านที่มี ๖ หน้าต่าง หน้าต่างทั้ง ๖ เทียบด้วยสฬายตนะก็เพราะต้องมีอายตนะ ๖ จึงจะรับอารมณ์เป็นสัมผัสต่อไปได้

บุรุษและสตรีที่รักใคร่กันเทียบด้วยผัสสะ เพราะผัสสะก็คือความกระทบจึงเทียบด้วยบุรุษและสตรีต้องการสัมผัสของกันและกัน

คนที่ถูกลูกศรติดลูกตาอยู่ เทียบด้วยเวทนา เพราะเวทณาก็คือการเสวยอารมณ์ จึงต้องการแสดงถึงลักษณะที่เสวยอารมณ์ให้เห็นชัด

คนติดสุราผู้กระหายหิวเทียบกับตัณหา เพราะแสดงถึงความกระหายต้องการอย่างแรง

คนกำลังผลิตผลไม้จากต้นไม้เทียบกับอุปาทาน เพราะแสดงถึงความยึดถือ

หญิงมีครรภ์เทียบด้วยภพ เพราะต้องการแสดงถึงภพ คือภพเป็นต้น อันเป็นปัจจัยสืบต่อไปถึงชาติ คือความเกิด จะมีชาติคือความเกิดก็ต้องตั้งครรภ์ขึ้นมาก่อน คือจะต้องมีภพขึ้นก่อน

หญิงคนแก่และศพคนตายเทียบกับชราภพ ภาพที่แสดงอาการทั้ง ๑๒ ในปฏิจสุมุปาบทนี้ ได้มีมานาน ก็เพื่อต้องการที่จะให้ความเข้าใจให้ชัดเจนโดยภาพ

นิพพาน เหนือเหตุผล

ได้แสดงปฏิจสุมุปาบทมาโดยลำดับ ทั้งสายสมุทัยวาร และนิโรธวาร และได้แสดงภาพเปรียบเทียบอาการทั้ง ๑๒ ที่ได้มีผู้เขียนแสดงอธิบายมา เพื่อให้เป็นที่เข้าใจ ในปฏิจสุมุปาบท อันแสดงว่าได้มีการพยายามอธิบายเพื่อให้เข้าใจง่ายมาตลอดเวลา ช้านาน แต่แม้เช่นนั้นก็ยังไม่เป็นที่เข้าใจกันได้ง่าย ในข้อนี้ก็เช่นธรรมดาตนเอง เพราะถ้าเข้าใจได้ง่ายก็ต้องเป็นผู้บรรลุภูมิธรรมขั้นใดขั้นหนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลุจึงยังไม่แจ่มแจ้งอยู่นั่นเอง ในบางพระสูตรแล้วว่า ท่านพระอานนที่ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ท่านมองเห็นเข้าใจแจ่มแจ้งในปฏิจสุมุปาบท ซึ่งปรากฏว่าเป็นของง่ายสำหรับท่าน พระพุทธเจ้าได้ตรัสห้ามว่า อย่ากล่าวอย่างนั้น และก็ได้ทรงแสดง อธิบายความเป็น ปัจจัยอาศัยกันบังเกิดขึ้นแห่งปฏิจสุมุปาบท แก่ท่านพระอานนที่ดังนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อยังรู้สึกรู้ว่าไม่แจ่มแจ้งก็ให้ฟังเข้าใจอย่างที่กล่าวมานี้ แต่ว่าก็สมควรที่จะได้ศึกษา พิเคราะห์ เพราะจะทำให้มองเห็นความละเอียดลึกซึ้งของพระพุทธศาสนา และโดยเฉพาะก็จะทำให้มองเห็นเหตุผลอันเป็นปัจจัยซึ่งรวมเข้าในอริยสัจธรรม เมื่อหมั่น พิเคราะห์อยู่เนือง ๆ แล้ว แม้จะไม่มองเห็นเข้าใจแจ่มแจ้งก็จะพอมองเห็นได้บ้าง แม้อย่างราง ๆ และโดยเฉพาะจะทำให้เข้าใจในหลักของวิภูฏะ ๓ และในอริยสัจทั้ง ๔ ได้มากขึ้น

เมื่อท่านพระสารีบุตร ก่อนแต่เข้ามานับถือพระพุทธศาสนา กำลังแสวงหาธรรม ได้พบท่านพระอัสสชิกำลังเดินบิณฑบาต ก็เลื่อมใสในกิริยาที่สำรวมของท่านพระอัสสชิ จึงได้เดินตามพระอัสสชิไป และเมื่อเห็นมีโอกาสอันสมควรจึงได้ขอให้ท่านพระอัสสชิ

แสดงธรรมให้ฟัง ท่านพระอัสสชิก็กล่าวว่า ท่านไม่อาจที่จะแสดงธรรมโดยพิสดารได้ จะแสดงได้ก็แต่โดยย่อ ท่านพระสารีบุตรก็กล่าวตอบว่า ประสงค์จะฟังแต่โดยย่อ ท่านพระอัสสชิจึงได้แสดงธรรมแก่ท่านพระสารีบุตร สรุปเข้าในถ้อยคำเพียงคาถาเดียวว่า

“เย ธมฺมา เหตุปฺปภาว	ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ
เตสํ เหตุํ ตถาคคโต	พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น
เตสญฺจ โย นิโรธโ จ	และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น
เอวํวาทิ มหาสมณโณ”	พระมหาสมณะมีวาตะอย่างนี้

ท่านพระสารีบุตรได้ฟังก็เกิดธรรมจักขุคือดวงตาเห็นธรรมขึ้นทันที คาถานี้ได้เป็นที่นับถือว่าเป็นคาถาแสดงหัวใจอริยสัจจ์ ตามถ้อยคำโดยตรงนั้น ก็เป็นคาถาแสดงปฏิจฺจสมุปบาทนั่นเอง โดยตรงจึงเป็นคาถาแสดงหัวใจปฏิจฺจสมุปบาท

ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น ก็คือตรัสปฏิจฺจสมุปบาทสายสมุทัยวาร และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น ก็คือตรัสปฏิจฺจสมุปบาทสายนิโรธวาร อริยสัจจ์นั้นมี ๔ เมื่อเป็นที่นับถือว่าแสดงหัวใจอริยสัจจ์ ก็พึงทำความเข้าใจว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ ก็หมายถึงทุกขสังขจะพระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้นก็หมายถึงสมุทัยสังขจะ และความดับของธรรมเหล่านั้นก็หมายถึงนิโรธสังขจะ ส่วนมรรคสังขจะนั้นไม่มีโดยตรง พระอาจารย์จึงได้แสดงไว้ว่า ในเวลาแปลให้เติมเข้าอีกคำหนึ่งว่า และทางหรืออุปายอันนำไปถึงความดับแห่งธรรมเหล่านั้น เพื่อให้เป็นอริยสัจจ์ ๔

อีกอย่างหนึ่งแสดงอธิบายว่า คำว่า พระมหาสมณะมีวาตะอย่างนี้ ซึ่งเป็นบาทคาถาที่ ๔ ก็หมายถึงมรรคสังขจะนั่นเอง เพราะการที่ได้ตรัสแสดงสั่งสอน ก็คือเป็นการแสดงมรรคอันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับ

คาถาของท่านพระอัสสชินี้ได้เป็นที่นับถือกันมาก ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ก็ได้ใช้คาถานี้จารึกลงในแผ่นศิลาเป็นอันมาก แม้ว่าจะเป็นข้อความที่สั้นมาก แต่ก็แสดงใจความแห่งพระพุทธรูปศาสนาไว้อย่างสมบูรณ์ เพราะพระพุทธรูปศาสนานั้น คำสั่งสอนทั้งสิ้นประชุมรวมเข้าในอริยสัจจ์ดังที่ได้กล่าวแสดงไว้ข้างต้น และตามหลักอริยสัจจ์นั้นก็คือหลักเหตุผลนั่นเอง หรือผลและเหตุ โดยแสดงผล แสดงเหตุและแสดงความดับ

แห่งผล พร้อมทั้งเหตุเหล่านั้น อันเป็นที่สุดทุกข์เป็นที่พ้นทุกข์คือ นิพพาน อันรู้เป็นที่สุด คาถานี้จึงบรรจุหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไว้ทั้งสิ้น

อนึ่ง ก็พึงเข้าใจว่า แม้ว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขารจนถึงชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง ดังที่กล่าวแสดงใน สายสมุทัยวารนั้น แต่ก็ไม่ใช้หมายความว่า จะต้องเป็นอย่างนี้ตลอดไป อวิชชาอาจดับได้ และเพราะดับอวิชชาก็จะดับไปโดยลำดับ จนถึงดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ดังแสดงในสายนิโรธวาร ก็เพราะว่ายังมีอีกสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งสำคัญ อันทุกคนผู้นับถือปฏิบัติพระพุทธศาสนาจะพึงทราบ ก็คือจิต ดังที่เราเรียกกันว่าจิตใจ

จิตนี้ทุก ๆ คนมีอยู่ จิตเป็นวิญญานธาตุ คือเป็นธาตุรู้ เป็นธรรมชาติที่ปกัสสร คือผุดผ่องหรือผ่องใส แต่ว่าย่อมเศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามา แต่ว่าจิตนี้ก็มีมุตติคือหลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้ ได้มีพระพุทธภาษิตแสดงไว้ดังนี้บ่งความว่า บรรดาภิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอย่างหยาบ อันเรียกว่า วิตีกกมภิเลส กิเลสที่ทำให้ก้าวล่วงละเมิดเป็นกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ฝ่ายอกุศล ที่เป็นอย่างกลางอันเรียกว่า ปริยภูฐานกิเลส คือกิเลสที่กลุ่มมูมจิต ปล้นจิต ทำจิตให้กลัดกลุ้ม อันเป็นชั้นนิรวณ คือกิเลสที่กั้นจิตไว้ไม่ให้เกิดปัญญา และที่เป็นอย่างละเอียดอันเรียกว่า อาสวะ หรืออนุสัย อวิชชาที่รวมอยู่ในกิเลสชั้นละเอียดนี้อันเรียกว่า อวิชชาสวะ หรืออวิชชานุสัย กิเลสทั้งปวงนี้ล้วนเป็นสิ่งที่จรเข้ามาดังเรียกว่า อุปกิเลส คือไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต เสมือนอย่างแขกที่จรมา ไม่ใช่เป็นเจ้าของบ้าน ถ้าหากว่ากิเลสเป็นเนื้อแท้ของจิตเหมือนอย่างเป็นเจ้าของบ้านแล้วก็ไม่สามารที่จะละได้ แต่หาเป็นเช่นนั้นไม่ กิเลสเป็นสิ่งที่จรเข้ามาเหมือนอย่างเป็นแขก ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ จึงปฏิบัติละกิเลสได้จนถึงวิมุตติหลุดพ้นในที่สุด

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงพากเพียรปฏิบัติเพื่อโมกขธรรม คือเพื่อวิมุตติ หลุดพ้นจนทรงพบโมกขธรรม คือได้ตรัสรู้พระธรรมเป็นวิชชาความรู้แจ่มแจ้งขึ้น ทรงได้วิมุตติคือความหลุดพ้น ก็คือได้ทรงพบปฏิจสุมุบาทนี้ ทั้งสายเกิด ทั้งสายดับ และได้ทรงแสดงสั่งสอนไว้ จึงได้มีผู้ที่ได้ปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนโดยตรง ก็คือปฏิบัติในมรรคมืองค์ ๘ ประการจนสมบูรณ์ จึงได้ตรัสรู้พระธรรมตาม บังเกิดเป็นพระสงฆ์สาวกขึ้นในโลก เพราะฉะนั้น จึงได้มีแสดงไว้ว่า

บรรดาสัตว์บุคคลทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมพุทธเจ้าเป็นยอด

บรรดาสังฆตธรรมและอสังฆตธรรมทั้งหลาย วิราจธรรม คือธรรมเป็นที่สิ้น
กิเลสเครื่องข่มใจ สิ้นติด สิ้นยินดี อันได้แก่ นิพพานเป็นยอด

บรรดาสังฆตธรรมทั้งหลาย มรรคมืองค์ ๘ เป็นยอด

บรรดาหมู่คณะทั้งหลาย พระสงฆ์เป็นยอด

ฉะนั้น จึงพึงพิจารณาเห็นได้ว่า บรรดาผู้ที่ได้สดับรับฟังคำสั่งสอนของ
พระพุทธเจ้า และได้ปฏิบัติตามพระธรรม คำสั่งสอนคือมรรคมืองค์ ๘ ก็ชื่อว่าได้ปรุ
งสังขารในมรรคมืองค์ ๘ ขึ้น เพราะว่ามีมรรคมืองค์ ๘ หรือกล่าวเป็นกลาง ๆ ว่าปฏิบัติ
ธรรมทั้งสิ้นนั้น ก็เป็นสังฆตธรรมหรือเป็นสังขาร คือเป็นสิ่งที่ต้องปรุแต่ง คือต้องทำ
ต้องปฏิบัติ ไม่ได้บังเกิดขึ้นเอง ซึ่งเป็นสังขาร แต่ว่าเป็นสังฆตธรรมหรือเป็นสังขารที่
เป็นไปเพื่อทำลายอวิชชา ฉะนั้น เมื่อได้ปรุแต่งสังขารคือมรรคมืองค์ ๘ ดังกล่าวขึ้น
ก็ชื่อว่าได้ปฏิบัติเพื่อทำลายอวิชชาเป็นการปฏิบัติที่ทำให้วิญญูะสายสมุทัยวารอ่อนกำลัง
ลงไป เพิ่มกำลังแก่ปัญญาสมุปปบาทสายนิโรธวาร จนกระทั่งในที่สุดก็จักได้พบธรรมเป็น
ตัวปัญญาเป็นตัววิชาขึ้นโดยลำดับ ซึ่งเมื่อปฏิบัติไปไม่หยุด ก็จะพบสายนิโรธวารในที่สุด
อันนับได้ว่าเป็นวิชาวิมุตติ

ฉะนั้น จึงสรุปกล่าวได้ว่า เหตุและผลในปัญญาสมุปปบาท สายสมุทัยวาร
ซึ่งวนเป็นวิญญูะอยู่ตลอดเวลา ในปัจจุบันนี้ก็วนอยู่ ในอดีตก็วนมาแล้ว และวนต่อไป
ในอนาคต ก็คืออาการ ๑๒ หรือว่า ๑๑ ห่วงรวมเข้าเป็นวิญญูะ ๓ คือ กิเลส กรรม
วิบาก รวมเข้าอีกเป็นอริยสัจจ์ ๒ เป็นเหตุเป็นผล หรือเป็นผลและเป็นเหตุที่วนอยู่ดังนี้
และสำหรับพระโพธิสัตว์ผู้ค้ำคว่าหาโมกขธรรมเอง เพื่อพุทธภาวะหรือพุทธภูมิและ
บรรดาสาวกของพระพุทธเจ้า ผู้ที่มีได้ค้ำคว่าหาโมกขธรรมเอง แต่ว่าได้ฟังธรรมจาก
พระพุทธเจ้า ปฏิบัติอยู่ในมรรคมืองค์ ๘ ก็เป็นผู้ปฏิบัติสร้างเหตุและผลขึ้นอีกสายหนึ่ง
คือสายนิโรธวาร ได้แก่ปฏิบัติในมรรค เป็นเหตุเพื่อนิโรธคือความดับเป็นผล เป็นอันว่า
ได้มีเหตุผลทั้งสองฝ่ายเป็นไปอยู่คือเหตุผลฝ่ายสมุทัยวาร ได้แก่ทุกข์และสมุทัย
ฝ่ายนิโรธวารได้แก่นิโรธและมรรค ดังเราทั้งหลายในบัดนี้ก็กล่าวได้ว่า ได้มีเหตุผลทั้ง
สองฝ่ายนี้ หรือว่ากำลังเป็นไปอยู่ในเหตุผลทั้งสองฝ่ายนี้ เพราะว่ายังมี อวิชชา ตัณหา
อุปาทานอยู่ ก็เป็นไปในเหตุผลฝ่ายทุกข์และสมุทัยทางหนึ่ง มาปฏิบัติธรรมของ

พระพุทธเจ้าก็เป็นไปในเหตุผลฝ่ายนิโรธและมรรคทางหนึ่ง นี่เป็นเหตุผลทางทุกข์ เหตุผลทางนิโรธ คราวนี้ใครจะไปทางไหนมากหรือน้อยกว่ากันอย่างไรนั้น ก็สุดแต่ความประพฤติปฏิบัติ แต่รวมความเข้าแล้ว ก็เป็นไปอยู่ในเหตุและผลหรือผลและเหตุ ไม่พ้นไปจากผลและเหตุหรือเหตุและผลดังกล่าวมานี้ได้ จนกว่าจะดับกิเลสได้หมด เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย คือว่า ดับอวิชชา ก็ดับสังขาร จนถึงดับชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวงดังที่ได้กล่าวไว้ว่า บรรลุนิพพานและวิมุตตินั้น

เมื่อเป็นดังนี้ ก็เข้าถึงวิวิฏฐะหรือบรรลุนิพพาน อันเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล คือว่าเหนือเหตุผลทั้งสายสมุทัยวาร ทั้งสายนิโรธวารกล่าวคือพ้นจากทุกข์ พ้นจากเหตุเกิดทุกข์ ดับทุกข์ ดับเหตุเกิดทุกข์ไม่ต้องเป็นไปตามเหตุผลสายทุกข์ และอยู่เหนือนิโรธเหนือมรรค เพราะว่าได้เป็นผู้ปฏิบัติเสร็จกิจ ไม่ต้องปฏิบัติในมรรคอีกต่อไป เหมือนอย่างว่าเดินทางมาถึงที่สุดทางแล้ว ก็พักการเดินทางได้ ไม่ต้องเดินทางอีกต่อไป การเดินทางนั้นเท่ากับมรรค การถึงที่สุดทางนั้นเท่ากับนิโรธ ฉะนั้น เมื่อเดินทางมาถึงก็เป็นอันว่าถึงที่สุด จึงไม่ต้องทำการเดินทางเพื่อให้ถึงที่ไหนอีกต่อไป ธรรมอันเป็นที่สุดนี้คือนิพพาน อันหมายถึงธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ เป็นที่สิ้นอวิชชา สังขาร เป็นต้น ตลอดจนถึงชาติ ชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง นิพพานจึงเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลดังนี้ อันหมายถึงว่าอยู่เหนือเหตุผลทั้งสายสมุทัยวาร ทั้งสายนิโรธวาร เมื่อยังเป็นเหตุผลอยู่ไม่ว่าจะสายไหนก็ยังคงต้องมีการดำเนินไปอยู่ ยังต้องปฏิบัติอยู่ แต่เมื่อเสร็จกิจทั้งปวงแล้วก็ป็นอันเสร็จสิ้น ไม่ต้องดำเนินไปในเหตุผลสายไหนทั้งนั้น จึงชื่อว่าอยู่เหนือเหตุผลดังนี้ นี้คือ นิพพาน และนิพพานนี้จึงบรรลุได้ในปัจจุบัน จึงได้มีพระพุทธภาสิตตรัสไว้รวมใจความว่า เพราะหน่ายสิ้นคิด สิ้นยินดี วิมุตติหลุดพ้นไม่ถือมั่น จากอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ และโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ย่อมบรรลุถึงธรรมนิพพาน คือนิพพานในปัจจุบันทันตาเห็น

และได้ตรัสไว้ถึงลักษณะเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ อีกเป็นต้นว่า ลักษณะที่เรียกว่า ปฏิจสุมุบาทคือความอาศัยเกิดขึ้นด้วยกัน ว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขาร เป็นต้น เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยามคือ เป็นความตั้งอยู่แห่งธรรม เป็นความกำหนดแน่แห่งธรรม พระตถาคตจะอุบัติขึ้นหรือไม่อุบัติขึ้น ข้อนี้ก็ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ แต่เมื่อ

พระตถาคตอุบัติขึ้นจึงได้ตรัสแสดงเปิดเผย กระทำให้แจ้งว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เกิดสังขารเป็นต้น ส่วนปฏิจสมุปบันนธรรม คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นได้แก่ อวิชชา เป็นต้นนั้น เป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็นสังขตะคือ เป็นสิ่งที่ปรุงแต่ง เป็นสิ่งที่อาศัยกัน บังเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความสลายไปเป็น ธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา

ตามที่แสดงถึงเรื่องพระนิพพานอันโยงมาถึงปฏิจสมุปบาท อันนับว่าเป็นธรรม ที่สุดยอดในพระพุทธศาสนา ก็เพื่อที่จะให้ได้ทราบ ตามที่พระพุทธเจ้าและพระอาจารย์ ทั้งหลายได้แสดงอธิบายไว้และโดยเฉพาะต้องการที่จะให้เป็นທີ່เข้าใจว่า นิพพานนั้น เป็นยอดของพระพุทธศาสนา เป็นที่รวมของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น คำสั่งสอนของ พระพุทธเจ้าทั้งหมด ย่อมเอียงเทลุ่มลาดลงไปสู่พระนิพพานทั้งนั้น อันกล่าวได้ว่า หันหน้าไปสู่ทิศทางเดียวกันคือทิศทางแห่งนิพพาน

เพราะฉะนั้น แม้ว่าจะยังไม่ได้ไปถึงนิพพาน แต่เมื่อมาปฏิบัติธรรมของ พระพุทธเจ้าแล้ว ก็ชื่อว่าได้ปฏิบัติหันหน้าไปสู่นิพพานทั้งนั้น นิพพานจะยังอยู่ไกลหรือ ใกล้ก็ตาม แต่ก็หันหน้าไปสู่นิพพาน และเมื่อได้ปฏิบัติไปก็ชื่อว่าได้เดินใกล้ นิพพาน เข้าไปทุกที

เพราะฉะนั้น จึงเป็นข้อที่ควรทราบ และก็ไม่ใช่เป็นข้อที่ควรคิดว่าเหลือวิสัยที่ จะได้จะถึง หรือเอื้อมไม่ถึง ดังที่ได้ปรารภกล่าวมาแล้วข้างต้น ก็เหมือนอย่างขึ้นบันได คือเหมือนอย่างการเดินขึ้นไปโดยลำดับ การปฏิบัตินี้เองจะได้ส่งให้ ใกล้เข้าไป และ ความที่ได้บรรลุสันติสุข คือความสุขสงบเย็นจากการปฏิบัติธรรม ก็ชื่อว่าเป็นผลที่แผ่ ออกมาจากนิพพานทั้งนั้น เช่นเดียวกับความร้อนที่ทุก ๆ คนได้ก็เนื่องมาจากดวงอาทิตย์ ทั้งนั้น ฉะนั้น เมื่อเข้ามาปฏิบัติธรรม ก็ชื่อนำตนเข้ามาอยู่ในขอบเขตรัศมีของนิพพาน จึงย่อมได้รับความสงบความเย็นจากนิพพานอยู่ด้วยกันทั้งนั้น และเมื่อแสดงเรื่อง นิพพานก็ทำให้ต้องแสดงเรื่องเหตุผลและธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลในการแสดง ธรรมที่เป็น เหตุผลนั้น ก็หมายถึงปฏิจสมุปบาททั้งสองสายแล้ว จึงจะมาถึงธรรมที่อยู่เหนือ เหตุผลหรือนิพพาน ก็ขอให้ท่านทั้งหลายได้หั่นพิจารณาทบทวน แล้วจะได้ความเข้าใจ แจ่มแจ้งยิ่งขึ้นด้วยตนเอง.

ความเข้าใจเรื่องนิพพาน

โมกขธรรมเมื่อก่อนตรัสรู้

ผู้ที่ได้ศึกษาพุทธประวัติคงจะระลึกจำได้ว่า ก่อนแต่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้ได้ทรงเป็นพระราชกุมารเป็นองค์รัชทายาทแห่งกรุงกบิลพัสดุ์ของแคว้นสักกะ ได้ทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ จึงได้ทรงพิจารณาน้อมเข้ามาว่า ทุกคนผู้เกิดมาก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ไม่มีใครจะเว้นไปได้ จึงได้ทรงปรารถนาโมกขธรรมธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น โดยที่ได้ทรงพิจารณาเห็นว่าสิ่งทั้งหลายในโลกนี้มีอยู่เป็นคู่กัน เช่นมีร้อนก็มีเย็น มีมืดก็มีสว่าง ฉะนั้น เมื่อมีแก่เจ็บตาย ก็จะต้องมีไม่แก่ไม่เจ็บไม่ตาย ทรงปรารถนาจะพบกับความไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายนั้น อันเรียกว่า โมกขธรรม แปลว่าธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น หมายความว่า พ้นจากแก่ เจ็บ ตาย เมื่อพ้นจากแก่ เจ็บ ตายได้ก็ไม่แก่ไม่เจ็บไม่ตาย ทรงปรารถนาภาวะ เช่นนั้น คือไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ซึ่งทรงคาดคิดว่าจะต้องมี เพราะสิ่งทั้งหลายในโลกนี้มีเป็นคู่กันดังกล่าวแล้ว จึงได้มีพระหฤทัยน้อมไปในการบวช ทรงเห็นว่าผู้บวชมีโอกาสช่องว่างที่จะปฏิบัติ เพื่อให้ประสบกับธรรมอันเป็นเครื่องพ้นนี้ ซึ่งทรงเห็นว่าเป็นของลุ่มลึก ถ้าเป็นฆราวาสอยู่ก็จะไม่สามารถปฏิบัติเพื่อให้พบได้ เพราะฆราวาสมีสิ่งกังวลห่วงใยอาลัยทั้งหลายเป็นอันมากรอบด้าน จึงได้ทรงสละเครื่องผูกพันทางฆราวาสหมดทุกอย่าง เสด็จออกทรงผนวชแล้วทรงแสวงหาโมกขธรรม จนถึงได้ทรงพบทางอันเรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” ข้อปฏิบัติที่เป็นหนทางกลาง

ได้ทรงปฏิบัติดำเนินไปในทางนี้อย่างสมบูรณ์ แล้วจึงได้ตรัสรู้พระธรรม ทรงพอพระหฤทัยว่า รู้แล้ว อันหมายความว่า ได้ทรงประสบโมกขธรรมแล้ว

เพราะได้ตรัสรู้พระธรรมดังกล่าวนี้ เราทั้งหลายจึงได้สวดสวดดีพระคุณของพระองค์ว่า “อรหัง สัมมาสัมพุทธโธ” เป็นต้น กล่าวสั้น ๆ ว่า “พระพุทธเจ้า”

คราวนี้ก็มีปัญหาว่า ได้เสด็จประกาศพระพุทธศาสนาอยู่ ๔๕ ปี ก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน แล้วก็ได้มีการถวายพระเพลิง พระพุทธสรีระยังเหลืออยู่แต่พระบรมสารีริกธาตุเป็นที่เคารพนับถือบูชาอยู่ในโลก จึงมีปัญหาว่าเมื่อเป็นเช่นนั้นจะชื่อว่าได้ทรงประสบโมกขธรรมอย่างไร เพราะว่าได้ทรงตั้งพระปณิธานไว้ว่า โมกขธรรมที่ทรงคาดคิดไว้นั้นก็คือไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ทรงเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ก็ทรงสังเวชพระหฤทัย ก็ทรงต้องการที่จะไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย แต่ครั้นเมื่อได้ตรัสรู้พระธรรมทรงพอพระหฤทัยว่ารู้แล้ว ก็คือได้พบกับโมกขธรรมนั้นแล้ว ก็ยังต้องเสด็จดับขันธปรินิพพาน ต้องมีการถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ เพราะฉะนั้น เมื่อมองดูที่ร่างกายก็ต้องทรงแก่ ทรงเจ็บ แล้วก็ตาย แต่เรียกว่าดับขันธปรินิพพาน ฉะนั้น คำว่าโมกขธรรมจะพึงหมายอย่างไร ข้อนี้เป็นข้อที่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาสมควรที่จะใคร่ครวญพิจารณาให้ทราบ แม้โดยทางปริยัติคือทางตำราที่จะพึงอธิบายได้ ขอให้สังเกตว่า ในครั้งนั้นไม่ได้กล่าวถึงคนเกิด กล่าวถึงแต่คนแก่ คนเจ็บ คนตาย ทรงเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ก็ทรงสลดพระหฤทัย แต่ว่าจะว่าไม่กล่าวถึงเรื่องคนเกิดเลยก็ไม่ได้ เพราะตอนที่เสด็จออกทรงผนวชจริงนั้น ก็เกี่ยวกับคนเกิดเหมือนกัน ดังที่มีเล่าในพุทธประวัติว่า พระนางพิมพาหรือ ยโสธรา ซึ่งเป็นพระชายาแห่งพระราชากุมาร ได้ประสูติพระโอรสคือพระราहुล เมื่อได้ทรงทราบข่าวประสูติพระราहुล ก็ได้ทรงมีพระดำริขึ้นอีกกว่าห้วงเป็นเครื่องผูกพันได้บังเกิดขึ้นอีกห้วงหนึ่งแล้ว และได้ทรงตัดสินพระหฤทัยเด็ดขาดว่าจะต้องเสด็จออกทรงผนวชทีเดียว จึงได้เสด็จออกทรงผนวชในวันนั้น ดังนี้ แต่ว่าไม่ได้แสดงคนเกิดในฐานะเป็นเหตุเหตุ เหมือนดังคนแก่ คนเจ็บ คนตาย

และก็กล่าวได้ว่า เรื่องคนเกิดก็เป็นเหตุอันหนึ่ง ประกอบเข้าด้วย ในอันที่ทำให้ทรงตัดสินพระหฤทัยเด็ดขาด เพื่อที่จะทรงผนวช แต่ว่าตามพุทธประวัตินั้นแสดงว่าพระดำริ ถึงเมื่อพระราहुลประสูตินั้น เป็นคนละอย่างกับพระดำริถึง เมื่อทรงพบคนแก่ คนเจ็บ คนตาย อันเรียกว่าเหตุเหตุ ทรงดำริถึงพระราहुลเมื่อประสูติในฐานะที่เป็นห่วงผูกพัน แต่ว่าทรงดำริถึงคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ในฐานะที่เป็นทุกข์ที่ไม่พึงปรารถนาจริง ๆ โดยที่ทรงน้อมเข้ามาว่า ทุกคนต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย แต่หาได้น้อมเข้ามา

ว่าต้องเกิดไม่ ทุกคนต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ก็คล้าย ๆ กับว่าในขณะนั้นทรงไม่ต้องการแก่ เจ็บ ตาย แต่คล้าย ๆ กับว่าต้องการเกิด เกิดชนิดที่ดำรงอยู่โดยไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ที่เรียกว่าดำรงอยู่เป็นนิรันดร คือตลอดไป และความคิดอย่างนี้แม้คนในปัจจุบันภายหลังนี้ก็เหมือนกัน แต่ว่าเดี๋ยวนี้อาจจะมีน้อย เมื่อไม่สู้นานมานี้ก็ยังพบ คือคนที่เที่ยวแสวงหาสมุณโพร อันเป็นยาอายุวัฒนะ ที่เมื่อเอามาผสมเป็นยาและบริโภคใช้แล้วจะไม่แก่ และพูดอย่างเกรงใจหน่อยว่าอายุยืนมาก ถ้าเป็นความต้องการอย่างเต็มที่แล้ว ก็ไม่แก่ไม่เจ็บไม่ตาย และลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนาที่เป็นศาสนาก็ดี หรือจะเป็นเพียงลัทธิปฏิบัติกันไม่เป็นศาสนาก็ดี ก็มีแสดงอยู่ทั่วไปในแบบที่เรียกว่า เกิดแต่ว่าไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ดำรงอยู่ชั่วนิรันดร อย่างในศาสนาพราหมณ์ที่บังเกิดขึ้นก่อนพุทธศาสนา ถ้าเป็นลัทธิพราหมณ์ทั่ว ๆ ไป ที่นับถือพระพรหมเป็นสูงสุดมาก่อน ก็แสดงว่าพระพรหมเป็นอมตะ ไม่ตายเหมือนกัน คือไปเกิดเป็นพรหมแล้วก็ไม่ตาย จึงแสดงทางปฏิบัติต่าง ๆ เพื่อที่จะให้บังเกิดเป็นพรหม

ในลัทธิศาสนาพราหมณ์ ที่เป็นอุปนิษัท แสดงมาทางปรมาตมะ ทางธรรมาธิฐาน คือยกเอาธรรมเป็นที่ตั้ง ก็ยังแสดงยืนยันว่ามีอัตตาหรืออาตมันในทุก ๆ คน อาตมันหรืออัตตาเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ไม่ตายตลอดไป แต่ว่าเป็นชนิดที่เกิดอีกจนกว่าที่จะอบรมอย่างเต็มที่ แล้วก็เลื่อนขึ้นเป็นมหาตมัน หรือมหัตตาที่ไปเรียกใช้ยกย่องบางคนว่ามหาตมะ เช่น มหาตมะคานธี ก็มาจากมหาตมันหรือมหัตตา แปลว่า อัตตาใหญ่ ครั้นเมื่ออัตตาใหญ่นี้สิ้นชีพในชาตินี้ อัตตาใหญ่ก็ไปเข้ารูปในปรมาตมัน หรือปรมาตตบรรมอัตตา อัตตาอย่างยิ่ง ดำรงอยู่เป็นนิรันดร

ลัทธิปฏิบัติภายนอกอื่น ๆ ก็เป็นค่านี้นี้มีมากเหมือนกัน เช่นลัทธิที่ปฏิบัติทางฤาษีโยคี หรือทางจีนก็เป็นเซียน เป็นผู้วิเศษ แปลว่าปฏิบัติสำเร็จไปได้ ทั้งที่มีร่างกายเกิดมาเป็นมนุษย์อย่างนี้ ปฏิบัติทางจิตใจอย่างยิ่ง ทางฤาษีโยคีหรือทางลัทธิเซียนของจีนจิตใจบรรลุดูธรรมในขั้นนั้น ๆ แล้วก็กลายเป็นผู้วิเศษไปอยู่ในอีกส่วนหนึ่งและก็อยู่เรื่อยไป ทั้งที่มีร่างกายเป็นมนุษย์ ก็มีเชื่อกันมาอยู่อย่างนี้ จนถึงลัทธิที่บังเกิดขึ้นภายหลังพระพุทธศาสนา เช่นว่าศาสนาคริสต์ ศาสนามหามัด ก็แสดงถึงพระเป็นเจ้าที่ดำรงอยู่เป็นนิรันดร ก็แปลว่า มีเกิด เกิดเป็นตัวเป็นตน และเมื่อเกิดแล้วก็ดำรงอยู่เป็นนิรันดร

ในลัทธิพระพุทธศาสนาเอง เมื่อแยกออกเป็นมหายาน ดังที่ชาวธิเบต ชาวจีน ชาวญวน นับถือกันอยู่ มีบวชเป็น พระจีน พระญวนทำางเด็กประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ แม้ในลัทธิมหายานของพระพุทธศาสนา นี้ ก็แสดงถึงพระอาทิพุทธเจ้า คือ ที่ไปเกิดเป็น พระพุทธเจ้าประทับอยู่เป็นนิรันดร อยู่ในสรวงสวรรค์ชั้นหนึ่ง อย่างเช่นที่แสดงว่า ในสวรรค์ชั้นสุขาวัตินอยู่ทางใต้ พระอาทิพุทธเจ้าประทับอยู่เป็นนิรันดร พร้อมทั้ง พระโพธิสัตว์ พระอรหันตสาวกทั้งหลาย แล้วยังมีพระพุทธเจ้าที่ รอง ๆ ลงมา ตลอด ถึงที่ส่งลงมาคล้าย ๆ อวตารลงมาเป็นพระมนุษย์พุทธเจ้า และก็แสดงว่าพระพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย คือเจ้าชายสิทธัตถะที่เสด็จออกทรงผนวช และตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ประกาศตั้งเป็นพระพุทธศาสนาขึ้นนี้ ก็เป็นพระมนุษย์พุทธเจ้า ดังนี้

ในศาสนาพราหมณ์เองนั้น ซึ่งในตอนต้นก็นับถือพระพรหมเป็นใหญ่ ในคัมภีร์ พระพุทธศาสนาที่กล่าวถึงศาสนาพราหมณ์ ก็แสดงถึงพระพรหมอันเป็นพระเจ้าที่นับถือ ของพวกพราหมณ์ ก็แสดงว่าในครั้งนั้นนับถือพระพรหมเป็นใหญ่ แต่ต่อมาในภายหลัง ก็นับถือพระนารายณ์ขึ้นมาอีกบ้าง พระศิวะขึ้นมาอีกบ้าง และก็มิ้นับถือพระเป็นเจ้า และเทวดาอื่น ๆ อีกมากมาย ก็มาเป็นฮินดูจนถึงปัจจุบันนี้ เมื่อกล่าวโดยสรุป ของศาสนาพราหมณ์แล้ว ก็นับถือพระเจ้าที่เป็นใหญ่อยู่ ๓ องค์คือ พระพรหม พระนารายณ์ และพระศิวะ บางหมู่ก็นับถือองค์หนึ่งเป็นใหญ่กว่า เป็นกลุ่ม ๆ กันไป และยังนับถือสิ่งที่เนื่องด้วยพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ นี้ อีกมาก แต่ว่าก็ล้วนแต่เป็นที่เชื่อว่า เป็นอมตะ คือไม่ตายทั้งนั้น

ตามที่ได้แสดงมานี้ก็เพื่อที่จะชี้ให้เห็นว่า แม้ความดำริของพระโพธิสัตว์ คือ พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนจะตรัสรู้ในครั้งนั้น ทรงปรารถนาไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย แต่ไม่ได้ กล่าวถึงเกิด ก็พอจะเห็นว่ายังทรงปรารถนาความเกิด แต่ว่าเกิดชนิดที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย แค่นี้เดียวกับลัทธิศาสนาทั้งหลายทั้งที่เกิดก่อนและเกิดหลังพระพุทธศาสนาได้ เชื่อถือปฏิบัติกันอยู่ ในข้อนี้ก็ขอให้ได้คิดว่าเป็นสันดานธรรมชาติของมนุษย์ที่กลัวตาย จนถึงกับแสดงว่าความกลัวตายนี้เป็นสัญชาตญาณอย่างหนึ่งของมนุษย์และสัตว์เดรัจฉาน ทั้งหลาย และก็ต้องการอายุยืน เพราะก็ต้องรู้ว่าจะต้องตายแน่ แม้เช่นนั้นก็ต้องการ อายุยืน แต่โดยจริงใจแล้ว ถ้าไม่ตายได้ก็ดี คล้าย ๆ อย่างนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อต้องการ

ที่จะไม่ตาย พร้อมทั้งไม่แก่ไม่เจ็บด้วย ก็จึงหาวิธีที่จะให้พ้นไปต่าง ๆ และส่วนใหญ่ก็คล้าย ๆ กับยอมรับกันว่าในชาตินี้เป็นไปไม่ได้ ก็เป็นอันว่าในชาติอื่นก็ได้ เมื่อตายจากชาตินี้แล้วไป เกิดในชาติอื่นที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย อันเต็มไปด้วยความสุข ดังนี้ ก็มักจะมีความปรารถนาตรงกันเช่นนี้ เป็นสันดานธรรมชาติของมนุษย์ จึงได้บังเกิดเป็นลัทธิศาสนาขึ้นต่าง ๆ แสดงทางที่จะปฏิบัติให้เป็นที่สมปรารถนาของบุคคลผู้มีความต้องการเช่นนี้

เพราะฉะนั้น พระปรารถนาของพระพุทธเจ้าที่เสด็จออกทรงผนวช ก็เป็นไปในแก่นั่นนั่นเอง คล้าย ๆ กับต้องการเกิด แต่ว่าเกิดแล้วก็ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ดำรงอยู่เป็นนิรันดร และก็ทรงเรียกภาวะเช่นนั้นว่า โมกขธรรม นี่เป็นความดำริที่บังเกิดขึ้นในระยะต้นก่อนที่จะตรัสรู้

โมกขธรรมเมื่อตรัสรู้

เมื่อพระองค์ได้ทรงปฏิบัติค้นหาโมกขธรรมดังที่ทรงประสงค์นั้น เมื่อทรงเข้าศึกษาในสำนักของอาหารดาบสกาลามโคตร ผู้สอนในลัทธิสมาบัติ ๗ และในสำนักของอุทกดาบสรามบุตร ผู้สอนในลัทธิสมาบัติ ๘ ตามที่เล่าว่าได้ทรงศึกษาจบความรู้ของอาจารย์และทรงปฏิบัติได้เสมอกับอาจารย์แล้ว ก็ได้ทรงเห็นว่ายังไม่ใช่เป็นโมกขธรรม ไม่ใช่เป็นทางของความตรัสรู้ จึงได้เสด็จหลีกออก แล้วไปทรงทำทุกกรกิริยาคือทรมานกายให้ลำบากต่าง ๆ พิจารณาตามหลักฐานที่แสดงไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ก็แสดงว่าลัทธิสมาบัติของท่านดาบสทั้งสองนั้น นำให้ไปเกิดในพรหมโลก ซึ่งจะไปดำรงอยู่ช้านานในพรหมโลกนั้น แล้วก็จะต้องกลับมาเกิดอีก จึงได้ทรงเห็นว่า ยังไม่ใช่เป็นโมกขธรรม เพราะยังจะต้องมาเกิดอีก คือแปลว่ายังจุติ คือเคลื่อนออกมาจากพรหมโลกนั้นแล้วก็มาเกิดอีก ก็ยังไม่ใช่ ดำรงอยู่เป็นนิรันดร การแสดงอย่างนี้ก็เป็นการแสดงอธิบาย ตามลัทธิของฌานสมาบัติที่ทางพระพุทธศาสนาก็รับรองไว้เหมือนกันว่าได้ฌานสมาบัติก็จะไปเกิดในพรหมโลก ตามลัทธิของท่านดาบสทั้งสองนั่นเองที่แสดงไว้ก็อาจจะแสดงว่าไปเกิดอยู่เป็นนิรันดร แต่ว่าตามหลักพระพุทธศาสนาที่แสดงเมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว แสดงว่าเมื่อมีชาติคือความเกิดแล้ว ไม่ว่าจะเกิดในที่ไหนจะต้อง

มีตายทั้งนั้น จะเป็นพรหมเป็นเทพ ก็ต้องจุติหรือเคลื่อน คราวนี้ตามประวัติที่แสดงไว้ในหนังสืออื่นนอกจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาก็มีแสดงเป็นเค้าว่า ท่านดาบสทั้งสองนั้นก็ถือลัทธิว่ามีอตตาคือตัวตนนั่นเอง ตามเค้าอุปนิษิตที่ได้กล่าวมาแล้วในวันก่อนว่าที่แรกก็เป็นอตตดา ธรรมดา อาตมน์ แล้วก็ปมหัตตดา หรือมหาตมน์ แล้วก็รวมเข้าเป็นปรมัตตดา หรือปรมาตมน์ แล้วก็ดำรงอยู่เป็นนิรันดร

แต่ในครั้งที่พระองค์เข้าไปศึกษานั้น ไม่ทรงเห็นด้วยว่าเป็นโมกขธรรมแล้ว จะเป็นเพราะยังทรงเห็นว่ายังถืออตตดาหรืออาตมน์อยู่ และไม่ทรงเห็นด้วยที่ว่าเมื่อยังมีอาตมน์อยู่ แม้ว่าจะเป็นปรมาตมน์ ก็จะต้องดำรงอยู่เป็นนิรันดรได้ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อยังถือว่ามีอาตมน์อยู่ ก็ต้องยังมีอุปาทานคือความยึดถืออยู่ยังไม่ปล่อยวางทั้งหมด เมื่อยังมีความยึดถืออยู่ในสิ่งใดก็ย่อมมีความทุกข์อยู่ในสิ่งนั้น ยังไม่พ้นทุกข์ได้ทั้งหมด เมื่อยังไม่พ้นทุกข์ได้ทั้งหมด ก็ยังเป็นโมกขธรรมที่สมบูรณ์ไม่ได้ ยังทรงเห็นว่ามียุพาทานอยู่ จึงได้เสด็จลึกลงไปทรงแสวงหาหนทางใหม่ ก็ได้ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาแล้วก็ทรงเลิกเห็นว่า เป็นสิ่งที่ไม่มีความประโยชน์เช่นเดียวกัน

ตอนนี้ในพุทธประวัติแสดงไว้ว่า ได้ทรงย้อนระลึกถึงสมาธิที่ทรงได้เมื่อเป็นพระราชกุมารเล็ก ๆ และตามเสด็จพระราชบิดาไปในพระราชพิธีแรกนาขวัญ ในขณะที่พระราชบิดาประกอบพิธีแรกนาขวัญนั้น พระราชกุมารได้ประทับพักอยู่ภายใต้ร่มหว่า และขณะนั้นจิตของพระองค์ได้รวมเข้ามา ได้ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออก ก็ทรงได้สมาธิจิตถึงขั้นปฐมฌานคือ ความเพ่งที่หนึ่งในขณะนั้น แต่ว่าต่อมาภายหลังฌานนี้ก็เสื่อมไป ความระลึกได้ถึงสมาธิจิตที่เคยทรงได้นี้ ทำให้พระองค์ทรงนึกขึ้นว่าทางแห่งสมาธิอย่างที่ได้ทรงได้นั้น จะพึงเป็นทางนำไปสู่ความบรรลุโมกขธรรม หรือว่าความตรัสรู้ได้กระมัง จึงได้ทรงตกลงพระหฤทัยที่จะจับปฏิบัติไปตามทางนั้น เมื่อได้ทรงบำรุงพระกายให้ดีขึ้นแล้ว จึงทรงปฏิบัติไปตามทางนั้น

ตามนี้ก็แสดงว่าได้ทรงปฏิบัติเริ่มจากสมาธิ คือกำหนดลมหายใจเข้าออกนั่นเอง ครั้นทรงได้สมาธิจิตอย่างสูงจนถึงฌานแล้ว ฌานก็คือสมาธิจิตที่แน่วแน่แน่นอน ที่แสดงว่าทรงบรรลุถึงฌานคือความเพ่งที่ ๑ ความเพ่งที่ ๒ ความเพ่งที่ ๓ ความเพ่งที่ ๔ ซึ่งความเพ่งที่ ๔ นี้แน่วแน่นมากจนถึงลมอัสสาสะปัสสาสะไม่ปรากฏ คือว่าละเอียดยที่สุด เรียกว่าหยุดลม หยุดหายใจเข้าหายใจออก แต่อันที่จริงนั้นก็ถือว่าละเอียดยที่สุด

ไม่ปรากฏอาการหายใจ ที่เรียกว่าความเพ่งนั้นก็เพราะว่า จิตเพ่งกำหนดอารมณ์ของสมาธิ นี้แน่นอน เรียกว่ารูปฌาน ความเพ่งที่มีรูปเป็นอารมณ์ คือหมายความว่าต้องมีอันใด อันหนึ่งเป็นนิมิต คือเครื่องกำหนดทางใจที่เป็นรูปนิมิต นิมิตที่เป็นส่วนรูปขึ้นในจิตใจ แล้วก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธินี้ไปเพื่อบรรลุ จึงได้ปรากฏผุดบังเกิดพระญาณคือความหยั่งรู้ขึ้น ในขั้นนี้เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนเป็นอันมาก ที่เรียกว่าระลึกชาติได้ พร้อมทั้งระลึกได้ถึงชื่อ โคตร สุข ทุกข์ เป็นต้น ในชาตินั้น ย้อนหลังไปตั้งแต่หนึ่งชาติ สองชาติออกไป ตลอดจนถึงไม่มีประมาณ

ต่อจากนั้นก็บังเกิดจตุปปาทญาณ เกิดพระญาณคือ ความหยั่งรู้ขึ้นในความเคลื่อนที่เรียกว่า “จติ” ในความเข้าถึงที่ เรียกว่า “อุปบัติ” ชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม กระทำกรรมชั่วก็เข้าถึงชาติที่ชั่ว คือทุกข์ กระทำกรรมดีก็เข้าถึงชาติที่ดีมีสุข ในตอนนี้ก็อธิบายเพิ่มเติมว่า แม้ว่าจะประกอบกรรมอย่างไรในส่วนดี แม้ว่าจะดีอย่างไรก็ยังคงต้องมี “จติ” คือ ความเคลื่อนออกจากชาติหนึ่ง และ “อุปบัติ” คือความเข้าถึงอีกชาติหนึ่งอยู่เรื่อยไป

ต่อจากนั้นก็บังเกิดพระญาณที่สาม คือความหยั่งรู้ที่บังเกิดผุดขึ้นว่านี่เป็นทุกข์ นี่เป็นเหตุเกิดทุกข์ นี่เป็นทางปฏิบัติแห่งความดับทุกข์ นี่เป็นอาสวะคือกิเลสที่นอนจมอยู่ นี่เป็นเหตุเกิดอาสวะ นี่เป็นความดับอาสวะ นี่เป็นทางปฏิบัติถึงความดับอาสวะ

นี่เป็นทุกข์ก็มีอธิบายไว้ว่า ชาติคือความเกิดเป็นทุกข์ ชราความแก่เป็นทุกข์ มรณะความตายเป็นทุกข์ และโสภปริเทวะเป็นต้นเป็นทุกข์ ดังที่เราทั้งหลายสวดกัน อยู่ในเวลาเช้า กล่าวโดยย่อ ชนฺธฺเป็นที่ยึดถือทั้งห้าประการเป็นทุกข์

ในข้อนี้ก็เป็นที่อันได้ตรัสรู้ว่า เมื่อยังมีชาติคือความเกิด ก็ย่อมมีชราความแก่ มรณะความตาย เพราะฉะนั้น เมื่อยังมีชาติ ชรา มรณะอยู่ตราบใด ก็ยังมีทุกข์อยู่ตราบนั้น และก็ได้ตรัสรู้ว่า ที่ยังมีชาติ ชรา มรณะอยู่ ก็เพราะมีสมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก้ต้นเหตุ ดังที่ได้ปรารภกล่าวมาแล้ว ดับต้นเหตุเสียได้จึงจะเป็นความดับทุกข์ ในทางปฏิบัติที่จะดับต้นเหตุดับทุกข์ได้นั้นก็คือ มรรคมีองค์ ๘ หรือว่าย่นย่อเข้าคือ “ศีล สมาธิ ปัญญา” อริยสัจสี่นี้ได้กล่าวโดยย่อในตอนแสดงธรรมจักรอันเป็นปฐมเทศนา แล้ว ต่อจากนั้นก็ได้ตรัสรู้ถึงอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิตอันเป็นกิเลส

ส่วนลึก ได้ตรัสรู้ถึงเหตุเกิดอาสวะ ท่านก็แสดงว่าได้แก้ต้นเหตุนั้นแหละ ถึงความดับอาสวะ ก็คือดับต้นเหตุนั้นได้หมด ถึงทางปฏิบัติให้ถึงความดับ อาสวะ ก็คือมรรคมีองค์ ๘ รวมเข้าก็คือศีล สมาธิ ปัญญา นั่นเอง

เป็นอันว่า พระญาณที่เป็นความตรัสรู้ที่ ๓ นี้ เรียกว่า ตรัสรู้ในอริยสัจจ์สองสาย คือสายทุกข์และสายอาสวะ ฟังเห็นความว่าการจะเป็นความตรัสรู้ที่สมบูรณ์นั้น จะต้องเป็นความตรัสรู้ที่เจาะแทง หรือแทงตลอดเข้าไปจนถึงอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต หรือว่าถึงจิตส่วนลึกที่สุด เพราะว่ากิเลสที่เรียกว่าอาสวะนั้น เป็นกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต ได้แก้กาม ภพ อวิชชา ที่จะยกขึ้นมาเป็นหัวข้อ แสดง กามก็คือความใคร่หรือกิเลสเป็นเหตุใคร่ ภพก็คือความเป็น เป็นนั่นเป็นนี่ ตั้งต้นแต่เป็นเรา อวิชชาก็คือความไม่รู้ในสัจจะ ที่เป็นตัวความจริงมีอยู่อย่างลึกซึ้งในจิตใจ

ได้ตรัสรู้เจาะแทงเข้าไป ถึงจุดดับอาสวะไปได้หมด เพราะฉะนั้น จึงเป็นผู้สิ้นกิเลสสิ้นเชิง คือหมดกิเลสจริง ๆ ไม่มีกิเลสหลงเหลืออยู่แม้แต่เป็นส่วนลึกของจิตใจ และก็เรียกผู้มีกิเลสส่วนลึกสิ้นแล้วว่า “ชีณาสวะ” หรือ “ชีณาสพ” ที่แปลว่า ผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว เป็นคำเรียกพระอรหันต์ทั้งหลาย

อนึ่ง ตามความตรัสรู้ของพระองค์ตามที่แสดงมานี้ ก็ฟังกล่าวได้ว่าพระญาณที่สามนั้นเป็นพระญาณสำคัญ เรียกชื่อว่า “อาสวกขยญาณ” ความหยั่งรู้เป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ ที่เป็นพระพุทธเจ้าขึ้นก็เพราะทรงได้พระญาณที่สามนี้ และโดยพระญาณที่สามนี้เองเป็นอันได้ตรัสรู้ ว่าที่จะพ้นจากความแก่ ความเจ็บความตาย ดังที่ได้ทรงปรารถนามาเบื้องต้น ซึ่งทรงปรารถนาโมกขธรรม ธรรมคือความหลุดพ้นนั้น จะหาโมกขธรรมคือความหลุดพ้น คือไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ในสวรรค์ชั้นไหน ๆ จะไม่พบทั้งนั้น หรือว่าในที่ไหน ๆ จะไม่พบทั้งนั้น ในเมื่อในที่อันนั้นยังมีชาติคือความเกิดอยู่ เมื่อมีชาติคือความเกิด จะเกิดเป็นมนุษย์ เกิดเป็นเทวดา หรือว่าเกิดเป็นพรหม หรือแม้ในที่ไหน ๆ ก็ตาม เมื่อยังมีชาติคือความเกิดอยู่แล้ว ก็จะต้องมีความตาย ดังที่เรียกในพระญาณที่สองว่า “จติ” หรือ ความเคลื่อนเมื่อมี “อุปบัติ” คือความเข้าถึงชาติหนึ่ง ๆ แล้ว ก็จะต้องมีจติ คือความเคลื่อนจากชาตินั้น ๆ คือเมื่อมีเกิด ก็ต้องมีดับ เกิดขึ้นแล้วจะไม่ดับหามีไม่

เพราะฉะนั้น ในปัจจุสมุปบาท คือธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น ที่แสดงว่าทรงพิจารณาถึงผลและเหตุที่สัมพันธ์กันไป โดยลำดับก็ได้ทรงเห็นว่า “ชรา มรณะ” คือความแก่ความตายนั้น มีขึ้นเพราะ “ชาติ” เป็นปัจจัย หรือจะเรียกว่าเป็นเหตุก็ได้ “ชาติ” คือความเกิดนั้นเล่า ก็มี “ภพ” ความเป็น เป็นปัจจัย และก็ทรงสาวขึ้นไปตามลำดับจนถึง “อวิชชา” คือความไม่รู้สัจจะที่เป็นตัวความจริง จับเอาเฉพาะใจความในอริยสัจจ์ทั้งสี่ ที่ทรงแสดงจากความตรัสรู้ของพระองค์ และในปัจจุสมุปบาทนี้ ก็จะพึงเห็นได้ว่า มีความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้น ก็เพราะชาติคือความเกิด เมื่อมีชาติคือความเกิดแล้วก็ต้องมีแก่ มีเจ็บ มีตายทั้งนั้น นี่เป็นหลักพระพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น จึงได้ตรัสรู้ขึ้นว่า ไม่ใช่แต่แก่เจ็บตายเท่านั้นเป็นทุกข์ ชาติคือความเกิดนี้เป็นตัวทุกข์ด้วย และเป็นตัวทุกข์ที่เป็นต้นทีเดียว ดังที่เราทั้งหลายสวดกันอยู่เป็นประจำ ขึ้นต้นก็ชาติปิทุกขา แม้ความเกิดเป็นทุกข์ หาได้สวดข้ามไปว่า ชราปิทุกขา ความแก่เป็นทุกข์เป็นต้นไม่

เพราะฉะนั้น หลักความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าในเรื่องทุกข์นี้จึงตั้งต้นที่ชาติทีเดียว เมื่อมีความเกิดแล้วก็ต้องมีแก่มีเจ็บมีตายทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ความเกิดนี้แหละจึงเป็นตัวทุกข์ด้วย และเป็นตัวทุกข์ที่เป็นต้นทีเดียว เพราะฉะนั้น เมื่อจะดับทุกข์เสียได้ ก็ต้องหมายความว่าดับชาติคือความเกิดด้วย เมื่อดับชาติคือความเกิดได้แล้ว ก็ดับแก่ดับเจ็บดับตายได้ด้วย แต่ว่าจะดับทุกข์คือว่าดับชาติเสียได้นั้น ก็จะต้องดับตัวเอง คือดับตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ ตามหลักปัจจุสมุปบาท ไม่ใช่ตัณหาอย่างเดียว ยังมีอย่างอื่น เป็นต้นว่า อวิชชาความไม่รู้ในสัจจะ ตัณหาความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทานความยึดถือ และตามแนวปัจจุสมุปบาทนั้น อวิชชา เป็นปัจจัยสืบ ๆ มาจนถึงให้เกิดตัณหา และตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานคือความยึดถือ เพราะฉะนั้น ความดับตัณหานั้นก็หมายความว่าถึงความดับอวิชชาด้วย และเมื่อดับตัณหาได้แล้ว ก็ดับอุปาทานคือความยึดถือได้ และเพราะอุปาทานคือความยึดถือนี้เอง เมื่อมีความยึดถืออยู่ในสิ่งใดก็ย่อมมีความทุกข์อยู่ในสิ่งนั้น เมื่อมีความยึดถืออยู่ในขันธทั้ง ๕ หรือว่าเรียกรวมเข้ามาว่านามรูป หรือกล่าวสั้นอีกว่า ชีวิตอันนี้ว่าเป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา เมื่อมีความยึดถืออยู่ดังนี้ เมื่อขันธ ๕ เกิดก็ย่อมเห็นว่าเราเกิด เมื่อขันธ ๕ แก่ก็ย่อมเห็นว่าเราแก่ เมื่อขันธ ๕ ตายก็ย่อมเห็นว่าเราตาย

แต่ว่าเมื่อดับความยึดถือได้ เพราะว่าดับต้นหาดับอวิชชาได้ เป็นวิมุตติ คือหลุดพ้นจากความยึดถือทั้งหลาย ย่อมไม่ยึดถือ ว่าชั้น ๕ เป็นของเรา เป็นเรา เป็นตัวตนของเรา เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อชั้น ๕ เกิดก็ไม่เห็นว่าเราเกิด ชั้น ๕ แก่ก็ไม่เห็นว่าเราแก่ ชั้น ๕ ตายก็ไม่เห็นว่าเราตาย ดังนี้แหละคือวิมุตติความหลุดพ้น หรือเป็นโมกขธรรมในพระพุทธศาสนา อันเป็นสิ่งที่บังเกิดขึ้นจากความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

เป็นอันว่า ในความตรัสรู้ของพระองค์นี้ ได้ตรัสรู้ราชาติเป็นตัวทุกข์ และเป็นตัวต้นของทุกข์ทั้งปวง ตัณหาพร้อม ทั้งอุปาทานอันเนื่องมาจากอวิชชา เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ความตรัสรู้ที่เป็นตัวบัญญัติ นั้น เมื่อได้ตรัสรู้ทั่วถึงขึ้นแล้ว อวิชชาก็ดับ อวิชชาดับ ตัณหาอุปาทานก็ดับ

เพราะฉะนั้น จึงทรงเป็นวิมุตติ คือเป็นผู้หลุดพ้นด้วยประการทั้งปวง ไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกทั้งหมด ไม่ทรงเห็นว่าชั้น ๕ เป็นอัตตาตัวตน เป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ปล่อยวางได้ทั้งหมด เพราะฉะนั้น จึงไม่ทรงเห็นว่าเราเกิด เราแก่ เราเจ็บ เราตาย เพราะไม่มีเราอยู่ในชั้น ๕ นั้น อันนี้แหละเป็นวิมุตติคือความหลุดพ้น หรือเป็นโมกขธรรมในพระพุทธศาสนา เพราะฉะนั้น ชั้น ๕ นี้ถือว่าเป็นนิบาต คือเป็นผลของกรรมเก่าที่เกิดมา ไม่ว่าจะชั้นของใคร ๆ ก็ต้องแก่ต้องเจ็บต้องตายไป แต่พระพุทธะคือพระผู้รู้เห็น ซึ่งเป็นผู้รู้พ้น ไม่ยึดถือ เมื่อไม่ยึดถือจึงเป็นผู้ที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย พร้อมทั้งไม่เกิดอีก เพราะว่าไม่มีกิเลส ไม่มีกรรมอะไรที่จะนำไปบังเกิดอีกต่อไป อันนี้เป็นความหมายของโมกขธรรมในพระพุทธศาสนา และโมกขธรรมที่ทรงบรรลุเมื่อตรัสรู้แล้ว ย่อมมีอธิบายที่พิเศษแตกต่างจากความเข้าใจในเบื้องต้น และในลัทธิศาสนาอื่น ๆ ดังที่กล่าวมา

บ้ายหน้าไปสู่นิพพาน

อันที่จริงเพราะถ้อยคำที่ใช้พูดถึงนิพพานว่าธรรมสูงสุด และคำอื่นที่มีความหมายในทำนองเดียวกันนี้ จึงทำให้เข้าใจกัน โดยมากว่านิพพานเป็นธรรมสุดเอี่ยมสำหรับบุคคลทั่วไป จนถึงเข้าใจว่าเป็นธรรมที่อยู่เกินวิสัยจะได้จะถึง ฉะนั้น ก็ควรทำความเข้าใจ

เข้าใจในเรื่องนี้ว่า ถ้อยคำที่พูดนั้น ก็อาจต้องพูดเช่นนั้น เพราะเมื่อว่าถึงขั้นของการปฏิบัติของการถึงนิพพาน ก็นับว่าเป็นขั้นสูงสุดดังกล่าว เหมือนอย่างขั้นของบันไดที่จะขึ้นไปสู่ตึกสูง หรือที่สูง ก็จะต้องมีขั้นสูงสุด ฉะนั้น เมื่อกล่าวเทียบดังนี้แล้ว จะใช้ความคิดสักหน่อยหนึ่งก็จะมองเห็นว่ามีขั้นต่ำขึ้นไป เหมือนอย่างบันไดนั้นย่อมมีขั้นต่ำขึ้นไปโดยลำดับ เมื่อขึ้นบันไดตั้งแต่ขั้นต่ำไปที่ละขั้น ก็ย่อมจะขึ้นถึงขั้นสูงสุด และเมื่อเป็นดังนี้ จึงมิใช่เป็นสิ่งที่เหลือวิสัยเกินวิสัย มิใช่เป็นสิ่งที่สุดเอื้อม ในเมื่อยังไม่ได้ก้าวขึ้นบันไดสักหนึ่งขั้นแล้ว จะเอื้อมให้ถึงบันไดขั้นสูงสุดนั้น ย่อมเป็นของยาก ย่อมเป็นไปได้ไม่ได้ และเมื่อก้าวบันไดไปโดยลำดับแล้ว บันไดขั้นสูงสุดก็จะอยู่ในระยะเอื้อมถึงขึ้นไปโดยลำดับ จนถึงขั้นสูงสุดได้โดยไม่ต้องเอื้อม และเมื่อขึ้นไปโดยลำดับแล้วก็เป็น การไม่ยาก

ครานี้ถ้าบันไดที่ขึ้นนั้นไม่พาดขึ้นไปถึงขั้นสูงสุด หรือว่ามีขั้นบันไดหลุดเสีย ในระหว่างการขึ้นก็ย่อมเป็นการลำบากจะขึ้นให้ถึงขั้นสูงสุดไม่ได้ การปฏิบัติไปตามขั้นของการปฏิบัติให้ถึงนิพพานก็เช่นเดียวกัน ถ้าไม่มีขั้นของการปฏิบัติไปโดยลำดับแล้ว การที่จะถึงขั้นสูงสุดก็ย่อมไม่ได้ ย่อมเป็นของยากเช่นเดียวกัน แต่ที่หาเป็นเช่นนั้นไม่ พระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมปฏิบัติเป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับ เมื่อเทียบอย่างบันได ก็เป็นบันไดที่มีขั้นสำหรับก้าวขึ้นไปอย่างสมบูรณ์ ตั้งแต่ต่ำจนถึงสูงสุด เพราะฉะนั้น เมื่อปฏิบัติไปโดยลำดับแล้ว ก็ย่อมจะบรรลุถึงนิพพานอันเป็นขั้นสูงสุดนี้ได้ อันความยากหรือไม่ยากนั้นอยู่ที่ความนึกคิดของเราเอง เมื่อเป็นทางที่พึงปฏิบัติได้แล้ว ก็ย่อมเป็นการไม่ยาก เหมือนอย่างเรื่องของความดีความชั่ว ที่มีมักจะกล่าวกันว่า คนทำความชั่วได้ง่าย แต่ทำความดีได้ยาก แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้ว่าอย่างนี้ ท่านตรัสไว้ว่า ความชั่ว คนชั่วทำง่าย คนดีทำยาก ส่วนความดี คนชั่วทำยาก คนดีทำง่าย ดังนี้

คำที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดังนี้ พิจารณาดูแล้วก็ต้องยอมรับว่า เป็นสุภาสิตจริง ๆ คือตรัสดีจริง ๆ เพราะว่าถูกต้อง ส่วนที่พูด ๆ กัน ดังกล่าวมาข้างต้นนั้น ยังไม่เป็นสุภาสิต ยังไม่เป็นความจริงที่สมบูรณ์ เพราะว่าเป็นการพูดด้วยยกเอาเพียงคนทั่ว ๆ ไป จึงมักจะเข้าใจว่าเป็นคนที่ยังไม่ดีพอ คือยังมีความชั่วอยู่มากขึ้นเป็นที่ตั้ง เมื่อเป็นดังนี้จึงได้พูดว่า ทำดีนั้นยากแต่ทำชั่วง่าย ฉะนั้น ข้อที่ว่าทำยากหรือทำง่ายนั้น จึงอยู่ที่บุคคล อยู่ที่ทางอันจะพึงปฏิบัติกระทำ นึกดูว่าทุก ๆ คนนี้แหละเมื่อก้าวขึ้นบันได

จะขึ้นกฎ ก็ขึ้นมาโบสถ์ หรือจะขึ้นที่ไหนก็ตาม เมื่อก้าวขึ้นขั้นที่หนึ่งของบันได จะรู้สึกว่ายากหรือไม่ ทุกคนคงรู้สึกว่าไม่ยาก ตอนนี้อย่างก้าวขึ้นขั้นที่หนึ่งแล้ว ก็ก้าวขึ้นขั้นที่ ๒ ทุกคนก็คงรู้สึกว่าไม่ยากนั่นเอง ขั้นที่สาม ขั้นที่สี่ไปโดยลำดับจนถึงขั้นที่สุด ก็คงรู้สึกว่าไม่ยากเช่นเดียวกัน เพราะก้าวขึ้นไปทีละขั้นโดยลำดับ คราวนี้ที่ จะรู้สึกว่ายากนั้น ก็เพราะว่ายังไม่ทันจะก้าวขึ้นไปในขั้นที่หนึ่ง แล้วก็แหงนดูขึ้นไปถึงขั้นที่สุด แล้วก็พูดว่ายาก ยาก ยากที่จะถึงขั้นที่สุด โดยที่ไม่ยอมจะก้าวขึ้นไปตั้งแต่ขั้นที่หนึ่งสักขั้นเดียว เมื่อเป็นดังนี้จึงรู้สึกว่ายาก ที่พูดกันว่ายาก ยากนั้น ก็เพราะเหตุนี้ คราวนี้เมื่อมาเทียบดูถึงสิ่งทั้งหลาย นอกจากที่กำลังกล่าวถึงนี้ ซึ่งต้องมีการปฏิบัติ กระทำไปทีละขั้น ก็เป็นเช่นเดียวกัน เหมือนอย่างการเรียนหนังสือก็ต้องเรียนขึ้นไปตั้งแต่ขั้นต้น เมื่อเป็นเด็กเล็ก ๆ ก็เป็นชั้นอนุบาล แล้วก็มาประถมศึกษา มัธยมศึกษา มาอุดมศึกษา เรื่อยขึ้นมาโดยลำดับดังนี้ ประกอบกับความขยันหมั่นเพียรก็ย่อมจะรู้สึกว่าไม่ยาก แต่ว่าถ้ายังไม่ได้เรียนขึ้นมาสักขั้นเดียวแล้วก็แหงนหน้าดูชั้นอุดมศึกษา แล้วก็กล่าวว่ายาก ยาก สุดวิสัย เอื่อมไม่ถึง อะไรเหล่านี้ ก็ย่อมเป็นความจริง เพราะยังไม่ได้ก้าวขึ้นไปสักขั้นหนึ่ง แล้วจะให้ถึงขั้นสูงสุดได้อย่างไร เมื่อก้าวขึ้นไปโดยลำดับแล้ว คือเรียนไปโดยลำดับแล้วก็ย่อมจะถึงนั่นเอง กิจกรรมอย่างอื่นทุก ๆ อย่างก็ย่อมเป็นอย่างนี้ และก็ไม่ว่าจะเป็นที่จะต้องดูให้ไกลให้นาน แม้ว่าจะดูเพียงระยะชั้นเดียว จะเป็นชั้นอนุบาลก็ตาม ประถมศึกษาก็ตาม เป็นต้น ดูแค่เพียงชั้นเดียวปีเดียว ก็ต้องเริ่มเรียนไปตั้งแต่ต้นปี ตั้งแต่ต้นหลักสูตร ไปจนจบหลักสูตรของปีของชั้นนั้น ๆ เมื่อทำการสอบไล่ก็จะรู้สึกว่าไม่ยาก จะทำได้จะผ่านไปได้ แต่ถ้าไม่ตั้งต้นเสียเลยแล้ว ก็สุดวิสัยจริง ๆ สุดเอื่อมจริง ๆ เหมือนกัน ฉะนั้น จึงต้องพิจารณาดูตามขั้นของการปฏิบัติดังกล่าว ว่าเมื่อปฏิบัติไปตามขั้นแล้วไม่ยาก มรรคผลก็ไม่ยาก นิพพานก็ไม่ยาก อยู่ในวิสัยอยู่ในเอื่อม และเมื่อถึงขั้นแล้วไม่ต้องเอื่อมก็บรรลุได้ เหมือนอย่างตัวอย่างที่กล่าวมาโดยลำดับนั้น นิพพานนี้แม้ว่าจะยังไม่ได้ยังไม่ถึง และแม้ว่าขั้นของการปฏิบัติจะยังเป็นขั้นต้น ขั้นต่ำ ยังอีกหลายขั้นจึงจะบรรลุถึงนิพพาน แม้เช่นนั้น ก็พึงเข้าใจว่า เมื่อได้ตั้งต้นปฏิบัติแล้ว ก็ชื่อว่าได้พายหน้าไปสู่นิพพานทั้งนั้น เหมือนอย่างว่าเมื่อขึ้นบันไดขั้นแรก ก็ชื่อว่าได้ขึ้นไปสู่ขั้นนั้นเอง นำตนให้ไกลนิพพานขึ้นไปโดยลำดับ เรียกว่าพายหน้าไปสู่นิพพานก็ได้

ธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทุกข้อ ทุกบท ไม่ว่าจะบทไหน ล้วนเป็นคำสั่งสอนที่เอียงแหลมลาดไปสู่นิพพาน น้อมไปสู่นิพพาน โน้มไปสู่นิพพาน นำไปสู่นิพพานทั้งนั้น ฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธรูปที่ตรัสแสดงไว้ว่า ธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ทั้งสิ้น มีวิมุตติคือความหลุดพ้นเป็นรส เหมือนอย่างน้ำในทะเลทั้งสิ้นมีความเค็มเป็นรส น้ำในทะเลนั้นแม้จะแยกออกมาเพียงหยดเดียวก็มีความเค็มเป็นรส คำสั่งสอนของพระพุทธองค์ก็เช่นเดียวกัน แม้จะหยิบยกมาเพียงข้อเดียว ก็มีวิมุตติคือความหลุดพ้นเป็นรส เพราะว่าเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นทั้งนั้น พระนิพพานนั้นเป็นที่หลุดพ้นโดยสิ้นเชิง

ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนก็ล้วนนำไปสู่ความหลุดพ้น ความดับกิเลส ความดับทุกข์ดังกล่าว ดังจะพึงเห็นได้ว่า ในพระโอวาท ๓ ข้อที่นับถือว่าเป็นแม่บทของพระโอวาทที่ตรัสว่าเป็นพระพุทธศาสนา คำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายก็คือสอนไม่ให้ทำบาปทั้งปวง สอนให้ทำกุศลให้ถึงพร้อม สอนให้ชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส พุทธศาสนา ๓ ข้อนี้อันเป็นที่รวมของพุทธศาสนาทั้งหมด ก็เป็นคำสอนเพื่อความหลุดพ้น ดับทุกข์ ดับกิเลส ทั้งนั้น แม้ในลักษณะตัดสินพระธรรมวินัย ๘ ข้อ ก็ยังสื่อให้เห็นความดั่งที่กล่าวมานี้เป็นทางเดียวกันหมด

ฉะนั้น นิพพานจึงเป็นจุดหมายสำคัญเป็นหลักใหญ่ เป็นหลักรวมแห่งพุทธศาสนาทั้งหมด แห่งการปฏิบัติธรรมทั้งหมด ถ้าไม่มีนิพพานเป็นจุดรวม เป็นจุดหมาย เป็นที่ตั้งเป็นหลักใหญ่แล้ว จะไม่มีที่รวมเลย คำสั่งสอนทั้งหมดก็จะมุ่งไปคนละทาง ไม่รู้ว่ามีจุดหมายใหญ่อะไร ซึ่งไม่ใช่พุทธศาสนา และการปฏิบัติก็เป็นการปฏิบัติที่ไร้จุดหมายอันเป็นจุดรวมใหญ่ ฉะนั้น นิพพานจึงเป็นธรรมอันสำคัญที่สุด เป็นจุดรวมใหญ่เป็นหลัก เป็นประธาน เป็นที่รวมของพุทธศาสนา และการปฏิบัติทั้งสิ้น

ผู้ที่ชื่อว่าปฏิบัติพุทธศาสนานั้น จะรู้จักคำว่านิพพาน หรือไม่รู้จักคำว่านิพพานก็ตาม เมื่อปฏิบัติให้ถูกจุดพุทธศาสนาแล้ว ก็ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติปายหน้าเข้าหานิพพานทั้งนั้น และจะเริ่มพบรสคือวิมุตติความหลุดพ้นตั้งแต่เริ่มปฏิบัติ น้อยหรือมากก็คล้าย ๆ กับน้ำทะเลนั้น แต่เพียงหยดเดียวหรือหยดเล็ก ๆ เามาแตะลิ้นเข้าก็เค็มชนิดหนึ่ง เมื่อปฏิบัติธรรมข้อใดข้อหนึ่งตามจุดของพุทธศาสนาแล้ว ก็จะพบรสคือวิมุตตินิดหนึ่ง

เป็นอย่างน้อย และต้องพบทั้งนั้น ก็เหมือนกับการก้าวขึ้นบันไดดังกล่าวข้างต้นนั้น เมื่อเริ่มก้าวขึ้นไปแม้แต่ขั้นแรกแล้ว ก็ถือว่าขึ้นไปสู่นิพพาน นำตนให้ใกล้นิพพานขึ้นไปนั่นเอง

ศัพท์ว่า นิพพาน

ศัพท์ว่า “นิพพาน” นั้น ประกอบด้วยคำว่า “นิ” ที่แปลว่าไม่มี หรือออก กับ “วานะ” ที่แปลว่าเครื่องร้อยรัด เครื่องเสียดแทง ลูกศร ประกอบกันเข้า “นิ กับ วานะ” สันสกฤตว่า “นิรวาณ” บาลีว่า “นิพพานะ” ซึ่งไทยมาเรียกว่า นิพพาน แปลว่า ไม่มีเครื่องร้อยรัด ไม่มีเครื่องเสียดแทง ไม่มีลูกศร หรือออกจากเครื่องร้อยรัด หรือออกจากเครื่องเสียดแทง ออกจากลูกศร คำนี้เป็นคำเก่ามีใช้มาก่อนพุทธศาสนายังไม่เกิดขึ้น และก็มี ความหมายถึงจุดมุ่งหมายหรือว่าผลอันสูงสุดในทางนั้น ๆ ความหมายที่ใช้มาก่อนพุทธศาสนานั้น ดังที่มีปรากฏในพระสูตรบางพระสูตรก็เช่นว่า พวกพราหมณ์บางคน หรือว่าบางพวกมีความเข้าใจว่าร่างกายที่ปราศจากโรคเป็นร่างกายที่แข็งแรง คือนิพพาน พราหมณ์บางคนหรือบางพวกก็มีความเข้าใจว่า ความที่บุคคลได้รับบำรุงบำเรอด้วยกำมสุข มีความสุขสดชื่นอยู่ในกามคุณทั้งปวง เรียกว่านิพพาน พราหมณ์บางคนหรือบางพวกก็มีความเห็นนิพพานในทางอื่นอีก สุดแต่ว่าลัทธิที่สั่งสอนยึดถือจะกำหนดเอาอะไรเป็นสิ่งที่สูงสุดของเขา ก็เรียกอันนั้นแหละว่าเป็นนิพพาน

คราวนี้เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้น ทรงประกาศพุทธศาสนา ก็ต้องใช้ภาษาที่คนทั้งหลายพูดเข้าใจกัน จึงได้ทรงนำคำว่านิพพานมาใช้ แต่ว่าความหมายของนิพพานในพุทธศาสนานั้น ก็หมายถึงจุดสูงสุดหรือว่าธรรมสูงสุดในพุทธศาสนานั้นแหละ ฉะนั้น ก็จะต้องทราบว่าจะธรรมสูงสุดในพุทธศาสนานั้นหมายถึงอะไร พิจารณาถึงธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนว่า ได้ทรงใช้คำว่านิพพานนี้มาตั้งแต่เมื่อไร ในพระสูตรที่ ๑ คือ ปฐมเทศนา อันได้แก่ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ก็ยังไม่มีใช้ ในพระสูตรที่สองเป็นต้น ก็ยังไม่มีใช้ แต่ว่าในพระสูตรต้น ๆ นี้มีใช้คำว่า “วิมุตติ” คือความหลุดพ้นแล้ว ได้แก่ วิมุตติ หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย คือกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ส่วนคำว่า นิพพานนั้น มาพบเข้าที่นี้ก็ได้ตอนในพระโอวาทปาติโมกข์ คือเป็นพระโอวาทที่เป็น

หลักเป็นประธาน ซึ่งทรงแสดงในสมัยจาตุรงคสันนิบาต อันแปลว่าความพร้อมเพรียง อันประกอบด้วยองค์สี่

ในสมัยต้นพุทธกาล คือ เมื่อตรัสรู้แล้วได้สองสามพรรษา ขณะนั้นพระองค์ได้เสด็จไปประกาศพุทธศาสนาในแคว้นมคธ ประทับอยู่ในกรุงราชคฤห์ ที่พระเวฬุวันบ้าง ที่เขาคิชฌกูฏบ้าง ในกรุงราชคฤห์ทรงได้พระสาวกเป็นอันมาก เป็นต้นว่า พวกชฎิล คือพวกที่ออกบวชเป็นฤๅษีเกล้าผมสูง มีท่านกัสสปะสามพี่น้องเป็นหัวหน้า รวมเข้าก็ถึงจำนวน ๑,๐๐๐ รูป และทรงได้ท่านพระสารีบุตรและท่านพระโมคคัลลานะ พร้อมทั้งบริวารอีก เป็นจำนวน ๒๕๐ รวมกันเข้า ท่านเหล่านี้ได้มาบวชเป็นภิกษุในพุทธศาสนา รับการอุปสมบทจากพระพุทธเจ้าด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสมบททั้งหมด และท่านแสดงว่าในวันที่ท่านพระสารีบุตรได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์นั้น พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาที่พระเวฬุวัน คือที่ป่าไผ่หรือว่าสวนไผ่ ซึ่งพระเจ้าพิมพิสารได้ถวายเป็นวัดแรกในพุทธศาสนา ก็ได้มีภิกษุรวมกันเข้าจำนวน ๑,๒๕๐ รูป มาเฝ้าพร้อมกันที่พระเวฬุวัน พระภิกษุทั้งหมดนี้ล้วนเป็นพระอรหันต์ เป็นผู้เสริจกิจในพุทธศาสนา ล้วนอุปสมบทจากพระพุทธเจ้าด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา และล้วนมากันเองโดยที่ไม่ได้ทรงเรียกมา และไม่ได้นัดหมายกันมา ต่างคนต่างมา และวันนั้นเป็นวันจันทร์เพ็ญแห่งเดือนมาฆะ เมื่อประกอบด้วยองค์สี่นี้ พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงทำวิสุทธิโบสถ คืออุโบสถ อันบริสุทธิ์ร่วมกับภิกษุสงฆ์ผู้บริสุทธิ์เหล่านั้น ทรงแสดงพระโอวาทปาติโมกข์ คือพระโอวาทอันเป็นหลักเป็นประธาน มีคำแปลว่า

“ขันติ” คือความทนทานเป็นบรมตปะ คือธรรมเป็นเครื่องเผือกใสอย่างยิ่ง
 พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวว่า นิพพานเป็นบรมธรรม คือธรรมอย่างยิ่ง
 ผู้ที่เข้าไปทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ หาชื่อว่าเป็นบรรพชิต คือผู้บวช
 ผู้เว้น ผู้ออก เป็นสมณะ คือผู้สงบไม่
 การไม่กระทำบาปทั้งปวง
 การยังกุศลให้ถึงพร้อม
 ความชำระจิตของตนให้ผ่องใส
 นี่คือพุทธานศาสนา หรือพุทธศาสนา คำสอนของพระพุทธทั้งหลาย

การไม่เข้าไปว่าร้าย การไม่เข้าไปทำร้าย ความส้ารวมในปาติโมกข์ ความรู้ประมาณในภัตตอาหาร ที่นอนที่นั่งอันสงบ ความประกอบในอธิจิต คือจิตที่ยิ่งนี้เป็นพุทธานุศาสนา หรือพุทธศาสนาคำสอนของพระพุทธผู้รู้ทั้งหลายดังนี้

ท่านแสดงว่า ในสมัยต้นพุทธกาลนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงทำอุโบสถสังฆกรรมในวันจันทร์เพ็ญจันทร์ดับร่วมกับภิกษุสงฆ์ และพระองค์เองได้ทรงสวดพระโอวาทนี้ ทรงแสดงพระโอวาทนี้เรื่อยมา ฉะนั้น พระโอวาทนี้จึงได้ตั้งชื่อว่า ปาติโมกข์ คือเป็นโอวาทที่เป็นปาติโมกข์ ทรงปฏิบัติอยู่ดังนี้เรื่อยมาจนกระทั่งได้มีภิกษุสงฆ์จำนวนมากขึ้นในครั้งหนึ่งได้มีพระภิกษุที่ไม่บริสุทธ์ เข้ามานั่งปนอยู่ในพระสงฆ์ พระพุทธเจ้าทรงทราบว่ามีพระที่ไม่บริสุทธ์เข้ามานั่งอยู่จึงไม่ทรงสวดปาติโมกข์ ไม่ทรงแสดงพระโอวาทนี้ ประทับนั่งเฉยจนล่วงปฐมยาม ก็ได้มีพระเถระกราบทูลเตือนว่า ล่วงปฐมยามแล้ว ขอให้ทรงสวดปาติโมกข์ พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงสวด จนถึงล่วงมัชฌิมยาม พระเถระกราบทูลเตือนว่า ได้ล่วงมัชฌิมยามแล้ว ให้ทรงสวดปาติโมกข์ พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงสวด จนถึงล่วงปัจฉิมยาม พระเถระก็ได้กราบทูลเตือนอีก พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงสวด พระโมคคัลลานะได้ทราบด้วยอำนาจของฤทธิ์ว่าใครเป็นผู้ไม่บริสุทธ์ปนอยู่ในพระสงฆ์ ก็ได้จัดนำเอาผู้นั้นออกไป แต่ว่าก็เป็นเวลาอรุณรุ่งสว่างขึ้นแล้ว

พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภเรื่องนี้เป็นเหตุ จึงได้ทรงงดที่จะเสด็จเข้าทำอุโบสถร่วมกับพระภิกษุสงฆ์ด้วยพระองค์เอง ก็เป็นอันทรงงดสวดพระโอวาทที่เป็นปาติโมกข์ แต่ว่าทรงอนุญาตให้พระภิกษุสงฆ์ได้ประชุมกัน ทำอุโบสถตามลำพังของภิกษุสงฆ์เอง และทรงบัญญัติให้สวดพระวินัยที่ทรงบัญญัติแล้ว อันเป็นส่วนที่เรียกว่าอาทิพรหมจรรย์สิกขา คือเป็นข้อที่ควรศึกษาอันเป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ ในชั้นแรกก็ประมาณ ๑๕๐ ข้อ สวดขึ้นเป็นปาติโมกข์ แต่ว่าต่อมาได้มีเพิ่มอนียตสอง เสดชยวัตรเจ็ดสิบห้า จึงรวมเป็น ๒๒๗ ข้อ

ฉะนั้น สิกขาบทบัญญัติ ๒๒๗ ข้อนี้ จึงเรียกว่าเป็นสิกขาบทที่มาในปาติโมกข์ ซึ่งเมื่อถึงวันอุโบสถสังฆกรรม วันจันทร์เพ็ญ จันทร์ดับ พระสงฆ์ก็ประชุมกันทำอุโบสถและสวดฟังพระวินัยปาติโมกข์ คือสิกขาบท ๒๒๗ ข้อนี้ สืบต่อมา จนถึงบัดนี้ ส่วนพระโอวาทที่พระพุทธเจ้าทรงสวดเองในชั้นแรก ดังที่เล่ามานั้นจึงเรียกว่า โอวาทปาติโมกข์ และในพระโอวาทครั้งนั้นเองที่ได้มีคำว่า นิพพาน และอีกคำหนึ่งก็คือคำว่า

พุทธศาสนา ซึ่งต่อมาก็ได้ใช้คำว่าพุทธศาสนานี้ เป็นคำเรียกคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ศาสนาของพระพุทธเจ้าว่าเป็นพุทธศาสนาสืบต่อมา อีกพระสูตรหนึ่งในมหาวิภังคสูตร ได้ทรงแสดงสั่งสอนให้ไม่ประมาทปัญญา คือไม่เพเลอปัญญา และทรงแสดงว่าบรมปัญญา หรือยอดปัญญานั้นก็คือญาณ คือความหยั่งรู้อันเป็นเหตุให้สิ้นทุกข์ได้ ทรงสั่งสอนให้ตามรักษาสัจจะ และทรงแสดงว่าบรมสัจจะหรือยอดของสัจจะนั้นก็คือ นิพพาน ทรงสั่งสอนให้พอกพูนจาคะ คือการสละ ทรงแสดงว่าบรมจาคะ คือยอดจากะนั้น ได้แก่ ความสละอุปธิ อันได้แก่สิ่งที่เข้าไปทรงใจ ซึ่งพระอาจารย์ได้แสดงไว้ต่อมาว่าได้แก่ขันธ์ คือขันธ์ ๕ ได้แก่กาม หรือว่ากามคุณทั้ง ๕ ได้แก่กิเลส ได้แก่กรรม คือการงานที่กระทำด้วยความจงใจ ทรงสั่งสอนให้ศึกษาสันติคือความสงบ ทรงแสดงว่าบรมสันติหรือว่ายอดของสันติก็คือ ความสงบระอา โทสะ โมหะ ดังนี้

นิพพานมี ๒

นอกจากที่มาเรื่องนิพพานในพระบาลีที่ยกขึ้นมากล่าวแล้วนั้น ก็ยังมีพระบาลีที่แสดงนิพพานอีกหลายแห่ง จะยกที่ใช้แสดงกันเป็นส่วนมาก ในพระบาลีอีกแห่งหนึ่ง ได้แสดงถึง นิพพานสอง คือ

สุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิเหลือ

อนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลือ

เมื่ออธิบายที่เข้าใจกันโดยทั่วไปตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงแสดงอธิบายไว้ในธรรมวิภาคปริเฉทสองโดยความว่า นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีเบญจขันธ์ คือขันธ์ ๕ ยังเหลืออยู่ คือยังดำรงชีวิตอยู่ เรียกว่า สุอุปาทิเสสนิพพาน ส่วนนิพพานของพระอรหันต์ผู้ดับขันธ์คือสิ้นชีวิตเรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน

นิพพานในที่นี้จึงหมายถึงความดับกิเลสสิ้นเชิง ท่านผู้ดับกิเลสสิ้นเชิงนั้น เรียกว่า พระอรหันต์ พระชีนาสพ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงเป็นผู้ดับกิเลสสิ้นเชิง ทรงเป็นพระอรหันต์ ดังที่เราสวดกันว่า อรหันตสัมมาสัมพุทธโธ ทรงเป็นพระชีนาสพ คือสิ้นอาสวะกิเลสทั้งหมด และบุคคลทั้งหลายที่ได้ฟังธรรมคำสั่งสอนของพระองค์บรรลุถึง

ความสิ้นกิเลสทั้งหมดก็เรียกว่า พระอรหันต์ พระชีนาสพ ดังที่มีประวัติแสดงถึง พระสาวกมีพระเบญจวัคคีย์ พระกัสสปะ พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ เป็นต้น ซึ่งบรรลุถึงความสิ้นกิเลสเป็นพระอรหันต์ พระชีนาสพในพุทธศาสนา ท่านผู้สิ้นกิเลสทั้งหมดนี้ เมื่อบรรลุถึงความสิ้นกิเลส ดังเช่นพระพุทธเจ้าทรงบรรลุถึงความสิ้นกิเลส เมื่อตรัสรู้พระธรรมในราตรีที่ตรัสรู้นั้น ก็ชื่อว่าได้บรรลุสุอุปาทิเสสนิพพาน เพราะว่ายังมีชีวิตอยู่ เหมือนดังพระพุทธเจ้าก็ยังได้ทรงดำรงพระชนมชีพอยู่ ประกาศพุทธศาสนา สืบต่อไปอีกถึง ๔๕ ปี เมื่อได้เสด็จดับขันธในที่สุดคือถึงความสิ้นชีวิต ก็ชื่อว่าได้บรรลุอุปาทิเสสนิพพาน ดังที่เรียกว่า เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อได้ดำรงชีวิตอยู่ ก็ชื่อว่าได้บรรลุ สุอุปาทิเสสนิพพาน เมื่อท่านถึงความสิ้นชีวิต จึงชื่อว่าได้บรรลุ อุปาทิเสสนิพพาน ดังที่เรียกว่า นิพพาน

ฉะนั้น คำว่านิพพานนี้ จึงเป็นคำใช้ที่หมายถึงพระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อท่านดับขันธคือถึงความสิ้นชีวิต เรียกว่า นิพพานอีกด้วย คือหมายความว่าตาย คล้ายกับถ้อยคำที่ใช้หมายถึงตายของบุคคลทั้งหลายในโลก ที่ใช้ต่าง ๆ กัน ทั่วไปก็ใช้ว่าตาย ถึงแก่กรรม ทำกาลกิริยา และยังมีคำบัญญัติสูงต่ำ เช่นถึงอนิจกรรม ถึงอสัญกรรม สิ้นพระชนม์ ทิวศต สวรรคต แต่สำหรับพระสงฆ์ก็เรียกว่าถึงมรณภาพ เมื่อเป็นพระอรหันต์ก็ใช้ว่านิพพาน ดังเช่นพระพุทธเจ้าเอง เสด็จนิพพานหรือปรินิพพาน หรือเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระสาวกก็เรียกว่านิพพาน เช่นพระสารีบุตรนิพพาน พระโมคคัลลานะนิพพาน ในขั้นนี้ก็หมายเอาอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลือ ฉะนั้น คำว่า “อุปาทิ” ในที่นี้ จึงหมายถึงเบญจขันธ์ คือขันธ์ ๕ เรียกว่า “อุปาทิ” ว่าถึงศัพท์ก็เป็นคำเดียวกับอุปาทาน แต่ว่าพระอรหันต์นั้น สิ้นอุปาทานคือ ความยึดถือแล้ว จึงใช้คำให้ต่างกันว่าอุปาทิ คือหมายถึงขันธ์ ๕ โดยเฉพาะ เมื่อดับกิเลสทีแรก ขันธ์ ๕ ยังดำรงอยู่ ก็ชื่อว่า บรรลุสุอุปาทิเสสนิพพาน ดับขันธคือขันธ์แตกสลาย ที่เรียกว่าตาย ในที่สุด ก็เป็นอันบรรลุอุปาทิเสสนิพพาน

แต่ยังมีอธิบายอย่างอื่นอีก ในคัมภีร์ชั้นพระบาลีเองมีอธิบายโดยความว่า พระอรหันต์ที่ดับกิเลสยังมีอินทรี ๕ ยังมีเวทนา คือยังเสวยสุข เสวยทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขอยู่ เรียกว่า อุปาทิเสสนิพพาน ส่วนพระอรหันต์ผู้ดับกิเลสแล้ว ไม่มีอินทรี ๕ ดับอินทรี ๕ เสียอีกด้วย ดับเวทนา คือความเสวยสุข เสวยทุกข์

หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขเสียด้วย เรียกว่า อนุปาทิสเสนนิพพาน จึงมีปัญหาว่าข้อว่า
 ดับอินทรีย์ ๕ ดับเวทนานั้นหมายถึงอะไร อาจจะหมายถึงการเข้าสัญญาเวทิตินิโรธ
 คือเข้าสมาบัติอันหมายถึงสมาธิอย่างลึกซึ้งซึ่งแนบแน่น จนถึงขั้นดับสัญญาเวทนาการก็ได้
 ในขณะที่เข้านิโรธสมาบัติข้อนี้ ก็ดับอินทรีย์ ๕ ดับเวทนาทั้งหมด ถ้าหมายอย่างนี้
 ก็เรียกในขณะที่พระอรหันต์เข้านิโรธสมาบัตินี้ว่า อนุปาทิสเสนนิพพาน อีกอย่างหนึ่ง
 หมายถึงดับขันธ์ คือขันธ์ ๕ แดกทำลายที่เรียกว่าตาย ก็ดับอินทรีย์ ๕ ดับเวทนาหมด
 ถ้าหมายอย่างนี้ก็มีความหมายอันเดียวกันกับที่กล่าวมาข้างต้น

อีกแห่งหนึ่งอธิบายอุปาทิสเส ถึงความดับกิเลสของพระอริยบุคคลขั้นต่ำ
 ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นมาถึงพระอนาคามี คือพระอริยบุคคลขั้นต่ำเหล่านี้ ดับกิเลสได้
 บางส่วน ยังไม่สิ้นเชิงยังมีกิเลสเหลืออยู่ ดังเช่นเมื่อยกเอาสังโยชน์ ๑๐ ขึ้นแสดง
 พระโสดาบันละสังโยชน์ได้สาม พระสกทาคามีก็ละสังโยชน์ได้สาม แต่ว่าทำราคะ
 โทสะ โมหะให้เบาบางลง พระอนาคามีละสังโยชน์ได้ ๕ ฉะนั้น จึงยังมีสังโยชน์เหลือ
 อยู่ที่ยังละไม่ได้ พระโสดาบันก็ยังมีเหลืออยู่ถึงอีก ๗ พระสกทาคามียังมีเหลืออยู่ถึงอีก
 ๗ แต่ว่าบางข้อก็เบาบางลงไป ส่วนพระอนาคามีนั้นยังมีเหลืออยู่อีก ๕ ความดับกิเลส
 ของท่านเรียกว่า อุปาทิสเสนนิพพาน ความดับกิเลสที่ยังมีอุปาทิเหลือ ส่วนการดับกิเลส
 ของพระอรหันต์นั้น ดับได้สิ้นเชิงไม่มีเหลือ เพราะว่าละสังโยชน์ได้หมด เพราะฉะนั้น
 จึงเรียกว่า อนุปาทิสเสนนิพพาน ความดับกิเลสที่ไม่มีอุปาทิเหลืออยู่ เมื่ออธิบายอย่างนี้
 อุปาทิจึงหมายถึง กิเลส เช่นสังโยชน์เป็นต้น เมื่อดับกิเลสยังไม่หมดยังมีเหลืออยู่
 ก็เป็นอุปาทิสเส ดับได้หมดไม่มีเหลือเป็นอนุปาทิสเส แม้ว่าท่านจะดำรงชีวิตอยู่ก็เรียก
 ว่าอนุปาทิสเสได้ เพราะว่ามีถึงดับกิเลสเท่านั้น

นิพพาน ๒ คือสอุปาทิสเสกับอนุปาทิสเสนี้ เป็นการจำแนกนิพพานที่ใช้กัน
 ทั่วไป รู้จักกันโดยทั่วไป และที่ใช้กันเข้าใจกันในความหมายที่กล่าวมาข้างต้นเป็นที่ตั้ง
 คือดับกิเลสที่ยังมีเบญจขันธ์เหลือยังมีชีวิตอยู่ก็เป็นสอุปาทิสเส เบญจขันธ์แตก ทำลาย
 ที่เรียกว่าตายนั้นเป็นอนุปาทิสเส โดยนัยนี้คำว่านิพพาน จึงใช้ในความหมายทั่วไปว่า
 ดับกิเลสสิ้นเชิง ดับกิเลสได้ทั้งหมด เมื่อใช้ในความหมายว่าดับกิเลสสิ้นเชิง ดับกิเลส
 ทั้งหมด นิพพานจึงเป็นบรมธรรม ธรรมอย่างยิ่ง เป็นบรมสัจจะ สัจจะอย่างยิ่ง
 ในพุทธศาสนา ดังกล่าวมาเมื่อวานนี้

อนึ่ง ความหมายของคำว่านิพพานที่ใช้ในพุทธศาสนาเองยังมีใช้ผ่นคลายลงมา คือผ่นคลายลงมาถึงความดับกิเลสได้บางส่วน ก็เรียกว่านิพพานได้ ได้แก่ การดับกิเลสของพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ดังที่กล่าวมาในอธิบายของนิพพาน นัยที่ ๒ ที่ ๓ นั้นแล้ว อนึ่ง ยังได้ใช้ผ่นคลายมาถึงนิพพานฉานอีกด้วย คือหมายถึงว่าเมื่อทำสมาธิจนได้สมาธิที่แนบแน่นเป็นอัปปนาสมาธิเข้าขั้นฉาน อำนาจของสมาธินี้ดับกิเลสให้สงบลงไปได้ชั่วคราว เหมือนดั่งหินทับหญ้า ในขณะที่ก้อนหินยังทับหญ้าอยู่ หญ้าก็ไม่งอก เมื่อยกก้อนหินนั้นออกแล้ว หญ้าก็งอกได้ ฉันทิดีดีเมื่อออกจากสมาธินั้น กิเลสก็กลับเกิดได้ ในขณะที่เข้าสมาธิถึงขั้นอัปปนาคือแนบแน่นนี้ ก็เรียกว่านิพพานได้ เรียกย่อ ๆ เพื่อเข้าใจง่ายว่า นิพพานฉาน

หรือแม้ปฏิบัติทางปัญญา กำหนดทำความรู้กิเลสที่บังเกิดขึ้นในใจ เมื่อราคะ โทสะ โมหะบังเกิดขึ้นในใจ ก็ทำความรู้ว่า ราคะ โทสะ โมหะ บังเกิดขึ้นและทำความรู้ว่าราคะ โทสะ โมหะ ที่บังเกิดขึ้นนี้ ทำให้อกกรรมเป็นไปเพื่อเบียดเบียน ตนและผู้อื่น ให้เดือดร้อน เป็นไปเพื่อดับปัญญาคือความรู้ ประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น ดับความรู้ ประโยชน์ทั้งสอง เมื่อกำหนดพิจารณาไปดังนี้ ราคะ โทสะ โมหะ ก็ดับสงบ ก็มี ความรู้ ความดับสงบ ราคะ โทสะ โมหะ นี้ ไม่เป็นไปเพื่ออกกรรม เพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น ดังนั้น ไม่เป็นไปเพื่อดับปัญญา ดังนั้น ความรู้ความเห็นที่บังเกิดขึ้นนี้ แม้ในขณะที่กำลังพิจารณาอยู่นี้ก็เรียกว่าเป็นสันตสิกขิโก รัมโม ธรรมที่บุคคลพึงปฏิบัติเห็นเอง เรียกว่า สันตสิกขินิพพาน นิพพานที่บุคคลพึงปฏิบัติเห็นเอง ดังนี้

แม้ข้อนี้ก็มีพระบาลีแสดงไว้ดังนี้ และก็แสดงเป็นกลาง ๆ ไม่จำกัดว่าความรู้ ความเห็นความดับความสงบดังกล่าว เป็นไปอย่างสมบูรณ์สิ้นเชิง หรือว่าไม่สมบูรณ์ สิ้นเชิงก็ได้ เป็นไปอย่างเด็ดขาด คือเมื่อสงบเมื่อดับลงไปแล้ว ก็เป็นอันดับอันสงบไปเลย ไม่กลับเกิดขึ้นอีก หรือว่าเป็นไปอย่างชั่วคราว แบบหินทับหญ้าดังกล่าวนั้น ไม่มีแสดง จำกัดเอาไว้ ฉะนั้น จึงเป็นที่เข้าใจว่า แม้นิพพานปัญญา คือความดับ ความสงบที่เกิดขึ้นด้วยปัญญาพิจารณาดังกล่าวนั้น ก็เรียกว่านิพพานได้ นิพพานฉาน นิพพานปัญญา อันหมายถึงว่าเป็นความดับได้บางส่วน เป็นความดับได้ชั่วคราวดังนี้ มีคำเรียกว่า ตถกนิพพาน แปลว่า นิพพานด้วยองค์อันนั้น คือดับด้วยฉาน สมาธิ หรือว่าด้วยปัญญาข้อนั้น อันเป็นของชั่วคราว พึงเข้าใจว่าแม้ทางพุทธศาสนาเอง คำว่านิพพาน ก็ผ่นใช้ลงมาได้ดังนี้

นิพพานเป็นสังขธรรม

นิพพานที่ได้กล่าวแนะนำมาแล้ว ได้แสดงถึงเนื้อความของศัพท์และความหมาย ตามที่มีพระพุทธานุญาตไว้ ในวันนี้จะได้แสดงให้ท่านทั้งหลายทราบว่า นิพพานนั้นเป็นสังขธรรม ธรรมคือความจริง จึงไม่เป็นสิ่งที่เหลือวิสัยจะได้จะถึง ไม่เหลือวิสัยที่จะรู้ เพราะว่าเป็นสังขธรรมสำหรับจิตใจภายใน ไม่ใช่ในภายนอก ด้วยจิตใจนี้เท่านั้น จึงจะรู้ จะถึงนิพพานได้ และก็เป็นธรรมชาติธรรมดาอย่างหนึ่งนั่นแหละ เมื่อถึงภูมิขั้นอันเดียวกันแล้ว ก็ไม่ใช่เป็นของแปลก แต่เป็นของธรรมดา เหมือนอย่างว่าผู้ที่กำลังเรียนอยู่ในชั้นอันใด เมื่อได้ตั้งใจเรียนให้สม่ำเสมอ มีความรู้ตามสมควรแก่ชั้นที่เรียนนั้น หลักสูตรต่าง ๆ ก็ไม่เป็นของแปลกประหลาด แต่ว่าเป็นของธรรมดา

ในจิตใจนี้ ได้มีพระพุทธานุญาตแสดงถึงลักษณะที่เป็นธรรมชาติไว้ว่า จิตมีลักษณะประภัสสรคือผุดผ่อง แต่ว่าเศร้าหมองไป เพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่จรมา จิตนี้พ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้ ดังนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ถึงลักษณะที่เป็นธรรมชาติของจิตไว้ดังนี้ คือว่า “ผุดผ่อง” เพราะเหตุไรจึงเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่จรมาได้ ก็เพราะว่ายังมีอวิชชา คือ ความไม่รู้ในสังขจะคือความจริงประกอบอยู่ อุปกิเลสทั้งหลายจึงเข้ามาทำให้เศร้าหมองไปได้

ในตอนนีให้สังเกตคำว่า “อุปกิเลส” ที่แปลว่าเครื่องที่เข้ามาทำหรือเข้าไปทำให้เศร้าหมอง ในที่อื่นใช้คำว่า กิเลสคือ เครื่องเศร้าหมองแต่คำเดียว ก็เพราะว่าต้องการที่จะชี้ให้เห็นชัดว่า กิเลสคือเครื่องเศร้าหมองทั้งหลายนั้น ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิตใจ ไม่ใช่เป็นธรรมชาติเป็นธรรมดาของจิตใจ แต่ว่าเป็นสิ่งที่จรเข้ามาหรือจรเข้าไปเท่านั้น เมื่อจรเข้ามาจรเข้าไปแล้ว ก็เข้ามาหรือเข้าไปนอนจมหมักหมมอยู่ ที่ท่านเปรียบเหมือนอย่างตะกอนที่นอนอยู่ก้นตุ่ม ท่านองว่าเข้ามายึดครองจิตใจไว้ แต่แม้เช่นนั้น กิเลสก็ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้หรือเป็นธรรมชาติธรรมดาของจิตใจอยู่นั่นเอง จึงเปรียบได้กับแขกต่างถิ่นที่จรเข้ามาพักพาอาศัย แต่เมื่อมาพักพาอาศัยแล้วก็เลยยึดครองอยู่ไม่ออกไป แต่แม้เช่นนั้นก็ยังไม่ใช่เป็นเจ้าของบ้านอยู่นั่นเอง ยังเป็นแขกที่เรียกว่า อาคันตุกะ คือ ผู้ที่จรมา ฉะนั้น จึงอาจปฏิบัติเพื่อให้พ้นจากกิเลสที่จรเข้ามาดังกล่าวได้ ซึ่งความพ้นนั้น ก็เรียกว่า “วิมุตติ” คือความหลุดพ้น เป็นคำที่ใช้ด้วยกันกับคำว่านิพพาน

และก็พึงทราบว่ามีกิเลสที่จรเข้ามาอนจนหมักหมมนั้น เมื่อมุ่งถึงลักษณะที่นอนจมนั้นเรียกว่า “อนุสัย” แปลว่า กิเลสที่นอนจน หรือนอนเนื่องอยู่ในจิตสันดาน เมื่อมุ่งถึงอาการที่หมักหมมก็เรียกว่า “อาสวะ” คือกิเลสที่หมักหมมหรือว่าที่ต้องจิตสันดานของสัตว์โลกทั้งหลายอยู่

อาสวะ อนุสัยนี้เป็นกิเลสอย่างละเอียดที่มีอยู่ในจิต เป็นกิเลสชนิดที่เรียกว่าติดอยู่ในจิตสันดาน แต่ว่าแม้เช่นนั้น ก็ยังหลุดพ้นอยู่ได้นั่นเอง เพราะไม่ใช่เป็นธรรมชาติธรรมดาของจิต

อะไรเป็นธรรมชาติธรรมดาของจิต อาศัยพระพุทธภาษิตที่ตรัสรู้ไว้ ก็เก็บความมาได้ว่า ที่เป็นธรรมชาติของจิตนั้น ก็คือ “ประภัสสร” คือผุดผ่องดังกล่าวประการหนึ่ง “รู้” เพราะจิตเป็นธาตุรู้ รู้อะไร ๆ ได้ รวมทั้งคิดอะไร ๆ ได้อย่างหนึ่ง จิตเป็นที่เก็บที่ “สั่งสม” เก็บสั่งสมอะไร ๆ ไว้ได้ ทั้งที่เป็นส่วนดี ทั้งที่เป็นส่วนชั่ว ทั้งที่เป็นส่วนกิเลส ทั้งที่เป็นส่วนกรรม ทั้งที่เป็นส่วนวิบาก คือผลของกรรม และเก็บสะสมส่วนดีเป็นบารมี คือความดีต่าง ๆ ไว้ในจิตใจด้วย

จิตมีธรรมชาติธรรมดา “ผุดผ่อง” “รู้” “เก็บสั่งสม” ดังที่กล่าวมา เพราะฉะนั้น จึงรู้อะไร ๆ ได้ และเมื่อรู้อะไร ๆ ก็ย่อมเพิ่มความรู้ความฉลาดขึ้นอยู่เสมอ ย่อมเก็บสั่งสมความชั่วบ้าง ความดีบ้าง ไว้อยู่เสมอ แต่เมื่อยังโง่มาก ก็ย่อมเก็บสั่งสมความชั่วไว้มาก แต่เมื่อโง่ค่อยลง ฉลาดมากขึ้น ก็เก็บสั่งสมความดีไว้มากขึ้น

และตามหลักของสัจจะคือความจริงนั้น ก็คือหลักของเหตุและผลที่สัมพันธ์กันตามควรแก่กัน ที่มาเรียกว่าเป็น ความดีหรือความชั่วนั้น ก็เป็นการเรียกตามลักษณะเมื่อเป็นความโง่เป็นความไม่รู้ ก็ย่อมจะเก็บย่อมจะสั่งสมไว้อย่างไม่รู้ ไว้อย่างโง่ ๆ ก็เรียกเป็น “ความชั่ว” แต่ว่าเมื่อเป็นความฉลาด ก็ย่อมเก็บย่อมสั่งสมไว้อย่างฉลาด ก็เรียกว่าเป็น “ความดี” ฉะนั้น คำว่า “ดี” หรือ “ชั่ว” นั้น จึงเป็นคำที่ตั้งขึ้นเรียกด้วยมีลักษณะดังกล่าว แต่เมื่อว่าตามหลักเหตุผลแล้วก็เป็นไปตามหลักเหตุผลที่สัมพันธ์กันเท่านั้น

และทั้ง ๒ นี้ ย่อมเป็นสิ่งขัดกัน คือระหว่างความฉลาดกับความโง่ ระหว่างความดีกับความชั่ว เพราะเหตุที่จิตมี อวิชชาคือความไม่รู้ ไม่รู้ในสัจจะ ซึ่งเป็นต้นเดิมของกิเลสทั้งหมด ของความชั่วทั้งหมด จึงมีวิชชาคือความรู้ในสัจจะที่ตรงกันข้าม แต่ว่าในขณะที่จิตยังไม่พบวิชชาอย่างเต็มที่ จึงมากไปด้วยอวิชชา แต่แม้เช่นนั้นจิตก็เป็นธาตุรู้ คือมีธรรมชาติ ธรรมชาติรู้ จึงได้สั่งสมอบรมวิชชาคือความรู้ขึ้นอยู่เสมอ เพราะว่าต้องประสบพบผ่านสิ่งต่าง ๆ มาเรื่อย จึงได้พบวิชชาคือ ความรู้ขึ้นอยู่เสมอ เมื่อวิชชามากขึ้นเพียงใด อวิชชาก็ลดน้อยลงเพียงนั้น ในขณะที่เดียวกัน เมื่ออวิชชามีมาก ความชั่วก็มีมาก แต่เมื่ออวิชชาเริ่มมีขึ้นอวิชชาลดลง ความดีก็เพิ่มขึ้น ความชั่วก็ลดลง จนถึงเมื่ออวิชชาบังเกิดขึ้นเต็มที่ อวิชชาดับไปหมด ความดีก็บังเกิดขึ้นเต็มที่ ความชั่วก็ดับไปหมด และเมื่อความชั่วไปหมด ความดีก็พ้นหน้าที่

เป็นอันว่าเมื่อสุดดีก็สุดชั่ว ความบรรลุถึงความสุดดีสุดชั่วนี้ มีในเมื่ออวิชชาบังเกิดขึ้นเต็มที่ อวิชชาคือความไม่รู้ในสัจจะดับไปหมด เหมือนเมื่อความสว่างบังเกิดขึ้นเต็มที่ ความมืดก็หายไป และเมื่อความมืดหายไป สิ่งทั้งหลายที่เคยถูก ความมืดปิดบังเอาไว้ ก็ปรากฏแจ่มแจ้งครบถ้วนทุกประการ ท่านผู้ประกอบในวิชชา คือความรู้ที่บังเกิดขึ้นแจ่มแจ้งเต็มทั้นั้น จึงเป็นผู้รู้ผู้เห็นครบถ้วนทุกประการ ไม่มีอะไรบัง เรียกว่า สัจจะคือความจริงปรากฏขึ้นทั้งหมด ซึ่งเมื่อรวมเข้ามาแล้ว ก็คือรู้เห็นใน

ทุกขสัจจะ ความจริงคือทุกข์

สมุทัยสัจจะ ความจริงคือสมุทัย เหตุที่เกิดทุกข์

นิโรธสัจจะ ความจริงคือนิโรธ ความดับทุกข์

มรรคสัจจะ ความจริงคือมรรค ได้แก่ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และเป็นผู้รู้ผู้เห็นในอาสวะ เหตุเกิดอาสวะ ความดับอาสวะ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ อาสวะก็คือกิเลสที่หมักหมม ดองจิตสันดานอยู่นั่นเอง ดังกล่าวมาข้างต้น

เมื่อถึงขั้นนี้ อาสวะย่อมดับไปหมดไม่มีเหลือ วิชาย่อมมองเห็นเจาะทะลุลงไปถึงอาสวะดังกล่าว พร้อมทั้งเหตุเกิด และดับอาสวะได้ พร้อมทั้งรู้ทางปฏิบัติ เห็นทางปฏิบัติ ให้ถึงความดับอาสวะครบถ้วน

นี่เป็นสัจจะที่ปรากฏขึ้นเต็มที่ เมื่อเป็นดังนี้ จึงเป็นผู้รู้ ผู้เห็นที่ครบถ้วน จิตที่เป็นธาตุรู้ คือมีธรรมชาติธรรมดานั้น สิ้นวิชาคือความไม่รู้ คือไม่รู้ในสัจจะ อันหมายถึงว่าเป็นธาตุรู้ก็จริง แต่ยังเป็นรู้หลง ยังรู้ผิด เพราะยังประกอบด้วย วิชาอยู่ ครั้นวิชาบังเกิดขึ้นเต็มที่วิชาดับไปหมด รู้ก็เป็นรู้ที่ถูกต้อง รู้ถูกต้องจึงครบถ้วนทุกประการ และเมื่อรู้ถูกต้องถ้วนทุกประการแล้ว ก็เลิกเก็บเลิกสะสมความชั่วต่าง ๆ พ้นจากความชั่วทุกอย่าง และเมื่อเป็นดังนี้ ความดีต่าง ๆ ก็หมดหน้าที่ไม่ต้องกระทำ ตีอีกต่อไป เพราะการทำความดีนั้น ก็เพื่อที่จะชำระความชั่ว เมื่อชั่วหมดก็เป็นอันว่าหมดดีหรือว่าสุดดี ไม่ต้องทำดีอีกต่อไป ก็หยุดเก็บหยุดสะสมทุกอย่าง แต่ที่มีความสมบูรณ์ครบถ้วนทุกอย่างไม่บกพร่อง ธรรมชาติประภัสสร คือผุดผ่อง ก็เป็นความผุดผ่องอย่างบริสุทธิ์

จึงกล่าวได้ว่า เมื่อสิ้นวิชาสิ้นกิเลสทั้งหมด สิ้นเก็บ สิ้นสะสมความดีความชั่วทั้งหมด มีความสมบูรณ์ทุกอย่าง ไม่บกพร่อง ประกอบอยู่ด้วยความรู้ ด้วยความหลุดพ้น ไม่มีข้องติดอยู่ในสิ่งอันใดอันหนึ่งทั้งสิ้นดังนี้ ก็เป็นอันกลับเข้าสู่สภาพที่เป็นธรรมชาติ ธรรมดาอย่างแท้จริง สภาพที่เป็นธรรมชาติ ธรรมดาอย่างแท้จริง อันมีความรู้สว่างแจ่มแจ้งอย่างเต็มที่ มีความบริสุทธิ์อย่างเต็มที่ดังนี้ คือ “นิพพาน” สิ้นกิเลสเป็นเครื่องร้อยรัดทั้งหมด สิ้นกิเลสเป็นเครื่องเสียบแทงทั้งหมด ไม่มีกิเลสที่เปรียบเหมือนลูกศรเสียบแทงอยู่ที่ใดที่หนึ่งเลย

นี่คือนิพพาน ที่กล่าวว่าลักษณะที่เป็นธรรมชาติธรรมดา อย่างเต็มที่นี้ เรียกว่า “อสังขตะ” ไม่มีปัจจัยอะไรปรุงแต่งทั้งหมด ไม่มีปัจจัยอะไรกระทำทั้งหมด เรียกว่า “วิสังขาร” ไม่มีเครื่องปรุงแต่งทั้งหมด เรียกว่าอยู่เหนือเหตุและผล.

พระพุทธศาสนา-ปรัชญา

ภาค ๑

พระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าคือใคร

การรู้จักพระพุทธศาสนานั้น

ขั้นต้น รู้จักด้วยการเรียน คือการฟังการอ่านพระพุทธศาสนา เป็นต้นว่าฟังหรืออ่านพระวินัยให้รู้พระพุทธานุญาตที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้ พระธรรมคำสอนพุทธประวัติ คือประวัติของพระพุทธเจ้า

ขั้นที่สอง รู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเอง ด้วยการที่ได้พิจารณาพระพุทธศาสนาที่ฟังหรืออ่านนั้น นำเข้ามาดูที่ตนเองและปฏิบัติ พระพุทธศาสนาขั้นที่ตนเอง ก็จะรู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเอง

ขั้นที่สาม รู้จักพระพุทธศาสนาด้วยผลของการปฏิบัติที่ได้รับ โดยลำดับจนถึงความรู้ความเห็นที่บังเกิดขึ้นแจ่มแจ้งในธรรม อันเป็นเหตุชำระจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาดจากเครื่องเศร้าหมองอกุศลบาปทั้งหลาย แม้ในขั้นที่สามนี้ก็เป็นการรู้จักพระพุทธศาสนาที่ตนเองอีกเหมือนกัน

การรู้จักพระพุทธศาสนาขั้นแรกเรียกว่าขั้นปริยัติ คือการเรียน ขั้นที่สองเรียกว่าขั้นปฏิบัติ ขั้นที่สามเรียกว่า ปฏิเวธ ตามศัพท์แปลว่า ความรู้แจ้งแทงตลอด คือความรู้ความเห็นที่บังเกิดขึ้นแจ่มแจ้ง ดังกล่าว

พระพุทธศาสนานั้น ตามศัพท์ พุทธ ก็แปลว่า ผู้รู้ ผู้ตรัสรู้ ศาสนา แปลว่า คำสอนหรือว่าคำสั่งสอน รวมเข้าเป็นพุทธศาสนา แปลว่าคำสอนของพระพุทธ คือคำสอนของพระผู้รู้ หรือว่าคำสั่งสอนของพระผู้รู้ พระพุทธพระผู้รู้ในคำนี้ก็หมายถึง ท่านผู้ตรัสรู้พระธรรม แล้วแสดงพระธรรมสั่งสอนตั้งเป็นพระพุทธศาสนาขึ้น ท่านผู้นี้ เป็นพระศาสดาผู้สั่งสอนพระพุทธศาสนา เป็นผู้ตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ก็คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ซึ่งมีพระประวัติปรากฏอยู่ในพุทธประวัตินั้น

พระองค์ประสูติในชมพูทวีป บัดนี้ เข้าใจกันว่าอยู่ในแคว้นเนปาล เมื่อก่อน พุทธศักราช ๘๐ ปี ทรงเป็นโอรสของกษัตริย์ผู้ปกครองแคว้นสักกชนบท ได้ทรงปรารถนา ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ที่มีประจำแก่ทุกชีวิตที่เกิดขึ้นมา จึงพอพระหฤทัย ในบรรพชาคือการบวช ดังที่ท่านได้แสดงว่าได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูตทั้งสิ้นคือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ทรงสลดพระหฤทัยในเมื่อทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ทรงน้อมเข้ามาว่า ทุกคนผู้เกิดมาก็ต้องแก่เจ็บตาย ไม่มีใครที่จะพ้นไปได้ จึงทรงปรารถนา โมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น หรือความหลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า ธรรมเช่นนี้ย่อมมีอยู่คู่กัน เพราะว่าเมื่อ มีแก่ มีเจ็บ มีตาย ก็ต้องมีไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายเป็นคู่กัน และทรงเข้าพระหฤทัยว่า ธรรมที่ทำให้พ้นจากความแก่ความเจ็บความตาย บรรลุถึงความไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย นั้นแหละเรียกว่า “โมกขธรรม” ซึ่งทรงเข้าพระหฤทัยว่าจะต้องมีอยู่ จึงได้ทรงปรารถนา และได้ทรงเห็นว่า การบวชนั้นมีโอกาสที่จะปฏิบัติเพื่อประสพโมกขธรรม อันเป็นธรรม ที่ลุ่มลึกนี้ได้

ทรงปรารถนาเหตุดังกล่าวนี้ จึงเสด็จออกทรงผนวช โดยทรงสละเครื่องผูกพัน ของฆราวาสหมดทุกอย่าง ทรงสละทั้งพระชายา พระโอรส สละปราสาทที่ประทับอยู่ในฤดูทั้งสาม สามปราสาท สละตำแหน่งรัชทายาท สละพระประยูรญาติ มิตรสหาย ทั้งหมด แปลว่า สละโลกออกทรงผนวช เสด็จจาริกท่องเที่ยวไปลำพังพระองค์เดียว โดยที่ได้ทรงตัดพระเมาฬีคือพระเกศาที่มุ่นเป็นมวยด้วยพระขรรค์ และทรงเปลื้องเครื่อง

ชาติดิยาภรณ์ทั้งหมด ทรงนุ่งห่มด้วยผ้ากาสาเย หรือกาสาเว คือ ผ้าข้อมน้ำผาด
 ดังที่เรียกกันในบัดนี้ว่าน้ำกรัก ผ้าข้อมกรัก แล้วก็เสด็จจาริกเที่ยวไปโดยลำพังพระองค์เดียว
 อาศัยอาหารด้วยการบิณฑบาต คือเที่ยวขอเขามาเสวย ต้องทรงดำเนินไปด้วยพระบาท
 บนแผ่นดิน บรรทมกลางดินกลางทราย นึกถึงภาพแล้วก็จะรู้สึกว่าจะต้องมีพระหฤทัยที่
 มั่นคงเด็ดเดี่ยวมากจึงทรงสละได้ เพราะว่าก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวชนั้น ประทับอยู่
 ในปราสาท ๓ ฤดู แวดล้อมไปด้วยบุคคลและวัตถุเป็นเครื่องบำรุงทุกอย่าง ได้เสวย
 อาหารที่ปรุงมาเป็นอย่างดี ที่มีผู้นำมาทุกเวลาที่ต้องการ ทรงเครื่องชาติดิยาภรณ์ที่
 สวยงามประณีต บรรทมบนพระแท่นและเครื่องลาดที่งดงาม และอำนวยการความสุขทุกอย่าง
 แวดล้อมไปด้วยบริวาร จะเสด็จไปข้างไหนก็มียานพาหนะที่สวยงาม หรือจะทรงม้า
 ทรงช้าง ก็มีอยู่พร้อมสรรพทุกอย่าง ดำรงอยู่ในฐานะเป็นองค์รัชทายาท พระชายาก็
 ทรงพระสิริโฉม พระโอรสกัเพ็งจะประสูติ ตามที่แสดงไว้ในพระประวัติ พิจารณาดูแล้ว
 ก็น่าที่จะสละออกได้ยาก เพราะการที่สละออกนั้นก็ไม่ได้หมายความว่า สละออก
 ชั่วคราว อย่างสละมาบวช ๓ เดือน แต่ว่าเป็นการสละออกตลอดไป ด้วยมุ่งที่จะได้
 โมกขธรรม คือความหลุดพ้นดังกล่าวมานั้น

อาศัยที่ได้ทรงมีพระปัญญาที่มองเห็นสัจจะ คือความจริงของชีวิตอย่างแท้จริง
 เรียกว่ามองเห็นทุกข์ที่อยู่ในความสุข อันใคร ๆ มองไม่เห็น เพราะนึกว่าผู้ที่อยู่ใน
 ภาวะที่เป็นสุขเช่นนั้น แวดล้อมไปด้วยอำนาจวาสนา เครื่องบำรุงความสุขทุกอย่าง
 พระชนม์ก็ยังน้อย พระเกสาก็ยังดำสนิท พระชายาก็อยู่ในพระวัยที่สวยงาม พระโอรส
 กัเพ็งจะประสูติ ทุกอย่างอยู่ในความสดชื่นเหมือนอย่างดอกไม้ที่เฟื่องบาน กำลังงอกงาม
 อย่างไม่แสดงอาการของความร่วงโรยอะไร สิ่งเหล่านี้ควรจะเป็นเครื่องปกปิดไม่ให้มองเห็น
 ความทุกข์ คือ แก่ เจ็บ ตาย ซึ่งก็เป็นเครื่องปกปิดได้จริงสำหรับคนทั่ว ๆ ไป ใครจะ
 มองเห็น ถ้าว่ากันด้วยตาเนื้อแล้วก็มองเห็นแต่ความสดชื่น ความสมบูรณ์บริบูรณ์ทุกอย่าง
 แต่ว่าอาศัยตาปัญญา ซึ่งเป็นตาใน จึงได้ทรงมองเห็นความทุกข์ทั้งหลายที่ซ่อนอยู่ใน
 เครื่องปกคลุม คือ ความสุขนั้น อันได้แก่ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ เป็นสัจจะ
 คือความจริงของชีวิต ที่โผล่ขึ้นมาปรากฏในพระหฤทัยอย่างแจ่มชัด เข้าใจว่าอาศัยเหตุ
 นี้ท่านจึงได้ยกแสดงเป็นบุคคลาธิษฐาน ว่าทรงเห็นเทวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย

กับสมณะ เพราะว่าเทวดานั้น ปกติมองไม่เห็นด้วยตาเนื้อตามที่เชื่อถือกัน เว้นไว้แต่ว่าต้องการจะมาแสดงกายให้ปรากฏ เพราะว่ากายของเทวดานั้นเป็นกายทิพย์ จะเห็นก็เห็นด้วยตาทิพย์ อันเรียกว่า ทิพยจักขุ สัจจะคือความจริงของชีวิตทั้งสามก็เหมือนเช่นนั้น ในขณะที่กำลังอยู่ในวัยที่สมบูรณ์ วัยที่สมบูรณ์นี้ย่อมปกปิดไม่ให้มองเห็น แปลว่าตาเนื้อมองไม่เห็น มองเห็นแต่ความสวยงาม และสิ่งที่ตกแต่งไว้อย่างสวยงาม แต่ว่าตาใจคือปัญญามองเห็น ก็เท่ากับว่าเป็นตาทิพย์นั่นเอง มองลอดเข้าไปเห็นสัจจะคือความจริงที่ซ่อนอยู่ ท่านจึงได้ผูกขึ้นเป็นบุคคลาธิษฐาน ว่าได้ทรงเห็นเทวดา แม้สมณะก็เช่นเดียวกัน จะมองเห็นคุณของสมณะก็ด้วยตาปัญญา ตาเนื้อแล้วก็มองไม่เห็น เพราะว่าการเป็นสมณะนั้น เศร้าหมองในสายตาเนื้อ แต่ว่าผ่องใส ในสายตาของปัญญา อาศัยปัญญาและอาศัยพระปณิธาน คือความตั้งพระหฤทัยมุ่งมั่นจริง ๆ จึงได้ทรงสละได้

เมื่อทรงสละแล้ว ก็ทรงดำรงความเป็นอยู่อย่างตรงกันข้ามทันที ดังที่กล่าวมาข้างต้น อาหารที่มีผู้จัดถวายอย่างประณีตก็เที่ยวขอเขามาเสวย สุดแต่เขาจะให้เหมือนอย่างที่เราไปบิณฑบาต แล้วก็ได้อาหารจากชาวบ้านนั่นเอง ดีบ้างเลวบ้าง เคยทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ ก็มาทรงผ้ากาสาเย หรือผ้ากาสาวะ คือผ้ากรัก ผ้าย้อมน้ำฝาด ต้องบรรทมกลางดิน กลางทราย ใต้ต้นไม้ สุดแต่ว่าจะไปรอนแรมลงที่ไหน จะต้องเสด็จไปด้วยพระบาทเปล่า ต้องช่วยพระองค์เองทุกอย่าง ไม่มีข้าทาสบริวารมาคอยช่วยเหลืออะไรทั้งนั้น แปลว่าอยู่ในสภาพที่กลับตรงกันข้ามทุกอย่าง คล้าย ๆ กับถูกเขาเนรเทศออกไปจากบ้านจากเมือง แล้วไม่ได้มีสมบัติอะไรติดตัวไปเลย แถมยังตัดเกสาเสียด้วย การตัดเกสากลายเป็นคนศิระะโล้นซึ่งถูกดูถูก อย่างไทยเราเรียกว่า อับริยัญญูไร ไม่เป็นที่นับถืออีกต่อไป และเมื่อทรงผนวชแล้วก็มุ่งที่จะแสวงหาโมกขธรรม ในข้อนี้ได้มีแสดงไว้ในวินัยปิฎกว่า

ในครั้งแรกได้ทรงศึกษาและปฏิบัติกับอาจารย์อาหารดาบส และอุททกดาบส ได้ทรงปฏิบัติได้เสมอกับอาจารย์ทั้งสอง ก็ทรงเห็นว่ายังไม่ใช่ทางหลุดพ้น จึงเสด็จออกไปทำทุกกรกิริยา คือการทำตนให้ลำบากหลายประการ ดังที่ท่านแสดงว่ายังมีใครทำได้เสมอเหมือนมาก่อน แล้วก็ทรงเห็นว่า แม้การกระทำทุกกรกิริยา คือการทรมาน

กายให้ลำบากนี้ เป็นสิ่งไร้ประโยชน์ ไม่ให้เกิดปัญญาแต่อย่างไร ไม่ใช่ทางของความหลุดพ้น จึงได้ทรงเลิก แล้วก็ทรงหวนระลึกถึงปฐมฌาน คือความเพ่งที่หนึ่ง อันหมายถึงสมาธิอันแน่วแน่ ที่ได้ทรงทำได้เมื่อทรงพระเยาว์ ได้ตามเสด็จพระราชบิดาไปในพิธีแรกนาขวัญ ในขณะที่พระราชบิดาทรงประกอบพิธีแรกนาขวัญนั้น พระองค์ประทับอยู่ ณ ภายใต้อันหว่า ก็ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออก จิตก็เป็นสมาธิจนถึงขั้นปฐมฌาน ทรงได้ปฐมฌานในครั้งนั้น แต่ว่าต่อมาสมาธินั้นก็เสื่อมไป ได้ทรงระลึกถึงสมาธิจิตที่ทรงได้ก็ ได้ทรงคิดว่า การปฏิบัติทางสมาธินั้นจะพียงนำไปสู่ความหลุดพ้นได้ จึงได้ทรงเริ่มจับปฏิบัติทางสมาธิ อภินาสมาธิ คือสมาธิที่แน่วแน่จนถึงขั้นฌาน แล้วก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธิไปเพื่อบูชา ก็ได้บังเกิดพระญาณ คือความหยั่งรู้ขั้นได้โดยลำดับ

พระญาณแรก คือพระญาณที่หยั่งรู้ขั้นอันเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้เรียกง่าย ๆ ว่าระลึกชาติหนหลังได้ ระลึกย้อนถึงชาติหนหลังตั้งแต่หนึ่งชาติ สองชาติ ออกไปจนถึงนับไม่ถ้วนชาติ ต่อจากนั้น ก็ทรงได้พระญาณ คือความหยั่งรู้จิตคือความเคลื่อนไหวออกไป อุปบัติคือความเข้าถึงชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ว่าเป็นไปตามกรรม คือ การที่จงใจกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ของตนเอง ทำกรรมดีก็ไปเกิดในชาติที่ดีมีความสุข ทำกรรมชั่วก็ไปเกิดในชาติที่ชั่วมีความทุกข์ ต่อจากนั้นก็ทรงได้พระญาณ คือความหยั่งรู้ที่สาม คือความหยั่งรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในใจทั้งหมด อันได้แก่พระญาณที่หยั่งรู้ในทุกข์ รู้ในเหตุเกิดทุกข์ รู้ในความดับทุกข์ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ พระญาณที่หยั่งรู้ในเหตุเกิดอาสวะ พระญาณที่หยั่งรู้ในความดับอาสวะ พระญาณที่หยั่งรู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ

ครั้นทรงได้พระญาณที่สามนี้ จึงเป็นวิชาความรู้แจ่มแจ้ง สว่างโพล่งขึ้นในสัจจะทั้งหลาย เมื่อวิชาปรากฏขึ้น วิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ทั้งปวงก็ปรากฏขึ้น เมื่อทรงได้วิชาวิมุตติดังนี้ จึงทรงเป็นพุทธโฆ คือเป็นผู้ที่ตรัสรู้แล้ว วิสุทธิ เป็นผู้ที่บริสุทธิ์หลุดพ้นแล้ว *กฤษณามหฺณโว* ต่อจากนั้นก็ให้มีพระกรุณาตั้งห้วงทะเลหลวง เพราะได้เสด็จจาริกไปประกาศพระพุทธานุภาพ ตั้งพระพุทธานุภาพและพุทธบริษัทขึ้นในโลก

ในตอนนี พึงพิจารณาทำความเข้าใจประกอบอีกเล็กน้อยว่า พระญาณที่หนึ่ง คือพระญาณที่รู้ระลึกถึงชาติหนหลังได้ ที่เรียกว่าระลึกชาติได้ดังกล่าวนี้ เป็นเครื่องเปิดโมหะ เข้าใจผิดเห็นผิดในเรื่อง ตายเกิด ตายสูญ เพราะได้ทรงมองเห็นว่า มีชาติ คือ ความเกิดมาแล้วติดต่อกันมาโดยลำดับ นับย้อนหลังขึ้นไปตั้งแต่หนึ่งชาติจนถึงนับชาติไม่ถ้วน และพระญาณที่หยั่งรู้นี้ได้รู้ถึงรายละเอียดของชาตินั้น ๆ ด้วย ว่ามีชื่อว่าอย่างไร มีอายุอย่างไร มีสุขมีทุกข์อย่างไร ดังนี้ เป็นต้น

พระญาณที่สอง คือความหยั่งรู้ถึงการจุติ คือความเคลื่อนออกไป อุปบัติคือความเข้าถึงชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม เป็นเครื่องเปิดโมหะคือความหลง ในเรื่องว่าอะไรเป็นเหตุ เพราะเหตุปรากฏแก่พระญาณว่าเป็นไปตามกรรม คือความเคลื่อนออกไปจากชาติหนึ่ง แล้วเข้าถึงคือเกิดขึ้นอีกชาติหนึ่งนั้นเป็นไปตามกรรม คือการที่จิตใจกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ของตนเอง กรรมชั่วยกั้นำให้ไปเกิดขึ้นในชาติที่ชั่วมีทุกข์ กรรมดีก็ให้ไปเกิดในชาติที่ดีมีสุข ทำให้เกิดความหยั่งรู้แน่นอนลงไปในการกรรม และผลของกรรมไม่สงสัย เพราะว่าได้มองเห็นเหมือนอย่างปณิธิปรากฏอยู่ทุกชาติ ในตอนนี้พึงทำความเข้าใจเพิ่มเติมว่า จะทำกรรมดีหรือกรรมชั่วยกัตาม ก็ต้องทำให้เคลื่อนออกจากชาติหนึ่ง และก็เข้าถึงอีกชาติหนึ่ง คือตาย-เกิด ตาย-เกิด อยู่เรื่อยไป ตลอดเวลาที่ยังกระทำกรรมอยู่ และทำไมจึงยังต้องทำกรรมอยู่ ทั้งกรรมดีบ้าง กรรมชั่วยกับ้าง ก็เพราะยังมีกิเลส อันเป็นเหตุให้กระทำกรรม ฉะนั้น เมื่อยังมีกิเลส อันเป็นเหตุให้ทำกรรมอยู่ตราบใด ก็ต้องกระทำกรรมและก็ต้องตาย ต้องจุติแล้วก็ต้องเกิด ต้องอุปบัติ คือ เคลื่อนและเข้าถึงชาติหนึ่ง ๆ อยู่เรื่อยไป จนกว่าจะสิ้นกิเลส

เพราะฉะนั้น เมื่อทรงได้พระญาณที่สาม คือว่า ได้หยั่งรู้ลงในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในความดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในอาสวะ ในเหตุเกิดอาสวะ ในความดับอาสวะ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ จึงทรงดับกิเลสได้สิ้นเชิง ความตรัสรู้และความหยั่งรู้ของพระองค์นั้น ก็เป็นความหยั่งรู้ที่ถึงที่สุด ไม่มีความหยั่งรู้ที่จะยิ่งขึ้นไปอีก ความหยั่งรู้ในทุกข์นั้น ก็ตั้งต้นแต่เกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ เป็นต้น ดังที่เราทั้งหลายสวدمนต์กันอยู่ในเวลาเช้า คือได้ทรงเห็นประจักษ์ชัดว่าไม่ใช่แก่ เจ็บ ตาย เท่านั้น เป็นทุกข์ เหมือนอย่างที่เราเห็นเมื่อครั้ง

ก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวช ที่ว่าทรงเห็นเทวทูตนั้น คือเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย แต่ว่ายังไม่เห็นเกิด แต่ในความตรัสรู้ของพระองค์นี้ ได้ทรงเห็นเพิ่มว่า แม้เกิดก็เป็นทุกข์ และเกิดนี้แหละเป็นความทุกข์ที่เป็นต้นของทุกข์ทั้งหลายในปัจจุบันชาติ เพราะว่ามีเกิด จึงมีแก่ มีเจ็บ มีตาย แก่ เจ็บ ตายนั่นเนื่องมาจากเกิด เมื่อเกิดแล้วต้องแก่เจ็บตาย เสมอ จะเกิดขึ้นมาโดยไม่แก่ไม่เจ็บไม่ตายไม่ได้ เมื่อมีชาติแล้วต้องแก่ เจ็บ ตาย เสมอ เพราะฉะนั้น โดยที่แท้แล้ว ชาติคือความเกิดนี้เป็นตัวทุกข์ เป็นต้นของทุกข์ทั้งหลาย ในชีวิตปัจจุบัน อันนี้เป็นความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่เป็นพระญาณที่สาม และหยั่งรู้ ในเหตุเกิดทุกข์ว่า ตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากนี้แหละเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ดับตัณหาเสียได้คือความดับทุกข์ ทางที่ทรงปฏิบัติมาโดยลำดับจนได้ปัญญาได้ญาณ ที่หยั่งรู้นี้เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และเป็นญาณที่หยั่งลงไปจนถึงอาสวะคือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต เหตุเกิดอาสวะ ความดับอาสวะ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ เพราะตัณหาก็นี้อันเนื่องมาจากอาสวะมีวิชชาสวะเป็นต้น

เป็นอันว่า ได้ทรงปฏิบัติดำเนินมาโดยสมบูรณ์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดับอาสวะ จึงได้ความดับทุกข์ ดับอาสวะสิ้นเชิง พระญาณคือความหยั่งรู้นี้เป็นวิชชา ความรู้แจ่มแจ้งสว่างโพล่งขึ้น กิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงก็ดับไปหมด เป็นวิมุตติ ความหลุดพ้น เหมือนอย่างว่า เมื่อแสงสว่างปรากฏขึ้น ความมืดก็หายไป สิ่งทั้งหลาย ที่ถูกความมืดปกคลุมหุ้มห่อเอาไว้ จึงปรากฏอย่างชัดแจ้งสมบูรณ์ทุกประการ จึงทรงเป็นพุทธโธ ผู้รู้ผู้เห็น รู้เห็นทุกอย่าง รู้เห็นสมบูรณ์ นี้แหละเรียกว่า ผู้ตรัสรู้ วิสสุทโธ เป็นผู้บริสุทธิหลุดพ้นดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงเป็นอันว่า ได้ทรงประสบโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงตามที่ได้ทรงตั้งพระหฤทัยไว้

พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร

ปฐมเทศนา คือเทศนาครั้งแรกของพระองค์ อันเรียกว่า ธรรมจักร หรือ อัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระสูตรที่ว่าด้วยการยังจักร คือธรรมให้เป็นไปนั้น ได้ทรงแสดงถึงความตรัสรู้ของพระองค์เองพร้อมทั้งทางที่ทรงปฏิบัติมา และทรงแสดงถึงว่าได้ทรงตรัสรู้อะไรและตรัสรู้อย่างไร ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาจึงสมควรที่จะทราบ ประการแรกเมื่อก่อนจะตรัสรู้พระองค์ได้ทรงปฏิบัติมาอย่างไร ตามปฐมเทศนาก็กล่าวไว้ว่า อันบรรพชิตคือผู้บวชผู้มุ่งนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง พึงเว้นจากความประกอบตนไว้ด้วยความสุขสดชื่นในกามทั้งหลาย และพึงเว้นจากความประกอบตนในการทรมานตนให้ลำบาก เพราะว่าเป็นทางสุดโต่งสองข้างที่ไม่ให้บังเกิดผลตามที่มุ่งหมายนั้น แต่พึงปฏิบัติตนในทางที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ไม่ข้องเกี่ยวกับทางสุดโต่งทั้งสองนั้น อันได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ ประการ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ การงานชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ
๖. สัมมาวายามะ เพียรชอบ

๗. สัมมาสติ ระลึกชอบ

๘. สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ

ทางทั้ง ๘ ประการนี้ ทำให้เกิดจักขุคือดวงตา ทำให้เกิดญาณคือความหยั่งรู้ เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เป็นไปเพื่อความรู้พร้อมเป็นไปเพื่อพระนิพพาน เป็นอันว่าทรงแสดงว่าได้ทรงเว้นจากทางกาม และเว้นจากทางทรมาณตนให้ลำบาก แต่ว่าทรงปฏิบัติในทางอันเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทาอันเป็นหนทางกลาง ซึ่งหมายความว่าอยู่ในระหว่างทางทั้งสองนั้น ไม่ข้องเกี่ยวกับทางทั้งสองนั้น อันเป็นเหตุให้ทรงได้จักขุดวงตาเห็นธรรม ได้ญาณคือความหยั่งรู้

จึงมีปัญหาว่า จักขุดวงตาที่มองเห็น ญาณคือความหยั่งรู้ นั้น รู้เห็นในอะไร จึงมาถึงตอนที่สองของปฐมเทศนาที่แสดงว่า อริยสัจจะ คือความจริงที่พระอริยะคือผู้เจริญประเสริฐพึงรู้ ความจริงที่ทำให้ผู้รู้ให้เป็นพระอริยะ คือว่าความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงอย่างยิ่งสี่ประการได้แก่

๑. ทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์

๓. ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือเรียกสั้นว่า มรรค

ทุกข์ นั้น ก็ได้แก่ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกคือความแค้นใจ ความคร่ำครวญใจ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ ปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อแล้ว ชั้นนี้เป็นที่ยึดถือ ๕ ประการเป็นทุกข์

ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์นั้นได้แก่ ตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ อันนำไปสู่ภพใหม่ ประกอบกับมันทิ คือความเพลิน ราคะ คือความติดใจยินดี มีความบันเทิงยินดียิ่งในอารมณ์นั้น ๆ ได้แก่กามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือในสิ่งที่น่ารักใคร่ ปรารถนาพอใจทั้งหลาย ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยาน

อยากไปในภพ คือความเป็นนั้นเป็นนี่ วิภวตัณหา คือ ความทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั้นเป็นนี่

ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ก็ได้แก่ความดับตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก ได้สิ้นเชิง ทุกข์จะดับไปหมด

มรรค ข้อที่ ๔ ก็ได้แก่มรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ดังกล่าวแล้ว

อริยสัจ ๔ นี้เอง เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ คือได้ทรงรู้ทรงเห็น

ในตอนที่สาม แสดงว่าตรัสรู้อย่างไร เพราะที่เรียกว่ารู้ ๆ นั้น ก็ยังมีลักษณะหลายอย่าง ฉะนั้น ความรู้ของพระองค์ที่เรียกว่าเป็นความตรัสรู้นั้นมีลักษณะอย่างไร จึงได้ทรงแสดงว่า จักขุคือดวงตา ญาณคือความหยั่งรู้ ปัญญาคือความรู้ทั่ว วิชชาคือความรู้แจ่มแจ้ง อาโลเกคือความสว่าง ได้บังเกิดผุดขึ้นแก่พระองค์ในธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เคยทรงสดับมาก่อนว่า

นี้ทุกข์ ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ ทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว

นี้สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ สมุทัยนี้พึงละ สมุทัยนี้ละได้แล้ว

นี้โรธคือความดับทุกข์ นิโรธนี้พึงกระทำให้แจ้ง นิโรธนี้ได้กระทำให้แจ้งแล้ว

นี้มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์ มรรคนี้ควรอบรม ทำให้มีให้เป็นขึ้น มรรคนี้ได้อบรมและทำให้มีให้เป็นขึ้นแล้ว

ญาณ คือความหยั่งรู้ของพระองค์ ได้ผุดขึ้นในธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เคยทรงสดับมาก่อน ก็คือในอริยสัจทั้งหลาย ๔ นี้เอง โดยอาการที่เรียกว่ามีวนสามรอบ มีอาการสิบสอง ญาณคือความหยั่งรู้ของพระองค์ในสัจจะทั้ง ๔ วนไปในสัจจะทั้ง ๔ สามรอบจึงมีอาการเป็นสิบสอง

ในข้อนี้ขอให้ทำความเข้าใจว่า วนไปในสัจจะทั้ง ๔ สามรอบนั้น คือวนไปในทุกข์สัจจะ สัจจะคือทุกข์ โดยเป็นสัจจญาณ คือความหยั่งรู้ในสัจจะความจริงว่า นี่เป็นทุกข์จริง ในสมุทัยโดยเป็นสัจจญาณว่า นี่เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์จริง ในนิโรธคือความดับทุกข์ โดยเป็นสัจจญาณว่านี่เป็นความดับทุกข์จริง ในมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ โดยเป็นสัจจญาณว่านี่เป็นมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นสัจจญาณ ความหยั่งรู้ในสัจจะ คือความจริงดังที่รอบหนึ่ง

วนไปในสัจจะทั้งสี่ โดยเป็นกิจจญาณ คือความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำหรือ
 ข้อที่พึงทำ ข้อที่พึงปฏิบัติว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้หรือว่าควรรู้ให้รอบคอบ สมุทัยคือ
 เหตุให้เกิดทุกข์ควรละ นิโรธความดับทุกข์ควรกระทำให้แจ้ง มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึง
 ความดับทุกข์ ควรอบรมให้มีให้เป็นขึ้น วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นกิจจญาณ
 ความรู้ในกิจคือว่าหน้าที่ที่ควรทำหน้าที่ถึงปฏิบัติ ดังนี้รอบหนึ่ง

วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นกตญาณ คือความหยั่งรู้ในกิจนั้นแหละว่า
 ได้กระทำสำเร็จแล้วว่า ทุกข์ ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ละได้แล้ว นิโรธ
 ความดับทุกข์ ได้กระทำให้แจ้งแล้ว มรรคคือความปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์ ได้อบรม
 ให้มีให้เป็นขึ้นแล้ว วนไปโดยเป็นกตญาณ คือความหยั่งรู้ในกิจนั้นแหละซึ่งได้กระทำ
 สำเร็จแล้ว ในสัจจะทั้ง ๔ นี้รอบหนึ่ง จึงเรียกว่าเป็นญาณ คือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบ ๓
 ในสัจจะทั้ง ๔ สามสี่จึงเป็นสิบสอง เรียกว่ามีอาการสิบสอง ญาณคือความหยั่งรู้
 ในสัจจะทั้งสี่ที่มีวนรอบสามมีอาการสิบสอง ดังนี้ คือความตรัสรู้

เพราะฉะนั้น ถ้าจะมีปัญหาว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร ก็ตอบได้ว่า ตรัสรู้
 อริยสัจจญาณทั้งสี่ ถามว่าตรัสรู้อย่างไร ก็ตอบได้ว่าตรัสรู้ด้วยญาณคือความหยั่งรู้
 ที่มีวนรอบสามมีอาการสิบสองในสัจจะทั้งสี่นั้น ที่มีวนรอบสามนั้นก็คือ โดยสัจจญาณ
 ความหยั่งรู้ในสัจจะคือความจริง โดยกิจจญาณความหยั่งรู้ในกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำ
 ที่พึงปฏิบัติ โดยกตญาณความหยั่งรู้ในกิจนั้นแหละ ว่าได้กระทำสำเร็จแล้ว

ฉะนั้น พระสูตรนี้จึงเป็นพระสูตรที่สำคัญ แสดงถึงความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า
 พร้อมทั้งทางที่ทรงปฏิบัติมา และพึงอธิบายได้ในพระนามว่า สัมมาสัมพุทโธ สัมมา
 ก็แปลว่าชอบ สัมก็แปลว่าเอง พุทโธแปลว่ารู้หรือว่าตรัสรู้ รวมกันเป็นสัมมาสัมพุทโธ
 แปลว่าผู้รู้เองโดยชอบ หรือว่ารู้ชอบเอง รู้ก็คือตรัสรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ด้วยญาณ คือ
 ความหยั่งรู้ที่มีวนรอบสาม มีอาการสิบสองในสัจจะทั้งสี่เอง

ที่อธิบายกันมาว่าตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ก็เพราะว่าญาณคือความหยั่งรู้ดังกล่าว
 ได้บังเกิดผุดขึ้นในธรรมที่มีได้ทรงสดับมาก่อน เมื่อเป็นดังนี้ ความตรัสรู้ในสัจจะทั้งสี่
 ของพระองค์จึงเป็นความตรัสรู้ขึ้นเองโดยไม่ได้ทรงฟังจากใครมาก่อน และโดยชอบ
 ก็เพราะว่าทรงปฏิบัติมาในมัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ

ความเห็นชอบเป็นต้น จึงได้ตรัสรู้ขึ้น ความตรัสรู้นั้นเล่าก็เป็นความตรัสรู้ที่ถูกต้อง เป็นความตรัสรู้ที่ชอบ ไม่มีความผิดความบกพร่อง แม้แต่ประการใดประการหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงได้พระนามว่า สัมมาสัมพุทธ ผู้ตรัสรู้ชอบเอง หรือผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ

ลักษณะแห่งธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนนั้น ดังที่ได้ยกมาแสดงไว้ในติกะ คือ หมวด ๓ แห่งธรรมวิภาคในนวโกวาท คือ

๑. ทรงสั่งสอนเพื่อรู้ ไม่ใช่เพื่อไม่รู้ คือเพื่อให้รู้ยิ่งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น
๒. ทรงสั่งสอนมีนิทาน คือมีเหตุที่ผู้ฟังอาจตรงตามให้เห็นจริงได้
๓. ทรงสั่งสอนมีปฎิหาริย์ คือเป็นจริง ผู้ปฏิบัติย่อมได้รับผลตามสมควรแก่การปฏิบัติ

ตามลักษณะที่กล่าวนี้จะพียงเห็นได้ว่า มิได้ทรงสั่งสอนทั้งหมด ที่พระองค์ได้ตรัสรู้ แต่ว่าทรงเลือกสอนจำเพาะที่ได้ในลักษณะทั้ง ๓ นั้น

ในข้อนี้ได้มีเรื่องเล่าไว้ว่า ครั้งหนึ่ง ได้เสด็จประทับอยู่ในป่าไม้สีสะปา คือไม้สีเสียด ได้ทรงกอบเอาใบไม้สีเสียดที่ตกอยู่ที่พื้นดินขึ้นมาทำพระหัตถ์หนึ่ง แล้วก็ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ใบไม้สีเสียดในกำพระหัตถ์กับใบไม้สีเสียดในป่าทั้งสิ้น ส่วนไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลว่า ใบไม้สีเสียดในป่าทั้งสิ้นมากกว่ามากนัก พระองค์จึงตรัสว่า ธรรมที่ทรงตรัสรู้นั้นก็เหมือนอย่างใบไม้สีเสียดในป่าทั้งสิ้น แต่ว่าธรรมที่ทรงสั่งสอนนั้นเหมือนอย่างใบไม้สีเสียดในกำพระหัตถ์เท่านั้น แต่ว่าแม้เช่นนั้น ธรรมที่ทรงสั่งสอนนั้น ก็เป็นธรรมที่เพียงพอซึ่งผู้ฟังจะปฏิบัติเพื่อให้ได้รับผลจนถึงอย่างสูงสุด คือว่าพ้นทุกข์ได้ดังนี้

อนึ่ง เมื่อจะทรงสั่งสอนแก่ผู้ใด ก็ย่อมจะเลือกธรรมสั่งสอนให้เหมาะแก่อุปนิสัยของผู้ฟังนั้น ๆ ด้วย ตามที่แสดงว่าได้ทรงพิจารณาตรวดูสัตว์โลกทุกเวลาเข้าว่าจะมีผู้ใดสมควรที่จะไปทรงโปรด และจะควรทรงโปรดด้วยธรรมข้อใดอย่างไร เพราะฉะนั้น ธรรมที่ทรงแสดงออกไปแล้วแก่ใคร ผู้นั้นจึงได้รับผลเสมอ ไม่มีที่จจะไร้ผล ข้อนี้เป็นธรรมตาของพระพุทธเจ้าพระบรมศาสดา ซึ่งจะต้องทรงแสดงธรรมให้ผู้ฟังได้รับผลเสมอตามควรแก่อุปนิสัย

พระพุทธศาสนาคืออะไร

คำว่าศาสนา แปลว่าคำสอน หรือคำสั่งสอน รวมเข้ากับคำว่า พุทธ เป็น พุทธศาสนา แปลว่าคำสอนของพระพุทธ หรือว่าคำสั่งสอนของพระพุทธ คำนี้พระพุทธเจ้า ได้ทรงใช้ขึ้นเองเป็นครั้งแรก เมื่อทรงแสดงโอวาทพระปาติโมกข์ คือแสดงพระโอวาท ที่เป็นปาติโมกข์ คือเป็นหัวข้อใหญ่ เมื่อตรัสรู้แล้วได้สองสามพรรษา ก็เรียกว่าเมื่อต้น พุทธกาลทีเดียว ปรากฏในพระคาถาหนึ่งของโอวาทปาติโมกข์นั้นว่า

สพฺพปาปสฺส อภฺรณํ การไม่ทำบาปทั้งปวง

กุสลสฺสุปสมฺปทา การยังกุศลให้ถึงพร้อม คือการทำกุศลให้สมบูรณ์

สจิตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว

เอตํ พุทฺธาน สาสนํ นี่เป็นศาสนา คือคำสอนของพระพุทธทั้งหลาย ดังนี้

คำว่า *พุทฺธาน สาสนํ* ก็คือพุทธศาสนานั้นเอง ต่อมาก็ได้ใช้คำนี้ เป็นชื่อแห่ง พระศาสนาของพระพุทธเจ้าว่า “พุทธศาสนา” ตามพระประวัติเดิม พระพุทธเจ้าแสดง แต่คำสอน คือเป็นคำสอนสำหรับอบรมจิตใจ ยังไม่ได้ทรงแสดงคำสั่งคือพระวินัย แต่มาต่อมาเมื่อภิกษุทั้งหลายมีมากขึ้น ผู้มาบวชก็มาจากตระกูลต่าง ๆ กัน มีอหิชาศัย และมีความมุ่งหมายต่าง ๆ กัน และมีจำนวนมากขึ้น มีลาภสักการต่าง ๆ เกิดมากขึ้น เป็นต้น จึงทำให้ภิกษุบางรูปประพฤติน่าเกลียดเสียหายจนถึงมีคำติฉินบังเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงทราบ จึงทรงบัญญัติพระวินัยห้ามความประพฤติเช่นนั้นเป็นคราว ๆ มา

พระวินัยนี้เป็นคำสั่ง ฉะนั้น แต่เดิมมาในชั้นแรกมีแต่คำสอนยังไม่มีคำสั่ง คำว่าศาสนา จึงแปลว่าคำสอนอย่างเดียว คำสั่งนั้นหมายถึงพระวินัย คำสอนนั้นหมายถึงพระธรรม อันหมายถึงคำสอนเป็นเครื่องอบรมจิตใจดังกล่าว

ขอให้ท่านทั้งหลายทำความเข้าใจ คำว่า “ธรรม” นั้นใช้ในความหมายหลายอย่าง ใช้ในความหมายที่กว้างครอบคลุมไปทั้งหมดก็ได้ ใช้ในความหมายที่แคบเฉพาะอย่างใด อย่างหนึ่งก็ได้ คำว่าธรรมที่ใช้ในคำว่าตรัสรู้พระธรรม หรือว่าแสดงพระธรรมสั่งสอน ที่ใช้ทั่ว ๆ ไป ย่อมหมายความครอบคลุมทั้งหมด แต่จำเมื่อแยกออกเป็นคำสั่งและคำสอน คำสั่งนั้นเรียกว่าพระวินัย คำสอนก็คงเรียกว่า ธรรม หรือธรรมะ ซึ่งในที่นี้เมื่อมาคู่กัน กับวินัยว่าธรรมวินัย คำว่าธรรมก็มีความหมายจำกัดจำเพาะที่เป็นคำสอน อันไม่ใช่เป็นคำสั่งคือวินัยเท่านั้น โดยแยกคำสั่งออกไปอีกพวกหนึ่งเรียกว่าวินัย จึงขอให้ท่านทั้งหลายได้ทำความเข้าใจถ้อยคำที่ใช้ดังนี้

พระพุทธศาสนานั้นจึงแยกออกเป็นธรรมที่เป็นคำสอนส่วนหนึ่ง วินัยที่เป็นคำสั่งส่วนหนึ่ง ในสมัยพุทธกาลก็น่าจะแยกออกเป็นสองส่วน ดังนี้ ฉะนั้น ในสมัยที่ใกล้จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้ทรงตั้งให้พระธรรมวินัย เป็นศาสดาแทนพระองค์ในเมื่อพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไป ดังที่ตรัสไว้แปลความว่า “ธรรมและวินัยอันใดที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นเป็นศาสดาของท่านทั้งหลายโดยกาลล่วงไปแห่งเรา” ดังนี้

ตามพระพุทธานุญาตนี้ก็แสดงว่า พระพุทธศาสนานั้นแยกเป็นสองคือ เป็นธรรมส่วนหนึ่ง เป็นวินัยส่วนหนึ่ง หรือเรียกว่าแยกออกเป็นสองปิฎก ในตำนานสังคายนาครั้งที่ ๑ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปได้ ๓ เดือน และในตำนานสังคายนาครั้งที่สองเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปได้ประมาณ ๑๐๐ ปี ก็ปรากฏว่าพระพุทธศาสนายังคงแยกออกเป็น ๒ ปิฎก คือ พระธรรมวินัย หรือว่าวินัยและธรรม แต่ต่อมาในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ตามที่แสดงไว้ในตำนานจึงได้แยกออกเป็น ๓ ปิฎก ดังที่ไทยเราเรียกว่าไตรปิฎก คือมาจากคำบาลีว่า ตปิฎก คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก

คำว่า “ปิฎก” นั้น แปลว่าตะกร้า ที่เป็นวัตถุก็หมายถึงตะกร้าสำหรับใส่ผลไม้ หรือสิ่งของทั้งหลายนี้แหละ มาใช้เป็นชื่อของการจำแนกหมวดหมู่แห่งพระศาสนาคือ คำสั่งสอน คือว่าแยกออกเป็นสามตะกร้า หรือว่าแยกออกเป็นสามหมวดใหญ่ ๆ นั่นเอง วินัยนั้นก็คงรวมเข้าเป็นหมวดหนึ่ง หรือว่ารวมใส่ไว้ในตะกร้าใบหนึ่งเรียกว่า วินัยปิฎก ธรรมคือคำสั่งสอนนั้นแยกออกเป็นสองหมวด หรือว่าแยกใส่ไว้ในสองตะกร้า คือว่าบรรดา คำสอนที่ได้ทรงสอนแก่บุคคลนั้น ๆ ในโอกาสนั้น ๆ เป็นคำสั่งสอนที่มีบุคคลเป็นต้นเป็นผู้รับเทศนา รวมใส่เข้าในตะกร้าหนึ่ง หรือรวมใส่เข้าไปในหมวดหนึ่งเรียกว่า สุตตันตปิฎก หมวดพระสูตร ส่วนคำสั่งสอนที่แสดงแต่ข้อธรรม ไม่กล่าวถึงแต่ใคร ที่ไหน โดยยกหัวข้อขึ้นเป็น ๔ หัวข้อ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน แล้วก็แสดง อธิบายแสดงไปตามหัวข้อทั้ง ๔ นี้ ก็รวมใส่ไปในตะกร้าใบหนึ่ง คือรวมไว้ในหมวดหนึ่ง เรียกว่า อภิธรรมปิฎก

ในชั้นนอร์รกถา ท่านพระอาจารย์ผู้แต่งอธิบายพระคัมภีร์ จึงได้กล่าวอธิบายว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จขึ้นไปทรงแสดงโปรดพระพุทธานุภาพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็น คำแสดงในชั้นนอร์รกถา ซึ่งแต่งเมื่อพระพุทธานุภาพล่วงไปหลายร้อยปีหรือว่าตั้งพันปี ส่วนในเนื้อหาของพระอภิธรรมปิฎกเองนั้น ไม่มีบอกว่าแสดงแก่ใครที่ไหน และคำว่า อภิธรรมนั้นแปลว่าธรรมที่ยิ่ง อันหมายถึงว่าเป็นธรรมที่ยิ่งใหญ่กว่าธรรมอื่น ๆ หมายความว่าเฉพาะธรรม คือ แสดงจำเพาะธรรมเท่านั้น ไม่กล่าวถึงเรื่องประกอบ ทั้งหลายดั่งนี้ก็ได้ หมายความว่า เป็นอธิบายธรรมเท่ากับว่าเป็นนอร์รกถา คือเป็นถ้อยคำ ที่อธิบายเนื้อความอย่างหนึ่งดั่งนี้ก็ได้ บรรดาผู้ที่นับถือพระอภิธรรมปิฎกเป็นอันมาก มักจะพอใจในคำอธิบายว่า อภิธรรมคือธรรมที่ยิ่งใหญ่กว่าธรรมทั้งหลาย แต่ว่าผู้ที่ ใฝ่ครวญเป็นส่วนมากที่วางใจเป็นกลาง มักจะพอใจในอธิบายว่า คำอภิธรรมหมายถึง เฉพาะธรรม หรือว่าหมายถึงอธิบายธรรม หรือเท่ากับว่าเป็นนอร์รกถา เป็นถ้อยคำที่ อธิบายเนื้อความของธรรมอย่างหนึ่งดั่งนี้

คำว่าวินัยนั้น แปลว่า แนะนำ แปลว่ากำจัด ที่แปลว่าแนะนำ ก็คือ แนะนำ ความประพฤติทางกายทางวาจาให้เรียบร้อยดั่งงาม ที่แปลว่ากำจัดก็คือ กำจัดโทษ อันเกิดจากความประพฤติชั่วประพฤติผิดทางกายทางวาจา

คำว่าสุดตันตะ มีคำแปลหลายอย่างเช่น แปลว่า เป็นเหมือนอย่างเส้นด้ายที่ร้อยดอกไม้ กล่าวคือเป็นเครื่องรวบรวมประมวลเข้ามาซึ่งข้อธรรมทั้งหลายจัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อยดีงาม และยังมีคำแปลอย่างอื่นอีก

คำว่าอภิธรรมนั้นก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว แปลว่า ธรรมที่ยิ่งใหญ่ แปลว่าเฉพาะธรรม แปลว่าอธิบายธรรม

พระพุทธศาสนาจึงได้แยกออกเป็น ๓ หมวด ๓ ตะกร้า คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก ดังนี้ ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมสั่งสอนด้วยภาษาของชาวมคธ ซึ่งเป็นภาษาพื้นเมืองที่คนพูดกันเข้าใจกันง่ายในท้องถิ่นนั้น ในเวลานั้น เพราะฉะนั้น จึงได้ใช้ภาษามคธเป็นภาษาของพระพุทธศาสนา หลักฐานที่รับนับถือกันมาจนถึงบัดนี้นั้น เป็นหลักฐานที่ได้จากลัทธิภิกษุหรือประเทศศรีลังกา ดังที่มีเล่าในประวัติพระพุทธศาสนาว่า

ในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งชมพูทวีปคืออินเดีย ได้ทรงส่งพระมหินทเถระซึ่งเป็นพระราชาโอรสพร้อมทั้งคณะสงฆ์ที่ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกาทวีป พระเจ้าแผ่นดินลังกาพร้อมทั้งประชาชนก็ได้รับนับถือพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ในครั้งนั้น พระพุทธศาสนาจึงได้ตั้งมั่นลงในลังกาทวีป และได้กระทำสังคายนาครั้งแรกในลังกาทวีป เป็นการแสดงว่าพระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นลงในลังกาทวีปแล้ว นับต่อจากที่ทำในชมพูทวีปเป็นครั้งที่ ๔ และต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๕ พระสงฆ์ในลังกาทวีปได้ปรารภกันขึ้นว่า ความทรงจำของบุคคลได้เสื่อมลง การที่จะจำปาฬนคือถ้อยคำที่เป็นประธาน คือพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎก พุทธวจนะเป็นการยาก จึงได้ประชุมกันทำสังคายนา นับเป็นครั้งที่ ๕ จาริกพระไตรปิฎกเป็นตัวอักษร พระไตรปิฎกจึงได้เป็นตัวอักษรขึ้น ตั้งแต่ในพุทธศตวรรษที่ ๕ ในลังกาทวีป และได้จาริกด้วยภาษามคธ ซึ่งนับถือว่าเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้สั่งสอน และพระไตรปิฎกที่จาริกเป็นตัวอักษรนั้น ได้เรียกอีกคำหนึ่งว่า “บาลี”

คำว่า “บาลี” นั้นแปลว่า เป็นต้นแบบหรือเป็นแบบอย่าง คำนี้ใช้เรียกเป็นชื่อของคัมภีร์ของชาวนา ชาวนาเมื่อทำนาก็ต้องทำคัมภีร์ การทำคัมภีร์นั้นเป็นแนว

บอกเขตของนาด้วย เป็นเครื่องกั้นน้ำหรือขังน้ำสำหรับใช้ในนาด้วย จึงนำเอาคำนี้มาใช้เรียกพระไตรปิฎกหรือพระธรรมวินัยที่จารึกขึ้นไว้เป็นต้นแบบนั้นว่า “บาลี” คือเป็นแนวเขตสำหรับที่จะแสดงว่านี่เป็นพุทธวจนะ นี่เป็นพระธรรมวินัย เป็นพระไตรปิฎก เป็นปาพจน์ (พุทธวจนะ) คือคำที่เป็นประธานของพระพุทธเจ้า แสดงแนวแสดงเขต และในขณะเดียวกัน ก็เป็นเครื่องกั้น เป็นเครื่องป้องกันเพื่อมิให้สัตว์ธรรมปฏิรูป คือคำสั่งสอนที่เป็นของปลอม แผลงปลอมเข้ามา คือว่าถ้าหากจากนี้แล้วไม่ใช่ ถ้าเป็นในนี้แล้วจึงจะใช่ เพราะฉะนั้น จึงได้เรียกว่าเป็นภาษาบาลีอีกอย่างหนึ่ง แต่ก็พึงทราบคำว่า ภาษาบาลีนั้นไม่ใช่เป็นชื่อของภาษาโดยตรง ชื่อของภาษาโดยตรงนั้นคือภาษามคธ หรือเรียกว่า “มคธี” ภาษามคธี ภาษาของชาวมคธ

เพราะฉะนั้น ภาษามคธจึงเป็นภาษาที่จารึกพระพุทธวจนะ ได้ใช้ศึกษาสืบทอดมาจนถึงบัดนี้ และก็ยังมีบัญญัติที่นับถือกันว่าเป็นพระพุทธรูปบัญญัติว่า ในสังฆกรรมทั้งปวงนั้นให้ใช้ภาษามคธ ดังที่เราทั้งหลายได้ใช้ในพิธีอุปสมบท ตลอดจนถึงในการทอ่งบ่นสวดมนต์ทั้งหลายก็ใช้ภาษามคธเป็นหลักอยู่ และภาษาไทยเราก็ได้รับเอาภาษามคธมาใช้เป็นอันมาก เช่น คำว่าพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก็เป็นภาษามคธทั้งนั้น เอามาใช้เป็นคำไทย เพราะว่าจะเอาคำไทยแท้ ๆ มาใช้นั้นก็หายากมากหรือว่าหาไม่ได้ที่จะให้ความหมายครอบคลุมความหมายเดิมทั้งหมดได้ เช่นคำว่า พระพุทธ จะใช้คำไทยว่าอะไรครอบคลุมไปทั้งหมดก็ยาก คำว่าพระธรรม พระสงฆ์ก็เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น จึงต้องนำภาษามคธมาใช้กัน

ตามที่กล่าวมานี้ ศาสนาก็คือคำสั่งสอนได้แก่ พระธรรมวินัย ซึ่งเดิมแยกออกเป็นสอง คือธรรมส่วนหนึ่ง วินัยหนึ่ง และต่อมาก็แยกออกเป็น ๓ เรียกว่า พระไตรปิฎก และใช้ภาษามคธหรือที่เรียกต่อมาว่า ภาษาบาลีเป็นภาษาหลัก ได้มาจากลังกาทวีป ตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๕ พระพุทธรูปศาสนาสายเถรวาท ได้ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกที่จารึกในลังกาดังกล่าวนี้ เหมือนกันหมด ในทุกประเทศมาจนบัดนี้ คำว่าศาสนานั้น จึงหมายถึงดังที่กล่าวมานี้ส่วนหนึ่ง อันจะพึงเรียกว่าปริยัติศาสนา ศาสนาคือพระปริยัติ อันหมายถึงพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎกที่พึงเล่าเรียนศึกษา

เมื่อกล่าวให้สมบูรณ์แล้ว ยังมีอีกสอง คือปฏิบัติศาสนา ศาสนาได้แก่ การปฏิบัติ คือการปฏิบัติพระธรรมวินัย ทางกาย ทางวาจา ทางใจ และปฏิเวธศาสนา ศาสนาคือการรู้แจ้งแทงตลอดในมรรคผลนิพพาน จึงรวมศาสนาเบ็ดเสร็จเป็น ๓

๑. ปรียัติศาสนา

๒. ปฏิบัติศาสนา

๓. ปฏิเวธศาสนา

นี่คือพระพุทธศาสนา หากจะเทียบด้วยต้นไม้ พระพุทธศาสนานั้นก็เปรียบเหมือนอย่างต้นไม้ทั้งต้น ปรียัติศาสนานั้นเปรียบเหมือนราก ปฏิบัติศาสนานั้นเปรียบเหมือนต้น พร้อมทั้งแก่นกิ่งใบทั้งหมด ปฏิเวธศาสนานั้นเปรียบเหมือนผลของต้นไม้ รวมทั้งหมดก็เป็นต้นไม้ทั้งต้น คือ ปรียัติศาสนา ปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธศาสนา นี่คือ พระพุทธศาสนา.

พระพุทธศาสนาสอนอะไร

ธรรมหมวดใหญ่อันเป็นที่ประมวลเข้าแห่งพระพุทธศาสนาทั้งหมด ตามที่ตรัสแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่งก็คือ อริยสัจจ์ทั้งสี่ที่ได้กล่าวมาแล้ว เปรียบเหมือนอย่างวารียเท่าสัตว์ทั้งหมดย่อมรวมลงในรอยเท้าช้างฉันทไฉ ธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าก็ฉันทนั้น ย่อมรวมลงในอริยสัจจ์ทั้งสี่ อริยสัจจ์ทั้งสี่เป็นที่รวมเข้าทั้งหมดของศาสนธรรมทั้งสิ้น

ดังจะพึงเห็นได้จากหมวดธรรมในธรรมวิภาคในนวโกวาท หมวดธรรมที่ว่าด้วยขันธ ๕ คือรูปขันธ, เวทนาขันธ, สัญญาขันธ, สังขารขันธ, วิญญาณขันธ พร้อมทั้งหมวดธรรมที่ว่าด้วยสามัญญลักษณะ อภินหัจจเวกขณะ เกี่ยวด้วยแก่ เจ็บ ตาย และความพลัดพราก เหล่านี้รวมเข้าในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ทั้งหมด

กิเลสทั้งหมดเป็นต้นว่า อุกุศลมูล นิเวรณ ๕ มลทิน ๙ อุปกิเลส ๑๖ และตัณหาที่แสดงในทุกขสมุทัย ในหมวดอริยสัจจ์ ๔ พร้อมทั้งทุจจริต ๓ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นต้น รวมเข้าในสมุทัยสัจจะ สัจจะ คือสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ทั้งหมด

ผลของการปฏิบัติปฏิบัติชอบเป็นต้นว่า สันติความสงบระงับ หรือว่าอุปสมะความเข้าไปสงบระงับ รวมทั้งทุกขนิโรธความดับทุกข์ ที่แสดงไว้ในนิโรธสัจจะ ในหมวดอริยสัจจ์ ๔ ก็รวมเข้าในนิโรธสัจจะ สภาพที่จริงคือนิโรธ ความดับทุกข์ทั้งหมด

หมวดธรรมที่แสดงเป็นธรรมปฏิบัติเป็นข้อปฏิบัติธรรมทั้งหมด ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ ตั้งต้นแต่ธรรมมีอุปการะสองอย่าง เป็นต้นไป รวมเข้าในมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ทั้งหมด

คราวนี้จำเพาะในข้อที่ ๔ คือมรรคสังขจะ สภาพที่จริงคือมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นั้น ทางปฏิบัติที่แสดงไว้โดยตรงก็คือ มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้น มีสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบเป็นที่สุด และที่แสดงเป็นธรรมปฏิบัติไว้ทั้งหมด ดังกล่าวมาข้างต้น ซึ่งรวมเข้าในมรรคสังขจะนั้น ถ้าว่าถึงข้อธรรมมีเป็นอันมากตั้งแต่ธรรมที่เป็นข้อเดียวกันนี้ แต่ที่ได้แสดงไว้ในนวโกวาทเป็นต้นนั้น เป็นธรรมที่เป็นสองข้ออันเรียกว่าทุกะ หมวดสอง ไปจนถึงโพธิปักขิยธรรม มี ๓๗ ประการคือ ๓๗ ข้อ และก็ไม่ใช่เพียงแค่นี้ ยังมีแสดงไว้ในที่อื่นอีก แต่แม้ว่าจะมีแสดงไว้น้อยข้อหรือมากข้อเพียงใดก็ตาม ก็สรุปเข้าได้ในไตรสิกขา คือ สิกขาทั้ง ๓ อันได้แก่ สीलสิกขา จิตตสิกขา ปัญญาสิกขา หรือว่า ศील สมาธิ ปัญญา ศीलก็คือ สीलสิกขา สมาธิก็คือสมาธิสิกขา ปัญญาก็คือปัญญาสิกขา ธรรมปฏิบัติทั้งหมดย่อมสรุปเข้าได้ในสิกขาทั้ง ๓ หรือว่าศีล สมาธิ ปัญญา ดังนี้

เมื่อใกล้ที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปัจฉิมโอวาทคือพระโอวาทครั้งสุดท้าย ให้ยังอุปมาทระคือความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม เพราะฉะนั้นท่านจึงแสดงอุปมาทธรรม คือ ความไม่ประมาทเป็นที่รวมเข้าแห่งกุศลธรรมทั้งสิ้น ก็คือเป็นที่รวมเข้าของธรรมปฏิบัติทั้งสิ้นนั่นเอง ก็มีอุปมาอย่างเดียวกันกับที่กล่าวมาข้างต้น คือว่า รอยเท้าสัตว์ทั้งหมดรวมเข้าในรอยเท้าช้างฉันทใด กุศลธรรมทั้งหมดก็รวมเข้าในอุปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาทฉันทนั้น

จึงกล่าวได้ว่า แม้ไตรสิกขาก็รวมเข้าได้เป็นหนึ่งคือในอุปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาท แต่ก็พึงเข้าใจว่า ไตรสิกขาก็ดี อุปมาทธรรมก็ดี อันเป็นที่ประมวลเข้าของกุศลธรรม หรือธรรมปฏิบัติทั้งสิ้นนี้ ก็หมายเอาจำเพาะในข้อมรรคสังขจะสภาพที่จริงคือมรรคคือข้อสี่ของอริยสังขจะเท่านั้น คือจำเพาะที่เป็นธรรมปฏิบัติ คือกุศลธรรมทั้งหมด อันรวมเข้าในข้อมรรคสังขจะนั้น ย่อมประมวลเข้าได้ในไตรสิกขา และประมวลเข้าเป็นหนึ่งในอุปมาทธรรม แต่ว่าเมื่อกล่าวถึงหลักประมวลที่เป็นหลักใหญ่จริง ๆ ก็คือ อริยสังขจะทั้ง ๔

อนึ่ง พึงทราบกิจ คือหน้าที่ซึ่งพึงกระทำในธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนตามหลักของอริยสังขจะทั้งสิ้นนี้ คือเมื่อธรรมแบ่งออกเป็นสี่ลักษณะ ก็แบ่งกิจคือหน้าที่ซึ่งพึงปฏิบัติออกเป็นสี่อย่าง คือ

ธรรมที่รวมเข้าในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกขนั้น มีกิจคือหน้าที่ที่พึงจะกระทำ คือความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบอันเรียกว่า “ปริญญา” ปริญญาแปลว่าความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ พึงทำปริญญาในทุกขสัจจะหรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

ธรรมที่รวมเข้าในสมุทัยสัจจะ สภาพที่จริงคือสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข กิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำในหมวดนี้ก็คือ “ปหานะ” การละ เพราะฉะนั้น ก็พึงทำปหานะ การละในสมุทัยหรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดสมุทัยนี้

ในหมวดนิโรธสัจจะ สภาพที่จริงคือนิโรธ ความดับทุกข กิจ คือหน้าที่ที่พึงกระทำก็คือการกระทำให้แจ้งอันเรียกว่า “สัจฉิกิริยา” แปลว่า การกระทำให้แจ้ง ฉะนั้น ก็พึงทำสัจฉิกิริยา คือการกระทำให้แจ้งในนิโรธ หรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

ส่วนในมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข รวมทั้งธรรมทั้งปวงที่รวมเข้าในหมวดนี้ก็มีกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำ คือการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น หมายถึง การปฏิบัติอบรมเรียกว่า “ภาวนา” แปลว่าการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ฉะนั้น ก็พึงทำภาวนาคือการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ฉะนั้น ก็พึงทำภาวนาคือการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น คือการปฏิบัติอบรมในมรรคหรือในธรรมที่รวมเข้าในหมวดนี้

จึงรวมกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำในศาสนธรรมทั้งหมด ๔ ประการ ได้แก่

๑. ปริญญา ความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ
๒. ปหานะ การละ
๓. สัจฉิกิริยา การกระทำให้แจ้ง
๔. ภาวนา การกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น อันหมายถึงการปฏิบัติอบรม

ปริญญาพึงใช้ในสัจจะข้อที่หนึ่ง ปหานะในข้อที่สอง สัจฉิกิริยาในข้อที่สาม ภาวนาในข้อที่สี่ ฉะนั้น หากจะมีปัญหาว่าข้อที่ ๕ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าอวดภาพร่างกายอันนี้หรือว่าชีวิตอันนี้ พระพุทธเจ้าสอนให้ทำอย่างไร ก็ตอบได้ว่า ทรงสอนให้ทำปริญญา คือความกำหนดรู้หรือความรู้โดยรอบคอบ และถ้าถามว่าทรงสอนให้กำหนด

รู้อย่างไร หรือว่ารู้อย่างไรเรียกว่าปริญา ก็ตอบได้ว่า ให้รู้ว่าเป็นอนิจจะ ไม่เที่ยงต้องเกิดต้องดับ เป็นทุกขะคือเป็นทุกข์ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอนุศาสน์ คือคำสั่งสอนไว้เป็นอันมากจนเรียกว่าเป็นพหุลาอนุศาสน์ ก็คือสอนให้ทำปริญญาคือความกำหนดรู้นี้ ทรงยกเอาขันธ ๕ ขึ้นแสดงบ้าง ยกเอานามรูปขึ้นแสดงบ้าง ยกเอาอายตนะขึ้นแสดงบ้าง ยกเอาชีวิตขึ้นแสดงบ้าง และทรงแสดงให้พิจารณาให้เห็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา โดยตรงบ้าง ทรงแสดงให้พิจารณาโดยประการอื่นบ้าง เช่นให้พิจารณาว่าเรามีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา มีความตายเป็นธรรมดา ดังที่แสดงไว้ในอภิณหปัจจเวกขณะห้า พหุลาอนุศาสน์ เราทั้งหลายก็สวดกันอยู่ในปาฐะทำยทำวัตรเช้า อภิณหปัจจเวกขณะเราทั้งหมดก็สวดแปลกันอยู่ทุกวันทำยทำวัตรเช้าเช่นเดียวกัน เหล่านี้ล้วนเป็นคำสอนให้ทำปริญญา คือความกำหนดรู้ หรือว่าทำความรู้โดยรอบคอบ

เพราะฉะนั้น กิจที่พึงทำให้ขันธ ๕ เป็นต้นดังกล่าว หรือว่ากล่าวโดยสรุปว่า ในทุกขสัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์ ก็คือปริญญาตัวเอง ถ้าหากว่าไปปฏิบัติอย่างอื่นก็ผิด เช่นว่า ถ้ามว่าคนที่ฆ่าตัวตายนี้ปฏิบัติผิด หรือถูกต้องคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็ต้องตอบว่าปฏิบัติผิด เพราะพระพุทธเจ้าไม่ได้สอนให้ฆ่าขันธ ๕ หรือฆ่าชีวิตร่างกายอันนี้ แต่ทรงสอนให้ทำปริญญาในขันธ ๕ หรือว่าในชีวิตร่างกายอันนี้เป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา เหมือนดังที่เราสวดอยู่ทุกวันในเวลาเช้านั้น ฉะนั้น เมื่อไปปฏิบัติอย่างอื่นก็ผิด

ส่วนข้อสอง “ปหานะ” ถ้าจะมีปัญหาว่า อุกุศลมูล ๓ ราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ ตัณหา นิวรณ์ ๕ มลทิน ๙ กิเลส ๑๖ บรรดาที่เป็นกิเลสทั้งหมดเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ทำอย่างไร ก็ตอบได้ว่า ตรัสสอนให้ทำปหานะ คือการละ คือให้ละกิเลส หรือจะเรียกว่าให้ทำลาย ให้ฆ่า ให้ประหารก็ได้ ให้ละให้ทำลายกิเลส ให้ทำลายราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ ให้ทำลายตัณหา เป็นต้น ยกเอาปัญหาที่กล่าวมาข้างต้นว่า คนฆ่าตัวตายปฏิบัติผิดหรือปฏิบัติถูก ก็ได้ตอบไปแล้วว่าปฏิบัติผิด เพราะว่าชีวิตร่างกายนี้อยู่ในหมวด ทุกขสัจจะ อันสอนให้ทำปริญญา

คราวนี้ถ้าต้องการจะฆ่าก็ต้องฆ่าัตถหา คือความอยากตาย ความอยากตาย เป็นัตถหาอย่างหนึ่ง เรียกว่าวิภวัตถหา เมื่อจะฆ่า เมื่อจะทำลายก็ต้องฆ่าต้องทำลาย ตัววิภวัตถหานี้เสีย คือทำให้ดับความอยากตายอันนี้เสีย เพราะว่าความอยากตายเป็น วิภวัตถหา เมื่อดับความอยากตายเสียก็ถือว่าเป็นการปฏิบัติถูกต้องตามคำสั่งสอน ของพระพุทธเจ้า ฉะนั้น เมื่อต้องการจะฆ่าจะทำลายก็ให้ฆ่าให้ทำลายกิเลส ไม่ใช่ฆ่า ไม่ใช่ทำลายร่างกาย อันร่างกายหรือวัตถุทั้งหลายนั้น อยู่ในหมวดทุกขสัจจะทั้งหมด แต่ว่ากิเลสอันนั้นอยู่ในหมวดที่สอง คือสมุทัยทั้งหมด อันนี้แหละให้ฆ่าให้ทำลาย

เมื่อปฏิบัติได้รับผลของความปฏิบัติ จะเป็นผลจากศีลก็ตาม จากสมาธิก็ตาม จากปัญญาก็ตาม ให้ปฏิบัติทำสังจิกิริยา คือกระทำให้แจ่มแจ้ง ดูผลอันนี้ด้วยใจตัวเอง ดูความสงบที่ใจตัวเองให้แจ่มแจ้ง ให้มองเห็นความสงบให้แจ่มแจ้งแล้วก็พยายามรักษา เอาไว้อย่าให้เสื่อมและพยายามพอกพูนอยู่เสมอ นี่เป็นข้อปฏิบัติเกี่ยวกับผล ในข้อ ปฏิบัติเกี่ยวกับผลนี้ทรงแสดงไว้น้อย ไม่มากนัก

ส่วนที่เป็นธรรมปฏิบัติทั้งหมด หรือจะเรียกว่ากุศลธรรมทั้งหลายก็ได้ นี้รวม เข้าในข้อ ๔ เช่นว่า ธรรมมีอุปการะมากสองอย่าง เป็นต้น ตั้งแต่หมวดสองขึ้นไป ถ้าจะถามว่าจะให้ทำอย่างไร ก็ต้องตอบว่าให้ทำภาวนา คือการอบรม ทำให้มีขึ้น เป็นขึ้น คำว่าภาวนานั้น แปลว่าการทำให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้น อย่างเช่นว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ก็ทำศีลให้มีขึ้นเป็นขึ้นในตน ทำสมาธิปัญญาให้มีขึ้นเป็นขึ้นในตน จะเรียกว่า ให้มีศีล หรือให้เป็นศีล ให้มีสมาธิหรือให้เป็นสมาธิ ให้มีปัญญาหรือว่าเป็นปัญญาก็ได้ การทำให้ มีขึ้นให้เป็นขึ้นอย่างนี้เรียกว่า ภาวนา ภาวนานี้จึงเป็นข้อสำคัญ เป็นการปฏิบัติโดยตรง เพราะว่าการปฏิบัติโดยตรงนั้นก็คือภาวนานี้เอง ทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น นี่เป็นข้อที่พึง ปฏิบัติในสัจจะข้อที่ ๔

เมื่อรู้จักแยกธรรมได้ถูกต้องดังนี้ ก็จะปฏิบัติได้ไม่ผิด การปฏิบัตินั้นก็เรียกว่า เป็นธรรมานุธรรมปฏิบัติ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมได้ แต่ถ้าปฏิบัติผิดหน้าที่ก็ไม่ได้ รับประโยชน์ ไม่เป็นการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

คำสอนพื้นฐานคือเรื่องกรรม

เมื่อมาถึงกรรมและวิบาก ก็จะต้องกล่าวถึงกุศล อกุศล บุญ บาป ที่เป็นคำไทยว่า ดี ชั่ว หรือความดี ความชั่วด้วย สิ่งเหล่านี้ก็เป็นเรื่องพื้นฐานทั่วไปเหมือนกัน ยังไม่ใช่เป็นธรรมที่ละเอียดมากนัก แต่ก็ต้องใช้ปัญญาที่จะต้องกำหนดให้รู้จักกรรม วิบากคือผลของกรรม กุศล อกุศล บุญ บาป หรือว่า รู้จักดีรู้จักชั่ว ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญสำหรับที่ประพาดิตัวโดยทั่วไป

ในเรื่องของกรรมและวิบากคือผลของกรรมนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนเอาไว้อันนับว่าเป็นหลักพุทธศาสนาข้อหนึ่ง ดังในอภินิหารปัจจุเวกขณะห้า คือข้อที่พิจารณาเนื่อง ๆ ๕ ประการ ในข้อ ๕ ที่ว่า

กมฺมสฺสโกมฺหิ	เรามีกรรมเป็นของของตน
กมฺมทายาทโ	เป็นทายาทรับผลของกรรม
กมฺมโยนิ	มีกรรมเป็นกำเนิด
กมฺมพณฺฑ	มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์
กมฺมปฏิสฺรโณ	มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย
ยํ กมฺมํ กริสฺสามิ	จักกระทำกรรมใดไว้
กฺลฺยาณํ วา ปาปํ วา	ดีหรือชั่ว
ตสฺส ทายาทโ ภวิสฺสามิ	ก็จักต้องเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้น

ดังนี้ และเรื่องกรรมดังกล่าวนี้ก็เป็นเรื่องที่คนไทยทุก ๆ คนผู้นับถือพระพุทธศาสนาได้ยินได้ฟังกันมา และก็ย่อมจะกล่าวได้สั้น ๆ ว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว และแม้ว่าจะทราบและจำได้ดังนี้ว่า พระพุทธศาสนาสั่งสอนไว้ดังนี้ แม้เช่นนั้นก็เป็นเรื่องที่คนโดยมากได้แต่ฟังและก็ยังมิได้มีความเชื่อตั้งมั่นลงไปกันมากนัก แม้จะด้วยความนับถือไม่กล้าจะค้าน แต่ก็ยังไม่ตั้งความเชื่อลงไปมั่นคงนัก และถ้าไม่นับถือก็อาจจะค้านไปเลยว่าเหตุการณ์ที่เป็นไปอยู่โดยมาก มักจะไม่เป็นอย่างนี้ คือมักจะไม่ได้เห็นว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว แต่มักจะเห็นว่าทำชั่วได้ดี หรือทำดีได้ชั่วกันอยู่เป็นอันมาก จนถึงในบัดนี้พระจะอธิบายเรื่องกรรมดังกล่าวนี้ ก็เป็นเรื่องอธิบายยาก และบางท่านก็ขอร้องว่าอย่าไปอธิบายเลย ให้อธิบายธรรมข้ออื่น ดังนี้ก็มี

เพราะฉะนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องศึกษาให้เข้าใจแม้ในขั้นพื้นฐานนี้ ให้รู้จักดีรู้จักชั่ว ให้รู้จักกรรมดีกรรมชั่ว ให้รู้จักกรรมดีให้ผลดี กรรมชั่วให้ผลชั่วอย่างไร และเมื่อรู้จักดังนี้แล้วก็จะทำให้รู้จักพระพุทธศาสนาดีขึ้นอีกส่วนหนึ่ง และรู้จักสัจจะคือความจริงดีขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ส่วนการที่จะรับไปปฏิบัติได้แค่ไหนอย่างไรนั้นก็ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง แต่ว่าสัจจะคือความจริงของศาสนานั้นก็ต้องเป็นสัจจะ คือความจริงที่ควรจะต้องทราบ

กรรมเก่า กรรมใหม่

ว่าถึงเรื่องกรรมตามที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้นั้น ก็มีอยู่ในหลายแห่งหลายพระสูตร แต่ว่าในที่นี้ จะยกขึ้นมาแสดงแต่เพียงที่จะชี้ให้มองเห็นสัจจะคือความจริง อันโยงมาถึงสิ่งที่มีอยู่เป็นพื้นสันดาน พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงกรรมไว้ว่ามี ๒ อย่างก่อน คือ บुरาณกรรม กรรมเก่าอย่างหนึ่ง และนวักรรม กรรมใหม่อีกอย่างหนึ่ง บुरาณกรรม กรรมเก่านั้นก็ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมโนคือใจ อันได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ที่ทุกคนมีอยู่นี้ ทรงแสดงว่าเป็นบुरาณกรรม กรรมเก่า ส่วนกรรมใหม่นั้นก็ทรงแสดงว่า ได้แก่กรรมที่ทำทางกาย ทางวาจา ทางใจอยู่ในปัจจุบัน เป็นนวักรรมคือกรรมใหม่ และทรงแสดงไว้ว่าเจตนาคือความจงใจเป็นตัวกรรม เพราะบุคคลมีเจตนาคือความจงใจแล้ว จึงทำกรรมทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง ดังนี้

กรรมที่ทำทางกาย ทางวาจา ทางใจนี้ก็เป็นกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เป็นสิ่งที่กระทำ สิ่งที่ทำทางกายก็เป็นกายกรรม สิ่งที่ทำทางวาจาก็เป็นวจีกรรม สิ่งที่ทำทางใจก็เป็นมโนกรรม เพราะฉะนั้น กรรมจึงหมายถึงสิ่งที่กระทำ แต่บางทีเราก็แปลกันง่าย ๆ ว่าการกระทำ ก็ต้องเข้าใจว่าคำว่ากระทำในที่นี้ ที่เป็นตัวกรรม นั้นก็หมายถึงสิ่งที่กระทำดังกล่าว และเมื่อได้ทราบกรรมว่า สิ่งที่ทำดั่งนี้แล้ว ก็ควรจะทราบอีกคำหนึ่งว่า กิริยา

คำว่า กิริยา นั้นแปลว่า การกระทำ หมายถึงกิริยาที่ทำ กิริยา คือ การกระทำก็หมายถึงกิริยาที่กระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจ ที่เป็นกิริยาของกาย ของวาจา ของใจในการกระทำนั้น ๆ ดั่งนี้เรียกว่า กิริยา ส่วนสิ่งที่ทำนั้นเรียกว่ากรรม และคำว่าสิ่งที่ทำจะใช้อีกคำหนึ่งว่า การงานที่ทำ หรือการที่ทำได้ สิ่งที่ทำ การงานที่ทำ หรือการที่ทำก็มุ่งถึงกรรมอย่างเดียวกัน ก็สุดแต่ว่าจะใช้คำใด และก็จะต้องมีคำ กิริยาคือการกระทำ คือกิริยาที่ทำในกรรมทุกอย่าง เมื่อมีกิริยาคือการกระทำในกรรมทุกอย่าง จึงจะเป็นกรรมขึ้นมา

ในข้อนี้ก็ต้องยกตัวอย่างเทียบกรรมที่เป็นภายนอกก่อน ดังเช่นการสร้างบ้านขึ้นหลังหนึ่งก็เป็นกรรม คือเป็นการงานที่ทำ เป็นสิ่งที่ทำเป็นการที่ทำ และโดยปรกติก็ใช้กายสร้าง เพราะฉะนั้น ในการสร้างบ้านนั้นก็นับเป็นเรื่องของกายกรรม กรรมทางกาย บ้านที่สร้างขึ้นมาโดยลำดับตั้งแต่ต้นก็เป็นการงานที่ทำ เป็นสิ่งที่ทำก็ปรากฏเป็นบ้านขึ้นมาทุกวัน และก็ต้องมีกิริยาคือการกระทำคือการใช้ร่างกายขุดหลุม ขุดดิน ผังเสาเข็มเป็นต้น กิริยาที่ทำนั้นก็ตั้งต้นทำกันตั้งแต่เช้าจนถึงเย็นก็เลิก กิริยาที่ทำนั้นก็เป็นอย่างนั้นว่าทำแล้วก็หยุดไปวันหนึ่ง ๆ แต่กรรมคือการงานที่กระทำ คือบ้านที่สร้างนั้นก็ปรากฏเป็นบ้านขึ้นมาทุกวันจนเสร็จ บ้านที่สำเร็จขึ้นมาคือตัวกรรม กรรมที่ยังมีอยู่คือเป็นบ้านสำเร็จขึ้นมา เป็นกรรมของมนุษย์ที่ยังมีอยู่ แต่กิริยาที่ทำหมดไป เลิกไปวันหนึ่ง ๆ ไม่มีเหลือ เพราะฉะนั้น กรรมยังเหลือ แต่กิริยาไม่เหลือ

ผลของกรรมและกิริยา

คราวนี้มาว่าถึงกรรมที่เป็นบุราณกรรม พระพุทธเจ้าตรัสชื่อว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี่เป็นบุราณกรรมหรือกรรมเก่า ก็ด้วยความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าและตรัสแสดงสั่งสอนเอาไว้ว่า ชีวิตและร่างกายอันนี้ของทุก ๆ คนที่เรียกว่า ชันท์ห้า หรืออายตนะหก เป็นวิบากขันท์ เป็นวิบากอายตนะ คือเป็นผลของกรรมเก่าที่ทุกคนได้กระทำไว้เอง และกรรมที่บุคคลทุกคนได้กระทำไว้เองนั้น ก็มาเป็นชนกกรรม กรรมที่ให้เกิด ชนก แปลว่า พ่อ ชนกกรรม กรรมที่เป็นพ่อ ที่เป็นผู้ให้กำเนิดเป็นชันท์ห้า เป็นอายตนะหก เป็นกายและใจ เป็นอัฐภาพอันนี้ของทุก ๆ คน เพราะฉะนั้น อัฐภาพอันนี้จะชื่อว่าชันท์ ๕ ก็ได้ จะชื่อว่าอายตนะ ๖ ก็ได้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เปรียบเหมือนอย่างบ้านที่บุคคลได้สร้างขึ้นมา เพราะฉะนั้น จึงได้ตรัสว่าเป็นกรรมเก่า เหมือนบ้านที่บุคคลสร้างขึ้นมานั้นก็เป็นกรรมของบุคคลผู้สร้าง

จึงต้องเข้าใจหลักของพระพุทธศาสนาในตอนนี่ว่า ทุกคนเท่ากับว่ามี พ่อ ๒ คือ มีกรรมเป็นพ่อ กับมีพ่อคือบิดาที่เป็นบุคคล พ่อคือบิดาที่เป็นบุคคลนั้นเป็นผู้ให้กำเนิดส่วนที่เป็นร่างกาย แต่ว่ายังมีพ่ออีกหนึ่งคือชนกกรรม กรรมที่ให้เกิด ต้องมีชนกกรรม บุคคลทุกคนจึงเกิดมา โดยมีพ่อเป็นบุคคลผู้ให้กำเนิดร่วมเข้าอีกส่วนหนึ่ง แต่พ่อที่เป็นชนกกรรมนี้ บุคคลทุกคนที่เกิดมาเป็นผู้ทำไว้เอง สร้างชนกกรรมให้กับตนเองในชาติภพต่อไป เพราะฉะนั้นเมื่อถึงคราวถือชาติถือภพ ก็กรรมที่ตนทำไว้นั้นก็จะมาเป็นชนกกรรม ให้เกิดเป็นชันท์เป็นอายตนะขึ้นมา เพราะฉะนั้น จึงตรัสไว้ว่า "อายตนะ ๖ นี้ เป็นกรรมเก่าหรือบุราณกรรม"

คราวนี้อาศัยบุราณกรรม คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้ เองสร้างกรรมใหม่กันขึ้นทุกวัน ทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง สิ่งที่ทำ การงานที่กระทำ หรือการที่ทำด้วยความจงใจ ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ในปัจจุบันทุกวันเป็นกรรมใหม่ และกรรมใหม่เหล่านี้ก็ต้องมีกิริยาคือการกระทำ โดยอาศัย ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้มาประกอบกระทำในกรรมนั้น ๆ กันอยู่ทุกวัน เหล่านี้เป็นกรรมใหม่ และก็ต้องเข้าใจว่าแม้กรรมใหม่ที่ทำนี้ก็ยังเหลืออยู่ เหมือนอย่างการสร้างบ้านดังที่กล่าวมาแล้ว บ้านนั้นก็เป็กรรมของคน ก็ยังเหลืออยู่เป็นบ้านจนทุกวันนี้ สุดแต่ว่าจะสร้างจะทำอะไรก็เหลือสิ่งที่สร้างที่ทำนั้น ตั้งแต่ตั้งต้นขึ้นมาจนสำเร็จเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้

สำหรับกรรมที่เป็นภายนอกที่เป็นวัตถุนั้น เรามองเห็นว่ายังเหลืออยู่ ดังเช่นในปัจจุบันนี้ การงานที่กระทำที่เป็นวัตถุภายนอกจะเป็นการก่อสร้างก็ดี การเพาะปลูกทำไร่นาก็ดี สิ่งที่ทำนั้นยังเหลืออยู่ตั้งอยู่ตามควรแก่การงานที่กระทำนั้น ๆ

แต่ส่วนที่ไม่ใช่เป็นวัตถุคือที่เป็นภายในเกี่ยวแก่จิตใจ ก็เป็นสิ่งที่เหลืออยู่เหมือนกันแต่เรามองไม่เห็น ต้องอาศัยใช้ปัญญาพิจารณาจึงจะเห็นว่าเหลืออยู่จริง บางทีก็รู้ว่าเหลืออยู่มากหรือน้อย แต่ก็เป็นสิ่งที่วัดไม่ได้ ซึ่งดวงไม่ได้ว่าน้อยมากเท่าใด ยกตัวอย่างเช่นการเล่าเรียนศึกษา ก็เป็นกรรมอย่างหนึ่งที่ทุก ๆ คนต้องกระทำกันมาตั้งแต่เป็นเด็ก เข้าโรงเรียนตั้งแต่ชั้นอนุบาล ประถม มัธยม อุดม และยังมาบวชเรียนทางศาสนาอีก ก็แปลว่าต้องทำกรรมคือการเรียน ตั้งแต่เป็นเด็กเรื่อย ๆ มาจนถึงบัดนี้ กรรมคือการศึกษา ได้ความรู้ที่เป็นวิชามาโดยลำดับ ผ่านขึ้นมาจากขั้นต้นจนสูงขึ้นมาแต่วิชานี้ไม่มีรูป บอกไม่ได้ว่าหนักเท่าใด กว้างเท่าใด แต่ก็มี และก็รู้กันว่าใครมีมากน้อยแค่ไหน แต่จะซึ่งดวงไม่ได้ และบางทีผู้เรียนเองก็ไม่รู้ว่ารู้ขึ้นมาได้อย่างไร เช่นที่แรกเริ่มเรียน ก ข ก็รู้ขึ้นมาโดยลำดับ ความรู้ที่มีอยู่จริงแต่เรามองไม่เห็นนี่ก็เป็นกรรมที่ยังเหลืออยู่ ถ้าหากไม่เหลืออยู่ ทุกคนก็จะไม่มีวันที่จะมีวิชาความรู้ตั้งที่มีกันอยู่ที่นี่ เพราะว่าเรียนไปวันหนึ่ง ๆ แล้ว ความรู้ก็หมดไปวันหนึ่ง ๆ ถ้าเป็นเช่นนี้ แม้ ก ข ก็จะไม่เหลือเหมือนกัน และจะไม่เหลือวิชาอยู่เลย แต่ก็ปรากฏว่ายังอยู่ และอาจทำให้มากขึ้นได้เพิ่มขึ้นได้ ดังนี้คือกรรม และกล่าวได้ว่าวิชาที่เป็นขั้นประถมก็นับเป็นกรรมเก่าได้ ผ่านมัธยม ผ่านอุดมก็เป็นกรรมเก่าไป ปัจจุบันก็เป็นกรรมใหม่พอกพูนไปเรื่อย ๆ ทุกคนรับรองว่าเหลืออยู่แต่เรามองไม่เห็น กิริยาที่เรียนวันหนึ่ง ๆ ไม่เหลือ เมื่อวานเรียนวันนี้ก็เรียน กิริยานั้นหมดไปทุกวัน แต่กรรมที่เป็นตัวการศึกษายังเหลืออยู่

มักจะแปลคำว่ากรรมว่าการกระทำ ถ้าแปลดังนี้ดูไปก็คล้าย ๆ กับคำแปลของคำว่ากิริยา ที่แปลว่าการกระทำ จึงคล้ายกับว่าทำไปแล้วก็ไม่มีอะไรเหลืออยู่ แต่ถ้าแปลกรรมว่า การงานที่ทำหรือว่าสิ่งที่กระทำ หรือว่าการที่กระทำ ถ้าแปลอย่างนี้แล้ว ก็จะเป็นการแปลถูกต้องตามศัพท์ตามความหมาย แล้วก็ทำให้รู้สึกว่ามีสิ่งที่เหลืออยู่ ดังเช่นการสร้างบ้าน บ้านที่สร้างนั้นก็สิ่งทีกระทำ เป็นการทำงานที่กระทำ นี่คือการก่อสร้างบ้าน เมื่อสร้างไป ๆ วันละเล็กละน้อย แล้วก็เพิ่มเติมขึ้นจนสำเร็จเป็นบ้านเสร็จแล้วบ้านก็ยังมีอยู่ เหลืออยู่ เพราะฉะนั้น กรรมจึงเป็นสิ่งที่ยังเหลืออยู่ยังมีอยู่

แม้กรรมที่เป็นการกระทำทางจิตใจ ก็เป็นสิ่งที่เหลืออยู่ เพิ่มพูนขึ้นได้ เช่นเดียวกับกรรมที่เป็นวัตถุนั้น ให้ทำความเข้าใจให้เป็นพื้นฐานไว้ดังนี้ก่อนว่า *กรรมนั้นเป็นสิ่งที่มียู่เหลืออยู่ และบุคคลก็ได้สิ่งที่กระทำนั้น ๆ แม้จะมองไม่เห็น* เช่นกรรมคือการศึกษาล่าเรียนดังกล่าวนั้นไม่ใช่ไม่ได้ ได้อยู่ทุกวันที่ได้เล่าเรียนศึกษาแล้วก็เพิ่มเติมขึ้นอยู่เสมอทั้งที่มองไม่เห็น แม้ความประพฤติที่ประพฤติปฏิบัติออกทางกายเป็นกายกรรมทางวาจาเป็นวจีกรรม ทางใจเป็นมโนกรรม ทั้งที่เป็นกุศลคือส่วนดีและที่เป็นอกุศลคือส่วนชั่ว ดังที่แสดงไว้เป็นหลักในกุศลกรรมบถ ๑๐ กับอกุศลกรรมบถ ๑๐ ในนวกาชาว่ากายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่เป็นกุศลนั้นมีอะไรบ้างที่เป็นอกุศลนั้นมีอะไรบ้าง

กรรมเป็นของของตน

คติทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้เป็นหลักคือ แม้กรรมคือการทำงานที่กระทำ การที่กระทำหรือสิ่งที่บุคคลกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ที่เป็นส่วนกุศลและอกุศลดังกล่าวนั้น เมื่อทำไปแล้วก็เป็นสิ่งที่เหลืออยู่ตั้งอยู่ เหมือนอย่างกรรมคือการศึกษานั้น กรรมที่เป็นอกุศลก็เหลืออยู่เป็นอกุศลกรรม ซึ่งมองไม่เห็นเช่นเดียวกัน กรรมที่เป็นกุศลก็เหลืออยู่เป็นกุศลกรรม ก็มองไม่เห็นอีกเหมือนกัน แต่ว่าเป็นสิ่งที่เหลืออยู่แล้ว และก็มากขึ้นอยู่เสมอในเมื่อทำเพิ่มเติมตลอดเวลา เพราะฉะนั้นในอภินิหารปัจเจกขณะ ๕ ที่สวดกันอยู่ทุกวันว่า เรามีความแก่ มีความเจ็บ มีความตาย มีความพลัดพราก เป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นไปได้ ๔ ข้อข้างต้นนี้แสดงว่า ชีวิตร่างกายนี้มีใช่เป็นของของตนอย่างแท้จริง โดยเหตุนี้ชีวิตร่างกายนี้ จึงต้องแก่ต้องเจ็บต้องตาย และบุคคลก็ต้องมีความพลัดพราก ซึ่งแสดงว่าชีวิตร่างกายนี้มีใช่เป็นของตน แต่ในข้อ ๕ นั้นตรัสสอนให้พิจารณาว่าเรามีกรรมเป็นของของตน ที่ตรัสสอนไว้ดังนี้ก็แสดงว่า กรรมที่บุคคลกระทำไว้ ทั้งที่เป็นส่วนกุศลทั้งที่เป็นส่วนอกุศลนั้นเป็นของตน เพราะฉะนั้น ในคำสั่งสอนที่มาจากที่อื่นของพระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า บุคคลผู้ละโลกนี้ไปก็ถือเอาบุญและบาปที่กระทำทั้งสองอย่างไปด้วย ซึ่งหมายความว่า ชีวิตร่างกายอันนี้ ต้องทิ้งอยู่ในโลกนี้ แดกสลายอยู่ในโลกนี้ แต่ว่าสิ่งที่นำไปนั้น คือบุญและบาปที่กระทำไว้คือกรรมที่เป็นของของตนนั่นเอง คติทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้ดังนี้

เรื่องกรรมต้องอาศัยศรัทธาและปัญญา

บุคคลผู้นับถือพระพุทธศาสนาเมื่อมาถึงขั้นนี้ ก็จำเป็นที่จะต้องอาศัยธรรมอีก ๒ ข้อคือ ศรัทธาข้อหนึ่งและปัญญาอีกข้อหนึ่ง สิ่งที่คุณยังไม่รู้ด้วยตนเอง ยังไม่มีญาณหยั่งรู้ถึงอดีตถึงอนาคต ก็ต้องอาศัยศรัทธาคือความเชื่อในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า แต่ว่าสิ่งใดที่สามารถพิจารณารู้ได้ด้วยตนเอง ก็ใช้ปัญญาของตนเองดังเช่นที่ได้แสดงมาแล้วถึงชนกกรรม กรรมที่เป็นชนกคือผู้ให้เกิดซึ่งบุคคลเองได้กระทำไว้แล้ว และที่กล่าวถึงกรรมที่เป็นของของตน บุคคลผู้ละโลกนี้ไปก็ถือเอาบุญและบาปทั้งสองนี้ไป นำเอาบุญและบาปทั้งสองนี้ไป ดังนั้นก็เป็นเรื่องของอนาคต

ส่วนที่เป็นอดีต ส่วนที่เป็นอนาคตนั้น เมื่อยังไม่มียุณยานยังไม่มีญาณหยั่งรู้ ก็ต้องอาศัยศรัทธา คือความเชื่อในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้ก่อน และก็ใช้ปัญญาตรงดูตามเหตุผลที่พึงรู้ได้ในปัจจุบัน ดังที่ตรัสสอนไว้ว่า กรรมดี กรรมชั่ว ความดี ความชั่ว โดยให้พิจารณาตรวจตราเข้าดูถึงจิตว่า กรรมที่บุคคลกระทำนั้นเกิดจากจิตที่ประกอบด้วยเจตนาคือความตั้งใจ และจิตนั้นหากประกอบด้วยราคะหรือว่าโลภะ ความติดใจยินดี ความโลภอยากได้ โทสะ ความโกรธแค้นขัดเคือง โมหะ ความหลง ก็ก่อให้เกิดเจตนาจงใจ ที่จะประกอบกรรมทางกาย ทางวาจา ทางใจเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน เช่นฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง เช่นนี้เป็นต้น แต่ถ้าหากว่าจิตใจไม่ประกอบด้วยกิเลสดังกล่าว แต่ประกอบด้วยคุณธรรมที่ตรงกันข้ามคือประกอบด้วยออรากะ ความไม่ติดใจยินดี อโลภะ ความไม่โลภอยากได้ อโทสะ ความไม่โกรธแค้นขัดเคือง อโมหะ ความไม่หลง ก็เรียกว่าจิตใจดี เมื่อมีจิตใจดีก็เป็นเหตุให้จงใจประกอบกรรมที่เป็นกุศลต่าง ๆ เช่น ทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น เป็นไปเพื่อไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อน แต่เพื่อเกื้อกูลตนเองและผู้อื่นให้เป็นสุข ตรัสสอนให้ตรวจดูเข้ามาดังนี้ แล้วก็ให้พิจารณาว่า ราคะ โลภะ โทสะ และโมหะเป็นกุศลหรืออกุศล มีโทษหรือไม่มีโทษ อันผู้รู้ดีเตียนหรือไม่ดีเตียน และเป็นสิ่งที่เทียบได้กับสีด่าหรือสีขาว

ตรัสสอนให้ทุกคนพิจารณาเอาเอง เมื่อพิจารณาแล้วก็จะตอบตนเองได้ว่ากิเลสเหล่านี้เป็นอกุศล คือ ไม่เป็นกิจของคนฉลาด หรือเป็นบาปเป็นความชั่ว เป็นสิ่งที่มี

โทษอันผู้รู้ดีเทียบได้กับสีดำ ส่วนคุณธรรมที่ตรงข้ามกันก็เป็นกุศล เป็นกิจของคนฉลาด เป็นส่วนดี เป็นสิ่งที่ไม่มิโทษเทียบได้กับสีขาว และเป็นสิ่งที่ผู้รู้สรรเสริญ

กุศลกรรมและอกุศลกรรม

คราวนี้กรรมต่าง ๆ ที่กระทำไปด้วยอำนาจของอกุศลจิตคือ จิตที่ประกอบด้วยอกุศลดังกล่าวนั้น อันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน และผู้อื่นให้เดือดร้อน ก็ให้พิจารณาอีกว่ากรรมเหล่านั้นเป็นเช่นใด คือเป็นกุศลหรืออกุศล ก็จะตอบตนเองได้ว่าเป็นอกุศลหรือว่าเป็นบาปเป็นความชั่ว เป็นสิ่งที่มีโทษอันผู้รู้ดีเทียบกันได้กับสีดำ แต่ว่ากรรมที่ประกอบกระทำด้วยอำนาจของกุศลจิต คือจิตที่เป็นกุศลอันตรงกันข้าม อันเป็นไปเพื่อเกื้อกูลตนเองและผู้อื่นให้เป็นสุขประการต่าง ๆ นั้นเป็นอย่างไร ก็จะตอบตนเองได้ว่าเป็นกุศลบุญ เป็นสิ่งไม่มีโทษอันผู้รู้สรรเสริญเทียบได้กับสีขาว ดังนี้ทุกคนก็สามารถที่จะตอบได้ตามความเป็นจริง และที่เป็นกระแสปัจจุบัน

คราวนี้ก็อาจจะพิจารณาได้อีกว่ากรรมคือการทำงานที่กระทำ หรือสิ่งที่กระทำนั้น ทั้งที่เป็นกุศลทั้งที่เป็นอกุศล ก็เป็นสิ่งที่เหลืออยู่จริงตั้งอยู่จริงยังไม่หมดไป ยังไม่หายไปกระทำไว้คราวหนึ่ง ๆ ก็ยังตั้งอยู่ กระทำอีกก็เพิ่มพูนขึ้นอีก แม้จะเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น แต่เมื่อเทียบเคียงกับกรรมคือการศึกษาดังกล่าวข้างต้นก็จะเห็นได้ว่า เหลืออยู่จริง และเป็นของของตนจริง ก็เพราะว่าเหลืออยู่ในจิตใจของตนเองภายในตนเองไม่ใช่ที่ไหน แต่ว่ากิริยาที่ทำนั้นต่างหาก หมดไปคราวหนึ่ง ๆ อันนี้เป็นสัจจะคือความจริงที่ทุกคนควรพิจารณาให้มองเห็น และให้รับรองว่ากุศลกรรมมีจริง อกุศลกรรมมีจริง ทำดีเป็นกุศลกรรม ทำชั่วเป็นอกุศลกรรม

อย่างไรเป็นการทำชั่ว ก็คือทำด้วยอกุศลจิตดังกล่าวแล้ว คือเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเอง และผู้อื่นให้เดือดร้อน เช่นฆ่าเขาบ้าง ลักทรัพย์เขาบ้าง เป็นต้น ดังนี้ก็เป็นอกุศลกรรม กุศลกรรมก็ตรงกันข้าม คือทำด้วยกุศลจิตอันเป็นไปเพื่อไม่เบียดเบียนใครแต่เพื่อเกื้อกูลให้เป็นความสุขทุกฝ่าย ตรวจดูให้ได้ความรู้รับรองว่า กุศลกรรมอกุศลกรรมมีจริง เกิดจากจิตใจของตนเอง เกิดจากการกระทำของตนเอง

ทางกายทางวาจาทางใจที่กระทำอยู่ทุกวัน และเมื่อทำแล้วก็เป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่เป็นของตนไม่ไปข้างไหน ดังนั้นเป็นเหตุเป็นผลที่ทุกคนใช้ปัญญาพิจารณาดูในปัจจุบันได้

การให้ผลของความดีความชั่ว

ต่อจากนั้นก็มาพิจารณาสืบไปอีกชั้นหนึ่งว่า กรรมดีให้ผลดี กรรมชั่วให้ผลชั่ว อันนี้แหละที่ทำให้สับสนกันอยู่ เพราะปรากฏเท่าที่ตามองเห็นกันอยู่เป็นอันมากกว่า ทำชั่วได้ดี ทำดีได้ชั่ว คล้าย ๆ อย่างนั้นทำให้เข้าใจกันอย่างนั้น ในข้อที่ว่าอย่างไรเป็นกรรมดีอย่างไรเป็นกรรมชั่วนั้น พิจารณามองเห็นได้ไม่ยากตามกระแสเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่เมื่อมาถึงขั้นทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว นั้นต้องใช้ปัญญาพิจารณาและก็ต้องใช้ศรัทธาอีกเหมือนกัน

สำหรับการใช้ศรัทธาคือความเชื่อนั้นยกไว้ก่อน เอาข้อที่ใช้ปัญญาของตนเองที่เป็นกระแสปัจจุบันกันก่อน คือพิจารณาดูในชั้นที่เป็นปัจจุบันดังที่ตามองเห็นนี้ ดังที่พูดกันว่า คนนั้นทำชั่วย่างนั้น ๆ แต่ได้ดี คนนั้นทำดีอย่างนั้น ๆ แต่ไม่ได้ดี และก็มีตัวอย่างเห็นกันอยู่ทุกกาลสมัย ไม่เฉพาะในสมัยปัจจุบันเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงต้องมาทำความเข้าใจในข้อนี้ให้ดี ซึ่งต้องใช้ปัญญา

ประการหนึ่งที่ใครจะชี้แจงก่อนในที่นี้ก็คือว่า ต้องแยกแยะว่ามีกรรมและมีกิริยาคู่กัน เมื่อเป็นดังนี้ก็ต้องมีผลกรรมและผลของกิริยาคู่กัน ผลของกรรมกับผลของกิริยานั้นต่างกันเป็นอันมาก ดังจะพึงเห็นได้ว่ากรรมคือการศึกษเล่าเรียนที่กล่าวมาเป็นตัวอย่างตอนแรกนั้นก็มิกิริยาที่เล่าเรียน คือ การเล่าเรียนเป็นกิริยา ส่วนกรรมคือการศึกษที่กระทำ หรือสิ่งที่กระทำด้วยการศึกษานั้น ก็ต้องการวิชาความรู้ นี่เป็นกรรมที่ให้ผลเป็นวิชาคือความรู้ แต่กิริยาที่ศึกษาเล่าเรียนนั้นต้องทำทุกวัน เช่นต้องมาโรงเรียน ต้องตั้งใจฟัง ตั้งใจเรียน ต้องเหน็ดเหนื่อย แล้วก็ต้องมีสมุดดินสอ มีหนังสือ เป็นต้น ต้องเสียทรัพย์ในการซื้อหาสิ่งเหล่านี้ ต้องเสียเวลาที่จะเล่าเรียนศึกษา ต้องเสียความสุขสบาย จะนอนก็ไม่ได้นอน จะไปเที่ยวก็ไม่ได้ ต้องมานั่งแกว่อยู่ในโรงเรียน บางที

ก็เบื่อ แปลว่าต้องมีขันติคือความอดทน นี่เป็นกิจวัตรที่เล่าเรียนเพื่อให้บังเกิดผล ต้องเสียทรัพย์ในการหาอุปกรณ์ เสียเวลา เสียความสุขสบายจนกว่าจะสำเร็จซึ่งนับเป็นเดือนเป็นปี

นึกดูว่าศึกษาตั้งแต่ชั้นอนุบาล ประถมศึกษา มัธยมศึกษา อุดมศึกษากันคนละกี่ปี แล้วยังมาเรียนธรรมวินัยบวชเรียนกันอีก เพราะฉะนั้น ผลของกรรมคือการศึกษานั้น กว่าจะสำเร็จที่ละชั้นตอนนั้นนับเป็นเดือนเป็นปี ยิ่งสูงก็ยิ่งหลายปี แต่ผลของกิจวัตรที่ศึกษาเป็นความทุกข์เป็นความเสียกันอยู่ทุก ๆ วัน ตรงกันข้ามดังนี้

เพราะฉะนั้น บุคคลที่ทนไม่ได้ต่อกิจวัตรที่ต้องศึกษาที่ต้องอดทน เสียทรัพย์ เสียเวลา เสียความสุขสบายต่าง ๆ นี้จึงต้องล้มเลิกกลางคัน นี้ก็มีเป็นอันมาก ซึ่งเทียบให้เห็นว่ามีผล ๒ อย่าง คู่กันอยู่เสมอดังนี้

ในการทำกุศลนั้น ผลของกิจวัตรที่ทำกุศลจะเป็นฝ่ายเสียก่อน แต่ว่าผลของส่วนกรรมจะปรากฏเป็นความสุขภายหลัง ไม่รู้เหมือนกันว่าจะปรากฏเมื่อใด แต่ว่าวิสัยของบุคคลที่เป็นมนุษย์มีปัญญา ก็ยังต้องการกุศล แต่ว่าถ้าเป็นฝ่ายอกุศลแล้ว กิจวัตรที่ทำอกุศลนั้น ให้ผลที่ดีก่อนทำให้คนเข้าใจว่าดีแต่ไม่ดีจริง ผลที่เป็นทุกข์มาทีหลัง

ยกตัวอย่างในทางอกุศลกรรมเช่นการลักทรัพย์ การคดโกง หุจริตซึ่งอยู่ในอทินนาทานกรรม กิจวัตรที่ลั่นเมื่อสำเร็จได้ทรัพย์ทันที ไม่ต้องทำมาหากินอะไร คนอื่นทำมาหากินกัน รวมทรัพย์เอาไว้ ไปลักขโมยได้สำเร็จก็ได้ทรัพย์ นี่เป็นกิจวัตรขโมย แต่กรรมคือการขโมยให้ผลอีกอย่างหนึ่งเป็นตัวความทุกข์อันจะเกิดภายหลัง แต่ผลที่ได้ก่อนคือได้ทรัพย์ทันที ผิดกับกรรมส่วนที่เป็นกุศลนั้น เช่นทาน การให้การบริจาค ให้ทานเมื่อใดก็เสียทรัพย์ทันที ให้น้อยก็เสียน้อย ให้มากก็เสียมาก นี่เป็นผลของกิจวัตรที่ให้ทาน แต่ว่ากรรมคือทานนั้นให้ผลอีกอย่างหนึ่งคือความสุขอันตรงกันข้าม

เพราะฉะนั้น บุคคลในโลกนี้ผู้มีสติปัญญา มีสายตาไกล ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าของท่านผู้รู้ทั้งหลาย แม้ว่าจะต้องเสียทรัพย์ หรืออย่างอื่นเพราะกิจวัตรที่

กระทำกุศลต่าง ๆ นั้น ก็ยอมเสียเพื่อกระทำกุศลต่าง ๆ เช่น ทำทานบั้ง ติลบั้ง ภาวนาบั้ง หรือแม้แต่ในกุศลสาธารณสงเคราะห์อื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน

บรรดาผู้มีพระคุณทั้งหลายที่นับถือว่ามีพระคุณต่อเรา เช่น บิดามารดาผู้มีพระคุณ ครูอาจารย์ผู้มีพระคุณ มิตรผู้มีอุปการคุณ ตลอดจนผู้มีพระคุณต่อชาติบ้านเมืองเช่น พระมหากษัตริย์ผู้ทรงกรุณาผู้ชาติบ้านเมืองในสมัยต่าง ๆ ล้วนแต่เป็นผู้ที่เสียสละทั้งนั้น คือการกระทำคุณทุกอย่างนั้น กิริยาที่ต้องเสียสละทั้งนั้น พ่อแม่ผู้มีคุณแก่ลูก ก็เสียสละทุกอย่างเพื่อลูกเรียกว่าทำทานแก่ลูก ให้โน่นให้นี่ก็เรียกว่าเสียทั้งนั้น แต่กรรมคือทานที่กระทำนั้นเป็นพระคุณที่อุปการะชีวิตของลูกให้เติบโต ได้รับความรู้ ตั้งตนเป็นหลักฐานได้ นี่เป็นผลของกรรมคือทานที่พ่อแม่ให้มา แต่ว่ากิริยา คือเสีย เพราะท่านต้องเสียทุกอย่าง ผู้ที่ช่วยชาติบ้านเมือง ผลของกรรมคือการช่วยชาติบ้านเมืองคือการรักษาบ้านเมืองไว้ แต่ว่าต้องเสียสละทรัพย์ เสียสละความสุข เสียสละร่างกายแขนขาและชีวิต นี่เป็นผลของกิริยาที่ท่านทำคุณนั้น ๆ แต่ว่ากรรมคือคุณนั้น ๆ ให้ผลอีกอย่างหนึ่ง คือเป็นความรักชาติบ้านเมืองเอาไว้ได้ ยิ่งเป็นกุศลเป็นคุณมากก็ยิ่งเสียสละมาก แต่ว่าฝ่ายอกุศลนั้นเป็นฝ่ายต้องการได้ในปัจจุบัน ลักษณะเอาฉ้อโกงเอาเหล่านี้ แต่ว่ากรรมเป็นความทุกข์เดือดร้อน

เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาเทียบเคียงดูดังนั้นก็เห็นได้ว่า มีผลของกิริยาและผลของกรรมประกอบกัน บรรดากุศลทั้งหลายหรือสิ่งที่เป็นคุณทั้งหลายนั้นต้องมีการเสียก่อนซึ่งเป็นผลของกิริยา บรรดาความชั่วทั้งหลายนั้นได้ก่อนซึ่งเป็นผลของกิริยา เช่นกัน แต่ว่าผลของกรรมที่ติดตามมานั้น ทุกอย่างทุกประการจะเป็นดังกล่าวมาแล้ว ใช้ปัญญาพิจารณาเทียบเคียงดู ก็จะมองเห็นว่าความจริงเป็นอย่างนี้ เอาสติปัญญาหรือกระแสปัจจุบันพิจารณาดูแล้ว ก็จะมองเห็น และเมื่อมองเห็นแล้วจะทำให้ละความประพฤติที่เป็นอกุศลกรรม และประกอบแต่กุศลกรรมที่ตรงกันข้าม แม้ว่าจะเสียก็ต้องยอมเสียเพื่อผลที่จะได้รับ และความพินาศอันเป็นผลเสียหายของอกุศลนั้น ถ้าพิจารณาให้ดีแล้วก็จะเห็นได้ชัดมากกว่ามีจริง ส่วนที่บุคคลผู้ประกอบอกุศลกรรมได้ที่แรกเป็นส่วนน้อย และก็เป็นส่วนเฉพาะบุคคล

นี่ดูถึงว่าบุคคลที่ประกอบอาชีพการงานต่าง ๆ แสวงหาทรัพย์มาโดยชอบหรือประกอบสัมมาอาชีพะที่เป็นกรรม เช่นชาวนาปลูกข้าว ชาวสวนปลูกผลไม้ เหล่านี้

เป็นต้น ในการประกอบสัมมาอาชีวะนี้ ก็ต้องทุกข์ยากลำบากดังกล่าว ครั้นทำงานได้ผลแล้วก็รวบรวมทรัพย์ได้ อีกฝ่ายหนึ่งเกียจคร้านที่จะประกอบสัมมาอาชีวะ ก็คอยจ้องแต่จะลักขโมยเขาเบียดเบียนเขา เขาทำเสร็จแล้วก็ไปปล้นสะดมหรือโกงเขาบ้าง ไม่ต้องลงมือทำสวนทำนาทั้งหมด ถ้าคนทั้งหมดเป็นอย่างนี้ คอยจ้องแต่จะขโมยจะโกงกันทั้งเมือง ก็ไม่มีการประกอบอาชีพการงาน บ้านเมืองก็วินาศล่มจมกันหมด แต่ที่ยังดำรงอยู่ได้นั้น ก็เพราะเหตุที่ว่ายังมีคนดีอยู่มาก ที่ประกอบการทำงานโดยสุจริต ยอมเหน้อยยากเสียสละต่าง ๆ ส่วนฝ่ายทุจริตนั้นมีเป็นส่วนน้อย ความดำรงอยู่ของแต่ละบุคคลของส่วนรวมจึงยังอยู่ได้ ถ้าพากันตั้งหน้าโก่งกันหมดทั้งเมืองแล้วก็อยู่ไม่ได้ นี่เป็นผลของความชั่วที่เห็นได้ชัด แต่ถ้าไม่พิจารณานึกเข้ามา อาศัยอำนาจของความโลภ โกรธ หลง เข้าครอบงำจิตใจหนาแน่นแล้ว ก็จะบังปัญญาทำให้มองไม่เห็น ดังนี้ ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายว่าบุคคลที่เป็นมนุษย์ ไม่ควรจะเป็นอย่างนี้ แต่ควรจะใช้ปัญญาพิจารณาดังกล่าวแล้ว

อกุศลละได้ กุศลทำได้

คนเรานั้นมีปัญญาที่จะพิจารณามองเห็นได้รู้จักที่จะแยกแยะได้ เพราะฉะนั้นคนเราจึงสามารถที่จะละอกุศล ประกอบกระทำกุศลได้ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า “ท่านทั้งหลาย จงละอกุศล จงประกอบกระทำกุศล ท่านทั้งหลายสามารถที่จะละอกุศลได้ สามารถที่จะทำกุศลให้มีขึ้นได้ ถ้าท่านทั้งหลายไม่สามารถเราก็จะไม่สอนให้ท่านทั้งหลายละอกุศลทำกุศลให้มีขึ้น แต่เพราะท่านทั้งหลายสามารถเราจึงสอนดั่งนั้น อนึ่งถ้าอกุศลที่ละแล้ว กุศลที่กระทำให้มีขึ้นจะเป็นไปเพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์แก่อกุล เพื่อทุกข์ เราก็จะไม่สอนให้ละอกุศล ทำกุศลให้มีขึ้น แต่เพราะอกุศลที่ละแล้ว กุศลที่กระทำให้มีขึ้นนั้นเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่อกุลเพื่อสุข เราจึงสอนให้ละอกุศลให้ทำกุศลให้มีขึ้น ดังนี้” ที่ตรัสว่าท่านทั้งหลายสามารถดั่งกล่าวนั้น ก็เพราะว่าบุคคลมีปัญญาที่จะรู้ว่าอะไรเป็นอกุศล อะไรเป็นกุศล และมีปัญญาที่จะละอกุศล ทำกุศลให้มีขึ้นได้

เหตุให้คนทำผิด

การที่คนทั้งหลายเป็นอันมากยังปฏิบัติตรงกันข้าม คือปฏิบัติในทางละกุศล แต่ว่าทำอกุศลให้มีขึ้น ก็เพราะยังมีกิเลสที่บังเกิดขึ้นในใจอย่างรุนแรงมีโลภ โกรธ หลงแรง มีตัณหาความดีนรณ ทะยานอยากแรง แม้ว่าจะได้ฟังได้ทราบตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ที่ครูบาอาจารย์สั่งสอน หรือแม้ที่บิดามารดาสั่งสอน เรียกว่ารู้อะไรเป็นกุศล อะไรไม่เป็นกุศล อะไรดีอะไรชั่ว แต่ก็ยังทำในสิ่งที่ชั่วที่ผิดอยู่ ก็เพราะมีกิเลสดั่งกล่าวแรง จึงทำให้ปัญญาคือความรู้นั้นอ่อนกำลัง และก็มีจิตใจไม่มั่นคงเพียงพอต่ออารมณ์ที่มาช่วยวน เมื่อเป็นดังนี้ จึงมักปฏิบัติในทางลู่อานาจของกิเลส ลู่อานาจของตัณหา ความดีนรณทะยานอยาก และที่มีสันดานหยาบขำมาก เพราะมีกิเลสดั่งกล่าวแรง ก็ทำให้เป็นมิจฉาทิฎฐิคือมีความเห็นผิดไปเลย

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงถึงมิจฉาทิฎฐิคือความเห็นผิดอย่างแรงไว้ ๓ อย่างคือ

๑. **อภิริยทิฎฐิ** ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ คือว่าทำบาปก็ไม่เป็นอันทำบาป ทำบุญก็ไม่เป็นอันทำบุญ แปลว่าไม่รับรองกรรม ไม่รับรองกุศลกรรม ไม่รับรองอกุศลกรรม ไม่รับรองบาป ไม่รับรองบุญ จะฆ่าจะลักอะไรใครสักเท่าใดก็ไม่บาป หรือแม้ว่าจะให้ทานใครเท่าใดก็ไม่เป็นทานเป็นบุญ จะปฏิบัติในศีลสักเท่าใดก็ไม่เป็นศีล นี่เป็นความเห็นผิดอย่างแรงข้อแรก

๒. **อเหตุกทิฎฐิ** ความเห็นว่าไม่มีเหตุ คือความสุขความทุกข์ต่าง ๆ ผลต่าง ๆ ที่ได้รับมิใช่เกิดจากเหตุที่เป็นบุญ เป็นบาป เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นความดี เป็นความชั่ว แต่ว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามเรื่องตามราว คล้ายกับว่าถึงหน้าหนาวก็ต้องหนาว ถึงหน้าร้อนก็ต้องร้อน เหล่านี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น ผลต่าง ๆ ที่ได้รับจึงไม่มีเหตุ ถึงคราวที่จะเกิดผลอย่างไรก็บังเกิดขึ้นเอง เป็นไปตามเรื่องตามรำนั่นเอง เป็นการปฏิเสธเหตุ ก็เป็นการปฏิเสธกรรมนั่นเองว่าเป็นเหตุ และก็ปฏิเสธหมด แม้เหตุที่ไม่ใช้กรรม ก็ปฏิเสธ

๓. **นัตถิกทิฎฐิ** ความเห็นว่าไม่มี ไม่มีบุญไม่มีบาป ทานที่ให้ก็ไม่ผล ไม่มีสมณพราหมณ์ที่ประพตติชอบปฏิบัติชอบ ไม่มีโลกนี้ ไม่มีโลกหน้า ไม่มีพ่อไม่มีแม่ซึ่งนับถือว่าเป็นผู้มีพระคุณ ไม่ต้องนับถือว่าเป็นบุพพการีอันจะต้องกตัญญูกตเวที

ความเกิดมาก็สืบต่อกันมาเหมือนอย่างเรือร้อยก็พวงเรือใหญ่ เป็นการสืบพันธุ์ไปตามเรื่องตามราวตามธรรมชาติธรรมดา ไม่ต้องไปนับถือว่าเป็นพ่อเป็นแม่ซึ่งเป็นผู้มีพระคุณอย่างไรและอื่น ๆ ดังที่กล่าวมานั้น

มิจฉาทิฏฐิอย่างแรงจึงมี ๓ ข้อ ดังนี้ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ ครึ่งก่อนพุทธกาลสืบมาบัดนี้ ก็มีมิจฉาทิฏฐิคือความเห็นผิดอย่างแรง ก็เพราะมีสันดานที่หยาบอย่างรุนแรง ลุอำนาจของโลก โกรธ หลง ของตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากอย่างแรง ทำให้เป็นมิจฉาทิฏฐิเช่นนั้น แต่ว่าบุคคลที่มีปัญญา ใช้ปัญญาไตร่ตรองเทียบเคียงตามเหตุและผลดังกล่าวมาโดยลำดับเช่นนั้น ย่อมจะไม่มี มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิดอย่างแรงถึงอย่างนี้ และมีใช้แต่มนุษย์เท่านั้น สัตว์เดียรัจฉานก็กล่าวได้ว่า พ่อแม่ก็ยังมีความรู้จักรักลูกเลี้ยงลูก และลูกก็ยังมีความรู้จักรักพ่อแม่ แม่ในคราวที่พ่อแม่จะต้องเลี้ยงดู คือในระยะแรก แต่เมื่อเติบโตขึ้นแล้วก็คล้าย ๆ ไม่รู้จักกันดังเช่นสัตว์เดียรัจฉาน แต่ในเบื้องต้นก็ยังรู้จักเลี้ยงลูก ลูกก็ยังรู้จักพ่อแม่ ก็แปลว่ายังมีความรู้จักรักความเป็นพ่อแม่และความเป็นลูกในกันและกัน ก็ดูคล้าย ๆ กับว่าสัตว์อื่นสันดานก็ยังไม่ปฏิเสธพ่อแม่ถึงอย่างนั้น มนุษย์เรามีปัญญาประเสริฐกว่าหลายเท่า เพราะฉะนั้น ถ้าใช้ปัญญาแล้วก็จะไม่เกิดมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิดอย่างแรงเช่นนั้น ควรรู้จักรับรองกรรม ผลของกรรม มีกรรมดีกรรมชั่ว ผลของกรรมดีและกรรมชั่วก็มีและมีใช้มีแต่ในทางศาสนา แม้ในทางประเทศชาติ ก็ยังรับรองกรรมดีกรรมชั่ว ผลของกรรมดีกรรมชั่ว ดังที่มีกฎหมายบัญญัติลงโทษผู้ประกอบอาชญากรรมประกอบความชั่ว อันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนกันและกันต่าง ๆ และก็มีศาลตัดสินลงโทษ ก็แปลว่าแม้แต่ทางบ้านเมืองก็ยังรับรองกรรม ทางพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เรื่องกรรมนี้และแสดงเรื่องกรรมนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อศึกษาพระพุทธศาสนาก็ต้องใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองเอาในชั้นเหตุผลปัจจุบัน จะต้องรับรองว่ากรรมดีกรรมชั่วมีดังกล่าว

ความหมายของวิบากกรรม

หากจะค้านว่า ที่ว่าบุคคลสามารถที่จะละอกุศลกรรม ที่จะประกอบกระทำกุศลกรรมให้บังเกิดขึ้นได้ และที่ว่ากรรมดีกรรมชั่วให้ผลดีผลชั่วนั้น จะมีข้ออุปมา

เปรียบเทียบได้อย่างไรหรือไม่ว่าสามารถอย่างไร ทำไมกรรมดีจึงให้ผลดี กรรมชั่วจึงให้ผลชั่ว เมื่อบุคคลสามารถทำกรรมแล้ว จะสามารถเปลี่ยนผลของกรรมบ้างไม่ได้หรือ เปลี่ยนกรรมชั่วให้ได้ผลดีบ้างไม่ได้หรือ ในข้อนี้ก็อาจให้อุปมาคือข้อเปรียบเทียบได้ตั้งข้อปลูกต้นไม้ คือว่าบุคคลสามารถที่จะเลือกปลูกต้นไม้ได้ ดังชาวสวนปลูกต้นทุเรียน ก็เป็นสวนทุเรียน ปลูกต้นมะม่วงก็เป็นสวนมะม่วง ปลูกลำไยก็เป็นสวนลำไยขึ้นมา คนสามารถปลูกได้และก็ต้องทำการปลูกด้วย จึงจะเป็นสวนทุเรียนสวนมะม่วงสวนลำไย เมื่อปลูกแล้ว การให้ผลเป็นเรื่องของต้นไม้เองให้ผล คือว่าต้นมะม่วงก็ให้ผลเป็นมะม่วง ต้นทุเรียนก็ให้ผลเป็นทุเรียน ต้นลำไยก็ให้ผลลำไย จะไปบังคับว่าต้นมะม่วงให้ออกผลเป็นลำไย บังคับลำไยให้ออกผลเป็นทุเรียน ดั่งนี้ย่อมไม่ได้ เมื่อปลูกต้นไม้ชนิดใดก็ให้ผลชนิดนั้น ฉะนั้นใดก็ดี บุคคลสามารถทำกรรมได้คือสามารถที่จะละอกุศล สามารถที่จะทำกุศลอย่างนั้นกุศลอย่างนี้ได้ แม้ที่เป็นอกุศลก็เหมือนกัน คนก็สามารถทำได้ สามารถละได้ และเมื่อทำแล้วกรรมที่ทำได้ให้ผลไปตามประเภทของตน คนจะไปบังคับกรรมให้แลกเปลี่ยนผลกันไม่ได้ ฉะนั้น ตอนที่ประกอบกระตานั้นเป็นหน้าที่ของคน คนสามารถประกอบกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง และจะทำหรือไม่ทำก็ได้ แต่ว่ากรรมที่ทำแล้วนั้นก็ให้หน้าที่ให้ผลไปตามประเภทของตน ดังตัวอย่างที่กล่าวแล้วนั้น

คราวนี้ก็ควรจะต้องทำความเข้าใจผลในกระแสที่เป็นปัจจุบันไว้ขั้นหนึ่งก่อนว่า เมื่อทำกรรมชั่วยังเป็นคนชั่วขั้นทันที ทำกรรมดีก็เป็นคนดีขั้นทันที เป็นในปัจจุบันที่กระทำกรรมนั้น ๆ ให้เข้าใจข้อนี้ไว้เป็นพื้นฐาน ไม่ใช่หมายความว่าทำกรรมดีและเป็นคนดีในเมื่อได้รับผลที่ดีตอบแทน ทำกรรมชั่วยังจะเป็นคนชั่วในเมื่อได้รับผลที่ชั่วตอบแทน ต้องเข้าใจว่า เป็นคนชั่วหรือเป็นคนดีขั้นทันทีเมื่อทำกรรมดีหรือกรรมชั่ว เมื่อทำกรรมชั่วยังเป็นคนชั่วขั้นทันที เมื่อทำกรรมดีก็เป็นคนดีขั้นทันที เหมือนอย่างนักเรียนนักศึกษาที่ไปเข้าโรงเรียนทุก ๆ วัน เมื่อเรียนก็เป็นนักเรียนขั้นทันที เป็นนักศึกษาขั้นทันที ไม่ได้หมายความว่า จะเป็นนักเรียนนักศึกษาในเมื่อผ่านการสอบไล่ในปีหนึ่ง ๆ คือถึงปลายปีการศึกษา มีการสอบไล่เลื่อนชั้นจึงจะเป็นนักเรียน นักศึกษากันตอนนั้น เมื่อเข้าโรงเรียนเรียนหนังสือก็เป็นนักเรียนนักศึกษาทันที ฉะนั้นใดก็ดี กรรมที่บุคคลกระทำทั้งกรรมดีกรรมชั่วยังเช่นนั้น ทำดีก็เป็นคนดีทันที ทำชั่วยังเป็นคนชั่วขั้นทันที เหมือนดังชาวสวนที่ปลูกต้นทุเรียนก็เป็นทุเรียนทันที ปลูกมะม่วงก็เป็น

มะม่วงพันธุ์ที่ไม่ใช่พันธุ์ที่เรียนเป็นมะม่วงตอนออกผล คราวนี้ในการปลูกต้นมะม่วง ต้นที่เรียนนั้นจะออกผล ก็ต้องใช้เวลานานตามกำหนดสุดแต่ว่าต้นไม้นั้น ๆ จะให้ผลเมื่ออายุกี่ปี ตอนที่ต้นมะม่วง ต้นที่เรียนให้ผลเมื่อถึงกำหนดเวลา จึงจะปรากฏให้มองเห็นเป็นผลมะม่วงผลที่เรียน นี้เรียกว่าวิบาก แปลง่าย ๆ ว่าผลดังเช่นวิบากกรรม หรือ กรรมวิบาก ผลของกรรม

แต่คำว่า “วิบาก” นั้น หมายถึง “ผลที่สูงงอมที่จะหล่นจากขั้วได้” เหมือนอย่างผลของมะม่วงผลของทุเรียนนั้นที่ปรากฏเป็นผลออกมา เมื่อยังไม่สูงงอมที่จะนำมาบริโภคได้ก็ยังไม่ถือว่าเป็นวิบาก ต่อเมื่อสูงงอมจนถึงขนาดที่จะหล่นจากขั้วได้ แม้คนไม่ปลิด ไม่สอยผลมะม่วงผลทุเรียนนั้นก็หล่นลงมาเอง เพราะเป็นผลที่สูงงอม ตอนนี้เรียกว่าวิบากซึ่งจะนำมาบริโภคได้ วิบากกรรมก็เป็นเช่นนั้น กรรมที่กระทำไว้วันหนึ่ง ๆ นั้นเมื่อถึงกำหนดที่จะให้ผลคือว่าสูงงอม จึงจะปรากฏเป็นผลที่ทำให้บุคคลได้รับผลที่ปรากฏเป็นความสุขบ้าง เป็นความทุกข์บ้าง เป็นสมบัติบ้าง เป็นวิบัติต่าง ๆ บ้าง

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้แสดงว่า กรรมบางอย่างให้ผลในปัจจุบันคือในระยะเวลาที่มองเห็น กรรมบางอย่างให้ผลในภายหน้า กรรมบางอย่างให้ผลในเวลาที่ไม่ได้ไปจากภายหน้า วางหลักเป็นกลาง ๆ ไว้ ๓ ดังนี้ เพราะฉะนั้น บุคคลสามัญทั่วไปจึงต้องอาศัยมีศรัทธา คือความเชื่อในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เพราะว่าไม่สามารถจะรู้จะเห็นผลของกรรมที่ได้กระทำไว้ ซึ่งเป็นส่วนภายหน้าหรือส่วนที่สืบไปจากภายหน้าได้ แม้ว่าจะเป็นสัจจะคือความจริง ดังในหมวดศรัทธาที่แสดงศรัทธาในพระพุทธานุศาสนานันท์คือมีศรัทธาในกรรม ในวิบากกรรม ในความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน อันรวมเข้าในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ในสิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เห็นด้วยตนเอง ก็ต้องอาศัยศรัทธาในปัญญาของท่านผู้รู้ก่อน และก็อาศัยปัญญาพิจารณาเหตุผลที่เป็นปัจจุบันประกอบดังกล่าวมาแล้ว และก็เทียบกับการปลูกต้นไม้ว่าจะให้ผลก็ต้องมีกำหนดเวลาของต้นไม้แต่ละอย่างว่าจะยาวหรือสั้น ส่วนที่เป็นปัจจุบันนี้ก็คือว่ามองเห็นได้ชัดว่า กุศลมีอกุศลมี และเมื่อทำกุศลก็เป็นคนดีขึ้นทันที ทำอกุศลก็เป็นคนชั่วขึ้นทันทีด้วยตนเอง ส่วนผลเป็นอีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างคนที่ทำนาก็เป็นชานาขึ้นทันที ทำสวนก็เป็นชาวสวนขึ้นทันที เข้าโรงเรียนก็เป็นนักเรียนนักศึกษาขึ้นทันทีดังที่ได้กล่าวแล้ว

หลักศรัทธาของพระพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น ต้องอาศัยศรัทธาและปัญญาควบคู่กันไปด้วย และหากกล่าวว่า ทำไม่จึงต้องศรัทธา ไม่มีไม่ได้หรือ ตอบว่าไม่ได้ เพราะว่ามีสิ่งที่ตัวเราเองไม่รู้ไม่เห็น ก็จำเป็นต้องมีศรัทธาคือความเชื่ออยู่เป็นอันมาก ยกตัวอย่าง ทุกคนเกิดมานั้นเมื่อวันที่เท่านั้น เดือนนั้นปีนั้นเวลาเท่านั้น เราไม่รู้เอง พ่อแม่ท่านบอกท่านจดเอาไว้ เราก็ต้องเชื่อว่าเป็นเวลานั้นเวลานี้ ในสิ่งที่เป็นกรรมคือการงานที่กระทำต่าง ๆ เป็นกรรม ตีกรรมชั่ว ดังกล่าวมานั้น แม้ทางกฎหมายบ้านเมืองก็ต้องอาศัยหลักศรัทธานี้แหละที่เป็นศรัทธาที่มีเหตุผล ดังเช่นผู้ร้ายที่ถูกตำรวจจับฟ้องศาล คณะตุลาการก็ไม่ได้ไปรู้ไปเห็นว่าผู้ร้ายไปทำร้ายจริงหรือไม่ แต่ว่าอาศัยหลักฐานพยานต่าง ๆ แล้วก็มาพิจารณา เมื่อมีหลักฐานพยานยืนยันควรจะเชื่อว่าเป็นผู้ร้ายจริง ก็ตัดสินลงโทษ เมื่อไม่มีหลักฐานยืนยันเพียงพอไม่ควรเชื่อก็ตัดสินปล่อยไป แม้ผู้พิพากษาตุลาการก็ใช้หลักอันนี้ แต่ต้องอาศัยศรัทธา คือความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล อันเรียกว่าเป็นญาณสัมปยุตศรัทธา คือศรัทธาที่ประกอบด้วยญาณ คือความหยั่งรู้ที่พึงรู้ด้วยวิจยญาณไปตามหลักฐาน พยาน และเหตุผล เพราะฉะนั้น ญาณสัมปยุตศรัทธาจึงไม่จำเป็นจะต้องหมายความว่าต้องไปรู้ ไปเห็นด้วยตนเองจริง ๆ ซึ่งมักเป็นไปไม่ได้ในทุกสิ่งทุกอย่าง ในบุคคลทุกคน เพราะคนก็มีตา ๒ ตา หู ๒ หู เท่านั้น จะให้ไปรู้ไปเห็นทุกสิ่งไม่ได้ ส่วนใหญ่ต้องอาศัยศรัทธาคือความเชื่อยุติด้วยเหตุผลพยานหลักฐาน พิจารณาให้เป็น ญาณสัมปยุตศรัทธาดังกล่าวก็ใช้ได้ ดังนั้น ต้องมีศรัทธาขาดไม่ได้ แต่ต้องใช้ปัญญา ประกอบอยู่ในศรัทธานั้น ดังที่ผู้พิพากษาตุลาการตัดสินความโดยใช้ปัญญาประกอบให้ยุติด้วยพยานหลักฐานเหตุผลอันจะทำให้วินิจฉัยว่าเชื่อได้ หรือเชื่อไม่ได้เพียงใด เมื่อเชื่อได้ก็เชื่อ เชื่อไม่ได้ก็ไม่เชื่อ เพียงเท่านั้นก็เป็นอันว่าถูกต้องตามหลักศรัทธาของพระพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น ในพระสูตรหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสว่า ปัญหาที่ว่าชาติหน้ามีหรือไม่มี ผลของกรรมตีกรรมชั่วที่เป็นส่วนอันมิให้ผลในปัจจุบัน แต่ว่าให้ผลในเวลาสืบไปนั้น มีจริง หรือไม่จริง ตรัสเปรียบเทียบให้เห็นว่า ถ้าไม่มีศรัทธาคือความเชื่อก็จะทำให้

ชะล่าใจ ทำอะไรก็ไม่นึกถึงบุญนึกถึงบาป ไม่นึกถึงว่าจะต้องรับผิชอบในบุญบาปที่กระทำ ไม่ต้องนึกถึงชาติหน้า ชาติหน้า จะได้ไม่ต้องพบผลบาปในชาติหน้าอีก ก็จะทำให้ชะล่าใจ กำเริบ ทำให้ประมาทประกอบกรรมที่ชั่วที่ผิดต่าง ๆ แต่ว่าถ้ามีศรัทธาคือความเชื่ออยู่ แล้วก็ทำให้ประหยัดตนเองเว้นจากบาป ประกอบบุญ เพื่อว่าเมื่อชาติหน้ามี ผลของบุญ ของบาปมี ก็จะไม่ต้องไปประสบความทุกข์ในชาติต่อไป และแม้ในชาตินี้เองก็จะทำตน ให้เป็นผู้บริสุทธิ์ ทำตนให้เป็นคนดี เพราะฉะนั้น จึงมีศรัทธาคือความเชื่อเอาไว้ด้วย ท่านตรัสสอนให้รู้จักพิจารณาเปรียบเทียบดังนี้ เพราะเมื่ออาศัยศรัทธาและปัญญา ดังนี้แล้ว ก็จะไม่มิจฉาทิฎฐิคือความเห็นผิดอย่างแรงดั่งนั้น พุทธศาสนิกชนทั่วไป ก็ไม่มีมิจฉาทิฎฐิคือความเห็นผิดอย่างแรงดั่งนั้น จึงมีศรัทธาในกรรมในผลของกรรม และความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน เชื่อในพระปัญญาของพระพุทธเจ้า และก็มี ปัญญาไตร่ตรองให้รู้แจ้งเห็นจริงในปัจจุบันเท่าที่รู้แจ้งเห็นจริงได้ และก็ให้หัดใช้ปัญญา เมื่อเป็นดังนี้แล้วก็จะทำให้เกิดความยุติรับรองในกุศลในอกุศล ผลที่เป็นวิบากกุศลและ วิบากอกุศล และก็ทำให้สามารถที่จะยับยั้งตนเองได้ ไม่ลุ่มลุ่มของความโลภ ความโกรธ ความหลง ของตนหาความดีนันทะยานอยาก สามารถละอกุศลและ ประกอบกระทำกุศลธรรม ให้บังเกิดขึ้นได้ตามสมควร

คำสอนเพื่อประโยชน์ในทางโลก

อนุပ္พพิกถา

มักจะมีผู้เข้าใจว่าพุทธศาสนาสอนให้รู้จักแต่ทุกข์ เห็นอะไรเป็นทุกข์ไปหมด ดังในอริยสัจ ๔ ก็เริ่มต้นด้วยทุกข์ ทำนองว่า เป็นศาสนาที่มุ่งในทางแง่ของความทุกข์ หรือแง่ร้าย ไม่มองในแง่ดี แต่อันที่จริงนั้น พระพุทธศาสนาแสดงธรรมในแง่ของสังฆธรรม ธรรมที่เป็นสัจจะคือความจริง และเมื่อได้ฟังคำอธิบายถึงทุกข์ที่แสดงในพระพุทธศาสนา ดังทุกขอริยสัจให้เข้าใจ ก็ย่อมจะได้ปัญญารับรองว่าเป็นสัจจะคือความจริง และจะเข้าใจว่าทุกข์ที่หมายถึงนั้นคืออะไร แต่ก็พึงเข้าใจว่า เมื่อพระพุทธรเจ้าแสดงอริยสัจนั้นก็แสดงต่อจาก อนุပ္พพิกถา คือคำสั่งสอนเบื้องต้นขึ้นไปโดยลำดับก่อน แล้วจึงทรงแสดงอริยสัจ เพราะวาจิตที่ได้รับการชักฟอกสะอาดแล้ว สามารถที่รับฟังอริยสัจได้ และเกิดดวงตาเห็นธรรมได้ เหมือนอย่างผ้าที่สะอาดคือชักฟอกสะอาดแล้วก็จะสามารถรับน้ำย้อม จะติดน้ำย้อมได้

อนุပ္พพิกถา คือถ้อยคำที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงไว้โดยลำดับตั้งแต่เบื้องต้นนั้น คือ ๑. ทาน ๒. ศีล ๓. สวรรค์ อันเป็นผลของทานและศีล ๔. กามาทีนพ โทษของกาม ๕. เนกขัมมานิสงส์ อานิสงส์ของเนกขัมมะคือการออกจากกาม ดังที่แสดงในพุทธประวัติโดยมากว่า พระพุทธรเจ้าทรงแสดงอนุပ္พพิกถา ๕ นี้ก่อน แล้วทรงแสดงอริยสัจสืบต่อไปในภายหลัง สำหรับอนุပ္พพิกถา ในข้อทานข้อศีลข้อสวรรค์นั้นก็เป็นการแสดงความประพฤติดี และผลของความประพฤติดีทางโลก

ทิวฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบัน

อีกหมวดหนึ่งสำหรับธรรมที่ทรงสั่งสอน เรื่องความประพฤติดี ผลดีทางโลก นั้นก็ได้แก่ ทิวฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบัน และสัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายหน้า ที่มีแสดงไว้ในหมวดคิปปิปฏิบัติในนวกอวาท ธรรมสองหมวดนี้เป็นเครื่องยืนยันว่า พระพุทธศาสนาได้แสดงธรรมสอนโลกสำหรับบุคคลที่ยังอยู่ในโลก และยังต้องการโลก เพื่อให้ประพฤติปฏิบัติ นำตนให้ได้รับประโยชน์ที่ต้องการในทางโลก ทั้งที่เป็นประโยชน์ ปัจจุบันและทั้งที่เป็นประโยชน์ภายหน้า คำว่าประโยชน์นั้นแปลจากคำว่าอัตถะ ตามศัพท์แปลว่าสิ่งที่ต้องการ ถ้าในปัจจุบันก็เป็นประโยชน์ปัจจุบัน ถ้าเป็นภายหน้าที่ เป็นประโยชน์ภายหน้า

สิ่งที่ต้องการในปัจจุบันนั้นก็เริ่มต้นว่า ปัจจัยเครื่องอาศัยสำหรับดำรงชีวิต ที่เป็นส่วนสำคัญก็คือปัจจัยสี่ อันได้แก่อาหาร ฝ้านุ่นห่ม ที่อยู่อาศัย ยาแก้ไขและ สิ่งที่ต้องการอื่น ๆ รวมความเป็นลาภ เป็นยศ เป็นสรรเสริญ เป็นสุขที่เป็นโลกธรรม ฝ่ายที่ปรารถนาต้องการหรือจะเรียงลำดับเป็นอย่างอื่น เช่นว่าลาภคือสิ่งที่พึงได้ที่ต้องการ ดำรงชีวิต เป็นทรัพย์ต่าง ๆ ตลอดจนถึงยศและความมีไมตรีด้วย บุคคลในฐานะเป็น มิตรสหายต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กันอยู่ ดังเช่นในฐานะเป็นทิศ ๖ และเป็นความผาสุก ไม่มีโรค คือทุก ๆ อย่างอันเป็นสิ่งที่ต้องการสำหรับดำรงชีวิต ให้ชีวิตมีความเจริญในปัจจุบัน เป็นประโยชน์ปัจจุบันอันเรียกว่า ทิวฐธัมมิกัตถะ อันจะพึงได้ในการประพฤติปฏิบัติ ๔ ประการ คือ

๑. อุกุฐานสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียรในการเล่าเรียน ศึกษา ในการประกอบอาชีพการงานต่าง ๆ และในกิจที่ควรทำต่าง ๆ

๒. อารักขสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยการรักษาวิชาความรู้ที่เล่าเรียนศึกษามา การงานทรัพย์สมบัติที่หามาได้ ตลอดจนรู้จักรักษาชีวิตรู้จักรักษาอนามัย และรักษา สิ่งที่ควรรักษาต่าง ๆ

๓. กัลยาณมิตรตตา ความมีมิตรหรือเพื่อนที่ดีงาม

๔. *สมชีวิตา* ความเลียงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ ไม่ให้ฝืดเคืองและก็ไม่ให้ฟุ่มเฟือยเกินไป

อนึ่ง ได้ทรงสอนข้อที่พึงปฏิบัติสำหรับประโยชน์ปัจจุบันในหมวดอื่น ๆ อีกหลายหมวด เช่นทรงสั่งสอนให้รู้จักความสุขของคฤหัสถ์ ๔ อย่าง คือ ความสุขที่เกิดจากความมีทรัพย์ ๑ ความสุขที่เกิดจากการบริโภครทรัพย์ ๑ ความสุขที่เกิดจากการประกอบกิจการที่ไม่มีโทษ ๑ และความสุขที่เกิดจากการไม่มีหนี้ ๑

กับได้ทรงสั่งสอนให้เว้นจากอบายมุขต่าง ๆ ๑ ๒ ๓ ๔ บ้าง ๕ ๖ บ้าง และก็ยังมีหมวดอื่น ๆ อีก เพื่อต้องการให้ได้รับประโยชน์ที่เป็นปัจจุบัน

สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายนอก

อีกหมวดหนึ่ง สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายนอก ได้แก่สิ่งที่ต้องการ ซึ่งเป็นที่ต้องประสงค์ในเวลาภายนอก อันสิ่งที่เป็นประโยชน์ภายนอกนั้น ก็ได้แก่สิ่งที่ต้องการในปัจจุบันนี้แหละโดยมากอันจะต้องอาศัยอีกในเวลาภายนอก บางที่ท่านก็ชี้เอาอายุ วรรณะ สุข ยศ สวรรค์ แต่ว่าเมื่อกกล่าวด้วยความแล้วก็คือ อะไรก็ตามที่จะเป็นความสุขความเจริญที่ชีวิตในภายนอกต้องการอาศัยใช้สอย ก็เป็นประโยชน์ภายนอกทั้งหมด และก็ทรงสั่งสอนให้รู้จักปฏิบัติในเหตุแห่งประโยชน์ภายนอก ๔ ประการ เช่นเดียวกันคือ

๑. *สัทธาสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ

๒. *ศีลสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยศีล คือความประพฤติงดเว้นจากการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อน อันเป็นเครื่องก่อกายก่อเวรต่าง ๆ

๓. *จาคสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยจาคะ คือการสละบริจาคน เป็นการช่วยเหลือเจื้อยแผ้วแผ่ความสุขของตนให้ผู้อื่น

๔. *ปัญญาสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยปัญญา คือ ความรู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์

และก็ได้ทรงแสดงธรรมที่จะเกื้อกูลให้เกิดประโยชน์ ที่ครอบคลุมทั้งในปัจจุบัน และภายหน้าไว้อีกหลายหมวด เช่นประโยชน์ที่เกิดจากการถือเอาโภคสมบัติ มีการเลี้ยงตน และครอบครัวให้มีความสุข เป็นต้น และทรงแสดงทิต ๖ คือ บุคคลที่เกี่ยวข้องกันในฐานนั้น ๆ จะพึงปฏิบัติต่อกันอย่างไรเพื่อยังให้เกิดความสุขความเจริญ

ตามที่กล่าวมานี้เป็นกรกล่าวชี้แจงตามหลักธรรมสั่งสอนไปตรง ๆ แต่ก็ใคร่อธิบายประกอบให้เข้าใจว่า คำว่าประโยชน์ปัจจุบัน และประโยชน์ภายหน้า แคไหนเป็นปัจจุบันแคไหนเป็นภายหน้า ก็จะต้องทำความเข้าใจ มักจะเข้าใจกันว่าปัจจุบันก็คือชาตินี้ ภายหน้าที่คือชาติหน้า และอันที่จริงนั้น ไม่พึงเข้าใจอย่างนั้นแต่เพียงทางเดียว ในชาตินี้เองก็มีปัจจุบันมีภายหน้า อย่างบัดนี้เป็นปัจจุบัน ต่อไปเป็นภายหน้า หรือปฐมวัยเป็นปัจจุบัน มัชฌิมวัยก็เป็นภายหน้า ครั้นเมื่อมาถึงเข้ามัชฌิมวัยก็เป็นปัจจุบัน บัจฉิมวัยก็เป็นภายหน้า หรือแบ่งให้สั้นเข้าอีกว่าเดือนนี้เป็นปัจจุบัน เดือนหน้าเป็นภายหน้า วันเข้ามาอีก วันนี้ก็จะเป็นปัจจุบัน พรุ่งนี้เป็นภายหน้า และก็อาจจะแบ่งให้ละเอียดเร็วขึ้นมาอีกก็ได้ เมื่อพิจารณาดูให้ดีแล้วก็จะเห็นว่า ปัจจุบันกับภายหน้าต่อกันไปได้ทีเดียว ชั่วโมงนี้เป็นปัจจุบัน ชั่วโมงหน้าก็เป็นภายหน้า อาจจะสั้นเข้ามาอีกก็ได้ ระยะสั้นเท่าใดก็ได้ และเมื่อเข้าใจดังนี้เป็นขั้นมาตรฐานแล้ว ก็ต้องเข้าใจว่าที่สั่งสอน ให้ปฏิบัติในเหตุของประโยชน์ปัจจุบันไว้ ๔ ข้อ เหตุของประโยชน์ภายหน้าไว้ ๔ ข้อนั้น ไม่ได้หมายความว่าปฏิบัติในเหตุปัจจุบัน ๔ ข้อ ไม่ต้องปฏิบัติในเหตุของประโยชน์ภายหน้า ๔ ข้อนั้น ไว้ภายหน้าจึงค่อยปฏิบัติ ไม่ได้หมายความว่าเช่นนั้น ถ้าเช่นนั้นแล้วในภายหน้าที่เป็นอันว่าไม่มีโอกาสที่จะได้ปฏิบัติ คือสมมติว่าเข้าใจว่าวันนี้เป็นปัจจุบัน พรุ่งนี้เป็นภายหน้า เพราะฉะนั้น วันนี้จึงปฏิบัติเฉพาะเหตุของประโยชน์ในปัจจุบัน ครั้นถึงพรุ่งนี้ วันพรุ่งนี้ก็มาเป็นปัจจุบันเสียแล้ว ภายหน้าที่จะต้องเลื่อนไปอีกวันหนึ่ง ก็เป็นอันว่าไม่ต้องปฏิบัติเหตุของประโยชน์ภายหน้ากันเลย

เพราะฉะนั้น จึงต้องมาปฏิบัติเหตุของประโยชน์ปัจจุบัน และเหตุของประโยชน์ภายหน้าไปด้วยกัน ที่ว่าเช่นนี้ก็เพราะว่าในประโยชน์ปัจจุบันท่านสอนไว้ว่า *อุฏฐาน-*

สัมปทา คือความหมั่นเพียรแสวงหาทรัพย์เป็นต้นดังกล่าว และมาถึงประโยชน์ภายนอก คือ ถึงพร้อมด้วยจาคะ การสละบริจาค ดังนั้นจะเห็นว่าท่านลำดับไว้ดี คือ หมายความว่า จะต้องแสวงหาทรัพย์ก่อนแล้วจึงบริจาคได้ ถ้ายังไม่แสวงหาทรัพย์มาก่อน จะทำจาคะ คือการสละบริจาคทรัพย์นั้นก็ย่อมจะทำได้ เพราะไม่มีทรัพย์จะให้ เพราะฉะนั้น จะต้องมียอดสาหะให้ได้ทรัพย์มาก่อนแล้วจึงจะทำจาคะได้ และในการทำจาคะนั้นแล้ว ท่านก็ไม่ได้สอนให้บริจาคสละกันหมดสิ้น เพราะฉะนั้น จึงสอนให้มีอรักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา ให้รู้จักรักษาด้วย และในการที่จะสละนั้นก็สอนในหมวด โภคทรัพย์คือสละในการเลี้ยงตนเลี้ยงครอบครัว แล้วก็ว่าไปโดยลำดับ

นี่เป็นวิธีสอนที่ผู้นับถือพระพุทธศาสนาจะต้องรู้จักและปฏิบัติให้ถูก แล้วจะแก้ คำกล่าวหาของบางคนได้ เพราะบางทีก็ฟังแต่เรื่องทาน แล้วบริจาคกันรั่วไป แต่อันที่จริง ท่านสอนให้หาก่อนแล้วจึงสอนให้สละให้ และในการให้ก็ต้องรู้จักให้ดังที่กล่าวถึงใน หมวดว่าด้วยประโยชน์เกิดแต่การถือโภคทรัพย์ ๕ ข้อ ในหมวดคหิปฏิบัติในนวโกวิท

ประโยชน์เกิดแต่การถือโภคทรัพย์ ๕ อย่าง แสวงหาโภคทรัพย์ได้โดยทางที่ ชอบแล้ว

๑. เลี้ยงตัว มารดา บิดา บุตร ภรรยา บ่าวไพร่ ให้เป็นสุข
๒. เลี้ยงเพื่อนฝูงให้เป็นสุข
๓. บำบัดอันตรายที่เกิดแต่เหตุต่าง ๆ
๔. ทำพลี ๕ อย่างคือ
 - ก. ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ
 - ข. อติถิพลี ต้อนรับแขก
 - ค. ปุพพเปตพลี ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย
 - ฌ. ราชพลี ถวายเป็นหลวง มีภาชีอากรเป็นต้น
 - ง. เทวดาพลี ทำบุญอุทิศให้เทวดา
๕. บริจาคทานในสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบ

เป็นอันว่าทางปฏิบัติให้ถูกต้องนั้น ประโยชน์ปัจจุบันและภายหน้าต้องไปด้วยกันตั้งแต่เดี๋ยวนี้ ไม่ใช่รอไปภายหน้า และต้องทำความเข้าใจอีกประการหนึ่งก็คือว่า ที่ว่าประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ภายหน้านั้น ยกเอากาลเวลาขึ้นมาเป็นประธาน แต่อันที่จริงนั้น ความหมายย่อมครอบคลุมไปถึง ๓ คู่ด้วยกัน คู่ที่หนึ่ง ปัจจุบันและภายหน้า คู่ที่สอง คือกายและจิต คู่ที่สาม คือตนเองและผู้อื่น

อันประโยชน์ที่ต้องการนั้นย่อมจะต้องการสำหรับทั้ง ๓ คู่นี้ไปด้วยกัน คือว่า เมื่อกายและจิตได้รับประโยชน์ที่ต้องการ ก็จะทำให้สุขกายสุขจิตด้วยกัน ตนเองและผู้อื่นต่างได้รับประโยชน์ที่ต้องการด้วยกัน ก็มีความสุขทั้งตนเองและทั้งผู้อื่น ว่าถึงกาลเวลาทั้งปัจจุบัน และภายหน้า เมื่อได้รับสิ่งที่ต้องการทั้ง ๒ เวลา ก็มีความสุขทั้งปัจจุบันและทั้งภายหน้า

เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้และธรรมหมวดอื่นที่ทรงสั่งสอนเอาไว้โดยมากในหมวดคิปปิบัติตินั้น จึงเป็นไปเพื่อให้สำเร็จประโยชน์ที่ต้องการ ให้เกิดความสุขทั้งปัจจุบันและภายหน้า ให้เกิดความสุขทั้งทางกายและทางใจ ทั้งตนเองและผู้อื่น เมื่อทั้ง ๓ คู่นี้ไม่บกพร่องขัดสนด้วยประโยชน์ที่ต้องการ ได้รับประโยชน์ที่ต้องการด้วยกันทั้ง ๓ คู่แล้ว มีความสุขด้วยกันทั้ง ๓ คู่ดังที่วามานี้ โลกก็จะมีความสุขไม่เดือดร้อนวุ่นวาย เพราะฉะนั้น คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าดังนี้ จึงเป็นการสอนโลกให้เกิดความสุขที่แท้จริง และให้โลกได้รับความสุขที่แท้จริง

หัวใจของพระพุทธศาสนา

บรรดากุศลธรรมทั้งสิ้นอันเป็นปฏิบัติธรรมย่อมประมวลเข้าในมรรคมีองค์แปดนี้ และมรรคมีองค์แปดนี้ก็ประมวลเข้าในไตรสิกขา คือศีลสิกขา ศึกษาในศีล จิตตสิกขา ศึกษาในจิต และปัญญาสิกขา ศึกษาในปัญญา หรือว่าศีล สมาธิ ปัญญา อีกนัยหนึ่งก็ประมวลเข้าตามโอวาทปาฏิโมกข์สามข้อ ว่า

สพฺพปาปสฺส อภินิ	การไม่ทำบาปทั้งปวง
กุสลสฺสุปสมฺปทา	การทำกุศลให้ถึงพร้อม
สจฺจิตฺตปริโยทปนํ	การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้วบริสุทธิ์

ไตรสิกขาก็ดี โอวาทสามข้อนี้ก็ดี ถือว่าเป็นหัวใจแห่งพระพุทธศาสนาในด้านปฏิบัติธรรม หรืออีกนัยหนึ่งเป็นหัวใจของกุศลธรรมทั้งสิ้นที่พึงปฏิบัติ และปฏิบัติธรรมนี้ก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว ว่ารวมเข้าในอริยสัจจข้อที่สี่ คือ มรรค ซึ่งเป็นภาเวตัพพธรรมธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้น ทำให้เป็นขึ้น อันเรียกว่าภาวนา หน้าที่ซึ่งพึงกระทำในมรรคหรือในปฏิบัติธรรมก็คือภาวนา อันแปลว่าการทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ทำสมาธิภาวนาให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นมา เป็นต้น หรือเมื่อย่อเข้าในไตรสิกขา ก็ทำศีล สมาธิ ปัญญา ให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น หรือเมื่อย่อเข้าในโอวาทสาม ข้อ ก็คือ ทำการละอกุศล การอบรมกุศล และการชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส ให้มีขึ้นมาให้เป็นขึ้นมา และดังที่ได้กล่าวแล้วว่าพระพุทธศาสนาทั้งสิ้นนั้นประมวลเข้าใน สัจจะทั้งสี่ ทุกขสัจจะนั้นเป็นปริญญาธรรมคือธรรมที่พึงกำหนดรู้ให้รอบคอบ สมุทัยนั้นเป็นปหัตตัพพธรรม คือธรรมที่พึงละ

นิโรธนั้นเป็นสังฆนิกาตัพพธรรม คือธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง มรรคนั้นเป็นภาเวตัพพธรรม คือธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้นให้เป็นที่ขึ้น ดังนี้เป็นประมวลพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น และประมวลหน้าที่ที่พึงกระทำในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น จำเพาะข้อที่สี่คือมรรคนั้น ก็เป็นประมวลของกุศลธรรมทั้งสิ้น ที่พึงปฏิบัติอันเรียกว่าภาเวตัพพธรรม ธรรมที่พึงให้มีขึ้นให้เป็นที่ขึ้นทั้งนั้น

ศีล สมาธิ ปัญญา หรือโอวาทสาม ที่เรียกว่าเป็นหัวใจพระพุทธศาสนาทั้งนั้น ก็หมายถึงเป็นหัวใจของกุศลธรรมทั้งสิ้น อันเป็นปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นข้อที่สี่ของอริยสัจจ์ ทั้งสี่ เพราะฉะนั้น สัจจบัพพะนี้จึงเป็นข้อสำคัญของผู้ศึกษาปฏิบัติพระพุทธศาสนา และโดยเฉพาะมรรคอันเป็นข้อที่สี่ ก็เป็นข้อสำคัญในปฏิบัติธรรมทั้งสิ้น

สัมมาทิฏฐิ

ผู้ปฏิบัติพระพุทธศาสนาพึงตั้งใจปฏิบัติทำความเห็นของตน ให้เป็นสัมมาทิฏฐิขึ้น หัดพิจารณาให้เห็นทุกข์ เห็นเหตุเกิดทุกข์ เห็นความดับทุกข์ เห็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือให้เห็นสัจจะทั้งสี่

สัมมาสังกัปปะ

ปฏิบัติทำความดำริของตนให้เป็นความดำริชอบขึ้น คือให้ดำริออกจากกาม ดำริไม่พยาบาทปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียน

สัมมาวาจา

ปฏิบัติทำวาจาของตนให้เป็นสัมมาวาจา คือเว้นจากพูดเท็จ พูดแต่คำจริง ที่เป็นประโยชน์ ถูกกาละ เว้นจากพูดส่อเสียดให้แตกสามัคคีกัน แต่ว่าพูดคำสมานสามัคคี เว้นจากพูดคำหยาบที่จะทำให้เจ็บช้ำน้ำใจ แต่ว่าพูดคำที่สุภาพไพเราะจับใจ

เว้นจากพูดเพื่อเจ้า เหลวไหล แต่ว่าพูดถ้อยคำที่เป็นหลักฐาน รู้จักประมาณในการพูด
พูดเป็นธรรม เป็นวินัย พูดเหมาะสม

สัมมากัมมันตะ

ปฏิบัติทำการกระทำของตนทางกายให้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบขึ้นมา
คือเว้นจากการฆ่า แต่ว่าทำการที่เกื้อกูลแก่ชีวิต เว้นจากการลัก แต่ว่าประกอบการทำงาน
ที่เป็นเหตุให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ เว้นจากประพฤตินิโคตในกาม แต่ว่าประพฤตินิโคต
ในกามทั้งหลายหรือว่าเว้นจากอพรหมจริยกิจ

สัมมาอาชีวะ

ปฏิบัติทำอาชีพของตนให้เป็นสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ เว้นจากมิฉอาชีพ
ต่าง ๆ ประกอบสัมมาอาชีวะต่าง ๆ

สัมมาวายามะ

ปฏิบัติทำความเพียรของตนความพยายามของตน ให้เป็นสัมมาวายามะ
เพียรชอบขึ้นโดยที่เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิด มิให้บังเกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศล
ที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้บังเกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้
ตั้งอยู่และเพิ่มเติมให้ถึงความบริบูรณ์

สัมมาสติ

ปฏิบัติทำสติของตนให้เป็นสัมมาสติ ระลึกชอบขึ้น คือปฏิบัติ หัดระลึกตาม
ดูไปในกาย ในเวทนา ในจิต ในธรรม ตามหลัก สติปัฏฐานทั้งสี่

สัมมาสมาธิ

เพียรทำใจของตนให้เป็นสัมมาสมาธิ คือให้ตั้งมั่นไว้โดยชอบ หรือให้ใจตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลาย ให้ตั้งมั่นอยู่ในทางแห่งความดับทุกข์ โดยหัดทำสมาธิห้ามใจมิให้กวัดแกว่งกระสับกระส่าย และให้สงบจากกามจากอกุศลธรรมทั้งหลาย โดยหัดตั้งใจไว้ในที่ตั้งของสมาธิต่าง ๆ ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้อันเรียกว่ากรรมฐาน หัดทำอยู่เนื่อง ๆ ใจก็จะสงบตั้งมั่นได้แม้ชั่วขณะ ในชั่วขณะนั้นเมื่อหัดทำไปเนื่อง ๆ ก็จะต้องมั่นดีขึ้นแต่ยังไม่แนบแน่น เมื่อไม่ละการปฏิบัติก็จะทำให้แนบเนียนยิ่งขึ้นจนถึงสามารถเข้าถึงขั้นของฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ปิตสุข และเอกัคคตาแห่งจิต คือความที่จิตตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียว

สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า

การหัดปฏิบัติตามหลักของมรรคมืองค์แปดนี้ เป็นสิ่งที่มีประโยชน์และทุกคนสามารถที่จะทำได้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า *สัมมาสมาธิ* ความตั้งใจมั่น ประกอบด้วยองค์มรรคอีกเจ็ดข้อเป็นเครื่องแวดล้อมเป็นบริวาร องค์มรรคอีกเจ็ดข้อนั้นก็คือ *สัมมาทิฏฐิ* ความเห็นชอบ *สัมมาสังกัปปะ* ความดำริชอบ *สัมมาวาจา* เจรจาชอบ *สัมมากัมมันตะ* การงานชอบ *สัมมาอาชีวะ* เลี้ยงชีวิตชอบ *สัมมาวายามะ* เพียรชอบ *สัมมาสติ* ระลึกรชอบ ดังนี้ และได้ตรัสต่อไปว่า *สัมมาทิฏฐิ* คือความเห็นชอบ นั้นเป็นหัวหน้า คือเมื่อมีสัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ *สัมมาทิฏฐิ* นั้นเอง หรือด้วยสัมมาทิฏฐินั้นเองย่อมรู้จักว่าเห็นอย่างนี้เป็น *มิจฉาทิฏฐิ* เห็นผิด เห็นอย่างนี้เป็น *สัมมาทิฏฐิ* เห็นชอบ

เห็นผิดนั้นคืออย่างไร ก็คือเห็นว่าทานที่ให้ไม่มีผล การบูชาผู้ควรบูชาไม่มีผล การบำรุงผู้ควรบำรุงไม่มีผล ผลของกรรมที่ทำดีแล้วและทำชั่วแล้วไม่มี มารดาไม่มีบิดาไม่มี โอบปาติกะคือสัตว์ที่ลอยเกิดไม่มี สมณพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบซึ่งกระทำให้แจ้ง เพราะรู้อย่างด้วยตนเองแล้วแสดงสั่งสอนให้ผู้อื่นรู้จักโลกนี้โลกหน้าไม่มี ความเห็นแม้ตั้งนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด

ส่วนความเห็นที่เป็นสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบก็มีสองอย่าง คือยังมีอาสวะ
 ยังก่อภพชาติต่อไปอย่างหนึ่ง ไม่มีอาสวะไม่ก่อภพชาติต่อไปอีกอย่างหนึ่ง ความเห็น
 ที่เป็นความเห็นชอบซึ่งยังมีอาสวะ ยังก่อภพชาติต่อไปนั้นก็คือ ความเห็นที่ตรงกันข้าม
 กับที่กล่าวมาแล้ว คือเห็นว่าทานที่ให้แล้วมีผล การบูชาผู้ที่ควรบูชามีผล การบารุง
 ผู้ควรบารุงมีผล เป็นต้น ส่วนความเห็นชอบที่เป็นอนาสวะคือไม่มีอาสวะ ไม่เป็นเหตุ
 ให้มีภพชาติต่อไปนั้น ก็ได้แก่ความเห็นชอบของผู้ที่มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฐิ
 ความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบย่อมรู้จัก ย่อมเห็นว่าเห็นอย่างนี้
 เป็นมิจฉาทิฐิ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฐิมืออาสวะ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฐิที่ไม่มีอาสวะ
 และก็อาศัยสัมมาวายามะคือเพียรชอบ อันได้แก่เพียรละมิจฉาทิฐิและเพียรทำ
 สัมมาทิฐิให้บังเกิดขึ้น กับทั้งอาศัยสัมมาสติระลึกชอบ คือว่ามีสติละมิจฉาทิฐิ
 มีสติทำสัมมาทิฐิให้บังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น สัมมาทิฐิข้อหนึ่ง สัมมาวายามะ
 ข้อหนึ่ง สัมมาสติข้อหนึ่งจึงเป็นไปตามกันอาศัยกัน

สัมมาทิฐิ - สัมมาสังกัปปะ

สัมมาทิฐิคือความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฐิคือความเห็นชอบ
 ย่อมรู้จักดำริอย่างนี้เป็นมิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ดำริอย่างนี้เป็นสัมมาสังกัปปะ
 ดำริชอบ ดำริผิดอันเป็นมิจฉาสังกัปปะนั้น คือดำริไปในกามทั้งหลาย ดำริไปในทางปองร้าย
 ดำริไปในทางเบียดเบียน ความดำริชอบอันตรงกันข้ามก็มีสอง คือที่ยังมีอาสวะยังเป็น
 เหตุให้บังเกิดภพชาติต่อไป และที่ไม่มีอาสวะ ความดำริชอบที่มีอาสวะนั้นก็คือดำริออก
 จากกาม ดำริไม่พยายาบทปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียน ส่วนดำริที่เป็นอนาสวะไม่มี
 อาสวะนั้น ก็คือความดำริของผู้ที่มีจิตใจไม่มีอาสวะแล้ว ความนึกคิดหรือที่เรียกว่าวิตก
 หรือตรึก อันเป็นของผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบย่อมรู้จักย่อม
 เห็นว่าดำริดังนี้เป็นมิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ดำริดังนี้เป็นสัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ
 และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด
 เพียรทำ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบให้บังเกิดขึ้นกับทั้งต้องอาศัย สัมมาสติ
 ความระลึกชอบ มีสติละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด มีสติทำสัมมาสังกัปปะ
 ความดำริชอบให้เกิดขึ้นด้วย

สัมมาทิฐิ - สัมมาวาจา

สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา วาจาผิด พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา วาจาชอบ การพูดที่เป็นมิจฉาวาจา วาจาผิดก็คือพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ เหลวไหล ส่วนการพูดที่เป็นสัมมาวาจา วาจาชอบก็มีสองอย่างคือที่มีอาสวะยังเป็นไป เพื่อให้เกิดภพชาติต่อไปกับที่ไม่มีอาสวะ สัมมาวาจา วาจาชอบที่ยังมีอาสวะนั้น ก็คือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนสัมมาวาจาที่ไม่มีอาสวะนั้นก็คือวาจาหรือว่าวิริติ ความเว้นของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา และก็ต้องอาศัย สัมมาวาายามะ ความเพียรชอบ คือ เพียรละมิจฉาวาจา วาจาผิด เพียรทำสัมมาวาจา วาจาชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ความระลึกชอบ ก็คือมีสติละมิจฉาวาจา วาจาผิด มีสติทำสัมมาวาจา วาจาชอบให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้น

สัมมาทิฐิ - สัมมากัมมันตะ

สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าทำอย่างนี้เป็นมิจฉากัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบ มิจฉากัมมันตะ การงานผิดนั้นก็คือฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง ประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง สัมมากัมมันตะ การงานชอบนั้นก็มิสอง คือที่เป็นสาสวะยังมีอาสวะ ยังเป็นไปเพื่อชาติภพต่อไป และที่เป็นอนาสวะ คือไม่มีอาสวะ สัมมากัมมันตะ การงานชอบที่ยังเป็นสาสวะ คือที่ยังมีอาสวะนั้น ก็คือ เว้นจากฆ่าเขาบ้าง เว้นจากลักของเขาบ้าง เว้นจากประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง เว้นจากอพรหมจริยะบ้าง ส่วนสัมมากัมมันตะ การงานชอบที่เป็นอนาสวะ ที่ไม่มีอาสวะนั้นก็ ได้แก่ การงานหรือว่าวิริติของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้วทั้งหลาย สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบหรือด้วยสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าทำอย่างนี้เป็นมิจฉากัมมันตะ การงานผิด

ทำอย่างนี้เป็นสัมமாகัมมันตะ การงานชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉากัมมันตะ การงานผิด เพียรทำสัมமாகัมมันตะ การงานชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติระลึกชอบ คือมีสติละ มิจฉากัมมันตะ การงานผิด มีสติทำ สัมமாகัมมันตะ การงานชอบให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นมา

สัมมาทิฏฐิ – สัมมาอาชีวะ

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อม เห็นว่าอาชีพออย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ อาชีพผิด อาชีพอย่างนี้เป็นสัมมาอาชีวะ อาชีพชอบ มิจฉาอาชีวะ อาชีพที่ผิดนั้นก็ไต่แก่การที่หาเลี้ยงชีพด้วยวิธีโกหกตลวงแปลง ด้วยวิธีพูด หลอกลวงโอ้อวดแบบโฆษณาเกินความจริงทำให้คนหลงนิยม การพูดเลียบเคียงทำให้ คนหลงเชื่อหรือจงใจให้คนนิยม การปฏิบัติในทางมิจฉาอาชีวะอื่นต่าง ๆ ส่วนสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบนั้นก็มีสองอย่าง คือ ที่เป็นสาสวะ มีอาสวะ กับที่เป็นอนาสวะ ไม่มีอาสวะ สัมมาอาชีวะเลี้ยงชีวิตชอบ ที่เป็นสาสวะ คือที่ยังมีอาสวะนั้น ก็ได้แก่เว้นจากมิจฉาอาชีวะ ประกอบสัมมาอาชีวะ ส่วนสัมมาวายามะ อาชีพชอบที่ไม่มีอาสวะนั้นก็ไต่แก่ของท่าน ผู้มีจิตไม่มีอาสวะทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่า อย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด อย่างนี้เป็น สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละ มิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด เพียรทำสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นกับ ทั้งสอง ต้องอาศัยสัมมาสติ คือความระลึกชอบ คือมีสติละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด มีสติทำสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้น ดังนี้

การตั้งจิตมั่นในทางที่ชอบ

ตามพระพุทธภาษิตในพระสูตรที่นำมาแสดงโดยย่อนี้ พระพุทธเจ้าทรงยก สัมมาสมาธิคือความตั้งจิตมั่นโดยชอบเป็นข้อหลัก โดยมีองค์มรรคอีกเจ็ดข้อเป็นบริวาร พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นได้ว่าจิตนี้สำคัญมาก จิตเมื่อตั้งมั่นอยู่ในทางที่ชอบจึงจะนำไป

ปฏิบัติไปในทางที่ชอบ คือ เรียกว่าตั้งจิตไว้ถูกก็จะปฏิบัติในทางที่ชอบ ถ้าตั้งมั่นอยู่ในทางที่ผิดหรือตั้งจิตไว้ผิดก็จะนำไปปฏิบัติผิด ความสำคัญจึงอยู่ที่การตั้งจิตไว้ชอบหรือการตั้งจิตไว้ผิด ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องตรวจตราดูจิตของตนอยู่เสมอ ให้ตั้งจิตไว้ชอบไม่ตั้งจิตไว้ผิด และให้มั่นอยู่ในความชอบนั้น ไม่ให้ง่อนแง่นคลอนแคลน ดังนี้ คือ สัมมาสมาธิซึ่งเป็นหลักสำคัญ เมื่อตั้งจิตไว้ชอบและมั่นคงอยู่ในความชอบ อยู่ในทางที่ชอบแล้ว ก็จะนำไปให้มรรคอื่น ๆ บังเกิดขึ้น และในบรรดามรรคอื่น ๆ เหล่านี้ สัมมาทิฐิย่อมเป็นหัวหน้าคือความเห็นถูกต้อง ความเห็นชอบเป็นข้อสำคัญ และก็ต้องอาศัย สัมมาวายามะ เพียรชอบ และสัมมาสติ ระลึกชอบ ประกอบอยู่ด้วยกันเป็นหลักในการปฏิบัติ เมื่อเป็นดังนี้แล้ว สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ความระลึกชอบ โดยมีสัมมาสมาธิเป็นหลักหนุนอยู่เป็นฐานรองรับ ย่อมจะนำไปให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาทิฐิเองด้วย และให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้บังเกิดขึ้นตามกันไป นำให้มรรคมืดงมมืดแปดนั้นบรรลุถึงความมอกกังขาจนถึงบริบูรณ์ในที่สุด

ได้แสดงมรรคมืดงมแปด อันเป็นมรรคสังขจะ สภาพที่จริงคือ มรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งโดยปริยายคือทางอันหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงยกสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบว่าเป็นหัวหน้าและต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ ไปด้วยกัน ช่วยอบรมให้มรรคองค์อื่น ๆ บังเกิดขึ้น นับตั้งแต่อบรมเพิ่มเติมสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบเองให้เจริญมากยิ่งขึ้น และอบรม สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบให้เจริญมากยิ่งขึ้น จนทำให้ทุก ๆ ข้อบรรลุถึงความบริบูรณ์ในที่สุด

สัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนา

ยังมีข้อที่ควรพิจารณาเกี่ยวแก่สมาธิอีกอย่างหนึ่งว่า สมาธิที่มุ่งหมายในทางพระพุทธศาสนานั้นต้องเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบดังนี้เป็นข้อหลัก และที่จะเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบนั้นก็จะต้องประกอบด้วยองค์มรรคข้ออื่น ๆ คือจะต้อง

ประกอบด้วยความเห็นชอบ ความดำริชอบเป็นตัวปัญญา จะต้องประกอบด้วยเจราจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบซึ่งเป็นศีล ทั้งจะต้องมีความเพียร พยายามชอบ สติคือความระลึกชอบ ซึ่งเป็นธรรมที่รวมอยู่ในข้อสมาธิหรือในจิตตสิกขา ดังนี้จึงจะเป็นสัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนา เมื่อเป็นดังนี้ จึงเป็นอันไม่นับถือสมาธิที่นอกไปจากนี้ว่าเป็นสมาธิที่เป็นมรรคัสจจะ สภาพที่จริงคือมรรค แม้ว่าจะเป็นสมาธิที่แนบแน่นบรรลุถึงญาณ จนเป็นเหตุให้ผู้ถึงได้ญาณ คือความหยั่งรู้พิเศษ เห็นนั่นเห็นนี้ ได้ยินนั่นได้ยินนี้ ดังที่เรียกว่าหุทิพย์ ตาทิพย์ หรือแม้ว่าจะมีอำนาจทางจิตอย่างอื่นนอกจากนี้ไปอีก ถ้าเพียงสมาธิอย่างเดียวนั้นก็ไม่นับว่าเป็นมรรคัสจจะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์อันเป็นสัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนา และเมื่อพิจารณาดูตามเรื่องราวก็จะเห็นได้ว่าสมาธิมิใช่มรรคดังกล่าวนี้ ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และก็ปรากฏที่แสดงไว้ว่า ผู้ที่ได้สมาธิเข้าชั้นฌานสมาบัติได้ไปบังเกิดในพรหมโลกอยู่เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น บรรดาผู้มีสมาธิแม้ที่เป็นชั้นฌานสมาบัติอย่างสูง ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาแล้ว ดังที่มีแสดงว่า ได้มีเทวดา มาร พรหม มนุษย์และสัตว์ทุกจำพวกมากมายแล้วตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น ก่อนพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น เทวดา มาร พรหม ก็มีอยู่เต็มสวรรค์เต็มพรหมโลกแล้ว มนุษย์ก็มีอยู่มากทั่วโลกแล้ว สัตว์นรกสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายก็มีอยู่เต็มนรกเต็มโลกอยู่แล้ว ก็แปลว่า บรรดาภูมิธรรมที่ให้ไปบังเกิดเป็นมนุษย์ก็ดี เป็นเทวดามารพรหมก็ดี ตลอดจนถึงไปเกิดในอบายทั้งหลายก็ดี ก็มีอยู่บริบูรณ์แล้ว ยังขาดแต่มรรคผลนิพพานเท่านั้นที่ยังไม่มี

พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นในโลก ก็โดยที่ได้ทรงบำเพ็ญธรรมขึ้นโดยลำดับ บริบูรณ์ด้วยมนุษยธรรม บริบูรณ์ด้วยธรรมแห่งเทพ แห่งพรหมทั้งหมด แปลว่าได้ทรงปฏิบัติธรรมให้พ้นจากโลกที่ชั่วที่ดำที่ทราวม มาสู่โลกที่ดีที่ละเอียดประณีตขึ้นโดยลำดับ จนถึงทะเลโลก คือพ้นโลก เป็นโลกุตตรธรรม เป็นมรรคเป็นผลเป็นนิพพานขึ้นมา จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ทรงบรรลุมรรคผลนิพพาน เพราะฉะนั้น ความพิเศษของพระพุทธศาสนาจึงอยู่ที่มรรคผลนิพพาน อันเป็นโลกุตตรธรรม ธรรมที่ให้พ้นจากโลก คือพ้นจากทุกข์ได้โดยแท้จริง โดยปฏิบัติในมรรคคือปฏิบัติให้พบความดับทุกข์นี้ เพราะฉะนั้น สมาธิที่มุ่งหมายในพระพุทธศาสนา จึงมิได้มุ่งหมายถึงสมาธิที่มุ่งหมายให้ได้หุทิพย์ตาทิพย์ ให้ได้อำนาจจิตต่าง ๆ แต่ว่ามีมุ่งหมาย สมาธิ คือความตั้งใจ

ไว้ถูก มันคงอยู่ในทางที่ถูกนั้น แม้ว่าจะไม่ถึงฉาน เอาเพียงว่าให้ได้พบความสงบจาก กามและอกุศลธรรมทั้งหลายอันเป็นบาทของปัญญา คือ ต้องการสมาธิที่จะทำได้ สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ให้ได้สัมมาสังกัปปะ คือความดำริชอบและต่อไปทุก ๆ ข้อ สมาธิที่ทำให้ได้ปัญญา ให้ได้ศีลและให้ได้สมาธิเอง ที่ชอบยิ่งขึ้น ดังนี้จึงเป็นสัมมาสมาธิ ในทางพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น ทางปฏิบัติที่ถูกต้องทางพระพุทธานุชานั้นจึงต้องการให้ได้สมาธิ เพื่อที่จะเห็นธรรมอันเป็นตัวปัญญาที่เป็นสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ที่จะทำให้เป็นศีล เป็นสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ และที่จะเป็นสัมมาวายามะ สัมมาสติ ดังนี้จึงเป็นสัมมาสมาธิที่ถูกต้อง และเมื่อพิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่า องค์มรรคทั้งปวง เหล่านี้ตั้งอยู่ที่จิตนี้แหละเป็นส่วนสำคัญ เพราะฉะนั้น เมื่อจิตดีนรกวัดแกว่งกระสับ กระส่าย องค์มรรคทั้งปวงก็ตั้งอยู่ไม่ได้ เหมือนอย่างว่าสิ่งอะไรที่หมุนตัวอยู่จะเอาอะไร ไปตั้งอยู่นั้นย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ คนจะไปยืนก็ยืนไม่ติดต่อเมื่อจิตอันนี้ไม่ดีนรกวัดแกว่ง กระสับกระส่าย สัมมาทิฏฐิจึงจะตั้งขึ้นได้ สัมมาสังกัปปะจึงจะตั้งขึ้นได้เป็นต้น เพราะฉะนั้น จิตนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องหัดทำให้สงบ ให้ตั้งไว้ถูก และเมื่อจิตสงบ ตั้งไว้ถูกแล้ว จะตั้งอะไรลงไปเป็นกุศลธรรมทั้งหลายก็ย่อมตั้งอยู่ได้ อันนี้ควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับสัมมาสมาธิในพระพุทธานุชาอีกประการหนึ่ง

ได้สัมมาทิฏฐิย่อมได้สัมมาสังกัปปะ

พระพุทธานุชาได้ตรัสต่อไปอีกในพระสูตรนั้นว่า เมื่อได้สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ก็ย่อมควรย่อมสามารถที่จะได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่า เมื่อได้ความเห็นชอบ คือเมื่อได้ความหยั่งรู้ในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในทางดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ก็ย่อมทำให้สามารถให้อาจเพียงพอที่จะดำริออกจากทุกข์อันเป็นเนกขัมมสังกัปปะ ที่จะดำริไม่ปองร้ายทุกข์ ที่จะดำริไม่เบียดเบียนทุกข์ เพราะว่าความเบียดเบียนความปองร้ายนั้น ย่อมเกิดขึ้นที่ขันธห้า นั้นเอง จะปองร้ายใคร จะเบียดเบียนใคร ก็ปองร้ายเบียดเบียนที่ขันธห้า เพราะฉะนั้น

ถ้าเห็นขันธุ์ห้าเป็นตัวทุกข์เสียแล้ว ก็เกิดดำริไม่ปองร้ายตัวทุกข์ เพราะเป็นตัวทุกข์ อยู่แล้วจะต้องไปปองร้ายทำไม และตัวทุกข์นั้นก็ไม่ได้ตรัสสอนให้ปองร้ายทำลาย ตรัสสอนให้กำหนดรู้ให้รอบคอบ ว่าเป็นทุกข์จริง ข้อที่ควรปองร้ายเบียดเบียนก็คือเหตุเกิดทุกข์ต่างหาก ได้แก่กัณฑ์หรือโลกโกธรหลังทั้งหลาย ซึ่งควรที่จะปฏิบัติทำลายเสีย ระวังเสียดังนี้

ได้สัมมาทิฏฐีย่อมได้สัมมาวาจา

เมื่อได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ ก็ย่อมอาจย่อมควร ย่อมสามารถที่จะได้สัมมาวาจา เจริญชอบ เพราะว่าความดำริชอบนั้นก็เป็นตัววิตกวิจารณ์ คือความตรึกความตรองที่เป็นวจีสังขาร เครื่องปรุงแต่งวาจา เพราะว่าจะเปล่งวาจาออกมานั้นก็จะต้องมีวิตก วิจารณ์คือความตรึกความตรองก่อน แล้วจึงเปล่งวาจาออกมา ความตรึกตรองหรือความดำรินั้นเป็นสังกัปปะนี้จึงเป็นวจีสังขาร เครื่องปรุงวาจา เพราะฉะนั้นเมื่อความดำริหรือวิตกวิจารณ์เป็นเครื่องปรุงวาจาเป็นไปชอบ วาจาที่เปล่งออกมาก็ย่อมจะชอบ เมื่อกำหนดโดยข้อที่เว้นก็ย่อมจะเว้นจากวาจาเท็จ วาจาส่อเสียด วาจาหยาบ และวาจาเพ้อเจ้อ เหลวไหล เมื่อจะกำหนดในข้อที่เปล่งออกมาก็จะเป็นวาจาที่จริง เป็นประโยชน์ถูกกาลละ เป็นวาจาที่สมานสามัคคี เป็นวาจาที่สุภาพไพเราะจับใจ เป็นวาจาที่มีหลักฐานเป็นธรรม เป็นวินัย มีขอบเขต

ได้สัมมาวาจาย่อมได้สัมมากัมมันตะ

เมื่อได้สัมมาวาจาคือเจริญชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอ ย่อมอาจที่จะได้สัมมากัมมันตะ การงานชอบ เมื่อแสดงในทางเว้น ก็จะเว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เว้นจากการประพฤตินิดในกามทั้งหลาย เมื่อจะแสดงในด้านกระทำ ก็จะให้ทำการงานที่เกื้อกูลแก่ชีวิตร่างกาย การงานที่จะทำให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ และเป็นความประพฤติชอบในกามทั้งหลาย จนถึงเว้นจากอพรหมจริยกิจ

ได้สัมமாகัมมันตะ ย่อมได้สัมมาอาชีวะ

เมื่อได้สัมமாகัมมันตะ การงานชอบ ก็ย่อมอาจย่อมควรย่อมเพียงพอที่จะได้สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ เพราะจะทำให้เว้นจากมิจฉาอาชีวะ สำเร็จสัมมาอาชีวะ

ได้สัมมาอาชีวะย่อมได้สัมมาวายามะ

เมื่อได้สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ก็ย่อมเพียงพอย่อมควร ย่อมอาจที่จะได้สัมมาวายามะ เพียรชอบ เพราะจะทำให้เพียรระวังบาปอกุศล ที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่บังเกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่และอบรมเพิ่มเติมให้บรรลุถึงความบริบูรณ์

ได้สัมมาวายามะย่อมได้สัมมาสติ

เมื่อได้สัมมาวายามะ เพียรชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพออาจสามารถที่จะได้สัมมาสติ ระลึกชอบ เพราะจะทำให้อบรมสติ ระลึกตามดูในกาย เวทนา จิต ธรรม อันเป็นสติปฏิฐานทั้งสี่

ได้สัมมาสติย่อมได้สัมมาสมาธิ

เมื่อได้สัมมาสติ ระลึกชอบ ก็ย่อมจะเพียงพอย่อมจะควรย่อมอาจสามารถที่จะได้สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ คือทำจิตให้สงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ตั้งมั่นเป็นสมาธิบรรลุถึงเอกัคคตา คือความมีอารมณ์อันเดียวของจิต ตั้งแต่ชั้นธรรมดา จนถึงขั้นอัปปนา คือแนบแน่นแน่นแน่ จนถึงขั้นที่เป็นฌาน คือความเพ่งที่หนึ่ง ที่สอง ที่สาม ที่สี่

ได้สัมมาสมาธิย่อมได้สัมมาญาณ

เมื่อได้สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ก็ย่อมควรยอมเพียงพอ ย่อมอาจยอมสามารถที่จะได้สัมมาญาณ คือความหยั่งรู้ชอบอันเป็นตัวความรู้ความเห็นชอบ

ได้สัมมาญาณย่อมได้สัมมาวิมุตติ

เมื่อได้สัมมาญาณคือความหยั่งรู้ชอบ ก็ย่อมควรยอมเพียงพอ ย่อมอาจยอมสามารถที่จะได้สัมมาวิมุตติ คือความหลุดพ้นชอบตั้งแต่ในขั้นที่เป็นตหังควิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยองค์นั้นอันเป็นความหลุดพ้นชั่วคราว *วิกขัมภณวิมุตติ* ความหลุดพ้นด้วยความสะกดไว้ ด้วยอำนาจของสมาธิถึงขั้นฌาน *สมุจเฉทวิมุตติ* ความหลุดพ้นด้วยความตัดขาดด้วยมรรค *ปฏิบัติสัทธีวิมุตติ* ความหลุดพ้นด้วยความสงบระงับด้วยผล และ *นิสสรณวิมุตติ* ความหลุดพ้นด้วยการแล่นออกด้วยนิพพาน

ตหังควิมุตติ และ *วิกขัมภณวิมุตติ* เป็น *กุปปวิมุตติ* คือวิมุตติที่ยังกำเริบได้ คือยังเสื่อมได้หรือเป็นสมยวิมุตติ หลุดพ้นชั่วสมัยหรือชั่วคราว อันเป็นวิมุตติของสามัญชนทั่วไป ซึ่งเมื่อปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา ก็ย่อมได้วิมุตติคือความหลุดพ้นด้วยองค์คือศีล สมาธิ ปัญญา ตามภูมิตามขั้นเป็นครั้งเป็นคราวได้แล้วก็เสื่อม ส่วน *สมุจเฉทวิมุตติ* *ปฏิบัติสัทธีวิมุตติ* และ *นิสสรณวิมุตติ* เป็นความหลุดพ้นด้วยมรรคผลนิพพาน เป็น *อกุปปธรรม* ธรรมที่ไม่กำเริบ คือ หลุดพ้นได้เด็ดขาด เป็น *อสมยวิมุตติ* คือความหลุดพ้นไม่มีสมัยคือตลอดไป เป็นวิมุตติของพระอรหันต์ทั้งหลายได้ตรัสไว้ว่า ตั้งแต่ *สัมมาทิฏฐิ* จนถึง *สัมมาสมาธิ* เปดองค์นี้สำหรับพระเสขะ แต่เมื่อเต็มอีกสอง *สัมมาญาณ* และ *สัมมาวิมุตติ* อันหมายถึงวิมุตติเด็ดขาดของพระอรหันต์ทั้งหลายก็เป็นของอเสขบุคคล

ละอกุศลธรรมด้วยมรรคสิบ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายไว้ต่อไปอีกว่า สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบนั้นย่อมละมิฉนาทิฏฐิ ความเห็นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิฉนาทิฏฐิ

เป็นเหตุอบรมทำกุศลทั้งหลายให้บังเกิดขึ้นด้วยสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ย่อมละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิดและเป็นเหตุละอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ที่บังเกิดขึ้นเพราะความดำริผิด เป็นเหตุอบรมกุศลธรรมทั้งหลายด้วยดำริชอบนั้น สัมมาวาจา เจรจาชอบ ย่อมละการเจรจาดูผิด เป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวาจา และเป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวาจา นั้น สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ย่อมละมิจฉากัมมันตะ การงานที่ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉากัมมันตะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมากัมมันตะนั้น สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้น เพราะมิจฉาอาชีวะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาอาชีวะนั้น สัมมาวายามะ เพียรชอบ ละมิจฉายายามะ เพียรผิดพยายามผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวายามะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วย สัมมาวายามะนั้น สัมมาสติ ระลึกชอบ ละมิจฉาสติ และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาสติ เป็นเหตุอบรม เจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสตินั้น สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ละมิจฉาสมาธิ และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้น เพราะมิจฉาสมาธิ เห็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสมาธินั้น สัมมาญาณ ความหยั่งรู้ชอบ ละมิจฉาญาณ ความหยั่งรู้ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้น เพราะมิจฉาญาณ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติ ความหลุดพ้นชอบ ละมิจฉาวิมุตติ ความหลุดพ้นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้น เพราะมิจฉาวิมุตติ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวิมุตตินั้น ดังนี้

มรรคสมังคี

มรรคมีองค์แปด และเมื่อเพิ่มสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติเป็นสิบ ย่อมประกอบกันเป็นไปเพื่อวิมุตติ คือความหลุดพ้นซึ่งรวมอยู่ด้วยเป็นข้อที่สิบ เป็นตัวนิโรธ ความดับทุกข์ ซึ่งเป็นนิโรธสัจจะ ด้วยประการฉะนี้ ในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ก็กล่าวได้ว่า

ได้ทรงยกสัมมาสติคือความระลึกชอบขึ้นเป็นหลัก และก็แสดงธรรมทั้งหลายรวมเข้า เช่นเดียวกับในพระสูตรนั้น ได้ยกเอาสัมมาสมาธิเป็นหลัก และเอาข้ออื่น ๆ ประกอบเข้า ฉะนั้น จึงพึงสันนิษฐานว่า ข้อที่ทรงแสดงเหล่านี้เป็นปริยายธรรม ธรรมที่ทรงแสดง เป็นปริยาย คือนัยะอันหนึ่ง ๆ แต่เมื่อพิจารณารวมกันทั้งหมดแล้ว ก็จะพึงเห็นได้ว่า ทุกข้อต่างมีความสำคัญเป็นหลักอยู่ด้วยกันทุก ๆ ข้อ ซึ่งจะต้องรวมกันเป็นมรรคสมังคี ความพร้อมเพรียงกันแห่งองค์มรรค เมื่อเป็นดังนี้จึงจะเป็นเพื่อผลของการปฏิบัติ และการปฏิบัติในสติปัญฐานั้นได้ตรัสยกย่องว่าให้บรรลุถึงอัญญา คือความรู้ทั่วถึงอัน เป็นภูมิธรรมชั้นสูงสุด หรือความเป็นอนาคามี ตามลำดับการที่ปฏิบัติ ซึ่งยกเอาการ ที่ปฏิบัตินั้นเจ็ดปี ถอยลงมาถึงเจ็ดวัน หรือเจ็ดวันถึงเจ็ดปี แต่ก็พึงทำความเข้าใจว่า ย่อมหมายความว่าความถึงความปฏิบัตินั้นบรรลุถึงความบริบูรณ์ คือบริสุทธิ บริบูรณ์สิ้นเชิง เมื่อเป็นดังนี้แล้วจะช้าวัน หรือเร็ววันก็ดี ย่อมให้บรรลุผล และถึงแม้ว่าจะไม่บรรลุผล ถึงอัญญาหรือความเป็นอนาคามี ดังนั้น ย่อมทำให้บรรลุผลที่ย่อนลงมาตามควรแก่ การปฏิบัติ ที่จะไม่บรรลุผลเลยนั้นหาไม่มี

ผลสูงสุดในพระพุทธศาสนา : นิพพาน

นิพพาน แม้ว่าจะหมายถึงธรรมที่พึงบรรลุสูงสุดในพระพุทธศาสนา อันอาจ จะเข้าใจว่าเป็นธรรมสุดเอื้อม แต่เมื่อพิจารณาดูให้ดีแล้วก็จะเห็นว่าจำเป็นที่จะต้อง มี จุดมุ่งหมายในการปฏิบัติธรรม และจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนานั้น ก็คือ นิพพาน อันเป็นธรรมสิ้นกิเลสสิ้นกองทุกข์ทั้งสิ้น เมื่อมีจุดมุ่งหมายเพื่อบรรลุถึงภูมิธรรม อันสูงสุดนี้ การปฏิบัติแม้จะเป็นขั้นเบื้องต้นเบื้องต้นต่ำก็เป็นการปฏิบัติที่ป่ายหน้าไปสู่ นิพพานนั้น ดังที่เรียกว่า เอียงเทลุ่มลาดไปสู่ นิพพานนั้นเป็นอย่างเดียวกัน และแม้ว่า จะยังไม่ได้ไม่ถึงก็พึงระลึกถึงได้ และตั้งอธิษฐานจิตเพื่อบรรลุได้ ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า แม้แต่โบราณกาลมาท่านก็นิยมอธิษฐานใจ ในเมื่อได้บำเพ็ญกุศลหรือปฏิบัติธรรมว่า นิพพานปัจจุโย โหตุ จงเป็นปัจจัยเพื่อบรรลุนิพพานหรือจงเป็นปัจจัยแห่งนิพพาน ดังนี้แล แม้บรรดาท่านที่ได้บรรลุถึงนิพพานแล้ว ก่อนแต่บรรลุก็ต้องตั้งอธิษฐานจิต เพื่อบรรลุด้วยกันทั้งนั้น จึงจะเป็นเหตุให้ปฏิบัติในปฏิปทา คือข้อปฏิบัติหรือทาง ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานดังที่ได้มีแสดงถึงคุณของพระพุทธเจ้าว่า เป็นผู้ที่ใคร ๆ ไม่พึง ดำหนิตติเตยน โจอทประท้วงได้ ๓ ประการ คือ

๑. พระตถาคตพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีธรรมอันกล่าวดีแล้ว อันสมณพราหมณ์ หรือเทพยดามารพรหมไม่พึงทักท้วงโดยธรรมได้ ว่าพระองค์มิได้มีธรรมอันกล่าวดีแล้ว

๒. พระตถาคตพุทธเจ้าทรงบัญญัติแสดงปฏิปทา ทางปฏิบัติหรือข้อปฏิบัติ ให้ถึงนิพพานแก่สาวกทั้งหลายแล้ว โดยประการที่สาวกทั้งหลายปฏิบัติแล้ว ก็จะไม่

กระทำให้แจ้งเพราะรู้อย่างแล้ว ในทิวธรรม คือในปัจจุบัน ซึ่งเจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยใจ ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา อันไม่มีอาสวะคือกิเลสซึ่งนอนจมหมักหมมอยู่เพราะสิ้นอาสวะทั้งหลายยับยั้งอยู่ สมณพรหมณ์ หรือเทพยดามารพรหมไม่พึงตำหนิโทษทั่วโดยธรรมได้ในปฏิบัติ ให้ถึงนิพพานที่ทรงบัญญัติแสดงดีแล้วนั้น และ

๓. พระตถาคตพุทธเจ้าได้ทรงมีบริษัทแห่งสาวกมิใช่อย่างเดียว คือจำนวนมาก ซึ่งปฏิบัติตามปฏิบัติให้บรรลุถึงนิพพานนั้น ก็กระทำให้แจ้งวิมุตติ ความหลุดพ้นเพราะสิ้นอาสวะทั้งหลาย ไม่มีสมณพรหมณ์หรือเทพยดามารพรหมจะพึงตำหนิโทษทั่วได้ แม้ในข้อนี้

ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ทรงมองเห็นเครื่องกาหมาย อันแสดงว่าบกพร่อง ผิดพลาด ซึ่งเมื่อพระองค์ไม่ทรงเห็นเครื่องกาหมายนี้ ก็ทรงบรรลุถึงความเกษม ความไม่กลัว และความกล้าหาญ ดังนี้

นี้เป็นพระพุทธคุณ คือคุณของพระพุทธเจ้าอันแสดงว่า ได้ทรงแสดงปฏิบัติให้บรรลุถึงนิพพาน และได้มีบริษัทแห่งสาวกปฏิบัติแล้ว บรรลุถึงนิพพานมิใช่อย่างเดียว หมายความว่า มีจำนวนมากดังนี้ ฉะนั้น แม้ว่าจะยังไม่ได้ไม่ถึง แต่เมื่อตั้งอธิษฐานจิตไว้ และปฏิบัติธรรม ก็ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติตรงต่อธรรมเป็นที่พ้นกิเลส และกองทุกข์ คือนิพพานอันเป็นธรรมสูงสุดในพระพุทธศาสนา และดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า แม้แต่ท่านผู้บรรลุแล้ว ก่อนที่จะบรรลุก็ต้องอธิษฐานจิตให้บรรลุทั้งนั้น ก็แปลว่า มีอนุสสติ คือความระลึกถึงนิพพานเป็นเบื้องหน้า เมื่อเป็นดังนี้ จึงน้อมนำให้มีการปฏิบัติ และก็ได้กล่าวแล้วเช่นเดียวกันว่า ไม่ต้องกลัวว่าจะบรรลุถึงนิพพานเร็ว เพราะว่าอันอาสวกิเลส กิเลสที่นอนจมหมักหมม อยู่ในจิตสันดานนี้มากมายนักอย่างเป็นกองโตอย่างภูเขาใหญ่ การปฏิบัติธรรมครั้งหนึ่ง ๆ ก็คล้าย ๆ กับนำผ้าไปปิดภูเขาใหญ่นี้ทีหนึ่ง ๆ จะทำให้ภูเขาสิกร้อนไปสักเท่าใด ฉะนั้นแม้จะมีจิตอธิษฐานให้บรรลุนิพพาน ปฏิบัติธรรมก็ไม่ต้องกลัวว่าจะบรรลุนิพพานเร็ว ข้อที่ควรกลัวนั้นก็คือจะบรรลุช้า ต้องท่องเที่ยววนเวียนไปในสังสารวัฏตลอดกาลยืดยาวนาน

สัลเลขปฏิบัติ

ในต่อไปนี้จะได้แสดงถึงชั้นธรรม เพื่อที่จะให้มีความเข้าใจถึงภูมิธรรมที่พึงบรรลู่ในการปฏิบัติธรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า อันผู้ปฏิบัติพึงบรรลู่ได้ การปฏิบัติธรรมนั้นเบื้องต้น ต้องทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า โดยตรงเพื่อขัดเกลากิเลสในจิตอันเรียกว่า “สัลเลขธรรม” ธรรมเป็นเครื่องขัดเกลากิเลสในจิต หรือสัลเลขปฏิบัติ การปฏิบัติเพื่อขัดเกลากิเลสในจิต จิตนี้สามารถปฏิบัติขัดเกลากิเลสออกได้ เพราะว่าจิตเป็นธรรมชาติปัสสัรคือ ผุดผ่อง จิตเป็นวิญญานธาตุคือธาตุรู้ คือรู้อะไรได้ แต่ว่าจิตนี้ถูก อุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามา มาทำให้เศร้าหมองไป เครื่องเศร้าหมองของจิตนี้เรียกกันเป็นคำกลาง ๆ ทั่วไปว่า กิเลสที่แปลว่าเครื่องเศร้าหมอง หมายถึงเครื่องเศร้าหมองของจิตทุกอย่างจะเป็นราคะ โทสะ โมหะ จะเป็นอวิชชา ตัณหา อุปาทาน หรือจะเป็นกิเลสข้อใดข้อหนึ่งที่แสดงไว้ ก็รวมอยู่ในคำว่ากิเลส คือ เครื่องเศร้าหมองทั้งนั้น และสำหรับในที่นี้ มีคำว่าอุปเต็มเข้าไปว่าอุปกิเลสนั้น ก็เพื่อที่จะชี้แจงแสดงว่า กิเลสนั้นเป็นเครื่องที่จรเข้ามาสู่จิต หรือจรเข้าไปในจิต อุปแปลว่าเข้ามาหรือแปลว่าเข้าไป คำนี้จึงบ่งความว่ากิเลสนั้นไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต แต่เป็นสิ่งที่จรเข้ามาหรือจรเข้าไปสู่จิต เหมือนอย่างเป็นอาคันตุกะ คือเป็นแขกผู้จรมาอาศัยไม่ใช่เป็นเจ้าของบ้าน ถ้าหากว่ากิเลสเป็นเนื้อแท้ของจิต หรือเป็นตัวเจ้าของบ้านก็ไม่อาจจะขัดเกล่าหรือชำระล้างได้ แต่เพราะเป็นอุปกิเลสเป็นเครื่องที่จรเข้ามา ดังนั้นจึงชำระล้างได้ ขัดเกล่าได้ ต้องการแสดงความหมายดังนี้ จึงเติมคำว่าอุปเข้าไป

สำหรับในพระพุทธภาษิต ซึ่งแสดงถึงความที่กิเลสเป็นเครื่องจรเข้ามานั้น และกิเลสที่จรเข้ามานี้เมื่อมานอนจมหมักหมมอยู่ในจิต จนเรียกว่าเป็นเครื่องหมักหมม มีชื่อว่าอาสวะ เป็นเครื่องนอนจมมีชื่อว่าอนุสัย เมื่อเป็นดังนี้ จึงคล้าย ๆ กับว่าเป็นตัวประจำอยู่ในจิตอย่างถาวร เป็นตัวที่ยึดครองอยู่ในจิตอย่างถาวร อันที่จริง อาสวอนุสัยก็คล้าย ๆ อย่างนั้น อยู่กับจิตมานาน ไม่รู้ว่าจะนานเท่าใด และก็พอกพูนให้มากขึ้นได้ ในเมื่อไม่มีปฏิบัติธรรมเป็นเครื่องขัดเกล่า แต่ว่าปฏิบัติในทางพอกพูนส่งเสริมอาสวกิเลสหรืออนุสัยกิเลสนี้ ก็เพิ่มพูนมากขึ้นได้ แต่ในทางตรงกันข้ามเมื่อปฏิบัติในด้านขัดเกล่าก็ทำให้อาสวอนุสัยนั้นน้อยลงไปได้ และการปฏิบัติเป็นเครื่องขัดเกล่านั้นก็คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทุกข้อทุกบท อันรวมเข้า คือศีล สมาธิ ปัญญา

ธรรมแม้ว่าจะแสดงในชื่ออย่างอื่นก็รวมเข้าในสามข้อนี้ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ทั้งหมด หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งรวมเข้าในพระโอวาทที่เป็นตัวปาติโมกข์ คือเป็นหัวข้อเป็นประธานสามประการ คือ ละบาปทั้งปวงหนึ่ง ทำกุศลให้ถึงพร้อมหนึ่ง ชำระจิตของตนให้ผ่องใสหนึ่ง ดังนี้ ธรรมคำสั่งสอนทั้งปวงนี้ย่อมเป็นไป เพื่อขัดเกลาอาสวกิเลสทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ดังที่ได้เคยกล่าวแล้วว่า ธรรมทั้งปวงนั้นมีวิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นรสเหมือนกันหมด เหมือนอย่างน้ำในมหาสมุทรทั้งหมดมีรสเค็มเป็นรสเหมือนกันหมด ฉะนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อปฏิบัติขัดเกลาไปในที่สุดจิตนี้ก็จะวิมุตติหลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหลาย เมื่อวิมุตติหลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหลาย ก็บรรลุนิพพานอันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น ดังนี้

เพราะฉะนั้น ตามหลักพระพุทธศาสนาดังกล่าวมานี้ บุคคลจึงสามารถขัดเกลาจิตใจของตนให้วิมุตติหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหมด บรรลุถึงนิพพานอันเป็นธรรมที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้นได้ และเมื่อจิตมีกิเลสได้ จิตนี้ก็พ้นกิเลสได้ อันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้เมื่อมีความเข้าใจให้ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนาดังนี้แล้ว ก็จะเข้าใจว่าสามารถปฏิบัติให้บรรลุนิพพานได้ มิใช่ว่าไม่สามารถจะปฏิบัติได้ เท่ากับอาการที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้ ๓ อย่าง คือ

๑. ทรงสั่งสอนเพื่อรู้อย่างเห็นจริงในธรรมที่ควรรูควรเห็น
๒. ทรงสั่งสอนมีเหตุอันอาจตรงตามให้เห็นจริงได้ และ
๓. ทรงสั่งสอนมีปาฏิหาริย์ ผู้ปฏิบัติย่อมได้รับผลสมควรแก่ความปฏิบัติ

เพราะฉะนั้น เมื่อทรงบัญญัติแสดงปฏิบัติให้ถึงนิพพานไว้ ปฏิบัติที่ทรงบัญญัติแสดงนั้น จึงรู้ได้เข้าใจได้ และมีเหตุที่จะตรงตามให้เห็นจริงได้ ทั้งเมื่อปฏิบัติแล้วก็บรรลุได้ตามสมควรแก่ความปฏิบัติ นี่คือปาฏิหาริย์ของธรรม อันหมายความว่าบรรลุผลได้ตามสมควรแก่ความปฏิบัติจริง ไม่ใช่บรรลุไม่ได้ ดังที่ปรากฏว่ามีผู้บรรลุมิใช่ร้อยเดียว คือเป็นจำนวนมากดังแสดงในพระพุทธคุณดังกล่าวข้างต้นนั้น และในการปฏิบัติขัดเกลาเพื่อบรรลุวิมุตติคือความหลุดพ้นดังกล่าวมานั้น ก็พึงเข้าใจขั้นอันเป็นตัวเหตุตัวผลของการปฏิบัติโดยสังเขปดังนี้ว่า ในการปฏิบัติตั้งแต่ขั้นเบื้องต้นดังที่เราทั้งหลายได้ปฏิบัติกันอยู่นี้ก็เรียกว่าเป็นการปฏิบัติขัดเกลาไปโดยลำดับ และก็ขัดเกลาได้

คราวนี้ตามหลักที่มีแสดงไว้ทางพระพุทธศาสนา เมื่อยังละกิเลสไม่ได้เด็ดขาดบางส่วน หรือสิ้นเชิง ก็ซื่อว่ายังอยู่ในภูมิของปุถุชนหรือกัลยาณชน อันเรียกว่าเป็นภูมิของสามัญชนทั่วไป เมื่อปฏิบัติจนถึงละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิง ก็เรียกว่า เป็นการปฏิบัติเข้าถึงขั้นอริยภูมิ ภูมิของพระอริยะหรืออริยชน ชนหรือบุคคลผู้เป็นอริยะ ดังนี้

มรรค ผล นิพพาน

ในขั้นที่จะละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิงนี้ ตามหลักทางพระพุทธศาสนาแบ่งขั้นไว้เป็นมรรค ผล นิพพาน

มรรคนั้นตามศัพท์แปลว่า ทาง หมายถึงเหตุคือธรรมปฏิบัติที่เป็นส่วนเหตุ อันเป็นเหตุละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิง เรียกว่า มรรค

ความละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิง อันเป็นผลของมรรคนั้นเรียกว่า ผล ภูมิธรรมอันสูงกว่ามรรคผลขึ้นไปอีกขั้นหนึ่งอันเป็นขั้นที่สุด เรียกว่า นิพพาน รวมเป็น มรรค ผล นิพพาน

สังฆตธรรม อสังฆตธรรม

คราวนี้ท่านมีอุปมาแสดงไว้ว่า กิเลสนั้นเปรียบเหมือนโรค มรรคนั้นเปรียบเหมือนยาสำหรับรักษาโรค เยียวยาโรค ผลนั้น เหมือนอย่างความหายโรค เพราะเหตุที่ไข้ยาบำบัดโรคได้ นิพพานนั้นเหมือนอย่างภาวะของร่างกายที่กลับมีอนามัย คือมีความไม่มีโรค มีสุขภาพอันดี และตามหลักพระพุทธศาสนาแสดงว่ามรรคผลนั้นเป็นสังฆตธรรม คือธรรมที่ปฏิบัติปรุงแต่งให้บังเกิดมีขึ้น นิพพาน เป็นอสังฆตธรรม ธรรมที่ไม่ต้องบัญญัติปรุงแต่งให้มีขึ้น ฉะนั้น มรรคผลจึงต้องปฏิบัติ คือปฏิบัติในมรรค ปฏิบัติในศีล ปฏิบัติในสมาธิ ปฏิบัติในปัญญา ไม่ปฏิบัติจะให้เป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้นมานั้นไม่ได้ ต้องมีการปฏิบัติให้เป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้น และเมื่อปฏิบัติให้เป็นมรรคขึ้นมา ผลของมรรคก็นับว่า เป็นสังฆตธรรมด้วย เพราะย่อมรวมอยู่ในเรื่องของการปรุงแต่งเหมือนกัน ก็เหมือนอย่างการไข้เยียวยาโรคก็ ต้องมีการทำยา ต้องมีการบริโภคยา และยาก็กำจัดโรค โรคก็หาย กลายเป็นไม่มีโรค

การเยียวยาเทียบกับมรรค และความหายโรคก็เทียบกับผล ฉะนั้น จึงเป็นสังฆตธรรม เพราะต้องปรุงแต่งคือต้องทำ แต่ว่าความที่ร่างกายมีสุขภาพอนามัยไม่มีโรคนั้น ไม่ใช่เป็นเรื่องของการปรุงแต่งดังกล่าว เพราะไม่มีโรคจะต้องเยียวยา เมื่อไม่มีโรคจะต้องเยียวยา ก็ไม่ต้องมีความหายโรค ฉะนั้น ความไม่มีโรคจึงเทียบกับนิพพาน ซึ่งเป็นอสังฆตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุง

ยังมีอุปมาอีกอย่างหนึ่งซึ่งจะฟังเห็นได้ชัด เหมือนอย่างว่า การมาสู่ที่นี้ การมานั้นก็ต้องอาศัยพาหนะหรือว่าเดินมาจึงมาถึง การมาโดยอาศัยพาหนะหรือว่าเดินมานั้นก็เหมือนอย่างเป็นมรรค การถึงที่นี้ก็เหมือนอย่างเป็นผล ส่วนที่นี้เองนั้นเป็นที่ถึง เปรียบเสมือนอย่างว่าเป็นนิพพาน ฉะนั้น การมาและการถึงจึงเป็นสังฆตธรรม ซึ่งผู้ปฏิบัติต้องปรุงแต่ง แต่ที่นี้ซึ่งเป็นที่มาถึงนั้นผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง จะกล่าวว่าเป็นที่ที่มีอยู่ก็ได้ เหมือนอย่างเป็นนิพพาน เพราะฉะนั้น มรรคผลจึงเป็นสังฆตธรรม มีเกิดมีดับ แต่นิพพานนั้น เป็นอสังฆตธรรม ไม่เกิดไม่ดับ เหมือนอย่างการมาถึงที่นี้ การมานั้นเมื่อมาจนถึงกิริยาที่มากก็เป็นอันว่าดับไป หายไป และเมื่อมาถึงแล้ว การถึงนั้นก็เป็นอันว่าดับไปหายไปเหมือนกัน จึงดำรงอยู่แต่ความที่ตั้งอยู่ดำรงอยู่ในที่ที่ถึงนี้ คือดำรงอยู่หรือตั้งอยู่ในที่ที่ถึงเช่นในที่นี้ ก็เหมือนอย่างการบรรลุนิพพานหรือตั้งอยู่ในที่ที่เรียกว่านิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์นั้น

เพราะฉะนั้น จึงพึงเข้าใจเรื่องมรรค ผล นิพพาน ดังนี้ และเมื่อแสดงให้พิสดารออกไป ท่านก็แยกออกเป็นมรรคสี่ หมวดผลสี่ และนิพพานก็อาจจะเป็นสี่ แต่ท่านนับเป็นหนึ่ง รวมเรียกว่า โลกุตตรธรรมเก้า คือธรรมที่เหนือโลกเก้าประการ ดังนี้

นิพพาน วิราคะ

ศัพท์ธรรมที่หมายถึงความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ หรือกล่าวรวม ๆ ว่า หมายถึง มรรค ผล นิพพานนี้ ย่อมมีใช้อยู่เป็นอันมาก เช่นคำว่า วิมุตติ วิราคะ นิพพาน คำว่า วิมุตติและนิพพานนั้นเรียกถึงอยู่บ่อย ๆ และก็ใช้ปนกันไปอยู่ คำว่า วิราคะนั้น ในภาษาไทยไม่ค่อยได้ใช้เรียกกันนัก แต่ว่าในพระสูตรทั้งหลายใช้คำว่า วิราคะ อันหมายถึง มรรค ผล นิพพาน อยู่เป็นอันมาก และคำว่าวิราคะนี้ก็ใช้หมายถึง

ธรรมขั้นนี้ในพระสูตรอันสำคัญหรือในที่อันสำคัญอยู่เนื่อง ๆ เพราะฉะนั้น จึงควรทำความเข้าใจเรื่องศัพท์แสงที่ใช้ตามสมควร

ในเบื้องต้นก็พึงเข้าใจธรรมอันเป็นโลกุตตรธรรม ซึ่งแปลว่า ธรรมที่อยู่เหนือโลกหรือพ้นโลก อันหมายถึงที่พ้นทุกข์ คือ มรรค ผล นิพพาน เป็นหลักสำคัญไว้ก่อน คำว่า “วิราคะ” แปลว่าสิ้นกิเลสเป็นเครื่องย่อมนใจ หรือว่าสิ้นความติดใจยินดี สิ้นความกำหนดพอใจ สำหรับคำแปลที่อิงพยัญชนะคือถ้อยคำ ก็ได้แก่สิ้นกิเลสเป็นเครื่องย่อมนใจ เพราะคำว่าราคะนั้นมาจากธาตุศัพท์ที่ใช้สำหรับวัตถุว่า ย่อม หรือเครื่องย่อมนใจ หมายถึงสิ่งสำหรับย่อมน้ำ หรือเป็นเครื่องย่อมน้ำ เมื่อมาใช้ทางจิตใจจึงนำคำนี้มาใช้เรียกถึงเครื่องย่อมนใจ คือย่อมนใจ ให้อินดีให้ติด ฉะนั้น นอกจากจะแปลว่าเครื่องย่อมนใจ ก็อาจจะแปลว่าติดใจได้ด้วย เหมือนอย่างสีที่ใช้ย่อมน้ำ สีนั้นก็ติดผ้าทำให้ผ้ามีสีเป็นต่าง ๆ เครื่องย่อมนใจก็เช่นเดียวกันก็ทำให้ใจเป็นสี และสีที่สำคัญก็คือความยินดีนั่นเอง ฉะนั้นจึงแปลว่าติดใจได้ด้วย คือเป็นเครื่องติด เป็นเครื่องย่อมนหรือเป็นเครื่องทำให้ติดใจ คราวนี้ วิราคะ หมายถึง สิ้นเครื่องย่อมนใจ สิ้นเครื่องติดใจดังกล่าวมานั้น

วิราคะนี้อาจจะหมายถึงมรรคก็ได้ หมายถึงผลก็ได้ หมายถึง นิพพานก็ได้ ถ้าหมายถึงมรรค แปลว่าเป็นเครื่องทำให้สิ้นกิเลส เป็นเครื่องย่อมนใจหรือเป็นเครื่องทำให้สิ้นกิเลสที่ทำให้ติดใจยินดี หมายถึงผลก็แปลว่าความสิ้นกิเลสเป็นเครื่องย่อมนใจ ความสิ้นกิเลส เป็นเครื่องติดใจ ถ้าหมายถึงนิพพานก็แปลว่า เป็นที่สิ้นกิเลสเป็นเครื่องย่อมนใจ เป็นที่สิ้นกิเลสเป็นเครื่องติดใจ ท่านสอนให้แปลดังนี้ สำหรับธรรมที่ใช้หมายถึงมรรค ผล นิพพาน คือถ้าหมายถึงมรรค แปลว่าเป็นเครื่อง หรือเป็นเหตุ เพราะมรรคเป็นเหตุ ถ้าหมายถึงผล แปลว่า ความ ถ้าหมายถึงนิพพานแปลว่าเป็นที่ ฉะนั้นเมื่อแปลว่าเป็นเครื่องหรือเป็นเหตุก็เป็นมรรค เป็นความสิ้นกิเลสก็เป็นผล เป็นที่สิ้นกิเลสก็เป็นนิพพาน ดังนี้

ในที่บางแห่ง วิราคะ หมายถึง มรรค ดังที่แสดงว่า เห็นด้วย สัมมปปัญญา คือปัญญาชอบตามเป็นจริง ย่อมหน่าย เพราะหน่าย ย่อมเป็นวิราคะ คือสิ้นติดสิ้นยินดี เพราะวิราคะสิ้นติดสิ้นยินดีย่อมวิมุตติ คือหลุดพ้น วิราคะที่ใช้ในที่นี้หมายถึงมรรค และวิมุตติก็หมายถึงผล คือเป็นความหลุดพ้น

ในที่บางแห่งวิราคะหมายถึงนิพพาน ดังที่มีแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขต คือที่ถูกปรุงแต่งหรือที่มีการปรุงแต่ง มีมรรคมืองค์แปดประการ เป็นยอดหรือเป็นเลิศ ธรรมที่เป็นอสังขตคือที่ไม่ถูกปรุงแต่ง มีวิราคะเป็นยอดหรือเป็นเลิศ ดังนี้ ในที่นี้ วิราคะก็หมายถึงนิพพาน ส่วนนิพพานนั้นโดยตรงก็หมายถึงนิพพาน ดังที่แสดงอธิบายกันทั่วไป ซึ่งอยู่ในอันดับต่อจากมรรคผล ดังที่กล่าววามรรค ผลนิพพาน แต่ว่าก็มีแสดงอ่อนลง มาถึงนิพพานขั้นต่ำ ๆ อีกบ้าง สำหรับในที่นี้จะกล่าวถึงจำเพาะนิพพาน ที่อยู่ในอันดับสูงจากมรรคอันนับว่าเป็นยอดธรรมทั้งปวง ดังที่เรียกว่าบรมธรรมก่อน

บรมธรรม

คำว่า นิพพานนี้ประกอบขึ้นด้วยศัพท์คือ นิ กับ วาน ภาษาบาลีหรือมคธว่านิพพาน ภาษาสันสกฤตว่า นีรวาณ แปลว่า ออกจากวาน หรือไม่มีวาน คำว่า วานนั้นอย่างหนึ่งแปลว่าเครื่องเสียบแทง ใช้หมายถึงลูกศรก็มี อย่างหนึ่งแปลว่าเครื่องร้อยรัด ที่แปลว่าเครื่องเสียบแทงในที่นี้ก็คือเครื่องเสียบแทงจิตใจ ถ้าหมายถึงลูกศรก็หมายถึงลูกศรที่เสียบแทงจิตใจไว้ ส่วนที่แปลว่าเครื่องร้อยรัด ก็หมายถึงเครื่องร้อยรัดจิตใจนั่นเอง

อันเครื่องเสียบแทงร้อยรัดจิตใจก็หมายถึงบรรดากิเลส เครื่องเศร้าหมองทั้งหมดดังที่แสดงไว้ทางพระพุทธรูปศาสนา เป็นต้นว่า ตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทาน ความยึดถือหรือว่าราคะ โทสะ โมหะ ในการยกกิเลสขึ้นแสดงมักจะยกตัณหาขึ้นแสดง เพราะอาจจะชี้ให้เห็นลักษณะได้ง่าย หรือว่ายาก ราคะ โทสะ โมหะขึ้นแสดง ก็เพราะอาจจะชี้ให้เห็นลักษณะโดยง่ายเช่นเดียวกัน และก็มีแสดงถึงสายกิเลสทั้งหมดก็ยกเอาอวิชชา คือความไม่รู้ในสัจจะขึ้นเป็นข้อสำคัญ ดังที่แสดงไว้ในปัจจุจสมุปปาท แต่ว่าการชี้ลักษณะอวิชชานั้น ก็เป็นการแสดงชี้สำหรับหมวดธรรมที่แสดงเหตุผลโยงกันไป ซึ่งมีอวิชชาเป็นหัวหน้า แต่ในการแสดงสั่งสอนทั่วไปนั้น ท่านมิได้ยกอวิชชาขึ้นแสดงเพราะเห็นได้ยาก จึงมักจะยกเอาตัณหาหรือว่า ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้นดังกล่าวแล้วขึ้นแสดงสั่งสอน

ก็แหละนิพพานนั้น ตามศัพท์ ก็คือธรรม ซึ่งเป็นที่ออกจากกิเลสที่เสียบแทง หรือร้อยรัดจิตเอาไว้ หรือว่าธรรมซึ่งไม่มีกิเลสที่เสียบแทงหรือร้อยรัดจิตเอาไว้ คำนี้ก็ เป็นคำเก่า ใช้มาก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และก็มี ความหมายถึงผลที่สุดในด้านใดด้านหนึ่ง และมีแสดงไว้ในบางพระสูตรว่า พราหมณ์บางคนได้กราบทูล พระพุทธเจ้าถึงนิพพานตามความเข้าใจของเขา คือว่าเขาเอามือลูบกายของเขาซึ่งเป็น กายที่แข็งแรงปราศจากโรคภัยไข้เจ็บว่า นี่คือนิพพาน เขาเข้าใจถึงร่างกายที่มี ความสุขสมบูรณ์ว่านิพพาน ดังนี้ และยังมีผู้อื่นเข้าใจนิพพานเป็นอย่างอื่นไปอีก เช่น ความสุขสมบูรณ์ด้วยกามคุณารมณ์ทั้งปวงเป็นนิพพาน ฉะนั้น นิพพานที่เข้าใจ กันภายนอก พระพุทธศาสนาจึงมีต่าง ๆ แต่ก็รวมอยู่ว่าหมายถึงที่สุดยอดในทางใด ทางหนึ่ง

ในทางพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาผู้ตรัสรู้พระธรรมได้ทรงพิจารณา เห็นว่า อันความสุขทางกายที่เข้าใจว่าเป็นความสุขสมบูรณ์นั้น ความจริงเป็นความ เข้าใจผิด เพราะว่าร่ากายนั้นมีทุกขอยู่เสมอ แต่อาศัยการเลี้ยงดูอุปการะอยู่ ทุกข์ที่ เกิดขึ้นจึงหายไปหรือว่าไม่ปรากฏ เช่นหิวขึ้นมา ก็บริโภคอาหาร ความหิวก็สงบ เมื่อ ยขบก็พลัดเปลี่ยนอิริยาบถ เมื่อยขบก็สงบ ดังนี้ ก็เพราะแก้กันอยู่เสมอดังนี้ จึงเป็นการแก้ทุกข์ไปคราวหนึ่ง ๆ แต่ก็ต้องแก้กันอยู่เสมอยุ่ไม่ได้ ร่างกายนี้จึงกล่าว ได้ว่ามีโรคเป็นเครื่องเสียบแทง อันจะต้องเยียวยาแก้ไขกันอยู่เสมอไม่วางวัน เพราะฉะนั้น แม้ความเข้าใจว่าร่างกายสุขสมบูรณ์มีอนามยดี ก็เป็นความที่เข้าใจไป ตามผลที่ปรากฏชั่วขณะหนึ่ง ๆ ดังกล่าว จึงไม่ใช่ นิพพาน เพราะโดยที่แท้เป็นตัวทุกข์ แม้ความอึดอึดด้วยกามคุณารมณ์ก็ไม่ใช่เป็นนิพพาน เพราะว่ามันกามคุณารมณ์ ทั้งหลายนั้นเป็นสิ่งที่มิอัสสาทะ คือความเอร็ดอ่อย มีความสุขโสมนัสน้อย แต่ว่ามี ทุกข์มาก และความสุขโสมนัสที่มีน้อยนั้น ก็เป็นความสุขโสมนัสในชั้นผิวเผินใน ชั้นภายนอก เหมือนอย่างการบริโภคอาหาร อร่อยก็อร่อยแค่ลิ้น ฟันลิ้นไปแล้ว ความอร่อยก็สิ้นไป เพราะฉะนั้นความสุขโสมนัสอันเกี่ยวข้องกับกามคุณารมณ์ทั้งปวงนั้น จึงปรากฏให้เป็นสุขเวทนา แค่อัจจุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท ประกอบด้วยโมหะ คือความหลง และตัณหาอุปาทานเข้าคลุกเคล้าเท่านั้น จึงไม่มีสุขโสมนัสอันแท้จริงยั่งยืนซึ่งลึกซึ้งไปกว่าประสาททั้งห้า และเมื่อเพิกโมหะ ตัณหา อุปาทาน ออกเสียได้แล้วก็จะไม่รู้สึกรู้สึมีความสุขโสมนัสอย่างนั้น หรือแม้ว่าในขณะที่

จิตใจไม่มีตัณหา อุปาทาน ไม่มีโมหะ คือในคราวสงบก็จะไม่รู้สึกรับสุขโสมนัส
อย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นเรื่องของความรู้สึกทางประสาท ประกอบกับโมหะและ
ตัณหาอุปาทาน มิใช่เป็นนิพพาน

ชีณาสวะ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงบรรลุถึงธรรมเป็นที่สิ้นกิเลส และกองทุกข์ด้วย
ประการทั้งปวง ทรงถอนกิเลสที่เสียบแทงจิตที่ร้อยรัดจิต หรือจะกล่าวว่า ทรงถอน
ลูกศรที่เสียบจิตใจออกเสียได้ คือถอนอวิชชาตัณหา อุปาทาน ออกเสียได้ หรือว่าถอน
ราคะ โทสะ โมหะ ออกเสียได้ จึงทรงสิ้นกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง
เพราะว่าได้ทรงปฏิบัติมาในมรรคมีองค์แปดประการ อันเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา
จนเป็นมรรค คือเป็นเครื่องกำจัดอาสวกิเลสได้ทั้งหมด ทรงประสบผล คือความสิ้นกิเลส
จึงเป็นอันทรงบรรลุนิพพานอันเป็นธรรมที่ออกจาก “วาน” คือกิเลสที่เสียบแทงร้อยรัด
จิตใจไว้ทั้งสิ้น

ฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงนิพพานตรงนิพพานอย่างแท้จริง และเมื่อดับกิเลสและ
กองทุกข์ได้สิ้นแล้ว จึงได้ตรัสไว้ว่า นิพพานํ *ปรมํ สุขํ* นิพพานเป็นบรมสุขคือสุขอย่างยิ่ง
หรือว่าเป็นยอดสุข เพราะว่ามันทุกข์ทุกอย่างทุกประการ สิ้นกิเลสทุกอย่างทุกประการ
และเพื่อที่จะชี้ให้เห็นว่าสิ้นกิเลสจนถึงอย่างละเอียด จึงเรียกว่า ชีณาสวะ ที่แปลว่าผู้มี
อาสวะสิ้นแล้ว คือสิ้นกิเลสที่นอนจมหมักหมมในจิตทั้งหมด แปลว่าจิตนี้วิมุตติ คือ
หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหมด จนถึงขั้นที่เป็นตะกอนนอนจมหมักหมมในจิต
เมื่อเป็นดังนี้ จึงทรงเป็นพระอรหันต์ คือเป็นผู้ไกลกิเลสอย่างแท้จริง ไกลกิเลสด้วย
ประการทั้งปวง ถ้ายังไม่สิ้นอาสวะ แม้ว่าจะไม่ปรากฏกิเลสอย่างหยาบหรือว่าอย่างกลาง
หรือว่าอาสวกิเลสนั้นเองยังไม่ไหลขึ้นมา เพราะมีธรรมกั้นห้ามเอาไว้ เช่นว่าปฏิบัติใน
ศีล ในสมาธิ ในปัญญา อย่างแรงกล้า คือ ศีล สมาธิ ปัญญาที่กั้นกิเลสเอาไว้ไม่ให้
ไหลหน้าขึ้นมา แต่อันที่จริงยังละไม่ได้ อาสวะยังหลบอยู่ดังนี้ ก็ยังไม่เป็นชีณาสวะ
คือยังไม่สิ้นอาสวะ ต่อเมื่อละอาสวะได้หมดจริง ๆ จึงจะเป็นชีณาสวะคือสิ้นอาสวะ
ท่านที่เป็นชีณาสวะนี้แหละคือท่านผู้บรรลุนิพพาน

นิพพานและพุทธภาวะ

ความระลึกถึงนิพพานย่อมทำให้การถึงพระพุทธเจ้าเป็นอันชื่อว่าถึง และระลึกถึงพระธรรมพระสงฆ์ก็เป็นอันชื่อว่าถึง เพราะพระพุทธเจ้านั้นไม่ได้หมายถึงชั้น ๕ ของพระองค์อีกอย่างหนึ่ง ไม่ได้หมายถึงรูปร่างนามกายของพระองค์ แต่หมายถึงความเป็นพุทธะซึ่งอยู่เหนือชั้น ๕ เหนือรูปนาม ความเป็นพุทธะนั้นก็กล่าวได้ว่าภาวะซึ่งบรรลุนิพพานนั่นเอง จะอาศัยพระพุทธภาชิตบางแห่ง กล่าวว่ คือจิตที่บรรลิวิสัยขารหมายถึงนิพพานที่สิ้นสังขารเครื่องปรุงแต่งแล้ว ดังนี้ก็ควรจะได้ และที่กล่าวว่าความเป็นพุทธะอยู่เหนือชั้น ๕ นั้น ก็เพราะได้มีพระพุทธภาชิตแสดงไว้ดังที่มีเรื่องเล่าว่า ได้มีบางคนมีทิฏฐิคือความเห็นว่ พระตถาคตพุทธเจ้าตายเกิดหรือว่าตายสูญ พระพุทธองค์จึงได้ตรัสว่ เข้าใจว่อะไร พระตถาคตนั้นเป็นผู้พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือกล่าวย่อว่เป็นผู้พ้นจากรูปนาม เมื่อเป็นดังนี้ การจะกล่าวว่ ตายเกิดหรือตายสูญ ก็ต้องหมายถึงนามรูปหรือว่ชั้น ๕ ชั้น ๕ นั้นเองเป็นสิ่งที่เกิดตายหรือเกิดดับ ฉะนั้น เมื่อพระพุทธะเป็นผู้พ้นจากชั้น ๕ หรือนามรูปแล้ว จึงไม่ควรที่จะกล่าวว่พระองค์เป็นผู้ตายเกิดหรือตายสูญ หรือว่กล่าวอย่างอื่นอันต้องหมายถึงชั้น ๕ หรือนามรูปนั้น

ฉะนั้น พระตถาคตพุทธเจ้าจึงทรงเป็นผู้พ้นสมมติบัญญัติทั้งหมด เพราะสมมติบัญญัติทั้งสิ้นนั้นย่อมตั้งอยู่ในชั้น ๕ หรือนามรูป เมื่อพ้นจากชั้นห้าหรือนามรูป ก็เป็นอันพ้นจากสมมติบัญญัติทั้งหมด ไม่ควรจะกล่าวว่เป็นอย่างอื่นเกี่ยวกับชั้น ๕ หรือนามรูปนั้น ภาวะดังกล่าวนี้ก็มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกับนิพพานตามที่มีพระพุทธภาชิตตรัสเอาไว้และแม้ว่ภาวะดังกล่าวนี้จะยังเข้าใจได้ยาก จะกล่าวตามที่ท่านแสดงไว้ว่อย่างว่เข้าใจได้ง่าย ๆ ดังเช่นที่ได้เคยยกมากล่าวแล้วว่ ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ หรือธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ชื่อว่านิพพาน ดังนี้ก็ได้ และก็หมายถึงภาวะดังกล่าวนั้น พระพุทธเจ้าเป็นผู้สิ้น ราคะ โทสะ โมหะ ประกอบด้วยธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ฉะนั้น เมื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะคือที่พึ่ง หากยังระลึกถึงในฐานะใดฐานะหนึ่งซึ่งยังมีราคะโทสะโมหะอยู่ ยังมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอยู่ อันเรียกว่ายังเป็นโลกอยู่ ดังนี้ก็ยังไม่ถึง ต่อเมื่อระลึกถึงพระองค์ซึ่งเป็น

ผู้สิ้นราคะโทสะโมหะ พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้งสิ้น จึงจะเป็นอันระลึกถึง ฉะนั้น จึงควรทำความเข้าใจว่า ตามที่มีผู้เชียววิญญาณ บางทีก็เชียววิญญาณ พระพุทธเจ้าพระอรหันต์มานั้น ไม่ถูกหลักพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ภาวะเป็นพระพุทธเจ้าเป็นพระอรหันต์ก็พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฉะนั้น จึงไม่มีอะไรที่จะเชียวมาได้ จะพึงเข้าถึงได้ก็ด้วยการปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ก็คือภาวะที่เป็นนิพพานนั่นแหละ จึงจะเป็นอันถึงได้

ปฏิบัติถูก ปฏิบัติตรง

เมื่อเข้าใจให้มีความถูกต้องดังนี้แล้ว การปฏิบัติก็จะเข้าถึงพระพุทธศาสนา ซึ่งเอียงเทลุ่มลาดคือมุ่งไปสู่นิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น เมื่อยังเป็นไปอยู่เพื่อกิเลสและกองทุกข์ ก็หาชื่อว่าได้เป็นพระพุทธศาสนาไม่ ฉะนั้น เมื่อเข้าใจให้ถูกต้องดังนี้แล้ว การที่จะปฏิบัติให้ถูกให้ตรงก็เป็นการไม่ยาก คือ เพียงแต่ตรวจตราพิจารณาจิตใจของตนเองว่า ความปรารถนาต้องการก็ดี เจตนาความจงใจก็ดี เกิดจากอะไร เป็นไปเพื่ออะไร ถ้าเกิดจากตัณหา เป็นไปเพื่อตัณหา เกิดจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นไป เพื่อราคะ โทสะ โมหะแล้ว นั้นไม่ใช่เป็นการปฏิบัติพระพุทธศาสนา แต่ถ้าเพื่อดับตัณหา เพื่อดับราคะ โทสะ โมหะ นั่นแหละเป็นการปฏิบัติพระพุทธศาสนา เพราะฉะนั้น เมื่อมีนิพพานเป็นหลักของใจ ดังนี้แล้ว คือความดับ ดับตัณหา ดับราคะ โทสะ โมหะ เจตนาที่จะตรงต่อพระพุทธศาสนา ความปรารถนาต้องการก็จะตรงต่อพระพุทธศาสนา การปฏิบัติก็จะตรงต่อพระพุทธศาสนา และพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนจะตรัสรู้เป็นพระโพธิสัตว์ ก็ปรากฏว่าได้ทรงมุ่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ มุ่งเป็นพระพุทธเจ้า ก็คือมุ่งนิพพานนั่นเอง มุ่งความดับกิเลสและกองทุกข์ แต่ว่ายังไม่ทรงพบทาง จึงต้องทรงแสวงหาด้วยพระองค์เอง ทรงปฏิบัติไปในทางโน้นบ้าง ทรงปฏิบัติไปในทางนี้บ้าง เมื่อปรากฏว่าผิดพลาดบกพร่องก็แก้ไข ให้ถูกตรงยิ่งขึ้นโดยลำดับ เพราะฉะนั้น ต้องใช้เวลามาก เพราะต้องค้นทางเอาเอง จนทรงพบทางอันเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ไม่ข้องแวะด้วยความประกอบตนให้พัวพันอยู่ด้วย

ความสุขสดชื่นทางกาม อันเป็นสุดโต่งข้างหนึ่ง และการปฏิบัติธรรมานตนาให้ลำบาก ที่ไร้ประโยชน์ อันเป็นสุดโต่งอีกข้างหนึ่ง ดังนั้นแล้วจึงได้ทรงบรรลุนิพพาน คือตรัส เพราะธรรมเป็นพระพุทธรเจ้า

เพราะฉะนั้น นิพพานก็ดี พุทธภาวะก็ดี ธรรมที่เป็นบรมธรรมก็ดีจึงเป็นอันเดียวกัน และมีขณิกปฏิบัติทานนั้นก็ได้ทรงแสดงสั่งสอน ไว้ในปฐมเทศนาคือมรรคมีองค์ ๘ และที่ย่นลง ก็คือศีล สมาธิ ปัญญา เราทั้งหลายในบัดนี้จึงไม่ต้องไปค้นหาให้เป็นการลำบาก ปฏิบัติตามทางที่พระพุทธรเจ้าได้ทรงบัญญัติแสดงไว้แล้วเท่านั้นก็จะเป็นการปฏิบัติถูก เป็นการปฏิบัติตรงได้ แม้ว่าจะเป็นปุถุชน ที่แปลว่าคนที่ยังมีกิเลสหนาแน่นอยู่ แต่เมื่อได้เข้าทางถูก ได้ปฏิบัติถูกตรง เพราะมีความเข้าใจถูก เข้าใจตรงแล้ว การปฏิบัตินั้นก็จะเป็นการปฏิบัติ ที่ใกล้เข้าไปทุกทีไม่ใช่เป็นการปฏิบัติที่ห่างออกไป นึกดูถึงว่า การเดินทางไปสู่จุดใดจุดหนึ่ง ที่แรกนั้นก็อยู่ห่างไกลจากจุดที่จะเดินไปนั้น โดยมาก บางทีก็ต่างประเทศหรือว่าตรงกันข้ามที่เรียกว่าอยู่คนละซีกโลก แต่เมื่อได้หันหน้าไปถูกทางแล้วว่าจะไปทางไหนก็เริ่มเดินทาง ก็เป็นอันว่าได้ทำตัวให้ใกล้เข้าไปโดยลำดับ เมื่อเป็นดังนี้จะถึงได้ในที่สุด

ดับวิตกจริต

แม้ว่าจะยังไม่ถึงนิพพาน พิจารณาดูว่าการปฏิบัติให้ถูกต้องจุดดังกล่าวมานั้นก็ให้ความสุขความเย็นเพียงใด คือว่าปฏิบัติดับ ตัณหา ปฏิบัติดับราคะ โทสะ โมหะ ตัณหาหรือว่าราคะ โทสะ โมหะ นั้นเป็นไฟที่เผาใจให้เดือดร้อน เพราะฉะนั้น เมื่อปฏิบัติดับจึงเป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสุข ความสุขที่ทุกคนได้รับในปัจจุบันนี้เอง แม้ว่ากิเลสจะยังไม่หมด แต่ว่ากิเลสที่เกิดขึ้นกลุ่มมัจฉิตใจ ดันรนปรารถนาอย่างแรง ราคะอย่างแรง โทสะอย่างแรง โมหะอย่างแรง เผาใจให้เป็นทุกข์หนัก กินไม่ได้นอนไม่หลับ และกิเลสเหล่านี้เองเป็นเครื่องทำใจให้ตรอง ให้คิดอันเรียกว่า วิตก ความตรึก วิจารณ์ ความตรอง เป็นวิตกจริตอย่างหนึ่ง ซึ่งปรุใจให้คิด คือให้ตรึก ให้ตรองไปจนเกินพอดี เรื่องชนิดหนึ่งก็ถือไปเป็นเรื่องมาก ดังที่เรียกว่า เรื่องชนิดหนึ่งก็คิดไปศอกหนึ่ง วาหนึ่ง หรือยิ่งกว่านั้น เรื่องที่ควรจะคิดเพียง ๑๐ นาที ก็ควรจะเลิกคิดได้ ก็คิดไปเป็นชั่วโมง ๆ

ดังนั้นเป็นความปรຽงด้วยอำนาจของตัณหา หรือราคะ โทสะ โมหะ การที่ กล่าวทั้งนี้ มิได้หมายความว่า จะตำหนิความตริกตรงทั้งหมด เพราะว่าความตริกตรงบางอย่าง ก็เป็นทางของปัญญา ทำให้เกิดปัญญา ดังที่เรียกว่า จินตามยปัญญา ความรู้ที่เกิดจาก ความคิดความตริกตรง บางอย่างก็ให้ได้สมาธิจนถึงฌาน ดังวิตก วิจารณ์ที่เป็นองค์ของ ปฐมฌาน เพราะฉะนั้น วิตก วิจารณ์ ดังนี้คือเป็นไปเพื่อสมาธิ หรือเป็นไปเพื่อปัญญา หรือจะกล่าวรวมว่่าที่เป็นกุศลวิตกทั้งสิ้น ย่อมนับว่่าเป็นส่วนดี แต่ว่่าแม้เป็นกุศลวิตก ตริกไปในทางดี แต่ถ้่าตริกเกินไป ปรຽงเกินไป ก็เป็นเครื่องทำลายสมาธิทำลายปัญญาได้ เหมือนกัน

เพราะฉะนั้น เมื่อกล่าวโดยส่วนรวมแล้ว ก็เลสคือตัณหา หรือ ราคะ โทสะ โมหะ ย่อมเป็นเครื่องทำจิตใจให้ปรຽงให้คิดไปในทางก่อความร้อนน้อยหรือมาก เหมือน อย่งไฟถ้่าเป็นกองเล็กก็ร้อนน้อย กองโตก็ร้อนมาก เพราะฉะนั้น การปฏิบัติเพื่อดับ เสียได้จึงทำให้มีความสุข ทำให้มีความสบาย และความดับเสียได้นี้ก็มิใช่หมายความว่า จะเป็นการทำให้อยู่เรื่อย ๆ เฉย ๆ ไม่เอาเรื่องเอาราวอะไร ไม่ใส่ใจถึงอะไร ไม่ได้หมาย ถึงอย่งนั้น เมื่อมีเรื่องทีควรคิดอันเป็นตวัจินตาซึ่งเป็นทางของปัญญา หรือทีเป็นทาง ให้เกิดสมาธิก็คิด ก็ปรຽงให้เหมาะแก่เรื่อง เหมาะแก่กาลเวลา ในเวลาทีควรจะพักก็พัก เรื่องเล็กก็ปรຽงให้เล็ก เรื่องโตก็ปรຽงให้ได้ตามควรแก่ขนาดของเรื่อง เพื่อทีจะให้บังเกิด ผลอันถูกต้อง ดังนี้ย่อมเป็นสิ่งที่ควรกระทำ เพราะเหตุว่่ามิใช่เป็นการกระทำไปด้วย อำนาจของตัณหา หรือราคะ โทสะ โมหะ ดังกล่วว่่า นั้น แปลว่่าทำไปด้วยอำนาจ ของปัญญาทีถูกต้อง มิใช่เป็นตวัโมหะ แต่การปรຽงทีให้เกิดโทษนั้นหมายถึงการปรຽงที เกิดจากโมหะ หรือราคะ โทสะ ตัณหา ทีกล่วมานั้นเท่านั้น ฉะนั้น การปฏิบัติให้ ถูกต้องแม้เพียงเท่านี้ก็ให้ความสุขในปัจจุบัน และก็ชื่อว่่าเป็นการปฏิบัติตรงทีถูกต้อง ต่อทางนิพพานตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

เพราะฉะนั้น เป็นอันว่่า นิพพาน นั้นทิงไม่ได้ ถ้่าทิงนิพพานเสียเมื่อใด ก็ยึด พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะไม่ได้ ปฏิบัติให้ถูกให้ตรงต่อพระพุทธ ศาสนาไม่ได้ เมื่อมีนิพพานเป็นที่มุ่งหมาย เข้าใจในนิพพานโดยถูกต้อง ทำให้เข้าใจใน พระพุทธศาสนา จะเข้าถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ก็ถึงได้ แม้จะปฏิบัติใน เบื้องต้น เบื้องต่ำ ทิงทีมีกิเลสอยู่นี้ ก็ปฏิบัติในทางดับกิเลส ทำจิตใจของตนให้เป็นสุขได้

ให้พบกับสุจริตธรรมให้พบกับความบริสุทธิ์ได้ นิพพานจึงเป็นเรื่องสำคัญซึ่งจะต้องมีประจำอยู่ทุกเมื่อในพระธรรม คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าในพระพุทธานุศาสน์อันจะขาดเสียมิได้

สุอุปาทิเสสนิพพานและอนุอุปาทิเสสนิพพาน

นิพพานนั้น ตามหลักแบ่งชั้นธรรมดังที่กล่าวแล้วเมื่อคราวก่อน คือมรรค ผล นิพพาน นิพพานในระดับดังที่กล่าวนี้ ท่านแสดงว่ามีอยู่สองอย่างคือ สุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่มีอุปาทิยังเหลือ กับอนุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลือ มีอธิบายที่แตกต่างกันอยู่สองอย่าง คืออย่างหนึ่งคำว่าอุปาทิ หมายถึงชั้น ๕ ฉะนั้น สุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิคือชั้น ๕ ยังเหลืออยู่ จึงมีอธิบายว่า หมายถึงพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ซึ่งบรรลุถึงนิพพานอันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสทั้งสิ้นแล้ว เป็นพระอรหันต์แล้ว เป็นพระชินาสพแล้ว แต่ยังมีชั้น ๕ เหลืออยู่ คือยังดำรงชีวิตอยู่ ดังเช่นพระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสรู้แล้ว ก็ยังทรงพระชนมชีพอยู่ ยังเสด็จประกาศพระศาสนาต่อไปอีกถึง ๔๕ ปี เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้พระธรรมเป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่าได้ทรงบรรลุอุปาทิเสสนิพพาน และแม้พระอรหันต์ทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน เมื่อท่านได้บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นกิเลส คือนิพพานแล้วยังดำรงชีวิตอยู่ ยังมีชั้น ๕ เหลืออยู่ ก็ชื่อว่าได้บรรลุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิคือชั้น ๕ ยังเหลือ อนุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิคือชั้น ๕ เหลืออยู่ จึงหมายถึงพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระอรหันตชินาสพสาวกทั้งหลายซึ่งดับชั้นแล้ว ก็ชื่อว่าบรรลุอนุอุปาทิเสสนิพพาน

ได้มีอธิบายในพระสูตรบางแห่งที่แสดงว่า พระสารีบุตรเถระ แสดงไว้ว่านิพพานของท่านที่คนอื่นยังมองเห็นได้ด้วยตา เรียกว่า สุอุปาทิเสส เมื่อมองไม่เห็นได้ด้วยตา เรียกว่า อนุอุปาทิเสส ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง อุปาทิ หมายถึง อุปาทาน หมายถึงกิเลส ฉะนั้น สุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิ คือยังมีกิเลสยังเหลือ จึงหมายถึงท่านที่ละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนแล้ว แต่ยังมีกิเลสยังเหลือ คือยังละได้ไม่หมด จึงหมายถึงท่านที่บรรลุโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผลแล้ว ก็ชื่อว่าบรรลุนิพพานชั้นหนึ่ง ท่านที่บรรลุ

สกทาคามีมรรค สกทาคามีผลแล้ว ก็ชื่อว่าได้บรรลุนิพพานอีกชั้นหนึ่ง ท่านที่บรรลุอนาคามีมรรค อนาคามีผลแล้ว ก็ชื่อว่าได้บรรลุนิพพานอีกชั้นหนึ่งคือละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วน แต่ยังไม่หมด ยังมีกิเลสบางส่วนเหลืออยู่ ดังนี้เรียกว่า *สุอุปาทิเสสนิพพาน* ส่วนนิพพานของท่านที่ละกิเลสได้เด็ดขาดไม่มีเหลือ เรียกว่า *อนุอุปาทิเสสนิพพาน* นิพพานที่ไม่มีอุปาทิคืออุปาทานหมายถึง กิเลสทั้งหมดเหลืออยู่ คือละได้หมด ตามอธิบายหลังนี้แล้วแม้ว่าจะยังมองเห็นได้ด้วยตา คือยังมีชั้น ๕ เหลืออยู่ ยังดำรงชีวิตอยู่ ก็เรียกว่า บรรลุนุอุปาทิเสสนิพพานได้ในเมื่อละกิเลสได้เด็ดขาดทั้งหมด ตามอธิบายนี้ก็สักแต่ว่าเป็นอธิบายที่แตกต่างกันไปเท่านั้น แต่ก็ไม่ทำให้ความสำคัญของนิพพานลดลง หรือแตกต่างกันออกไปแต่ประการใด เป็นแต่เพียงว่าแม้ละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วน ก็เป็นอันชื่อว่าบรรลุนิพพานได้ แต่อธิบายนิพพานให้หย่อนลงมา ยังมีอธิบายอย่างอื่นอีกซึ่งจะยังไม่กล่าว

ปฏิบัติโพชฌงค์เจ็ด

การแสดงธรรมชักชวนให้เราทั้งหลายระลึกถึงนิพพานแม้มดังกล่าว สติที่ระลึกไปพร้อมกับการแสดงหรือว่าการฟัง ก็นับว่าเป็นสติสัมโพชฌงค์ ความเลือกเฟ้นธรรม คือความเข้าใจธรรมที่แสดง แม่วานิพพานมีความหมายอย่างไร ประกอบอยู่ในพระพุทธศาสนาอย่างไร ราคะ โทสะ โมหะ หรือค้นหาเป็นไปเพื่อความร้อนเพื่อความทุกข์อย่างไร การดับเสียเป็นไปเพื่อความสงบสุขอย่างไร เลือกเฟ้นธรรมลงไปอย่างนี้ตามสัจจะคือความจริง ก็นับว่าเป็นธรรมวิจัย สัมโพชฌงค์ ความเพียรคือความที่มีจิตใจไม่เบื่อหน่ายเกียจคร้าน แต่มีพลังอุตสาหะ น้อมไปเพื่อที่ปฏิบัติดับค้นหา ราคะ โทสะ โมหะ อันเป็นทางนิพพาน ก็นับว่าเป็นวิริยสัมโพชฌงค์ ความอิมใจ อิมกาย ซึ่งมีลักษณะเป็นความเย็น เป็นความสบาย ไม่ร้อน เพราะว่ามีฉันทะ อหิงสา คยอภัยออกจากค้นหา ราคะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นเครื่องร้อน แต่่วน้อมไปสู่ความดับอันเป็นความเย็น นับว่าได้เข้าไปสู่เขตของความเย็น อันทำให้กายเย็น ใจเย็นและเมื่อมีฉันทะ วิริยะ แรงขื่น ย่อมมีความอดุติ่มในธรรมมากขึ้น สนุกในธรรมมากขึ้นไม่เบื่อหน่าย เห็นงามในธรรมมากขึ้น สบายใจในธรรมมากขึ้น และโดยเฉพาะจิตใจที่มีค้นหาเป็นจิตใจที่บกพร่อง ไม่อิมไม่

เต็มไม่พอ แต่ว่าจิตใจที่สงบค้นหาเป็นจิตใจที่อ้อมที่เต็มทีพอดีนี้ ก็นับว่าเป็นปิติสัมโพชฌงค์ เมื่อเป็นดังนี้ก็บังเกิดความสงบกายสงบใจ มีความสุขที่เกิดจากความสงบ ดังคำที่ว่า สุขที่ยิ่งไปกว่าหรือที่อื่นนอกจากความสงบไม่มี ดังนี้ ก็เป็นปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ จิตใจก็ตั้งมั่นแน่วแน่ตรงต่อทางนิพพานมากขึ้น ความที่มีจิตใจตั้งมั่นแน่วแน่ดังนี้ก็นับว่าเป็นสมาธิสัมโพชฌงค์ และเมื่อเป็นดังนี้ก็มีความเข้าไปเพ่งเฉยอยู่อันเรียกว่า วางเฉย วางก็คือว่าไม่ยึดถือ เฉยก็คือว่าไม่วุ่นวาย แต่ปล่อยและสงบ คำว่า ปล่อยนั้นก็หมายถึงปล่อยให้สงบตั้งมั่นอยู่ในทางที่ถูกต้องนั้น คือเมื่อใจตั้งอยู่ในทางที่ถูกต้องแล้ว ก็ปล่อยให้ตั้งอยู่ในทางที่ถูกต้องนั้น แม้อาจจะมีความสงสัยขึ้นว่าจะมากไปเสียแล้ว หรือจะด่วนทั้งโลกไปเสียแล้ว ดังนี้ ก็อาจจะตกใจขึ้นมา ทำให้เลิกปฏิบัติก็จะทำให้ยึดถือขึ้นมาอีก ทำให้วุ่นวายขึ้นมาอีก ถ้าจะมีความคิดขึ้นอย่างนี้ ก็ต้องคิดไปอีกทางหนึ่งว่าความคิดเช่นนี้ไม่ถูก ไม่ต้องกลัวว่าจะทั้งโลก ไม่ต้องกลัวว่าจะสำเร็จเพราะว่าไม่ใช่เป็นของง่าย ตามที่เปรียบแล้วว่า กิเลสหนักองเป็นภูเขาเลากาใหญ่โต ปฏิบัติครั้งหนึ่งก็คล้าย ๆ กับว่าเอาผ้าไปปิดภูเขาครั้งหนึ่ง ไม่ทำให้สีกร่อนไปเท่าไรไม่ต้องกลัวควรจะกลัวว่าไม่สำเร็จนั้นแหละมากกว่า ไม่ต้องกลัวว่าจะสำเร็จเร็ว ดังนี้ ปล่อยให้จิตตั้งมั่นอยู่ในความสงบมากขึ้น ไม่ไปขัดขวางและไม่เข้าไปวุ่นวาย เมื่อเดินทางถูกต้องแล้ว ก็ปล่อยให้เดินไปในทางที่ถูกต้องนั้น ดังนี้คืออุเบกขามีลักษณะเป็นตัวควบคุมให้ดำรงอยู่ในความสงบตั้งมั่นยิ่งขึ้น ก็นับว่าเป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ฉะนั้น แม้การฟังธรรมก็ได้ชื่อว่า ได้ปฏิบัติตามโพชฌงค์ทั้งเจ็ดประการด้วยประการฉะนี้

อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ นิพพาน

ได้แสดงนิพพานโดยอาศัยพระพุทธานุสสติ และอธิบายมาแล้วหลายครั้งแต่ก็ยังไม่จบเพราะได้มีพระพุทธานุสสติแสดงไว้โดยปริยาย คือแนวทางต่าง ๆ อีกหลายประการ แต่ว่าก็รวมเข้าสูงสุดในอันเดียวกัน และในการแสดงนี้ก็ได้กล่าวแล้วว่าได้อาศัยพระพุทธานุสสติและอธิบายในที่นั้น ๆ ซึ่งอาจจะแสดงได้ เหมือนอย่างอาจที่จะระลึกถึงนิพพานได้ และก็เป็นการจำเป็นที่จะต้องระลึกถึง และเช่นเดียวกันกับที่สมควรจะ

แสดงเพื่อเกิดความสนใจและให้เห็นว่านิพพานนั้น เป็นธรรมที่พึงบรรลุถึงได้ เป็นอายตนะคือเป็นที่ต่อได้เหมือนอย่างตากับรูปต่อกันได้ หูกับเสียงต่อกันได้ นิพพานกับผู้บรรลุคือจิตก็ต่อกันได้ บรรลุถึงได้ในเมื่อปฏิบัติเข้าถึงขั้น จึงได้เรียกว่าเป็น อายตนะคือเป็นที่ต่อได้คือบรรลุได้ และแม้ยังไม่บรรลุคือยังไม่ได้ ยังไม่ถึง เมื่อระลึกถึงก็จะทำให้เกิดฉันทะ วิริยะ ในอันที่จะปฏิบัติ เพื่อบรรลุถึงต่อไป

ได้กล่าวแล้วว่า ทุก ๆ ท่านที่บรรลุนิพพานแล้วก่อนจะบรรลุ ท่านก็ระลึกถึงทั้งนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ ก็ได้ทรงระลึกถึงพระสัมมาสัมโพธิญาณคือความตรัสรู้เองโดยชอบ ทรงปรารถนาพุทธภูมิก็คือปรารถนานิพพานนั่นเองจึงได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีเพื่อบรรลุนิพพาน พระอรหันตสาวกทั้งหลายก่อนที่จะบรรลุ อรหัตตมรรค อรหัตตผล เป็นพระอรหันต์ก็ระลึกถึงนิพพาน อธิษฐานคือตั้งจิตปรารถนาต้องการนิพพานและปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน และถ้าหากไม่ระลึกถึงก็จะไม่เกิดฉันทะ วิริยะอุตสาหะในอันที่จะปฏิบัติ มีการปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงได้ และการที่ระลึกถึงได้ก็เพราะได้ฟังธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงแก่ผู้ที่ยังไม่บรรลุยังไม่ได้ถึงนั่นเอง ถ้าหากว่าเป็นผู้ได้เป็นผู้ถึงแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องแสดงสั่งสอน เพราะฉะนั้น ธรรมที่เป็นโลกุตตรธรรมทั้งสิ้น ก็ทรงสั่งสอนแก่ผู้ที่ยังไม่ได้บรรลุยังไม่ได้ถึงเป็นประการสำคัญ การแสดงบอกกล่าวกันต่อมาก็เป็นการแสดงพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เมื่อได้เข้าใจถึงคลองธรรมหรือกระแสธรรมที่ดำเนินไปตามสมควร แล้วก็ย่อมจะเข้าใจถึงพระนิพพานได้ ระลึกถึงพระนิพพานให้ตรงได้ และความเข้าใจถึงคลองธรรมถึงกระแสธรรมนั้น กล่าวโดยย่อก็เป็นของไม่ยาก เพราะอยู่ตรงกันข้ามกับกระแสโลกหรือกระแสกิเลสนี้เอง กล่าวคือจิตที่มีกิเลสที่มีทุกข์ทุกคนก็ย่อมรู้ เพราะกิเลสกับทุกข์ ประกอบกันอยู่กับจิตใจของทุก ๆ คน นิพพานนั้นเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น ซึ่งเป็นความบริสุทธิ์อย่างยิ่งอันตรงกันข้ามกับจิตที่ยังมีกิเลสและกองทุกข์ ซึ่งเป็นจิตที่เศร้าหมอง จิตที่พันกิเลสและกองทุกข์เป็นจิตที่บริสุทธิ์ผ่องใส ก็จิตอันนี้เอง เพราะฉะนั้น เมื่อเข้าใจถึงว่านิพพานก็คือสิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้นดังนี้แล้ว ก็เข้าใจไม่ยาก คือภาวะอันนั้นเอง ภูมิอันนั้นเอง ฉะนั้น ธรรม คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จึงเป็นธรรมที่รู้ได้เห็นได้ถ้าทำใจให้รู้ให้เห็นแล้ว ก็ไม่เป็นการยากเกินวิสัย

สังฆตธรรมหรือสังฆาร

ธรรมที่ทรงสั่งสอนถึงนิพพานนั้นโดยปริยายคือทางอย่างหนึ่ง รวมอยู่ในข้อที่เรียกว่าสังฆตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุ้งแต่ง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังฆาร คือสภาพที่ไม่ปรุ้งไม่แต่ง ซึ่งปราศจากการปรุ้งแต่งทั้งสิ้น ได้มีแสดงธรรมไว้สองอย่างคือสังฆตธรรมกับอสังฆตธรรม หรือสังฆารและวิสังฆาร สังฆตธรรมนั้นคือธรรมที่ถูกปรุ้งแต่ง สังฆารก็คือสภาพที่ปรุ้งแต่งโดยเรียกว่า สังฆตธรรมหรือสังฆารก็มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน สังฆตธรรมคือธรรมที่ถูกปรุ้งแต่งนั้นโดยปริยายหนึ่งแสดงไว้ว่า ปุญญาภิสังฆาร ปรุ้งแต่งบุญนี้เป็นสังฆตธรรมอย่างหนึ่ง อปุญญาภิสังฆาร ปรุ้งแต่งสิ่งที่ไม่ใช่บุญหรือบาป เป็นสังฆตธรรมอย่างหนึ่ง อเนญชาภิสังฆาร ปรุ้งแต่งสิ่งที่ไม่หวั่นไหว หมายถึงปรุ้งแต่งสมาธิจนถึงบรรลุดมคือ สมาธิที่แน่วแน่มั่นคงก็เป็นสังฆตธรรมอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าสังฆตธรรมนั้นเพราะว่าต้องปรุ้งแต่งคือต้องทำ จะเป็นบุญขึ้นมาก็ต้องทำ จะเป็นบาปขึ้นมาก็ต้องทำ ถ้าไม่ทำก็เป็นบุญเป็นบาปเป็นสมาธิขึ้นมาไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สังฆตธรรม ธรรมที่ถูกปรุ้งแต่ง

ธรรมที่ถูกปรุ้งแต่งนี้ตรัสแสดงไว้ว่า มรรคมืองค์แปดเป็นยอด มรรคมืองค์แปดนั้นก็ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สองนี้จัดเป็นปัญญา สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สามนี้จัดเป็นศีล สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ สามนี้จัดเป็นสมาธิ มรรคมืองค์แปดนี้ตรัสแสดงว่าเป็นยอดสังฆตธรรม คือธรรมที่ถูกปรุ้งแต่งทั้งสิ้น ทำไมมรรคมืองค์แปด จึงเรียกว่า สังฆตธรรม เพราะต้องปรุ้งแต่งคือต้องทำต้องปฏิบัติ จึงจะเป็นสัมมาทิฐิเป็นต้นขึ้นมาได้ หรือย่อลงมา จึงจะเป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้นมาได้ ถ้าหากว่าไม่ปรุ้งแต่งคือไม่ทำไม่ปฏิบัติ ก็เป็นศีลเป็นสมาธิเป็นปัญญาขึ้นมาไม่ได้ เป็นมรรคมืองค์แปดขึ้นมาไม่ได้ ทำให้ไม่จึงเป็นยอดของสังฆตธรรมทั้งหลาย เพราะว่ามีมรรคมืองค์แปดหรือย่อลงมา เป็นศีล สมาธิ ปัญญา นี้เป็นทางปฏิบัติให้บรรลุถึงความดับทุกข์ได้ คือดับตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากได้ และเมื่อดับทุกข์ดับตัณหาได้แล้ว ก็เป็นอันว่าเสร็จกิจ คือว่า เลิกทำ เลิกปฏิบัติต่อไปได้ ส่วนสังฆตธรรมประการอื่นนั้น ไม่ให้บรรลุถึงความ

สิ้นทุกข์ ความสิ้นกิเลสได้เหมือนอย่างนี้ และไม่สามารถจะเสร็จกิจได้ จะต้องปรุงแต่ง จะต้องทำ จะต้องปฏิบัติต่อไปไม่สิ้นสุด ไม่จบสิ้นและก็ก่อให้เกิดสุขบ้าง ก่อให้เกิดทุกข์บ้าง แม้จะให้เกิดสุขเกิดทุกข์ ก็เป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน เป็นสุขเป็นทุกข์ที่แปรปรวน เปลี่ยนแปลงไป เป็นสุขในบางครั้ง สุขนั้นก็หายไป เป็นทุกข์ในบางครั้ง ทุกข์นั้นก็หายไป สลับกันไป ทั้งต้องปรุงแต่ง ต้องปฏิบัติกันอยู่รำไปไม่สิ้นสุด จึงไม่บรรลุถึงความ เป็นยอดเยี่ยมได้ แต่ว่ามรรคมงคลแปดนั้นบรรลุถึงความ เป็นยอดเยี่ยมดังกล่าวแล้ว จึงได้ จัดว่าเป็นยอดของสังฆธรรมทั้งสิ้น

สังขตลักษณะ

สังฆธรรมดังที่กล่าวมานี้ย่อมลงอีกอย่างหนึ่งก็คือ เป็นเหตุ เป็นผล สิ่งที่เราเรียกว่า เหตุว่าผลทั้งสิ้นนั้นย่อมเป็นสังฆธรรมทั้งนั้น เพราะต้องปรุงแต่ง ต้องทำเหตุนั้น ต้องปรุงแต่งทำโดยตรง ผลนั้นเป็นผลของเหตุ แต่ก็นับว่าเป็นสังฆธรรมด้วย เพราะเนื่องกับเหตุที่ปรุงแต่งหรือธรรมนั้น เพราะฉะนั้น สังฆธรรมทั้งหมดจึงเป็นเหตุ และผลซึ่งต้องเกิดต้องดับ เพราะเมื่อเป็นสังฆธรรมหรือเป็นสังฆารต้องตกอยู่ในสามัญ ลักษณะคือลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป ของสิ่งที่ถูกปรุงแต่งทั้งปวงอันได้แก่ *อุปปาโท ปญญาติ* ความเกิดขึ้นปรากฏ *วโย ปญญาติ* ความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ *จิตตสุส อณฺเฏตตํ ปญญาติ* เมื่อยังตั้งอยู่ความปรวนแปรเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นปรากฏ เพราะฉะนั้น บรรดาสังฆารทั้งสิ้นตลอดจนถึงมรรคมงคลแปด จึงเป็นสิ่งที่ต้องตกใน สังขตลักษณะดังกล่าวหรือย่นลงก็คือต้องเกิดดับ

ในข้อนี้จะพึงเห็นได้ดังตัวอย่างที่ท่านพระอานนท์ ได้แสดงอิทธิบาทสี่ขึ้นมา อิทธิบาทสี่นั้นก็ได้แก่ธรรมที่ให้บรรลุถึงความ สำเร็จ ๔ ประการ

๑. ฉันทะ ความพอใจใคร่ที่จะทำ
๒. วิริยะ ความเพียร
๓. จิตตะ ความใส่ใจหรือความเอาใจใส่
๔. วิมังสา ความใคร่ครวญพิจารณา

ท่านพระอานนท์แสดงว่า อิทธิบาทสี่นี้เป็นธรรมที่ให้บรรลุถึงความสำเร็จ เมื่อบรรลุถึงความสำเร็จแล้วก็ดับ ท่านยกตัวอย่างว่า เหมือนอย่างว่าผู้ที่มาสู่อารามนี้ ก่อนที่จะมาก็ดึงมีฉันทะที่จะมา มีวิริยะที่จะมา มีวิมังสาที่จะมา และกั้อาศัยอิทธิบาท สี่นี้มา ครั้นมาถึงอารามแล้ว ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา นั้นก็ดับคือเสร็จกิจไป เป็นอันว่าดับไปเลิกไปดังนี้ ฉะนั้น บรรดาสังฆตธรรมทั้งสี่จึงมีเกิด มีดับด้วยประการ ฉะนี้ และเมื่อเรียกว่าเหตุผล เหตุผลทั้งปวงก็เป็นสังฆตธรรม คือเป็นสิ่งที่เกิดที่ดับ

อสังฆตธรรมหรือวิสังขาร

ส่วนอสังฆตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งนั้นก็หมายถึงที่พ้นจากสังฆตธรรมดังกล่าว หรือที่พ้นจากมรรคมีองค์แปดดังกล่าว อันเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติ ไม่ต้องปรุงแต่ง ไม่ต้องทำ ไม่ต้องปฏิบัติ ธรรมที่เป็นอสังฆตธรรมนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ซึ่งเรียกว่า นิพพาน ในที่นี้ แต่ว่านักวิจารณ์ธรรมได้วิจารณ์ว่า จะไม่หมายถึงนิพพานอย่างเดียว ก็เพราะว่าท่าน ใช้คำพหูพจน์นะ คือใช้ว่าอสังฆตธรรมทั้งหลาย ซึ่งหมายความว่ามามากกว่าหนึ่ง เพราะฉะนั้น ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งดังกล่าวนี้จึงมีมาก และธรรมเหล่านี้จะพึงเห็นได้ดังตัวอย่างที่เคย แสดงในครั้งก่อน ๆ แล้ว โดยเทียบกับภูมิประเทศเช่นว่า การมาสู่อารามนี้ การมานั้นเป็นสังฆตธรรม คือผู้มานั้นต้องทำต้องปรุงต้องแต่ง ต้องอาศัย ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ส่วนตัวอารามซึ่งเป็นที่มาถึงนั้นผู้มาไม่ได้ปรุงแต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่เป็นที่มาถึงเป็นที่บรรลุ ฉะนั้น การมาก็เทียบกับสังฆตธรรม อารามที่เป็นที่ถึงเป็นที่บรรลุ ก็เทียบกับอสังฆตธรรม เพราะผู้มาไม่ได้ปรุงแต่งขึ้นมา แต่ว่าเป็นที่บรรลุเป็นที่มาถึง ตามตัวอย่างนี้ก็อาจจะเข้าใจได้อย่างคร่าว ๆ ว่าอสังฆตธรรมนั้นเป็นสิ่งที่มิจริง ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่เหนือสังฆตธรรมมาอีกชั้นหนึ่ง หรือจะกล่าวว่า เป็นที่บรรลุเป็นที่ถึงของสังฆตธรรม ก็ได้ และเมื่อเป็นดังนี้ ท่านจึงแสดงว่าอสังฆตธรรมนั้น เป็นสิ่งที่อยู่เหนือเหตุผล เป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลโดยอธิบายดังกล่าว คือส่วนที่เป็นเหตุผลนั้น เป็นสิ่งที่ต้อง ปรุงแต่งคือต้องทำเหมือนอย่างเหตุ คือการมา คือต้องปรุงแต่งการมาสู่อาราม ผลคือ การถึง เหตุและผล คือการมาและการถึง ส่วนตัวอารามเองเป็นที่ถึงที่บรรลุอยู่นั้นอยู่เหนือเหตุผลดังกล่าว เพราะฉะนั้น ท่านผู้วิจารณ์ธรรมจึงได้กล่าวว่า ธรรมนั้นเป็น

ธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลขั้นหนึ่ง และเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุ เหนือผลอีกขั้นหนึ่ง ก็โดยอธิบายดังกล่าว และเมื่อทราบแล้วก็อาจจะพอเข้าใจเนื้อความที่กล่าวนี้ได้

สุภาทิเสสและอนุภาทิเสสโดยปริยาย

นิพพานอันเป็นธรรมที่บรรลู่ที่ถึงนั้น ก็ได้กล่าวแสดงอธิบายแล้วถึงสุภาทิเสส นิพพาน และอนุภาทิเสสนิพพาน ในที่นี้จะได้นำพระสูตรหนึ่งที่แสดงไว้ในพระไตรปิฎก มาเล่ามีใจความว่า ได้มีเทวดาสององค์มาเฝ้าพระพุทธเจ้าในเวลากลางคืน เทวดาองค์หนึ่ง ได้กราบทูลว่า ภิกษุณีเหล่านั้นวิมุตติแล้ว เทวดาอีกองค์หนึ่งได้กราบทูลว่า ภิกษุณีเหล่านั้นวิมุตติดี เป็นอนุภาทิเสสคือไม่มีอุปาทิเหลืออยู่แล้ว พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงพอพระทัย วันรุ่งขึ้นก็ได้ตรัสเล่าเรื่องนี้แก่พระภิกษุทั้งหลาย

พระมหาโมคคัลลานะได้ฟังตรัสเล่านั้นก็มีความนึกขึ้นว่า อัญญาณคือความรู้ ในเรื่องนี้ได้มีแก่เทวดาทั้งหลายทั้งหมด หรือว่ามีแก่เทวดาเฉพาะบางพวก ได้มีภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่าติสสะ เพิ่งถึงมรณภาพ และได้บังเกิดในพรหมโลก ปรากฏชื่อว่าติสสพรหม ซึ่งมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก พระมหาโมคคัลลานะได้ขึ้นไปสู่พรหมโลก สู่นักของติสสพรหมนั้น และได้กล่าวถามปัญหาแก่ติสสพรหมนั้นว่า เทวดาซึ่งไปเกิดเป็นพรหมทั้งหมดได้มีัญญาณคือความรู้ในสุภาทิเสส นั้นว่า สุภาทิเสส ในอนุภาทิเสสว่าอนุภาทิเสส ทั้งหมด หรือว่าพรหมพวกไหนรู้ได้ดังนี้

ติสสพรหมจึงได้กล่าวเฉลยว่า เทวดาที่เกิดในพรหมทั้งหมด หาได้มีัญญาณคือความรู้ดังนั้นทั้งหมดไม่ เทวดาที่ไปเกิดเป็นพรหมจำพวกใด ซึ่งมีสันโดษคือความพอใจ อยู่ในอายุ วรรณ สุข ยศ อธิปไตย ซึ่งเป็นของพรหม ไม่รู้ธรรมเป็นเครื่องเล่นออก ยิ่งขึ้นไป สุภาทิเสสว่าอุปาทิเสส ในอนุภาทิเสสว่าอนุภาทิเสส แต่ว่าเทวดาที่ไปเกิดเป็นพรหมเหล่าใดไม่สันโดษ คือไม่ยินดีพอใจอยู่ในอายุ วรรณ สุข ยศ อธิปไตย ที่เป็นของพรหมเท่านั้น แต่ว่าย่อมรู้ธรรมเป็นเครื่องเล่นออกยิ่งขึ้นไปด้วย เทวดาผู้เกิดเป็นพรหมเหล่านั้น ย่อมมีัญญาณคือความหยั่งรู้ในสุภาทิเสสว่าสุภาทิเสส ในอนุภาทิเสสว่า อนุภาทิเสสดังนี้

ต่อจากนั้นแล้วตีสสพรหมได้แสดงต่อไปว่า ภิกษุผู้ที่ได้อุภโตภาควิมุตติคือ ความหลุดพ้นโดยส่วนสอง ได้แก่เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นด้วยใจ หลุดพ้นด้วยปัญญา และภิกษุผู้ที่ได้ปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึงเป็นชีนาสวะ คือเป็นผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว เทวดาผู้เกิดเป็นพรหมดังกล่าวย่อมมีญาณรู้ว่า ภิกษุผู้บรรลุวิมุตติดังกล่าว เมื่อกายยังดำรงอยู่เทวดามนุษย์ย่อมเห็นภิกษุนั้นได้ เมื่อกายแตกทำลาย เทวดามนุษย์ย่อมไม่มองเห็นภิกษุนั้นได้ ดังนี้ เรียกว่ามีญาณรู้ในอนุปาทิสเสส คือนิพพานที่ไม่มีอุปาทิวาอนุปาทิสเสส คือรู้ตามเป็นจริง ส่วนภิกษุผู้ที่บรรลุมรรคผลต่ำลงไปกว่านั้น ดังที่เรียกว่า กายสักขิเป็นต้น เทวดาผู้เกิดเป็นพรหมดังกล่าวย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่าภิกษุผู้บรรลุมรรคผลที่ต่ำกว่านั้น อันเรียกว่า กายสักขิเป็นต้น เมื่อได้สั่งเสพ คืออยู่ในเสนาสนะอันสมควร ได้คบหากัลยาณมิตรที่ดีงาม ได้อบรมบมอินทรีย์ทั้งหลายยิ่งขึ้น ไปก็ย่อมจะกระทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ คืออรหัตตมรรค อรหัตตผลอยู่ได้ดังนี้ มีญาณรู้ในสุอุปาทิสเสส คือนิพพานที่ยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ว่าสุอุปาทิสเสส ตามความเป็นจริง

ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กลับมากราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ได้ตรัสเพิ่มขึ้นมาอีกจำพวกหนึ่ง คือจำพวกที่เรียกว่า อนิมิตตวิหารี คือผู้ที่ปฏิบัติบรรลุเจโตสมาริ ไม่มีนิมิตคือเครื่องกำหนดหมาย เพราะไม่ใส่ใจถึงนิมิตทั้งสิ้น จะทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ เป็นสุอุปาทิสเสสอีกจำพวกหนึ่ง ดังนี้ ตามที่แสดงไว้ในพระสูตรที่เล่ามานี้ก็เป็นการแสดงอธิบายอนุปาทิสเสส และสุอุปาทิสเสสโดยปริยายคือทางอันหนึ่ง ดังนี้

ความระลึกถึงนิพพานแม้โดยปริยาย คือทางที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงไว้หลายอย่างหลายประการ แต่ที่รวมอยู่ที่ธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ ฉะนั้น เมื่อระลึกถึงธรรมที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ ก็เป็นอันว่าได้บรรลุถึงนิพพาน ย่อมจะทำให้จิตใจได้บรรลุถึงความสงบ แม้การฟังธรรมข้อใดข้อหนึ่งจะเป็นบรรยายก็ตาม จะเป็นสวดก็ตาม ธรรมทั้งปวงนั้นย่อมมีวิมุตติเป็นรส เอียงเทลุ่มลาดไปสู่ความสิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ก็ชื่อว่าได้ระลึกถึงนิพพานนั่นเอง

อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ นิพพาน

นิพพาน ตามความหมายที่ใช้ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไป ได้แสดงแล้วว่าเป็นบรมธรรม ยอดธรรม เป็นภูมิที่พึงบรรลุซึ่งนับเป็น อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งหรือวิสังขาร ธรรมที่ปราศจากความปรุงแต่งหรือเครื่องปรุงแต่ง เป็นธรรมที่อยู่เหนือมรรคและผล ดังที่เรียกว่า มรรค ผล นิพพาน อันเป็นโลกุตตรธรรม ธรรมที่อยู่เหนือโลกพ้นโลก พ้นความทุกข์ พ้นกิเลส ตลอดจนถึงพ้นกรรมด้วยประการทั้งปวง และก็ได้อธิบายแล้วว่าไม่ใช่เป็นธรรมที่สุดเอื้อม แต่ว่าจะต้องปฏิบัติไปโดยลำดับ ก็เหมือนอย่างว่าที่สูงซึ่งมีบันไดขึ้นไปเป็นขั้น ๆ เมื่อยังอยู่ที่พื้นดินยังมีได้ก้าวขึ้นบันไดไปแต่ละขั้นก็ย่อมจะรู้สึกได้ว่า สูงอันเป็นที่สุดบันไดนั้นอยู่สุดเอื้อม แต่ว่าเมื่อขึ้นบันไดไปโดยลำดับทีละขั้นจนถึงขั้นที่สุดแล้ว ที่สูงนั้นก็อยู่ในเอื้อมเช่นเดียวกับบันไดขั้นที่หนึ่ง ขั้นที่สอง เมื่อยืนมองอยู่บนพื้นดิน ก็เป็นที่อยู่ในเอื้อม รู้สึกว่าขึ้นไปได้และขึ้นไปไม่ยาก การปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงนิพพานอันเป็นบรมธรรมก็ย่อมเป็นเช่นนั้น ซึ่งเมื่อปฏิบัติไปโดยลำดับแล้วก็จะมาอยู่ในเอื้อมบรรลุถึงได้ และแม้ว่าจะก้าวขึ้นไปตั้งแต่บันไดขั้นต้นก็ย่อมได้รับรสของนิพพานแล้ว เช่นเดียวกับที่มีอุปมาเหมือนอย่างน้ำในมหาสมุทร มีความเค็มเป็นรสทั้งหมด แม้ว่าจะก้าวลงไปสู่มหาสมุทรฝั่งที่สุด ก็ย่อมจะพบน้ำในมหาสมุทรนั้นมีความเค็มเป็นรสเดียวกัน ฉะนั้น จึงได้รับรสของนิพพาน คือความดับกิเลสและกองทุกข์ไปโดยลำดับ ตั้งแต่ขั้นต้นที่ก้าวขึ้นสู่ธรรมปฏิบัติ ฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่อยู่ในวิสัยอันจะถึงบรรลุถึงได้ และก็ต้องบรรลุถึงตั้งแต่ในขั้นต้นดังกล่าวมานั้น โดยเหตุนี้ ท่านจึงใช้คำว่านิพพานในความหมายที่ผ่อนลงมา ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าผ่อนลงมาถึงความดับกิเลสของพระโสดาบันก็เป็นนิพพานขั้นหนึ่ง ของพระสกทาคามีก็เป็นนิพพานขั้นหนึ่ง ของพระอนาคามีก็เป็นนิพพานขั้นหนึ่ง ซึ่งยังเรียกว่าเป็นสอุปาทิเสส คือมีอุปาทิ ซึ่งหมายถึงอุปาทานหรือกิเลสยังเหลืออยู่ จนถึงของพระอรหันต์ จึงเป็นนิพพานขั้นที่สุด อันเรียกว่าอนุปาทิเสส ไม่มีอุปาทิหรืออุปาทานหรือกิเลสยังเหลืออยู่ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วเป็นอันผ่อนลงมา

นิพพานฉาน

ท่านยังแสดงนิพพานผ่อนลงมาอีกถึงนิพพานฉาน นิพพานปัญญา คือมีแสดงว่าผู้ปฏิบัติสมาธิจนบรรลุฉาน ตั้งแต่รูปฉานที่หนึ่งและต่อขึ้นไปโดยลำดับ คือรูปฉานที่สอง ที่สาม ที่สี่ และต่อขึ้นไปรูปฉานที่หนึ่ง ต่อขึ้นไปที่สอง ที่สาม ที่สี่ และจนถึงสัญญาเวทียตนิโรธ คือดับสัญญาเวทนา ท่านเรียกว่าเป็นนิพพานแต่ละชั้น นิพพานดังกล่าวนี้เรียกสั้นเพื่อเข้าใจว่า นิพพานฉาน

นิพพานปัญญา

นิพพานปัญญานั้นมีแสดงไว้ถึงสันตสิกขัตติยกรรม ธรรมที่เห็นเอง สันตสิกขัตตินิพพาน นิพพานที่เห็นเอง โดยอธิบายว่า ราคะ โทสะ โมหะ เมื่อบังเกิดขึ้นครอบงำจิตใจย่อมเป็นเครื่องดับปัญญา เป็นไปเพื่อความเบียดเบียน ทั้งเป็นไปเพื่อให้ประพฤติก่อภัยเวรต่าง ๆ มีฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง เป็นต้น ส่วนความสงบ ราคะ โทสะ โมหะ ความไม่มีราคะ โทสะ โมหะ ย่อมตรงกันข้าม ไม่ดับปัญญา ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียน ไม่เป็นเหตุก่อกองภัยเวรดังกล่าว ความพิจารณาให้รู้ดังนี้ เรียกว่าเป็นสันตสิกขัตติยกรรม เป็นสันตสิกขัตตินิพพาน

พิจารณาดูตามอธิบายนี้ก็จะพึงเห็นได้ว่า ทุก ๆ คนเมื่อหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาตรวจดูจิตใจของตนเอง เมื่อราคะ โทสะ โมหะ บังเกิดขึ้นก็ให้รู้ พร้อมทั้งให้รู้ถึงโทษ แม้ดั่งที่กล่าวมาแล้ว ราคะ โทสะ โมหะ จะสงบลงได้ด้วยอำนาจของปัญญาที่รู้นั้น และก็ให้รู้ว่า ราคะ โทสะ โมหะ สงบ พร้อมทั้งรู้คุณของความสงบ ราคะ โทสะ โมหะ แม้ปฏิบัติดังนี้ ก็เรียกว่าบรรลุถึงสันตสิกขัตติยกรรม สันตสิกขัตตินิพพานได้ เพราะในพระพุทธธาธิบายดั่งที่ยกมากล่าวข้างต้นนั้นมิได้จำกัดว่า จะต้องสงบได้เด็ดขาดหรือว่าสงบได้ชั่วคราว เป็นพระพุทธธาธิบายที่วางไว้เป็นกลาง ๆ จึงกินความได้ถึงการปฏิบัติใช้ปัญญาทำความสงบใจของตนได้ พระพุทธธาธิบายดั่งนี้ เป็นอันให้กำลังใจแก่ผู้ปฏิบัติ

ธรรมทุกคนตั้งแต่ในเบื้องต้นว่า สามารถที่จะใช้ปัญญาพิจารณาทำความเข้าใจของตน และก็เรียกว่าบรรลุนิพพานได้ บรรลุธรรมได้ อันเป็นสันติภูมิธรรม สันติภูมินิพพาน เข้าในพระธรรมคุณที่สวดกันว่า สันติภูมิโก นั่นเอง ดังนั้นธรรมที่จะเป็นสันติภูมิโกได้ ดังที่สวดกัน ก็จะต้องปฏิบัติใช้ปัญญาทำความเข้าใจของตนดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งทุกคน สามารถจะปฏิบัติได้ทุกขณะ

ตัทธกนิพพาน

นิพพานดังที่กล่าวมานี้ ท่านเรียกว่าตัทธกนิพพาน คือเป็นนิพพานชั่วคราว ที่มีขึ้นด้วยองค์สมบัตินั้น ๆ หรือด้วยองค์คุณนั้น ๆ มีปัญญาเป็นต้นดังกล่าวแล้ว นิพพานนี้อันเป็นบรมธรรม ซึ่งเป็นความหมายสูงสุดดังที่ได้กล่าวแล้วว่าเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุเหนือผล ก็หมายถึงว่าอยู่เหนือเหตุผลที่เป็นฝ่ายเกิดทางหนึ่ง อยู่เหนือเหตุผลที่เป็นฝ่ายดับอีกทางหนึ่ง เหตุผลที่เป็นฝ่ายเกิดนั้นก็ได้แก่ทุกข์ และสมุทัย เหตุผลที่เป็นฝ่ายดับนั้นก็ได้แก่ นิโรธ และมรรค คือ อริยสัจสี่นั่นเอง อริยสัจสี่นั้นก็แบ่งเป็น สมุทัยวาร คือฝ่ายสมุทัย คือฝ่ายเกิดทุกข์ส่วนหนึ่ง ฝ่ายนิโรธวาร คือฝ่ายดับทุกข์อีกส่วนหนึ่ง ฝ่ายสมุทัยวารนั้นได้แก่ทุกข์และสมุทัย จะพึงเห็นได้ว่าแสดงผลก่อน คือทุกข์ แล้วจึงแสดงเหตุคือสมุทัย ฝ่ายนิโรธวารก็เหมือนกัน แสดงผลก่อนคือนิโรธแล้ว จึงแสดงเหตุคือมรรค ทั้งนี้เมื่อพิจารณาแล้วก็จะพึงเห็นว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อก่อนจะตรัสรู้ ได้จับผลสาวเข้าไปหาเหตุ เพราะว่าผลที่ได้บังเกิดปรากฏอยู่จำเพาะหน้า ดังที่ได้มีแสดงว่า พระโพธิสัตว์อันเป็นคำเรียกพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ ได้ทรงเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ซึ่งท่านแสดงว่าเป็นเทวทูต จึงได้ทรงปรารภว่าทุกคนที่เกิดมาก็ต้องแก่ เจ็บ ตาย ไม่มีใครจะพ้นไปได้ จึงทรงปรารภนาโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นหรือความหลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้น ข้อนี้เป็นปรารภเหตุ สำคัญอันทำให้เสด็จออกทรงผนวชเพื่อแสวงหาโมกขธรรม ความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้น เป็นผลซึ่งทุก ๆ คนเห็นได้โดยประจักษ์ เพราะฉะนั้น จึงได้แสดงผลก่อน

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว พระโพธิสัตว์ได้ทรงเห็นทุกข์ก่อน คือ เห็นความแก่ ความเจ็บ ความตายเป็นทุกข์ อันเป็นผลที่ปรากฏ เมื่อเป็นดั่งนี้จึงได้แสวงหาความพ้นทุกข์ และความสำเร็จแห่งพระองค์ อันเรียกว่า ความตรัสรู้นั้น ท่านแสดงไว้ในปฐมเทศนา ซึ่งตรัสเล่าถึงความตรัสรู้ของพระองค์เอง ก็คือทรงได้จักขุคือดวงตา ญาณคือความหยั่งรู้ ปัญญา ความรู้ทั่ว วิชชา ความรู้แจ่มแจ้ง อาโลกคือความสว่าง เห็นทุกข์ เห็นทุกข์สมุทัย เหตุเกิดทุกข์ เห็นทุกข์นิโรธ ความดับทุกข์ เห็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์หรือเรียกสั้น ๆ ว่า มรรค และทุกข์นั้นก็ ได้ทรงแสดงว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกคือความแค้นใจ ความคร่ำครวญระทมใจ ความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ความดับแค้นใจเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อขั้นเป็นที่ยึดถือทั้งห้าเป็นทุกข์

ในด้านทุกข์สมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์นั้น ได้ทรงแสดงซึ่งเอาต้นเหตุ คือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ ที่ให้ถือภพชาติใหม่ไปกับความเพลินและความติดใจ ประกอบด้วย ความมกัณห์ที่ยินดียิ่งอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ อันได้แก่กามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คืออารมณ์ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจทั้งปวง ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คืออยากเป็นนั่นเป็นนี่ วิภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพ คืออยากให้เป็นนั่นเป็นนี่ ได้แก่อยากให้สิ่งที่ไม่ชอบสิ้นไปหมดไป

สำหรับนิโรธ คือความดับทุกข์นั้น ได้ทรงชี้เอาความดับตัณหาได้สิ้นเชิง มรรค คือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้ทรงชี้เอามรรค คือทางปฏิบัติที่มีองค์แปดประการ อันได้แก่สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากรรมมัณฑะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกรชอบ สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ

ตามพระพุทธานิบายที่ทรงเล่าถึงความตรัสรู้ของพระองค์แสดงว่า ทรงชี้เอาทุกข์ซึ่งเป็นส่วนผล ตั้งต้นแต่ชาติทุกข์ต่อไปก็ชราทุกข์มรณทุกข์เป็นต้น รวมเข้าก็คือขั้นเป็นที่ยึดถือทั้งห้าประการนี้ เหล่านี้แหละเป็นทุกข์ที่เป็นส่วนผล ตัณหาจึงเป็นเหตุทำให้เกิดทุกข์นี้เป็นผล และเหตุฝ่ายเกิดทุกข์ที่เรียกว่า สมุทัยวาร เพราะฉะนั้น

เมื่อบุคคลยังอยู่ในเหตุและผลฝ่ายเกิดทุกข์ คือยังปฏิบัติเพิ่มพูนตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากอยู่ ก็เรียกว่าทำเหตุก่อทุกข์ จึงต้องรับผล ซึ่งเป็นตัวทุกข์อยู่ต่อไป ตั้งต้นแต่ต้องมีชาติ คือความเกิดขึ้นใหม่อยู่รำไป ฉะนั้น จึงมีแสดงลักษณะของตัณหาไว้เป็นประการแรกว่า โปโนพวกิกา เป็นเหตุให้ถือภพชาติใหม่ คือให้เป็นใหม่ ๆ เกิดใหม่ เป็นใหม่อยู่ต่อไป และเมื่อก่อเกิดภพชาติเป็นชาติความเกิดขึ้นมา แล้วก็ต้องมีชรา มีมรณะ เป็นต้น ต้องมีโคกะ ปริเทวะ เป็นต้น และก็ประกอบตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากเพิ่มขึ้นไปอีก ก็ก่อทุกข์ตั้งแต่ชาติทุกข์ต่อไปอีก เพราะฉะนั้น จึงต้องอยู่ในเหตุและผล ฝ่ายสมุทัยวาร ก่อทุกข์อยู่ตลอดเวลาที่ยังประกอบก่อเพิ่มเติม ตัณหา อันเป็นตัวเหตุอยู่นี้ เป็นผลและเหตุส่วนก่อให้เกิดทุกข์ เมื่อปฏิบัติต่อเพิ่มเติม ตัณหาอยู่แล้ว ก็เป็นอันว่าก็จะต้องประสบทุกข์ ตั้งต้นแต่ชาติทุกข์เป็นต้น เป็นอันว่าไม่จบ

ดับตัณหา ดับมรรค

คราวนี้ผู้ที่ปฏิบัติในมรรคมืองค์แปด ตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็เป็นการปฏิบัติเพื่อดับตัณหาอันเป็นความดับทุกข์นั้น แต่เมื่อยังดับตัณหาไม่ได้ สิ้นเชิงก็ต้องปฏิบัติกันต่อไป คือปฏิบัติในมรรคมืองค์แปด ย่อลงก็คือศีล สมาธิ ปัญญา ก็ต้องทำกันรำไปอีกเหมือนกัน เป็นอันว่าเมื่อยังดับตัณหาไม่ได้สิ้นเชิง ดับไม่ได้หมด ก็ต้องปฏิบัติในมรรคมืองค์แปดต่อไปไม่หมดอีกเหมือนกัน ก็เป็นอันว่าไม่เสร็จกิจ สำหรับในสายสมุทัยวาร คือสายก่อให้เกิดทุกข์นั้น ไม่มีเสร็จโดยแท้ ต้องก่อให้เกิดทุกข์ มีชาติทุกข์อยู่รำไปไม่สิ้นสุด ส่วนในสายนิโรธวารนั้นเมื่อยังปฏิบัติดับตัณหาไม่ได้ ก็ยังไม่เสร็จกิจ ก็ต้องทำอยู่เรื่อยไปอีกเหมือนกัน จนกว่าจะปฏิบัติในมรรคมืองค์แปดนั้น จนเป็นมรรคเป็นผลซึ่งเป็นโลกุตตรธรรมขึ้น คือกำจัดกิเลสได้บางส่วนจนถึงสิ้นเชิง เมื่อกำจัดกิเลสได้สิ้นเชิง ซึ่งในที่นี้ยกเอาตัณหาขึ้นเป็นที่ตั้ง กำจัดได้สิ้นเชิงแล้วจึงจะเสร็จกิจ แปลว่าดับตัณหาได้ ก็ดับทุกข์ได้ ความดับทุกข์ได้นั้น ก็ดับชาติทุกข์เป็นต้นได้ ไม่ต้องก่อเกิดอีกต่อไป และการปฏิบัติดับตัณหาได้สิ้นเชิง นั้นก็ดับมรรคได้ด้วย เพราะว่าจะไม่ต้องปฏิบัติมรรคอีกต่อไป เพื่อดับตัณหาเพราะดับตัณหาได้สิ้นเชิงแล้ว

เพราะฉะนั้น จึงกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าเมื่อสุดชั่วก็สุดดี หรือว่าเมื่อสุดดีก็สุดชั่วพร้อมกัน ทุกข์และสมุทัยนั้นถ้าจะกล่าวว่าเป็นฝ่ายชั่ว และนิโรธและมรรคถ้าจะกล่าวว่าเป็นฝ่ายดีเป็นคู่กัน ก็จะต้องกล่าวได้อีกว่า เพราะมีชั่วจึงต้องมีดีสำหรับเป็นเครื่องชำระล้างความชั่ว และเมื่อมีดีก็ต้องมีชั่ว เพราะฉะนั้น เมื่อปฏิบัติดับตัณหาได้สิ้นเชิง ดับทุกข์ได้หมด ก็แปลว่าสุดชั่วแค่นั้น การปฏิบัติเพื่อดับตัณหาที่สุดสิ้นแค่นั้น เป็นอันว่าสุดดีแค่นั้น จึงบรรลุถึงความสุดชั่วสุดดีเช่นเดียวกัน และขั้นนี้แหละที่เป็นขั้นเสร็จกิจ ซึ่งเป็นขั้นที่บรรลุนิพพานอันเรียกว่า เนื้อเหตุและผล คือเนื้อเหตุและผลทั้งฝ่ายเกิดทุกข์ทั้งฝ่ายดับทุกข์ อันแสดงถึงความเสร็จกิจโดยประการทั้งปวง

เพราะฉะนั้น ธรรมในพระพุทธานุภาพ จึงมีความสิ้นสุดได้ ไม่ใช่จะต้องปฏิบัติกันไม่สิ้นสุด สิ้นสุดได้ในเมื่อได้ปฏิบัติดับตัณหาได้สิ้นเชิง อันเป็นวาระที่ สุดชั่วสุดดีดังกล่าว จึงได้มีพุทธภาษิตแสดงถึงธรรมที่เป็นขั้นนิพพานนี้ว่า ลอยบุญและบาป ละบุญและบาปทั้งหมด ก็ถึงขั้นสุดชั่วสุดดี บรรลุนิพพานอันเป็นบรมธรรมนั่นเอง แต่เมื่อยังไม่ถึงขั้นนี้ ยังไม่ถึงสุดชั่วสุดดี จะไปลอยบุญลอยบาป จะไปละบุญละบาป เอาเองไม่ได้ จะต้องปฏิบัติอยู่ในบุญ จะต้องกระทำความดีเพื่อที่จะล้างความชั่ว หรือฝ่ายที่เป็นสมุทัยวารต่อไป จะไปลอยบุญลอยบาปทั้งเอาเองไม่ได้

ภาค ๒

พระพุทธศาสนากับปัญหาทางปรัชญา

พระพุทธศาสนากับปัญหาทางอภิปรัชญา

พุทธศาสนานั้นเป็นศาสนาที่บังเกิดขึ้นเมื่อ ๒๕๐๐ ปีเศษ และก็ได้บังเกิดขึ้นหลังจากที่ได้มีศาสนาอื่น ๆ สันสอนมาแล้ว เช่นศาสนาพราหมณ์ ซึ่งบัดนี้มักจะเรียกกันว่าฮินดู และหลังจากพุทธศาสนาบังเกิดขึ้นก็ได้มีศาสนาต่าง ๆ บังเกิดตามขึ้นในภายหลังอีกหลายศาสนา เช่นศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม และยังมีลัทธิคำสอนต่าง ๆ ของบุคคลซึ่งเป็นทีนับถือกัน ในเมืองจีนก็เช่นขงจื้อเป็นต้น และในประเทศอื่นก็ยังมีอีกซึ่งไม่ถึงกับเป็นศาสนา เพราะฉะนั้น จึงมีคำสอนของศาสนาต่าง ๆ ในโลก ซึ่งมักจะแตกต่างกัน แม้ว่าในด้านสอนให้ทำดีทำชั่วทั่ว ๆ ไป คือสอนให้รู้จักความดีความชั่ว รู้จักการทำดีทำชั่วทั่วไป คือให้ละชั่วทำดี อะไรเป็นดีอะไรเป็นชั่ว ก็ยังมีแสดงต่าง ๆ กัน และนอกจากนี้ยังมีแสดงถึงอดีตถึงอนาคตและปัจจุบันต่าง ๆ กันอีก เมื่อมาพิจารณาดูในแง่ของสัจจะคือความจริง เมื่อเป็นสิ่งเดียวกัน แต่ว่าแสดงถึงสิ่งนั้น ๆ ต่างกันก็น่าจะคิดว่าความจริงเป็นอย่างไร เพราะว่าความจริงนั้นถ้าเป็นสิ่งเดียว ก็ควรจะเป็นความจริงแต่เพียงสิ่งเดียว คือมีความจริงเพียงอย่างเดียวในสิ่งนั้น ฉะนั้น จึงจะต้องมีแสดงผิดแสดงถูก ใครจะแสดงผิดใครจะแสดงถูก เมื่อเป็นเรื่องอดีตเป็นเรื่องอนาคตก็เป็นเรื่อง que เมื่อต่างมีความเชื่อถือกันหลายฝ่าย การจะกล่าวหักล้างกันลงไปว่าใครผิดใครถูก แม้ว่าจะมีใครรู้จริงและกล่าวได้ก็ตาม ก็ย่อมเป็นที่ตั้งแห่งความทะเลาะวิวาทบาดหมางกัน แม้ที่เป็นปัจจุบันเองที่แสดงต่างกันอย่างเช่นเดียวกัน แต่ว่าที่เป็นปัจจุบันนั้นทุกคนสามารถที่จะรู้ได้ถ้าสิ่งนั้นอยู่ในวิสัยของปัญญาที่จะพึงรู้ได้ ถ้าเป็นปัจจุบันที่พ้นวิสัยของปัญญาที่จะพึงรู้ได้ ผู้ที่อ่อนปัญญาที่จะรู้ไม่ได้ ฉะนั้น จึงควรจะทราบถึงลักษณะของพระพุทธศาสนาว่าแสดงอย่างไรในท่ามกลางของสิ่งที่เป็นปัญหาเหล่านี้

ไม่ทรงพยากรณ์ปัญหาโลกแตก

ได้มีปัญหายุ่ง ๒ อย่าง อย่างหนึ่งคือปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ คือไม่ตรัสตอบแก้อีกอย่างหนึ่ง คือปัญหาที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ คือตรัสตอบแก้ ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์นั้น คือเป็นปัญหาที่ถกเถียงกันในครั้งพุทธกาล ที่มีอยู่ ๑๐ ข้อ ที่มักจะยกขึ้นอ้างถึงในพระสูตรทั้งหลาย ปัญหา ๑๐ ข้อ เหล่านี้คือ โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น ชีวะเป็นอย่างอื่น สรีระเป็นอย่างอื่น ถัดจากตายไปตถาคตมีอยู่ ถัดจากตายไปตถาคตไม่มี ถัดจากตายไป ตถาคตมีด้วยไม่มีด้วย ถัดจากตายไปตถาคตมีก็ไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่ ปัญหาเหล่านี้ได้มีผู้มากราบทูลถามพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าไม่ตรัสพยากรณ์ คือไม่ตรัสตอบแก้

ในปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ทั้ง ๑๐ ประการนี้ พิจารณาดูความ ก็จะได้เห็นว่า เป็นปัญหาที่เกี่ยวกับโลก โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด คือโลกนี้ยังยืนอยู่ตลอดไป หรือไม่ยังยืนอยู่ตลอดไป มีที่สุดหรือไม่มีที่สุด ก็สืบมาจาก ยั่งยืนหรือไม่ยั่งยืนดังกล่าวนี้ ซึ่งได้มีอาจารย์หรือมีศาสตราจารย์ต่าง ๆ กัน ตั้งใน ศาสนาที่บังเกิดขึ้นภายหลังพุทธกาลก็ดี ก่อนพุทธกาลก็ดี ได้มีแสดงถึงผู้สร้างโลก พรหมณ์หรือฮินดูก็มีแสดงถึงผู้สร้างโลก ศาสนาที่มีในภายหลังก็มีแสดงถึงผู้สร้างโลก ก็เป็นปัญหาเค้าเดียวกัน

เรื่องชีวะกับเรื่องสรีระก็เหมือนกัน ชีวะนั้นก็คือความเป็นอยู่ หรือตัวชีวิต สรีระนั้นก็คือร่างกาย ตัวชีวะหรือชีวิตหรือตัวร่างกายนั้น เป็นอันเดียวกันหรือว่าแยกกันอย่างไร ถ้าหากว่าชีวะหรือสรีระเป็นอย่างเดียวกัน สรีระแตกสลายคือตาย ชีวะก็ต้องดับ ถ้าหากว่าแยกกัน สรีระแตกสลาย ชีวะก็อาจจะไม่ดับ และชีวะหรือชีวิตนี้ ก็รวมถึงอัตตาหรืออาตมัน อันเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องไปถึงตายเกิดตายสูญ

คราวนี้มาถึงปัญหาของตถาคต ตถาคตนั้นก็ใช้ทั่วไปก็หมายถึงพระพุทธเจ้าเอง ซึ่งตรัสเรียกพระองค์เองว่าตถาคต ถ้าหมายถึงองค์พระพุทธเจ้าเองก็มีปัญหา ว่า ถัดจากที่ตายไปคือดับขั้นธองค์ตถาคตมีหรือไม่มี หรือทั้งมีทั้งไม่มี หรือว่ามีก็ไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่ อีกอย่างหนึ่ง ตถาคตพระอาจารย์แสดงว่าหมายถึงสัตว์ ดังที่เราเรียกว่าสัตว์โลก

หรือหมู่มืด และคำว่าสัตว์นี้ก็ได้หมายความว่า สัตว์เดียรัจฉานดังที่เราเรียกกันเท่านั้น แต่ว่าครอบคลุมทั้งมนุษย์ทั้งเดียรัจฉาน ทั้งเทพตามารพรหมทั้งหมด หรือแม้ว่าสัตว์นรกเปรต อสุรกายทั้งหมด ซึ่งยังมีความติดพันเกี่ยวข้องกับโลกก็ชื่อว่า สัตว์ทั้งหมด สิ่งที่เราเรียกว่าสัตว์นี้ถัดจากตายไปจะมีหรือไม่มี หรือว่าทั้งมีทั้งไม่มี หรือว่ามีก็ไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่ ก็เป็นปัญหาที่พูดถกเถียงกัน

ได้มีผู้มากราบทูลถามถึงปัญหาเหล่านี้ พระองค์ไม่ตรัสพยากรณ์ และก็ไม่มีภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่ามาลุงกยะได้คิดว่า ข้อที่พระพุทธเจ้าไม่ตรัสพยากรณ์ปัญหาเหล่านี้ตนเองไม่พอใจ ฉะนั้น ก็คิดจะเข้าไปเฝ้ากราบทูลถามและคิดว่าถ้าตรัสพยากรณ์ตนก็จะบวชอยู่ต่อไป ถ้าไม่ตรัสพยากรณ์ตนก็จะลาสิกขา ท่านมาลุงกยะจึงได้เข้าไปเฝ้า และได้กราบทูลถามปัญหาเหล่านี้ และก็ได้อธิบายว่า ขอให้พระองค์ตรัสตอบ ถ้าทรงทราบก็ให้ตรัสตอบ แต่ถ้าไม่ทรงทราบก็ให้ตรัสบอกตรง ๆ ว่าไม่ทรงรู้ ไม่ทรงเห็น ถ้าไม่ตรัสตอบแต่อย่างใดอย่างหนึ่งก็จะลาสิกขา คือสึกไป พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า พระองค์มิได้ทรงชักชวนให้ท่านมาลุงกยะเข้ามาบวช ว่าถ้าเข้ามาบวชแล้วจะตรัสพยากรณ์ปัญหาเหล่านี้ และเมื่อท่านมาลุงกยะเข้ามาบวช ท่านมาลุงกยะเองก็ได้ขอให้พระองค์ทรงรับรองว่าจะตรัสแก้ปัญหานี้ตนจึงจะบวช เพราะฉะนั้น ใครเล่าที่ เป็นผู้ขอร้อง และเป็นผู้รับรองในเรื่องนี้ และจะไปทวงเอาเรื่องนี้จากใครเล่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสต่อไปว่า ปัญหาที่พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์เหล่านี้ ก็เป็นปัญหาที่ไม่พึงทรงพยากรณ์นั่นเอง ผู้ที่จะคิดคาดคั้นให้พระองค์ทรงพยากรณ์ก็จะตายเปล่า ไม่เป็นประโยชน์อะไร

ทรงพยากรณ์เรื่องทุกข์ และการแก้ทุกข์

ต่อจากนั้นพระองค์ก็ตรัสต่อไป โดยตรัสแสดงถึงปัญหาที่จะทรงพยากรณ์แก้ไข โดยความก็คือเรื่องทุกข์และเรื่องแก้ทุกข์เป็นต้น ซึ่งเป็นไปอยู่ในปัจจุบัน อันเป็นปัญหาที่จะพึงแก้ไขในปัจจุบัน โดยตรัสยกเป็นข้ออุปมาขึ้นมาขึ้นมาก่อน ว่าเหมือนอย่างว่ามีบุรุษถูกยิงด้วยลูกศรที่มีพิษร้าย ญาติมิตรได้นำบุรุษที่ถูกยิงนั้นไปหาหมอผ่าตัด ถ้าหากว่าหมอผ่าตัดนั้นจะฟังกล่าวอย่างนี้ว่า เราจักยังไม่ผ่าตัดนำลูกศรนี้ออกเสียวยารักษา จนกว่าเราจะรู้ว่าบุรุษนั้นถูกใครยิง คนยิงนั้นเป็นใคร คนยิงนั้นชื่ออะไร โคตรสกุลอะไร

คนยี่งนั้นเป็นคนสูง เป็นคนต่ำ หรือเป็นคนท่ามกลางคนยี่งนั้นมีผิวดำหรือ ผิวคล้ำหรือ ผิวสองสี และคนยี่งนั้นอยู่ที่ไหน บ้านไหน นิคมไหน นครไหน และลูกศรที่ยี่งนั้นเล่า เป็นแบบลูกศรมีแฉ่งหรือเป็นแบบ เกาทัณฑ์ สายที่ใช้ยี่งเป็นสายที่ทำด้วยอะไร เหล่านี้เป็นต้น ถ้าหากว่าหมอผ่าตัดนั้นจะฟังกล่าวดังนี้ ให้สอบสวนค้นคว้าไปถึง เรื่องคนยี่งถึงเรื่องลูกศรเป็นต้นดังกล่าวนั้น บุรุษผู้ถูกยิงด้วยลูกศรนั้นก็ฟังตายเสีย ก่อนที่จะรักษา เพราะฉะนั้น พระองค์จึงไม่ทรงพยากรณ์ปัญหาที่ไม่ฟังพยากรณ์เหล่านี้

แต่ว่าพระองค์จะตรัสพยากรณ์ปัญหาที่ฟังพยากรณ์ อันจะเป็นปัญหาที่แก้ทุกข์ ถอนทุกข์ทั้งปวงได้ในปัจจุบัน คือชาติทุกข์ ชราทุกข์ มรณทุกข์ ทุกข์คือโศกจะ ความแค้นใจ ปรีทเวะ ความคร่ำครวญ รัญจวนใจ ความไม่สบายกายไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ และในปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์เหล่านั้น แม้ว่าใครจะมีความเห็น อย่างไร ในปัญหาเหล่านั้น คือใครจะมีความเห็นว่าโลกเที่ยงก็ตาม โลกไม่เที่ยงก็ตาม ก็คงมีชาติทุกข์ ชราทุกข์ มรณทุกข์ โศกจะ ปรีทเวะ ดังกล่าวนั้นอยู่นั่นเอง จะมีความเห็นอย่างไรก็ถอนทุกข์เหล่านี้ไม่ได้ พระองค์จึงต้องการที่จะแก้ปัญหาคือถอน ทุกข์เหล่านี้ได้ในปัจจุบันนี้แหละ ฉะนั้น ปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์เหล่านั้น จึงเป็นปัญหา ที่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความหน่าย ความสิ้นติดใจยินดี เพื่อความดับทุกข์ เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความ ตรัสรู้พร้อม เพื่อนิพพานคือความดับ แต่ว่าปัญหาที่ทรงพยากรณ์อันจะเป็นเครื่องแก้ ทุกข์ในปัจจุบันนั้น ย่อมเป็นการแก้ที่ประกอบด้วยประโยชน์ ที่เป็นเบื้องต้นของ พรหมจรรย์ ที่เป็นไปเพื่อความหน่าย เป็นไปเพื่อความสิ้นติดใจ ยินดีเพื่อความดับ เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้พร้อม เพื่อนิพพานคือความดับ ปัญหา ที่ทรงพยากรณ์นั้นก็คือ ปัญหาที่ทรงพยากรณ์ว่าทุกข์ นี้ทุกข์ขสมุทัย เหตุเกิดทุกข์ นี้ทุกข์นิโรธ ความดับทุกข์ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังนี้

ทรงแสดงปัจจุบันธรรม

ท่านมาลากยะได้ฟังพระพุทธานุภาพ ก็มีความอภินันท์ยินดี ในภาษิตของ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็เป็นอันว่าท่านก็พอใจในพระพุทธานุภาพที่ตรัสนี้ เพราะฉะนั้น

พระสูตรนี้จึงเป็นพระสูตรที่แสดงลักษณะของพระพุทธศาสนาว่าพระพุทธศาสนานั้นไม่แสดงถึงเรื่องต่าง ๆ อันเป็นปัญหาที่ไม่ตรัสพยากรณ์ และปัญหาที่ไม่ตรัสพยากรณ์นี้ก็กล่าวได้ว่าเป็นปัญหาโลกแตก ถึงจะตรัสพยากรณ์ไปก็ไม่มีความหมายที่จะไปตามรู้ได้ เช่นปัญหาว่าโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ถึงแม้จะตรัสพยากรณ์ว่าอย่างไรดังที่มีศาสดาหรือศาสนา ก่อนพระพุทธศาสนาก็ตามหลังก็ตาม ได้กล่าวเอาไว้ถึงเรื่องสร้างโลกต่าง ๆ ก็ไม่มีใครที่จะตามไปรู้ได้ ได้อย่างเดียวคือเชื่อหรือไม่เชื่อเท่านั้น และก็เป็นการเชื่อที่ไม่ประกอบด้วยปัญญาคือความรู้ เชื่ออย่างเดียวยุ่จะเรียกว่าเชื่ออย่างหลับตาเชื่อก็ได้เพราะไม่รู้ เชื่อด้วยศรัทธาในศาสดาผู้แสดงนั้นอย่างเดียวยุ่เท่านั้น หรือไม่เช่นนั้นก็ไม่เชื่อเอาทีเดียว เพราะว่ามันไม่สามารถจะตามไปรู้ได้ และแม้ว่าจะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ตาม ก็ไม่อาจจะแก้ทุกข์อะไรได้ที่เป็นปัจจุบันดังกล่าว ก็คงยังมีความทุกข์อยู่นั่นเอง แก้ไขอะไรไม่ได้ และหากทรงแสดงไป ก็อาจจะเป็นที่ตั้งแห่งความวิวาทขัดแย้งแก่บรรดาผู้แสดงอื่น ๆ ที่ต่างก็แสดงกันไปต่าง ๆ และก็ไม่ได้ประโยชน์อะไร ยิ่งเพิ่มความทุกข์เข้าไปอีกเพราะความวิวาทขัดแย้งนั้น เพราะฉะนั้น พระองค์จึงได้ตัดประเด็นเสียทีเดียวคือไม่แสดงไม่แก้ไข การที่ไม่แสดงนั้นก็มีความหมายว่า ไม่เข้าไปพาดพิงเกี่ยวข้องถึงทั้งในด้านรับรองทั้งในด้านปฏิเสธ แปลว่านอกเรื่องที่จะยกขึ้นมาวินิจฉัยว่าอย่างไร เพราะว่าในปัจจุบันนี้ทุก ๆ คนต่างก็เพียบกันด้วยความทุกข์ต่าง ๆ อยู่แล้ว มีชาติทุกข์ ขราทุกข์ มรณทุกข์ มีโสกะ ความโศก ปริเทวะ ความคร่ำครวญรำพันัญญจวนใจ ทุกขะ ความไม่สบายกาย โทมนัส ความไม่สบายใจ อุปายาส ความคับแค้นใจ ความประจวบกับสัตว์และสังขารที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารที่เป็นที่รัก ความปรารถนาไม่สมหวัง และกล่าวโดยย่อชั้น ๕ ประการ เป็นทุกข์ ดังที่เราสวดกันอยู่ ต่างก็มีทุกข์กันอยู่เต็มแป้นแล้วในปัจจุบัน จึงเหมือนอย่างว่าทุกคนเป็นบรูชฎุกยงด้วยลูกศร ถูกลูกศรเสียบใจกันอยู่เสียบกายกันอยู่

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าซึ่งเปรียบเหมือนอย่างหมอตี๋ผ่าตัดลูกศร พระองค์ก็มีหน้าที่ที่จะผ่าตัดเอาลูกศรออกโดยเร็ว เพื่อให้ดับทุกข์อันเกิดจากลูกศรเสียบแทงนั้นได้ ไม่จำเป็นจะต้องเสียเวลาไปสอบต้นว่าใครยิง คนยิงชื่ออะไรเป็นต้น หรือว่าลูกศรที่ยิงนั้นทำด้วยอะไร สายธนูนั้นทำด้วยอะไร เหล่านี้เป็นต้น เป็นการเสียเวลาและไม่เกิดประโยชน์อะไร หน้าที่ของพระองค์ก็คือผ่าตัดเอาลูกศรออก เพราะฉะนั้น

จึงได้ทรงแสดงธรรมเป็นการผ่าตัดลูกศร ซึ่งให้เห็นทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คำสั่งสอนที่ทรงพยากรณ์นี้ก็คืออริยสัจจ์ทั้ง ๔ ซึ่งเป็นปัจจุบันธรรม ธรรมที่เป็นปัจจุบัน

พระพุทธรูปเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ปัญหา ที่ไม่ควรหรือไม่พึงพยากรณ์ ทรงพยากรณ์ แต่ปัญหาที่ควรพยากรณ์ คำว่าพยากรณ์นั้น เดียวนี้ภาษาไทยก็นำมาใช้เหมือนกัน เช่น หมอดูพยากรณ์ว่าอย่างนั้นว่าอย่างนี้ แต่ที่นำมาใช้สำหรับพระพุทธรูปเจ้าในที่นี้ไม่ใช่หมายความว่าพระพุทธรูปเจ้าเป็นหมอดู แต่พยากรณ์ของพระพุทธรูปเจ้านั้น หมายความว่าทรงกระทำให้แจ่ม ถ้าเป็นปัญหามากก็ทรงตอบปัญหานั้นให้แจ่มชัด และก็ทรงตอบให้แจ่มชัดด้วยพระญาณที่หยั่งรู้ ไม่ใช่ด้วยตำรา อย่างหมอดูที่พยากรณ์นั้นก็พยากรณ์ด้วยตำราพยากรณ์ แต่อันที่จริงหมอดูก็ไม่มีญาณหยั่งรู้เหมือนกัน วินิจฉัยและก้าวไปตามตำราพยากรณ์และที่หมอดูวินิจฉัย แต่พระพุทธรูปเจ้านั้นทรงพยากรณ์คือกระทำให้แจ่ม ทรงตอบให้แจ่มแจ่มชัดเจน ทรงแสดงให้แจ่มแจ่มชัดเจนด้วยพระญาณคือความหยั่งรู้ อันที่จริงคำว่าพยากรณ์นั้น ก็ได้มีใช้ในพระพุทธรูปศาสนา ดังที่ได้แสดงถึงเรื่องนี้ และข้อที่ทรงพยากรณ์นั้นที่ท่านแสดงไว้ในพระสูตร เกี่ยวกับท่านมาลุงกยะนี้ ก็แสดงไว้ว่า ทรงพยากรณ์คือกระทำให้แจ่มแจ่มชัด ตอบให้แจ่มแจ่มชัด แสดงให้แจ่มแจ่มชัดในข้อว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุเกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในพระสูตรนี้ไม่ได้ใช้คำว่า อริยสัจจ์ หรืออริยสัจจะ แต่ว่าโดยปกติมัน เมื่อเป็นหมวดธรรม ๔ ข้อนี้ ก็มักจะพูดว่าอริยสัจจ์กันทีเดียว แต่สำหรับที่แสดงในพระสูตรนั้น บางแห่งท่านก็ใช้คำว่าอริยสัจจ์ บางแห่งท่านก็ไม่ได้ใช้คำนี้

ปัญหาของสัตว์โลก

คราวนี้มาพิจารณาดูว่า ทั้ง ๔ ข้อนี้มาเกี่ยวกับอุปมาว่า พระพุทธรูปเจ้าเป็นเหมือนดังหมอผ่าตัดอย่างไร ซึ่งตามอุปมานั้นคนไข้ที่ญาติมิตรนำไปหาหมอผ่าตัดเป็นคนไข้ที่ถูกลูกศรยิง กำลังต้องบาดเจ็บ เรียกว่าอาการปางตายกันทีเดียว และเมื่อจะเป็นข้ออุปมา คือว่าเป็นสิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ ก็จะต้องหมายถึงบุคคลทั่วไปทั้งหลายในโลก ซึ่งเป็นผู้ที่ถูกลูกศรเสียบแทงกันอยู่แล้ว เรียกว่ามีอาการปางตายกันอยู่แล้ว

คราวนี้ในข้ออุปมานั้น ก็ได้กล่าวถึงว่า ถ้าหมอผ่าตัดจะไต่ถามสอบสวนถึงคนยิง ถูกลูกศรที่ใช้อย่างไร เพื่อให้ทราบรายละเอียดต่าง ๆ เสียก่อน แล้วจึงจะลงมือรักษาก็ย่อม จะไม่ทันการ คนไข้นั้นก็จำเป็นต้องถึงแก่ความตายเสียก่อนก็ได้ หรืออาการก็จะมากขึ้น ยากแก่การที่จะเยียวยารักษา ฉะนั้น หน้าที่ของหมอผ่าตัดก็ไม่ต้องมัวชักช้าไต่ถาม สอบสวน หมอควรที่จะต้องรีบผ่าตัดนำลูกศรออกทันที นี่เป็นอุปมา ที่นี้ข้ออุปมาคือ สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ ก็มาถึงบุคคลและสัตว์ทั้งหลายเรียกว่าสัตว์โลกทั่ว ๆ ไปนั้น ก็เท่ากับว่าเป็นคนที่ถูกลูกศรเสียบด้วยกันทั้งนั้น มีอาการปางตายอยู่ด้วยกันทั้งนั้น ฉะนั้นหน้าที่ของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นเสมือนหมอผ่าตัดนั้น ก็จะต้องทรงรีบเยียวยารักษา ทันที ไม่ต้องมัวไปสอบสวนไต่ถามถึงรายละเอียดต่าง ๆ ก็มาถึงเรื่องปัญหาโลกแตก ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ๑๐ ข้อนั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่ทรงพยากรณ์ให้ชักช้า จึงได้ตรัส ปฏิเสธไม่ทรงพยากรณ์ และได้ตรัสรับรองในข้อที่ทรงพยากรณ์ว่านี้ทุกข์ นี้เหตุแห่งทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ จึงเป็นข้อที่ควรจะทำให้ความเข้าใจ ว่าบัดนี้ทุก ๆ บุคคลกำลังถูกลูกศรเสียบแทงกันอยู่ อาการปางตายด้วยกันทั้งหมดหรือ ในข้อนี้จึงควรที่จะทราบลักษณะพระพุทธศาสนา ว่าเป็นจริงอย่างนั้น ทุก ๆ คนในบัดนี้ ซึ่งเป็นสามัญชนสามัญสัตว์นั้น ก็กำลังถูกลูกศรเสียบแทงกันอยู่ทั้งนั้น และมีอาการ ปางตายด้วยกันทั้งนั้น

ตัณหา - ลูกศรเสียบแทงใจ

อะไรเป็นลูกศรเสียบแทง และเสียบแทงอะไร โดยปริยายคือทางอันหนึ่งที่ท่าน ยกขึ้นแสดงไว้ ลูกศรเสียบแทงนั้นก็คือตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากของใจ และเสียบแทงอะไร ก็คือเสียบแทงจิตใจ ต่างมีตัณหาเสียบแทงจิตใจอยู่ด้วยกันทั้งนั้น ดังที่ได้ตรัสแจกเอาไว้เป็นกามตัณหา ความดิ้นรนปรารถนาไปในกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจบ้าง ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยาน อยากรไปในภพ คือความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ต่าง ๆ บ้าง วิภวตัณหา คือความดิ้นรน ทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นอย่างนั้นเป็นนี่ คือต้องการให้สิ่งที่ไม่พอใจอยากจะได้ไม่พอใจอยากจะเป็นสิ้นไปหมดไป นี่ยกขึ้นมาเพียงข้อเดียว แต่อันที่จริงนั้นก็เลส

ที่เป็นเครื่องเสียบแทงจิต จำแนกออกไปเป็นอาการต่าง ๆ อีกมากมาย แต่ว่าเอาข้อเดียวเท่านั้นก่อน นี่เป็นลูกศรที่เสียบแทงจิตใจบุคคลอยู่ และที่ว่ามีอาการปางตายนั้นก็เป็นอย่างนั้น ก็เพราะว่ายังต้องถูกความทุกข์ต่าง ๆ ครอบงำอยู่ตลอดเวลา ดังที่ตรัสชี้ไว้ในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์นั้นแหละ ความเกิดเป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ เรียกว่าต้องเกิด ต้องแก่ ต้องตาย ซึ่งเป็นธรรมดาของชีวิตสังขาร และยังต้องประสบทุกข์ทางจิตใจอีกมาก เป็นความแค้นใจ เป็นความคร่ำครวญไม่สบายกาย ไม่สบายใจ ความไม่สบายกายนี้ก็รวมเอาอาการเจ็บป่วยต่าง ๆ เข้าด้วย ความไม่สบายใจความคับแค้นใจ รวมเข้าก็เป็นความประจวบกับสัตว์สังขารที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสัตว์สังขารที่เป็นที่รัก รวมเข้าก็เป็นความปรารถนาไม่ได้สมหวัง และเมื่อรวมเข้าอีกก็รวมอยู่ในขั้นที่เป็นที่ยึดถือทั้ง ๕ ประการนี้ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งอันนี้ก็จะต้องศึกษาให้เข้าใจชัดเจนกันไป แต่จะยังไม่อธิบายในตอนนี่

นิพพาน - ความสิ้นตัณหา

ก็แปลว่าต้องอยู่ในอาการที่ปางตายด้วยกันทั้งนั้น ต้องเป็นทุกข์อยู่ด้วยเกิดแล้วก็แก่ แล้วก็ไม่สบายกาย ไม่สบายจิตใจต่าง ๆ ต้องพบกับสิ่งที่ไม่ชอบ ต้องพลัดพรากจากสิ่งที่ชอบ ปรารถนาไม่ได้สมหวังต่าง ๆ รวมเข้าก็ต้องมีขั้น ๕ ย่อเป็นภายในนี้เอง เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอยู่ในอาการปางตายด้วยกันทั้งนั้น และก็จะต้องแก่ ต้องตายด้วยกันทั้งนั้น และชีวิตก็ดำเนินไปสู่ความแก่ความตายอยู่ตลอดเวลาไม่มีหยุด เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงได้ทรงเป็นหมอลอนลูกศร ผ่าตัดลูกศร ด้วยใช้เครื่องมือก็คือมีดผ่าตัด อันได้แก่ปัญญา โดยตรัสเทศนาสั่งสอนให้ทุกคนได้เข้าถึงสัจจะที่เป็นตัวความจริง และปัญญานี้เองที่บังเกิดขึ้นในจิตใจของบุคคล ก็จะทำให้ผ่าตัดลูกศร คือ ตัณหาออกจากจิตใจได้ และเมื่อถอนตัณหาคือลูกศรออกจากจิตใจได้ด้วยปัญญาแล้ว ทุกข์ก็จะดับไปหมด บุคคลก็จะเป็นผู้ที่พ้นทุกข์ เพราะว่าถอนลูกศรออกจากจิตใจได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกธรรมที่จิตใจถอนลูกศรออกได้แล้ว แปลว่าสิ้นตัณหาหมดแล้ว และก็สิ้นทุกข์หมดแล้ว ว่านิพพาน อันเป็นธรรมที่มุ่งจะบรรลุสำหรับพระพุทธานุศาสน์ที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน และพระพุทธเจ้าเองก็ได้ ทรงค้นคว้าด้วยพระองค์เอง

จนได้ปัญญาเป็นมีดผ่าตัดถอนลูกศร ออกจากพระหทัยของพระองค์เองได้แล้ว
สิ้นต้นหาแล้วก็สิ้นทุกข์ ด้วยประการทั้งปวงแล้ว ทรงบรรลุนิพพานแล้ว เพราะฉะนั้น
จึงมาทรงสั่งสอนเพื่อที่จะโปรดสัตว์โลกที่กำลังถูกลูกศรเสียบแทงใจอยู่นี้ ได้ปัญญาที่จะ
ถอนลูกศรออกแล้ว ก็พ้นทุกข์อย่างพระองค์บ้าง นี่เป็นพระมหากรุณา เป็นพระมหากรุณา
จริง ๆ เพราะรู้ว่ามันเป็นทุกข์ และก็กำลังถูกลูกศรเสียบแทงใจอยู่ เพราะฉะนั้น
ท่านจึงอธิบายคำของนิพพาน ว่าออกจากวานะ ภาษาสันสกฤตว่า นิรวาณะ
ภาษาบาลีว่านิพพาน เป็นคำเดียวกัน วาณะนั้น แปลว่าเครื่องเสียบแทง แปลว่าลูกศร
นิรวาณะ แปลว่าออกจากเครื่องเสียบแทง ออกจากลูกศรคือถอนลูกศรเสียได้ ไม่มีลูก
ศรเสียบใจ เพราะฉะนั้น ก็ให้เข้าใจคำว่านิพพานง่าย ๆ ดังนี้ว่า ที่ว่าเป็นนิพพานนั้น
ก็คือว่าสภาพธรรมของจิตใจ ที่ถอนวานะคือลูกศรอันเป็นเครื่องเสียบแทงของจิตใจ
ได้แล้ว ออกจากเครื่องเสียบแทง ออกจากลูกศรได้แล้ว ไม่มีลูกศร ไม่มีเครื่องเสียบ
แทงจิตใจ เพราะฉะนั้น จึงเป็นอิสระเสรี มีความสบายคล่องตัวเป็นสุข ไม่ต้องเป็น
ทุกข์เดือดร้อน พ้นทุกข์ ด้วยประการทั้งปวง พ้นจากอาการปางตาย อาการที่เป็นทุกข์
ทั้งหลายหมดสิ้น

ทรงสอนให้ใช้ปัญญาถอนลูกศรหรือต้นหา

เพราะฉะนั้นนิพพานมิได้อยู่ที่ไหน แต่ว่าอยู่ที่ถอนลูกศรออกจากจิตใจนี้แหละ
ก็ด้วยปัญญาที่พระพุทธเจ้าได้ประทานให้จากการสั่งสอน พระปัญญานี้แหละช่วยผ่าตัด
เอาต้นหาที่เป็นลูกศรเสียบใจออกได้ ก็พ้นทุกข์ได้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นกิจของ
พระพุทธเจ้าที่จะทรงปฏิบัติหน้าที่อันนี้ ซึ่งจะต้องรับกระทำ และพระพุทธเจ้าก็ทรง
ปฏิบัติหน้าที่นี้เป็นเวลาถึง ๔๕ ปี หน้าที่นี้เป็นหมอดถอนลูกศรนี้แหละ ทรงแสดงธรรม
สั่งสอนก็เป็นการประทานปัญญาอันเป็นมีดผ่าตัด เพื่อให้ผ่าตัดลูกศรถอนลูกศร
ออกจากจิตใจของตนเอง และเมื่อเป็นดังนี้ก็นำเข้าสู่รูปใน ๔ ข้อนั้นได้

ทุกข์ก็คือว่าอาการเป็นทุกข์ถึงปางตาย นี่เป็นตัวทุกข์ทั้งทางกายทั้งทางจิตใจ
ที่โลกต้องพบอยู่ตลอดเวลา ที่บุคคลทุก ๆ คนต้องพบอยู่ตลอดเวลา และสิ่งที่
เป็นลูกศรนั้น ก็คือต้นหา ซึ่งเป็นตัวทุกข์สมุทัย เหตุเกิดทุกข์ และก็ถอนลูกศรเสียได้

ก็เป็นความดับทุกข์ หรือทุกข์นิโรธ และมีดสำหรับที่จะผ่าตัดพร้อมกับอุปกรณ์ต่าง ๆ ก็คือมรรคมืองค์ ๘ อันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

อันมีดที่จะผ่าตัดนั้นก็ขอให้เข้าใจว่าก็ต้องมีตัวมีด ที่ส่วนหนึ่งคม ผ่าตัดได้ และก็ต้องมีส่วนของเหล็กอันประกอปกันอยู่ ที่เป็นสนของมีดเป็นส่วนของมีด เพราะว่าความคมที่สำหรับผ่าตัดนั้น จะอยู่อย่างเดียวไม่ได้ แล้วก็ต้องมีด้ามมีดเหล่านี้เป็นอุปกรณ์ของมีดต่าง ๆ สำหรับที่จะผ่าตัดลูกศรที่เสียบแทงจิตใจ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้จำแนกสำหรับที่จะทรงผ่าตัดสะดวงก็คือมรรคมืองค์ ๘ คือสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ นี่คือเป็นตัวคม และก็ยังมีส่วนประกอบอื่นของมีด เช่นว่าสันมีด ด้ามมีด อะไรเหล่านี้ ก็เป็นสัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ สติระลึกได้ชอบ สัมมาสมาธิ สมาธิตั้งใจมั่นชอบ รวมเข้าเป็นมีดเล่มเดียวนี้แหละ ส่วนที่คมสำหรับผ่าตัดจริง ๆ ก็คือสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะซึ่งเป็นตัวปัญญา ซึ่งจะต้องประกอบด้วยเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ดังที่กล่าวมานี้จึงจะใช้ได้

ทรงจำแนกไว้ดังนี้สำหรับที่ทุกคนจะปฏิบัติได้สะดวง แต่แล้วก็ต้องรวมเป็นมีดเล่มเดียวนี้แหละ ใช้สำหรับที่จะผ่าตัดจิตใจ ถอนเอาลูกศรออกจากจิตใจ และการปฏิบัติในมรรคมืองค์ ๘ นี้ก็ปฏิบัติไปโดยลำดับ ก็เป็นการรักษาเยียวยาการถอนลูกศรออกจากจิตใจไปโดยลำดับ เพราะว่าที่แรกนั้นจะถอนพรวดออกไปจากจิตใจทีเดียวย่อมไม่ได้ ก็จะต้องมีวิธีขั้นตอนของการผ่าตัดไปตั้งแต่ต้น แล้วก็ค่อย ๆ ถอนออก จนถึงถอนได้หมดสิ้นแล้วก็รักษาเยียวยา แก้ไขแผลให้หาย เหล่านี้เป็นขั้นตอนของการรักษา ซึ่งพระพุทธเจ้าก็ปฏิบัติหน้าที่รักษาโรคทางจิตใจนี้ ได้อย่างสมบูรณ์ แล้วก็ทรงกระทำทันที ไม่เสียเวลาไปทรงแสดงเรื่องโน้นเรื่องนี้อะไรต่าง ๆ หน้าที่ของพระองค์ก็ต้องรีบทำดังนี้ และรีบช่วยให้บุคคลพ้นจากความทุกข์ทันที ได้ทรงปฏิบัติอยู่เป็นเวลาถึง ๔๕ ปี รวมเข้าก็ในข้อนี้เท่านั้น

พุทธธรรมกับปัญหาเรื่องความจริงหรือสิ่งที่มีอยู่

คำว่า ธรรม นั้น ตามศัพท์แปลว่า ทรงไว้ ดำรงไว้ หมายถึง ทรงตัวเอง หรือ ดำรงตัวเอง คือดำรงความจริงอยู่เสมอ ไม่มีเปลี่ยนแปลง เพราะฉะนั้น จึงมีคำอธิบาย โดยปริยายอีกทางหนึ่งว่า ธรรม นั้นก็หมายถึงสัจจะ ที่เราแปลว่า ความจริง

คำว่าสัจจะที่เราแปลว่าความจริงนั้น ก็เป็นการแปลตามความหมาย แต่โดยพยัญชนะคือถ้อยคำ สัจจะแปลว่า สิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ หรือว่าสภาพที่มีอยู่ สภาพที่เป็นอยู่ ก็หมายความว่าไม่เปลี่ยนแปลงไปนั่นเอง ฉะนั้น โดยความสิ่งใดที่ทรงอยู่ ดำรงอยู่ สิ่งนั้นก็มิใช่ เป็นอยู่ หรือว่าสิ่งใดที่มีอยู่ เป็นอยู่ สิ่งนั้นก็ทรงอยู่ ดำรงอยู่

โดยนัยนี้คำว่าธรรมกับคำว่าสัจจะ จึงมีความหมายเป็นอันเดียวกัน ฉะนั้น ธรรมที่มีความหมายว่าทรงอยู่ ดำรงอยู่คือมีอยู่ เป็นอยู่นี้ จึงได้แก่สัจจะ และก็เรียกรวมกันว่า สัจจธรรม แปลว่า ธรรมคือสัจจะ

ธรรมคือสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ อันหมายถึงสัจจะที่เราทั้งหลายแปลกกันว่าความจริง ก็เพราะว่าสิ่งที่เป็นความจริงที่เดิวนั้นก็ต้องเป็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ คือว่าเป็นสิ่งที่ทรง อยู่ดำรงอยู่นั่นเอง ธรรมคือสัจจะ หรือสัจจธรรมนี้ก็ไต่แก่ ธรรมดา เป็นของที่มีอยู่ ประจำโลก พระพุทธเจ้าจะทรงอุบัติขึ้นหรือไม่ทรงอุบัติขึ้น คือว่าจะมีผู้ตรัสรู้พระธรรม หรือว่าไม่ตรัสรู้พระธรรม ธรรมคือธรรมดานี้ก็มีอยู่ เป็นไปอยู่

ในข้อนี้ มีพระสูตรแสดงไว้ว่า ธาตุนั้นคือธรรมฐิติ ความตั้งอยู่ของธรรม ธรรม นิยาม ความกำหนดแน่ของธรรม ตั้งอยู่ มีอยู่ พระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายจะทรง อุบัติขึ้นหรือไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือธรรมฐิติธรรมนิยามก็มีอยู่ดำรงอยู่ แต่ว่า

เมื่อพระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายทรงอุบัติขึ้น คือว่าได้ตรัสรู้พระธรรม ก็จำแนกแจก แสดงเปิดเผย กระทำให้ตื่นซึ่งธาตุนั้น คือธรรมฐิติ ธรรมนิยามนั้น ในพระสูตรนี้ได้ แสดงชี้ไว้ว่าธาตุนั้นคือธรรมฐิติ ธรรมนิยามที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ ว่าอย่างไร ได้แก่อะไร ก็ได้แก่

สังขารทั้งปวง	ไม่เที่ยง
สังขารทั้งปวง	เป็นทุกข์
ธรรมทั้งปวง	เป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน

ข้อที่ว่ามานี้เป็นธรรมฐิติธรรมนิยามอันเรียกว่าธาตุนั้น ที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ เมื่อพระตถาคตพุทธเจ้าทั้งหลายได้ทรงอุบัติขึ้น คือได้ตรัสรู้ ก็ได้ทรงแสดง ทรงบอก ทรงเปิดเผย ทรงกระทำให้ตื่น คือให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังนี้ เพราะฉะนั้น ธรรมคือสัจจะหรือที่เรียกในพระสูตรนี้ว่า “ธาตุ” (ธา-ตุ) นี้แหละคือธรรมฐิติธรรมนิยาม เป็นสิ่งที่มีอยู่ ประจำอยู่ สัจจะธรรมนี้จึงมีประจำอยู่ก่อนพระพุทธรเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้น พระพุทธรเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม ก็คือตรัสรู้สัจจะธรรม ธรรมที่มีอยู่เป็นอยู่นี้เอง

ที่แสดงว่า ธรรมที่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้คือ อริยสัจ ๔ กับที่แสดงว่าพระพุทธรเจ้า ตรัสรู้ธรรมฐิติธรรมนิยาม ๓ ข้อ ไม่ขัดแย้งกัน หรือก็ตอบว่าไม่ขัดแย้งกัน เพราะ ธรรมฐิติธรรมนิยามทั้ง ๓ ข้อนี้ ก็รวมอยู่ในอริยสัจ ๔ นั้นเอง และโดยเฉพาะข้อที่ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ก็รวมอยู่ในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือ ทุกข์ ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า สามัญลักษณะ ๓ อย่าง อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ก็รวม เข้าในทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ ฉะนั้น ในที่นี้จึงจะจับอธิบายธรรมฐิติธรรมนิยาม ทั้ง ๓ ข้อนี้

ทุกกาลทุกสมัยสังขารทั้งหลายย่อมไม่เที่ยง สังขารทั้งหลาย ย่อมเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายย่อมเป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน อนิจจ ทุกข์ อนัตตา นี้ในนวกวาทแสดง ในหมวดสามัญลักษณะ ลักษณะที่ทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง ๓ อย่าง แต่ในที่นี้แสดง โดยชื่อว่า ธรรมฐิติ ความตั้งอยู่ของธรรม ธรรมนิยาม ความกำหนดแน่ของธรรม และมีข้อสามที่แสดงว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ไม่แสดงว่าสังขารทั้งปวงเป็นอนัตตา

ในข้อนี้มีอธิบายว่า คำว่าธรรมทั้งปวงนั้นหมายรวมทั้งสังขาร และวิสังขารเป็นอนัตตา จึงกล่าวได้ว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ สังขารทั้งปวงเป็นอนัตตา แต่ว่าข้อทำยนี้ วิสังขารก็เป็นอนัตตาด้วย ฉะนั้น จึงได้ใช้คำให้คลุมถึงทั้งหมดว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เพราะว่าคลุมถึงทั้งสังขาร ทั้งวิสังขาร หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสังขตธรรม อสังขตธรรม

คำว่าสังขารนั้นแปลว่าผสมปรุงแต่ง สิ่งผสมปรุงแต่งทั้ง หมดยก่าสังขารกล่าวโดยสรุปมี ๒ อย่างก่อน คือสังขารที่มีใจครอง เช่นว่าร่างกายของคนของสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย เรียกว่า อุกาทินกสังขาร ที่ไม่มีใจครองเช่นวัตถุทั้งหลาย เรียกว่าอนุภาทินกสังขาร สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ บรรดาที่ตาเห็นหูได้ยินโดยเป็นรูปเป็นเสียงจมูกได้กลิ่นโดยเป็นกลิ่น ลิ้นได้รสโดยเป็นรส ภายใต้อุฏุกตองโดยเป็นโณภูฏัพพะแม้ใจคิดนึกถึงปรุงแต่งถึงไปโดยเป็นเรื่องเป็นราวต่าง ๆ คือที่เป็นวิสัยของอายตนะแต่ว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ ปรากฏอยู่ อันเป็นสิ่งที่ปรุงแต่ง คือเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ ดับไป ดังที่มีแสดงลักษณะของสังขารไว้ ๓ อย่าง คือมีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมดับไปปรากฏ เมื่อตั้งอยู่มีความแปรปรวนเป็นอย่างอื่นปรากฏ

สิ่งเหล่านี้ไม่ว่าจะมีใจครองหรือไม่ใจครอง ไม่ว่าจะ เป็นวิสัยของตาหู เป็นต้น หรือว่าไม่เป็นวิสัยของตาหู เป็นต้น ไม่ว่าจะ เป็นเหตุไม่ว่าจะเป็นผล เป็นสังขารทั้งหมด คือเป็นสิ่งที่ผสมปรุงแต่งทั้งหมด สิ่งผสมปรุงแต่งอันเรียกว่า สังขารนี้ไม่เที่ยง ที่เรียกว่าอนิจจะ ความไม่เที่ยงนั้นกำหนดพิจารณาได้ที่ตัวสังขารเอง ดังที่ท่านสอนให้พิจารณาไว้ถึงลักษณะที่เรียกว่าไม่เที่ยง คือเกิดดับ สังขารทั้งหลาย มีความเกิดดับ ไม่มีที่เกิดแล้วไม่ดับ มีเกิดมีดับเป็นคู่กัน อนึ่ง มีแล้วก็กลับไม่มี คือว่ามีเป็นนั้นเป็นนี้ขึ้นแล้วและในที่สุดก็กลับไม่มี เหมือนอย่างร่างกายมีชีวิตของทุก ๆ คนนี้ ก่อนจะเกิดก็ไม่มี เมื่อเกิดก็มีขึ้น ในที่สุดเมื่อแตกสลายก็กลับไม่มี จึงเป็นสิ่งที่มีแล้วกลับไม่มี

อนึ่ง เป็นของที่ดำรงอยู่ชั่วคราวเหมือนอย่างขอยืมเขามา ก็เหมือนอย่างร่างกายมีชีวิตนี้ของทุก ๆ คน ดำรงอยู่ชั่วคราว ไม่นานเท่าไร เหมือนอย่างของที่ยืมเขามา คือขอยืมธาตุดินน้ำไฟลม จากโลกมาก่อร่างสร้างอัตภาพนี้ขึ้นแล้วก็ต้องส่งคืน ส่งธาตุดินน้ำ ไฟลมนี้คืนไปแกโลก เหล่านี้เป็นลักษณะที่มีอยู่ เป็นไปอยู่ แก่สังขารทั้งหลาย

กำหนดให้เห็นได้ ฉะนั้น สังขารทั้งหลายจึงไม่เที่ยง และพระพุทธานุภาพก็ตรัสสอนไว้โดยปริยายเป็นอันมาก เปิดเผยกระทำให้ตื่นว่า สังขารไม่เที่ยงอย่างไร แม้โดยนัยที่กล่าวมานี้

อนึ่ง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ คำว่าเป็นทุกข์นั้นไม่ได้หมายความว่า เป็นทุกข์เฉพาะ เช่นอาการเจ็บปวด เพราะว่าถ้าหมายความว่า เป็นทุกข์เฉพาะแล้วก็จะเป็นได้แต่เฉพาะอุปาทินกสังขาร คือสังขารที่มีใจครองเท่านั้น คำว่าเป็นทุกข์ในที่นี้จึงมีความหมายว่า เป็นของที่ทนอยู่ยาก คือทนอยู่ไม่ได้ และคำว่า “ทุกข์” นั้น ตามพยัญชนะก็แปลว่า ทนยาก คือทนอยู่ไม่ได้ จึงมีคำอธิบายไว้ว่า เพราะว่าถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่บ่อย ๆ ตลอดเวลา ลักษณะที่ถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่บ่อย ๆ ตลอดเวลานี้คือลักษณะที่เป็นทุกข์ พึงมองเห็นลักษณะที่ถูกบีบคั้นนี้ได้ทั้งสังขารทั้งปวงที่ร่างกายนี้ก็มองเห็นได้ว่า ถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ต้นไม้ใบไม้เป็นต้นก็ถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา และข้อนี้ย่อมคลุมความไปถึงลักษณะที่เป็นทุกข์ทั้งหมดอันเนื่องไปจากความถูกบีบคั้นนี้ อันมีลักษณะต่าง ๆ

ดังเช่น ที่มีท่านแสดงถึงลักษณะที่เป็นทุกข์ของร่างกาย ที่มีชีวิตอันนี้ไว้หลายอย่างหลายประการ แม้กระทั่งการแสวงหาอาหารมาบริโภคก็เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง การที่ต้องบริโภคอาหารก็เพราะถูกความเกิดความดับบีบคั้นนั่นเอง ร่างกายอันนี้ประกอบขึ้นด้วยธาตุดินน้ำไฟลมเป็นความเกิด แล้วก็ถูกความดับบีบคั้นให้สิ้นไปหมดไปอยู่ตลอดเวลา ก็ต้องธาตุดินน้ำไฟลมเข้ามาเพิ่มเติมอยู่ตลอดเวลา ก็แปลว่า ความที่เข้ามาเพิ่มเติมนั้นก็เป็นการเกิดขึ้นอีก ก็เป็นความบีบคั้นอีก อาหารหยาบก็เห็นกันว่าบริโภควันละมื้อหนึ่ง สองมื้อ สามมื้อ แต่ว่าอาหารที่ละเอียดนั้นต้องบริโภคกันอยู่ทุกขณะ เช่นว่าลมหายใจเข้าออกที่ต้องกินลมกันอยู่ทุกขณะ เว้นขาดไม่ได้ แปลว่า การถ่ายและการกินนั้นเมื่ออยู่ทุกขณะหายใจเข้าออก กินเข้าไปก็เท่ากับเกิด ถ่ายออกไปก็เท่ากับดับเป็นความเกิดความดับของสังขารที่มีชีวิต จึงต้องถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา แม้สังขารที่ไม่มีใจครองเช่นต้นไม้ ก็ต้องกินอาหารอยู่ตลอดเวลาเช่นเดียวกัน ถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลาเหมือนกัน แม้สิ่งทั้งหลายนอกจากนี้ก็เช่นเดียวกัน แต่ว่ามีลักษณะที่ต่าง ๆ กันออกไป

เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเป็นสิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ คือทนอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องปรวนแปรเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย นี่คือลักษณะที่เป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายจึงเป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงชี้แจงกระทำให้ตื่น คือให้เข้าใจง่ายว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์อย่างไรได้เป็นอันมาก

ข้อที่ว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา คือมิใช่อัตตาตัวตน ข้อนี้นับว่าเป็นหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างจากศาสนาอื่นทั้งหมด บรรดาศาสนาอื่นทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นศาสนาที่เกิดก่อนพระพุทธศาสนา หรือศาสนาที่เกิดภายหลังพระพุทธศาสนา ย่อมแสดงอัตตาคือตัวตนทั้งนั้น ดังจะพึงเห็นได้ เช่นศาสนาพราหมณ์ก็แสดงโดยคำความว่าทุกคนมีอาตมัน คืออัตตา และเมื่อได้อบรมอาตมันหรืออัตตาให้เต็มที่แล้ว ก็เป็นมหาตมัน (อัตตาใหญ่) ดังที่มาใช้เรียกว่า มหาตมะ และมหาตมันนี่ในที่สุดก็เข้าร่วมอยู่ในปรมาตมันเป็นบรมอัตตา เป็นที่รวมของอัตตาทั้งหมด การแสดงคำนี้ก็คล้ายจะกล่าวเรียกได้ว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอัตตาหรืออาตมัน

แม้ศาสนาที่เกิดภายหลังพระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน แสดงถึงสรวงสวรรค์อันเป็นที่สถิตอยู่ของพระเป็นเจ้าหรือของเทพ ซึ่งดำรงอยู่เป็นนิรันดรและผู้ที่ได้ปฏิบัติตามลัทธิศาสนานั้น ๆ ตายไปก็จะได้ไปเกิดในสรวงสวรรค์ อยู่กับพระเป็นเจ้านั้นตลอดนิรันดร การแสดงดังนี้ก็เป็นการแสดงอัตตานั้นเอง และอัตตาที่สถิตอยู่นิรันดรดังนั้นก็เท่ากับเป็นปรมาตมัน ดังแสดงในศาสนาพราหมณ์ หรือที่เป็นฮินดูในเวลาต่อมา

แม้ในพระพุทธศาสนาเอง ที่เป็นมหายานหรืออาจาริยวาท ก็ได้แก้หลักพระพุทธศาสนาเป็นอัตตาตัวตนไปเช่นเดียวกัน ดังที่ได้แสดงว่า ได้มีพระอาทิตย์พุทธะสถิตอยู่เป็นนิรันดรในสรวงสวรรค์ชั้น ๑ และได้มีพระพุทธรูปอีกเป็นอันมาก ได้มีพระโพธิสัตว์อีกเป็นอันมาก สถิตอยู่เป็นนิรันดรเช่นกัน ส่วนพระพุทธเจ้าที่มาตรัสรู้ในโลกนี้เป็นพระมนุษย์พุทธเจ้า ที่ถูกส่งให้มาเป็นคราว ๆ การแสดงอย่างนี้ ก็เป็นการแก้หลักของพระพุทธศาสนาเดิม เป็นอัตตามีตัวตนไปอีก ก็เข้าทำนองปรมาตมันของศาสนาพราหมณ์นั่นแหละ

แต่พระพุทธศาสนาสายเดิมนั้น หาได้แสดงเช่นนี้ไม่ได้ แสดงว่า “สัพเพธมมา อนตตา” ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน

ในเบื้องต้นพึงเข้าใจ อธิบายทั่วไปโดยสังเขปก่อนว่า คำว่าธรรมทั้งปวงนั้นมี ๒ อย่าง คือ

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือสังขาร

อสังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ได้แก่วิสังขารอีกอย่างหนึ่ง

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือว่าสังขารนั้น ก็ได้แก่สังขารดังที่ได้ อธิบายมาแล้วในข้อว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ คือว่าทุก ๆ สิ่ง ทุก ๆ อย่างที่ประกอบด้วยสังขตลักษณะ คือลักษณะของสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมา อันได้แก่ทุกข์ มีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ เมื่อตั้งอยู่มีความ แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปปรากฏทุก ๆ สิ่งทุก ๆ อย่างที่ประกอบด้วยลักษณะดังนี้ เป็นสังขาร หรือกล่าวให้สั้นเข้ามาอีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งใดมีความเกิดขึ้นและความดับไปเป็น ธรรมดา สิ่งนั้นเป็นสังขารหมด ในข้อนี้ได้อธิบายแล้วในข้อข้างต้นนั้น สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง หรือสังขารคือสิ่งที่มีลักษณะดังที่กล่าวมานี้ เป็นอนิจจะ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์คือเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาไม่ใช่อัตตาตัวตนดังกล่าวในข้อที่ ๓ นี้ ลักษณะอันจะพึงพิจารณาให้เห็นว่าเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตนนั้น ดังนี้

ไม่อยู่ในอำนาจ คือบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ว่าขอให้สังขารของเรา จงเป็นอย่างนี้เถิด ขอให้สังขารของเราอย่าเป็นอย่างนั้นเลย ยกตัวอย่างเช่นว่า กาย และใจอันนี้เรียกตามศัพท์ ธรรมว่านามรูป นามก็คือใจ รูปก็คือกาย เรียกว่า นามรูป หรือเรียกอย่างง่าย ๆ ว่า กายใจอันนี้ หรือว่าจะเรียกจำแนกออกไปอีกว่า ชั้นที่ ๕ คือ กองทั้ง ๕ ได้แก่

รูปชั้นที่ ๕ กองรูป คือรูปกายอันนี้

เวทนาชั้นที่ ๕ กองเวทนาได้แก่ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข

สัญญาชั้นที่ ๕ กองสัญญา คือความจำหมาย

สังขารชั้นที่ ๕ กองสังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดต่าง ๆ

วิญญาณชั้นที่ ๕ กองวิญญาณ คือความรู้สึกเห็นรูปได้ยินเสียง เป็นต้น

ทั้ง ๕ นี้เป็นอนัตตา มิใช่อัตตาดัตตน เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนา ไม่ได้ ด้วยว่าขันธทั้ง ๕ นี้ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย จะบังคับว่า อย่าให้แก่ อย่าให้ตาย ดังนี้หาได้ไม่ ในบางพระสูตรได้ยกเอาเจ็บขึ้นมาเป็นตัวอย่างว่าเป็นไปเพื่ออาพาธคือ ความป่วยไข้ หรือว่าความเจ็บป่วยต่าง ๆ แต่โดยความก็หมายรวมทั้งหมดดังที่กล่าวมา เมื่อบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ จึงเป็นอนัตตามิใช่ตัวตน

เมื่อเป็นดังนี้ จึงกล่าวได้อีกว่าขัดกันกับความเป็นอัตตาคือ ตัวตน ก็เพราะว่า อันสิ่งที่พึงเรียกว่า เป็นอัตตาคือตัวตนนั้น พึงเป็นสิ่งที่เที่ยงยั่งยืน ไม่แปรปรวน คือ เป็นไปตามที่ปรารถนาต้องการ สิ่งที่เป็นอัตตาหรือตัวตนพึงเป็นเช่นนั้น แต่ว่าขันธทั้ง ๕ นี้หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่ขัดกันกับความเป็นอัตตาคือตัวตน

เมื่อเป็นดังนี้จึงกล่าวได้อีกว่าเป็นของที่สูญ คือว่างเปล่าจากความเป็นอัตตาคือ ตัวตนที่แท้จริงนั้น ความรู้สึกว่าเป็นอัตตาคือตัวตนนั้น เป็นเพียงความยึดถือเท่านั้น คือยึดถือว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของเรา เราเป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอัตตาดัตตนของเรา ดังนี้ เป็นเพียงความยึดถืออันเรียกว่า อุปาทาน คือความยึดถือของใจ ยึดถือไว้เช่นนั้น แต่อันที่จริงนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หาได้เป็นของเรา เป็นเรา หรือว่าเราเป็น ดังที่ยึดถือนั้นไม่ รูปก็คงเป็นรูป เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณก็คงเป็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง กายและใจอันนี้ก็คงเป็นกายและใจ หาได้เป็นเราเป็นของเราหรือว่าเราเป็นตามที่ยึดถือไม่ ฉะนั้น จึงไม่มีเรา ไม่มีของเรา กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่มีอัตตาคือตัวตนอันแท้จริงอยู่ในขันธ ๕ หรือในกายและใจอันนี้ กายและใจอันนี้จึงว่างเปล่าจากความเป็นอัตตาดัตตนโดยแท้จริง ไม่มีอัตตาดัตตนอยู่ในกายและใจ หรือในขันธ ๕ อันนี้

เมื่อเป็นเช่นนี้จึงกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า ไม่มีเจ้าของโดยแท้จริง ความเป็นเจ้าของนั้นเป็นความยึดถือเท่านั้น ดังที่กล่าวไว้ว่า รูปเป็นของเรา เวทนาเป็นของเรา เป็นต้น หรือว่ากายของเรา ใจของเรา เป็นต้น หรือว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้ของเราดังนี้ เป็นสักแต่ว่าความยึดถือ โดยที่แท้แล้วสิ่งเหล่านี้หาได้เป็นของเรา หรือเป็นของตนโดยแท้จริงไม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่มีเจ้าของลักษณะที่พึงพิจารณาดังกล่าวมานี้ คือไม่เป็นไป

ในอำนาจ ขัดแย้งต่อความเป็นอัตตา สุนฺญคือว่างเปล่าจากความเป็นอัตตา ไม่มีความเป็นเจ้าของที่แท้จริง ดังนี้เป็นลักษณะแห่งอนัตตา คือมิใช่อัตตาตัวตน

ตามที่ยกมานี้ยกมาเป็นตัวอย่างเฉพาะชั้น ๕ หรือรวมเรียกว่า นามรูปหรือกายและใจอันนี้ แม้สังขารทุก ๆ อย่างในโลกนี้ ก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือเป็นอนัตตานิใช่อัตตาตัวตน โดยที่มีลักษณะอันจะพึงกำหนดพิจารณาได้เช่นเดียวกัน ดังที่กล่าวมาแล้ว

อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงหรือวิสังขาร ได้แก่อะไร ในข้อนี้เป็นสิ่งที่พิจารณาเห็นได้ยากสักหน่อย ในบาลีท่านใช้คำเป็นพหูพจน์ คือมีจำนวนมากสิ่งจึงตรงกันข้ามกับความเข้าใจของบางคนที่ว่า วิสังขารหรืออสังขตธรรมนั้นมีอย่างเดียว ได้แก่พระนิพพาน แต่เพราะท่านแสดงคำไว้เป็นพหูพจน์ คือว่า อสังขตธรรมทั้งหลายหรือว่าวิสังขารทั้งหลาย ก็แสดงว่ามีมาก อสังขตธรรมหรือวิสังขารพึงพิจารณาเห็นโดยหลักทั่วไปว่า ได้แก่สิ่งที่เป็ธาตุแท้ที่ไม่มีอะไรผสมปรุงแต่งทั้งหมด สิ่งที่เป็นธาตุแท้นี้พึงมีได้ทั้งที่เป็นวัตถุหรือเป็นรูปธรรม ทั้งส่วนที่ไม่ใช่เป็นวัตถุ หรือขอยืมเรียกว่านามธรรม

กล่าวถึงสิ่งที่เป็วัตถุก่อน ธาตุแท้ที่เป็นวัตถุนั้นไม่ได้หมายถึงธาตุ ๔ ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ดังที่แสดงว่า ส่วนที่แข็งมีผมนเป็นต้นเป็นธาตุดิน ส่วนที่เอิบอาบมีน้ำดีน้ำเสลดเป็นต้นเรียกว่าธาตุน้ำ ส่วนที่อบอุ่นเช่นไฟธาตุในร่างกายอันนี้เรียกว่าธาตุไฟ ส่วนที่พัดไหวเช่น ลมหายใจเข้าออกเป็นต้นเรียกว่าธาตุลม ธาตุ ๔ ที่กล่าวมานี้ก็เป็นส่วนผสมคือเป็นสังขารทั้งนั้น อย่างผมนเป็นต้นก็เป็นสังขาร เพราะเป็นสิ่งที่ผสมปรุงแต่ง แต่ว่าเรียกว่าเป็นธาตุ ในที่นี้ก็หมายความว่า เป็นธาตุสำหรับใช้พิจารณาทางกรรมฐาน เพื่อที่จะได้มองเห็นว่า ในร่างกายอันนี้มีสักแต่ว่าเป็นธาตุดังกล่าว ไม่มีสัตว์บุคคลอัตตาตัวตนอยู่ที่ไหน ก็เพื่อให้เห็นเป็นอนัตตาดังที่กล่าวมาข้างต้น เพื่อให้เห็นว่าเป็นผมนเป็นขนซึ่งเป็นธาตุดินเป็นต้น เพราะฉะนั้น แม้วัตถุดังที่เรียกว่าธาตุ ๔ นี้ก็ยังไม่ใชเป็นธาตุแท้ ส่วนธาตุแท้ก็จะต้องค้นกันต่อไปจนถึงละเอียดที่สุด ที่แยกออกไปอีกไม่ได้ อันไม่มีสิ่งผสมปรุงแต่งอะไรอีก ถ้ามีก็นั้นแหละเป็นธาตุแท้

คราวนี้มาถึงธาตุแท้ที่ไม่ใช่รูปไม่ใช่วัตถุ ดังที่ขอยืมคำเรียกว่านามธรรมนั้น ธาตุแท้ที่ไม่ใช่วัตถุดังนี้ พึงเห็นได้ในลักษณะหลายอย่าง ธรรมที่เป็นสัจจะคือความเป็นจริง ที่เป็นกฎธรรมดามีประจำอยู่ ดังเช่นที่แสดงไว้ในธรรมนิยามสูตร ที่กำลังอธิบายนี้ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ข้อเหล่านี้ เป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขาร คือไม่ใช่ปรุงแต่งขึ้นมา ไม่มีใครปรุง ไม่มีใครแต่งขึ้นมา แต่ว่าเป็นความจริง เป็นความจริงที่ดำรงอยู่ ไม่มีเกิด ไม่มีดับ แม้พระพุทธเจ้าเอง ก็ไม่ได้ทรงแต่งขึ้น แต่ทว่าทรงค้นพบ เมื่อทรงค้นพบแล้วก็ได้ทรงบอก ทรงแสดง ทรงชี้แจงให้รู้เท่านั้น ฉะนั้น แม้สัจจธรรมดังที่กล่าวมานี้ก็เป็นอสังขตธรรม หรือเป็น วิสังขาร ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือที่ทรงพบทั้งหมด โดยเป็นสัจจะ โดยเป็นความจริง ที่ไม่มีเกิด ไม่มีดับ ดังนี้ก็กล่าวได้ว่าเป็นอสังขตธรรม หรือเป็นวิสังขารทั้งหมด

คราวนี้อสังขตธรรมหรือวิสังขาร ที่ผู้ปฏิบัติพึงบรรลุคือเข้าถึง ก็ได้แก่ภูมิชั้น ที่พึงบรรลุที่พึงเข้าถึงโดยลำดับ อันภูมิชั้นเหล่านี้เป็นสิ่งที่มียู่ ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง สิ่งที่ผู้ปฏิบัติปรุงแต่งนั้น ได้แก่ การปฏิบัติที่เป็นเหตุและการบรรลุที่เป็นผล การปฏิบัติ ที่เป็นเหตุนั้น กล่าวโดยย่อเป็นตัวอย่างก็ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ รวมเข้าเป็น ศิล สมาธิ ปัญญา ผู้ปฏิบัติต้องปรุงต้องแต่ง คือต้องปฏิบัติให้เป็นศีลขึ้นมา ให้เป็นสมาธิขึ้นมา ให้เป็นปัญญาขึ้นมา คือต้องทำนั่นเอง ถ้าไม่ปรุงไม่แต่งคือไม่ทำ ก็ไม่เป็นศีลไม่เป็น สมาธิไม่เป็นปัญญาขึ้นมา เพราะฉะนั้น การปฏิบัติทั้งหมดนี้จึงเป็นสังขตธรรม ธรรมที่ปรุงแต่งหรือเป็นสังขาร คราวนี้การบรรลุภูมิชั้นด้วยการปฏิบัติไปโดยลำดับ แม้การบรรลุนี้ก็เป็นการปรุงการแต่ง คือต้องทำจึงมีการบรรลุ ถ้าไม่ทำก็ไม่มีการบรรลุ แต่ว่าภูมิชั้นที่บรรลุขึ้นไปโดยลำดับนั้น ไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มียู่ ฉะนั้น ภูมิชั้นนั้นก็เป็นวิสังขาร หรือเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง

ยกตัวอย่างที่เป็นวัตถุ เช่นว่าการเดินทาง การถึง และภูมิประเทศที่ถึง การเดินทางนั้นผู้เดินทางต้องปรุงต้องแต่งคือ ต้องทำ คือทำการเดินทาง จะเดินไปด้วยเท้าหรือด้วยยานพาหนะอันใดก็ตาม ต้องมีการปรุงการแต่งคือต้องทำ ทำการเดินทาง การเดินทางนี้จึงเป็นสังขตธรรม หรือเป็นสังขาร คราวนี้เมื่อเดินทางไป ก็มี การถึง การถึงนั้นก็เป็นการปรุงการแต่งเหมือนกัน ต้องทำเหมือนกันจึงมีการถึง ฉะนั้น

การถึงจึงเป็นสังฆธรรมหรือเป็นสังฆาร แต่ว่าภูมิประเทศที่ถึงนั้นไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่ เหมือนอย่างเช่นเดินทางไปไหว้พระปฐมเจดีย์ การเดินทางไปที่ การถึงพระปฐมเจดีย์ก็ดี นี่เป็นสังฆธรรมหรือเป็นสังฆาร แต่ภูมิประเทศที่ถึงคือองค์พระปฐมเจดีย์นั้น ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่ แต่ว่าเป็นที่ถึงเท่านั้น ภูมิประเทศที่ถึงนี้แหละ เท่ากับเป็นวิสังฆารหรือสังฆธรรม นี่เป็นการเปรียบเทียบทางวัตถุ คราวนี้ทางการปฏิบัติก็เช่นเดียวกัน การปฏิบัติและในการบรรลุนี้ เป็นสังฆธรรม เป็นสังฆาร แต่ว่าภูมิธรรมที่ถึงที่บรรลุไปโดยลำดับ นี่เป็นวิสังฆาร หรือเป็นอสังฆธรรม ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุง ไม่ได้แต่ง

เพราะฉะนั้น ท่านจึงมีแยกเรียกว่า มรรคผลนิพพาน มรรคนั้นก็คือการปฏิบัติ ผลนั้นก็คือการบรรลุหรือการถึง มรรคและผลนี้ เป็นสังฆธรรมที่ต้องปรุงแต่ง หรือว่าเป็นสังฆาร ผู้ปฏิบัติจะต้องปฏิบัติในมรรค คือทำมรรคปรุงมรรคแต่งมรรคให้มีขึ้น จึงจะบรรลุ จึงจะถึงการบรรลุการถึงนั้น จึงเป็นสิ่งที่ต้องทำต้องปรุงต้องแต่งเอง จึงเป็นสังฆธรรมหรือเป็นสังฆารทั้งหมด และก็ต้องอยู่ในลักษณะของความเกิดดับดังกล่าวมาข้างต้น ก็เพราะว่า เกิดก็คือว่า ต้องทำให้มีขึ้น ความทำให้มีขึ้นนี้เรียกว่าเกิด คราวนี้เมื่อสำเร็จลงแล้วก็ดับ ก็เหมือนอย่างว่า เมื่อเริ่มปฏิบัติก็เกิดไปโดยลำดับ คราวนี้เมื่อบรรลุแล้วก็หยุดการปฏิบัติได้ และการบรรลุนั้นก็เป็นอย่างอันสิ้นสุด หมายความว่า ในขั้นนั้นก็เป็นอย่างดับ เพราะฉะนั้น แม้มรรคและผลก็เป็นสิ่งที่เกิดมีดับดังนี้ แต่ว่าภูมิที่บรรลุคือนิพพานนั้น ผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่าบรรลุ นิพพาน เป็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นสิ่งที่ไม่เกิดไม่ดับ คือเป็นธรรมดา หรือเป็นกฎธรรมดาดังที่กล่าวมาข้างต้นนั้น คือเป็นสัจธรรมธรรมที่เป็นตัวความจริง ไม่มีเกิด ไม่มีดับ เป็นสิ่งที่มีอยู่ และท่านเรียกว่า เป็นอายตนะ คือเป็นที่ต่อได้ หมายความว่าบรรลุได้ ไม่ใช่บรรลุไม่ได้ และนิพพานนั้นก็ยังมีหลายชั้นโดยลำดับ แต่จะยังไม่กล่าวให้พิสดารในที่นี้

เพราะฉะนั้น อสังฆธรรมหรือวิสังฆารเมื่ออธิบายดังนี้ จึงเป็นสิ่งที่มิใช่ และเมื่ออสังฆธรรมหรือวิสังฆารนี้ก็เป็นอนัตตา คือมิใช่เป็นอัตตาตัวตนของใคร แต่เป็นกฎธรรมดาเป็นสัจธรรม ไม่มีใครเป็นเจ้าของทั้งนั้น เป็นอนัตตา คือมิใช่อัตตาตัวตน อยู่ตามสภาพธรรม

ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ท่านจึงสอนให้ปฏิบัติ ปล่อยวางไม่ยึดถือ พิจารณาสิ่งอันใดก็พิจารณาเพื่อปล่อยวางสิ่งอันนั้น ไม่ใช่เพื่อยึดถือสิ่งอันนั้น เช่นว่าพิจารณาสติปัฏฐาน ๔ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือพิจารณานามรูป พิจารณาแล้วก็ปล่อยวาง ไม่ยึดถือ และแม้ธรรมปฏิบัติจะเป็นสติก็ตาม จะเป็นสมาธิก็ตาม เป็นปัญญาก็ตาม ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งพึงยึดถือว่า สติสมาธิปัญญาเหล่านี้เป็นอัตตาตัวตน เพราะว่าสติสมาธิปัญญาเหล่านี้เป็นเครื่องปล่อยวางความยึดถือทั้งหมด จะไปยึดถือเอาเครื่องปล่อยวางความยึดถือก็ไม่ได้ ยึดถือเข้าเมื่อใดก็เป็นอุปาทานเข้าเมื่อนั้น เป็นอันตรายต่อสติ สมาธิ ปัญญา ที่ปฏิบัติ

เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหมด แม้ที่เป็นวิสังขาร คืออสังขตธรรม จึงเป็นอนัตตามีใช่อัตตาตัวตน ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานถ้าไปยึดพระนิพพานเข้าเมื่อใด ก็บรรลุไม่ได้ ดังที่มีแสดงถึงท่านพระอานนท์ว่า ในวันที่จะตรัสรู้นั้น ท่านมีความเพียรแรงกล้า ท่านจะมุ่งบรรลุพระนิพพานให้ได้ ก็แปลว่ายึดพระนิพพาน ก็บรรลุไม่ได้ จนท่านคิดว่าท่านจะพักหยุดการปฏิบัติสักพัก จึงได้เอนองคฺลง เรียกว่าอยู่ในอิริยาบถทั้ง ๔ ไม่ใช่ นั่ง ไม่ใช่นอน ไม่ใช่ยืน ไม่ใช่เดิน ความบรรลุนิพพานก็ปรากฏขึ้นในขณะนั้น ก็คือในขณะที่ท่านปล่อยวางนั่นเอง ปล่อยวางความยึดถือ ท่านบำเพ็ญธรรมปฏิบัติมาเต็มเปี่ยมแล้ว แต่ว่ายังยึดถืออยู่ มุ่งอยู่ด้วยตัณหา อยากจะได้ อยากจะถึงโดยเร็ว ก็บรรลุไม่ได้ ครั้นปล่อยวางใจลงก็บรรลุทันที ดังนี้

เพราะฉะนั้น ธรรมทั้งหมด คือทั้งที่เป็นสังขตธรรมหรือสังขาร อสังขตธรรม หรือวิสังขาร เป็นอนัตตามีใช่ตัวตน นี้เป็นหลักของพระพุทธศาสนาที่เป็นสายตรง ไม่มีอัตตาตัวตนทั้งหมด จึงนับว่าเป็นลักษณะพิเศษ ที่ท่านทั้งหลายควรจะกำหนดให้ทราบไว้มีจำเพาะพระพุทธศาสนาเท่านั้น

วัตถุและโลกในพุทธธรรม

สังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุง

คำว่าธรรมอันปัจจัยปรุงนี้ ก็หมายความว่าธรรมที่มีเหตุทั้งปวงปรุงให้บังเกิดขึ้น คือเป็นส่วนผลที่เกิดจากเหตุ จึงมีเหตุเป็นตัวปัจจัย คือเป็นเหตุเป็นเครื่องอาศัยให้บังเกิดขึ้น นี้เรียกว่าสังขตธรรม ดังเช่นชั้นที่ขันธ์ที่ยึดถือ ๕ ประการนี้ของบุคคล คือกายและใจอันนี้ นามรูปอันนี้ ว่าถึงรูปอันเป็นส่วนรูปกายซึ่งประกอบขึ้นด้วยธาตุทั้งหลาย ธาตุดิน ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศคือช่องว่าง เหล่านี้ก็บังเกิดขึ้นจากเหตุ นามกายหรือนามธรรม อากาของจิตที่แสดงออกเป็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เหมือนกัน ที่ปรากฏเป็นเวทนา เป็นต้นนั้น ก็เป็นผลที่เกิดจากเหตุ มีเหตุปรุงให้บังเกิดขึ้น เหตุที่ตามองเห็นหรือที่ทราบได้ในปัจจุบัน ก็มีเหตุที่ทราบด้วยญาณคือ ความหยั่งรู้ของพระพุทธเจ้าและของท่านผู้รู้ ก็มีเหตุที่เกิดในปัจจุบัน ที่ตามองเห็นและที่ทราบได้ ก็เช่นรูปกายอันนี้ต้องอาศัยอาหารที่เป็นธาตุ ๔ นั้นแหละ ซึ่งบุคคลบริโภคใช้สอยสำหรับที่จะทนบำรุงกายให้ดำรงอยู่ได้ ถ้าขาดอาหารก็ดำรงอยู่ไม่ได้ นามธรรม ก็เหมือนกัน ก็ต้องอาศัยเหตุซึ่งเป็นอาหารสำหรับที่จะให้เกิดขึ้น และบำรุงให้เป็นไปอยู่ เช่นตัวเวทนาเอง ที่เป็นสุขหรือเป็นทุกข์หรือว่าเป็นกลาง ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ ก็เกิดจากผัสสะหรือสัมผัส สัญญาก็เหมือนกัน ก็เกิดสืบมาจากเวทนา สืบมาจากสัมผัส หรือผัสสะ วิญญาณนั้นเล่าก็เกิดมาจากนามรูปนี้แหละ และโดยตรงก็คือเมื่ออายตนะภายในอายตนะภายนอกมาประจวบกัน ก็เกิดเป็นจักขุวิญญาณเป็นต้น เช่นตากับรูปมาประจวบกันก็เกิดจักขุวิญญาณ วิญญาณทางตา ก็คือมองเห็น การเห็นนี้ก็เป็นตัว

จักขุวิญญาณ การเห็นรูป และก็เป็นสิ่งที่เกิดดับ เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงว่ามีเกิดในเบื้องต้น มีแปรไปในท่ามกลาง และมีดับในที่สุด ฉะนั้น จึงต้องมีอาหารมาบำรุงกันอยู่เป็นส่วนเหตุ นามรูปคือชีวิตนี้จึงดำรงอยู่ได้ ดังเช่นที่รูปกายอันนี้ก็ต้องการโภคะอาหารกันอยู่ วันหนึ่งหนหนึ่งสองหนสามหนเป็นต้น และอาหารบางอย่างก็ต้องบริโภคอยู่ตลอดเวลา คือลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หายใจไม่ออกเสียสักนาทีสองนาทีก็จะอยู่ไม่ได้แล้ว นี่ต้องมีอาหารบำรุงอยู่ตลอดเวลา

นามธรรมก็เหมือนกัน การที่อายตนะภายในภายนอกประจวบกันอยู่ นี่เป็นอาหารของนามธรรม ทุกคนตั้งแต่ตื่นขึ้นมาตาก็ประจวบกับรูป หูก็ประจวบกับเสียง จมูกก็ประจวบกับกลิ่น ลิ้นก็ประจวบกับรส กายก็ประจวบกับสิ่งที่กายถูกต้อง มโนคือใจก็ประจวบกับธัมมะคือเรื่องราว ตั้งแต่ตื่นจนหลับ จึงได้มีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณกันอยู่ตลอด แม้ในขณะที่หลับ อันที่จริงอายตนะ ๕ ข้างต้นผัสสะหนักหน้อยหนึ่งคือตาหูจมูกลิ้นกาย แปลว่าตาไม่รับรูป หูไม่รับเสียง จมูกไม่รับกลิ่น ลิ้นไม่รับรส กายไม่รับสิ่งที่ถูกต้อง คือไม่รับรู้อะไรทาง ๕ นี้แต่มโนคือใจกับธัมมะคือเรื่องราวนั้นยังไม่หยุด

จึงปรากฏเป็นความฝัน ความฝันนั้นก็เกิดขึ้นในขณะที่มโนคือใจกับธรรมคือเรื่องราวอันเป็นข้อที่ ๖ นี้ยังไม่พัก คือแปลว่ายังไม่หลับ ถ้ามโนคือใจหลับละก็ไม่ฝัน แต่นักจิตวิทยาแม้ในปัจจุบันก็บอกว่าคนเราฝันอยู่มากมาย แต่ว่าตื่นขึ้นมาลืมเสียมาก จึงรู้สึกว่างบางทีก็ไม่ฝัน บางทีก็ฝันน้อย จำได้เลือนรางบ้าง จำได้แน่นอนบ้าง แต่ว่าอันที่จริงนั้นฝันอยู่เรื่อย ก็คือมโนอันนี้ไม่หลับหรือหลับไม่สนิท ไม่ค่อยจะได้พัก ถ้ามโนพักละก็ไม่ฝัน

สังขตลักษณะ

เพราะฉะนั้น เหล่านี้จึงเป็นสังขตธรรม ธรรมอันปัจจัยปรุงทั้งนั้น และรอบกายของบุคคล สิ่งที่ตามองเห็นโดยเป็นรูปต่าง ๆ เป็นต้นไม้ เป็นภูเขา เป็นบ้าน เป็นเรือน เป็นบุคคล เสียงที่ได้ยิน กลิ่นรสและสิ่งถูกต้องที่ได้ทราบ เรื่องราวที่คิดนึก

ทางใจซึ่งปรุงขึ้นมา เหล่านี้ก็เป็นสังขตธรรมทั้งนั้น ธรรมมีปัจจัยปรุงทั้งนั้น ตลอดจนถึงโลกที่เราอาศัยอยู่นี้ ดินฟ้าอากาศอะไรทั้งหมด ผนตกแดดออกอะไรเหล่านี้ ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ทั้งหมด นี่เป็นสังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั้งนั้น เกิดจากเหตุทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างนี้จึงตกอยู่ในลักษณะของสังขตลักษณะ คือลักษณะที่ปัจจัยปรุงทั้งนั้น อันได้แก่

๑. อุปปาโท ปญญาติ ความเกิดขึ้นปรากฏ
๒. วโย ปญญาติ ความเสื่อมดับไปปรากฏ
๓. จิตฺตสฺส อณฺเวยตฺตํ ปญญาติ เมื่อตั้งอยู่ ความปรวนแปร เปลี่ยนแปลงไปปรากฏ

ไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณ์

หรือว่าที่แยกออกมาเป็นไตรลักษณ์ ลักษณะเครื่องกำหนด ๓ หรือเรียกว่าสามัญลักษณ์ ลักษณะที่ทั่วไปของสังขารทั้งปวง อันได้แก่อนิจจะไม่เที่ยง ทุกขณะเป็นทุกข์คือตั้งอยู่คงที่มิได้ ต้องแปรปรวน เปลี่ยนแปลงไป และอนัตตามีโชัดตาดำตัวตน เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ แต่ความตั้งอยู่ในระหว่างเกิดและเสื่อมดับในที่สุดนั้น มีระยะเวลาที่เร็วและช้าต่างกัน ชีวิตของบุคคลทุกคนก็เร็วและช้าต่างกัน แต่ว่าพอที่จะกำหนดได้ว่าส่วนมากนั้นสักเท่าไร ดังเช่นที่กำหนดว่า กบฏ หนึ่งหรือกัปหนึ่ง ดังที่มีพระพุทธภาษิตแสดง ว่าหากเจริญอิทธิบาทภาวนา ก็จะเจริญอายุกับหนึ่งหรือเกินกับหนึ่ง เป็นพระพุทธภาษิตที่ตรัสแก่พระอานนท์ที่แสดงถึงบุคคลผู้เจริญ อิทธิบาทภาวนา เมื่อได้ทรงปลงอายุสังขารแล้ว พระอานนท์จึงได้กราบทูลอัญเชิญให้อย่าเพิ่งเสด็จดับขันธปรินิพพาน ให้ทรงเจริญอิทธิบาทภาวนา เพื่อมีพระชนมย์ในกัปหนึ่งหรือเกินกับหนึ่ง แต่พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า ได้ทรงปลงอายุสังขารแล้วไม่ทรงกลับคำ

คำว่ากัปหนึ่งหรือเกินกับหนึ่งนี้ พระอาจารย์ได้อธิบายว่า หมายถึง ชีวิตกบฏซึ่งประมาณ ๑๐๐ ปีสำหรับคนในยุคปัจจุบัน ปัจจุบันก็ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลนั้นเรื่อยมาหรือก่อนพุทธกาลนั้นเรื่อยมา ไม่ใช่หมายถึงกับกัปลับนั้นอายุไม่ถ้วนดังที่บางคนเข้าใจ

ชีวิตปัจจุบันก็อยู่ในรายนั้นเป็นอย่างมาก ที่มากไปกว่าก็มีน้อย แต่โดยมากก็ไม่ถึง ๑๐๐ ปี ๘๐ ปีก็นับว่ามาก ชีวิตของสัตว์เดรัจฉานก็มียาวมีสั้นต่าง ๆ กัน ดังที่ทราบกันอยู่ นี้เป็นระยะเวลาที่ตั้งอยู่ ขณะตั้งอยู่ก็แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ และได้มีแสดงไว้ตั้งแต่เก่าก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และเมื่อพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้นก็รับรองเอามาแสดงไว้เหมือนกัน คืออายุของโลก เมื่อโลกเรานี้ก็มีอายุเหมือนกัน มีเกิดมีดับเหมือนกัน แต่ว่าระยะเวลาที่ตั้งอยู่ของโลกนั้นยาวมาก แม้ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ดวงดาวต่าง ๆ นักคิดค้นในปัจจุบันนี้ก็ยังรับรองว่า เป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับ แต่ระยะเวลาที่ตั้งอยู่นั้นยาวมาก สำหรับระยะเวลาเกิดดับของโลกนั้นยาวมากจนเรียกว่า หลายสิบกัปกับลับ เป็นอสงไขยที่แปลว่านับไม่ถ้วนปีคือว่ายาวมาก และโลกนี้เมื่อถึงคราววินาศก็จะวินาศไป แตกสลายไปดับไปด้วยไฟด้วยน้ำด้วยลม นี่เป็นคติที่แสดงไว้ตั้งแต่ก่อนที่พระพุทธศาสนาจะบังเกิดขึ้น และเมื่อพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้นก็รับรองสิ่งนี้เข้ามาแสดงไว้ เหมือนกัน

โอกาสโลกและสังขารโลก

เพราะฉะนั้น ทุกอย่างก็เป็นสังขตธรรม คือเป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงทั้งนั้น มีเกิดมีดับ มีปรวนแปรเปลี่ยนแปลงทั้งนั้น โลกทั้งหมดนี้เรียกว่าเป็นโอกาสโลก โลกคือพื้นปฐพี และก็แยกออกมาเป็นภูเขา เป็นต้นไม้พวกพืชต่าง ๆ เป็นร่างกายมนุษย์ เป็นสัตว์เดรัจฉาน ก็เรียกว่า *สังขารโลก* โลกคือสังขาร คือว่าร่างกายของมนุษย์ของสัตว์เดรัจฉานตลอดถึงของต้นไม้ทั้งหลาย ก็แบ่งส่วนธาตุดินน้ำลมไฟ มาจากโอกาสโลกคือพื้นปฐพีนี้มาประกอบกันขึ้น ผสมปรุงแต่งกันขึ้นเป็นคนเป็นสัตว์เป็นต้นไม้ ก็เรียกว่าสังขารโลก และก็เรียกว่า สัตวโลกหรือสัตตโลก ซ่อนอยู่ในสังขารโลกของมนุษย์ของเดรัจฉาน คือว่ามีจิตใจที่เป็นธาตุรู้ซึ่งยึดถืออยู่ มีกิเลสอาสวะอยู่ ก็เป็นสัตว์โลก ซ่อนอยู่ในสังขารโลกอันนี้ ซึ่งหากจะกล่าวดังที่กล่าวมาแล้วก็กล่าวได้ว่า เมื่อสังขารโลกของคนของสัตว์นี้แตกสลาย ส่วนที่เรียกว่าสัตวโลกนั้นก็จืด คือเคลื่อนออกไปถือสังขารโลกใหม่ ทุกคนเรานี้จึงเป็นโลกน้อย ๆ ซึ่งแบ่งส่วนมาจากโลกใหญ่คือโอกาสโลก และก็ตกอยู่ในลักษณะเดียวกันคือเกิดดับ และเมื่อตั้งอยู่ก็แปรปรวน

ทรงสอนให้พิจารณาแยกธาตุ

คราวนี้ก็ต้องคิดเหมือนกัน ว่าตามที่กล่าวมาแล้วนั้น จะเป็นรูปธรรมนามธรรมที่รวมกันเป็นอัตภาพร่างกายจิตใจของทุก ๆ คน ตลอดถึงสัตว์เดรัจฉาน ตลอดจนถึงสังขารโลกทั้งหมด โอกาสทั้งหมดนี้ เป็นสังขตธรรมฝ่ายที่เป็นรูปหรือฝ่ายที่เป็นวัตถุ คราวนี้ฝ่ายที่เป็นรูปหรือที่เป็นวัตถุนี้ อันเป็นอสังขตธรรม ธรรมอันเป็นปัจจัยไม่ปรุงจะมีอีกหรือไม่ คือว่าบรรดาส่วนที่เป็นวัตถุ หรือเป็นรูปซึ่งมาปรุงแต่งกัน ขึ้นก็มาจากเหตุ และบรรดาส่วนที่มาปรุงแต่งกันนั้น ก็ต้องมีที่มาว่าเอาอะไรมาปรุงแต่ง เพราะฉะนั้น ในทางพระพุทธศาสนา จึงมีสอนให้แยกธาตุ และการแยกธาตุที่ต้องการเป็นการปฏิบัติเพื่อสมาธิเพื่อปัญญา อันเป็นสมถกรรมฐานวิปัสสนากรรมฐานนั้น ก็คือว่าก่อนกายอันนี้เอาส่วนที่เป็นรูปก่อน ก็เป็นที่ยึดถือว่าเป็นตัวเรา เป็นของเรา ก็มาเป็นก่อนอยู่อย่างนี้ มันก็ควรจะเห็นว่าเป็นตัวเรา เป็นของเราได้ จึงได้ตรัสสอนให้แยกธาตุออกไป ว่าอันที่จริงนั้น ประกอบขึ้นจากธาตุทั้งหลาย โดยมากก็คือธาตุ ๔ คือประกอบขึ้น จากปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม และในที่บางแห่ง ก็มีสอนให้แยกออกไปเพิ่มอีกธาตุหนึ่งคือ อากาศธาตุ ธาตุอากาศคือช่องว่าง เป็นที่ ๕ สอนให้แยกธาตุออกไป ว่าอันที่จริงนั้น ไม่ใช่เป็นก้อนดอก แต่แยกออกไปได้เป็นธาตุ ๔ หรือเป็นธาตุ ๕ เพื่อที่จะได้กระจายออกไปว่าไม่ใช่เป็นก้อนเป็นแท่ง จะได้มองเห็นว่าอันที่จริงนั้นไม่ใช่อัตตาตัวตน ไม่ใช่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่แยกออกไปได้เป็นธาตุ ๔ หรือธาตุ ๕

เพราะฉะนั้น คำว่าธาตุนี้ จึงเป็นคำที่แสดงถึงส่วนสิ่งที่เป็นที่มาประกอบกับของสิ่งที่เรียกว่าสังขารคือส่วนผสมอันนี้ คือว่ารูปกายอันนี้ของทุกคนเป็นสังขารหรือสังขตธรรมดังที่กล่าวมาแล้ว คือเป็นส่วนผสมปรุงแต่งมาประกอบกันเข้า เหมือนอย่างว่าบ้าน ที่เรียกว่าบ้านนั้น ก็คือว่าเครื่องทัพสัมภาระทั้งหลายมาประกอบกันเข้าเป็นบ้าน แต่อันที่จริงนั้น บ้านก็มาจากสิ่งที่ประกอบทั้งหลาย เช่นมาจากไม้จากอิฐจากปูนจากเหล็กที่เป็นบ้านตึกราม สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มาประกอบกันเข้ามาปรุงกันเข้าก็เป็นบ้าน บ้านจึงเป็นสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่ง ซึ่งอันที่จริงนั้นไม่มีตัวบ้านจริง ๆ

คือตัวตนไม่มี ไม่มีตัวบ้านจริง ๆ แต่มาจากส่วนผสมปรุงแต่ง ร่างกายอันนี้ก็เหมือนกัน ตัวตนร่างกายไม่มี มีมาจากธาตุที่มาผสมปรุงแต่งกันขึ้น เพราะฉะนั้น เพื่อที่จะให้ละความยึดถือว่าตัวเราของเรา จึงได้ตรัสสอนให้แยกธาตุ ให้พิจารณาแยกธาตุอันแสดงว่าธาตุ คำว่าธาตุนี้เป็นส่วนที่แยกมาจากคำว่าสังขาร สังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งนั้น ก็เป็นสิ่งที่ยึดถือกันว่าสมมติบัญญัติกันว่าเป็นตัวเราของเรา นี้ ก็มาจากบรรดาธาตุทั้งหลายที่มาปรุงแต่งกันขึ้น ตรัสสอนให้แยกออกไป

ความหมายของธาตุ

เรื่องธาตุและสังขาร เป็นการแสดงสังขตธรรมและอสังขตธรรมด้านวัตถุ ในเบื้องต้น สังขารสิ่งผสมปรุงแต่งที่กำลังแสดง ยกขึ้นเป็นตัวอย่างคือรูปกายนี้ ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้พิจารณาแยกธาตุ อันเรียกว่า ธาตุกรรมฐาน ในด้านปฏิบัติ ในสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน หากว่าจะเปรียบรูปกายอันนี้ ก็เปรียบเหมือนบ้าน ซึ่งเป็นสิ่งผสมปรุงแต่ง คือประกอบขึ้นจากทิวสัมภาระทั้งหลาย และที่ให้พิจารณาแยกธาตุนั้นก็เหมือนอย่างให้พิจารณาบ้าน แยกออกเป็นทิวสัมภาระทั้งหลายที่มาประกอบปรุงกันขึ้นเป็นตัวบ้านนั้น ที่ตรัสสอนให้พิจารณาธาตุกรรมฐาน ก็เพื่อที่จะให้เห็นว่า กายนี้ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา สักแต่ว่าเป็นธาตุมาประชุมปรุงแต่งกันขึ้น เช่นเดียวกับว่าบ้าน ไม่ใช่เป็นบ้านเป็นเรือนที่แท้จริง หรือว่าไม่มีบ้านไม่มีเรือนที่แท้จริง มีแต่ทิวสัมภาระที่มาปรุงกันขึ้นเท่านั้น เพื่อที่จะได้ดับความยึดถือรูปกายอันนี้ว่าเป็นตัวเราของเรา หรือดังที่เรียกกันทั่ว ๆ ไปว่าไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ฉะนั้น จึงต้องเข้าใจว่าคำว่าแยกธาตุ ธาตุในทางกรรมฐานนี้จึงมีความหมายดังกล่าว แต่ถึงดังนั้นก็มีความหมายอันเป็นที่รวบรวมเข้ามา ดังที่ได้ตรัสแสดงไว้ในธาตุวิภังคสูตร เป็นต้น ที่มีคำอธิบายคำว่าธาตุแต่ละธาตุ และอาการของกาย ส่วนไหนต้องด้วยลักษณะของธาตุข้อใด ก็จัดเข้าในธาตุข้อนั้น

ปฐวีธาตุ ธาตุดิน

ตั้งต้นแต่ปฐวีธาตุ ธาตุดิน หมายถึงสิ่งที่แน่นแข็งอันมีอยู่ในกายอันนี้คือ เกสา ผม โลมา ขน นขา เล็บ ทันตา ฟัน ตาใจ หนิง มังสัง เนื้อ นหารู เอ็น อัญฐิ กระดุก อัญฐิมิณูซัง เยื่อในกระดุก วิกัง ไต ทหยัง หัวใจ ยกนัง ตับ กีโลมกัง ฟังผัด ปิหัง ม้าม ปับผาสัง ปอด อันตัง ใสใหญ่ อันตคณัง สายรัดใส อุทรียง อาหารใหม่ กรีสัง อาหารเก่า มัตถเก มัตถลุงคัง ขมองในขมองศีระชะ และส่วนอื่นใดที่แน่นแข็งมีอยู่ใน กายอันนี้ เรียกว่าปฐวีธาตุ ธาตุดิน

อาโปธาตุ ธาตุน้ำ

ส่วนที่เอิบอาบเหลวบรรดาที่มีอยู่ในกายนี้คือ บิดตัง น้ำดี เสมหัง น้ำเสลด ปุพโพ น้ำหนองน้ำเหลือง โลหิตัง น้ำเลือด เสโท น้ำเหงื่อ เมโท มันข้น อัสสุ น้ำตา วสา มันเหลว เขโฬ น้ำลาย สิงฆาณิกา น้ำมูก ลสิกา ไชข้อ มุตตัง มูตร และสิ่งใด สิ่งหนึ่งที่เหลวเอิบอาบบรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ รวมเรียกว่าอาโปธาตุ ธาตุน้ำ

เตโชธาตุ ธาตุไฟ

ส่วนที่อบอุ่นที่ร้อนบรรดาที่มีอยู่ในกายนี้คือ ไฟที่ทำร่างกาย ให้อบอุ่นไฟที่เผา ร่างกายให้ซำรุดทรุดโทรมไฟที่ทำร่างกายให้เราร้อน และไฟที่ช่วยในการย่อยอาหาร ที่กิน ที่ดื่ม ที่เคี้ยว ที่ลิ้ม และสิ่งที่อบอุ่นที่ทำให้อบอุ่นให้ร้อนบรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ ก็รวมเรียกว่า เตโชธาตุ ธาตุไฟ

วาโยธาตุ ธาตุลม

ส่วนที่พัดไหวบรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ ก็คือลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมหายใจเข้าลมหายใจออก ลมที่พัดผ่านไปทั่วอวัยวะร่างกาย ทั้งปวง ลมหายใจเข้าลมหายใจออก ก็รวมเรียกว่าวาโยธาตุ ธาตุลม

อากาศธาตุ ธาตุอากาศหรือช่องว่าง

และอีกธาตุหนึ่งที่มีแสดงไว้ในพระสูตรเช่นในธาตุวิภังคสูตร คืออากาศธาตุ คืออากาศช่องว่าง ได้แก่ช่องว่างทั้งปวงบรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ คือช่องหู ช่องจมูก ทวารปากหรือช่องปาก ช่องที่อาหารกลืนลงไป ช่องที่อาหารที่บริโภคที่ดื่มที่เคี้ยวที่ลื้ม บรรจุนอยู่ และช่องที่อาหารขับถ่ายออกไปในกายล่าง และช่องว่างอื่นทั้งหมดที่มีอยู่ในกายนี้ ก็เรียกว่าอากาศธาตุ ธาตุอากาศ

พิจารณาให้เห็นสักแต่ว่าเป็นธาตุ

พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้พิจารณาธาตุ ๔ คือ ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ หรือธาตุ ๕ ธาตุดินน้ำไฟลมอากาศคือช่องว่างด้วยปัญญาโดยชอบ ตามเป็นจริง ว่านั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่เป็นตัวตนของเรา คือไม่ใช่ตัวเราของเรา สักแต่ว่าเป็นธาตุ เพื่อที่จะได้ละความเห็นยึดถือว่าเป็นตัวของเรา ในรูปกายอันนี้

การพิจารณาดังนี้เรียกว่าธาตุกรรมฐาน ที่ท่านแสดงว่าเป็นกรรมฐานที่แก่นิรวรณข้อที่ ๕ คือวิจิกจนา ความเคลือบแคลงสงสัย ทั้งนี้เพราะอะไร ก็เพราะว่าวิจิกจนา ความเคลือบแคลงสงสัยทั้งหลายนั้น ก็ตั้งขึ้นที่ตัวเราของเราเป็นข้อสำคัญ เช่นตัวเราของเราในอดีตเป็นใครมาอย่างไรเป็นต้น ตัวเราของเราในอนาคตจะเป็นอย่างไร เป็นอะไรต่อไปเป็นต้น และตัวเราในปัจจุบันมีหรือไม่มี และเป็นอย่างไรเป็นต้น ความสงสัยทั้งปวงเหล่านี้เกิดขึ้นจากความเห็นยึดถือขั้นที่ ๕ ซึ่งสรุปเป็นรูปธรรมนามธรรมหรือรูปกายนามกายนี้เองว่า เป็นตัวเราของเรา เพราะฉะนั้น ขั้นที่ ๕ จึงได้เรียกว่า อุปาทานขั้นที่ ๕ แปลว่าขั้นที่ยึดถือ

ฉะนั้น เมื่อมาหัดพิจารณาธาตุกรรมฐาน พิจารณารูปกายอันนี้ ซึ่งเป็นส่วนหยาบเป็นวัตถุ และเป็นส่วนสำคัญแห่งความยึดถือว่า สักแต่ว่าเป็นธาตุมาประกอบกันเข้าเท่านั้น ก็จะทำให้ความเห็นยึดถือดังกล่าวนี้หายไป ความเห็นยึดถืออันนี้เรียกว่า อัตตสัญญา ความสำคัญหมายว่าตัวเราของเรา เมื่อมาพิจารณาว่าธาตุกรรมฐานให้

เห็นว่าสักแต่ว่าเป็นธาตุ ธาตุสัญญา ความสำคัญหมายความว่า เป็นสักแต่ว่าธาตุก็จะปรากฏขึ้น
 อตตสัญญา ก็เลยหายไป เมื่อเป็นดังนี้ บรรดาความเคลือบแคลงสงสัยทั้งหลายที่ตั้งขึ้น
 บนฐานคือความเห็นยึดถือว่า ตัวเราของเราทั้งปวงก็จะหายไปหมด อันนี้เป็นหลักสำคัญ
 เพราะความสงสัยเคลือบแคลงทั้งปวงนั้น ส่วนสำคัญส่วนใหญ่ตั้งอยู่บนฐานคือความ
 เห็นยึดถือว่า ตัวเราของเราในรูปกายนามกายนี้แหละ ฉะนั้น เมื่อมาพิจารณาเห็น
 สักแต่ว่าเป็นธาตุได้แล้ว อตตสัญญาหายไป ธาตุสัญญาปรากฏขึ้นแทน อตตสัญญา
 หายไป ความสงสัยทั้งปวงที่ตั้งอยู่บนความเห็นยึดถือตัวเราของเรา ก็หายไป จะมีความ
 สงสัยต่อไป ก็ความสงสัยที่ตั้งขึ้นบนธาตุนั้นแหละ แต่ว่าก็เป็นเรื่องของความสงสัย
 ในธรรมซึ่งเป็นทางเจริญปัญญา อันจะนำไปได้ ปัญญาที่ยิ่งขึ้นต่อไป

คราวนี้มาจับพิจารณาถึงคำว่าธาตุที่ตรัสสอนไว้ให้พิจารณา อันเป็นธาตุกรรมฐาน
 นี้ ก็จะได้เห็นได้ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น คือ กล่าวมาแล้วว่าเป็นความหมายที่รวม
 เข้ามาหาส่วนที่เป็นสาระ คือแก่นสาร ดังที่มีอธิบายว่าส่วนที่แน่นแข็งเรียกว่าปฐวีธาตุ
 ธาตุดินเป็นต้น เพราะฉะนั้น คำว่าธาตุนี้ จึงมีความหมายที่รวมเข้ามาถึงส่วนที่เป็น
 สาระแก่นสาร แต่อันที่จริงนั้น ก็ยังมีใช้สิ่งที่เป็นสาระแก่นสารอย่างละเอียดทีเดียวใน
 ทางวัตถุ แต่ก็ได้กล่าวแล้วว่า ที่ได้ตรัสแสดงแยกธาตุตั้งที่มีความหมายดังกล่าวนั้น
 มุ่งที่จะให้ปฏิบัติเป็นการแยกธาตุทางกรรมฐาน เพื่อผลคือความที่จะได้แยกธาตุทาง
 จิตใจ ทำให้บรรลุถึงความสิ้นกิเลสและกองทุกข์ของจิตใจ เป็นประการสำคัญ ซึ่งจะได้
 กล่าวต่อไปในด้านสังขตธรรมและอสังขตธรรมทางจิตใจ

อากาศไม่มีที่สุด วิญญาณไม่มีที่สุด

ส่วนที่กำลังกล่าวนี้กำลังกล่าวถึงด้านวัตถุ และด้านวัตถุก็เป็นอันว่าได้มีการ
 แสดงธาตุที่ทำให้เห็นถึงความหมายของคำว่าธาตุ คือ เป็นที่รวมเป็นส่วนที่เป็นสาระ
 แก่นสารเป็นอย่าง ๆ ไป คือเป็นส่วนที่แน่นแข็ง ส่วนที่เหลวเอิบอาบ ส่วนที่อบอุ่มร้อน
 ส่วนที่พัดไหว และส่วนที่เป็นช่องว่าง

อันส่วนที่เป็นช่องว่าง อันเรียกว่าอากาศธาตุนั้น หมายถึงช่องว่างในร่างกาย อันนี้ แต่อันที่จริงนั้น อากาศธาตุคือช่องว่างนอกร่างกายอันนี้ อันเป็นส่วนของโลกธาตุมี อยู่เป็นอันมาก ในทางพระพุทธรูปศาสนา พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงว่าเป็นอนันตะ คือ ไม่มีที่สุด ได้ตรัสแสดงสิ่งที่เป็นอนันตะไม่มีที่สุดไว้ ๒ อย่าง คืออากาศไม่มีที่สุด วิญญาณไม่มีที่สุด และอากาศคือช่องว่างนี้ ไม่ได้หมายถึงธาตุที่มีอยู่ในอากาศคือ ช่องว่าง คำที่เราเรียกกันว่า อากาศที่หายใจเข้า หายใจออก อันหมายถึงเป็นตัวธาตุ ละเอียดที่มองไม่เห็นด้วยตา หายใจเข้าหายใจออกเราเรียกว่าอากาศ

อันที่จริงสิ่งที่หายใจเข้าหายใจออกที่เราเรียกอากาศคือ อากาศเสียนั้นไม่ใช่ตัว ช่องว่าง ถ้าตัวช่องว่างจริง ๆ แล้วไม่มีอะไร ดังที่เราบัญญัติเรียกกันว่า สูงขึ้นไปมาก ที่ไม่มีลมหายใจเข้าลมหายใจออก ไม่มีอากาศหายใจเข้าหายใจออก เป็นบรรยากาศ หรืออวกาศเป็นต้นนั้น นั่นก็เป็นคำที่สมมติเรียกขึ้นมา และก็อาจจะนั่นแหละที่เป็น ช่องว่างจริง ๆ ก็ได้ คือไม่มีอะไร แต่ว่าต่ำลงมานี้ที่อยู่ใกล้โลกเรานี้ มีสิ่งที่หายใจได้ คือมีอากาศ เราเรียกกันว่าอย่างนั้น คือขอยืมคำนี้ไปเรียก เพราะเหตุว่าสิ่งที่เราหายใจ นั้นมองไม่เห็น จึงขอยืมเรียกว่า อากาศ แต่อันที่จริงนั้นไม่ตรงกับความหมายในทางธรรม ที่เรียกว่า อากาศธาตุนี้

ความหมายของธรรมในคำว่าอากาศธาตุนี้ มุ่งถึงช่องว่างดังที่กล่าวมาแล้ว เมื่อเป็นช่องว่างดังนี้ ท่านจึงไม่แสดงไว้ในธาตุทั่วไป ในธาตุทั่วไปนั้นท่านแสดงไว้เป็น ๔ เท่านั้น คือ สิ่งที่แข็งแข็ง สิ่งที่เหลวเอิบอาบ สิ่งที่อบอุ่นรุ่มร้อน และสิ่งที่พัดไหว ซึ่งบรรดาสิ่งทั้ง ๔ เหล่านี้ ก็จะพึงกล่าวได้ว่าเป็นวัตถุทั้งนั้น เป็นวัตถุที่หยาบ เป็นวัตถุ ที่ละเอียด หรือเป็นวัตถุที่มีลักษณะต่าง ๆ กัน ก็ธาตุเหล่านี้เองที่มาประชุมกันก็เป็น สังขารคือสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหลาย ดังที่เรียกว่าสังขารโลก และเมื่อมีวิญญาณธาตุ เข้าประกอบ เป็นวิญญาณที่ยังมีกิเลสที่ยังยึดถือเกี่ยวเกาะอยู่ ก็เป็นสัตว์โลก สัตว์โลก จึงเป็นตัววิญญาณนั่นเอง ที่ยังมีกิเลสที่ยังยึดถือเกี่ยวเกาะอยู่ ประกอบกันอยู่ก็เป็น ธาตุ ๖ ก็มาเป็นบุคคลนี้ ดังที่ตรัสไว้ในธาตุวิภังคสูตร

อธิบายธาตุและสังขาร

คราวนี้แม้ในวิชาการทางโลก เมื่อรวมเข้ามาแล้วก็ป็นธาตุและสังขาร ส่วนที่ผสมปรุงแต่งเป็นสังขาร ส่วนที่เป็นวัตถุซึ่งถูกนำมาผสมปรุงแต่งก็เป็นธาตุ ดังเช่นร่างกายอันนี้เป็นสังขาร ธาตุ ๔ ที่มาผสมปรุงแต่งเป็นร่างกายอันนี้ นั่นก็เป็นธาตุ คราวนี้มุ่งวิชาการทางโลก ที่อาจแยกให้ละเอียดออกไปอีก เมื่อยังพบว่าเป็นสิ่งที่ผสมปรุงแต่งอยู่ สิ่งใดก็ตาม สิ่งนั้นก็ป็นสังขาร และสิ่งที่ถูกแยกออกไปเป็นตัวแก่นสารอันมาผสมปรุงแต่งกันขึ้น สิ่งที่ได้ค้นพบอันเป็นตัวแก่นสารนั้นก็ป็นธาตุ และสิ่งที่พบกันว่าเป็นธาตุนั้น ครั้นเมื่อความรู้เจริญขึ้น ก็ยังพบว่ายังไม่ใช่อธาตุแท้ ยังเป็นส่วนผสมปรุงแต่งอีกนั่นก็เป็นสังขาร ยังไม่ใช่อธาตุแท้ และสิ่งที่ได้ค้นพบว่าเป็นตัวแก่นสารที่ละเอียดที่สุด นั่นก็เป็นธาตุ และหากว่าต่อไปถ้าได้มีความรู้ พบว่าสิ่งที่เข้าใจว่าเป็นธาตุนั้นยังเป็นส่วนผสมปรุงแต่งอยู่อีก ก็ยังเป็นสังขารอยู่นั้นแหละ ส่วนสิ่งที่ป็นสาระแก่นสารที่สุดจนถึงไม่สามารถจะแยกออกไปได้อีก อันเป็นตัวที่เป็นสาระแก่นสารทีเดียวแยกออกไปไม่ได้ก็ ถ้าสิ่งนั้นมิจริง ๆ นั่นก็เป็นธาตุแท้ ซึ่งในปัจจุบันนี้ได้พบไปโดยลำดับ จนนับว่าละเอียดที่สุด อันนี้ก็แสดงว่าตรงกับหลักของสังขตธรรมกับอสังขตธรรมสังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งก็คือสังขาร

คำว่าธรรมนี้ได้ทั้งวัตถุได้ทั้งที่ไม่ใช่วัตถุ มีความหมายถึงสิ่งทั้งปวงได้ทั้งหมด ก็ป็นสังขาร ส่วนสิ่งที่ป็นตัวธาตุ ตัวธาตุที่เป็นสาระแก่นสารจริง ๆ ไม่ได้ถูกปรุงแต่งป็นตัวเดิมจริง ๆ ไม่ได้ถูกปรุงแต่งซึ่งนับว่าละเอียดที่สุด อย่างไรก็ตาม นั่นเป็นตัวธาตุที่เป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง ถ้ายังเป็นสังขตธรรมคือสิ่งที่ปรุงแต่งอยู่ที่ประกอบอยู่ ก็ป็นสังขารทั้งนั้น สิ่งที่ไม่ถูกปรุงแต่งจริง ๆ ป็นตัวเดิมจริง ๆ แยกออกไปไม่ได้จริง ๆ ไม่มีอะไรมาปรุงแต่งจริง ๆ ป็นตัวเดิมจริง ๆ นั่นป็นอสังขตธรรม

ดังที่ได้กล่าวมานี้ ป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรมทางวัตถุที่มีอยู่ และพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสรู้และได้ทรงสั่งสอน แต่ที่ทรงสั่งสอน มุ่งในด้านปฏิบัติกรรมฐานเพื่อให้พ้นทุกข์ ไม่ได้ทรงสั่งสอนในด้านทางโลก จึงได้ตรัสสอนให้แยกร่างกายอันนี้แยกธาตุออกไปป็นธาตุ ๔ ธาตุ ๕

จิต - วิญญาณ ในพระพุทธศาสนา

จิตเป็นธาตุรู้

คำว่าจิตนี้เป็นภาษาบาลี มีคำเรียกสิ่งที่เป็นจิตใจอีก ๒ คำคือ วิญญาณ มโน หรือমনะ คำว่าจิต วิญญาณ มโน ทั้งสามนี้เอามาใช้ในภาษาไทย จนคนไทยได้ยินได้ฟังและเข้าใจในคำภาษาไทยว่าใจ แต่ต่างมีความต่างกันตามที่ใช้ในภาษาธรรม

ในภาษาธรรมนั้น ส่วนใหญ่คำว่าจิตใช้หมายถึงตัวธาตุรู้ที่เป็นภายใน คำว่า วิญญาณใช้หมายถึงวิญญาณในชั้น ๕ ที่เป็นชั้น ข้อที่ ๕ วิญญาณชั้น กงวิญญาณ คือเมื่อตากระทบรูปประจวบกัน เกิดความรู้คือเห็นรูปขึ้น ก็เรียกว่า จักขุวิญญาณ รู้ทางตา ดังนี้ เป็นต้น คำว่ามโนนั้นใช้เป็นอายตนะภายในข้อที่ ๖ คือตาหูจมูกลิ้นกาย และมโนหรือมนะคือใจ อันเป็นอายตนะข้อที่ ๖

ในพระสูตรที่ ๒ ของพระพุทธเจ้า คืออนัตตลักขณสูตร พระสูตรที่ว่าด้วย ลักษณะคือเครื่องกำหนดหมายชั้น ๕ ว่าเป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน ก็ทรงแสดงชั้น ทั้ง ๕ คือรูปชั้น กงรูป เวทนาชั้น กงเวทนา สัญญาชั้น กงสัญญา สังขารชั้น กงสังขาร วิญญาณชั้น กงวิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน และเมื่อผู้พิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่าเป็นอนัตตา พร้อมทั้งเป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ คือเป็นสิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ก็หน่ายในชั้น ๕ หน่ายในรูป ในเวทนาในสัญญาในสังขารในวิญญาณ เมื่อหน่ายก็สิ้นกำหนดติดยินดี และเมื่อสิ้น ติดใจยินดี จิตก็วิมุตติ คือหลุดพ้นจากอาสวกิเลสเป็นเครื่องตองจิตทั้งหลาย อันนี้แสดง

ว่าจิตต่างจากวิญญาณ จิตนั้นจะเป็นผู้ที่วิมุตติหลุดพ้น และในพระสูตรที่ ๓ อาทิตต-
ปริยายสูตร พระสูตรที่แสดงว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน ซึ่งสิ่งทั้งปวงนั้นก็ทรงยกเอา
อายตนะภายในภายนอก อายตนะภายใน ก็คือตาหูจมูกลิ้นกายและมนะคือใจ ว่าเป็น
ของร้อน ร้อนด้วยราคะ โทสะโมหะ ร้อนด้วยความเกิดความแก่ความตายความโศก
เป็นต้น และเมื่อพิจารณาเห็นว่าเป็นของร้อน จิตก็หน่าย เมื่อหน่ายก็สิ้นความติดใจ
ยินดี เมื่อสิ้นความติดใจยินดี จิตก็วิมุตติหลุดพ้นเช่นเดียวกัน

ก็แสดงว่าวิญญาณกิติ มโนกิติ เป็นสังขารคือสิ่งผสมปรุงแต่ง ซึ่งต้องเป็น
อนัตตาและต้องเป็นของร้อนดังกล่าว เพราะฉะนั้น จึงต่างกับคำว่าจิต

จิตไม่มีสรีระสังขาร

คำว่าจิตนี้จึงมีความหมายถึงตัวธาตุที่มีอยู่ในบุคคล อันมีพระพุทธานุศาสนนาแสดง
ไว้ว่าไม่มีสรีระคือรูปร่างทรวดทรงสังขาร อันเป็นเรื่องของรูป มีคู้หาคือถ้าเป็นที่อาศัย
และคำว่ามีคู้หาคือถ้าเป็นที่อาศัยนี้ พระอาจารย์ได้อธิบายมาแต่ดั้งเดิมรวม ๆ มาว่า
ร่างกายอันนี้ แต่ว่ามีพระอาจารย์อีกจำพวกหนึ่งมีความเห็นว่า จิตนี้ตั้งอยู่ที่หทัยวัตถุ
คือว่าเนื้อหัวใจที่เต้นอยู่นี้ และมาถึงสมัยต่อมาเมื่อได้พบมันสมองว่าเป็นที่รวมของ
ประสาททั้งหลาย ก็มีคนเข้าใจว่าจิตนี้ อาศัยตั้งอยู่กับมันสมอง แต่ก็มีบุคคลบางคน
เข้าใจว่า ตัวมันสมองนี้เป็นตัวจิตที่เดียว ดังนั้นก็มี

แต่ถ้าถ้าพิจารณาตามพระพุทธานุศาสนนา ที่ตรัสถึงจิตไว้โดยตรง ดังที่ยกมากล่าว
ข้างต้นว่า จิตเป็นอสรีระ คือไม่มีรูปร่างสรีระสังขาร ก็จะเป็นหลักฐานที่ต้องเห็นว่า
จิตกับสมองต่างกัน เพราะมันสมองนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีสรีระสังขาร จึงเป็นรูปร่างส่วนหนึ่ง
แต่ว่าจิตไม่มีสรีระสังขาร เพราะฉะนั้น จิตจึงไม่ใช่มันสมอง แต่จิตกับกายต้องอาศัยกัน
เพราะฉะนั้น หากว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ไม่มีสรีระสังขารอาศัยอยู่กับกายนี้ จะอาศัย
อยู่กับส่วนไหน ก็น่าจะเห็นว่าอาศัยอยู่กับมันสมองเป็นหลักสำคัญ เพราะมันสมองนั้น
เป็นที่ตั้งของประสาททั้งหลาย ให้เกิดความรู้ทางประสาททั้งปวง และจิตนี้ที่จะรู้
อะไรออกมาทางภายนอกได้ เช่นรูปร่างทางตา รู้เสียงทางหู ก็ต้องอาศัยประสาทตาอาศัย

ประสาทสมองเป็นต้น ซึ่งศูนย์รวมของประสาทก็รวมอยู่ที่มันสมอง ให้ไปดูรูปความสัมพันธ์กันของประสาทตาหูเป็นต้นกับมันสมอง ที่พิพิธภัณฑของวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งได้มีเขียนแสดงความสัมพันธ์เอาไว้ ฉะนั้น จิตก็น่าจะอาศัยอยู่กับส่วนนี้คือมันสมอง

คำว่า *มีถ้าเป็นที่อาศัย* มันสมองนั้นก็อยู่ในกระโหลกศีรษะ กระโหลกศีรษะนั้นก็ก็มีลักษณะเป็นถ้าเป็นคูกา เพราะฉะนั้น ก็เข้ากันกับถ้อยคำคูกาคือถ้า มีคูกาเป็นที่อาศัย ส่วนพระอาจารย์ในสมัยก่อน ที่เอาจิตไปอาศัยอยู่กับหทัยวัตถุคือเนื้อหัวใจที่เต้นอยู่นี้ ก็เนื่องด้วยเข้าใจว่าหัวใจที่เต้นอยู่นี้ เป็นส่วนที่สำคัญในชีวิตของบุคคลเมื่อหัวใจยังทำงานอยู่คือเต้นอยู่ ชีวิตก็ยังคงดำรงอยู่ หยุดทำงานหรือหยุดเต้นชีวิตก็สิ้นไป จึงเอาจิตมาอาศัยอยู่กับเนื้อหัวใจ นี่เป็นข้อที่น่าพิจารณาเทียบเคียงดังกล่าว และก็น่าพิจารณาต่อไปอีกว่า อันลักษณะของจิตนั้นกำหนดได้ว่าอาการต่าง ๆ ที่เนื่องมากับจิตล้วนเป็นสิ่งที่ไม่มีการสรีระสังขารด้วยกันทั้งนั้น ดังเช่นว่าจิตที่แสดงอาการเป็นโรคหรือโรคประสาทโศกโศก ตัวกิเลสเหล่านี้ก็ไม่มีรูปร่างสังขาร หรือจิตที่แสดงอาการออกมาเป็นกรรมที่เป็นส่วนคุณก็อกุศล เช่น เป็นเมตตาเป็นกรุณา เมตตากรุณาก็ไม่มีสรีระสังขาร และจิตนี้ประกอบด้วยอารมณ์คือเรื่อง บรรดาอารมณ์คือเรื่องทั้งหลายก็ไม่มีสรีระสังขาร อาการของจิตอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน เป็นต้นว่าความรู้ทางอายตนะ เช่น รู้อรูปทางตา รู้เสียงทางหูเป็นต้น ที่เราเรียกกันว่า เห็นรูปได้ยินเสียง ความรู้คือการเห็นรูปได้ยินเสียงเป็นต้นนั้น ก็ไม่มีสรีระสังขาร ตัวรูปที่เห็นตัวเสียงที่ได้ยินนั้นมีสรีระสังขาร แต่เมื่อมาเป็นอารมณ์ของจิต มาเป็นเรื่องที่จิตคิดถึงหมกมุ่นถึงกำหนดถึง มาเป็นเรื่องที่ตั้งขึ้นในจิต ตัวเรื่องเหล่านี้ก็ไม่มีสรีระสังขาร

อนึ่ง ความรู้ที่บุคคลได้เรียนศึกษาตั้งแต่นั้นมา ตั้งแต่ชั้นอนุบาลชั้นประถมชั้นมัธยมถึงชั้นอุดม หรือตลอดจนถึงความรู้ที่เล่าเรียนทางพระธรรมวินัยกันนี้ ก็ไม่มีสรีระสังขารอีกเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ที่กล่าวว่าคนนี้รู้มากเรียนมาก สำเร็จถึงขั้นนั้นขั้นนี้ คนนั้นเรียนน้อยรู้น้อย สำเร็จเพียงแค่ชั้นประถมชั้นมัธยมเป็นต้น ก็ไม่มีสรีระสังขารที่จะนำมาชั่งบอกได้ว่า ความรู้ที่ว่าน้อยหรือมากนั้น มากน้อยแค่ไหน จะเอาเครื่องชั่งตวงวัดความรู้ของบุคคลว่าเท่านี้เท่านี้ ก็ชั่งตวงวัดไม่ได้ เพราะฉะนั้น ในการที่จะตรวจสอบความรู้ของบุคคล จึงต้องจัดเกณฑ์ที่จะทดสอบหรือตรวจสอบความรู้ของบุคคลขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ให้บุคคลผู้ที่เล่าเรียนนั้น ๆ มาแสดงความรู้ด้วยการเขียน

คำตอบก็คือ การแสดงข้อค้นคว้าก็เป็นต้น แล้วก็เอาไปตอบเหล่านั้นมาตรวจอีกทีหนึ่ง แล้วก็ให้คะแนนกันไป ให้ชั้นกันไปว่าสำเร็จเป็นชั้นนั้นชั้นนี้เท่านี้เท่านี้ ทั้งนี้เพราะความรู้ที่ไม่มีสิริระสัณฐานที่จะมาวัดชั่งกันได้เหมือนอย่างวัตถุ

และมันสมองนั้นเป็นกายส่วนหนึ่ง เพราะฉะนั้น โรคของมันสมองก็เป็นอีกลักษณะหนึ่ง แต่เราก็เรียกกันว่าโรคจิต แต่อันที่จริงนั้น ไม่ใช่โรคจิต เป็นโรคสมอง จึงมีการแสดงออกมาทางประสาททั้งหลาย และจิตใจก็อยู่ใต้อำนาจของประสาท เพราะฉะนั้น จึงแสดงออกไปเป็นอาการที่วิปริต ที่เราเรียกกันว่าเสียจริตและเรียกกันว่า โรคจิต แต่อันที่จริงเรียกว่าโรคจิตนั้นไม่ถูก โรคเสียจริตนั้นพอได้ ต้องเป็นโรคสมอง โรคประสาท

แต่ว่าโรคของจิตโดยตรงนั้นก็คือกิเลสนั่นเอง อันได้แก่ตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากและบรรดาภิเลสทั้งปวง เป็นต้นว่าราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ เหล่านี้เป็นโรคจิตโดยตรง ซึ่งตั้งขึ้นในอารมณ์ เพราะจิตนี้เองไปยึดถืออารมณ์ แล้วก็ยินดียินร้ายหลงมกมายไปในอารมณ์ต่าง ๆ แล้วก็เป็นตัวหา เป็นราคะหรือโลภะ เป็นโทสะ เป็นโมหะ นี่เป็นโรคจิตโดยตรง อันทำให้เกิดทุกข์ใจต่าง ๆ เตือดร้อนใจต่าง ๆ เพราะฉะนั้น บรรดาคนที่มึนงงอยู่ยังละกิเลสไม่ได้ ก็เรียกว่ามีโรคจิตทั้งนั้น คือโรคกิเลสนั้นแหละเป็นโรคจิตทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจึงไปเข้าเรื่องที่ว่าพระพุทธเจ้าต้องทรงรักษาถอนลูกศรคือตัณหาออกจากจิตให้ได้เสียก่อน ไม่ต้องไปเสียเวลาที่จะสอบสวนอะไรต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ด้วยการที่ต้องรีบทรงแสดงธรรมให้บุคคลเกิดปัญญา อันเป็นยารธรรมเรียกว่าธรรมโอสถ ที่จะรักษาโรคจิตคือบรรดาภิเลสทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ธรรมโอสถ คือธรรมนั้นเองที่เป็นยารักษาโรคกิเลสของบุคคล สำหรับที่จะดับ ตัณหา ดับราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ

จิตเป็นวิญญานธาตุ

ตามที่ได้ยกมากล่าวนี้ก็เพื่อแสดงว่า ในบุคคลเรายังมีอีกสิ่งหนึ่งที่เรียกว่าจิต ซึ่งไม่มีสิริระสัณฐาน อาศัยอยู่กับกายอันนี้ ซึ่งรวมเข้าก็เป็นธาตุ ๖ และจิตนี้ก็เป็นวิญญานธาตุ และธาตุอีก ๕ ข้อที่กล่าวมาข้างต้นนั้นก็รวมกันเข้าเป็นกาย วิญญาน

ธาตุก็เป็นจิต กายและจิตนี้อาศัยกันอยู่ จึงเป็นบุคคล ถ้าหากว่ากายแตกทำลาย จิตก็ต้องเคลื่อนออกไป เพราะฉะนั้น เมื่อกายรวมเข้ามา ธาตุ ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ รวมเข้ามาตั้งต้นแต่ในครรภ์ของมารดา จิตก็ปฏิสนธิเรียกว่า ปฏิสนธิจิต และในที่สุด เมื่อร่างกายนี้แตกสลาย คือธาตุที่รวมกันเข้านี้ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุอากาศ แตกสลาย จิตก็เคลื่อนออกไป เรียกว่าจุติจิต ที่แรกก็เป็นปฏิสนธิจิต จิตปฏิสนธิ ประกอบเข้ามา และเมื่อกายแตกสลาย จิตก็เคลื่อนเรียกว่าจุติจิต จิตเคลื่อนหรือ ความเคลื่อนของจิตในที่สุด

ในบัดนี้ คนมักเข้าใจผิด ไปเรียกเอาปฏิสนธิว่าจิตกันมาก เช่นว่าจิตในที่นั้น ที่นี่คือเกิดในที่นั้นที่นี้ ความจริงไม่ใช่เกิด จุตคือเคลื่อนซึ่งเราเรียกกันว่าตาย เมื่อเกิด ในที่นั้นที่นี้ เราเรียกว่า ปฏิสนธิ แต่ว่าเป็นคำที่ใช้สำหรับจิตเท่านั้น จิตปฏิสนธิและจิต จิตเคลื่อนออกไปในที่สุด จิตนี้ท่านแสดงไว้ในตำราศัพท์ รวมเข้าก็มีความหมาย ๓ อย่างคือ

๑. คิดหรือรู้
๒. สังสม และ
๓. วิจิตร

คือแตกต่างกันหลายอย่างหลายประการ พระอาจารย์ผู้อธิบายศัพท์ได้ให้ คำอธิบายของจิตไว้ แปลเป็น ๓ อย่าง คือ คิดหรือรู้ เก็บ และวิจิตรคือหลายหลาก หลายอย่างต่าง ๆ กัน ที่แปลว่าคิดหรือรู้นั้น ก็โดยอธิบายว่าจิตเป็นธรรมชาติที่คิดนึก อะไรได้ หรือว่ารู้อะไรได้ คำว่าคิดและคำว่ารู้ในที่นี้มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน เพราะจะคิดอะไรได้ก็ต้องรู้อะไรนั้น หรือว่าจะรู้อะไรได้ก็ต้องคิดอะไรนั้น และในความ คิดนั้นก็มีความรู้อยู่ด้วย ในความรู้ก็มีความคิดอยู่ด้วย ฉะนั้น จิตจึงเป็นธรรมชาติ ที่คิดนึกอะไรได้หรือว่ารู้อะไรได้

ลักษณะที่ ๒ เก็บ ก็หมายความว่าเก็บสิ่งที่ประสบพบผ่านต่าง ๆ ไว้ได้และ เก็บกรรมที่ได้กระทำแล้วไว้ได้ ที่ปรากฏเป็นเก็บดีที่เรียกว่าบารมี เก็บชั่วที่เรียกว่าอาสวะ

และที่ว่ามีลักษณะวิจิตรคือหลายหลากหรือว่าหลายอย่างต่าง ๆ กัน ก็คือจิต มีลักษณะต่าง ๆ ดังเช่นที่มีจำแนกไว้ในอภิธรรมเป็น กามาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไป

ในกาม *รูปาวจรจิต* จิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปภพ *อรูปาวจรจิต* จิตที่ท่องเที่ยวไปในอรูป *โลกุตระจิต* จิตที่เป็นโลกุตระ ฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่วิจิตรคือหลายหลากหลายอย่างต่าง ๆ กัน ดังเช่นเราเรียกในภาษาไทยว่า วิจิตรพิสดาร หรือว่าวิจิตรงดงาม ดังคำว่าราชรถอัน วิจิตร ราชรถที่งดงาม ที่ทำอย่างงดงาม ตกแต่งอย่างงดงาม จิตก็เป็นธรรมชาติที่งดงาม เพราะเหตุว่ามีลักษณะที่เหมือนดังตกแต่งเอาไว้อย่างราชรถนั้น นี่เป็นการให้คำอธิบาย คำว่า จิต ดังที่พระอาจารย์ผู้อธิบายศัพท์ได้ให้เอาไว้

จิตตัวเดิมและจิตที่เป็นตัวอาการ

และก็พึงทราบไว้ว่า คำว่าจิตท่านใช้เป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่ง ใช้หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นตัวเดิม กับอีกอย่างหนึ่ง ท่านใช้หมายถึงธรรมชาติที่เป็นตัวอาการ ที่ใช้หมายถึงธรรมชาติที่เป็นตัวเดิมนั้น ก็ใช้หมายถึงธรรมชาติที่เป็นธาตุรู้ อันเป็น ธรรมชาติที่ประภัสสรคือ ผุดผ่อง ดังที่ได้มีพระพุทธานุภาพแสดงไว้ว่าจิตนี้เป็นธรรมชาติที่ประภัสสร คือผุดผ่อง แต่ต้องเศร้าหมองไป เพราะอุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามา แต่ว่าเมื่อปฏิบัติทำจิตตภาวนาคือ อบรมจิต จิตก็จะบริสุทธิ์ คือหมดจดสะอาด ผ่องใสได้ วิมุตติคือหลุดพ้นได้ และจิตที่เป็นตัวเดิมนี่ที่มีพุทธานุภาพแสดงไว้เป็นอันมาก เช่นว่าให้ฝึกจิต ให้หมั่นจิต จิตที่ฝึกแล้วนำสุขมาให้ และเมื่อบุคคลอบรมให้ได้ปัญญา รู้แจ้งเห็นจริง จิตก็หน่าย จะสิ้นความติดใจยินดี และวิมุตติหลุดพ้นจากอาสวะ คือเครื่องดองจิตดองสันดานทั้งหลายได้ดังนี้ เหล่านี้หมายถึงจิตที่เป็นตัวเดิม

ส่วนจิตที่เป็นตัวอาการนั้น หมายถึงตัวความคิดต่าง ๆ คิดดีก็มี คิดไม่ดีก็มี ตัวความคิดนี้เป็นจิตที่เป็นอาการ จิตที่เป็นอาการนี้เกิดดับอยู่ในอารมณ์ทุกขณะจิต ทุกขณะอารมณ์ ดังจะพึงเห็นได้ว่าทุกคนย่อมมีความคิดไปในอารมณ์ คือเรื่องต่าง ๆ คิดถึงเรื่องนี้ ปล่อยเรื่องนี้ไปคิดเรื่องโน้น ปล่อยเรื่องโน้นไปคิดเรื่องนั้น เรื่องที่จิตจับ คิดแล้วปล่อยไปครั้งหนึ่ง ก็เรียกว่าเกิดดับไปคราวหนึ่ง เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นตัวความคิดนี้จึงเกิดดับอยู่เสมอ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเปรียบจิตที่เป็นตัวอาการนี้ ว่าเหมือน อย่างวานรที่กระโดดไปมาอยู่บนต้นไม้ กระโดดจับกิ่งไม้นี้ ปล่อยกิ่งไม้นี้กระโดดไปจับ กิ่งไม้นั้น จากกิ่งไม้นั้นก็กระโดดไปจับกิ่งไม้อื่นต่อไปอีกอยู่ตลอดเวลา อาการที่จับและ

ปล่อยอารมณ์ต่าง ๆ ของจิตนี้คือจิตที่เป็นตัวอาการ คือ ความคิดเหมือนอย่างอาการของวานร ที่กระโดดจับกิ่งไม้ กระโดดจับกิ่งโน้นกิ่งนี้กิ่งนั้นไปอยู่เสมอ อาการที่จับปล่อย ๆ กระโดดไปดังนี้ ของวานรคือความคิด แต่ก็น่าจะต้องคิดดูตรงนี้ด้วยว่า แม้วานรจักกระโดดจับปล่อยกิ่งไม้ไปอยู่เสมอดังนี้ก็ตาม แต่ว่าตัววานรนั้น คงเป็นวานรตัวเดียวกัน ตัววานรที่อยู่กิ่งไม้นี้ ตัววานรที่อยู่กิ่งไม้นั้น ตัววานรที่อยู่กิ่งไม้โน้น ซึ่งกระโดดไปนั้น ก็เป็นวานรตัวเดียวกัน จึงเทียบได้กับจิตที่เป็นตัวเดิม ก็เป็นจิตเดียวกัน แต่ว่าอาการคือความคิดนั้นเปลี่ยนไปต่าง ๆ และตัวความคิดนี้ก็คืออาการ จิตมี ๒ อย่างดังนี้

ความอุปบัติและจติของจิต

หากจะมีปัญหาว่า จิตที่เป็นตัวอาการนั้น ก็เป็นจิตที่เกิดดับอยู่เสมอดังกล่าว แต่ว่าจิตที่เป็นตัวเดิมนั้นเล่า เป็นสิ่งที่เกิดดับหรือไม่ ปัญหานี้ก็เป็นข้อที่น่าพิจารณา ถ้าจะพิจารณาจำเพาะชาตินี้ ไม่ตั้งปัญหาไปถึงชาติหน้าหรือว่าชาติอดีตก็ตอบได้ง่ายว่าจิตที่เป็นตัวเดิมนั้น ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ดำรงอยู่ตั้งแต่เกิดจนตาย แต่ว่าจิตที่เป็นตัวอาการนั้นก็เปลี่ยนแปลงไปตามอารมณ์ เกิดดับไปพร้อมกับอารมณ์อยู่ทุกขณะจิต อยู่ทุกขณะอารมณ์ดังกล่าว จิตที่เป็นตัวเดิมอันเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ตั้งแต่เกิดจนตายนั้น ก็ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า เมื่อเกิด จิตมาปฏิสนธิ ที่เรียกว่าจิตปฏิสนธิ เมื่อตาย จิตก็จติ คือเคลื่อนออกไป อันเรียกว่าเคลื่อนออกไปหรือว่าดับ จึงต้องเข้าใจคำนี้ว่า คำว่าดับ กับคำว่าจตินั้นต่างกัน คำว่าดับก็เหมือนกับไฟดับไป แต่คำว่าจตินั้นแปลว่าเคลื่อน คือว่าไม่ดับ เคลื่อนออกไป ในข้อนี้ก็ตรงกับพระญาณของพระพุทธเจ้าที่ทรงได้ในปฐมยามแห่งราตรีที่ตรัสรู้ คือ *บุพเพนิวาสานุสสติญาณ* ความหยั่งรู้ระลึกได้ถึงนิวาสัน คือชั้นนี้เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อน คำว่า นิวาสัน นั้นเราแปลกันว่าบ้าน คือเป็นที่อาศัยอยู่ ในที่นี้ใช้หมายถึงชั้นคือชั้น ๕ นี้แหละอันเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อน เพราะว่าชั้น ๕ นี้เรียกว่านิวาสันแปลว่าเป็นที่อาศัยอยู่ หากจะถามว่าเป็นที่อาศัยอยู่ของบุคคล มีคนมาอาศัยอยู่ในบ้าน ปลูกบ้านอยู่ ที่นี้มาเรียกว่านิวาสันอันหมายถึงชั้น ๕ นี้ ชั้น ๕ นี้เป็นที่อาศัยอยู่ของใคร

สำหรับในพระญาณที่ตรัสรู้พระญาณแรกนี้ ตรัสแสดงถึงพระองค์เองโดยใช้คำว่าฉันหรือข้าพเจ้าหรือว่าเรา ซึ่งได้อุปบัติคือเข้าถึงชาตินี้ แล้วก็จติคือว่าเคลื่อนจากชาตินี้ไปสู่ชาติอื่น เคลื่อนจากชาติอื่นนั้นไปสู่ชาติอื่นต่อไปอีก เรื่อยมาดังนี้ ตั้งแต่ ๑ ชาติ ๒ ชาติ ๓ ชาติจนถึงนับชาติไม่ถ้วน และระลึกได้ว่าเราหรือข้าพเจ้าหรือว่าฉัน ได้มีชื่ออย่างนั้นอย่างนี้ในชาตินั้น ๆ มีความสุขทุกข์อย่างนี้ ๆ ในชาตินั้น ๆ ระลึกได้ถึงประวัติความเป็นไปของชีวิตในชาติหนึ่ง ๆ ด้วย ตามพระญาณที่ตรัสแสดงไว้นี้ ก็แสดงว่าข้าพเจ้าหรือว่าฉันว่าเรานั้นเป็นผู้ไม่ดับ และก็เป็นผู้ที่เข้าถึงชาตินี้เคลื่อนถึงชาตินี้แล้ว เข้าถึงชาตินั้นเคลื่อนถึงชาตินั้น และก็ต้องเข้าใจว่าคำว่าดับนั้นคู่กับคำว่าเกิด หรือคำว่าตายคู่กับคำว่าเกิด เกิดตายหรือว่าเกิดดับ เป็นศัพท์บัญญัติที่หมายถึงชั้นอันเป็นที่อาศัยอยู่ อันเป็นตวันิวาสน์ หรือเป็นตัวบ้าน ชั้นที่อาศัยอยู่อันเป็นตวันิวาสน์หรือเป็นตัวบ้านนี้ ในชาติหนึ่ง ๆ ก็สร้างขึ้นมาจากหนึ่ง เช่นเมื่อเกิดมาเป็นมนุษย์นี้ก็เริ่มสร้างตั้งแต่ในครรภ์ของมารดา เป็นกลละหนึ่ง แล้วก็แตกเป็น ปัญจสาขามีอายตนะบริบูรณ์ ได้กำหนดก็คลอดอกมาแล้วก็เติบโตใหญ่ขึ้นมา จนในที่สุดชั้นนี้ก็แตกสลาย คือตายหรือว่าดับ คำว่าเกิดตายหรือเกิดดับนี้เป็นชื่อของชั้น เรียกว่าชั้นหรือว่าบ้าน สร้างบ้านที่หนึ่งก็เกิด บ้านพังที่หนึ่งก็ดับหรือว่าตาย แล้วก็สร้างบ้านขึ้นใหม่ก็เกิด บ้านพังไปอีกที่หนึ่งก็เป็นดับหรือตาย

เพราะฉะนั้น คำว่า เกิดตายก็ดี เกิดดับก็ดี เป็นชื่อหรือเป็นศัพท์บัญญัติ หมายถึงนิวาสน์เป็นที่อยู่อาศัย แต่ว่าตัวผู้มาอาศัย เหมือนเช่นคนที่มาอยู่บ้าน ไม่ใช่ตัวบ้าน ซึ่งเรียกในพระญาณที่ ๑ ว่า ข้าพเจ้าหรือว่าเราหรือว่าฉัน นี้ไม่เรียกว่าเกิดดับหรือว่าเกิดตาย แต่เรียกว่าอุปบัติ เรียกว่าจติ อุปบัติแปลว่าเข้าถึง จติแปลว่าเคลื่อน คือเมื่อบ้านสร้างขึ้น ผู้ที่มาอาศัยบ้านก็เข้าถึงบ้านที่สร้างขึ้นนั้น คือเข้ามาอยู่บ้านนั้นก็เป็นผู้อุปบัติ แล้วก็เหมือนบ้านพัง ตัวผู้อาศัยบ้านนั้นก็เคลื่อนย้ายออกไป เพราะว่าบ้านพังแล้วก็ต้องย้ายออกไป นี้แปลว่าจติคือเคลื่อน ซึ่งในพระญาณที่ ๑ นี้ได้เรียกผู้ที่เข้าอาศัยบ้าน อุปบัติเข้าอาศัย และจติคือย้ายบ้าน เรียกว่าเราหรือข้าพเจ้า หรือว่าฉัน คือหมายถึงพระองค์เอง คือทรงระลึกถึงพระองค์เองว่า เราหรือฉันหรือข้าพเจ้าเข้าถึงชาตินี้ แล้วก็เคลื่อนจากชาตินี้ แล้วก็เข้าถึงชาตินั้น แล้วก็เคลื่อนจากชาตินั้นแล้วเข้าถึงชาติโน้น แล้วเคลื่อนจากชาติโน้น เห็นทะเยอขยายโดยลำดับดังนี้ ด้วยพระญาณที่

ระลึกได้ ซึ่งเรียกกันง่าย ๆ ว่าระลึกชาติหนหลังได้ แต่ว่าตามศัพท์แสดงของท่านนั้น ระลึกถึงชาติคือระลึกถึงบ้าน คือบ้านที่อาศัยอยู่ในปางก่อนมีความหมายดังที่กล่าวมานี้

สัตว์โลกหรือสัตตภาวะ

คราวนี้มาถึงในพระญาณที่ ๒ เรียกว่า *จตุปปาตญาณ* ทรงหยั่งรู้ถึงความเข้าใจถึงและจุดคือความเคลื่อนไหวของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งในพระญาณที่ ๒ นี้ แสดงว่าได้ทรงระลึกได้ถึงสัตว์ทั้งหลายว่า สัตว์ที่ประกอบกรรมที่ชั่วไว้ คือประกอบกรรมที่เป็นทุจริตที่เป็นอกุศลที่เป็นบาปทางกายทางวาจาทางใจต่าง ๆ กายแตกสลายทำลายไปแล้วตายไปแล้วก็อุปบัติ คือว่าเข้าถึงชาติที่ชั่ว ที่เป็นทุกข์คือคติที่ชั่ว ที่เป็นอบายเป็นนรกเป็นเปรตเป็นอสุรกายต่าง ๆ แต่ว่าสัตว์ทั้งหลายที่ประกอบกรรมที่ดีไว้เป็นกุศลเป็นสุจริตทางกาย ทางวาจา ทางใจ กายแตกทำลายตายไปแล้ว ก็ถึงสุคติโลกสวรรค์ แต่ว่าก็ไม่ได้อยู่ยั่งยืนในสุคติในทุคตินั้น เมื่อสิ้นบาปสิ้นบุญที่ให้ไปเกิดในสุคติหรือในทุคตินั้นแล้ว ก็ต้องจุด คือเคลื่อนจากชาติที่เป็นสุคติ หรือทุคตินั้นไปตามกรรมที่กระทำไว้ต่อไปอีกดังนี้

ในพระญาณที่ ๒ นี้ ทรงแสดงถึงผู้ที่สร้างบ้านขึ้น เข้าถึงบ้าน และเมื่อบ้านพังก็เคลื่อนออกจากบ้าน ว่าเป็นสัตว์ ซึ่งคำว่าสัตว์นี้มีใช้หมายถึงสัตว์เดียรัจฉาน ดังที่เราเรียกเพียงอย่างเดียว แต่หมายความคลุมหมดยังถึงสัตว์โลก จะเป็นเทวดาเป็นมนุษย์หรือเป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นสัตว์นรก เป็นเปรต เป็นอสุรกายหรือเป็นอะไร เมื่อยังมีกิเลสเป็นเหตุให้ข้องติดอยู่ในโลก ก็เรียกว่าสัตว์ทั้งนั้น ดังที่เรียกสัตว์โลก เมื่อยังมีกิเลสที่ข้องติดอยู่กับโลก จึงต้องเวียนเกิด เวียนตายอยู่ในโลกทั้งปวง ความท่องเที่ยววนเวียนเกิดตายอยู่นี้ เรียกว่าสังสารวัฏ สังสาระก็แปลว่าท่องเที่ยวไป วัฏคือวัฏฏะ แปลว่าวนเวียน สังสารวัฏก็คือว่าท่องเที่ยววนเวียนหรือว่าวนเวียนท่องเที่ยว และคำว่าวนเวียนนี้ท่องเที่ยวนี้ก็พูดกันง่าย ๆ ว่าวนเวียนท่องเที่ยวหรือท่องเที่ยวเวียนเกิดเวียนตาย เพราะว่ามาจับความเอาง่าย ๆ ตอนที่ว่าต้องเวียนเกิดเวียนตายกันอยู่ สร้างบ้านขึ้นมากก็เกิด เข้าไปอาศัย บ้านพังขึ้นมากก็ตาย ตัวบ้านพังก็ตาย ตัวผู้อาศัยอยู่ก็จุดเคลื่อนออกไป และเมื่อเคลื่อนออกไป ก็เข้าถึงชาติใหม่ แปลว่าสร้างบ้านกันใหม่ เข้าอยู่ใหม่

บ้านพังก็คือตาย ผู้อาศัยก็เคลื่อนออกไป กวียนเวียนอยู่เท่านี้ จะเป็นเทวดา เป็นมนุษย์ เป็นสัตว์เดียรัจฉาน เป็นสัตว์นรก เป็นเปรต เป็นอสุรกาย ก็ต้องขึ้นต้นด้วยเกิดแล้ว ลงท้ายด้วยดับหรือตาย หรือว่าขึ้นต้นด้วยเข้าถึงคืออุปบัติลงท้ายด้วยจติคือ เคลื่อนออกไปไม่จบสิ้น จึงเรียกว่าสังสารวัฏ ท่องเที่ยววนเวียนหรือวนเวียนท่องเที่ยวไปในพระญาณที่ ๒ นี้เรียกว่าสัตว์

เพราะฉะนั้น ตามที่เล่ามานี้ ที่แรกนั้นก็คือจิต จิตที่เป็นตัวเดิม แล้วมาถึงว่า เราหรือข้าพเจ้าหรือฉัน และในพระญาณที่ ๒ ที่อ้างมานี้ ก็สัตว์ซึ่งแสดงว่ามีอยู่สิ่งหนึ่ง ที่เป็นตัวเดิมและดำรงอยู่ในปัจจุบันนี้ ทุกคนก็มีจิตที่เป็นตัวเดิม แล้วก็ตัวเราหรือตัวฉันตัวข้าพเจ้าด้วยกันทุกคน และก็มีภาวะที่เป็นสัตว์ คือเป็นผู้ข้องติดอยู่ในโลกเป็นสัตว์โลก เรียกว่ามีภาวะที่เป็นจิตตัวเดิม มีภาวะที่เป็นตัวเรา เป็นข้าพเจ้าเป็นฉัน แล้วก็ภาวะที่เป็นสัตว์โลก เรียกว่ามีภาวะที่เป็นจิตตัวเดิม มีภาวะที่เป็นตัวเราเป็นข้าพเจ้าเป็นฉัน แล้วก็ภาวะที่เป็นสัตว์โลกหรือสัตว์ภาวะอยู่ทุกคนในบัดนี้

วิญญานธาตุ - จิตที่เป็นตัวเดิม

ได้กล่าวถึงบุรุษสตรีบุคคลว่ามีกายและจิตประกอบกันอยู่ และจิตนั้นในธาตุวิภังคสูตร^๑ เรียกว่า วิญญานธาตุ แปลว่าธาตุรู้ หมายถึงจิตที่เป็นตัวเดิม และจิตที่เป็นตัวเดิมนั้นในพระญาณที่ ๑ ของพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนที่จะตรัสรู้ในราตรีที่จะตรัสรู้นั้น ที่ทรงได้ในปฐมยาม ที่ทรงระลึกถึงขั้นเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ คำว่าขั้นเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนนั้น เรียกว่านิवासน์ ที่มาใช้กันว่าเป็นที่อยู่อาศัย ตรัสเล่าถึงพระองค์เอง ก็ทรงใช้คำว่าฉันข้าพเจ้าหรือเรา และในพระญาณที่ ๒ ทรงใช้ว่าสัตว์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ส่วนที่หมายถึงในบุคคลทุก ๆ คน อันเป็นส่วนที่แม้เมื่อขั้นเป็นที่อาศัยอยู่ แตกสลาย ก็ไม่แตกสลายไป เป็นแต่ว่าเคลื่อนคือเคลื่อนออกจากขั้นเป็นที่อาศัยอยู่ที่แตกสลายนั้น ไปเข้าถึงขั้นเป็นที่อาศัยอยู่ใหม่ คือว่า

^๑ ม. อุป. ๑๔/๖๗๓/๔๓๔.

เคลื่อนออกจากบ้านเก่าไปเข้าอาศัยอยู่ในบ้านใหม่ ในพระญาณที่ ๑ ตรีสเล่าถึงพระองค์เองก็เรียกว่าเราหรือฉันหรือ ข้าพเจ้า ในพระญาณที่ ๒ ก็ตรีสเรียกว่าสัตว์ทั้งหลาย และใน ส่วนที่แบ่งออกเป็นกายและจิต ก็เรียกว่าวิญญานธาตุ ธาตุรู้ หรือเรียกว่า จิต แม้ในธาตุวิภังคสูตรนั่นเองที่ตรีสแสดงถึงธาตุ ๖ ก็ตรีสสอนให้พิจารณาธาตุ ๕ ข้างต้น คือปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม อากาศธาตุ ธาตุอากาศคือช่องว่าง บรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ ว่าเป็นสิ่งที่ไม่พึงยึดถือ ว่าเป็นของเรา เราเป็นนี้ นี่เป็นอัตตาตัวตนของเรา เพราะเป็นสิ่งที่เกิดดับ จึงแสดงถึงวิญญานธาตุคือธาตุรู้ต่อไปว่า ธาตุรู้ย่อมมองใสครกแก่การทำงาน ในเมื่อได้พิจารณาเห็นธาตุ ๕ ข้างต้นตามที่เป็นจริงดังนั้น ฉะนั้น วิญญานธาตุที่เป็นธาตุรู้ นี้จึงหมายถึงจิตที่เป็นตัวเดิม ดังที่ตรีสสอนชี้ให้รู้ลักษณะของจิตว่า ไม่มีสรีรสังขาร มีคูลาเป็นที่อยู่อาศัย เทียบไปไกล และตรีสสอนให้ฝึกจิตให้ข่มจิตให้รักษาจิตให้อบรมจิต

จิต - อัตตภาวะหรือจิตตภาวะ

ฉะนั้น จึงสรุปว่าสิ่งที่มีอยู่อาศัยอยู่ในกายอันนี้ ซึ่งแม้กายอันนี้จะแตกสลายก็เคลื่อนออกไป ไม่แตกสลายไปตามกาย เข้าถึงกายใหม่ซึ่งเป็นบ้านใหม่ต่อไป ก็เรียกว่าจิตบ้าง วิญญานธาตุ ธาตุรู้ หรือวิญญานบ้าง ถ้ามุ่งขึ้นมาถึงตัวเราเอง ก็เรียกว่าเราหรือว่าฉัน หรือข้าพเจ้า โดยนัยนี้เมื่อมุ่งถึงผู้อื่นเมื่อจะพูดถึง ก็เรียกว่าท่าน หรือเธอเป็นต้น และเมื่อเรียกรวม ๆ ก็เรียกว่าสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งคำว่าสัตว์นี้ก็ได้อีกแล้วว่าได้ไม่ได้หมายจำเพาะถึงสัตว์เดียรัจฉานเปรตอสุรกาย หรือเป็นเทวดามารพรหม ก็เรียกว่าสัตว์ทั้งหมด ในเมื่อยังมีกิเลสเป็นเครื่องข้องอยู่ก็เรียกว่าสัตว์ทั้งนั้น

เพราะฉะนั้น จึงสรุปได้ตามคติที่แสดงไว้ในพระพุทธรูปศาสนานั้น บุคคลทุก ๆ คน ไม่ว่าชายไม่ว่าหญิงจึงมีกายและจิตอาศัยกันอยู่ หรือเมื่อแบ่งเป็นธาตุทั้ง ๖ ก็มีธาตุที่เป็นส่วนกาย คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ และวิญญานธาตุหรือธาตุรู้ที่เป็นส่วนจิต และส่วนจิตนี้ก็เรียกว่าเราเขาหรือเรียกว่าสัตว์ จึงมีวิญญานธาตุหรือจิต มีอัตตภาวะ คือภาวะที่เรียกว่าเราหรืออัตตาตัวตน หรือเรียกว่าสัตตภาวะ

ความเป็นสัตว์อยู่ด้วยกัน ซึ่งสภาพที่เป็นจิตเป็นวิญญาณธาตุ เป็นอัตตาหรือเป็นอัตตภาวะ ความเป็นเรา ดังที่เรียก เป็นกิเลสอหังการ มมังการ กิเลสที่เป็นเครื่องกระทำให้เราเป็นของเรา ในที่นี้ไม่ใช่คำนั้น แต่ใช้คำว่าอหภาวะ ภาวะที่เป็นของเรา หรือว่าเขาก็ได้ที่คู่กัน และสัตตภาวะ แต่ว่าภาวะเหล่านี้ไม่มีรูปสัณฐาน แต่ก็อาศัยอยู่ในกายอันนี้ เมื่อก่อเกิดกายอันนี้ขึ้นมาก็เกิดปฏิสนธิหรืออุปบัติคือเข้ามาอาศัย และเมื่อกายอันนี้แตกสลายก็จุติ คือว่าเคลื่อนออกไป แล้วก็เข้าถึงกายใหม่หรืออุปบัติ แต่ว่าภาวะที่เข้ามาและภาวะที่เคลื่อนออกไป หรือว่าสภาพที่เข้ามาสภาพที่เคลื่อนออกไปอันเรียกว่าจิตหรือวิญญาณธาตุ หรืออหภาวะหรือว่า สัตตภาวะดังกล่าวนั้น เมื่อไม่มีสรีระสัณฐานก็เป็นสิ่งที่มองไม่เห็น เป็นสิ่งที่พิสูจน์ทางวัตถุคือจะชั่งตวงวัดหรือจะพิสูจน์เหมือนอย่างพิสูจน์วัตถุทั้งหลายไม่ได้ เพราะไม่มีสรีระ เมื่อเป็นดังนี้ ผู้ต้องการที่จะพิสูจน์เหมือนอย่างผู้ที่มีสรีระ จึงกล่าวปฏิเสธว่าไม่มี เพราะเมื่อคนเกิดก็ไม่ปรากฏเป็นสรีระเป็นวัตถุว่า มีสิ่งที่เรียกว่าจิตหรือวิญญาณ หรือภาวะเป็นเราภาวะเป็นสัตว์ดังกล่าวนี้เข้ามา และเมื่อตายก็ไม่ปรากฏเป็นวัตถุว่า มีอะไรเคลื่อนออกไป แต่ว่าแม้จะพิสูจน์ทางวัตถุไม่ได้ดั่งนั้น ก็ควรจะพิจารณาว่าสิ่งที่เรียกว่าจิตหรือวิญญาณ หรือภาวะเป็นเราหรือภาวะเป็นสัตว์ดังกล่าวนี้ คือในเดี๋ยวนี้สภาพที่เป็นวัตถุไม่มีสรีระสัณฐานนั้น มีอยู่ในบุคคลหรือไม่ในบัดนี้ อย่างตัวเราเองในบัดนี้มีอยู่หรือไม่

อารมณ์คืออาการที่ปรากฏของจิต

ถ้าหากพิจารณาดูแล้วโดยรอบคอบ ทุกคนก็จะรู้ว่าทุกคนมีธาตุรู้หรือวิญญาณธาตุอยู่ คือรู้อะไร ๆ ทางตาทางหูเป็นต้นได้ ซึ่งเป็นความรู้ทางประสาท สัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายก็มีความรู้ทางประสาท ทางตาทางหูเป็นต้นเหมือนกัน และเมื่อว่าถึงความรู้ทางประสาทตาประสาทหูเป็นต้นนั้น ประสาทหูประสาทตาบางอย่างของสัตว์เดียรัจฉานดีกว่าของมนุษย์ อย่างเช่นตามองเห็นอะไรในความมืด หูฟังเสียงอะไรที่ละเอียดตาของสัตว์เดียรัจฉานบางจำพวก ดีกว่าตาของมนุษย์ แต่ว่ามีอยู่สิ่งหนึ่งที่สัมผัสมนุษย์ไม่ได้ ก็คือปัญญา ซึ่งเรามักจะเรียกกันว่าสมอง สมองของมนุษย์นั้นดีกว่าของสัตว์เดียรัจฉาน สมองอันเป็นสิ่งที่เป็นที่ตั้งของปัญญา แต่ว่าสิ่งที่เรียกว่าสมองนั้นเป็นส่วน

หนึ่งของร่างกายซึ่งมีสรีรส์ณฐาน มีอีกอย่างหนึ่ง คือจิตหรือวิญญาณธาตุซึ่งอาศัยอยู่ในร่างกายอันนี้ และก็อาศัยสมอง อันนี้เป็นที่ตั้งของประสาทรับรู้ต่าง ๆ และเป็นที่ตั้งของปัญญาต่าง ๆ สมองนั้นก็เป็นเครื่องมือของจิตคือธาตุรู้ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มัสรีรส์ณฐาน

ควรจะต้องพิจารณาว่า บรรดาร่างกายนั้นล้วนเป็นเครื่องมือของจิตหรือวิญญาณธาตุที่เป็นธาตุรู้ทั้งนั้น เพราะว่าจิตหรือวิญญาณธาตุที่เป็นธาตุรู้ที่ไม่มีสรีรส์ณฐาน อาศัยร่างกายนี้ซึ่งเป็นตัวสรีรส์ณฐานสำหรับปฏิบัติงานการต่าง ๆ ไปตามต้องการ เช่น เกี่ยวแก่ประสาททั้งหลายก็ต้องอาศัยสมอง และเมื่อต้องการจะหยิบจับ อะไรก็ใช้มือ จิตหรือวิญญาณธาตุธาตุรู้ จะมาหยิบจับอะไรก็ได้ จะเดินไปไหนก็ต้องอาศัยเท้า เพราะจิตหรือวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ นั้นจะเดินเองก็ไม่ได้ ต้องอาศัยร่างกายอันนี้ ซึ่งรวมเข้าแล้ว จะทำอะไรก็ต้องอาศัยจักขุประสาท จะฟังอะไรก็ต้องอาศัยโสตประสาทเป็นต้น ซึ่งเป็นปรกตธรรมตา และอาการที่แสดงออกว่าเป็นอาการของจิต และธาตุรู้ นั้น ก็คืออาการที่ปรากฏเป็นอารมณ์คือเรื่องที่ปรากฏเป็นกิเลส ที่ปรากฏเป็นอารมณ์ คือเรื่องนั้นก็คือเรื่องที่จิตคิด เรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตครุ่นคิดถึงทั้งหลาย เมื่อเป็นเรื่องรูป ก็เรียกว่า รูปารมณ์ อารมณ์คือรูป เรื่องเสียงก็เรียกว่า สัทธารมณ์ อารมณ์คือเสียง เรื่องกลิ่นก็เรียกว่า คันธารมณ์ อารมณ์คือกลิ่น เรื่องรส ก็เรียกว่า รสารมณ์ อารมณ์คือรส เรื่องที่กายถูกต้องก็เรียกว่า โผฏฐัพพารมณ์ อารมณ์คือโผฏฐัพพะ เรื่องของเรื่องเหล่านั้นที่รู้ที่คิดอยู่ในใจก็เรียกว่า ธรรมารมณ์ อารมณ์คือธรรม คือเรื่องราวของเรื่อง เช่นรูปเป็นต้นเหล่านั้น ที่ประสบพบผ่านมาแล้ว และก็นำมาคิดนำมาระลึกถึง และอารมณ์บางอย่างที่เป็นที่ตั้งของราคะหรือโลภะ ก็เกิดเป็นราคะ ความกำหนัดยินดีติดอยู่ เป็นความโลภอยากได้ เรื่องที่เป็นที่ตั้งของโทสะก็เกิดความขัดแค้นโกรธเคือง อันเป็นตัวโทสะ เรื่องที่เป็นที่ตั้งของความหลง ก็เกิดความหลงที่เป็นตัวโมหะขึ้น

บรรดาอารมณ์และกิเลสเหล่านั้นก็ไม่มีสรีรส์ณฐาน ก็เป็นสิ่งที่มียู่ และในด้านปฏิบัติธรรม ที่เรียกว่าปฏิบัติกัถิ ที่เรียกว่าศึกษากัถิ ที่เป็นเมตตาเป็นกรุณา เป็นศีล เป็นสมาธิเป็นปัญญา ก็ไม่มีสรีรส์ณฐานอีกเหมือนกัน แต่ก็เป็นสิ่งที่มียู่ แม้ว่าการศึกษาเล่าเรียนในทางคติโลกก็ตาม ในทางคติธรรมก็ตาม ก็เป็นความรู้ตั้งที่ได้เคยกล่าวแล้ว ก็ไม่มีสรีรส์ณฐาน

อารมณ์เป็นอาหารอย่างหนึ่งของจิต

ในตอนนี้จะพิจารณาเห็นความแตกต่างกันได้ระหว่างสมอง กับภาวะที่เรียกว่า จิตหรือวิญญาณธาตุ อาการของอารมณ์หรือกิเลส เหล่านี้เป็นเรื่องของจิตและวิญญาณธาตุ ไม่ใช่เป็นเรื่องของสมอง เรื่องของสมองนั้น สมองต้องการอาหารสำหรับเลี้ยงสมอง เป็นแบบอาหารสำหรับเลี้ยงร่างกาย และเมื่อสมองป่วยก็เป็นอาการป่วยของร่างกาย ซึ่งต้องใช้หยูกยาทางร่างกายรักษา แต่ว่าอาหารของจิต หรือวิญญาณธาตุหรือธาตุรู้ นั้น ก็คืออารมณ์

จะฟังกล่าวได้ว่า จิตย่อมมีอารมณ์เป็นอาหารอย่างหนึ่ง และจิตที่มีกิเลส กิเลส ก็มีอารมณ์ที่เป็นอาหาร มีสิ่งที่กิเลสต้องการเป็นอาหาร อันนับว่าเป็นอาหารของอารมณ์ และอาหารของกิเลส และเมื่อจิตมีกิเลส กิเลสนั้นเองต้องการ เช่นว่าเมื่อโลกเกิดขึ้น อยากจะได้เงินอยากจะได้ทอง ก็ทำให้อารมณ์ในเงินในทองนั้น มาเป็นอาหารของโลก ของจิตที่โลก เมื่อได้เงินได้ทองก็รู้สึกว่ามีอิมใจสบายใจ โทสะ ก็เหมือนกันต้องการอาหาร เมื่อโกรธขึ้นมาที่ต้องการทุบตีเขา ทำลายเขาได้ทุบตีทำลายเขา โกรธก็เบาลง แปลว่า หายหิว โทสะหิวก็คือจะต้องทุบตีเขาทำลายเขา การที่ได้ทุบตีตัวเขาก็เป็นอาหารแก้หิว ของโทสะ โมหะก็เหมือนกันหลงสยบติดอยู่ ก็เพลิดเพลินสบายอยู่กับสิ่งที่หลงสยบติดอยู่ นั้นก็เป็นอาหารของโมหะคือความหลง

แต่อันที่จริงไม่ได้เป็นอาหารของจิตหรือธาตุรู้โดยตรง แต่เป็นอาหารของกิเลส เหมือนดังว่าตัวพยาธิที่อาศัยอยู่ในท้องของบุคคล ตัวพยาธิก็ต้องการอาหารที่บุคคล บริโภคอาหารเข้าไป ตัวพยาธิก็แย่งบริโภคอาหาร ก็ไม่ได้บำรุงเลี้ยงร่างกายเท่าไรจิต ก็เหมือนกัน โดยมากนั้นก็ต้องการอาหารที่เป็นอาหารของกิเลสดังกล่าวนั้น เหล่านี้เป็นเรื่องของจิต เป็นเรื่องของธาตุรู้เกี่ยวแก่กิเลส เป็นอาหารอีกอย่างหนึ่งที่ต่างจาก อาหารของสมอง

ธรรมเป็นอาหารของจิตโดยตรง

คราวนี้อาหารที่เป็นของจิตโดยตรงนั้น ก็คือธรรมที่เป็นคุณเกื้อกูล เมื่อจิตได้ดูดีมีธรรมที่เป็นคุณเกื้อกูล เช่นว่าเมื่อได้ทำทานก็ได้ปีติได้สุขในทาน จิตก็เต็มปีติสุขที่เกิดจากทาน และเมื่อทานที่บริจาคที่ทำนั้นไปขัดเกลาโลภะมัจฉริยะในจิต เมื่อโลภะมัจฉริยะเบาบางลง จิตก็บริสุทธิ์ผ่องใส ก็เกิดสุขเกิดปีติอันเกิดจากความบริสุทธิ์ จิตก็ได้ดูดีมีปีติสุขอันเกิดจากความบริสุทธิ์นั้น ปฏิบัติในศีลในสมาธิในปัญญา ก็เช่นเดียวกัน จิตบริสุทธิ์จิตก็ได้เต็มปีติสุขอันเกิดจากความบริสุทธิ์นั้น ก็ได้ความปีติได้ความสุขที่บริสุทธิ์ยิ่งขึ้น คือธรรมปีติ ปีติในธรรมนั่นเอง นี่เป็นอาหารของจิตโดยตรง ทำให้จิตมีความสุขมีความอึดเอิบ เป็นความสุขเป็นความอึดเอิบยิ่งกว่าที่ได้อาหารของกิเลสเข้ามา เช่นได้อาหารของกิเลส เป็นความโลภเป็นต้นดังที่กล่าวนั้น เป็นความสุขเป็นความอึดเอิบที่บริสุทธิ์กว่าที่สงบเย็นกว่า ซึ่งบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมได้รับก็ย่อมจะรู้สึกธรรมนี้แหละเป็นอาหารของจิตโดยตรง และยังเป็นธรรมโอสธ หรือยาธรรมสำหรับที่จะแก้โรคกิเลส แก้โรคโลภหรือราคะ แก้โรคโกรธ แก้โรคหลงได้ด้วย ดังที่ได้เคยกล่าวแล้ว ฉะนั้น ยาสำหรับแก้โรคทางจิตคือโรคกิเลส ดังที่ได้กล่าวแล้วก็คือธรรมโอสธ ซึ่งต่างจากยาแก้โรคสมองที่เป็นเวชโอสธ โอสธของหมอมทางร่างกายนั่นเอง เพราะฉะนั้นเมื่อพิจารณาดูแล้วดังนี้จะเห็นได้ว่า ในบุคคลทุก ๆ คนนี้ มีสภาวะที่เรียกว่าจิตหรือธาตุรู้ หรือว่าภาวะเป็นเราหรือว่าภาวะเป็นสัตว์ อันเป็นสิ่งที่ยังดำรงอยู่แม้เมื่อร่างกายอันนี้แตกสลาย แล้วก็เคลื่อนไปสู่ที่บานใหม่ภพใหม่ต่อไป

พระพุทธศาสนาไม่แสดงว่าตายเกิดหรือตายสูญ

ตามที่กล่าวนี้ก็กล่าวเป็นทำนองว่าตายเกิด แล้วก่อนเกิดนั้น เล่าก็มีชาติภพในอดีตมาก่อนจึงมาถึงชาติภพนี้ และก็ต่อไปชาติภพอื่น เพราะเหตุว่ามีตัวที่เรียกว่าจิตหรือธาตุรู้หรือว่าตัวที่เป็นเราหรือที่เป็นสัตว์ภาวะหรือภาวะเป็นสัตว์ อันเป็นสิ่งที่ไม่ตายไปตามกาย เป็นสิ่งที่ยังดำรงอยู่เมื่อกายแตกสลาย คือบ้านอันนี้พัง สภาพที่กล่าวนี้ที่เป็นตัวเรา เป็นสัตตภาพ เป็นจิตหรือเป็นธาตุรู้ก็จืดคือเคลื่อนออกไป ไปถือภพชาติ

ใหม่ต่อไป ก็เป็นอันว่ากล่าวไปในเค้าว่าตายเกิด และก่อนเกิดมาก็เคยเกิดในชาติภพ
อื่นมาก่อนสืบต่อมา ถึงชาตินี้ภพนี้ แล้วก็สืบต่อไปถึงชาติหน้าภพหน้า ไม่ใช่ตายสูญ

แต่อันที่จริงนั้นตายเกิดตายสูญนี้เป็นทฎฐิติที่มีมาก่อนพุทธกาล และในบัดนี้
ก็ยังมียุค คือบางลัทธิแสดงว่าตายสูญคือไม่มีอะไรไปเกิดอีก เรียกว่าอุจเฉททฎฐิติ
ความเห็นว่ายวาทตายสูญ อีกลัทธิหนึ่ง แสดงว่าตายเกิดเรียกว่าสัสสตทฎฐิติ ความเห็นว่าย
เที่ยง เพราะฉะนั้น หากจะมีปัญหาว่าพระพุทธศาสนาแสดงอย่างไร ก็ตอบได้ว่า
พระพุทธศาสนานั้นไม่แสดงว่าตายเกิด ไม่แสดงว่าตายสูญ คือ ปฏิเสธทั้งฝ่าย
สัสสตทฎฐิติ ความเห็นว่ายเที่ยง กับอุจเฉททฎฐิติ ความเห็นว่ายวาทตายสูญ แต่ว่าแสดง
ตามเหตุผลว่าเมื่อยังมีเหตุก็ยังมีเกิดอีก เมื่อสิ้นเหตุให้เกิดก็ไม่เกิด

ทฎฐิติคือความเห็นที่ถือกันมาตั้งแต่เก่าก่อนพระพุทธศาสนา เรื่องตายเกิดตายสูญ
ฝ่ายที่มีความเห็นยึดถือว่าตายเกิดเรียกว่า สัสสตทฎฐิติ แปลว่าความเห็นว่ายเที่ยง คือมี
ความเห็นว่ายวาทนี้ก็มีอัตตาหรืออาตมันตัวตน และเมื่อตายไป อัตตาหรืออาตมัน
ตัวตนก็ไปถือภพชาติใหม่เรื่อยไป ไม่มีที่สิ้นสุด เรียกสั้น ๆ ก็คือว่าตายเกิด ก็เกิดกัน
เรื่อย ๆ ไป อีกฝ่ายหนึ่งตายสูญที่เป็นพวกอุจเฉททฎฐิติ ความเห็นว่ายวาทตายสูญ ก็คือมี
ความเห็นว่ายวาทอัตตาหรืออาตมันตัวตนอยู่ในชาตินี้เท่านั้น ตายไปแล้วก็สูญ ไม่มีอัตตา
หรืออาตมันตัวตนสืบต่อไปอีก ส่วนพุทธวาทะ วาทะของพระพุทธเจ้านั้น ไม่รับรอง
ทฎฐิติทั้ง ๒ นี้ และก็ถือว่าทฎฐิติทั้ง ๒ นี้เป็นมิจฉาทฎฐิติคือความเห็นผิด โดยที่วาทะของ
พระพุทธเจ้านั้นแสดงว่าเป็นไปตามเหตุผล คือเมื่อยังมีเหตุให้เกิดก็เกิด เมื่อสิ้นเหตุให้
เกิดก็ไม่เกิด แต่ว่าก็ไม่สูญ ฉะนั้น จึงจะต้องอ้างพุทธวาทะว่าตรัสไว้ที่ไหนอย่างนี้

กิเลส กรรม วิบาก

วาทะของพระพุทธเจ้า ที่ตรัสไว้อย่างนี้ โดยตรงก็คืออริยสัจจทั้ง ๔ และ
ปฏิจจนุปบาท อริยสัจจทั้ง ๔ นั้นคือสภาพที่จริงของทุกข์ เราทั้งหลายก็ได้สวดกัน
อยู่ทุกวันแล้วว่า ชาติปิ ทุกขา ความเกิดเป็นทุกข์เป็นต้น คือว่าทรงชี้ตัวทุกข์ตั้งแต่ชาติ
คือความเกิดเป็นต้นไป มาถึงสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ก็ทรงชี้เอาต้นเหตุคือความดิ้นรน

ทะยานอยาก ฉะนั้น เมื่อยังมีสมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ คือตัณหาอยู่ ก็ยังต้องมีทุกข์ อันเป็นส่วนผลตั้งต้นแต่ชาติคือความเกิด

ตามหลักอริยสัจจ์นี้ จึงกล่าวได้ว่าวาทะของพระพุทธเจ้านี้ทรงแสดงว่า เมื่อยังมีตัณหาเป็นสมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์อยู่ ก็ยังต้องมีชาติคือความเกิด ก็หมายความว่า เมื่อขันธ ๕ นี้แตกหรือว่าบ้านนี้พัง สัตว์ก็ต้องจุติ คือเคลื่อนจากชาตินี้หรือว่าเคลื่อนออกจากบ้านที่พังนี้ ไปเข้าบ้านใหม่คือชาติภพใหม่หรือขันธเป็นที่ยึดถือใหม่ต่อไป เมื่อยังมีตัณหาอยู่ ขันธ ๕ นี้แตกสลายจึงต้องไปถือชาติภพสืบต่อไป คราวนี้มาทุกข์นิโรธ คือความดับทุกข์ ก็คือดับตัณหา เมื่อดับตัณหาเสียได้ อันเป็นส่วนเหตุก็ดับทุกข์เสียได้ ก็คือดับตั้งแต่ชาติคือความเกิด ไม่ไปเกิดอีก แต่ว่าก็ไม่สูญ อย่างไรก็ตามไม่สูญนั้น ก็จะต้องอธิบายต่อไป แต่มากล่าวถึงตอนนี้ก่อน

เมื่อวาทะของพระพุทธเจ้าแสดงไว้ดังนี้ จึงกล่าวได้ว่าลักษณะของพระพุทธศาสนา ที่แสดงเรื่องนี้ไม่แสดงว่าตายเกิด ไม่แสดงว่าตายสูญเพียงส่วนเดียว แต่แสดงว่าเมื่อยังมีกิเลสมีตัณหาเป็นต้นก็ต้องเกิด เมื่อสิ้นตัณหาสิ้นกิเลสก็ไม่เกิด แสดงตามเหตุผลดังนี้ และการที่เกิดนั้นก็เกิดตามกรรม พระพุทธเจ้าได้ทรงพระญาณคือ ความหยั่งรู้ในเรื่องนี้ ตั้งแต่ก่อนตรัสรู้ได้ทรงพระญาณที่ ๑ คือ บุพเพนิวาสญาณตามที่ได้กล่าวแล้ว ซึ่งได้ทรงระลึกหรือว่ารู้ระลึกถึงบ้านหนหลังได้ คือระลึกชาติหนหลังได้มีจำนวนมากว่าเราเข้าถึงชาตินี้ เคลื่อนจากชาตินี้ก็เข้าถึงชาตินั้นต่อ ๆ กันมา พร้อมทั้งรายละเอียดต่าง ๆ ของชาตินั้น ๆ มาถึงญาณที่ ๒ ก็ทรงได้พระญาณ คือความหยั่งรู้ว่าสัตว์ทั้งหลายเข้าถึงชาติหนึ่ง ๆ ตามกรรมที่ได้กระทำไว้ ทำกรรมชั้วก็เข้าถึงชาติที่ชั้วมีทุกข์ ทำกรรมดีก็เข้าถึงชาติที่ดีมีสุขดังนี้ พร้อมทั้งรายละเอียดต่าง ๆ จนถึงญาณที่ ๓ ที่เรียกว่า อาสวกขยญาณ คือความหยั่งรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ กิเลสที่ต้องจิตสันดาน คือได้ตรัสรู้เข้าไปถึงว่าที่ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดไปในชาติทั้งหลาย ตามกรรมซึ่งได้กระทำไว้นั้น ก็เพราะยังมีกิเลสอันเป็นเหตุให้กระทำการ กิเลสที่ต้องสันดานก็เรียกว่า อาสวะ คือมีกิเลสที่ต้องสันดานอยู่ จึงเป็นเหตุให้กระทำการ เมื่อกระทำการ กรรมก็ส่งวิบากคือผล ตั้งต้นแต่ให้ไปถือชาติภพในวิบากขันธ คือกายใจที่เป็นส่วนวิบากคือผลของกรรม ดังที่ทุกคนได้อยู่ที่นี่

เพราะฉะนั้น เมื่อยังมีกิเลสที่ต้องสั่นตาดันอยู่ก็ต้องประกอบกรรม กรรมก็ส่งผลตั้งแต่ให้ไปเกิดถือชาติภพ เกิดแล้วก็ต้องแก่ ต้องตาย คือขันธนี้เป็นที่ยึดถือได้แก่ตัววิบากขันธนี้เป็นสิ่งที่ต้องแก่ต้องตาย และขันธอันเป็นวิบากขันธนั้นก็เท่ากับเป็นตัวบ้านอันเป็นที่อาศัยอยู่ของจิตที่เป็นตัวเดิม หรือว่าอภวาคือตัวเรา หรือที่ยึดถือว่าเป็นอัตตาตัวตน หรือที่เรียกว่าสัตว์คือเป็นผู้ที่ยังขังติดอยู่ และเพราะกิเลสนี้เองจึงทำให้จิตที่เป็นตัวเดิมนี่เป็นจิตที่แปลว่า คิด นึก รู้ ที่แปลว่าเก็บ สังสม ที่แปลว่าวิจิตร หลายหลากต่าง ๆ ดังที่ได้แสดงอธิบายแล้ว และก็ทำให้มีอภวาคือความเป็นเรา ตลอดจนเป็นอหังการ มมังการ อหังการก็คือว่าเครื่องกระทำให้เป็นเรา มมังการก็แปลว่าเครื่องกระทำให้เป็นของเรา หรือว่ามีตัวเราของเรา หรือว่ามีสัตตภาวะ คือความเป็นผู้ซึ่งเป็นผู้ติดอยู่ และสภาพที่เรียกว่า จิตอันเป็นตัวเดิม สภาพที่เรียกว่าอภวาคือความเป็นเรา หรือสภาพที่เรียกว่าสัตว์ หรือสัตตภาวะความเป็นสัตว์ผู้ซึ่งผู้ติดนี้ก็เป็นคำที่สมมติบัญญัติเรียกขึ้นมาถึงสภาพอันหนึ่งซึ่งมีอยู่ในบุคคลทุก ๆ คนนี้ อันไม่มีสรีรฐาน อาศัยอยู่ในกาย ซึ่งเหมือนกับเป็นตัวบ้าน กายสร้างขึ้นก่อนก็เข้าอาศัย กายพังบ้านพังก็เคลื่อนออก แล้วก็ไปถือเอากายใหม่บ้านใหม่ตราบเท่าที่ยังมีกิเลสที่เป็นอาสวะดวงจิตสั่นตาดันอยู่

ก็แปลว่าสภาพที่กล่าวมานี้ไม่ตาย ส่วนที่ตายนั้นก็คือตัวกาย หรือตัวขันธรูป ขันธนาม ขันธกายใจ ซึ่งเหมือนตัวบ้านดังที่กล่าวมานั้นสร้างขึ้นแล้วในที่สุดก็พังแล้วสร้างขึ้นใหม่เป็นบ้านใหม่ แล้วบ้านใหม่นั้นก็เก่าไป ๆ แล้วก็พัง แล้วก็สร้างบ้านขึ้นใหม่อีกแล้ว เก่าไป ๆ แล้วก็พัง และบ้านที่สร้างขึ้นนี้ บางคราวก็ลักษณะเป็นมนุษย์ ก็เรียกว่ามนุษย์โลก บางคราวก็ลักษณะเป็นเดียรัจฉาน เป็นช้างเป็นม้าเป็นวัวเป็นควาย ก็เรียกว่าเดียรัจฉานโลก ก็เป็นอบายอันหนึ่ง บางคราวก็เป็นพวกโอปปาติกะพวกลอยเกิด เช่นเป็นเปรตเป็นอสุรกายเป็นผีเป็นสัตว์นรกซึ่งเป็นอบาย เป็นฝ่ายดีก็เป็นเทพพวกกายทิพย์หรือเป็นพรหม บ้านก็มีต่าง ๆ เหล่านี้ จะเป็นชนิดไหนก็ตามกรรม ถ้าทำชั่วไว้บ้านก็เป็นสัตว์เดียรัจฉาน เป็นช้างเป็นม้าเป็นวัวเป็นควายเป็นต้น หรือว่าเป็นเปรต เป็นอสุรกาย ถ้าทำกรรมดีก็เป็นบ้านมนุษย์ ก็มีหน้ามีตาเป็นมนุษย์อย่างนี้ หรือมีกายทิพย์เป็นเทพเป็นพรหม ซึ่งคติทางพระพุทธศาสนานั้น จะเป็นเทพเป็นพรหมเป็นมนุษย์หรือเป็นพวกอบายต่าง ๆ ก็ต้องมีชาติ เมื่อมีชาติความเกิดก็ต้องมีความตายในที่สุด ต้องแตกสลายทั้งนั้น ไม่มีที่จะยั่งยืนตลอดไป

เพราะฉะนั้น เมื่อยังมีชาติมีภพอยู่ คดีทางพระพุทธศาสนาจึงแสดงว่ายังมีกิเลส มีตัณหายังเป็นสัตว์โลก ก็เป็นไปอยู่ดังนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อพระญาณของพระพุทธเจ้า ได้ทรงเห็นปรุโปร่งตั้งนี้ก่อนตรัสรู้ จึงได้ทรงมองเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชัดเจน ว่าบรรดาชาติภพทั้งหลายนับไม่ถ้วน ที่พระองค์เองก็ได้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ จะเลว ที่สุดหรือเลวปานกลางหรือเลวน้อย หรือดีน้อยดีปานกลางดีที่สุกก็ตาม ต้องเกิด ต้องดับ ทุกขณะเป็นทุกขัง ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงทนอยู่คงที่ไม่ได้ เป็นอนัตตามิใช่ อัตตาตัวตนแท้จริง ล้วนไปยึดถือทั้งนั้น เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนามิได้ เพราะ ฉะนั้น จึงทรงหน่ายในทุกขังคือหน่ายในชาติภพทั้งหลาย ไม่ว่าจะชาติภพ เป็นมนุษย์ เป็นเทพเป็นพรหม ซึ่งยึดถือกันว่ามีสุขน้อย มีความสุขปานกลาง มีความสุขมาก ก็ตาม ก็ล้วนเป็นสิ่งที่เกิดดับทั้งนั้น ต้องวนเวียนไปตามกรรมที่ตนเองได้กระทำนั้น ทำกรรมดีก็ต้องไป เข้าถึงชาติภพที่ดี ทำกรรมชั่วก็ต้องไปเข้าถึงชาติภพที่ชั่ว กรรมจึง เท่ากับเป็นผู้สร้าง เรียกว่าชนกกรรม กรรมที่ให้เกิด ไม่มีอะไรมาสร้างให้เกิด แต่กรรม นี้เองเป็นผู้สร้างให้เกิด และกรรมนั้นก็ตนเองเป็นผู้กระทำไม่ใช่ผู้อื่นกระทำ กรรมดีก็ ตนเองกระทำ กรรมชั่วก็ตนเองกระทำ ไม่ใช่ผู้อื่นกระทำ เพราะฉะนั้น ตัวเองจึงเป็น ผู้กระทำ สร้างกรรมให้สร้างตัวเองขึ้นมาอีกในชาติภพต่อไป เพราะฉะนั้น ตัวเองจึง เท่ากับเป็นผู้สร้างตัวเอง เพราะสร้างกรรมขึ้นให้เป็นผู้สร้างตัวเองต่อไป ไม่ใช่ผู้อื่น

แต่ว่าญาณที่ทรงระลึกได้ถึงชาติหนหลัง และถึงกรรมที่ได้กระทำไว้อันเป็น เหตุให้เข้าถึงชาติทั้งหลายของพระองค์เองด้วย และของสัตว์ทั้งหลายด้วยก็เช่นเดียวกัน ยาวนักษณา เรียกว่าระลึกย้อนหลังขึ้นไป ๆ ก็ไม่รู้จักจบ จึงเรียกว่า *อนมตตคคะ* ที่แปล ว่ามียอด หรือเบื้องต้นที่ไม่ตามไปรู้แล้ว คำว่าไม่ตามไปรู้แล้วนี้ไม่ใช่หมายความว่าตาม ไปรู้ไม่ได้ แต่ว่าตามไปรู้ได้ คราวนี้เมื่อตามไปรู้แล้วก็ไม่รู้สิ้นสุด เพราะว่าเบื้องต้น อันเป็นส่วนอดีตนั้นยาวไกล เพราะฉะนั้น เมื่อทรงระลึกได้มีจำนวนมากนักษณาแล้ว แต่ยังไม่หมด ก็เป็นอันว่ายุติได้ เพราะว่าได้ความรู้ที่เป็นสัจจะจริงแท้แล้ว ว่ามีความ เวียนว่ายตายเกิดตามกรรมมาแล้วนานนักษณา แล้วก็มีความเวียนว่ายตายเกิดจริง ๆ ตามกรรมจริง ๆ

ดับตัณหา ดับทุกข์

ก็สรุปได้แล้วว่า ความที่เวียนว่ายตายเกิดไปนานนักหนานั้น รวมกันเข้าคำเดียวว่าเป็นตัวทุกข์ คือเป็นสิ่งที่ไม่ดำรงอยู่คงที่ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา ซึ่งเมื่อแยกทุกข์ออกไปแล้ว ย่อมจะได้ลักษณะเป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง ต้องเกิดดับ และลักษณะที่เป็นตัวทุกข์เอง คือเป็นทั้งสิ่งที่ทนอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เหมือนอย่างถูกความเกิดความดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา และเมื่อเป็นสัตว์บุคคลก็เหมือนอย่างเป็นของร้อนอยู่ตลอดเวลา ต้องถูกเผาอยู่ตลอดเวลา สรุปเข้าก็รวมอยู่ในคำเดียวว่าทุกข์ ทุกข์สัจจะ สภาพที่จริงคือ ทุกข์ และที่มีทุกข์สัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์อยู่ดังนี้ เพราะมีสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ คือยังมีตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากนี้เองที่จับพิจารณาดูได้ที่จิตใจ มีลักษณะที่เป็นความอยากความดิ้นรน ที่ปรากฏออกมาเป็นราคะหรือโลภะ เป็นโทสะเป็นโมหะ แต่ก็รวมอยู่ในลักษณะที่เป็นความดิ้นรนเป็นความอยาก ราคะเองก็เป็นตัวดิ้นรน โทสะก็ดิ้นรน โมหะก็ดิ้นรนไม่สงบทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จึงยกเอาตัณหาขึ้นเป็นตัวสมุทัย

แต่ในปัจจุสมุปบาทที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นนั้น ได้ทรงพิจารณาจับตั้งแต่ทุกข์ทั้งหลาย มีชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นที่เราสวดกันอยู่ จับเหตุปัจจัยย้อนขึ้นไป ก็ได้ทรงพบเหตุปัจจัยขึ้นไปโดยลำดับ ซึ่งรวมทั้งตัวตัณหาด้วยขึ้นไปถึงอวิชชาคือความไม่รู้ ในสัจจะที่เป็นตัวความจริง คือจิตนี้เองที่เป็นธาตุรู้ แต่ยังมีอวิชชาคือความไม่รู้ในสัจจะที่เป็นตัวความจริง จึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดตัณหาเป็นต้นเรื่อยไปจนถึงชาติชราโสกะปริเทวะ เป็นต้น นี้เป็นสมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ จึงทำให้เกิดความหน่ายหน่ายในทุกข์ด้วย หน่ายในสมุทัยในตัวตัณหาทั้งปวงด้วย ก็แปลว่าเกิดคลายความติดใจยินดีคลายความรักในตัวทุกข์ คือหน่ายในชาติภพทั้งหลาย คลายความรักในสมุทัยในตัณหา อวิชชาก็เปลี่ยนเป็นวิชชา คือความรู้ขึ้น เมื่อเป็นดังนี้ตัณหาก็ดับ เมื่อตัณหาดับทุกข์ก็ดับ ความดับทุกข์ก็ปรากฏขึ้น ตัววิชชานี้เองซึ่งเมื่อเกิดขึ้นทำให้อวิชชาดับ ก็เพราะเหตุว่าทรงได้มีขณิมาปฏิบัติ ขอบปฏิบัติที่เป็นหนทางกลางดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เพราะฉะนั้น รวมเข้าแล้วจึงเป็นตัวอวิชชา เมื่ออวิชชาเกิดขึ้นอวิชชาที่ดับกิเลสก็ดับหมดพร้อมทั้งตัณหา ทุกข์ก็ดับ จึงทรงเป็นพุทธโธ ผู้ตรัสรู้แล้วผู้ตื่นแล้ว

ดังที่ตรัสเล่าไว้ในปฐมเทศนา ว่าเมื่อญาณความหยั่งรู้ผู้เกิดขึ้นในธรรมที่มีได้สดับฟังมาก่อนคืออริยสัจจ์ทั้ง ๔ ก็ทรงปฏิญญาพระองค์ได้ว่าตรัสรู้ยิ่ง แล้วซึ่งพระสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบในโลก ดังนี้

เมื่อพุทธภาวะปรากฏ สัตตภาวะก็ดับ

เพราะฉะนั้น ภาวะเป็นสัตว์ซึ่งเป็นผู้ซึ่งติดจึงได้หายไปดับไป ปรากฏเป็นพุทธภาวะ ภาวะเป็นพุทธคือผู้ตรัสรู้ แม้เมื่อเป็นพระพุทธรูปขึ้นแล้วก็ยังต้องทรงใช้สมมติของโลก ว่าเราว่าเขาหรือว่าตัวว่าตน ตลอดจนถึงว่าจิตใจวิญญาณมโนเป็นต้น แต่ว่าคำเหล่านี้เป็นสมมติบัญญัติ สมมติธรรมบัญญัติธรรมทั้งนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน คือว่าพระพุทธรูปซึ่งเป็นวิบากขั้นธดับคือแตก ที่คนสามัญเรียกกันว่าตาย จึงไม่เกิดอีกตามที่ตรัสเอาไว้ และสิ่งที่เรียกว่าจิตตัวเดิมก็ดี ตัวเราก็คือ อตตัตตัตตนก็ดี หรือสัตตภาวะคือภาวะเป็นสัตว์ ก็สิ้นสุดไปแล้วตั้งแต่ตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้า ทั้งหมดนี้ก็เป็นอย่างที่เลิกลืมกัน เพราะเมื่อไม่เกิดอีก ก็สิ้นสมมติบัญญัติ สมมติบัญญัติว่าเป็นจิตเป็นบุคคลเป็นเทพเป็นมารเป็นพรหม หรืออะไรก็ตามทั้งนั้น เลิกลืมถึง แต่ว่าแม้จะเลิกลืมถึงก็ไม่ใช่ว่าหมายความว่าสูญ

รูปกายและนามกาย

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าบุรุษสตรีบุคคลทั้งปวง พระพุทธเจ้าตรัสว่ามีธาตุ ๖ สำหรับธาตุทางวัตถุนั้นก็คือธาตุ ๕ ข้างต้นประกอบกันเป็นรูปกาย ส่วนธาตุที่ ๖ คือวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ ก็มาประกอบกันเข้าวิญญาณธาตุนั้น เมื่อมาประกอบเข้ากับรูปกายคือธาตุ ๕ ข้างต้น ก็ปรากฏเป็นนามกาย ซึ่งเป็นอาการของวิญญาณธาตุหรือจิตใจสำหรับรูปกายคือกองรูปโดยเฉพาะนั้น เป็นสิ่งที่มีสรีรฐานเป็นวัตถุ และเมื่อมาประกอบกันก็เป็นสังขาร คือเป็นส่วนผสมปรุงแต่งมาจากธาตุทั้งหลาย และธาตุนั้นได้แสดงแล้วว่าทางพระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าแสดงไว้อย่างไร ได้มุ่งอะไร แต่ก็ได้เป็นต้นฉบับหรือต้นทางที่จะให้มองเห็นได้ ว่าส่วนที่เป็นสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งนั้น ที่ปรากฏ

เป็นรูปกายของทุก ๆ คนจะต้องมาจากสิ่งที่มาผสมปรุงแต่งเข้า และสิ่งนั้นคือธาตุ และธาตุนั้นมุ่งถึงส่วนที่เป็นสาระแก่นสาร เช่นปฐวีธาตุ ธาตุดิน ก็หมายถึงสิ่งที่แน่น แข็งเป็นต้น และสิ่งที่แน่นแข็งนั้นเมื่อแยกออกไปอีก ๆ ก็ย่อมจะพบละเอียดเข้า ๆ ไปโดยลำดับ จนถึงที่สุด แปลว่าแยกไปอีกไม่ได้ นั่นเป็นตัวธาตุแท้ดั้งเดิม แต่บัดนี้จะ คั้นพบ หรือยังไม่ทราบ นี่เป็นด้านวัตถุ ซึ่งด้านวัตถุแม้ที่กล่าวมาแล้วนี้ก็สรูปลงได้ ว่าส่วนที่เป็นสังขารนั้นก็เป็นสังขตธรรม และส่วนที่เป็นธาตุแท้ก็เป็นอสังขตธรรม เพราะเมื่อแยกออกไปอีกไม่ได้ เมื่อมีอยู่ก็แปลว่าเป็นสิ่งที่ไม่มื่ออะไรมาปรุงแต่ง เป็นตัว เดิมแท้ ๆ ของวัตถุ

คราวนี้มาถึงวิญญานธาตุ ธาตุรู้ก็เหมือนกัน อันวิญญานธาตุ ธาตุรู้ที่ มา ประกอบอยู่ในกายนี้อันหมายถึงรูปกายอันนี้ ก็ย่อมจะมีตัวเดิมซึ่งเป็นตัวธาตุแท้ และมีตัวอาการซึ่งเป็นสังขารหรือเป็นส่วนผสมปรุงแต่งเช่นเดียวกัน บุคคลทุก ๆ คน นั้นย่อมรู้สึกได้หรือว่าจับได้ในส่วนที่เป็นอาการ ดังที่ได้ตรัสแสดงไว้ในชั้น ๕ ที่เป็น ส่วนนาม กาย คือเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน

เวทนา

นามข้อที่ ๑ คือเวทนานั้น ได้แก่ความรู้สุขทุกข์หรือรู้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ที่ทุก ๆ คนได้มีความรู้สึกอยู่ คำว่าเวทนานั้น มักจะแปลกันว่าเสวยอารมณ์ คือกิน อารมณ์หรือว่าเอาสุขทุกข์มาใส่เข้า ว่าเสวยสุขเสวยทุกข์เสวยเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ในเมื่อเสวยสุขทุกคนก็รู้สึกว่าสบายกายสบายใจ เมื่อเสวยทุกข์ทุกคนก็รู้สึกว่าไม่สบาย กายไม่สบายใจ เมื่อเสวยภาวะเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ก็รู้สึกปกติเฉย ๆ ธรรมดา เหมือนอย่างในเมื่ออยู่ในที่มีอากาศเป็นกลาง ๆ ไม่ร้อนไม่หนาว รู้สึกเฉย ๆ ธรรมดา เหมือนอย่างว่าไม่มีเวทนา แต่ความจริงนั้นมีคล้าย ๆ กับว่าบริโภคอาหารที่มีรสเป็น ปกติธรรมดา ก็ไม่รู้สึกว่าอร่อย แต่ก็ไม่รู้สึกว่าจืดชืดไม่ชอบรส ซึ่งความจริงก็เคี้ยว อาหารและก็กลืนอาหารลงท้องไปเรียกว่ากินเหมือนกัน แต่เมื่อรสเป็นธรรมดาก็รู้สึก เป็นปกติธรรมดา อร่อยก็ไม่ใช่ ไม่อร่อยก็ไม่ใช่ ดังนี้คือเวทนาที่เป็นกลาง ๆ จึงได้ แบ่งเวทนาเป็น ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา เวทนาที่ไม่ใช่

ทุกข์ไม่ใช่สุข และก็มีแบ่งพิสดารออกไปเป็น ๕ คือ สุขเวทนานั้นก็แบ่งเป็น ๒ คือ สุขเวทนาทางกาย สุขเวทนาทางใจ ทุกขเวทนานั้นก็แบ่งเป็น ๒ คือทุกขเวทนาทางกาย ทุกขเวทนาทางใจ ส่วนเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุขนั้นเรียกว่าอุเบกขาเวทนา เวทนาที่เป็นกลาง ๆ ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข แบ่งเป็น ๕ เวทนา นี้ก็เป็นอาการของจิตหรือของธาตุรู้ ซึ่งนับว่าเป็นตัวสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่เหมือนกัน จึงเป็นเวทนาขึ้นมา แต่ว่าเป็นสังขารอย่างไรนั้นจะยังไม่อธิบาย

สัญญา

นามข้อที่ ๒ คือสัญญา ความรู้จำ ก็คือจำรูป จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำโณภูมิจิตที่กายถูกต้อง และจำเรื่องราวทางใจ แม้ความรู้จำคือสัญญานี้ก็เป็นสังขาร คือส่วนผสมปรุงแต่งเหมือนกัน

สังขาร

นามข้อที่ ๓ คือสังขาร ซึ่งเป็นคำที่ซ้ำกันกับคำว่าสังขาร แต่ว่าสังขารในชั้นนี้ ๕ นี้ มุ่งถึงสังขารทางใจเท่านั้น คือความคิดปรุง หรือปรุงคิด ก็คือปรุงหรือปรุงคิดรูปบ้าง เสียงบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง โณภูมิจิตที่ถูกต้องกายบ้าง ธัมมะคือเรื่องราวทางใจบ้าง หรือว่าแบ่งสรุปลงเป็น ๓ คิดดี คิดชั่วหรือคิดไม่ดี และคิดเป็นกลาง ๆ อันนี้เรียกว่าสังขาร ได้แก่รู้ปรุงหรือรู้คิด คือคิดปรุงหรือปรุงคิด อันนี้ก็เห็นได้ชัดว่าเป็นตัวสังขารโดยตรง คือเป็นส่วนผสมปรุงแต่ง

วิญญาณ

นามข้อที่ ๔ คือวิญญาณซึ่งเป็นความรู้ ในเมื่อตากับรูป ประจวบกันก็รู้รูปคือเห็น ในเมื่อหูกับเสียงประจวบกันก็รู้เสียงคือได้ยิน เมื่อจมูกกับกลิ่นประจวบกันก็รู้กลิ่นคือทราบกลิ่น เมื่อลิ้นกับรสประจวบกันก็รู้รสคือทราบรส เมื่อมโนคือใจกับธัมมะคือ

เรื่องราวประจวบกันก็รู้เรื่อง คือความรู้ที่เราเรียกว่าเห็นรูป ความรู้ที่เราเรียกว่าได้ยิน หรือฟังคือได้ยินเสียงฟังเสียง ความรู้ที่เราเรียกว่าทราบคือทราบกลิ่นทราบรสทราบ โภภฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้อง และความรู้ที่เราเรียกว่ารู้หรือคิดคือรู้หรือคิดเรื่อง ในขณะที่อายตนะภายในอายตนะภายนอก มาประจวบกันเข้านี้คือวิญญาณ เป็น วิญญาณในชั้น ๕ ไม่ใช่เป็นวิญญาณในวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ที่กล่าวมาโดยลำดับ

สังขารและวิญญาณในความหมายที่ต่างกัน

เพราะฉะนั้น มาถึงตอนนี้แล้วจะพบคำที่ซ้ำกัน แต่ความหมายต่างกันอยู่ ๒ คำ คำหนึ่งก็คือคำว่า *สังขาร* ที่พูดมาโดยลำดับตั้งแต่ต้นแล้วว่า สิ่งที่เหมาะสมปรุงแต่งนี้คือทั้งหมด ทุกอย่างที่เหมาะสมปรุงแต่งเป็นสังขารทั้งนั้น และมาถึงสังขารอีกคำหนึ่งก็คือสังขารในชั้น ๕ ก็หมายถึงผสมปรุงแต่งเหมือนกัน แต่ว่าเฉพาะที่เป็นทางจิตใจ คือคิดปรุง หรือปรุงคิดต่าง ๆ

อีกคำหนึ่งคือคำว่า *วิญญาณ* ที่กล่าวมาโดยลำดับนั้น วิญญาณธาตุ ธาตุรู้ ซึ่งหมายถึงรู้ที่เป็นตัวเดิมหรือว่าจิตที่เป็นตัวเดิม แต่ว่าวิญญาณในชั้น ๕ นี้มุ่งถึงการเห็นการได้ยินเป็นต้นดังกล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น เมื่อมุ่งอธิบายต่างกันดังนี้ ก็จะพึงเห็นว่า วิญญาณที่เป็นวิญญาณธาตุ ธาตุรู้หมายถึงรู้ที่เป็นตัวเดิมในบุคคลทุก ๆ คนนี้มีรู้ที่เป็นตัวเดิมประกอบอยู่ จะนอนหลับหรือว่าจะตื่นหรือว่าจะสลบไปยังไม่ตายละก็ตัวรู้ที่เป็นตัวเดิมนี้อยู่ นี่คือตัววิญญาณธาตุ ธาตุรู้ที่เป็นตัวเดิม

ส่วนวิญญาณในชั้น ๕ นี้ ถ้าหากว่าตากับรูปไม่มาประจวบกัน จักขุวิญญาณ รู้ทางตาก็ไม่เกิดไม่มีเหมือนอย่างหลับตาอยู่ไม่ได้ดูอะไร ไม่ได้มองอะไร ยิ่งคนตาบอดก็แปลว่าจักขุวิญญาณไม่มี ทางอื่นก็เหมือนกัน เช่นว่าหูกับเสียงถ้าไม่มีประจวบกัน โสตวิญญารู้ทางหูก็ไม่มี คนหูหนวกก็ย่อมไม่มีข้อนี้ คนตาบอดหูหนวกนั้นก็แปลว่าไม่มีจักขุวิญญาณไม่มีโสตวิญญาน จมูกกลิ่นกายนั้นก็เหมือนกัน คนที่เป็นอัมพาต เอาเข็มแทง ก็ไม่เจ็บตรงที่เป็นอัมพาตนั้น หรือว่าคนที่เขาฉีดยาซาฆ่าตัดไม่เจ็บ ก็แปลว่าตับกายวิญญาณ ตับรู้ทางกายในส่วนนั้น มโนวิญญาณ ถ้าหากว่ามโนคือใจกับธัมมะ

คือเรื่องราวไม่มาประจวบกัน มโนวิญญานก็ไม่เกิด เช่นขณะที่หลับสนิทหรือสลบไสลไปทีเดียว

แต่ว่าแม้คนตาบอดหูหนวกคนที่สลบไสล คนที่ถูกฉีดยาชาดังก่กล่าวมานั้น ตัววิญญานธาตุที่เป็นธาตุรู้ คือรู้ที่เป็นตัวเดิมยังอยู่ เขาจึงสะกดจิตที่หัดกันมาแล้วให้คนตาบอดเห็นได้ ในขณะที่จิตถูกสะกดเข้าสู่สภาพที่จะเรียกว่าเป็นสมาธิ หรือเป็นจิตส่วนลึกให้รู้สึก เห็นได้เหมือนอย่างอาศัยทางประสาทกายส่วนใดส่วนหนึ่ง เพราะว่ายังมีวิญญานธาตุ ธาตุรู้ที่เป็นตัวเดิมคือตัวรู้ รู้ที่เป็นตัวเดิมยังอยู่ เพราะฉะนั้น เวทนา สัญญา สังขาร วิญญานทั้ง ๔ นี้จึงเป็นความรู้ ซึ่งเป็นสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งซึ่งมาจากรู้ที่เป็นตัวเดิมคือธาตุรู้ เมื่อรู้ที่เป็นตัวเดิมคือธาตุรู้ขึ้นมาประกอบกันอยู่กับรูปกาย ซึ่งเป็นธาตุไม่รู้คือเป็นวัตถุ แล้วก็ได้รับความรู้ที่เป็นตัวอาการทั้ง ๔ นี้ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน รู้สุขรู้ทุกข์รู้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข รู้จำ รู้คิดปรุงปรุงคิด และรู้เห็นรู้ได้ยิน เป็นต้น ดังที่สามัญชนทุก ๆ คนได้อยู่มีอยู่ ความรู้เหล่านี้เป็นสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งทั้งนั้น ซึ่งมาจากธาตุรู้ที่เป็นตัวเดิมมาประกอบกันกับรูปกาย

กายมีความหมายอย่างเดียวกับขันธุ์

ตรงนี้จะอธิบายคำว่า “กาย” ซึ่งมักจะเข้าใจกันว่าหมายถึงรูปกายอย่างเดียว และบางทีเราก็เรียกรูปกายว่ากาย เช่นคำว่ากายใจ คำว่ากายในคำว่ากายใจนี้หมายถึงรูป ใจก็ใจ แต่บางทีคำว่ากายนั้น ก็มาใช้กับนามด้วย เช่นรูปกาย นามกาย คือคำว่ากายนี้แปลว่าประชุม เหมือนกับคำว่าขันธุ์ที่แปลว่ากอง กองก็คือสิ่งทั้งหลายหลายอย่างมากองรวมกัน กายก็แปลว่าประชุม ก็หมายถึงสิ่งทั้งหลายอย่างมาประชุมกัน เพราะฉะนั้น คำว่ากายกับคำว่าขันธุ์จึงมีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน และอาจใช้ได้ทั้งแก่รูป เรียกว่ารูปกาย ทั้งแก่นาม เรียกว่านามกาย และคำว่านามนั้นก็บ่งอยู่แล้วว่าไม่ใช่รูป สักแต่ว่าเป็นนาม และคำว่านามนี้แปลว่าอะไร มีความหมายอย่างไรจะต้องอธิบายอีกหนหนึ่ง เพราะฉะนั้น ให้เข้าใจคำว่ากายดังนี้ เวลาเรียกว่ารูปกาย นามกาย จะได้ไม่สงสัยคือใช้ได้ทั้งสอง แปลว่าประชุมแห่งรูปประชุมแห่งนาม ก็คือกองรูปกองนาม

อุปาทานขันธ ขันธที่เป็นที่ยึดถือ

คราวนี้คำที่เรียกโดยมากกว่าขันธ ๕ นั้น ขันธก็คือคำว่ากองดั่งที่กล่าวแล้ว รูปขันธก็คือกองรูป ก็หมายถึงหลาย ๆ สิ่งมารวมกันเข้ามากองอยู่เป็นรูป เวทนาขันธ กองเวทนา สัญญาขันธ กองสัญญา สังขารขันธ กองสังขาร วิญญาณขันธ กองวิญญาณ ก็หมายความว่า เวทนามีหลายอย่าง สัญญาก็หลายอย่าง สังขารก็หลายอย่าง วิญญาณก็หลายอย่าง มากองรวมกันอยู่เป็นกอง จึงเรียกว่าขันธแต่ละข้อ และที่เรียกว่าอุปาทานขันธ ขันธที่เป็นที่ยึดถือ ก็หมายความว่า สัตว์บุคคลทั้งปวงนั้นย่อมยึดถือขันธทั้ง ๕ นี้ว่า “เอต มม” นี้เป็น ของเรา “เอโสหมสมฺมิ” เราเป็นนี้ “เอโส เม อตฺตา” นี้เป็นอัตตา ตัวตนของเรา เพราะฉะนั้น ขันธทั้ง ๕ นี้จึงเรียกว่าอุปาทานขันธ แปลว่าขันธที่เป็นที่ยึดถือ

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงสั่งสอนให้รู้จักสักจะคือ ความจริงว่าอันที่จริงนั้นข้อที่บุคคลยึดถือกันอยู่ว่าอัตตา คือตัวตนก็ดี อัตตนิยะ คือที่จะพึงยึดถือว่าตัวตนก็ดี โดยมากนั้นก็เข้าใจหรือว่าเห็นรวม ๆ กันอยู่ว่านี้แหละตัวเราของเราเข้าใจและเห็นรวม ๆ กันอยู่ จึงได้ตรัสแยกออกไปว่าอันที่จริงนั้น ก็แยกออกไปได้เป็นขันธ ๕ รูป ขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ รูปขันธ คือ กองรูปนั้น ก็เป็นสังขารส่วนผสมปรุงแต่งทั้งนั้น แต่ว่าก็เป็นส่วนผสมปรุงแต่งซึ่งเป็นไปตามธรรมชาติ ธรรมดา เหมือนอย่างต้นไม้ก็เป็นส่วนผสมปรุงแต่ง ก็เกิดขึ้นมาตามธรรมชาติธรรมดา ที่ว่า ธรรมชาติธรรมดานั้นก็หมายความว่าเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย คือเมื่อมีเหตุปัจจัย ก็ย่อมเกิดเป็นผลขึ้นมา ธรรมชาติทั้งหลายในโลกก็เป็นอย่างนี้ ซึ่งที่ปรากฏเป็นฝนตก แดดออกเป็นผลก็เกิดขึ้นจากเหตุ ซึ่งเป็นธรรมชาติธรรมดา ฟ่ำผ่าก็เป็นผลที่เกิดจากเหตุซึ่งเป็นธรรมชาติ ธรรมดา กลางวันกลางคืนเป็นต้นก็เหมือนกัน โลกธาตุดาวเดือน ทั้งหมดก็เหมือนกัน สัตว์บุคคลทั้งหมดก็เหมือนกัน และมาเฉพาะจิตใจก็โดยสิ่งที่เรียกว่า เป็นมนุษย์ก็ดี เป็นเดรัจฉานก็ดี ย่อมมีธรรมชาติ ธรรมดาที่ประกอบกันอยู่ ๒ ส่วน ดังกล่าวมาแล้ว คือส่วนที่ไม่รู้คือส่วนที่เป็นวัตถุ ได้แก่ส่วนที่เป็นรูปกาย และส่วนที่เป็นธาตุรู้คือตัวรู้ ส่วนที่ไม่รู้กับส่วนที่รู้มาประกอบกันเข้า ก็เป็นมนุษย์เป็นสัตว์เดรัจฉานต่าง ๆ

มนุษย์นั้น ก็มีชาติกำเนิดในครรภ์ สัตว์เดรัจฉานนั้นก็ก็มีชาติกำเนิดต่าง ๆ เกิดในไข่ก็มี เกิดในถ้ำโคลก็มีเกิดในครรภ์อย่างมนุษย์ก็มี ตลอดไปถึงอีกจำพวกหนึ่งเรียกว่า โอบปาติกะ คือพวกที่ลอยเกิด ไม่ได้เกิดในครรภ์ในไข่เกิดในถ้ำโคลเหมือนอย่างมนุษย์ และสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย ได้แก่พวกเทพทั้งหลาย พวกผีทั้งหลาย พวกอสุรกายทั้งหลาย เรียกว่าพวกเทวดามารพรหม เปเรตอสุรกายนรก อะไรทั้งหมดนี้เป็นพวก โอบปาติกะหรือพวกลอยเกิด แต่ก็มีกายทิพย์เป็นกายส่วนละเอียด กับมีตัวรู้หรือมีธาตุรู้ รู้ที่เป็นตัวเดิมอีก เหมือนกับมาประกอบกัน จึงได้รวมกันเข้าเรียกว่าสัตว์โลกนี้เป็นธรรมชาติธรรมดาขึ้นมาทั้งนั้น

คราวนี้อย่างภูเขาที่เป็นภูเขาขึ้นมา แม่น้ำเป็นแม่น้ำขึ้นมา นี้เป็นแต่วัตถุวัตถุที่ไม่มีรู้ ต้นไม้ทั้งหลายท่านแสดงว่าเป็นสิ่งที่มีอินทรีย์เดียว คือชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต แต่ก็ไม่นับว่ามีธาตุรู้ หรือรู้ที่เป็นตัวเดิม แต่อันที่จริงนั้นต้นไม้ก็มีตัวรู้เหมือนกัน แต่เราไม่เรียกว่ารู้เหมือนอย่างมนุษย์สัตว์ทั้งหลาย อย่างต้นไม้บางอย่างไม่ถูกเข้าใบจะหุบทันที เหมือนอย่างมีรู้เหมือนกัน หรือเช่นที่เขาทดลองดูแล้วว่า ต้นไม้ที่คนหมั่นไปเยี่ยมและคนแม่เมตตาให้อยู่เสมอ ๆ มักจะงอกงามดีกว่าต้นไม้ที่ปล่อยให้ปละละเลยไม่สนใจ แม้ว่าจะให้น้ำให้อาหารคล้าย ๆ กันก็ตาม ก็เหมือนอย่างว่ารับรู้เหมือนกัน แต่ว่าไม่มากจนเรียกว่ามีธาตุรู้หรือที่เรียกว่ารู้ที่เป็นตัวเดิม

คราวนี้ที่จะมาถึงจุดของความรู้ซึ่งเป็นตัวสังขาร กับรู้ที่เป็นตัวเดิมที่เรียกว่าธาตุรู้ อันจะพึงเรียกได้ว่าวิสังขาร ความรู้หรือรู้ที่เป็นสิ่งผสมปรุงแต่งนั้นเป็นสังขตธรรม รู้ที่เป็นตัวเดิมนั้นหรือที่เรียกว่าธาตุรู้ นั่นคือที่เป็นธาตุแท้ เรียกว่าสังขตธรรม แต่คราวนี้ที่จะเป็นสังขตธรรมขึ้นมา ตลอดจนถึงทำให้ธาตุที่ไม่รู้คือที่เป็นวัตถุเป็นสังขตธรรมไปด้วยนั้น ก็เพราะมีอีกสิ่งหนึ่งที่เรียกว่ากิเลส เข้ามาผสมปรุงแต่งอยู่กับความรู้หรือว่าธาตุรู้ดังกล่าวนี้ด้วย

สังขตธรรมฝ่ายวัตถุ

พระพุทธรูปเจ้าได้ทรงเป็นพระสัมพันธัญญ คือเป็นผู้ตรัสรู้ทั้งหมด ตรัสรู้จบสากล ธรรม ธรรมทั้งสิ้น สากลโลก โลกทั้งสิ้น อันรวมทั้งสากลสัตว์โลก สัตว์โลกทั้งสิ้น ดังนั้นจึงได้ทรงประมวลทุก ๆ สิ่งทุก ๆ อย่างทั้งฝ่ายที่เป็นวัตถุ และทั้งฝ่ายที่ไม่ใช่วัตถุ คือจิต เข้าเป็นสังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งอย่างหนึ่ง อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งอย่างหนึ่ง และสิ่งที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ที่เป็นฝ่ายวัตถุล้วน ๆ ก็มี ๒ อย่าง ดังกล่าวนั้นเช่นเดียวกัน

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า เรียกกันถึงสิ่งที่มีปัจจัยปรุงว่า สังขตธรรมว่าสังขาร และสังขารนั้นก็คือส่วนผสมปรุงแต่งทั้งหลาย ว่าถึงฝ่ายที่เป็นวัตถุเท่านั้น ไม่มีจิตเข้าประกอบ ก็เป็นฝ่ายสังขารคือ ส่วนผสมปรุงแต่ง เอาอะไรมาปรุงแต่ง ปรุงแต่งจากอะไร ก็จากธาตุทั้งหลายคือส่วนที่เป็นสาระแก่นสาร ซึ่งจะกล่าวได้ว่าเป็นตัวเดิม ดังเช่น ปรุงแต่งมาจากธาตุทั้ง ๔ ซึ่งได้กล่าวแล้วว่าแสดงในทางวิปัสสนากรรมฐานสำหรับจัด ขึ้นพิจารณาแยกธาตุ แต่ก็ได้ประโยชน์ตั้งแต่ทางสมถกรรมฐานขึ้นไปด้วย สิ่งที่แน่นแข็ง ก็เรียกว่าปฐวีธาตุ ธาตุดิน ที่เหลวเอิบอาบก็เป็นอาโปธาตุ ธาตุน้ำ ที่อบอุ่นก็เป็น เตโชธาตุ ธาตุไฟ ที่พัดไหวก็เป็นวาโยธาตุ ธาตุลม และเมื่อทั้ง ๔ นี้ มาผสมปรุงแต่ง ขึ้นเป็นสังขาร เช่นเป็นภูเขา เป็นก้อนดิน ท่อนไม้ ก็ย่อมมีอากาศธาตุ ธาตุอากาศคือ ช่องว่าง อยู่ในสิ่งเหล่านี้อีกด้วย และนี่คืออากาศธาตุ ช่องว่าง ความจริงในช่องว่างนั้น ต้องหมายถึงว่าไม่มีอะไร แต่ในทุกสิ่งก็มีช่องว่างอยู่ทั้งนั้น อย่างหยาบอย่างละเอียด

คราวนี้เมื่อค้นลงไป ๆ ถ้าสามารถจนถึงธาตุที่เป็นอย่างละเอียด ที่สุดที่แยก ออกไปไม่ได้อีกนั้นก็เรียกว่าเป็นต้นเดิม และที่เป็นต้นเดิมนั้น ก็กล่าวได้ว่าไม่มีปัจจัย อะไรมาปรุง เพราะเมื่อยังมาปรุงอยู่ก็ยังเป็นสังขารอยู่ จนกว่าจะได้พบ ถ้ามีส่วนที่เป็น วัตถุ นั้น ไม่มีอะไรมาปรุง แยกออกไปไม่ได้อีกนั้นแหละถึงจะเป็นอสังขตธรรม คือ สิ่งที่ไม่มีปัจจัยปรุง ซึ่งก็น่าจะต้องมีอยู่ แต่จะละเอียดไปอย่างไรหรือจะกลายเป็นอะไรไป นั้นก็ไม่ทราบได้ในทางวัตถุ

สังขารฝ่ายวัตถุมีเกิดมีดับ

คราวนี้ได้เข้ามาถึงต้นไม้อีกด้วย ว่าต้นไม้นั้นก็มีเกิดมีเติบโตและก็มีตาย แต่ก็ไม่รับรองว่ามีจิตหรือวิญญาณ ท่านแสดงไว้ว่ามีอินทรีย์เดียวคือมีชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต และก็ดูเหมือนว่าจะมีความรับสัมผัสอยู่บ้าง ซึ่งน่าจะคล้าย ๆ กับเริ่มจะมีกายประสาทหรือมีกายประสาทอยู่บ้าง เพราะว่าเมื่อมีชีวิตินทรีย์ อินทรีย์เดียว ก็น่าจะต้องมีประสาทอยู่บ้าง เช่นว่ากายประสาท ประสาทส่วนกาย ที่รับสัมผัสหนาวร้อนเป็นต้นได้ เพราะฉะนั้น จึงยังไม่จัดเป็นสัตว์มีชีวิต ที่เข้าในข้อห้ามไม่ให้ฆ่าตามศีลข้อที่ ๑ ปาณาติปาโต ปาณาติปาตา เวรมณี ปาณาติปาโตก็คือการทำสัตว์มีชีวิตให้ตกลงเมื่อเป็นศีล ก็เป็นเวรมณี คือเว้นจากการทำสัตว์มีชีวิตให้ตกลง และสัตว์ที่มีชีวิตนี้ ท่านใช้คำว่าปาโณหรือปาณะ ที่แปลว่าสัตว์ที่มีลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ซึ่งในศีลข้อที่ ๑ นี้ ก็รับรองว่า อะไรเป็นปาโณ คือสัตว์มีปราณหรือมีชีวิต เอาถึงบรรดามนุษย์ และสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย ทั้งใหญ่ทั้งเล็กตลอดจนถึงมดปลวก แต่ว่าไม่ได้รับรองไปจนถึงเชื้อโรค ซึ่งในบัดนี้พบบรรดาเชื้อโรคต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งมีอาการเคลื่อนไหวเป็นต้นเหมือนอย่างตัวน้ำหรืออะไรที่เป็นชนิดเล็กที่สุด แต่ว่าถ้าจะเป็นสัตว์มีชีวิต ก็ไม่ได้รับรองเข้าในศีลข้อที่ ๑ นี้ หรือว่าจะไม่ถึงปาโณ สัตว์มีปราณมีลมหายใจเข้าออก ก็เป็นอันว่าไม่ใช่เข้าจำพวกนี้ เพราะฉะนั้น จึงมีอนุญาตให้ช้ำยาได้ ซึ่งยานี้ก็ใช้ทำลายเชื้อโรคนั่นเอง เพราะฉะนั้น บรรดาพวกนี้จึงไม่รับรองว่าเป็นสัตว์มีชีวิต ซึ่งนับเข้าในข้อห้ามศีลข้อที่ ๑ เอาแต่ที่ปรากฏทั่ว ๆ ไป สัตว์ใหญ่สัตว์เล็กจนถึงมดปลวกลูกน้ำ เป็นต้น นั้นนับว่าเป็นสัตว์มีชีวิต เพราะฉะนั้น โลกนี้จึงไม่เล็กลง ดังจะพึงเห็นได้ว่า บรรดาสิ่งที่เป็นสังขารนั้น ซึ่งมีลักษณะแห่งสังขารที่พระพุทธเจ้าตรัสเอาไว้ คือมีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ เมื่อยังตั้งอยู่มีความปรวนแปรเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นปรากฏ และเมื่อมีความเสื่อมสิ้นไปนั้น เช่นว่าต้นไม้อูเขาต้องสลายไป ต้นไม้ก็ตายไปฟูไป ก็เป็นอยู่ดังนี้ แล้วก็เกิดขึ้นใหม่ เพราะหากว่าบรรดาสังขารที่มารวมกันแล้วก็แตกสลายไปหรือแยกกันออกไป ถ้าหากว่าหมดสิ้นไป โลกก็จะเล็กลง ๆ ทุกที แต่ก็ไม่ได้เล็กลง ก็เพราะว่าบรรดาธาตุทั้งหลายไม่ได้สลายไป เป็นแต่เพียงว่าเมื่อธาตุทั้งหลายมารวมกันเข้าเป็นสังขาร และเมื่อสังขารแตกสลายธาตุทั้งหลายก็แยกย้าย

กันไป เช่นธาตุที่แข็งแข็งก็ไปเป็นส่วนที่แข็งแข็ง ธาตุที่เอิบอาบก็ไปเป็นธาตุที่เอิบอาบ
 อบอุ่นก็ไปเป็นธาตุดิบอุ่น พัดไหวก็ไปเป็นธาตุที่พัดไหว แต่ว่าความสำคัญของธาตุ
 เหล่านี้ก็มักจะรวมกันอยู่ในส่วนที่แข็งแข็ง และมีส่วนอื่น ๆ เข้ามาประกอบ จะเล็ก
 เท่าไรก็ตาม ก็แปลว่ายังอยู่ และเมื่อถึงเวลาก็มาประกอบกันเข้าเป็นสังขารอีก และ
 เมื่อสังขารแตกสลายก็แยกกันไปอีก ก็ไปรวมกันอยู่ในโลกธาตุที่เรียกว่าโอกาสโลก
 อันนี้เอง ไม่ใช่ไปทางไหน โลกจึงไม่มีเลิกลง

เมื่อรูปกายดับ วิญญาณธาตุเคลื่อนไปตามกรรม

คราวนี้มากล่าวถึงที่มีทั้ง ๒ ส่วนร่วมกัน คือว่าส่วนที่ไม่รู้กับส่วนที่รู้มารวม
 กันประกอบกัน อันหมายถึงสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งนี้แหละที่ไม่เป็นวัตถุทั้งหมด
 หรือวัตถุล้วน ๆ แต่ว่ามีธาตุรู้มารวมอยู่ด้วย ดังเช่นบุรุษบุคคลชายหญิงสัตว์เดรัจฉาน
 ทั้งหลาย ส่วนที่เป็นร่างกายหรือรูปกายเป็นส่วนที่ไม่รู้ แต่เป็นส่วนที่เป็นนามกาย คือ
 ส่วนที่เป็นจิตใจนี้มีตัวรู้ ก็แปลว่าทั้ง ๒ ส่วนนี้มาประกอบกัน ก็มาเป็นสัตว์โลก
 คราวนี้ทั้ง ๒ ส่วนที่มาประกอบกันนี้ ว่าถึงส่วนที่ไม่มีตัวรู้ คือส่วนรูปกายนั้น ก็เป็น
 ส่วนที่เป็นวัตถุและก็ประกอบมาจากธาตุที่เป็นวัตถุ เช่นเดียวกับสิ่งที่เป็นวัตถุล้วน ๆ
 ทั้งหลาย เช่นต้นไม้ภูเขาก้อนดินก็มาประกอบกันเข้าเป็นสังขาร แต่ว่ามีส่วนที่เป็นนาม
 กายหรือนามธรรมเข้าประกอบ จึงนับว่าเป็นสังขารพิเศษขึ้นไปอีกส่วนหนึ่งในโลกนี้
 คือมีส่วนที่เป็นธาตุรู้เข้าประกอบ

และส่วนที่เป็นวัตถุก็มาจากธาตุทั้งหลายที่เป็นวัตถุ ส่วนที่เป็นนามธรรม หรือ
 นามกายคือเป็นความรู้ต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็มาจากตัวรู้ที่เป็นธาตุรู้ที่เรียกว่า
 วิญญาณธาตุ เพราะว่าเมื่อส่วนที่เป็นวัตถุซึ่งมาประกอบกันเป็นรูปกายอันนี้ก็เป็นสังขาร
 เมื่อมาจากธาตุทั้งหลายมาประกอบกันเข้าซึ่งเป็นธาตุที่เป็นวัตถุนั้นแหละ ตัวความรู้
 ต่าง ๆ ก็เช่นกัน ก็ต้องมาจากตัวรู้ที่เป็นธาตุรู้ จึงเป็นอันว่าธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัวหรือ
 ธาตุที่ไม่รู้ กับธาตุที่เป็นธาตุรู้มาประกอบกัน ก็เป็นบุรุษสตรี บุคคลอันเป็นสัตว์โลกนี้
 และก็ต้องทำความเข้าใจเช่นเดียวกัน ว่าส่วนที่เป็นรูปกายนั้นก็เป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับ

เข้ากับลักษณะของสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งดังกล่าวแล้ว และเมื่อดับก็ไม่หมดสิ้นไปอีกเหมือนกัน ดังคนเรานี้เมื่อตาย ตัวธาตุรู้ดังจะเรียกว่าจิตก็ตามวิญญาณก็ตาม จุตคือเคลื่อนออกไปแล้ว ทิ้งร่างกายอันนี้ไว้ ร่างกายอันนี้ก็เป็นเหมือนอย่างก้อนดินก้อนไม้ ไร่วิญญาณ ก็กลายมาเป็นสังขารที่เป็นวัตถุเหมือนอย่างสังขารที่เป็นวัตถุทั้งหลาย และก็แตกสลายไป ลมก็ดับ ธาตุน้ำก็แห้งเหือดหายไป ธาตุไฟก็ดับ ธาตุที่เป็นธาตุดินก็เนาเปื่อยไป แต่ว่าตัวธาตุนั้นก็ไม่หมดสิ้นไม่หายไปไหนอีก เพราะฉะนั้น เมื่อเกิดขึ้นมาก่อนเกิดร่างกายขึ้นมาใหม่ ธาตุเหล่านั้นก็มาประกอบกันเข้าใหม่ แต่เมื่อกายอันนี้แตกสลายไป ธาตุอันนี้ก็แยกย้ายกันไป ก็อยู่ในโอกาสโลกนี้แหละ โลกจึงไม่เล็กลง

เพราะฉะนั้น เมื่อคนตายหรือสัตว์เนาเปื่อยไปหรือว่าเผาไป ตั้งแต่ครั้งตีกดาบรพพ์ ก็นับไม่ถ้วน โลกก็ไม่เล็กลง ก็คงอยู่เท่านั้นแหละ และธาตุทั้งหลายก็มารวมกันเข้าใหม่ ก็เป็นสังขารขึ้นมาใหม่ คราวนี้ส่วนจิตก็เหมือนกัน คือความรู้ต่าง ๆ ที่เป็นเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณก็ดับไป แต่ว่าตัวธาตุรู้ก็ไม่ดับ คือรู้ที่เป็นตัวธาตุก็ไม่ดับ ก็เหมือนกับวัตถุที่เป็นตัวธาตุนั้น ก็ไม่แตกไม่หายไปหมดไม่สิ้น ตัวรู้ที่เป็นธาตุรู้ที่ปรากฏเป็นความรู้ก็เช่นเดียวกัน ตัวความรู้ที่เป็นเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณนั้นเป็นสังขาร เป็นสังขารฝ่ายธาตุรู้ ก็เป็นสิ่งที่มิเกิดมีดับเช่นเดียวกับสังขารที่เป็นฝ่ายวัตถุ และเมื่อดับในที่สุดแล้ว ตัวธาตุรู้คือสิ่งที่เป็นตัวธาตุรู้ รู้ที่เป็นตัวธาตุรู้ก็ไม่ดับ ก็เคลื่อนไปตามกรรมดังที่กล่าวมาแล้ว

วิญญาณธาตุอุปบัติหรือจติเพราะกิเลส

คราวนี้การที่ธาตุส่วนที่เป็นวัตถุกับธาตุที่เป็นตัวรู้มาประกอบกันอยู่ อาศัยกันอยู่ นี้ก็เป็นสังขารอีกอย่างหนึ่ง คือเป็นส่วนผสมปรุงแต่ง และก็ต้องมีเหตุปัจจัยเหมือนกัน ซึ่งพระพุทธรเจ้าก็ได้ตรัสรู้พบว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้ธาตุที่เป็นวัตถุกับธาตุที่เป็นตัวรู้ ต้องมาพบกันมาประกอบกัน ดังที่ทุก ๆ คนเรานี้ก็มีทั้ง ๒ ส่วนนี้แหละ มาประกอบกันอยู่ มาเป็นสังขาร ซึ่งมาจากธาตุที่เป็นวัตถุกับสังขาร จากธาตุที่เป็นตัวรู้แล้วก็สมมติชื่อเรียกกันไปทั้ง ๒ ฝ่ายต่าง ๆ กัน

ทำไมจึงต้องประกอบกัน เมื่อแยกจากกันแล้ว ทำไมไม่แยกจากกันไปเสียเลย ทำไมต้องมาพบกันอีกมาประกอบกันอีก และความที่มาประกอบกันอีกนั้นก็เรียกว่า มาเกิดอีกนั่นเอง และเมื่อแตกสลาย ก็แปลว่าเคลื่อนออกไป เป็นภาษาเรียกฝ่ายที่เป็น ธาตุรู้ ตายหรือแตกสลายก็เป็นภาษาเรียกสำหรับธาตุที่ไม่รู้ คือภาษาเรียกตัวสังขาร ที่มาจากธาตุที่เป็นวัตถุที่ไม่ใช่เป็นธาตุรู้ ก็เรียกว่าเกิด และเมื่อแตกสลายก็เรียกว่าตาย หรือว่าดับ ส่วนที่มาจากธาตุที่เป็นตัวรู้นั้น ถ้าเกิดก็เรียกว่าอุปบัติ ซึ่งแปลว่าเข้าถึง และเมื่อจะไปก็เรียกว่า จุตี คือเคลื่อนไป อันเป็นคำที่มีความหมายว่าไม่ตาย ยังมีตัวที่ไม่ตาย และตัวที่ไม่ตายนี้มาแล้วก็ไป ก็มาอาศัยอยู่ในกายอันนี้ ซึ่งมาจากธาตุที่เป็นวัตถุ ซึ่งเป็นส่วนที่ต้องเกิดต้องดับคือตาย แต่ตัวที่เป็นธาตุรู้นั้นเป็นตัวเข้าถึงมาประกอบเป็น สังขารขึ้น และเมื่อสังขารอันนี้แตกแยกก็เคลื่อนออกไป เรียกว่าจุตีคือเคลื่อน สุดแต่ จะตั้งชื่อเรียกกันว่าจิต ว่าวิญญาณ ว่าสัตว์ ว่าเรา ว่าเขา คราวนี้เมื่อมาประกอบกัน เข้าเป็นบุรุษสตรีเราเขาดังนี้แล้ว ก็มีกระบวนการทางร่างกายทางจิตใจไปตามธรรมชาติ ธรรมดา เช่นมีตามีหูมีจมูกมีลิ้นมีกายและมีมโนคือใจประกอบกันอยู่ แล้วก็มีการมีเสียง มีกลิ่นมีรสมีโผฏฐัพพะและมีสิ่งที่ใจรู้ใจคิดเรียกว่าธรรม มาประจวบกันอยู่ แล้วก็เกิด เป็นนามธรรม คือเป็นนามธรรมที่ว่าตามลำดับตามขั้น ๕ ก็เป็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รวมทั้งรูปก็เป็นรูปเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ เรียกว่าขั้น ๕ ตามที่กล่าวแล้ว ซึ่งก็เป็นธรรมชาติธรรมดา แต่อย่างไรก็มีส่วนหนึ่งเข้ามาผสมปรุงแต่ง อันเรียกว่า กิเลส ที่แปลว่าเครื่องเศร้าหมอง และกิเลสอันนี้ก็อาศัยขั้น ๕ นี้แหละบังเกิดขึ้น หรือว่า อาศัยรูปกายอาศัยนามกาย อาศัยรูปนามอันนี้แหละบังเกิดขึ้น

ดังที่มีตรัสเอาไว้ในปัจจุสมุปบาท ธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นว่า เพราะเวทนา เป็นปัจจัยเกิดตัณหา และตรัสไว้ในพระสูตรอีกพระสูตรหนึ่งซึ่งมีใจความว่า ในเมื่อ อาศัยรูปกายและนามกายประกอบกัน ก็เกิดเวทนาคือความรู้ที่เป็นสุขเป็นทุกข์หรือ เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว คราวนี้เมื่อเป็นสุขเวทนา เป็นสุขได้ กินสุขได้เสวยสุข ก็เกิดความยินดีพอใจ และความยินดีพอใจนี้ก็เป็นราคะนุสสัย นุสสัยคือราคะ ความติดใจยินดี นุสสัย ก็แปลว่านอนจม คือหมายความว่ายังจมเข้าไป อยู่ในจิตส่วนลึก ติดอยู่ในจิตส่วนลึก เป็นราคะนุสสัย นุสสัยเครื่องที่นอนจมอยู่ในจิต ส่วนลึกคือราคะความติดใจยินดี คือยินดีอยู่ในสุขเวทนานั่นเอง ตลอดจนถึงในสิ่งทั้งหลาย

ที่ทำให้เกิดสุขเวทนาด้วย คราวนี้เมื่อได้รับทุกข์เวทนา ได้กินทุกข์เสวยทุกข์เป็นทุกข์ต่าง ๆ ก็ไม่ชอบไม่พอใจในตัวทุกข์ด้วย และในสิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ด้วย ก็ทำให้บังเกิดปฏิฆานุสัย ปฏิฆะคือความกระทบกระทั่ง นอนจมติดอยู่ในจิตส่วนลึก เมื่อประสบอกุทขมสุขเวทนา เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข เมื่อไม่พิจารณาก็เกิดความโมหะคือหลง ก็ทำให้บังเกิดเป็นอวิชชานุสัย อนุสัยคืออวิชชาคือความไม่รู้ ยังนอนจมติดอยู่ในจิตส่วนลึก เพราะว่าจิตนี้ที่เรียกว่าจิต คือเรียกตัวรู้ที่เป็นธาตุรู้กันว่าจิต ก็เพราะเหตุว่าคิด รู้ เก็บ และวิจิตรคือหลากหลายต่าง ๆ กันตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น จึงเก็บเอาไว้ เก็บเอาไว้เป็นราคาความติดใจยินดีอยู่ในสุขเวทนา และในสิ่งที่ทำให้เกิดสุขเวทนา เก็บตัวไม่พอใจกระทบกระทั่งในทุกข์เวทนาและในสิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์เวทนา เก็บเอาอวิชชา คือตัวความไม่รู้อันมีอาการให้หลงในเวทนาที่เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ทั้งในสิ่งที่ทำให้เกิดเวทนาเช่นนั้น ก็เป็นอวิชชาขึ้นมา อันนี้แหละ เป็นตัวกิเลสที่เข้ามาประกอบเข้าอีก ก็เป็นสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งเข้าอีก คือว่าปรกตินั้น ก็มีการผสมปรุงแต่งจากส่วนที่เป็นธาตุ วัตถุไม่รู้ กับส่วนที่เป็นธาตุรู้คือตัวรู้ มารวมกันเข้ามาเป็นบุรุษสตรี บุคคลสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย แล้วยังมีกิเลสเข้ามาปรุงแต่งเข้าอีกส่วนหนึ่งประกอบเข้าอีก เพราะฉะนั้น จึงเป็นสังขาร คือส่วนผสมปรุงแต่งที่มีกิเลสเข้าผสมอยู่ด้วย

จะได้กล่าวถึงกระบวนการของกายและจิต ที่เป็นไปตามธรรมชาติธรรมดา กับที่มีบุคคลเข้าไปมีส่วนปรุงแต่ง และก็จะกล่าวเทียบกับทางฝ่ายวัตถุก่อน ซึ่งทางฝ่ายวัตถุนั้นก็มีกระบวนการของตนเอง กับมีกระบวนการที่มีบุคคลเข้าไปเกี่ยวข้องตั้งเช่น ต้นไม้ ก็มีทั้ง ๒ อย่าง คือที่เป็นไปตามสภาพคือภาวะของตนเอง กับที่มีบุคคลเข้าไปเกี่ยวข้อง ส่วนที่มีบุคคลเข้าไปเกี่ยวข้องนั้น ก็คือการทำบุคคลทำการเพาะหว่านปลูก เช่น ทำนาทำสวนก็มีการเพาะหว่านปลูกข้าวและต้นไม้ต่าง ๆ ตามต้องการ และการให้น้ำ การบำรุงต่าง ๆ การรักษาต่าง ๆ เหล่านี้บุคคลเข้าไปเกี่ยวข้อง กับอีกส่วนหนึ่งที่เป็นไปตามภาวะของตน ที่เรียกว่าตามสภาพ คือการที่ต้นไม้เริ่มงอกเป็นต้นขึ้นจากเมล็ดแล้วก็เติบโตขึ้นไปโดยลำดับ ออกดอกออกผลนี้ ต้นไม้เป็นไปตามภาวะของตนที่เรียกว่าสภาพ

อธิบายความหมายของสภาพกับภาวะ

เพราะฉะนั้น จึงใคร่จะอธิบายคำว่าสภาพ ว่ามาจากคำว่า สภาวะในภาษาบาลี ไทยเรามาใช้ทับศัพท์ว่าสภาพ เอา “ว” เป็น “พ” แปลตามคำก็แปลว่าภาวะของตัว เพราะฉะนั้น สิ่งที่จะเรียกว่าสภาพนั้น คือสิ่งที่เป็นไปตามภาวะของตน ดังเช่นสภาพของต้นไม้ ดังที่กล่าวมานั้น บุคคลไม่ได้เป็นผู้ไปทำ แต่ต้นไม้เขาทำของเขาเอง คือเป็นไปเอง การที่แตกเป็นหน่อขึ้นจากเมล็ดแล้วก็เติบโตขึ้นมา มีลำต้น มีเปลือก มีกิ่ง มีใบ มีดอก มีผล เป็นต้นเหล่านี้ เขาเป็นไปของเขาเอง เรียกว่าเขามีภาวะของเขาเอง ไปตามภาวะของตนเอง ความเป็นของตนเอง ภาวะแปลว่าความเป็นลักษณะ ดังนี้เรียกว่า สภาพหรือสภาวะ แต่การที่บุคคลเข้าไปทำเข้าไปตกแต่งนั้น ไม่เรียกว่าสภาพ แต่อาจเรียกว่าภาวะได้ เช่นว่าการที่เป็นบ้านเป็นเรือนนี้ไม่ใช่เป็นสภาพ คือมิได้เป็นบ้านเป็นเรือนขึ้นมาเอง คนไปตัดเอาไม้มา เอาทัพสัมภาระอื่น ๆ มาปลูกมาสร้างขึ้น จึงเป็นบ้านเป็นเรือน ฉะนั้น บ้านเรือนจึงมิได้เป็นไปตามสภาพ คือมิได้เกิดขึ้นตามสภาพตามภาวะของตน แต่มีคนปรุงแต่ง ถ้าหากว่าบ้านเรือนเป็นไปเอง เช่นว่าเราเพียงแต่หาไม้มากอง ๆ เอาไว้ เอาทัพสัมภาระมากอง ๆ เอาไว้ แล้วบ้านเรือนเขามาปรุงของเขาเอง เสาก็ตั่งขึ้นเอง ฝาก็มาประกอบกันเอง หลังคาาก็มาประกอบกันเอง กระเบื้องก็มุงเอง ถ้าตั้งนี้จึงจะเป็นสภาพ แต่คนทำทั้งนั้น ส่วนต้นไม้ที่คนทำแต่เบื้องต้น คือว่าปลูกหว่านบำรุงรักษา เหล่านี้เป็นภาวะคือเป็น เรื่องของคน แต่ความที่ต้นไม้แตกขึ้นมาเป็นต้นไม้ นี่เป็นไปตามภาวะของตน ของตนก็คือของต้นไม้เอง เป็นไปเองดังนี้เรียกว่าสภาพ นี่เป็นความต่างกันของถ้อยคำที่เรียกว่าสภาพหรือเรียกว่าภาวะเฉย ๆ

กระบวนการของกาย

คราวนี้ในบุคคลเองก็เหมือนกัน ว่าถึงในส่วนกาย เอารูปกาย เช่นว่าอาหาร คนก็ต้องแสวงหามา แล้วก็ต้องมาหุงมาต้มมาบริโภค นำเข้าปากเคี้ยวกลืนลงไปทีคนทำ แต่เมื่อกลืนลงไปถึงในท้องแล้ว อาหารนั้นถูกย่อยแล้วนำไปบำรุงเลี้ยงร่างกาย แล้วเป็น

ส่วนที่ซับซ้อน ออกมาเหล่านี้เป็นสภาพคือเป็นไปเอง ลมหายใจก็คล้าย ๆ กับเป็นสภาพ เพราะว่าการหายใจเข้าหายใจออกนี้ ก็หายใจไปตามเรื่องของร่างกาย และลมที่เข้าไป บำรุงเลี้ยงร่างกายอย่างไร แล้วก็หายใจเอาอากาศที่ไม่ดีออกมาอย่างไร นี่ก็เป็นไปเอง ตามสภาพตามภาวะของตนของร่างกาย แต่ว่าส่วนหนึ่งนั้นบุคคลทำ เช่นว่ามีเจตนา คือความตั้งใจขึ้นมา ทำทางกายทำทางวาจาทำทางใจขึ้นมาเป็นกรรม เหล่านี้ไม่ใช่สภาพ คือว่าคนใช้ร่างกายอันนี้ทำพร้อมทั้งจิตใจ คราวนี้เมื่อทำกรรมขึ้นมาแล้ว กรรมและการให้ผลของกรรมนี้เป็นสภาพของกรรมที่เป็นไปเอง เมื่อเป็นกรรมขึ้นมาแล้วละก็ การให้ผลของกรรมก็เป็นไปตามสภาพของกรรม คือเป็นไปเอง กับมีปัจจัยอื่น ๆ เข้ามาประกอบ นั่นก็สุดแต่จะเป็นอย่างไร อันนี้ก็จะปรารภกล่าวกันอีกเรื่องหนึ่ง แต่ที่เพียงยกมาเป็นตัวอย่างเท่านั้นก่อน ว่ากระบวนการของสิ่งที่ผสมปรุงแต่งนี้ เมื่อผสมปรุงแต่งขึ้นมาแล้ว ก็เป็นตามสภาพคือภาวะของตนนั้นส่วนหนึ่ง แล้วก็บุคคลเข้าไป เกี่ยวข้องนั้นอีกส่วนหนึ่ง ดังเช่นตัวอย่างที่กล่าวมานั้น

กระบวนการของจิต

คราวนี้มาถึงกระบวนการของจิต กายและจิตที่อาศัยกันอยู่นี้ ก็มีกระบวนการ ที่เป็นไปตามธรรมชาติธรรมดาส่วนหนึ่ง และที่มีบุคคลเข้าเกี่ยวข้องส่วนหนึ่ง จะว่าถึงที่เป็นไปตามธรรมชาติธรรมดา ดังที่เรียกว่าสภาพนั้นก่อน คือว่าจิตนี้ดังที่ได้กล่าวแล้ว ก็อาศัยอยู่ในกายนี้ และกายนั้นในที่นี้ก็หมายถึงแค่รูปกายก่อน หรือว่าธาตุ ๕ ที่เป็นฝ่ายรูปหรือฝ่ายวัตถุมารวมกันเข้า จิตก็มุ่งถึงตัววิญญาณธาตุ ธาตุรู้ ที่มาอาศัยกับ กายนี้ ที่นี้เมื่อมาอาศัยกันแล้ว ก็มีกระบวนการที่อาศัยกันไปตามธรรมชาติธรรมดา อันหมายถึงว่ากายจิตของใคร ๆ ก็จะต้องเป็นอย่างนั้น คือว่าความที่อาศัยกันนี้ ก็ตั้งต้นแต่ที่ตรัสแสดงไว้ถึงอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ ที่ประกอบกันที่คู่กัน คำว่าอายตนะนั้นแปลว่าที่ต่อคือต่อกัน อายตนะภายในก็ได้แก่ จักขุคือตา หมายถึงส่วนที่เป็นจักขุประสาท โสตะคือหู หมายถึงที่เป็นโสตะประสาท ฆานะคือจมูก หมายถึงที่เป็นฆานประสาท ชิวหาคือลิ้น หมายถึงที่เป็นชิวหาประสาท กายะคือกาย หมายถึงที่เป็นกายประสาท และมนโคือใจอันเป็นข้อที่ ๖ อายตนะภายนอกก็คือรูปที่

คู่กับตา เสียงที่คู่กับหู กลิ่นที่คู่กับจมูก รสที่คู่กับลิ้น โผฏฐัพพะสิ่งถูกต้องที่คู่กับกาย และธรรม นี้ก็ใช้คำว่าธรรมอีกเหมือนกัน แต่หมายถึงเรื่องราวที่คู่กับมโนคือใจ นี่เป็นการแสดงถึงกระบวนการของกายและจิตอาศัยกัน อันนับว่าเป็นก้าวแรก ก็คือ ว่าตากับรูปประจวบกัน หูกับเสียงประจวบกัน จมูกกับกลิ่นประจวบกัน ลิ้นกับรสประจวบกัน กายกับโผฏฐัพพะประจวบกัน มโนคือใจและธรรมคือเรื่องราวประจวบกัน ดังที่ทุกคนได้มีอยู่เป็นไปอยู่ และเมื่อมาประจวบกันแล้วก็เกิดวิญญาณ กล่าวคือเมื่อ ตากับรูปประจวบกันก็เกิดจักขุวิญญาณ ความรู้ทางตา อันได้แก่เห็น หูกับเสียงประจวบกันก็เกิดโสตวิญญาณ ความรู้ทางหูคือได้ยิน จมูกกับกลิ่นประจวบกันก็เกิดความรู้อัน เรียกว่าขานวิญญาณ ความรู้ทางขานะคือจมูก อันได้แก่ทราบกลิ่น ลิ้นกับรสประจวบกันก็เกิดชีวหาวิญญาณ คือความรู้ทางลิ้น ได้แก่ทราบรส กายและโผฏฐัพพะ ประจวบกันก็เกิดกายวิญญาณ ความรู้ทางกาย คือทราบสิ่งที่ถูกต้อง มโนคือใจกับธรรมคือ เรื่องราวประจวบกัน ก็เกิดความรู้อันเรียกว่ามโนวิญญาณ คือความรู้ทางมโนคือใจ

เมื่อเกิดเป็นวิญญาณ ๖ ขึ้นดังนี้แล้ว เมื่อทั้ง ๓ อย่างมาประชุมกันขึ้น อีกครั้งหนึ่ง ก็เกิดสัมผัสหรือผัสสะ คือว่าเมื่อตากับรูปและจักขุวิญญาณมาประชุมกัน ก็เกิดจักขุสัมผัสกับความกระทบทางจักขุ เมื่อหูกับเสียงและโสตวิญญาณมาประชุมกัน ก็เกิดโสตสัมผัส ความสัมผัสคือความกระทบทางหู เมื่อจมูกกับกลิ่นและขานวิญญาณ มาประชุมกัน ก็เกิดขานสัมผัสคือสัมผัสทางจมูก เมื่อลิ้นกับรสและชีวหาวิญญาณมา ประชุมกันมาประจวบกัน ก็เกิดชีวหาสัมผัสคือสัมผัสทางลิ้น เมื่อกายกับโผฏฐัพพะ และกายวิญญาณทั้ง ๓ นั้น ก็เกิดกายสัมผัสคือสัมผัสทางกาย เมื่อมโนคือใจกับธรรม คือเรื่องราวและมโนวิญญาณทั้ง ๓ นี้มาประชุมกัน ก็เกิดมโนสัมผัส คือสัมผัสทางใจ

เมื่อมาถึงสัมผัสดังนี้แล้วจึงเกิดเวทนา คือ เพราะสัมผัสทางตาก็เกิดเวทนา อันเกิดจากสัมผัสทางตา เรียกว่า จักขุสัมผัสสชาเวทนา และเพราะสัมผัสทางหูก็เกิด เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู เรียกว่าโสตสัมผัสสชาเวทนา เพราะสัมผัสทางจมูกก็เกิด เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางจมูก เรียกว่าขานสัมผัสสชาเวทนา เพราะสัมผัสทางลิ้น ก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เพราะสัมผัสทาง กายก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางกาย เรียกว่ากายสัมผัสสชาเวทนา เพราะสัมผัส ทางมโนคือใจก็เกิดเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางใจ เรียกว่ามโนสัมผัสสชาเวทนา จึงเกิด

สัญญาคือความจำได้หมายรู้ซึ่งเกิดถัดมาจากเวทนานั้น เป็นสัญญาในรูปก็เรียกว่า รูปสัญญา สัญญาในเสียงก็เรียกว่า สัททสัญญา สัญญาในกลิ่นก็เรียกว่าคันธสัญญา สัญญาในรสก็เรียกว่ารสสัญญา สัญญาในโณฐัพพะก็เรียกว่าโณฐัพพสัญญา สัญญาในเรื่องราวก็เรียกว่าธัมมสัญญา และก็เกิดสังขารคือความปรุงคิดหรือความคิดปรุง ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็เป็นความคิดปรุงหรือความปรุงคิดไปในรูปบ้างในเสียงบ้าง ในรสบ้างในโณฐัพพะบ้างในธรรมคือเรื่องราวบ้าง เป็นความคิดปรุงหรือความปรุงคิด ที่เป็นฝ่ายดีบ้างฝ่ายชั่วบ้าง หรือฝ่ายที่เป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่วบ้าง และเมื่อคิดปรุงหรือ ปรุงคิดไปก็รู้ไปด้วย ที่รู้เป็นวิญญูณ ก็เป็นวิญญูณเวียนขึ้น ๆ มาอีก เพราะฉะนั้น กระบวนการของกายและจิตที่อาศัยกันอยู่จึงเป็นดังนี้ ตามที่มีแสดงไว้ตามลำดับ ในธรรมวิภาคในนวโกวาทนั้นแล้ว

รูปนามหรือนามรูป

ในเบื้องต้นก็ให้ดูและกำหนดจำไว้ แล้วก็ทำความเข้าใจ คราวนี้ก็จะได้อธิบาย เพิ่มเติมจากที่ท่านวางไว้เป็นแบบดั่งนั้น ก็คือว่าในฝ่ายอายตนะภายในภายนอกนั้น ๕ ข้อ ข้างต้นก็เป็นวัตถุ หรือเป็นรูปกายเป็นรูปขันธ์โดยตรง ส่วนข้อที่ ๖ คือมโนกับธรรม คือเรื่องราว นั้น ก็เป็นสิ่งที่เชื่อมเกี่ยวกันอยู่ในระหว่างรูปซึ่งเป็นวัตถุ กับจิตที่เป็นฝ่าย ทางจิตใจ เหตุฉะนั้นจึงจะสามารถทำให้กายและจิตใจนั้นมาประสานกันได้มาเป็นสังขาร คือปรุงแต่งด้วยกันได้ และในฝ่ายที่เป็นส่วนรูปนั้นก็ป็นรูป ในฝ่ายที่เป็นวิญญูณเป็น สัมผัสเป็นเวทนาเป็นสัญญาเป็นสังขาร แล้วก็กลับมาเป็นวิญญูณขึ้นอีก นั้นรวม เรียกว่าเป็นนาม ย่อเข้าจึงเป็นนาม แต่ว่าเรียกนามไว้ต้นเป็นนามรูป ตามลำดับที่ กล่าวมานี้จะเห็นว่าเรียงลำดับต่างจากขันธ์ ๕ ขันธ์ ๕ นั้นเรียงลำดับว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ

แต่ว่าตามที่ได้อธิบายถึงกระบวนการเกิดขึ้นของกายและจิตที่อาศัยกันอยู่ เรียกว่ารูปคืออายตนะทั้ง ๒ แล้วก็วิญญูณ แล้วก็สัมผัส เวทนา สัญญา สังขาร แล้วก็เวียนมาวิญญูณต่อไป ถ้ายังไม่กล่าวถึงวิญญูณไว้ท้ายทีเดียว ไม่เรียงวิญญูณ เอาไว้ต่อจากรูป และไม่ได้แสดงสัมผัส พิจารณาดูแล้วว่าท่านเรียงขันธ์ ๕ ไว้เช่นนั้น

ไม่ได้มุ่งแสดงตามกระบวนการที่เกิดขึ้น ของกระบวนการทางจิตใจ แต่ว่ามุ่งแสดงขั้นที่ ๕ สำหรับให้พิจารณาทางด้านวิปัสสนา คือปัญญาที่รู้แจ้งเห็นจริง คือตรัสสอนให้กำหนดแยกก่อนอันนี้ที่ยึดถือกันว่าตัวเรา ของเรานี้ ออกไป ว่าอันที่จริงนั้นไม่ได้รวมเป็นก้อนเดียวกัน แต่ว่าแยกออกเป็นรูปฝ่ายหนึ่ง เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณแต่ละฝ่ายเป็น ๕ เพื่อให้พิจารณาเห็นได้ง่าย เพราะว่ารูปนั้นเป็นส่วนหยาบ เห็นได้ง่าย ตรัสสอนให้พิจารณาก่อนว่านี่รูป เวทนานั้นก็เป็นความที่ปรากฏอาการเป็นทุกข์เป็นสุข หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขของกายใจ นี่แปลว่าคาบเกี่ยวอยู่ระหว่างกายและใจ เวทนาทางกายก็มี เวทนาทางใจก็มี นี่จึงมาเป็นที่ ๒ เพราะเมื่อพบกายก็พบเวทนา คือเมื่อพบรูปก็พบเวทนา เพราะเวทนาทางรูปมีทางกายมี จึงให้จับพิจารณาเวทนาต่อไปเลย แล้วจึงมาสัญญาสังขารซึ่งเป็นอาการทางใจ เพราะว่าสัญญาสังขารทางรูปไม่มี รูปจำอะไรไม่ได้ รูปคิดอะไรไม่ได้ นั่นต้องใจหรือจิต แต่ว่ารูปมีเวทนาได้เป็นสุขได้เป็นทุกข์ได้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขได้ เพราะฉะนั้น จากเวทนาจึงมาสัญญามาสังขาร แล้วก็กลับมาวิญญาณซึ่งเป็นตัวที่ละเอียด ก็แปลว่าตรัสเรียงเรียงลำดับจากหยาบมาหาละเอียดก็เป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และก็ไม่มีจำเป็นจะต้องมาพิจารณาตัวสัมผัสซึ่งเป็นตัวสำคัญ แต่ก็เป็นตัวที่แฝงอยู่ในระหว่างของวิญญาณ และเวทนา ต่อเมื่อมาจับพิจารณาถึงกระบวนการเกิดทางจิตใจที่อาศัยกาย จึงได้ตรงแสดงดังที่กล่าวมาแล้ว เป็นการแสดงถึงกระบวนการเกิดทางจิตใจกับร่างกายที่อาศัยกัน

จิตน้อมออกมารับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖

คราวนี้มาถึงคำที่ย่อลงว่าเป็นนาม นามนั้นอะไร คำว่านามนั้น เรามักจะเข้าใจกันเพียงว่าไม่ใช่รูป เป็นแต่เพียงชื่อที่เรียก เหมือนอย่างคนที่ชื่อนั้นชื่อนี้ เป็นชื่อที่ไม่มีรูป เป็นสักแต่ว่าชื่อ แต่ว่าความหมายในทางความเกิดขึ้นนั้น คำว่านามแปลว่าน้อม เหมือนอย่างคำว่านโมแปลว่าความนอบน้อม คำว่านามนั้นก็มิูลธาตุเหมือนกับคำว่านโม คือแปลว่าน้อม แต่ถ้านโมแปลว่านอบน้อมเคารพ ถ้านามไม่หมายความว่าเคารพ แต่ก็มี ความหมายว่าน้อม ก็คือว่าอาการที่จิต ที่เป็นตัวธาตุรู้อันอาศัยอยู่ในกายส่วนที่เป็นรูปน้อมออกสู่ ฐูลอก คือรู้สิ่งภายนอก อาศัยอายตนะภายในภายนอก

ที่ประจวบกัน เพราะว่าจิตนั้นถ้าหากว่าอายตนะภายในภายนอกยังไม่ประจวบกัน จิตก็ไม่ยอมออกรู้ และเมื่อไม่ยอมออกรู้ก็เหมือนว่าไม่รู้ ต่อเมื่ออายตนะภายในภายนอก ประจวบกัน จิตจึงยอมออกรู้

เพราะฉะนั้น จึงเปรียบเทียบเหมือนอย่างว่ามีบ้านอยู่บ้านหนึ่ง จิตเป็นเจ้าของบ้าน อยู่ภายในบ้าน และบ้านนั้นมีประตูนอกอยู่ ๕ ประตูใน ๑ ดังกล่าวนั้น โดยที่จิตออกไปรู้ก็ตาม คือจิตออกไปประตู ออกไปรู้ก็ตาม หรือสิ่งที่จิตรู้นั้นเข้าประตูมาให้จิตรู้ก็ตาม จิตยอมออกไปรู้ ฉะนั้นจึงรู้ได้ คือว่ายอมออกรู้รูปก็ทางประตูตา ยอมออกไปรู้เสียง ก็ทางประตูหู กลิ่นรสโณภูมิจิตที่ทางประตูจมูกประตูลิ้นประตูกายประตู มโนคือใจ แต่อยู่ในขณะที่ยังไม่มีความรู้จะอะไรเข้าประตูเข้ามา จิตก็เหมือนอย่างไม่รู้จะอะไร และในขณะที่จิตยังไม่รู้จะอะไรทางประตูดังกล่าวนั้น อันนี้แหละที่เรียกว่า ภาวังคจิต นี้เป็นภาษาในอภิธรรม ภาวังคจิตตามศัพท์ ภาวังค์แปลว่าองค์ของภพ ภาอังคะ แปลว่าองค์ของภพ เป็นจิตที่ยังไม่ออกรับรู้จะอะไร เพราะฉะนั้น ท่านจึงเปรียบเทียบ ดังว่าน้ำในมหาสมุทรที่ไม่มีลม ก็ไม่มีคลื่นสงบอยู่เฉย ๆ นี่คือภาวังคจิต แต่เมื่อเกิดลม เกิดคลื่นขึ้นมา นั่นก็แปลว่าน้ำที่ออกจากภาวะปรกติ ไปสู่ภาวะที่มีคลื่นที่เป็นคลื่น เพราะลม จิตก็เหมือนกัน เมื่อยังไม่ออกรู้จะอะไรทางตาทางหูเป็นต้น ดังนั้น ก็เป็น ภาวังคจิต เหมือนอย่างน้ำที่สงบเรียบไม่มีลมไม่มีคลื่น

เพราะเหตุนี้จึงได้มีเรียกอายตนะภายในทั้ง ๖ ว่าทวาร เช่น จักขุทวารก็คือ ประตูตา โสตทวารก็ประตูหู ชานทวารก็ประตูจมูก ชิวหาทวารก็ประตูลิ้น กายทวาร ก็ประตูกาย มโนทวารก็ประตูใจ เป็นประตูสำหรับที่จะรับเรื่องเข้าสู่จิต หรือสำหรับ จิตจะออกรับเรื่อง และสิ่งที่เข้าทางทวารทั้ง ๖ นี้จึงเรียกว่าอารมณ์ คำว่าอารมณ์ หมายถึงเรื่อง เรื่องที่จิตคิดเรื่องที่จิตดำริเรื่องที่จิตหมกมุ่นถึง ในอภิธรรมเรียกว่า อาลัมพะนะ แปลว่าเป็นเครื่องหวังจิต ก็เพราะว่าที่จิตรับเรื่องนั้นคือยอมออกไปรับเรื่อง อันหมายความว่าสิ่งที่จิตรับได้นั้นเป็นเพียงแต่เรื่อง ไม่ใช่วัตถุ อย่างเช่นว่าเมื่อตาจับ รูปประจวบกัน รูปที่ตาเห็นเป็นภูเขา ต้นไม้ บุคคล หรือเป็นอะไรก็ตาม ซึ่งล้วนเป็นวัตถุ จิตจะรับเอาต้นไม้เอาภูเขาเอาบุคคล เอาอะไรต่ออะไรเข้ามาในจิตไม่ได้ จิตรับได้แต่เรื่อง คือเมื่อตาจับรูปประจวบกัน จิตก็รับเอาแต่เรื่องของรูปที่เข้ามาทางจักขุทวารคือประตูตา เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่ารูปารมณ์ อารมณ์คือรูป คือรับอารมณ์คือรูปเท่านั้นเอง ไม่ใช่

รับเอาต้นไม้ภูเขาบุคคลเข้ามา เสียงก็เหมือนกัน ก็รับแต่เรื่องที่เรียกว่าสัทธารมณ อารมณคือเสียง กลิ่นก็เหมือนกัน เรียกว่าคันธารมณ อารมณคือกลิ่น รสธารมณ อารมณคือรส โผฏฐัพพอารมณคือโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง และธรรมารมณ อารมณคือเรื่องราวของสิ่งเหล่านั้น จิตรับได้แต่เรื่องที่เข้ามาทางทวารทั้ง ๖ นั้น และโดยเฉพาะ ๕ ช่องข้างต้นนั้น สิ่งที่ได้รับล้วนแต่เพียงวัตถุ รูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะ จะเอามาใส่ในจิตไม่ได้ จิตรับแต่เรื่องเข้ามา เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าอารมณ เมื่ออธิบาย ในแนวที่แสดงถึงจิตน้อมออกรับอารมณดังนี้ อายตนะภายในทั้ง ๖ จึง เรียกว่า ทวารทั้ง ๖ และอายตนะภายนอก ๖ จึงเรียกว่าอารมณ ๖ เพื่อให้ชัดขึ้นมาว่า จิตน้อมออกรับอารมณทั้ง ๖ นั้นทางทวารทั้ง ๖ ก็ไม่ต่างอะไรจากอายตนะภายใน ภายนอกนั้นแหละ แต่ว่ามาเปลี่ยนชื่อเป็นทวาร ๖ เป็นอารมณ ๖ ก็โดยมุ่งที่จะ แสดงถึงกระบวนการของจิต ที่น้อมออกรับอารมณทั้ง ๖ นี้ทางทวารทั้ง ๖ รับมาเป็น วิญญาณเป็นสัมผัสเป็นเวทนาเป็นสัญญาเป็นสังขาร

อินทรีย์หรืออายตนะภายใน หรือวิญญาณ ๖

จะได้กล่าวอธิบายทบทวนบ้าง ต่อไปบ้าง ในข้อที่ควรจะกล่าว เพื่อให้เกิดความ เข้าใจในกระบวนการของจิตตามทางพระพุทธศาสนาดีขึ้น จะเริ่มด้วยอายตนะภายใน หรือทวาร ๖ ตามที่กล่าวแล้ว โดยจะเพิ่มชื่อของทั้ง ๖ ชื่อนี้ ขึ้นอีกชื่อหนึ่งคือ อินทรีย์ ที่แปลว่าเป็นใหญ่คือทั้ง ๖ ชื่อนี้ นอกจากเรียกชื่อว่าอายตนะซึ่งแปลว่าที่ต่อ เรียกชื่อว่าทวาร ที่แปลว่าประตูหรือช่องทาง ยังเรียกชื่ออินทรีย์ที่แปลว่าเป็นใหญ่ด้วย คือจักขุนทรีย์ อินทรีย์คือจักขุหรือตา ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการเห็นรูป โสตินทรีย์ อินทรีย์ คือหู ชื่อว่า อินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการฟังเสียง ฆานินทรีย์ อินทรีย์คือจมูก ชื่อว่า อินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ในการทราบกลิ่น ชิวหินทรีย์ อินทรีย์คือลิ้น ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ในการลิ้มรส กายินทรีย์ อินทรีย์คือกาย ชื่อว่าอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่ ในการทราบโผฏฐัพพะสิ่งถูกต้อง มนินทรีย์ อินทรีย์คือমনะหรือมโนคือใจ ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ในการคิดหรือรู้อารมณคือเรื่องราว และเป็นใหญ่ใน ๕ ช่องข้างต้นนั้นด้วย คือในการเห็นรูปในการฟังเสียง ในการทราบกลิ่น ในการทราบรส ในการทราบสิ่งถูกต้อง

ตามทีอธิบายนี้ มนินทรีย์ อินทรีย์คือমনะหรือมโนคือใจ จึงเป็นใหญ่ในทางของตนโดยจำเพาะด้วย คือในทางรู้หรือคิดเรื่อง อันเป็นข้อ ๖ และเป็นใหญ่ในแต่ละข้อ ๕ ข้อข้างต้นนั้นด้วย มนินทรีย์ อินทรีย์คือমনะหรือใจ เป็นอายตนะข้อที่ ๖ และทวารข้อที่ ๖ จึงเป็นใหญ่ครอบคลุมไปอายตนะ ๕ ข้อข้างต้น ในทวาร ๕ ข้อข้างต้นนั้นด้วย ในข้อนี้ท่านให้คำอธิบายไว้ในขณะที่ตาและรูปประจวบกัน มโนต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จเป็นการเห็นรูป หูกับเสียงประจวบกัน มโนจะต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จการได้ยินเสียง จมูกกับกลิ่นประจวบกัน มโนจะต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จการทราบกลิ่น ลิ้นกับรสประจวบกัน มโนจะต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จการทราบรส กายและสิ่งถูกต้องคือโณภูฐัพพะประจวบกัน มโนจะต้องเข้าไปประกอบด้วย จึงจะสำเร็จการทราบสิ่งถูกต้อง ตามนัยนี้มโนต้องเข้าไปประกอบด้วยแต่ละข้อทุกข้อ ถ้าไม่มีมโนเข้าไปประกอบด้วยทุกข้อแล้ว แต่ละข้อนั้นจะไม่สำเร็จเป็นการเห็นรูปเป็นต้นได้ และโดยเฉพาะในข้อที่ ๖ มโนก็ประกอบกับธรรมคือเรื่องราว ก็รู้และคิดคือเรื่องราวอีก เป็นประการที่ ๖ นั้นด้วย

เพราะฉะนั้น ตามอธิบายนี้ จึงทำให้ท่านผู้รู้ทางพุทธศาสนาหลายท่าน ซึ่งได้ศึกษาวิชาสรีรวิทยาปัจจุบัน ให้คำอธิบายว่ามโนได้แก่มันสมอง แม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ประทานคำอธิบายไว้อย่างนี้ ว่ามโนคือมันสมอง ท่านทั้งหลายที่ขึ้นไปดูห้องกรรมฐานที่ตึก ภปร. ซึ่งได้มีแสดงถึงประสาททั้ง ๕ เมื่อกระทำหน้าที่เห็นรูปได้ยินเสียงเป็นต้นนั้น ดำเนินไปอย่างไร คือเมื่อจักขุประสาทกับรูปมาประจวบกัน จะต้องวิ่งไปถึงมันสมอง ส่วนที่มีหน้าที่เกี่ยวกับการเห็นรูป จึงจะสำเร็จเป็นการเห็นรูป ทางเสียงก็เหมือนกันเมื่อประจวบกับโสตประสาท ก็วิ่งไปถึงมันสมองที่มีหน้าที่เกี่ยวกับการได้ยินเสียง จึงจะสำเร็จเป็นการได้ยินเสียง ทางจมูกทางลิ้นทางกายก็เช่นเดียวกัน เมื่อกลิ่นรสและสิ่งถูกต้องมาประจวบกับฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท ก็ต้องวิ่งไปถึงมันสมอง ส่วนที่จะให้ทราบกลิ่นทราบรสทราบโณภูฐัพพะสิ่งถูกต้อง จึงจะสำเร็จเป็นการทราบกลิ่นทราบรสและทราบโณภูฐัพพะสิ่งที่ถูกต้อง

ฉะนั้น ตามระบบสรีรศาสตร์ตามที่กล่าวมานี้ จึงต้องมีมันสมองส่วนที่เกี่ยวข้องกับประสาททั้ง ๕ นั้น เข้ามาประกอบเข้าอีกส่วนหนึ่งด้วย ก็ตรงกับคำอธิบายของพระอาจารย์และตรงกับพระพุทธศาสนา ที่ท่านอธิบายไว้ดังกล่าวมาแล้วด้วย ถึงหน้าที่ของมโน ซึ่งเป็นมโนทริย์ อินทริย์คือมโน ซึ่งเป็นใหญ่ในการช่วยให้สำเร็จการเห็นรูป การได้ยินเสียง การทราบกลิ่น การทราบรส การทราบโณภูฏัพพะ ตลอดจนถึงในหน้าที่เฉพาะของตัวเอง คือรู้คิดเรื่องอันเป็นข้อที่ ๖ นั้นก็ตรงกับระบบของมันสมองตามหลักของสรีรศาสตร์ปัจจุบันนี้ ไปดูบนตีก ภปร. นั้นมีแสดงไว้ไปกดปุ่ม ถ้าไฟไม่เสียบก็จะมองเห็นชัด เช่นตอนที่รูปมาประจวบกับจักขุประสาท แล้วจึงแล่นปราดไปถึงมันสมอง จึงจะเห็นรูป และการได้เห็นรูป การได้ยินเสียง การได้ทราบกลิ่น การได้ทราบรส การได้ทราบโณภูฏัพพะ สิ่งถูกต้อง และการรู้เรื่องหรือคิดเรื่องนี้แหละคือจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และ มโนวิญญาณ

ฉะนั้น หากมีปัญหว่าเห็นรูปด้วยอะไร เราพูดตามภาษาสามัญ ว่าเห็นรูปด้วยจักขุคือดวงตา แต่เมื่อว่าตามกระบวนการจิตแล้ว ต้องตอบว่าเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ ได้ยินเสียงด้วยอะไร ได้ยินเสียงด้วยหู ถ้าตอบตามกระบวนการของจิตละก็ ต้องตอบว่าได้ยินเสียงด้วยโสตวิญญาณ ข้ออื่นก็เหมือนกัน ทราบกลิ่นด้วยฆานวิญญาณ ทราบรสด้วยชิวหาวิญญาณ ทราบโณภูฏัพพะด้วยกายวิญญาณ ทราบเรื่องที่เรียกว่าธรรมะเรื่องราวด้วยมโนวิญญาณดังนี้ นี่เป็นการตอบที่ถูกต้องตามกระบวนการของจิต แต่เราก็พูดตามสามัญว่าเห็นรูปด้วยตา ฟังเสียงด้วยหู เป็นต้น

จิตรู้ได้ เพราะต่ออายตนะภายในภายนอก

คราวนี้ตามที่ได้อธิบายแล้ว ตาหูจมูกลิ้นกายและใจทั้ง ๖ นี้ เรียกว่าอายตนะ เพราะเป็นที่ต่อ คือว่าต่อกับอายตนะภายในนอกที่คู่กัน รูปเสียงกลิ่นรสโณภูฏัพพะและธรรมะคือเรื่องราวเป็นอายตนะที่ต่อ นอกจากต่อกันในระหว่างภายในและภายนอกทั้ง ๒ นี้แล้ว ยังเป็นอายตนะของจิต คือธาตุรู้ คือต่อจิตหรือธาตุรู้ จิตหรือธาตุรู้นั้นต่อกับอายตนะภายในภายนอกทั้ง ๒ นี้ จึงรู้ภายนอกได้ และเรียกว่าทวารแปลว่าช่องหรือประตู ก็เป็นช่องหรือประตูสำหรับที่จิตจะได้รู้ อารมณ์คือเรื่อง

ดั่งที่ได้กล่าวอธิบายไว้แล้วว่า จิตนั้นไม่มีสรีระคือ รูปร่าง สีกลิ่นฐาน มีคอกา
คือกายนี้เป็นที่อาศัย หรือจะพิจารณาว่ามันสมองนั้น เป็นที่อาศัยของจิตสำหรับที่จะรู้
สิ่งต่าง ๆ ก็อยู่ในกะโหลกศีรษะ ก็คล้าย ๆ อย่างคอกาคือถ้าเหมือนกัน แต่ถ้าพูด
ทั้งหมดคลุมเสียหมด เลยว่ามีกายนี้เป็นที่อาศัยอย่างท่านพระอาจารย์ ก็ไม่มีผิด คือ
จิตรู้ อารมณ์คือเรื่องทางทวารทั้ง ๖ ดั่งที่ได้กล่าวไว้แล้วในวันก่อนนั้น และในวันก่อน
นั้นก็ได้อีกแล้วว่า สิ่งทั้งหลายที่ตาได้เห็นที่หูได้ยิน ที่จมูกที่ลิ้นที่กายได้ทราบ คือ
รูปเสียงกลิ่นรสโณภูมิจิตต่าง ๆ นั้น เป็นวัตถุทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จึงเข้าไปอยู่ในจิต
ไม่ได้ ได้เพียงเห็น เพียงได้ยินได้ทราบ จะเอาใส่ไปในจิตไม่ได้เพราะเป็นวัตถุ เห็นบ้าน
หลังหนึ่ง จะเอาบ้านหลังนั้นใส่เข้าไปในจิตก็ไม่ได้ ดั่งนี้เป็นต้น แต่ว่าจิตรับได้เพียงเรื่อง
เรื่องของสิ่งเหล่านี้ ซึ่งเรียกว่าอารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงมีคำแปลอารมณ์ว่าเรื่องที่จิตคิด
เรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตอนุสัยคือหมกมุ่นถึง ครุ่นคิดถึง ที่เข้ามาอนเนื่องอยู่ในจิตใจ
คือว่าบรรดาเรื่องเหล่านี้ที่จิตคิด คือว่าคิดแล้วก็แล้วไปที่จิตดำริ คือดำริแล้วก็แล้วไปที่
จิตอนุสัยคือเก็บเข้ามาไว้ในจิตอีก นอนอยู่ในจิตอีก เหล่านี้คืออารมณ์ ซึ่งได้กล่าวแล้ว
ว่าทางอภิธรรมเรียก อาสัมพะนะ แปลว่าเครื่องหน่วงของจิต คือหน่วงจิตนั่นเอง
แต่ทางพระสูตรเรียกว่า อารัมมณะ อารมณ์ไม่ใช่อารมณ์ อารมณ์เหล่านี้ ก็มี ๖ ดั่ง
ที่ได้กล่าวแล้วตามอายตนะภายนอกทั้ง ๕ ประการ อารมณ์ คือรูป รูปอารมณ์ อารมณ์
คือเสียง สัททอารมณ์ อารมณ์คือกลิ่น คันธอารมณ์ อารมณ์คือรส รสอารมณ์ อารมณ์คือ
สิ่งถูกต้อง โณภูมิจิตอารมณ์ อารมณ์คือเรื่องราว ธรรมารมณ์ จิตที่รับอารมณ์ คือ
กิริยาที่จิตรับอารมณ์นี้เอง เรียกว่านามที่แปลว่าน้อมไป

คราวนี้ก็ควรจะอธิบายถึงลักษณะจิตหรือธาตุรู้ ที่ท่านอธิบายไว้ในอภิธรรม
ว่าจิตคือธาตุรู้ ที่ยังไม่ได้รับอารมณ์อะไรทางทวารทั้ง ๖ เรียกว่าภวังคจิต ก็ได้อธิบาย
แล้วเหมือนกัน แต่มาทบทวนเพราะต้องการชี้แจงให้แจ่มแจ้งขึ้นอีกในที่นี้ ภวังคะ แปลว่า
องค์ของภพ ภพแปลว่าความเป็นความมี องค์ของภพคือองค์ของความเป็นความมี
แต่ว่าตามความหมายนั้น ภวังคจิตคือจิตที่ยังไม่รับอารมณ์ ท่านจึงมีตัวอย่างว่าบุรุษ
นอนหลับอยู่ที่ใต้ต้นมะม่วง ผลมะม่วงหล่นลงมา คนนอนหลับนั้นก็ตื่นขึ้นเอามือคว้า

มะม่วงมาบริโภค บริโภคเสร็จแล้วก็กลับไปใหม่ จิตที่เป็นภวังคจิตนั้นเปรียบเหมือนคนนอนหลับ ผลมะม่วงที่หล่นลงมานั้น เปรียบเหมือนอารมณ์ที่มากระทบกับทวารทั้ง ๖ คนนอนหลับนั้นตื่นขึ้น ก็เปรียบเหมือนจิตที่เคลื่อนออกจากภวังค์ และคนนอนหลับนั้นเอามือคว้ามะม่วงมาบริโภค ก็เหมือนจิตที่รับอารมณ์ การรับอารมณ์ก็คือการที่จิตบริโภคอารมณ์ เหมือนอย่างคนที่บริโภคผลมะม่วง ครั้นรับอารมณ์แล้วก็ตกภวังค์ไปใหม่ ก็เหมือนอย่างที่ท่านเปรียบคนคว้ามะม่วงมาบริโภคแล้ว ก็กลับไปใหม่กลับไปใหม่คือว่าจิตที่รับอารมณ์แล้วก็ตกภวังค์ไปใหม่

ฉะนั้น ตามอุปมานี้ จิตที่ยังไม่รับอารมณ์ก็อยู่ในภวังค์เป็นภวังคจิต ครั้นมีอารมณ์ผ่านทวารทั้ง ๖ เข้ามา ซึ่งน่าจะอุปมาอีกอย่างหนึ่งเหมือนว่า มีคนมาเคาะประตู คนนอนหลับอยู่ในบ้าน แล้วก็มีคนมาเคาะประตูดังปัง ๆ ก็เปิดประตูออกมารับแขกให้เข้ามา จิตก็ออกจากภวังค์รับอารมณ์ และเมื่อรับอารมณ์เสร็จแล้วก็ปิดประตูแล้วกลับไปใหม่ ก็คือตกภวังค์ไปใหม่ มีแขกมาเคาะประตูอีก ก็ออกจากภวังค์มารับใหม่ แล้วก็ปิดประตูตกภวังค์ไปใหม่ มีแขกมาเคาะประตูอีก ก็เปิดประตูรับกันใหม่ ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงต้องให้อุปมาในตอนนี้อีกด้วย ว่าร่างกายอันนี้เหมือนอย่างว่าบ้าน ซึ่งมีประตูนอก ๕ ประตู ประตูใน ๑ ประตู แล้วจึงถึงจิตที่เป็นเจ้าของบ้านอยู่ในห้อง ในห้องในนั้นมีประตูเดียว ห้องนอกนั้นมี ๕ ประตู ๕ ประตูนั้นคือประตูตาหูจมูกลิ้นกาย เมื่ออารมณ์คือรูปเข้ามา ก็เข้ามาทางประตูตา แล้วก็มาผ่านประตุมโน แล้วถึงจะถึงจิต หรือจะเปรียบในด้านตรงข้ามคือจิต ออกไปทางประตูในคือมโนทวาร แล้วก็จักขุทวาร รับอารมณ์คือ รูป เสียงก็เหมือนกัน เข้าทางประตูหูแล้วก็มาผ่านประตูใจหรือมโน แล้วจึงถึงจิต กลิ่นก็ต้องผ่านประตูจมูก แล้วก็ต้องผ่านประตูใจ แล้วจึงถึงจิต รสก็ต้องผ่านประตูลิ้น แล้วต้องผ่านประตูใจ แล้วจึงถึงจิต ธัมมะคือเรื่องราวนั้นก็ผ่านตรงเข้าประตูใจอย่างเดียว แล้วจึงถึงจิต ที่เปรียบดังนี้ก็โดยอธิบายข้างต้นว่า ที่เรียกอินทรีย์ ๖ สำหรับมโนอินทรีย์ อินทรีย์คือใจอันเป็นข้อที่ ๖ นั้น มีหน้าที่ครอบหมด หน้าที่ข้างต้นด้วยและหน้าที่จำเพาะของตนด้วย จึงเปรียบดังนี้ เพราะฉะนั้น กิริยาที่จิตรับอารมณ์จึงต้องผ่านทวารดังนี้

จิตรับอารมณ์ด้วยความรู้หรือน้อมไปรู้

และก็ควรทราบว่ อันภริยาที่จิตรับอารมณ์นั้นคือรับอย่างไร ก็ตอบว่ารับด้วยความรู้ เพราะว่าจิตนั้นดังที่ได้กล่าวแล้วว่าเป็นธาตุรู้ และมีอรรถคือความหมายว่ารู้ หรือคิดอันเป็นลักษณะสำคัญ เพราะฉะนั้น วิธีรับอารมณ์ของจิตนั้นก็คือรับด้วยความรู้ แต่ว่าความรู้นั้นมีลักษณะต่าง ๆ กัน ในอภิธรรมนั้นส่วนหนึ่งยังไม่พุดถึง จะพุดถึงแต่นามธรรมในชั้นที่ ๕ ที่แสดงไว้ในทางปฏิบัติทั่วไป ก็คือว่ารับด้วยความรู้ที่เรียกว่า วิญญาณ ที่เรียกว่าสัมผัส ที่เรียกว่าสัญญา ที่เรียกว่าสังขาร กล่าวคือจิตรับอารมณ์ขั้นแรกคือเป็นวิญญาณ คือการเห็น การได้ยิน การเห็นรูป การได้ยินเสียง การทราบกลิ่น การทราบรส การทราบโณภูฏัพพะ การทราบความรู้หรือคิดเรื่องราว ที่เรียกว่า จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ดังที่ได้กล่าวแล้ว ว่าที่จริงนั้นว่ากันว่าเห็นรูปด้วยตา แต่ที่จริงนั้นเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ เป็นต้น นี่เป็นการรับรู้

การรับอารมณ์ก็คือการรับรู้อารมณ์ ความรู้อารมณ์เป็นขั้นแรกคือวิญญาณ ถ้าหากว่ายังไม่ดับไปเสียในขั้นนั้น ก็ต่อมาขั้นสัมผัสที่อธิบายมาแล้ว เหมือนกันว่าอายตนะภายในอายตนะภายนอก และวิญญาณทั้ง ๓ นั้นมาประชุมกันก็เป็นสัมผัส โดยความก็คือกระทบถึงจิต นี่เป็นขั้นที่ ๒ ขั้นที่ ๓ ก็เวทนา คือเป็นความรู้สึกสุขทุกข์หรือรู้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข เมื่อรับรู้ในขั้นวิญญาณ ก็เลื่อนขั้นมารู้ในขั้นสัมผัส แล้วก็เลื่อนมารู้ในขั้นเวทนา จากนั้นก็รับรู้ในขั้นสัญญาคือรู้จำหรือจำหมาย จำรูป จำเสียงจำกลิ่นจำรสจำโณภูฏัพพะจำเรื่องราว เป็นต้น แล้วก็เลื่อนขั้นมารู้เป็นเรื่องสังขาร คือความคิดปรุงหรือปรุงแต่ง ก็คิดปรุงแต่งไปในรูปบ้างเสียงบ้าง กลิ่นรสโณภูฏัพพะ และธรรมคือเรื่องราวเหล่านี้ คิดดีบ้างคิดชั่วบ้าง คิดเป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่วบ้าง ก็เป็นบุญเป็นบาปเป็นกุศลเป็นอกุศล หรือเป็นกลาง ๆ มาถึงในขั้นที่เป็นสังขารนี้ รับรู้ในขั้นสังขารคือ คิดปรุงหรือปรุงคิด และตอนนี้แหละ ที่ในอภิธรรมท่านก็แสดงว่าก็ตกวางค์กันไปเสียหนหนึ่ง คือในอารมณ์อันหนึ่งนั้น จิตจะออกรับรู้ เป็นวิญญาณ เป็นสัมผัส เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร ในอารมณ์ ๑ นั้น แล้วก็ตกวางค์ แล้วก็มารับอารมณ์เป็นที่ ๒ ใหม่ ที่ ๓ ใหม่ ที่ ๔ ใหม่

แต่ว่าบรรดาอารมณ์ที่จิตรับนี้ ก็ไม่ได้หมายความว่ารับมาถึงขั้นที่สุดทุกอารมณ์ บางอารมณ์ก็ตกหล่นในระหว่าง คือเป็นอารมณ์ที่ผิวเผินมากไม่กระทบใจมาก จิตก็ไม่รับอารมณ์เต็มที่ เหมือนดังว่าคนที่นอนหลับอยู่ในห้องดังกล่าวนั้นนั่นแหละ และมีใครมาเคาะประตูเบา ๆ แผลว ๆ บางทีก็ได้ยินนิดหนึ่งแล้วก็หลับไปใหม่ ไม่ถึงกับตื่นเสียงั้นก็ยังไม่ปลุกให้ตื่น เพียงแต่จ้วงเจียงขึ้นมาหน่อยเท่านั้น แล้วก็หลับไปใหม่ แต่ว่าถ้าเป็นเสียงดังโครมคราม เป็นอารมณ์ที่แรงก็ปลุกให้ตื่นขึ้นมา ก็รับกันมาจนถึงขั้นสังขาร คือคิดปรุงหรือปรุงคิดต่าง ๆ จะน้อยหรือมากก็ตามแต่ว่าจะมีความผูกพันที่เข้ามาเกี่ยวอีกน้อยหรือมากเพียงไร แต่ก็ผ่านไป ผ่านไปนั้น คือว่าตกวงค์ไปใหม่

ดังจะพึงเห็นได้ว่า ที่มาจากกุฎิมาถึงที่นี่ หูก็ได้ยินอะไรมากมาย ตาก็เห็นอะไรมากมาย ก็อาจจะไต่กลิ่นทางจมูกหลายอย่าง ลิ้นก็เหมือนกัน กายก็เหมือนกัน ก็ถูกต้องกับหนาวร้อนแดดลมอะไรต่าง ๆ ใจก็คิดต่าง ๆ เหล่านี้คงจะหลายร้อยเรื่องเหมือนกันหลายร้อยสิ่ง ถ้าไปคิดรายละเอียดของสิ่งที่ประสบพบผ่าน ตั้งแต่จากกุฎิมาที่นี่ และก็จะต้องเป็นวิญญานเป็นต้น ในอารมณ์คือเรื่องเหล่านั้น ถ้าเป็นเรื่องที่มากกระทบ แผลวเบาและมีความสนใจน้อย ก็เป็นเรื่องที่ผ่านไป ๆ แปลว่าอาจจะเพียงวิญญานเห็นแล้วก็ผ่านไป ได้ยินแล้วก็ผ่านไป ไม่ขึ้นไปถึงสัมผัสกระทบใจเป็นเวทนาเป็นสัญญาเป็นสังขารอะไร เพราะว่าจะจะเป็นสังขารคือคิดปรุงหรือปรุงคิดนั้น จะต้องผ่านสัญญาผ่านเวทนา ผ่านสัมผัส ผ่านวิญญาน ถ้ากระทบนิด ๆ หน่อย ๆ ก็เพียงวิญญานเท่านั้น แล้วก็ผ่านไป ๆ เพราะฉะนั้น สิ่งที่ผ่าน ๆ มาคงจะตั้งหลายร้อยเรื่อง แต่ถ้าคิดเป็นรายละเอียดแล้ว ก็เพียงเห็นเพียงได้ยินแล้วก็ผ่าน ๆ ไม่ได้จดจำ เป็นสัญญาอะไรด้วยซ้ำ แต่สิ่งที่ผ่านขึ้นมาจนถึงสังขารนั้น จะต้องผ่านมาโดยลำดับ เป็นสัญญาจดจำแล้วก็มาเป็นสังขารปรุงแต่ง ถ้าหากว่าไม่มีจดจำแล้วละก็ ก็ไม่มีการปรุงแต่งเป็นสังขาร

นี่เป็นอาการที่จิตรับรู้อารมณ์ อาการที่จิตรับรู้อารมณ์นี้ เรียกว่าน้อมไป คือจิตน้อมไปรู้ ถ้าจะเปรียบเหมือนกับว่ามะม่วงอยู่บนต้น คนนอนหลับใต้ต้นมะม่วงเอื้อมมือไปคว้ามะม่วงเข้ามาใส่ปาก แล้วก็บริโภค ก็คืออาการที่จิตรับรู้อารมณ์ ก็เหมือนกับว่าเขาน้อมแขนไปจับผลมะม่วงมาใส่ปาก นี่ก็เหมือนกัน จิตก็รับอารมณ์ก็เหมือนอย่าง

น้อมจิต จิตเอื้อมแขนออกไปจับอารมณ์ และแขนของจิตที่เอื้อมออกไปนี้ก็คือว่าเป็น วิญญาณเป็นสัมผัสเป็นเวทนา เป็นสัญญาเป็นสังขารดังกล่าวแล้วนั่นเอง แล้วก็ตกภวังค์ ไปใหม่ เพราะฉะนั้น ลักษณะของจิตตามที่แสดงไว้ในอภิธรรมนั้น จึงรับอารมณ์ ก็คือ เคลื่อนออกจากภวังค์ รับอารมณ์อย่างหนึ่ง แล้วก็ตกภวังค์ แล้วก็เคลื่อนออกมารับอารมณ์ ต่อไป แล้วก็ตกภวังค์เรื่อย ๆ ไป ดังนั้นทุกอารมณ์ อารมณ์หนึ่ง ๆ ก็ออกจากภวังค์ไปรับ แล้วก็ตกภวังค์ทุกอารมณ์ เพราะฉะนั้น ความเป็นไปของจิตที่รับอารมณ์นี้จึงรวดเร็ว และละเอียดมาก ภวังค์ที่แสดงไว้ในอภิธรรมนั้นมีลักษณะดังที่กล่าวมานี้ เป็นพื้นของ จิตที่ไม่รับอารมณ์ เหมือนอย่างคนนอนหลับ ที่อยู่ใต้ต้นมะม่วงดังที่กล่าวมานั้น ออกจาก ภวังค์ก็รับอารมณ์ แล้วก็ตกภวังค์ไปใหม่ เป็นอยู่ดังนี้ตลอดเวลา

สรุปลงในตอนนี้ก่อนว่า ได้มีอสังขตธรรม คือสิ่งที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง อันหมายถึง ตัวธาตุแท้ซึ่งเป็นตัวเดิม ไม่มีอะไรปรุงแต่ง ทางฝ่ายวัตถุและทางฝ่ายจิตใจหรือธาตุรู้ ทางฝ่ายวัตถุนั้นไม่มีตัวรู้ ส่วนทางฝ่ายจิตใจนั้นมีตัวรู้ สรุปแล้วก็คือ มีธาตุแท้ซึ่งไม่มี ความรู้ในตัว กับธาตุแท้ที่เป็นตัวรู้ และธาตุแท้ที่ไม่มีตัวรู้ซึ่งเป็นวัตถุนั้น มาประสมปรุง แต่งกันขึ้น ก็เป็นสังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุงทางวัตถุ

ส่วนตัวรู้ซึ่งเป็นธาตุแท้ นั้น ก็อาจจะกล่าวได้ว่ามี ๒ จำพวก คือ ตัวรู้จำพวก หนึ่งยังมีวิชาคือยังมีได้อบรม ตัวรู้อีกจำพวกหนึ่งนั้นอบรมแล้ว เป็นตัวรู้จริงรู้แท้ ประกอบด้วยวิชา สำหรับตัวรู้ที่อบรมแล้วประกอบด้วยวิชาเป็นฐัจจริงรู้แท้ ก็เป็น อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งอีกต่อไป ไม่มาประกอบกับฝ่ายที่ไม่มีตัวรู้คือ ทางฝ่ายที่เป็นวัตถุอีก คือไม่เกิดอีก เมื่อไม่เกิดก็ไม่มีแก่ ไม่มีตาย ก็ได้แก่ธาตุรู้ที่เป็น ตัวรู้แท้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ผู้สิ้นกิเลสแล้ว ไม่มี อวิชาอีกแล้ว เป็นรู้ที่รู้พ้น ก็คงดำรงความเป็นอมตธรรม ธรรมที่ไม่ตาย คือสิ่งที่ไม่ ตายอยู่นั่นเอง แต่ว่าธาตุรู้ที่ยังเป็นตัวรู้หลงรู้ผิดคือยังไม่ได้อบรม ย่อมมาประกอบเข้ากับธาตุที่ไม่มีความรู้อีกต่อไป จึงนับว่าเป็นสังขตธรรม ธรรมที่มีปัจจัยปรุง โดยที่ทั้ง ๒ ฝ่ายมาปรุงกันผสมกัน คือธาตุรู้กับธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัว ฉะนั้น จึงได้มีพุทธภาษิต ตรัสเอาไว้ในติกนิบาต ซึ่งแปลโดยความว่าอาศัยธาตุทั้ง ๖ ความหยั่งลง แห่งครรภ์คือ ตั้งครรภ์จึงมีเมื่อมีความหยั่งลงแห่งครรภ์ ก็มีนามรูป เป็นต้นต่อไป

ธรรมชาติแท้ของจิต ประภัสสรคือผุดผ่อง

คำว่าอาศัยธาตุ ๖ นั้น ธาตุ ๖ ก็ได้กล่าวแล้วคือ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม อากาสธาตุ ธาตุอากาศคือช่องว่าง และวิญญานธาตุ ธาตุรู้ ๕ ข้อข้างต้นนั้นเป็น ธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัวเป็นฝ่ายวัตถุ ส่วนวิญญานธาตุเป็นธาตุรู้ อาศัยธาตุทั้ง ๖ นี้มาปรุงแต่งกันขึ้นก็มีการตั้งครรภ์ และเมื่อมีการตั้งครรภ์ขึ้น ก็มีนามรูปเป็นต้นต่อไป ก็คือว่ามีชาติคือความเกิดมาเป็น บุรุษบุคคลชายหญิงดังที่ปรากฏอยู่ที่นี่ ดังนี้ก็เป็นอันว่าธาตุทั้ง ๒ ฝ่ายนี้มาเป็นสังขาร คือมาผสมปรุงแต่งกันขึ้น ก็เป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา บรรดาสัตว์โลกก็คือทั้ง ๒ ฝ่าย นี้มาผสมปรุงแต่งกันขึ้นนั่นเอง และแม้เมื่อมาผสมปรุงแต่งกันแล้ว ก็มีกระบวนการ ฝ่ายธาตุ ที่ไม่มีความรู้ในตัวปรุงแต่งกันไปฝ่ายหนึ่ง มีกระบวนการทางจิตใจ ซึ่งเป็น ตัวธาตุรู้ปรุงแต่งกันไปอีกฝ่ายหนึ่ง แต่ก็อาศัยกันอยู่นั่นเอง ถ้าหากว่าวิญญานธาตุที่เป็นตัวธาตุรู้เคลื่อนออกไปเสียแล้วเมื่อใดก็ตาม ส่วนที่เป็นธาตุที่ไม่มีความรู้ในตัวที่ ปรุงแต่งกันเป็นรูปกายก็แตกสลาย เพราะฉะนั้น เมื่อตั้งครรภ์ยังอยู่ในครรภ์ วิญญาน ธาตุเคลื่อนออกไปเมื่อใดก็แท้งเมื่อนั้น เมื่อคลอดออกมาแล้ว ตั้งแต่เป็นเด็กเล็กเด็ก ใหญ่ขึ้นมาโดยลำดับ วิญญานธาตุเคลื่อนออกไปเมื่อใด ก็ดับเมื่อนั้นแตกสลายเมื่อนั้น ที่เรียกว่าตาย เพราะฉะนั้น จึงต้องมีวิญญานธาตุประกอบอยู่ด้วยเสมอ และวิญญาน ธาตุนี้ที่ตรัสเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าจิต ตรัสแสดงไว้ว่าจิตนี้ประภัสสรคือผุดผ่อง จิตนี้ เสร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่จรเข้ามา ปุถุชนผู้มีได้สติแล้วย่อมไม่รู้ตาม เป็นจริงถึงจิตนั้น เราตถาคตกล่าว ปุถุชนผู้มีได้สติแล้วนั้นว่าไม่มีจิตตภาวนา คือ การอบรมจิตดังนี้

ตามพระพุทธานุภาพนี้ แสดงลักษณะของธาตุรู้ ซึ่งเป็นธาตุรู้อันยังมีได้อบรม จึงต้องมาเป็นสังขารคือผสมปรุงแต่ง เป็นสัตว์บุคคล เป็นบุรุษเป็นสตรีเป็นชายเป็น หญิงอยู่ โดยชื่อว่าจิต แล้วตรัสว่าเป็นธรรมชาติประภัสสรคือผุดผ่อง อันเป็นธรรมชาติ ของธาตุรู้หรือของจิต ซึ่งผุดผ่องด้วยและเป็นตัวรู้ด้วย ตัวรู้และผุดผ่องนี้เป็นธรรมชาติ ของจิตหรือของธาตุรู้ และตรัสว่าเสร้าหมองไป เพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่จรเข้ามา คำว่าอุปกิเลสนี้ อุปะแปลว่าเข้ามาหรือเข้าไป กิเลสะ แปลว่าเสร้าหมอง หากจะถาม

ว่าเข้ามาหรือเข้าไปสู่อะไรหรือในอะไร ก็ตอบว่าเข้ามา หรือเข้าไปสู่จิต แล้วอะไรเศร้าหมอง ก็คือจิตนั่นเอง คือเมื่อกิเลสอันแปลว่าเครื่องเศร้าหมองเข้ามา หรือเข้าไปสู่จิต ก็ทำให้จิตเศร้าหมอง เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอุปกิเลส ชื่อนี้เรียกใช้ในที่นี้แสดงว่ากิเลส นั้นไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต ไม่ใช่เป็นธรรมชาติของจิต หากถามว่าธรรมชาติของจิตคืออะไร ก็ตอบได้ว่าคือรู้กับผุดผ่อง นี่เป็นธรรมชาติของจิต แต่เพราะเหตุที่ยังไม่ได้อบรม จึงยังมีวิชาคือรู้ไม่จริงหรือไม่รู้จริง รู้เหมือนกัน แต่รู้ไม่จริงหรือไม่รู้จริง เพราะฉะนั้น จึงยังเป็นความรู้หลงรู้ผิดเพราะยังไม่ได้อบรม แต่ว่าธรรมชาติของจิตนั้นก็คงเป็น ธรรมชาติผุดผ่อง

จิตเศร้าหมองเพราะอุปกิเลส

คราวนี้เมื่อมีกิเลสเข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต จิตที่ผุดผ่องนั้นจึงเศร้าหมอง หากจะเปรียบก็เปรียบเหมือนอย่างทองคำธรรมชาติเนื้อบริสุทธิ์ เมื่อมีโลหะต่าง ๆ เข้าไป หลอมปนเช่นเงิน เหล็ก สังกะสี เป็นต้น ทองคำที่เป็นเนื้อบริสุทธิ์นั้น ก็เป็นเนื้อที่ไม่บริสุทธิ์ ไป หรือเหมือนอย่างเพชรน้ำหนึ่ง ซึ่งเป็นธรรมชาติที่ผุดผ่อง เมื่อมีสิ่งต่าง ๆ เข้าพอก ตั้งต้นแต่สิ่งที่พอกอยู่ตั้งแต่ดั้งเดิมของเพชร อันจะเป็นหินที่หุ้มห่ออยู่ก็ตาม เป็นเปลือก ของอะไรที่หุ้มห่อเม็ดของเพชรอยู่ก็ตาม เพชรก็เศร้าหมอง คือความผุดผ่องไม่ปรากฏ เพราะฉะนั้น บรรดาสิ่งที่มาหลอมปนเช่นว่า เงิน เหล็ก สังกะสี เป็นต้น ไม่ใช่เนื้อแท้ ของทอง แต่เป็นสิ่งที่เข้ามาปน สิ่งที่หุ้มห่อเพชร จะเป็นเปลือกหินหรืออะไรที่หุ้มห่อ อยู่ก็ตาม นั่นก็ไม่ใช่เป็นเนื้อเพชร ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของเพชร กิเลสก็เช่นนั้นไม่ใช่เป็น เนื้อแท้ของจิต เพราะฉะนั้น จึงละกิเลสได้ สำรอกกิเลสออกได้ และการสำรอกกิเลส ออกได้นั้น ก็เป็นการที่จะทำให้จิตนี้ปรากฏความผุดผ่องตามธรรมชาติอย่างเต็มที่ และ ปรากฏความรู้ของธาตุอย่างเต็มที่ ไม่มีรู้ผิดไม่มีรู้หลง ก็เหมือนอย่างหลอมทองคำ เอาโลหะที่ปนออกไปก็เหลือแต่เนื้อทองคำที่บริสุทธิ์ หรือว่าเพชรที่เจียรระไนแล้วก็เหลือ แต่เพชรที่บริสุทธิ์ ฉะนั้น จิตที่สำรอกเอากิเลสที่เข้ามาหรือเข้าไป ทำให้เศร้าหมองนั้น พ้นไปได้ หลุดไปได้ ก็ต้องเป็นจิตที่อบรมแล้ว เพราะฉะนั้น จึงได้มีพุทธภาษิตตรัสไว้ ต่อไปอีก ว่าจิตนี้ประภัสสรคือผุดผ่อง จิตนี้พ้นได้แล้วจากอุปกิเลสทั้งหลายที่จรเข้ามา

อริยบุคคลผู้ได้สดับแล้วย่อมรู้จักจิตนั้น ตามเป็นจริง เรากล่าวอริยบุคคลผู้ได้สดับแล้วว่าผู้มีจิตตภาวนา คือ การอบรมจิตตั้งนี้ และคำว่า อุปกิเลส นั้นก็มีใช้ในหมวดอุปกิเลส ๑๖ ที่แสดงไว้ในหมวด ๑๖ ในนวโกวาท ก็เป็นการแสดงจำแนกกิเลสที่เข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต ทำจิตให้เศร้าหมองในลักษณะต่าง ๆ กัน แต่ก็สรุปเข้าเป็นกองกิเลสราคะ หรือโลภะ กิเลสกองโทสะ กิเลสกองโมหะนั่นเอง

การใช้คำว่าอุปกิเลสในที่นี้ได้กล่าวแล้วว่าแปลตามศัพท์ว่า กิเลสที่เข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต ทำจิตให้เศร้าหมอง หรือว่าสิ่งที่เข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต ทำจิตให้เศร้าหมอง และเป็นการที่แสดงเพื่อให้ชัดเจน ว่ากิเลสนั้นไม่ใช่เนื้อแท้ของจิต แต่เป็นอาคันตุกะ คือสิ่งที่จรเข้ามาหรือจรเข้าไป อาคันตุกะนั้นคือแขกผู้มาหา ไม่ใช่เป็นเจ้าของบ้าน แต่ว่าแขกผู้มาหานั้น คือกิเลสนี้ เมื่อเข้ามาหากก็เข้ามายึดบ้านเป็นที่อยู่อาศัย เหมือนอย่างข้าศึกต่างบ้านต่างเมือง ยกเข้ามายึดเอาบ้านเมืองของผู้อื่นเป็นของตน กิเลสก็เป็นเช่นนั้น เข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต แล้วก็ยึดจิตเป็นที่อยู่อาศัย และก็ครอบงำจิตให้อยู่ในอำนาจ เหมือนอย่างเป็นเจ้าของเป็นเจ้านายปกครองจิตนี้ ให้อยู่ในอำนาจ เพราะฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสเอาไว้ว่า ตณฺหาทาโส บุคคลเป็นทาสของตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก และก็ตรัสไว้ว่า ในบ้านในเมืองมีตัณหาเป็นใหญ่ โดยตรงก็คืออันนี้นั่นเอง เมื่อยังมีตัณหาเป็นใหญ่ครอบงำจิตอยู่ จิตตกเป็นทาสของตัณหา ก็มีระบอบการปกครองเรียกว่าตัณหาธิปไตย แปลว่าตัณหาเป็นใหญ่ คำว่าตัณหาธิปไตยนี้เป็นพระพุทธภาษิตอยู่ในพระสูตรบางพระสูตร ทั้งนี้ก็เพราะว่าจิตซึ่งเป็นตัวธาตุรู้ ซึ่งยังต้องมาเกิดเป็นจิตที่ยังมิได้รับการอบรม จึงเป็นจิตที่ยังรู้ผิดได้ เรียกว่ามีอวิชชาคือความไม่รู้จริง เพราะยังไม่ได้อบรม ถ้าหากมีความรู้จริง เพราะอบรมแล้วก็ไม่มาเกิดอีก ที่ยังต้องมาเกิดอีกก็เพราะยังมีอวิชชาคือความไม่รู้จริง ยังมีได้อบรม

เพราะฉะนั้น เมื่อมาผสมปรุงแต่งเป็นบุรุษสตรีชายหญิงเป็นสัตว์โลก จึงอาศัยกระบวนการทางจิตนี้เองรับกิเลสเข้ามา รับอาคันตุกะคือกิเลสเข้ามาให้ยึดครอง และช่วงที่รับกิเลสเข้ามานี้ ก็คือช่วงกระบวนการของจิตที่ถึงเวทนา ความเสวยอารมณ์ หรือความรู้ เป็นสุขเป็นทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ทางกายทางใจ ที่ทุกคนมี

อยู่โดยปกตินี้เอง เมื่อเกิดสุขเวทนามก็ยินดีพอใจชอบ และความชอบนี้เองก็ตกตะกอนลงไปเป็นราคานุสัยอยู่ในจิต เมื่อเกิดทุกข์เวทนาคือได้รับทุกข์เวทนา เสวยทุกข์ทางกายทางใจ ก็ไม่พอใจ ความไม่ชอบใจนี้เองก็ตกตะกอนเป็นปฏิกานุสัย อนุสัยคือความกระทบกระทั่ง และเมื่อประสบเวทนาที่มีไข้ทุกข์มิใช่สุข มิได้พิจารณา ก็เกิดความไม่รู้ซึ่งเป็นตัวโมหะคือความหลง เพราะไม่รู้ตามเป็นจริงด้วย และเพราะสยบติดอยู่ด้วยความไม่รู้นั้น ก็ตกตะกอนเป็นอวิชชานุสัยอยู่ในจิต และกิเลสที่ตกตะกอนอยู่ในจิตนี้ ก็ตกตะกอนไปพร้อมกับตัวอารมณ์ คือเรื่องดังที่ได้กล่าวมาแล้ว คือจิตน้อมรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ อารมณ์นั้นก็คือ เรื่องที่จิตคิด เรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตหมกมุ่นถึง

อารมณ์และกิเลสตกตะกอนอยู่ในจิต

อันเรื่องที่จิตหมกมุ่นถึงนี้ เรียกว่าอารมณ์นุสัยหรืออารมณ์านุสัย อารมณ์ที่ตกตะกอนอยู่ในจิต อารมณ์ที่ตกตะกอนอยู่ในจิตนี้ มีทั้งฝ่ายซึ่งเป็นที่ตั้งของราคะ มีทั้งฝ่ายซึ่งเป็นที่ตั้งของโทสะ มีทั้งฝ่ายที่เป็นที่ตั้งของโมหะ และเมื่อมีทั้งอารมณ์ทั้งกิเลสตกเป็นตะกอนอยู่ในจิตดังนี้ ในขณะที่ตกตะกอนอยู่จิตนี้จะดูผ่องใส แต่อันที่จริงนั้นยังเป็นจิตที่มีตะกอน ตะกอนนั้นอาจฟุ้งขึ้นมาอีกได้ และเมื่อตะกอนฟุ้งขึ้นมา จิตที่ดูผ่องใสนั้นก็เปื้อนจิตที่ขุ่น ท่านจึงเปรียบเหมือนอย่างน้ำในตุ่ม ในขณะที่ตะกอนนอนอยู่ก้นตุ่ม น้ำในตุ่มเบื้องบนก็ดูใส แต่ว่าเมื่อตะกอนก้นตุ่มนั้นคลุ้งขึ้นมา น้ำในตุ่มก็จะขุ่นจนถึงผิวน้ำเบื้องบน จิตก็เหมือนกัน ในขณะที่อารมณ์ที่เป็นตะกอนในขณะที่กิเลสเป็นตะกอนนอนสงบอยู่ในจิต ก็ดูคล้ายไม่มีกิเลส ไม่มีโลกไม่มีโกรธไม่มีหลง คล้ายเป็นอย่างนั้น แต่ว่าเมื่อมีอะไรมากววนตะกอนนั้นให้คลุ้งขึ้นมาแล้ว จิตก็จะขุ่นทันที จะปรากฏเป็นโลกหรือราคะบ้างโกรธบ้างหลงบ้าง จนถึงพื้นผิวของจิต ดังที่เราเรียกกันว่าใจขุ่นหรือจิตขุ่น นี่แปลว่าตะกอนคลุ้งขึ้นมาแล้ว บางทีกว่าจะทำจิตให้สงบคือขับตะกอนนั้นให้ลงไปแช่ไว้ก้นตุ่มหรือโน้มน้ำจิตได้ ก็ต้องใช้เวลาช้านาน และเมื่อตะกอนลงไปอยู่ที่ก้นตุ่มได้ก้นจิตได้ จิตก็ผ่องใสก็สบาย คนสามัญมักจะเป็นดังนี้

ในข้อที่ว่าในจิตส่วนลึกของบุคคลนี้ มีตะกอนอารมณ์และ ตะกอนกิเลสนอนจมอยู่นั้น ดังจะพึงเห็นได้ เช่นว่ารสอาหารที่บริโภค อันรสนั้นที่เป็นตัวรสที่บริโภคจริง ๆ ก็เป็นวัตถุที่บริโภค เช่น ข้าว กับข้าว ของหวาน ผลไม้ และอะไรต่าง ๆ ก็ตาม เป็นวัตถุที่เมื่อบริโภคก็เป็นรสปรากฏที่ลิ้น รสของสิ่งนั้นรสของสิ่งนี้ คนเราตั้งแต่เกิดมาก็บริโภคอาหาร ตามที่บิดามารดาเป็นต้นปรุงให้รับประทาน ก็เป็นไปตามนิยมของท้องถิ่นของชาตินั้น ๆ แต่ละแห่ง และเมื่อใครได้บริโภคแบบไหนอยู่เป็นประจำตั้งแต่เกิดมานั้นแหละก็เป็นรสอารมณ์ อารมณ์คือรส ที่แม้จะบริโภคไปอ้อมหนึ่งแล้วตัวความชอบรสก็ยังคงเป็นตะกอน กับตัวรสเองอันหมายถึงตัวอารมณ์ของรสเองก็ยังคงเป็นตะกอนอยู่ในจิต เพราะฉะนั้น เมื่อได้พบอาหารเช่นนั้นที่เคยชอบ จึงได้บังเกิดความชอบใจใคร่ที่จะบริโภค อันเรียกว่าเอร็ดอร่อย ทั้งนี้ก็เพราะว่ามีรสอารมณ์เช่นนั้นนอนจมเป็นตะกอนมาตั้งแต่แรก เมื่อได้พบอาหารเช่นนั้น จึงได้เกิดชอบใจใคร่ที่จะบริโภคบริโภคแล้วก็เอร็ดอร่อย บุคคลที่บริโภคอาหารเป็นประจำตั้งแต่เกิดมาในถิ่นหนึ่งในชาติหนึ่ง ก็ย่อมจะพอใจในอาหารที่ตนบริโภค เรียกว่าติดรสเช่นนั้น แล้วก็อาหารของบุคคลนี้กลุ่มนี้ชอบอย่างนี้ แต่ว่าอาหารของอีกบุคคลหนึ่งกลุ่มหนึ่ง ชอบอีกอย่างหนึ่งไม่ตรงกัน อย่างคนไทยจะไปบริโภคอาหารที่ฝรั่งว่าอร่อยของเขา คนไทยก็ไม่อร่อยหรือฝรั่งจะมาบริโภคอาหารที่คนไทยว่าอร่อย ฝรั่งก็ไม่อร่อย ดังนี้เพราะว่ามีตัวรสอารมณ์ความชอบในรสตกอยู่เป็นตะกอนในจิตใจของแต่ละบุคคลแตกต่างกัน ดังนี้แสดงว่าตัวเวทนานี้เองเป็นปัจจัยให้บังเกิดราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ หรือบังเกิดตัณหาในอารมณ์นั้น ๆ และอารมณ์นั้น ๆ พร้อมทั้งตัวความชอบความชัง ความหลงหรือความดิ้นรนเหล่านี้ ก็ตกเป็นตะกอนอยู่ในจิต ก็สั่งสมพอกพูนขึ้นมาโดยลำดับ ดังนี้เรียกว่าเป็นกิเลสอย่างละเอียด

ความรู้ในแนวของพุทธธรรม

ปัญญานั้นแปลว่า ความรู้ทั่ว อันหมายความว่าความรู้ทั่วถึงเหตุและผล รู้เหตุถึงผล รู้ผลถึงเหตุ ตามสัจจะคือความจริง เมื่อมีความรู้ดังกล่าวในสิ่งใด ก็ชื่อว่ามีปัญญาในสิ่งนั้น แต่ถ้าเป็นความรู้หลง รู้ผิด คือไม่ใช่เป็นความรู้จริง ก็ไม่เรียกว่าปัญญา แต่ก็มีคำเรียกรู้ถูกต้องว่า สัมมปัญญา ปัญญาชอบ ส่วนรู้ผิด รู้หลง เรียกว่า มิจฉาปัญญา หรือมิจฉปัญญา ปัญญาผิด ก็แปลว่าเมื่อแยกเรียกดังนี้ ปัญญาก็เป็นค้ำกลาง ๆ แต่ว่าอีกอย่างหนึ่ง ต้องเป็นความรู้ถูกต้องจึงเป็นปัญญา หรือสัมมปัญญา นั้นเองจึงเป็นปัญญา ถ้าไม่ใช่สัมมปัญญา เป็นมิจฉาปัญญา ปัญญาผิด ก็ไม่เรียกว่าปัญญา แต่เป็นความรู้หลงผิด รู้ผิด เพราะฉะนั้น เมื่อเรียกว่าปัญญาโดยทั่วไป จึงมุ่งถึงในทางดี อันหมายถึงว่ารู้ถูกต้อง ดังที่อธิบายไว้ข้างต้นว่า รู้ทั่วถึงเหตุผลตามสัจจะ คือตามที่เป็นจริง

คำว่า ตามที่เป็นจริงนั้น เรียกว่า ตามสัจจะ คือความจริงอย่างนั้นก็ได้ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ยถาภูตตะ ตามที่เป็นแล้ว ตามที่มีแล้ว คือว่ามีแล้วเป็นแล้วอย่างไร ก็รู้อย่างนั้น ไม่ใช่รู้ผิดไปจากที่มีแล้วที่เป็นแล้ว พุดกันสั้น ๆ ก็รู้ตามเป็นจริง

ปัญญาดังกล่าวนี้นี้เป็นสิกขา คือเป็นข้อที่พึงศึกษา อันหมายความว่าเรียนให้รู้จักว่าปัญญาที่เป็นตัวปัญญา ดังกล่าวนั้นเป็นอย่างไร และก็ปฏิบัติให้ปัญญาดังกล่าวนี้นี้ขึ้นเป็นขึ้น

ความรู้ทางอายตนะ

ความรู้ที่บุคคลและสัตว์ดิรัจฉานได้รับกันอยู่เหมือน ๆ กัน ก็คือความรู้ทางอายตนะ สำหรับคนนั้นมีอายตนะที่เป็นภายใน สำหรับต่อให้จิตซึ่งเป็นธาตุรู้ออกมารู้อะไร ๆ ได้ ๖ ทาง จึงเรียกว่า มีทวารทั้ง ๖ อันได้แก่ จักขุทวาร ทวารตาคือทางตา โสตทวาร ทวารคือทางหู ฆานทวาร คือทางจมูก ชิวหาทวาร คือทางลิ้น กายทวาร คือทางกาย และมโนทวาร คือทางใจอันได้แก่มโน ซึ่งมโนทวารคือทางใจนี้ ในบัดนี้บางท่านได้มีความเห็นว่าได้แก่ มนัสสมอง แต่ในทางพระพุทธศาสนานั้นได้แสดงไว้ในด้านของความรู้ซึ่งเป็นหลักการ และก็ยังนับว่าตั้งอยู่ระหว่าง รูป และนาม เพราะว่า เป็นสื่อสำคัญที่จะให้รูปนั้น ได้เกิดเป็นความรู้ซึ่งเป็นนามธรรมขึ้นมา ถ้าไม่มีมโนเป็นสื่อกลางอยู่ รูปธรรมก็ไม่อาจจะก่อให้เกิดนามธรรมได้ ดังเช่น ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ทั้ง ๕ นี้เป็นรูปทั้งหมด ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งแสดงไว้ในขั้นที่ ๕ นี้เป็นนาม

มโนเป็นตัวเชื่อมระหว่างรูปและนาม

คราวนี้รูปกับนามนี้จะมาต่อเข้ากันได้ สัมพันธ์กันได้ ก็ด้วยมีมโนเป็นสื่อสำหรับที่จะทำให้จิตซึ่งเป็นธาตุรู้ออกมาอาศัยมโน รับรู้ เรื่องทางตา เรื่องเสียงทางหู เรื่องกลิ่นทางจมูก เรื่องรสทางลิ้น เรื่องสิ่งถูกต้องทางกาย และเรื่องขงเรื่องเหล่านี้ทางมโนคือใจเอง เพราะฉะนั้น จึงมีแสดงว่าในการที่ตาจะมองเห็น หูจะได้ยิน และจมูกลิ้นกายจะได้ทราบ ก็ต้องมีมโนคือใจนี้เข้าไปประกอบอยู่ด้วย ในขณะที่เห็น ในขณะที่ได้ยิน ในขณะที่ได้ทราบนั้น หรืออีกอย่างหนึ่งจะต้องเข้าไปประกอบด้วยจักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท ซึ่งเป็นที่ ๕ นั้นด้วย จึงทำให้เกิดการมองเห็น เกิดการได้ยิน เกิดการได้ทราบ เป็นต้น ทางทวารทั้ง ๕ ข้างต้นนั้น และแม้ปราศจากทวารทั้ง ๕ นั้น ตัวมโน เอง ซึ่งเป็นข้อที่ ๖ นั้น ก็คิดรู้อะไรต่ออะไร มีเรื่องรูปเป็นต้นที่ประสบพบผ่านมาแล้วได้ เช่นว่าเมื่อไปเห็นรูปอะไรมาเมื่อเช้านี้ มาบัดนี้ก็นึกถึงคิดถึงรูปที่เห็นเมื่อเช้านั้นได้ โดยไม่ต้องอาศัยตาในปัจจุบัน ดังนี้เป็นวิสัยของมโนเอง

วิถีจิตใจเกี่ยวกับระบบโนตรงกับระบบมันสมอง

การที่มโนต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับทุกทางดังนี้ ก็ไปตรงกับแผนที่ของมันสมอง ดังที่มีแสดงไว้ในพิพิธภัณฑกรรมฐานที่ตึก ภปร. ดังที่มีแสดงไว้ว่า รูปที่ตาเห็นนั้น ก็ไปกระทบประสาทตา แล้วก็ต้องเข้าไปกระทบประสาทอีกอันหนึ่ง ซึ่งเป็นมันสมองส่วนหนึ่ง จึงจะสำเร็จเป็นการเห็นได้ เสียงเป็นต้นก็เช่นเดียวกันแปลว่าต้องมี ๒ อย่าง คือ จะต้องมโนประสาทส่วนหนึ่ง และจะต้องมีประสาทที่เป็นมันสมองส่วนหนึ่ง สำหรับรับสิ่งที่เข้าไปทางประสาทตา นั่น ต้องมี ๒ อย่าง และอันนี้แหละที่ท่านผู้ศึกษารรมา บางคน เห็นว่ามโนเป็นมันสมอง ก็หมายถึงมันสมองส่วนนั้น แต่ว่าการจะเทียบกับอวัยวะร่างกายนั้น จะเทียบอะไรกับอะไรก็สุดแท้แต่ผู้จะเทียบกันไป แต่พระพุทธศาสนานั้นได้แสดงเอาสิ่งที่เป็นปรากฏการณ์ของจิตใจเป็นสำคัญ เมื่อปรากฏการณ์ทางจิตใจได้ปรากฏว่ามีมโนอีกอันหนึ่ง มาประกอบอยู่ดังนี้ จึงได้แสดงเอาไว้

ก็เป็นอันว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เกี่ยวกับเรื่องวิถีจิตใจ ไว้อย่างถูกต้อง และมาตรงกับระบบมันสมองในปัจจุบัน และวิถีจิตใจ ที่กล่าวมาถึงมโนนี้ ดังที่ยกมาเทียบนี้ ทุกคนก็สามารถที่จะพิสูจน์ได้ในบัดนี้ ในเวลาที่ประสาท ๕ ข้างต้นปฏิบัติหน้าที่อยู่ จะต้องมโนเข้าไปประกอบด้วย จึงจะทำให้การปฏิบัติหน้าที่ของประสาทนั้นสำเร็จ เช่น ตา ก็สำเร็จเป็นการเห็นรูปดังที่กล่าวมาแล้ว ถ้าไม่มีมโนเข้าไปประกอบแล้ว ตาเห็นรูปจริง แต่ก็เหมือนกับไม่เห็นถ้าไม่มีมโนเข้าไปเกี่ยว เสียงที่พูดนี้ก็เหมือนกัน หูฟังคือประสาทหูกระทบเสียง แต่ว่าต้องมโนเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยจึงจะได้ยินเสียง ดังเช่นที่กำลังพูดอยู่ที่นี่ ถ้ามโนคือใจของผู้ฟังไม่ตั้งใจฟังไปพร้อมกับหู คือส่งใจไปคิดถึงเรื่องอื่น เมื่อส่งใจไปคิดถึงเรื่องอื่นเมื่อใด หูก็ดับเมื่อนั้น คือฟังไม่ได้ยิน ต่อเมื่อส่งใจมาฟังพร้อมกับหูด้วย จึงจะได้ยินทุกถ้อยคำ ถ้ามโนคือใจของตนเองนั้นออกไปเมื่อใด หูก็ดับเมื่อนั้น ไม่ได้ยินเสียงที่พูดนี้ หากจะถามว่ากายที่ไม่ได้ยินนั้น เป็นเพราะหูหนวกหรือไม่ ก็ตอบได้ว่าไม่ใช่เพราะหูหนวก ประสาทหูยังดี เสียงที่พูดอยู่นี้กับหูก็ยังกระทบกัน ประสาทหูนั้นรับเสียงได้ แต่เพราะมโนคือใจ คือไม่ได้ตั้งใจฟัง ใจไม่ฟังด้วย เพราะฉะนั้น หูก็ดับ ต้องมโนคือใจ คือตั้งใจฟังด้วย หูจึงจะใช้ได้คือได้ยินเสียงและทราบเรื่อง ทางตา ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ก็เช่นเดียวกัน ต้องมโนคือใจ คือต้องมีความตั้งใจเข้าไป

ประกอบอยู่ ในการดูอะไร ถ้าไม่มีใจเข้าไปประกอบอยู่ ตาแม้จะตาดีไม่บอด ก็เหมือนตาบอดไม่เห็น จมูกก็เหมือนกัน ลิ้นก็เหมือนกัน กายก็เหมือนกัน ต้องมีมโนคือใจเข้าไปประกอบด้วย เพราะฉะนั้น ตวมนอนี่จึงเป็นตัวเชื่อมในระหว่างรูปและนาม ถ้าหากว่าไม่มีมโนเป็นตัวเชื่อมแล้ว รูปกับนามก็ต่อกันไม่ได้ คือรูปเองนั่นที่เป็นประสาทต่าง ๆ ก็ไม่สำเร็จประโยชน์คือใช้ไม่ได้ ต่อเมื่อมีมโนเข้าไปประกอบประสาทต่าง ๆ นั้นจึงใช้ได้และก็ก่อให้เกิดนามธรรม เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ในอารมณ์นั้น ๆ คือในเรื่องนั้น ๆ เพราะฉะนั้น จึงต้องมีมโนอยู่ดังนี้

ความรู้ทางอายตนะไม่ใช่ตัวปัญญา

จิตซึ่งเป็นธาตุรู้ ก็ออกรู้เรื่องต่าง ๆ เรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส เรื่องโผฏฐัพพะ คือสิ่งที่กายถูกต้องอยู่โดยปกติ สัตว์ดิรัจฉานก็มีอายตนะ มนุษย์ก็มีอายตนะ สัตว์ก็มองเห็นอะไรได้ ได้ยินอะไรได้ มนุษย์ก็มีตามีหูที่เห็นที่ได้ยินอะไรได้ และก็มีความรู้ทางอายตนะดังกล่าวนี้ด้วยกัน บางอย่างสัตว์มีความรู้ทางอายตนะยิ่งกว่าคนหรือดีกว่าคนในบางอย่าง ในบางอย่างคนก็มีอายตนะที่ให้อะไรยิ่งกว่าสัตว์ดิรัจฉาน แต่ว่าความรู้ทางอายตนะดังที่กล่าวมานี้ เป็นความรู้ที่เป็นไปตามธรรมชาติธรรมดา ยังไม่เรียกว่าเป็นตัวปัญญา

มนุษย์นั้นเป็นสัตว์โลก ที่ได้รับนับถือว่ามีปัญญามาแต่กำเนิด เรียกว่า สขชาติปัญญา ปัญญาที่เกิดมาพร้อมกับชาติ เพราะว่าความเกิดมาเป็นมนุษย์นี้ เกิดมาได้ด้วยอำนาจของกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล คือเป็นกรรมที่กระทำด้วยความฉลาด กุศลแปลว่า กิจของคนฉลาด แต่ก็แปลอย่างอื่นได้อีก เพราะฉะนั้น เมื่อมีกุศลอันเป็นกิจของคนฉลาด ก็แปลว่าเป็นกรรมของคนมีปัญญา นำให้เกิดมาเป็นมนุษย์ จึงได้มีปัญญาที่เป็นตัวความฉลาดอันสูงยิ่งกว่า ความรู้ทางอายตนะนี้มาแต่กำเนิด เพราะฉะนั้น มนุษย์เราจึงมีปัญญาที่เป็นตัวความรู้ทั่วถึง ที่เป็นตัวความฉลาดติดมาแต่กำเนิด มีความรู้ถึงสัจจะ คือความจริงของโลกในเรื่องต่าง ๆ และสามารถที่จะนำมาพัฒนาให้เกิดความเจริญขึ้นทั้งทางร่างกาย ทั้งทางจิตใจ ต่างจากสัตว์ดิรัจฉานเป็นอันมาก

ที่ก็มีความรู้ทางอายตนะอยู่ด้วยกัน บางอย่างสัตว์มีความรู้ทางอายตนะดียิ่งกว่าคน สัตว์บางชนิด สามารถที่จะเห็นอะไรในกลางคืนในความมืด ได้ดียิ่งกว่าคน สามารถที่จะได้สัมผัสทางกายอะไรได้ดียิ่งกว่าคน ดังนี้ เป็นต้น แต่ว่าทำไมสัตว์ดิรัจฉานจึงได้มีภาวะอยู่แค่นั้น ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มาอย่างไร เดียวนี้ก็เป็นอย่างนั้น ไม่มีความเจริญขึ้นในทางร่างกายและในทางจิตใจแต่อย่างใด แต่ว่าคนเรานั้นมีความเจริญทางร่างกายและทางจิตใจขึ้นมากมาย ทั้งนี้ก็เพราะมีตัวปัญญาเป็นพื้นอยู่ และก็มาประกอบสั่งสมปัญญาที่เป็นความรู้เข้าถึงสัจจะที่เป็นตัวความจริงนี้ให้มากขึ้น ๆ พัฒนามาโดยลำดับ

ทางให้เกิดปัญญา

ความรู้ที่เป็นตัวปัญญาที่พัฒนามาโดยลำดับนี้ ก็อาศัยความรู้ทางอายตนะนี้แหละมาประกอบกระทำการปฏิบัติปลูกปัญญาต่าง ๆ ด้วยวิธีที่ทางพระพุทธศาสนาได้ย่อลงเป็น ๓ คือ

ทาง สุตตะ คือการฟัง หมายรวมทั้งการอ่าน และหมายรวมทั้งการที่ทราบทางอายตนะอย่างอื่น อันการฟังนั้นได้ทางหู อ่านได้ทางตา การทราบนอกจากนี้ก็ได้ทางจมูกทางลิ้นทางกาย อาศัยทางทั้ง ๕ นี้เสริมความรู้ให้มากขึ้น แต่ว่าทางเสริมความรู้เหล่านี้ครั้งโบราณไม่มีตัวหนังสือ ก็ต้องอาศัยหู อาศัยฟังทางหูเป็นข้อสำคัญ จึงได้ยกเอาสุตตะคือการสดับฟังขึ้นมาเป็นทางให้เกิดปัญญา และปัญญาที่ได้จากการฟังอันรวมทั้งการอ่านและการทราบทางจมูกทางลิ้นทางกายเหล่านี้ ก็รวมเรียกว่า สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการสดับ

และอาศัย จินตา คือความคิด คิดค้นพิจารณาจับเหตุจับผลที่ถูกต้อง เรียกว่า จินตา ก็เป็นทางให้เกิดปัญญา เรียกว่า จินตมัยปัญญา ปัญญาที่เกิดทางจินตา คือความคิดพิจารณา

และยังต้องอาศัยการประกอบกระทำ ทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น อันเรียกว่า ภาวนา ที่แปลว่าการกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ได้แก่ ภาคปฏิบัติ ปัญญาที่ได้ทางนี้เรียกว่า ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากภาวนา การปฏิบัติทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น

ทางพระพุทธศาสนาได้ตรัสแสดงปัญญาไว้ ๓ ทางดังนี้ แต่ก็พึงทราบว่ ทั้ง ๓ ทางเหล่านั้นนั้น คือตัวสุตตะ การสดับฟัง จิตนา ตัวความคิดพินิจพิจารณากับภาวนาการปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นนั้น เป็นทางให้เกิดปัญญา แต่ไม่ใช่ตัวปัญญา

ปริยัติปัญญา ปฏิบัติปัญญา ปฏิเวธปัญญา

ความรู้ที่เกิดจากการเรียนต่าง ๆ เป็นศิลปวิทยา ตลอดจนถึงเรียนพระพุทธศาสนา ดังที่เรียนกันอยู่นี้ ใช้ตาใช้หูก็เป็นความรู้ขึ้นมา ดั่งนี้ก็เรียกกันว่าปัญญา เป็นปริยัติปัญญา ปัญญาทางปริยัติคือการเรียน และคำว่าการเรียนนั้นจึงมีความหมายว่าฟัง แต่โบราณก็ใช้ฟัง ไม่มีตัวหนังสือ เมื่อมีตัวหนังสือขึ้นก็มีอ่าน ท่องบ่นจำทรงเพ่ง ด้วยใจอันหมายถึงว่า พินิจพิจารณาขบเจาะด้วยทิวฏฐิ ความเห็นคือทำความเข้าใจให้ถูกต้อง นี่เป็นปริยัติปัญญา ปัญญาทางปริยัติ

เมื่อเรียนรู้แล้วก็ปฏิบัติ ดังเช่นเมื่อเรียนรู้ศิลปวิทยาแล้วก็นำมาปฏิบัติ เหมือนอย่างเรียนการช่าง เรียนรู้แล้วก็มาประกอบสิ่งนั้น ๆ ที่เป็นเรื่องของช่าง เช่นสร้างสิ่งนั้น สร้างสิ่งนี้ สร้างตึกรามบ้านเรือนเป็นต้น และเมื่อเรียนทางพระพุทธศาสนา มีความรู้ทางปริยัติแล้ว ก็นำมาปฏิบัติทางกายทางวาจาทางใจ เช่นเมื่อเรียนรู้จักศีล รู้จักสมาธิ รู้จักปัญญา ก็นำมาปฏิบัติให้เป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญา ขึ้นที่ตนเอง ก็ได้ปัญญาที่เกิดจากการปฏิบัติขึ้นโดยลำดับ และโดยเฉพาะพระพุทธศาสนา ซึ่งพระพุทธศาสนาคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น ล้วนเป็นคำสั่งสอนที่ให้ละชั่วทำดี ให้ชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใสเป็นเครื่องขัดเกลากิเลส เครื่องเศร้าหมอง คือตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก กิเลสกองโลภ กองโกรธ กองหลง หรือกิเลสกองราคะโทสะโมหะให้หมดไปจากจิตใจ ก็ได้ปัญญาคือความรู้ในการปฏิบัติ อันเป็นเครื่องขัดเกลาดังกล่าวนี้นั้นขึ้นไปโดยลำดับ ดั่งนี้ก็เป็นปฏิบัติปัญญา ปัญญาอันเกิดจากการปฏิบัติ

เมื่อปฏิบัติไปจนถึงที่สุดอันหมายความว่า ชำระจิตใจด้วยปัญญาให้บริสุทธิ์หมดจดได้บางส่วนหรือสิ้นเชิง ที่เรียกว่าเป็นมรรค เป็นผล เป็นนิพพาน ตั้งแต่ขั้นต้นคือ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล จนถึงขั้น อรหัตตมรรค อรหัตตผล อันเป็นขั้น

สูงสุด กำจัดกิเลสได้หมดสิ้น ก็เรียกรวบยอดว่า *ปฏิวุฒิปัญญา* ปัญญาคือความรู้แจ้ง
 ทางตลอด อันหมายความว่าเจาะแทงกิเลสที่หุ้มห่อจิตใจ ให้หลุดไปได้หมดสิ้น
 ให้บรรลุถึงความบริสุทธิ์สิ้นเชิง เพราะฉะนั้น ปัญญาจึงมี ๓ อันได้แก่ *ปริยัติปัญญา*
ปฏิบัติปัญญา *ปฏิวุฒิปัญญา*

ปัญญานี้เป็นธรรมข้อสำคัญ แม้ในทางปฏิบัติ ก็มุ่งปฏิบัติให้เกิดปัญญาในธรรม
 เป็นข้อสำคัญ เช่นในสิกขา ๓ ก็มี ปัญญาสิกขา เป็นข้อสูงสุด ในฐานะ ๒ ก็มี วิปัสสนา
 ฐานะเป็นข้อสูงสุด เพราะการปฏิบัติทุกอย่าง ถ้าขาดการปฏิบัติให้เกิดปัญญาก็เหมือน
 ทางการเดินไปโดยไม่ลืมหัดดู ไม่มีความรู้ความเห็นอะไรเกิดขึ้น

แต่ว่าคำว่า ปัญญานี้ ได้มีความหมายที่ใช้กัน ทั้งในทางรู้ผิด ทั้งในทางรู้ถูก
 เมื่อเป็นความรู้ผิด เรียกว่า มิจฉบปัญญา คือ มิจฉาปัญญา รู้ผิด เมื่อเป็นความรู้ถูก
 เรียกว่า สัมมาปัญญา หรือ สัมมัมปัญญา ความรู้ถูกต้อง ทางพระพุทธศาสนาต้องการ
 ให้ละมิจฉบปัญญา แต่ปฏิบัติให้ได้สัมมัมปัญญา ปัญญาคือความรู้ถูกต้อง

ก็แหละความรู้นี้เป็นธรรมชาติของจิตของทุกคน เพราะทุกคนนั้นมีจิตซึ่งเป็น
 วิญญาณธาตุ คือธาตุรู้ คือยอมรู้อะไร ๆ ได้ แต่ว่าธาตุรู้ของจิตนี้ เมื่อยังมีอวิชชาคือ
 ความไม่รู้ อันหมายความว่า ความไม่รู้อันประกอบอยู่ ก็ทำให้จิตซึ่งเป็นธาตุรู้นี้เป็น
 ความรู้ผิด เพราะฉะนั้นจิตซึ่งเป็นธาตุรู้อันประกอบด้วยอวิชชา และเมื่ออวิชชาแสดงออก
 มาจึงทำให้เป็นความรู้ผิด เป็นความรู้หลง อันเรียกว่าโมหะ คือความหลง เพราะที่
 เรียกว่าโมหะคือความหลงนั้น ก็ต้องมีความรู้คู่เหมือนกัน ไม่ใช่ไม่รู้ แต่ว่าเป็น
 ความรู้ผิด รู้ที่ถือเอาผิด จึงเรียกว่าเป็นความหลง ก็คือเป็นความรู้หลงหรือความรู้ผิด
 นั้นเอง

ปัญญาที่แท้จริง ต้องเป็นปัญญาที่รู้ทั่วถึงสัจจะ

ตัวปัญญาที่เป็นปัญญาที่แท้จริงนั้น จะต้องเป็นปัญญาที่รู้ทั่วถึงสัจจะ คือความจริง
 ตามเหตุและผล หรือรู้ทั่วถึงเหตุผลตามความเป็นจริง คือว่าปัญญาต้องรวมกับสัจจะ

คือความจริง เป็นความรู้จริง รู้จริง รู้ถูกต้อง จับเหตุจับผลได้จริง ได้ถูกต้อง ในสิ่งอันใด สิ่งอันนั้นเป็นปัญญา เพราะฉะนั้น ปัญญากับสัจจะจึงต้องประกอบกันเป็นความรู้ทั่วถึงจริงหรือเป็นความรู้จริง จึงจะเป็นตัวปัญญา ความรู้ทางอายตนะนั้นเหมือนดังที่สัตว์ดิรัจฉานมีอยู่ และที่คนก็มีอยู่ด้วยกันนั้น เป็นความรู้ที่ยังไม่ให้ความจริงโดยแท้จริง แต่เป็นทางให้เกิดปัญญาที่เป็นความรู้จริงได้ เช่นว่า เมื่อมองดูด้วยตาไปตามถนน คือเมื่อยืนกลางถนนและเมื่อมองดูไปสุดตา จะเห็นว่าถนนนั้นเล็กเข้ามาทุกที จนถึง ๒ ข้างถนนนั้นรวมเข้ามาเป็นเส้นเดียว เมื่อเรามองสิ่งที่ห่างออกไปจากสายตา จะเห็นว่าเล็กเข้าทุกที เช่นว่าเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์เป็นวงกลมเล็ก ไมโตนัก เห็นดวงดาวยิ่งเล็กเข้าไปอีก ที่มีอยู่บนท้องฟ้า เพราะเหตุว่ามีขอบเขตของตาและหู เช่น ตาก็ดูได้ เห็นชัดเจน และก็เห็นใกล้เคียงกับความเป็นจริงในรูปร่างลักษณะในเมื่ออยู่ใกล้ แต่เมื่อไกลออกไปแล้วจะเห็นไม่ชัด และสิ่งที่ใหญ่ก็จะเห็นเล็กเข้า ๆ จนเห็นเล็กที่สุด แต่ความจริงนั้นถนนไม่ได้เล็กเข้าอย่างนั้น ถนนก็ยังคงเป็นถนนอยู่ตามเดิมนั้นแหละ แต่ตาคนเห็นอย่างนั้น

เพราะฉะนั้น จึงเชื่อตาไม่ได้ เมื่อตาเห็นอย่างนั้น จะบอกว่าถนนนี้สายนี้ตรงที่ยืนอยู่นั้นโต แต่ว่าข้างหน้านั้นเล็กเข้า ๆ ทุกที จะไปเชื่อตาอย่างนี้ไม่ได้ หูก็เหมือนกัน จะไปเชื่อหูก็ได้ ยิ่งไปมีความยึดถือ มีสมมติมีบัญญัติเข้ามาอีก ก็ยิ่งทำให้เกิดความเข้าใจผิดในเรื่องเสียงอีกเป็นอันมาก ดังคนเราได้ยินเสียงลมพัด ก็ไม่รู้สีกว่าอะไร เป็นลมพัดอู้ อู้ อู้ มา แต่ว่าถ้าได้ยินเสียงคนพูด ถ้าเป็นแจกพูด หรือว่าฝรั่งพูด ที่เราไม่รู้ภาษาของเขา เราก็ไม่รู้อะไร ก็เฉย ๆ แต่ถ้าได้ฟังคนไทยพูดที่รู้ภาษา กัน หรือคนพูดภาษาอื่นที่รู้ภาษา กันแล้ว ก็รู้ว่าเขาพูดนินทาบ้าง เขาพูดสรรเสริญบ้าง เขาพูดเรื่องนั้นบ้างเรื่องนี้น่า ใจก็เลยไปยึดถือในเสียงซึ่งปรากฏออกมาเป็นภาษา แล้วก็สมมติมีบัญญัติเป็นโน่นเป็นนี่อะไรต่าง ๆ ตามที่โลกได้บัญญัติกันขึ้น จึงได้มีความเข้าใจผิดในเสียง ว่าเป็นสรรเสริญบ้าง ว่าเป็นนินทาบ้าง ความยึดถือในเสียงนั้นว่าเป็นอย่างนั้นก็เขายึดถือกันอย่างนั้น ก็ต้องยึดถือไปตามกัน แต่ว่าเมื่อไปยึดถือเป็นจริง ก็ทำให้เกิดความสบายใจบ้าง ไม่สบายใจบ้าง เพราะว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นสิ่งสมมติบัญญัติกันขึ้นก็ไม่ต่างอะไรกับเสียงลมที่พัดอู้ ๆ มาที่ฟังแล้วก็ไม่รู้ว่าเป็นอะไร ก็ไม่เป็นอะไร

ปัญญาในอริยสัจเป็นปัญญาสูงสุด

นอกจากนี้ยังมีอื่น ๆ อีกมาก ตลอดจนถึงความคิดทางใจ ที่เกิดขึ้นจากการที่ได้เห็นได้ยินนั้นก็จะเป็นไปต่าง ๆ ซึ่งก็ถูกบ้างไม่ถูกบ้าง หรือว่าผิดมากถูกน้อยอะไรเหล่านี้เป็นต้น ก็ขาดปัญญาที่เป็นความรู้จริงดังที่กล่าวนี้นั่นเอง เพราะฉะนั้น คนเราจึงได้มีความฉลาดที่รู้จักใช้ความรู้ทางตาทางหูนี้เอง มาพัฒนาขึ้นให้เป็นความรู้ที่เข้าถึงความจริงขึ้นได้โดยลำดับ คือรู้จักว่าอำนาจของตาของหูเป็นต้นนี้ มีขอบเขตอย่างไร และสิ่งที่ตาเห็นนั้น เช่นว่าเห็นถนนตรงที่ยืนอยู่ใหญ่ข้างหน้าเล็ก เห็นดวงเดือนดวงตะวันเล็ก ดาวยิ่งเล็กขึ้นไปอีกนั้น ความจริงนั้นไม่ใช่อย่างนั้น ดวงอาทิตย์นักวิทยาศาสตร์บัดนี้ก็พบว่าใหญ่ยิ่งกว่าโลก ดวงดาวต่าง ๆ ก็ต่างว่าเป็นดวงอาทิตย์บ้าง เป็นดาวบริวารต่าง ๆ บ้าง เป็นต้น ซึ่งล้วนแต่ใหญ่โตทั้งนั้น ไม่ใช่เล็กอย่างนั้น นี่อาศัยความรู้ที่เกิดจากจินตนาการดูการเห็นนั้นแหละมาคิดพิจารณา และก็เอามาพิสูจน์ทดลองต่าง ๆ เป็นภาคปฏิบัติจนถึงกับจับได้คือจับสัจจะคือความจริงได้เป็นขั้น ๆ เป็นตอน ๆ ขึ้นมา จึงมีความรู้ที่พัฒนาขึ้นมาจนถึงปัจจุบัน

พระพุทธเจ้าเองก็ทรงพัฒนาความรู้ดังกล่าวนี้แหละขึ้นมาเป็นบารมี คือเป็นความรู้ที่ถูกต้องโดยลำดับ จนถึงได้ตรัสรู้ริยสัจ ๔ ทำทุกขให้สิ้นไป เป็นอันว่าได้ทรงพัฒนาความรู้ทางจิตใจขึ้นมาจนถึงที่สุด ส่วนในทางโลกก็มีการพัฒนาความรู้ขึ้นมาอีกมากมาย ดังที่ปรากฏนี้ ทั้งในด้านสร้างทั้งในด้านทำลาย แต่ความรู้ของพระพุทธเจ้าที่เป็นปัญญาบารมีนั้น เป็นความรู้ที่ยิ่งไปกว่าความรู้ในทางโลกนี้ เพราะเหตุว่ามีความรู้ในอริยสัจ ๔ ซึ่งทรงรู้จักเหตุผลในด้านเป็นทุกข์ ทรงรู้เหตุผลในด้านความดับทุกข์ ส่วนในทางโลกนั้น มีความรู้เหตุผลในด้านสร้าง ในด้านทุกข์ ไม่ได้มุ่งถึงความดับทุกข์ เพราะฉะนั้น จึงได้มีการสร้างกันทั้งในด้านเกื้อกูลทั้งในด้านทำลาย ดังที่ปรากฏอยู่ แต่พระพุทธเจ้านั้นทรงตรัสรู้ถึงว่า ความรู้ในทางโลกนั้นจะมากเท่าไรก็ตาม แต่ก็ยังเป็นไปในด้านก่อทุกข์อยู่รำไป เพราะยังดับต้นเหตุคือความดิ้นรนทะยานอยากไม่ได้ เมื่อดับต้นเหตุได้จึงดับทุกข์ได้ เพราะฉะนั้น จึงได้ตรัสรู้ทั้งในด้านทุกข์ ทั้งในด้านดับทุกข์ ซึ่งเป็นปัญญาในอริยสัจอันนับว่าเป็นปัญญาสูงสุด อันนี้ก็เกิดผลจากปัญญาบารมีที่ทรงได้บำเพ็ญมาโดยลำดับนั่นเอง

ปริยัติปัญญา

เพราะฉะนั้น จึงจำเป็นต้องมีศาสนาสำหรับเป็นเครื่องสั่งสอนอบรม คือเป็นเครื่องปกครองอบรมจิตใจนั้นนั่นเอง และปัญญาก็เป็นข้อสำคัญ ที่กำลังกล่าวถึงอยู่นี้ เพราะว่าเมื่อได้ปัญญารู้เหตุรู้ผล ใช้เหตุใช้ผล ก็ย่อมจะเป็นไปในทางที่ดี เป็นไปในทางที่เจริญ ถ้าไม่ใช้ปัญญา ก็เป็นไปในทางที่เสื่อม ที่กล่าวต้งนี้ก็หมายความว่ามิปัญญารู้เหตุรู้ผล และใช้เหตุใช้ผลนั้น ก็คือรู้เหตุผลอันถูกต้อง รู้เหตุผลที่เป็นตัวความจริง ใช้เหตุใช้ผลนั้น ก็หมายความว่าใช้เหตุผลที่ถูกต้อง และปัญญาที่รู้หรือใช้เหตุผลที่ถูกต้องนี้ ก็ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงได้จากโรงเรียนโดยตรงหรือจากการอบรมต่าง ๆ โดยตรง แต่เกิดจากตัวเองที่จะต้องมศีลคือความสำรวมดังกล่าว จะต้องมิจิตตั้งเพื่อที่จะฟังเพื่อที่จะรู้อันเป็นสมธิดังกล่าวนี้ ในเหตุการณ์ทั้งหลายที่ประสบ เมื่อเป็นดังนี้ ความรู้ที่เป็นตัวปัญญาจะผุดขึ้นมาเหมือนเช่นการเข้าโรงเรียน เรียนวิชาความรู้ต่าง ๆ หรือแม้การฟังธรรม การเรียนธรรมในโรงเรียน หรือแม้ว่าการฟังธรรมบรรยายที่สอนก็เหมือนกัน ตั้งจิตฟังก็ได้ปัญญาคือความรู้ในธรรม แต่เป็นความรู้ในขั้นปริยัติที่รู้จำรู้เข้าใจ แต่อาจจะไม่ใช่ตัวปัญญาที่รู้ถึงเหตุจริงผลจริงดังที่กล่าวมานั้น ยังไม่ใช่ก็ได้ แต่ว่ารู้จำรู้เข้าใจ จึงเป็นปัญญาในขั้นปริยัติ

อบรมปัญญาที่ทำให้ละเว้นได้

อันปัญญาที่รู้จริงถึงเหตุถึงผล ต้องเป็นปัญญาที่มีลักษณะอีกอย่างหนึ่ง คือจะต้องละได้เว้นได้เป็นประการสำคัญ ดังจะมีตัวอย่างเล่าให้ฟังต่อไป เช่นฟังเรื่องศีล ๕ แล้วรู้ จำและเข้าใจ ศีล ๕ ก็ได้แก่ เว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เว้นจากความประพฤติผิดในกาม เว้นจากการพูดเท็จ และเว้นจากการดื่มน้ำเมา ฟังแล้วก็รู้เข้าใจและจำได้ เพราะเคยฟังมานานักหนาตามที่พ่อแม่สั่งสอน ตั้งแต่เป็นเด็กว่านี่ดีควรทำ นี่ชั่วอย่าทำ แล้วฟังคำสอนทางศาสนาว่าอะไรเป็นบาป อะไรเป็นบุญ ก็รู้ก็จำได้ ซึ่งก็เป็นปัญญาเหมือนกัน เป็นปัญญาที่เป็นปริยัติปัญญา แต่จะเว้นการกระทำนั้นได้เท่าใด เมื่อพิจารณาที่ตัวเอง ทุกคนก็จะรู้ว่าทำได้บ้างไม่ได้บ้าง

อยากทำบ้างไม่อยากทำบ้าง ก็แสดงว่ายังทำดีทำชั่วกันอยู่ ทั้งที่รู้ว่าควรหรือไม่ควร จึงต้องมาพิจารณาว่าเพราะอะไร ก็เพราะลู่อ่านาจของตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากของใจเป็นข้อสำคัญ อีกอย่างหนึ่งก็คือว่า ยังลู่อ่านาจต่อความโลภ โกรธ หลง คือโลภอยากได้ขึ้นมาก็ต้องเอาให้ได้ โกรธมีโทสะขึ้นมาก็ต้องทำร้ายเขาให้ได้ หลงขึ้นมาก็ต้องว่ากันไป ตามที่หลงใหลนั้น พุตรวมเข้ามาก็คือว่าลู่อ่านาจของตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก เพราะฉะนั้น ทั้งที่รู้อยู่ ก็ไม่สามารถจะห้ามได้ จึงต้องทำชั่วกันบ้าง ทำดีกันบ้าง ดังที่เป็นไปกันอยู่ ดังนี้เรียกว่า กำลังปัญญายังไม่พอ ยังเป็นปัญญา คือความรู้ที่ทำให้ละยังไม่ได้ ตัดไม่ได้ ยังเป็นปริยัติปัญญา

คราวนี้ปัญญาที่ต้องการจริง ๆ นั้น ต้องการปัญญาที่รู้แล้วก็ละได้ตัดได้ แต่ปัญญาดังกล่าวนี้อย่างที่เราต้องการให้เกิด ต้องปฏิบัติให้ถึงขั้นถึงตอน หรือว่าต้องอบรมให้ถึงขั้นถึงตอน ถ้ายังไม่ถึงขั้นถึงตอนก็ไม่ได้ แต่ถ้าถึงขั้นถึงตอนแล้ว ได้แสงอะไรแหง่เข้าไปนิดเดียว ได้ความรู้ที่ละได้ตัดได้ทันที จิตที่ได้ความรู้ที่ละได้ตัดได้ทันทีนั้น อันที่จริงก็เกิดจากการที่อบรมบ่อย ๆ นั้นแหละ ทำมาเรื่อย ๆ จะทำมาในอดีตนานเท่าใดก็ตาม หรือในปัจจุบันก็ตาม เมื่อถึงขั้นถึงตอนเข้าแล้ว ก็จะได้ความรู้ ความสำนึกที่ละได้ตัดได้ นั่นเป็นตัวปัญญาที่ต้องการ ซึ่งปัญญาที่ต้องการนี้ก็ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า เมื่อถึงขั้นถึงตอนแล้วได้อะไรเข้าไปตักเตือน แนะนำหรือชี้ทางแล้วจะเกิดปัญญาขึ้นมาทันที ที่ละได้ตัดได้อย่างไม่น่าเชื่อ

ดังเช่นเรื่ององคุลีมาลโจรที่ต้องการความรู้ ก็ไปเรียนวิชาจากอาจารย์ อาจารย์ก็ประสาทวิชาให้ คราวนี้ลูกศิษย์ด้วยกันอิจฉาริษยา ว่าอาจารย์จะรักองคุลีมาลมาก เพราะว่าตั้งใจเรียนตั้งใจปฏิบัติ จึงยุแหย่ออาจารย์ว่าเป็นศิษย์ที่คิดทรยศต่ออาจารย์ อาจารย์ก็เกิดความแคลงใจตามคำยุยง ครั้นจะฆ่าจะทำลายศิษย์ของตนก็น่าเกลียด จึงได้แก่งบอกวิธีที่จะให้สำเร็จความรู้อย่างสูงสุดคือ ต้องไปฆ่าคนแล้วเอาน้ำมาให้ครบพัน จึงจะประสาทวิชาที่สูงที่สุดให้ องคุลีมาลก็เชื่อ ก็กลายเป็นโจรฆ่าคน ตัดนิ้วมารวมแล้ว พระพุทธเจ้าทรงเห็นอุปนิสัยขององคุลีมาลโจรว่า อันที่จริงนั้นได้อบรมบารมีมาดีมาก และก็ต้องการความรู้ ไม่ได้มีเจตนาที่เป็นสันดานชั่วสันดานทรามอย่างไร แต่เพราะหลงผิดตามคำบอกของอาจารย์ สันดานไม่ชั่วร้าย พอที่จะโปรดได้ จึงได้เสด็จไปโปรด

องकुสิมัลโจรเห็นพระพุทธเจ้าก็วิ่งไล่ตาม พระพุทธเจ้าก็เสด็จเดินไปตามปกติ แต่องคุสิมัลก็ไล่ไม่ทัน ก็ร้องบอกว่า สมณะ สมณะ จงหยุด จงหยุด พระพุทธเจ้าก็ทรงตอบว่า เราหยุดแล้ว แต่ท่านยังไม่หยุด ก็ด้วยคำเพียงเท่านี้ไปจิตใจขององคุสิมัลโจรให้ความรู้สำนึกที่เป็นตัวปัญญาขึ้นมา แล้วก็รู้ตัวเองว่าไม่หยุดจริงคือยังฆ่ามนุษย์ คือทำบาปหยาบช้ออยู่เป็นอันมาก ก็ได้สติได้ปัญญาขึ้นมา ก็ทิ้งดาบกราบพระพุทธเจ้า แล้วขอบวช ก็ได้บวชเป็นภิกษุ แล้วบำเพ็ญเพียรจนสำเร็จ ได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง ก็ด้วยวาจาเพียงเท่านี้ ก็จิตใจขององคุสิมัลโจรให้ได้ปัญญาขึ้นได้ ปัญญานี้แหละที่ต้องการ แม้จะไปเทศน์สัก ๒-๓ ชั่วโมง ก็ไม่ได้ปัญญา ถ้าใจให้ถูกจุดแล้วก็ได้ปัญญาอันนี้ขึ้นมา ก็จะหยุด อันนี้แหละสำคัญ เป็นปัญญาที่ได้โดยไม่มีหลักสูตร และไม่มีโรงเรียน แต่กล่าวได้ว่าเกิดจากการปฏิบัติอบรมให้มากขึ้น ๆ นี้แหละ แล้วจะถึงจุดที่ต้องการของภูมิสาวก คือหยุดได้ แต่ถ้าไม่มีผู้ชี้ก็จะไม่ได้

ให้รู้จักกำหนดรู้หรือปัญญา

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสอนให้รู้จักกำหนดรู้ด้วยความรู้ เรียกว่า *ญาณตปริญญา* กำหนดรู้ด้วยความรู้ คำว่า *ปริญญา* นั้น ท่านมักแปลว่ากำหนดรู้ แต่ตามศัพท์แปลว่า รู้รอบคอบ *ปริ* แปลว่า รอบคอบ *ญา* แปลว่า รู้ รวมกันเป็นปริญญา แปลว่า รู้รอบคอบ แต่มักจะแปลกันในทางปฏิบัติว่า กำหนดรู้ ก็คือกำหนดรู้ให้รอบคอบนั่นเอง ด้วยความรู้ คือว่าด้วยความรู้ที่ได้จากตา ได้จากหู เป็นการเห็นเป็นการได้ยิน ที่ได้จากจมูก ที่ได้จากลิ้น ที่ได้จากกาย จากความที่ทราบที่รู้ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และจากมโนคือ ใจ คือที่ได้คิด ได้รู้ทางใจ ให้กำหนดรู้ความรู้เหล่านั้นแหละให้รอบคอบ ดังนี้เรียกว่า *ญาณตปริญญา* แปลว่ากำหนดรู้ด้วยความรู้ หรือด้วยการรู้ คือเมื่อรู้ด้วยตาด้วยหู เป็นต้น ดังที่กล่าวนี้แล้ว ก็ไม่ใช่ว่าพอเพียงเท่านั้น ต้องทำความเข้าใจให้รอบคอบในความรู้ ในทางรู้ ตลอดถึงในสิ่งที่รู้ และเมื่อได้กำหนดรู้ด้วยความรู้ดังนี้แล้ว ขั้นตอนต่อไปก็คือว่า *ตริณปริญญา* กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา คือพิจารณาสิ่งที่รู้นั้น ให้รู้จักสภาพคือความเป็นไปของตน ของสิ่งเหล่านั้น ตามเป็นจริง

คือตามที่เป็นแล้วว่าเป็นอย่างไร และต่อจากนั้นก็ตรัสสอนให้ปฏิบัติในปริญาขั้นต่อไป คือ ปหานปริญา กำหนดรู้ด้วยการละ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติโดยตรงในพระพุทธศาสนา คือ ละฉันทราคะ ความติดใจยินดีพอใจในทุก ๆ สิ่ง ซึ่งเป็นการปฏิบัติ ชัดเกลากิเลส ในจิตใจ ละความทุกข์ที่บังเกิดขึ้นให้สิ้นไป ตามเป้าหมายทางพระพุทธศาสนา ซึ่งจะต้องมีปหานะ คือการละ ละสิ่งที่พึงละไปโดยลำดับ เพราะฉะนั้น ปริญาในพระพุทธศาสนานั้นจึงมี ๓ *ญาตปริญา* กำหนดรู้ด้วยความรู้ *ตีรณปริญา* กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา *ปหานปริญา* กำหนดรู้ด้วยการละ นี่เป็นตวัปัญญาในพระพุทธศาสนา

สภาพเหตุผลและเหนือเหตุผลในพุทธธรรม

ธรรมนั้นได้กล่าวแล้วว่า สัจจะ ความจริง และความจริงนั้นก็แบ่งออกเป็นสองชั้น คือชั้นที่เป็นเหตุผลและชั้นที่เหนือเหตุผล ชั้นที่เป็นเหตุผลนั้นก็ ได้แก่ เหตุผลที่เป็นกรรมและเหตุผลที่เป็นสภาพ คือเป็นไปเองตามกฎเกณฑ์ หรือหลักธรรมดาของตนเอง เหตุผลที่เป็นกรรมนั้นคือที่เกี่ยวข้องกับการกระทำ เหมือนอย่างเช่นเหตุผลในฝ่ายที่เป็นอกุศล กรรมคือปาณาติบาต การทำสัตว์มีชีวิตให้ตกลง หรือว่าการฆ่าสัตว์ นี่เป็นเหตุผลของกรรมอันนี้ อันเป็นผลที่เป็นความทุกข์ เช่นความมีอายุสั้น ตามที่ได้ตรัสแสดงไว้ในบางพระสูตร เป็นผลกรรมคืออกุศลนาทาน การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ หรือว่าการลักเป็นเหตุ ผลคือผลที่เป็นทุกข์ เช่นความยากจนขัดสน ความที่ทรัพย์สินวิบัติ ตามที่ได้ตรัสไว้ในบางพระสูตร นี่เป็นผลของอกุศลนาทานกรรม เหตุและผลดังกล่าวนี้เนื่องด้วยกรรม คือการงานที่บุคคลกระทำ กรรมคือการงานที่บุคคลกระทำนี้ ก็เนื่องด้วยกิริยาการกระทำ ต้องกระทำจึงจะเป็นกรรมขึ้นมา ต้องทำการฆ่า จึงจะเป็นปาณาติบาตกรรม ต้องทำการลัก จึงจะเป็นอกุศลนาทานกรรม

ยกตัวอย่างในฝ่ายดี ทานกรรม กรรมคือทานการให้ การบริจาคเป็นเหตุผล ก็คือการมีทรัพย์เป็นต้น ตามที่ได้ตรัสแสดงไว้ในบางพระสูตร นี่เป็นผลของทานกรรม กรรมคือทาน การให้การบริจาค ศีลกรรม กรรมคือศีล ได้แก่ความตั้งใจงดเว้นจากความประพฤติชั่วประพฤติผิดข้อนั้น ๆ ผลก็คือ สุขติและโภคสมบัติ เป็นต้น ตามที่ได้ตรัสแสดงไว้เช่นเดียวกัน นี่เป็นผลของศีลกรรม กรรมคือศีล

ยกตัวอย่างในทางที่เป็นกลาง ๆ ไม่จัดว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เช่น อาชีวะกรรม กรรมที่เป็นอาชีพต่าง ๆ เช่น กสิกรรมหรือเกษตรกรรม พาณิชยกรรม และอาชีวะกรรม อื่น ๆ นี่เป็นเหตุผลก็คือ เมื่อเป็นกสิกรรมหรือเกษตรกรรม ก็ได้แก่พืชผลนั้น ๆ เมื่อเป็นพาณิชยกรรม ก็ได้แก่ทรัพย์นั้น ๆ และเมื่อเป็นอาชีวะกรรม ก็ได้แก่ผลนั้น ๆ นี่เป็นผล แม้กรรมในฝ่ายดีและฝ่ายที่เป็นกลาง ๆ นี้ก็เช่นเดียวกัน เกิดจากกิริยา คือ การกระทำของบุคคล บุคคลต้องกระทำ เช่น ต้องกระทำการให้ ต้องกระทำความตั้งใจ วิริตติงวณ จึงจะเป็นทานเป็นศีลขึ้นมา บุคคลต้องทำนาทำการเกษตร ต้องทำการค้า ต้องประกอบอาชีพอื่น ๆ นั้น ๆ จึงจะเป็นกสิกรรมเกษตรกรรม เป็นพาณิชยกรรม เป็นอาชีวะกรรมนั้น ๆ ขึ้นมา นี่เป็นผลทางกรรมอันเกี่ยวแก่กิริยา คือ การกระทำของบุคคล บุคคลต้องทำจึงจะเป็นเหตุเป็นผลขึ้นมา ถ้าไม่ทำก็ไม่เป็นเหตุเป็นผลขึ้นมา

อีกอย่างหนึ่ง เป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสภาพดังกล่าว แม้เหตุผลที่เป็นสภาพดังกล่าว บางอย่างก็เนื่องมาจากกรรม อันเนื่องมาจากกิริยา คือ การกระทำของบุคคลอีกนั้นนี้ แผละ คือ ที่เรียกว่าเป็นสภาพนั้นก็เพราะว่า เมื่อเป็นเหตุขึ้นมาแล้ว ก็ให้ผลไปเองตาม กฎตามเกณฑ์ธรรมดาของตน บุคคลไม่มีอำนาจมาจัดในการให้ผล แต่ว่าเหตุนั่นเอง จัดการให้ผลเอง และที่ว่าเนื่องจากกรรมเนื่องกับกิริยาก็มีนั้น ก็ได้แก่บรรดากรรม ทั้งหมดนั้นแหละ เมื่อเป็นกรรมอันเป็นตัวเหตุขึ้นมาแล้ว กรรมนั้นก็จัดให้ผลไปเอง คนผู้ทำไม่ได้เข้ามาจัดในการให้ผลของกรรม เป็นแต่เพียงว่า ก่อนแต่ที่จะเป็นกรรม ขึ้นมานั้น ต้องเนื่องมาจากกิริยา คือ การกระทำของบุคคล บุคคลต้องทำ บุคคลเป็นผู้ จัดในการทำ แต่ครั้นทำสำเร็จเป็นกรรมขึ้นมาแล้ว กรรมนั้นก็จัดการให้ผลเอง ยกตัวอย่างปาณาติบาตกรรมดังกล่าวแล้ว ก่อนจะเป็นกรรม คนต้องทำคนต้องจัดในการกระทำก็คือ ต้องจัดในการฆ่า มีคนเป็นใหญ่ ครั้นสำเร็จเป็นปาณาติบาตกรรมขึ้นแล้ว เรียกว่าสำเร็จเป็นเหตุขึ้นแล้ว กรรมอันนี้ก็จัดการให้ผลไปเอง คนไม่ได้จัด และกรรม ก็จัดการให้ผลแก่ผู้ทำนั่นเอง ผู้ทำจะอยากรับหรือไม่อยากรับ ก็ต้องได้รับผล มานักดูว่า ถ้าเป็นผลที่เป็นทุกข์ ผู้ทำที่ไหนจะอยากรับ ก็ต้องไม่อยากรับ แต่ว่าไม่อยากรับก็ต้องรับ ก็เพราะว่ามาตอนนี้เป็นผู้ทำนั้นไม่เป็นใหญ่เสียแล้ว กรรมนั่นเองเป็นใหญ่ จัดการให้ผลไปเอง

ในฝ่ายกรรมดีก็เช่นเดียวกัน เช่นทานกรรม ก่อนที่จะเป็นกรรม คนเป็นใหญ่ คือเป็นใหญ่ในการให้ ต้องทำการให้ แต่ครั้งสำเร็จเป็นทานกรรมขึ้นมาแล้ว กรรมเป็นใหญ่ กรรมจัดให้ผลไปเอง ก็ให้ผลแก่ผู้ทำนั้นแหละ ผู้ทำจะอยากรับหรือไม่อยากรับก็ต้องได้รับผล

ในกรรมเป็นกลาง ๆ ก็เหมือนกัน เช่นว่า กสิกรรม กรรมคือการทำนา ก่อนที่จะเป็นกสิกรรมขึ้นมา คนเป็นใหญ่ คือต้องทำนา ต้องกระทำเป็นใหญ่ในการกระทำ แต่ครั้งสำเร็จเป็นกสิกรรมขึ้นมาแล้ว คือว่า คราด ไถ เพาะ หว่าน หรือว่าดำนา หรือปลูกต้นข้าวขึ้นมาแล้ว ต้นข้าวที่ปลูกนั่นเองดำเนินการให้เมล็ดข้าวออกรวงข้าวเอง ต้นข้าวที่ปลูกนั้นเป็นใหญ่ในการที่ค่อย ๆ เติบโตขึ้นแล้วก็ออกเมล็ดออกรวงข้าวขึ้นเอง คนไม่เป็นใหญ่ เมื่อคนทำนาจะอยากได้เมล็ดรวงข้าว หรือไม่อยากได้ก็ต้องได้ เพราะว่าต้นข้าวนั้นออกเมล็ดออกรวงเอง คือให้ผลขึ้นเอง ต้นข้าวให้ผลขึ้นเอง คนไม่เป็นใหญ่ แม้ในต้นผลไม้อีกเช่นเดียวกัน เช่นว่าปลูกมะม่วง มะปราง คนเป็นใหญ่ในการปลูก ในการรักษาต้นไม้ แต่ว่าต้นไม้ นั้น เขาให้ผลของเขาเอง ต้นมะม่วง เขาก็ให้ผลเป็นมะม่วง ต้นมะปรางเขาก็ให้ผลเป็นมะปราง นี่ถือเป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสภาพ คือที่มีภาวะความมีขึ้น เป็นขึ้น เป็นไปตามกฎธรรมชาติของตนเอง หรือของสิ่งนั้นนั่นเอง และที่เกี่ยวแก่กรรมอันเนื่องจากกิริยา คือการกระทำของบุคคลก็มี ดังกล่าวมาแล้ว

หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า เหตุผลที่เป็นสภาพ คือมีขึ้นเป็นขึ้นตามกฎเกณฑ์ของสิ่งนั่นเอง หรือตามธรรมชาติธรรมดา ดังกล่าวนี้นี้ ย่อมมีอยู่ทั่วไป ทั้งภายในทั้งภายนอก ภายในก็ได้แก่กรรม ดังที่ยกเป็นตัวอย่างมาแล้ว และเรื่องกรรมนี้สืบเนื่องมาจากกิริยา คือการกระทำของบุคคล จึงได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า เป็นเหตุผลทางกรรมที่เนื่องมาจากกิริยา คือการกระทำของบุคคล บุคคลต้องทำ จึงเป็นเหตุเป็นผลขึ้น และแม้กรรมนั่นเอง เมื่อบุคคลทำให้เป็นกรรมขึ้นมาแล้ว กรรมก็จัดการให้ผลของกรรมไปเอง คนไม่เป็นใหญ่

ฉะนั้น เมื่อพิจารณาให้ละเอียดลงไปแล้ว ก็จะเห็นว่า แม้กรรมและผลของกรรมนี้ก็ถือเป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสภาพเหมือนกัน ส่วนที่เป็นภายนอกนั้นก็เช่นต้นไม้

กับการให้ผลของต้นไม้ดังกล่าว บางอย่างก็เนื่องกับกรรมเนื่องกับกิริยา คือว่าคนเพาะปลูก บางอย่างก็เป็นต้นไม้ ที่บังเกิดขึ้นตามธรรมชาติธรรมดา แต่ว่าเป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็น ชัดว่า เป็นเหตุเป็นผลที่เป็นสภาพจริง ๆ คือต้นไม้ กับผลของต้นไม้ดังกล่าวนั้น ต้นไม้ เขาให้ผลของเขาเอง

แม้เหตุผลที่เป็นภายนอกอื่น ๆ ที่เป็นธรรมชาติก็มีอยู่เป็นอันมาก และคนเราก็ตพยายามค้นคิดคิดค้นหาเหตุผลเหล่านี้กันมามากมาย จึงได้เกิดเป็นความรู้ในแขนงต่าง ๆ ขึ้น แม้จนถึงเป็นศาสนาขึ้น

เหตุผลซึ่งเป็นสภาพมีภาวะความเป็น คือมีเป็นขึ้นมาตามธรรมชาติของตน นั้น ที่เป็นส่วนภายนอกคือที่เป็นส่วนโลกธาตุ ก็มีอยู่เป็นอันมากทั่วไป ส่วนที่เป็นผลนั้นก็เห็นว่า โลกธาตุนี้เองคือพื้นพิภพที่อาศัยอยู่นี้ ประกอบด้วยธาตุ ๔ หรือ ดิน น้ำ ไฟ ลม หรือว่า ดิน พ้ำ อากาศ สภาพของดินฟ้าอากาศที่ปรากฏอยู่ทั่ว ๆ ไป ตลอดจนถึงต้นไม้ภูเขาทั้งหลาย และต้นไม้ที่ยกตัวอย่างมาในวันก่อน คือการปลูกต้นไม้ให้เป็นขึ้นและต้นไม้ให้ผล เหล่านี้ก็เป็นเหตุผลตามธรรมชาติธรรมดาของโลกธาตุ ที่เรียกว่า เป็นสภาพหรือเป็นสภาวะอย่างหนึ่ง ๆ สิ่งที่ปรากฏของโลกธาตุดังกล่าว ตลอดถึงกลางวันกลางคืน เดือน ฤดู ปี อันเนื่องด้วยกาลเวลา ย่อมเป็นผลอย่างหนึ่ง ๆ ที่จะต้องมีเหตุ

คราวนี้จึงถึงข้อที่กล่าวว่า ผลและเหตุ หรือเหตุและผลที่เป็นสภาพเหล่านี้ ย่อมเป็นมูลเหตุอันหนึ่งที่ทำให้เกิดศาสนาต่าง ๆ ขึ้น คือก็ได้มีผู้ที่ค้นหาหาเหตุว่าอะไร เป็นเหตุของสิ่งที่ปรากฏขึ้นเหล่านี้ เช่นว่าโลกธาตุอันนี้ประกอบด้วยดิน น้ำ ไฟ ลม หรือว่า ดิน พ้ำ อากาศ อันแสดงลักษณะต่าง ๆ เช่น บางคราวก็ฝนตก บางคราวก็ฝนแล้ง บางคราวก็น้ำท่วม บางคราวก็ฟ้าผ่า เป็นต้น ที่เรียกว่าให้เกิดภัยธรรมชาติ จึงทำให้มนุษย์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายเกิดความกลัวต่อภัยทั้งหลายเหล่านั้น จึงได้มีการคิดที่จะแสวงหาที่พึ่งเพื่อให้พ้นภัย ฉะนั้น จึงได้ปรากฏมาตั้งแต่ครั้งโบราณกาลแล้วว่า ได้มีผู้คิดค้นหาเหตุของผลที่เป็นสภาพหรือที่เป็นธรรมชาติดังกล่าวมานี้

เมื่อสมัยก่อนพุทธกาล ผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ ก็แสดงว่า พระพรหมเป็นผู้สร้างโลก และได้แสดงว่ามีเทพประจำธาตุต่าง ๆ ประจำสิ่งต่าง ๆ เช่น ฝนก็มีเทวดา

ของฝน ไฟก็มีเทวดาของไฟ ตลอดจนถึงดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ ก็เป็นเทพเหล่านี้เป็นต้น และเมื่อต้องการที่จะพ้นภัย เช่นภัยธรรมชาติดังกล่าวมา จึงได้ถึงต้นไม้ภูเขา ที่เป็นเจดีย์ทั้งหลายบ้าง ถึงเทพทั้งหลายบ้างเป็นสรณะคือเป็นที่พึ่ง และก็ปฏิบัติพิธีกรรมในทางที่จะให้บรรดาที่พึ่งเหล่านั้น โปรตปรานรักษาคุ้มครองบำบัดภัยอันตรายต่าง ๆ ตลอดจนถึงอำนาจโชคลาภต่าง ๆ ให้จึงได้เกิดลัทธิศาสนาต่าง ๆ ขึ้น ตั้งแต่ก่อนพระพุทธกาลมา แม้พระพุทธภริยาเองก็มีแสดงไว้ว่า “มนุษย์ทั้งหลายถูกภัยคุกคามแล้วย่อมถึงภูเขาและต้นไม้ ที่เป็นเจดีย์ทั้งหลายว่าเป็นสรณะ คือที่พึ่งกันเป็นอันมาก และได้ตรัสว่านั่นไม่ใช่ที่พึ่งอันเกษม นั่นไม่ใช่ที่พึ่งอันอุดม บุคคลถึงสิ่งนั้น ๆ เป็นที่พึ่งแล้ว ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้”

ภัยคือความกลัวของคนเราที่ถูกภัยต่าง ๆ คุกคาม อันเป็นเหตุให้แสวงหาสรณะคือที่พึ่ง ที่พึ่งให้พ้นภัย นี่คือมูลเหตุให้เกิดศาสนาต่าง ๆ ขึ้น พระพุทธเจ้าได้ทรงมองเห็นสัจจะคือความจริงแห่งมูลเหตุที่ทำให้คนต้องแสวงหาที่พึ่ง ตรัสไว้ดังนี้ แม้นักปราชญ์ในภายหลังนี้ก็ได้เห็นตามรับรองตามพระพุทธภริยาที่ตรัสเอาไว้แล้ว แต่ทางพระพุทธศาสนานั้นเป็นศาสนาที่พิเศษคือมีลักษณะที่พิเศษจากศาสนาอื่น ๆ

พระพุทธศาสนานั้นมุ่งแสดงเข้ามาถึงเหตุผลที่เป็นภายใน คือเหตุผลที่มีอยู่ในภายในบุคคลทุก ๆ คน ที่เนื่องด้วยกรรมและที่เป็นสภาพดังที่กล่าวมา พระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ ก่อนที่จะได้ตรัสรู้ได้ทรงปรารถนาถึงความแก่ ความเจ็บ ความตาย ที่มีอยู่แก่ชีวิตทุกชีวิต ทรงปรารถนาโมกขธรรม จึงได้เสด็จออกทรงผนวช ครั้นเสด็จออกทรงผนวชแล้วก็ได้ทรงค้นคว้าแสวงหาทาง เพื่อที่จะประสบโมกขธรรมจนได้ทรงพบทางอันเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง จึงได้ทรงปฏิบัติดำเนินไปในทางนี้อย่างเต็มที่แล้ว จึงได้ตรัสรู้สัจจะคือความจริง อันได้แก่สัจจะทั้ง ๔ คือทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังที่ได้แสดงอธิบายมาแล้ว สัจจะทั้ง ๔ นี้ เป็นเหตุผลภายในที่เนื่องด้วย กรรมและที่เป็นสภาพ ทุกข์กับสมุทัยนั้นเป็นเหตุและผลฝ่ายสมุทัยวาร คือวาระแห่งสมุทัยคือความเกิด ส่วนนิโรธกับมรรคเป็นเหตุผลฝ่ายนิโรธวาร วาระแห่งความดับ ดังจะพึงเห็นได้ว่า เมื่อมีทุกข์สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ อันได้แก่ตัณหา ก็ต้องมีทุกข์คือมีชาติ ความเกิด มีชรา ความแก่

มีมรณะความตาย โดยนัยนี้แม้เมื่อตายไปแล้ว ก็ต้องมีชาติคือความเกิดขึ้นอีก แล้วก็มีความแก่ แล้วก็มีความตาย ตายแล้วก็ต้องมีชาติคือความเกิดขึ้นอีก แล้วก็มีความแก่มีตาย จะเรียกว่าต้องมีเกิดตายหรือจะเรียกว่า ต้องมีตายเกิดตลอดเวลาที่มีต้นเหตุอยู่ตั้งนั้นก็

เพราะฉะนั้น หากจะถามว่าพระพุทธศาสนาแสดงว่า ตายเกิด หรือตายสูญ ก็จะต้องตอบว่าพระพุทธศาสนาแสดงเป็นวิภาษวาทะ คือมีวาทะที่แบ่งแยกจำแนกแสดง คือแสดงว่า เมื่อยังมีต้นเหตุอยู่ก็ต้องตายเกิด และหากจะถามว่า เมื่อสิ้นต้นเหตุแล้ว ตายสูญหรือ ข้อนี้ก็ตอบได้ตามหลักนิโรธวาร ที่จะกล่าวต่อไปว่า เมื่อสิ้นต้นเหตุแล้ว ตายไม่เกิด แต่พระพุทธศาสนาไม่ได้แสดงว่า พระอรหันต์ดับขันธไปแล้วสูญ นี่เป็น วาทะทางพระพุทธศาสนา

ฉะนั้น เมื่อมีทุกขสมุทัยคือต้นเหตุอยู่ ก็ต้องมีทุกข์ คือเกิดตาย ตายเกิด และทุก ๆ สัตว์ บุคคลนี้ก็จะเกิดตาย ตายเกิดมานานเท่าไรในอดีตตามหลักพระพุทธศาสนาแสดงว่าเป็นอนมตคคะ คือมียอด หรือว่าปลายสุดที่ไม่ตามไปรู้ ซึ่งหมายความว่า นานมาก เมื่อเป็นดังนี้ ทางพระพุทธศาสนาก็ไม่ประสงค์จะให้ตามไปรู้ ฉะนั้น คำว่า อนมตคคะ จึงอาจมีความหมายว่า มีปลายหรือยอดอันไม่ประสงค์จะให้ตามไปรู้ เมื่อเป็นดังนี้ หากจะมีปัญหาว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ทางพระพุทธศาสนาประสงค์จะให้รู้ อะไร ก็ตอบได้ว่า ประสงค์จะให้รู้เหตุและผลหรือผลและเหตุในปัจจุบัน ว่าเพราะอะไร จึงต้องเวียนตายเกิด หรือว่าเกิดตายไม่จบ และจะให้จบลงได้อย่างไร จึงได้มีพระสูตร หนึ่งที่ได้แสดงเป็นอุปมาไว้ว่า

พระพุทธเจ้าเหมือนอย่างหมอบ ที่รักษาคนที่ถูกยิงด้วยลูกศร ทำนองหมอบผ่าตัด เมื่อมีผู้ถูกยิงด้วยลูกศร พวกญาติก็นำมาหาหมอบ ถ้าว่าหมอบจะมัวชักถามรายละเอียดว่า ถูกยิงที่ไหน ใครยิง ยิงด้วยลูกศรอะไร ลูกศรนั้นใครทำ ทำด้วยอะไร เหล่านี้เป็นต้น คนไข้ที่อาการไม่มากนัก ก็จะมาก ที่มากก็จะตายเลย เพราะฉะนั้นหน้าที่ของหมอบก็คือว่ารีบผ่าตัดนำเอาลูกศรออกทันที และก็พยายามให้ยา โดยไม่ต้องเสียเวลาไปชักถาม ดังกล่าว พระพุทธเจ้าก็เหมือนอย่างหมอบผ่าตัดลูกศร เมื่อคนไข้มาหาหมอบ คือเมื่อคนทั้งหลายผู้ต้องการพ้นทุกข์ ต้องการธรรม มาเฝ้าเพื่อฟังธรรม หน้าที่ของพระองค์ ซึ่งได้ตรัสรู้ ทรงทราบแล้วว่าต้องมีลูกศรคือต้นเหตุ เสียบจิตใจอยู่ อันทำให้ต้องเป็นทุกข์

จึงได้ทรงทำการผ่าตัดนำเอาลูกศรคือตัณหาออกทันที ไม่จำเป็นที่จะต้องไปสอบถามรายละเอียดต่าง ๆ ในอดีต ฉะนั้น หน้าที่ของพระองค์ก็คือ ทรงแสดงมรรคทางปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์คือดับตัณหา เป็นการถอนลูกศรคือตัณหาที่เสียบแทงใจออก เพื่อให้พบกับความทุกข์นิโรธ ความดับทุกข์ คือดับตัณหาเสีย นี่เป็นหน้าที่ของพระพุทธเจ้า

เพราะฉะนั้น จึงจะพึงเห็นได้ว่า ทางพระพุทธศาสนานั้น ไม่กังวลในเรื่องว่าใครสร้างโลก ใครสร้างดิน น้ำ ไฟ ลม และทุก ๆ สัตว์ บุคคลนั้นมาจากไหนตั้งแต่เมื่อไร ในอดีต ไม่กังวลในเรื่องเหล่านี้ และไม่ถือว่าเรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องสำคัญ ถือว่าเป็นอนมัตคคะ คือมีปลายสุดที่ไม่จำเป็นที่จะต้องตามไปรู้ ที่ไม่ประสงค์จะตามไปรู้ ซึ่งไม่บังเกิดประโยชน์อันใด หน้าที่ของพระองค์ก็คือว่า แสดงธรรมโปรดในปัจจุบัน ให้พ้นทุกข์ในปัจจุบัน เพราะได้ตรัสรู้เหตุผล เหตุผลสายสมุทัยวาร และเหตุผลสายนิโรธวาร คนไข้คือทุกคนที่มีทุกข์ มีเกิด มีแก่ มีตาย มีตัณหา นี่เป็นคนไข้ทั้งนั้น เมื่อมาพบพระองค์เข้า พระองค์ได้ตรัสรู้ในสมุทัยวารและนิโรธวารอยู่เต็มที่แล้ว ก็ได้ทรงรักษาแสดงธรรมผ่าตัดนำเอาลูกศร ที่เสียบแทงใจคือตัณหาออกทันที โปรดให้พ้นทุกข์ทันที เป็นหน้าที่ของหมอคือพระพุทธเจ้า

พระพุทธศาสนาอันเกี่ยวแก่ปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมมุ่งเหตุผลที่เป็นสัจจะคือความจริงอันเป็นไปอยู่ทุกกาลสมัย ในอดีตก็เป็นสัจจะอันเดียวกันนี้ ในปัจจุบันก็เป็นสัจจะอันเดียวกันนี้ ในอนาคตก็เป็นสัจจะอันเดียวกันนี้ และเมื่อจับเหตุผลอันเป็นสัจจะปัจจุบันซึ่งครอบคลุมทั้งเหตุผลอดีตอนาคตได้ แล้วก็ปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงผลได้ในปัจจุบันนี้ ไม่จำเป็นที่จะต้องระลึกย้อนไปถึงอดีตหรือระลึกล่วงหน้าไปถึงอนาคต ความระลึกถึงชาติอดีตได้หรือว่าความระลึกชาติในอนาคตได้ เป็นวิสัยของญาณ คือความหยั่งรู้อย่างหนึ่ง แต่ในทางปฏิบัติธรรม ที่เป็นตัวพระพุทธศาสนาโดยตรงนั้น ไม่จำเป็นต้องระลึกชาติหนหลังได้ หรือระลึกชาติล่วงหน้าได้ แต่ต้องการให้หยั่งรู้ถึงสัจจะที่เป็นเหตุผลกันครอบคลุมไปทุกกาลสมัยดังกล่าวมาข้างต้น

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้สัจจะนี้ก็คืออริยสัจอันได้แก่ ทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดังที่ได้ยกมากล่าวไว้แล้ว ในที่นี้ให้นำมากล่าวซ้ำก็เพื่อที่จะเน้นให้เห็นความสำคัญว่า สัจจะทั้ง ๔ นี้เป็นกฎธรรมดา จึงเป็นกฎที่จริงแท้

แน่นอนครอบครัวไปทุกกาลสมัย เมื่อมีเหตุให้เกิดทุกข์คือตัณหา ก็ต้องมีทุกข์เริ่มต้นแต่ชาติความเกิด ตลอดถึงชรา มรณะ ความแก่ ความตาย และทุกข์อื่น ๆ เมื่อดับตัณหาเสียได้ ก็ดับทุกข์ได้ และจะดับตัณหาได้ ก็ต้องปฏิบัติมรรคมืองค์ ๘ คราวนี้ภพอันนี้ใช้ได้ทุกกาลสมัย หนหลังเป็นอดีต ภพอันนี้ย่อมดำรงอยู่ เป็นไปอยู่ กล่าวคือเมื่อมีเหตุให้เกิดทุกข์ คือตัณหา ก็ต้องมีทุกข์ตั้งต้นแต่ชาติคือความเกิด ดับตัณหาเสียได้ก็ดับทุกข์ได้ โดยปฏิบัติมรรคมืองค์ ๘ ล่วงหน้าไปในอนาคต ภพอันนี้ก็ยังเป็นอยู่ ดำรงอยู่

ฉะนั้น ความระลึกชาติหนหลังได้ หรือความระลึกชาติข้างหน้าได้ จึงเป็นสิ่งไม่จำเป็น เหมือนอย่างว่าสิ่งที่ปรากฏอยู่ในโลกธาตุของเรานี้ เช่น เมื่อฝนตก อันฝนตกนั้นเริ่มตกมาตั้งแต่เมื่อไรก็ไม่รู้ หากว่าจะระลึกถึงเรื่องฝนตกว่า เมื่อฤดูฝนปีที่แล้ว ฝนตกที่นั่นที่นี้เท่านั้นเท่านั้น ย้อนหลังไปอีกปีหนึ่งฝนตกที่นั่นที่นี้เท่านั้นเท่านั้น ย้อนหลังออกไปทีละปีจนถึงร้อยปีพันปีหมื่นปีแสนปี เท่าไรก็ตาม ว่าฝนตกที่นั่นที่นี้ เท่านั้นเท่านั้น การที่จะระลึกตรวจสอบถอยหลังไป ดังนี้ ย่อมไม่มีสิ้นสุด แม้การที่จะทำนายล่วงหน้าในปีหน้าหรือต่อปีหน้าไปอีกหนึ่งปี สองปี สามปีเรื่อยออกไป ฝนจะตกที่นั่นที่นี้เท่านั้นเท่านั้นก็เช่นเดียวกัน ก็เป็นเรื่องไม่มีสิ้นสุด แต่ว่าการที่มาค้นหาเหตุผลของฝนตก ว่าฝนตกนั้นเป็นผล อะไรเป็นเหตุให้ฝนตก ค้นพบเหตุผลดังนี้แล้วก็ย่อมจะทราบตลอดหมดว่าฝนตกเมื่อพันปี หมื่นปี แสนปีที่แล้วมา ก็อยู่ในภพอันนี้ ฝนตกในทุกวันนี้ก็อยู่ในภพอันนี้ ฝนที่จะตกต่อไปข้างหน้าก็อยู่ในภพอันนี้ เมื่อค้นพบเหตุอันนี้เสียอันเดียวแล้วเพียงพอ คือเมื่อรู้เหตุรู้ผลของฝนและมีความสามารถ ต้องการจะไม่ให้ฝนตก ก็ระงับเหตุที่จะให้เกิดฝนตก หรือต้องการจะให้ฝนตกก็ทำเหตุที่ให้เกิดฝนตก เพราะฉะนั้นภพอันนี้เป็นเหตุผลที่ใช้ได้ในปัจจุบัน แต่ก็ครอบคลุมไปได้ทุกกาลสมัย การที่จะระลึกไปถึงฝนตกในอดีต ฝนตกในอนาคต ว่าตกที่นั่นที่นี้เท่านั้นเท่านั้น ไปได้นานไกลเท่าไรก็ตาม ก็อาจเป็นประโยชน์ในบางอย่าง แต่ว่าไม่ใช่เป็นตัวเหตุผลซึ่งเป็นกฎธรรมชาติธรรมดา การระลึกถึงอดีตชาติหรืออนาคตชาติก็เช่นเดียวกัน ระลึกไปได้ ๒ ชาติ ๓ ชาติที่ล่วงมาแล้วก็ตามหรือข้างหน้าก็ตาม จะได้เกิดมาหรือจะไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ที่นั่นที่นี้มีสุขมีทุกข์อย่างนี้ มีอายุเท่านั้นเท่านั้นเหล่านี้ เป็นต้น ก็อาจเป็นประโยชน์บางอย่าง แต่ก็ได้ประโยชน์ในบางเหตุผล ที่เป็นกฎธรรมชาติธรรมดา จึงไม่ได้เป็นสิ่งจำเป็นในการปฏิบัติธรรมดังกล่าว

แม้ในพระสูตรบางพระสูตร พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า ความระลึกภูชาตได้ก็ดี ความรู้ถึงจุดคือความเคลื่อนไหว อุปบัติคือความเข้าถึงชาติอันนั้นของสัตว์ทั้งหลายก็ดี ไม่ใช่เป็นตัวพระพุทธานุสสา เพราะว่ามีผู้ที่ได้วิหระลิกชาติได้เป็นต้น ดังนี้ ก็ได้เคยมีมาก่อน พระพุทธานุสสาเกิดขึ้น เป็นวิชาอย่างหนึ่งที่บุคคลภายนอกพระพุทธานุสสาได้กั้นมืออยู่ แต่ว่าความหยั่งรู้ในสัจจะทั้ง ๔ นี้เป็นตัวพระพุทธานุสสา พิจารณาดูก็จะเห็นได้ว่า เพราะว่าเป็นตัวกฎที่เป็นสัจจะ คือความจริงที่ครอบไปได้ทุกกาลสมัยดังกล่าวมาแล้ว

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงเปรียบพระองค์เอง เหมือนอย่างหมอบ่าตัด ลูกศรดังที่ได้เคยเล่ามาแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องไปสืบสาวราวเรื่อง ต้องรักษาทันที เพราะว่าเมื่อทราบกฎอันเป็นสัจจะเป็นความจริงดังนี้แล้ว หน้าที่ก็คือว่าปฏิบัติ มรรคมีองค์ ๘ เพื่อดับตัณหาอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ เมื่อดับตัณหาได้แล้วก็เป็นอันดับทุกข์ได้หมด ตั้งต้นแต่ชาติคือความเกิด เมื่อสิ้นชาติคือความเกิด ก็ไม่ต้องแก่ง ต้องตาย ไม่ต้องเป็นทุกข์ด้วยประการทั้งปวง เป็นสัจจะที่เป็นกฎธรรมดาที่พระพุทธเจ้า ได้ทรงพบ จะเกิดมาก็ร้อยก็พันชาติก็อยู่ในกฎธรรมดาอันนี้ จะเกิดต่อไปข้างหน้าก็อยู่ในกฎธรรมดาอันนี้ บัดนี้ ก็อยู่ในกฎธรรมดาอันนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อรู้กฎธรรมดา อันนี้ก็เพียงพอที่จะปฏิบัติดับทุกข์ได้เลยทีเดียว ไม่ต้องไปนึกถึงชาติอดีต ไม่ต้องไปนึกถึงชาติอนาคตอะไรทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น พระพุทธศาสนาที่เป็นสัจจะเป็นกฎธรรมดา อันนี้ จึงเป็นปัจจุบันธรรมและก็กล่าวได้ว่า เป็นปัจจุบันกาลทุกสมัย คือครอบไปในอดีตในอนาคตทั้งหมด เรียกว่าตั้งแต่สร้างโลกมาจนถึงโลกสลาย ก็อยู่ในกฎคืออยู่ใน สัจจะอันนี้ ตรัสรู้สัจจะอันนี้เท่านั้นเพียงพอที่จะดับทุกข์ได้ อันนี้แหละเป็นจุดประสงค์ และเป็นตัวพระพุทธานุสสาที่แท้จริง อันเป็นขั้นเหตุผล อันหมายถึงว่าทุกข์และเหตุ เกิดทุกข์ ความดับทุกข์และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นเหตุผลฝ่ายเกิดและเป็น เหตุผลฝ่ายดับ

คราวนี้ต่อจากดับขึ้นไปแล้วนั้นแหละเรียกว่า เหนือเหตุผล นิพพานเป็นธรรม ที่อยู่เหนือเหตุผล ก็คือเหนือเหตุผลฝ่ายเกิดเหนือเหตุผลฝ่ายดับดังกล่าว แต่ว่าในขณะที่ยังอยู่ในเหตุผลฝ่ายเกิด คือ ยังมีตัณหา อันเป็นสมุทัย มีทุกข์ มีชาติทุกข์ เป็นต้น ก็จะไม่พบธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลคือนิพพาน เพราะยังวนเวียนอยู่ในเหตุผล

ฝ่ายเกิด แต่ว่าเมื่อบรรลุถึงเหตุผลฝ่ายดับ คือปฏิบัติมรรคมีองค์ ๘ เป็นมรรคดับ ตัณหาได้ ดับทุกขได้ เป็นนิโรธ ก็แปลว่าได้พบเหตุผลฝ่ายดับแล้ว และได้ถึงที่สุดของเหตุผลฝ่ายดับ แล้วก็บรรลุถึงธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลคือนิพพาน ธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลคือนิพพานนั้น จึงอยู่ในอันดับถัดจากที่สุดของฝ่ายดับ คือนิโรธกับมรรคดังกล่าว แต่ในขั้นนี้จะได้กล่าวขยายความในภายหลังต่อไปอีก ในบัดนี้จะได้กลับมาถึงการพิจารณาจนถึงความตรัสรู้ดังกล่าว ของพระพุทธเจ้าตามเหตุและผล รวมเข้าก็คือเหตุผลฝ่ายเกิดและเหตุผลฝ่ายดับ อันได้แก่อริยสัจจ์ทั้ง ๔ ดังที่กล่าวมา ฟังทราบว่าเป็นการกล่าวแสดงโดยสรุป คือสรุปเข้าเป็นทุกข์ เป็นทุกขสมุทัย เป็นทุกขนิโรธ เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ดังที่กล่าวมา แต่ว่าเมื่อแสดงโดยพิสดารออกไป ได้มีพระพุทธภาษิตตรัสเล่าถึงความพิจารณาจับเหตุจับผลของพระองค์ โดยที่ทรงจับผลพิจารณาย้อนไปหาเหตุ และย้อนกลับไปโดยลำดับจนถึงต้นเหตุ เป็นผลและเหตุสายเกิด และได้ทรงพิจารณาสายดับ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น แสดงโดยย่อทรงจับเอาชารมณะขึ้น มาพิจารณาว่าชราคือความแก่ มรณะคือความตาย พร้อมทั้งทุกข์อื่น ๆ ทั้งหมดมีโสกะปริเทวะเป็นต้น เกิดขึ้นเพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็ได้ทรงทราบว่าเป็นปัจจัย เพราะชาติคือความเกิดเป็นปัจจัย ก็ทรงจับพิจารณาชาติ ว่าเกิดมีขึ้นเพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็ทรงทราบว่าเพราะภพ ความมีความเป็นเป็นปัจจัย ภพเกิดมีขึ้นเพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็เพราะอุปาทานความยึดถือเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะว่าตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดมีขึ้นเพราะอะไรเป็นปัจจัย ก็เพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนาเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะสพายตนะ คือ อายตนะ ๖ เป็นปัจจัย สพายตนะเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูปเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย วิญญูณเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารเกิดมีขึ้นเพราะอะไร ก็เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงเป็นอันสิ้นสุดอยู่ที่อวิชชา

ฉะนั้น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญูณ เพราะวิญญูณเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดสพายตนะ เพราะสพายตนะเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดอุปาทาน เพราะ

อุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดชรามรณะ และทุกข์อื่น ๆ มีโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ฉะนั้นจึงได้อาการเป็นปัจจัยเนื่องกันไปเป็นสายดังนี้ เป็น ๑๒ อาการ และนับโดยเป็นปัจจัยและผลได้ ๑๑ คู่ หรือ ๑๑ ห่วง โดยเทียบกับสายโซ่ ๑๑ ห่วง

จึงสรุปกล่าวได้ว่า เหตุและผลในปฏิจสมุปบาทสายสมุทัยวาร ซึ่งวนเป็นวัฏฏะอยู่ตลอดเวลาในปัจจุบันนี้ก็วนอยู่ในอดีตก็วนมาแล้ว และวนต่อไปในอนาคตก็คืออาการ ๑๒ หรือว่า ๑๑ ห่วง รวมเข้าเป็นวัฏฏะ ๓ คือ กิเลส กรรม วิบาก รวมเข้าอีกเป็นอริยสัจ ๒ เป็นเหตุเป็นผล หรือเป็นผลและเป็นเหตุที่วนอยู่ดังนี้ และสำหรับพระโพธิสัตว์ผู้ค้นคว้าหาโมกขธรรมเอง เพื่อพุทธภาวะหรือพุทธภูมิ และบรรดาสาวกของพระพุทธเจ้า ผู้ที่มีได้ค้นคว้าหาโมกขธรรมเอง แต่ว่าได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ปฏิบัติอยู่ในมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นผู้ปฏิบัติสร้างเหตุและผลขึ้นอีกสายหนึ่งคือสายนิโรธวาร ได้แก่ ปฏิบัติในมรรค เป็นเหตุเพื่อนิโรธคือความดับเป็นผล เป็นอันว่าได้มีเหตุผลทั้งสองฝ่ายเป็นไปอยู่ คือเหตุผลฝ่ายสมุทัยวาร ได้แก่ทุกข์ และสมุทัย ฝ่ายนิโรธวารได้แก่นิโรธและมรรค ดังเราทั้งหลายในบัดนี้ก็กล่าวได้ว่า ได้มีเหตุผลทั้งสองฝ่ายนี้ หรือว่ากำลังเป็นไปอยู่ในเหตุผลทั้งสองฝ่ายนี้ เพราะว่ายังมีอวิชชา ตัณหา อุปาทานอยู่ ก็เป็นไปในเหตุผลฝ่ายทุกข์และสมุทัยทางหนึ่ง มาปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้า ก็เป็นไปในเหตุผลฝ่ายนิโรธและมรรคทางหนึ่ง นี่เป็นเหตุผลทางทุกข์ เหตุผลทางนิโรธ คราวนี้ใครจะไปทางไหน มากหรือน้อยกว่ากันอย่างไรนั้น ก็สุดแต่ความประพฤติปฏิบัติ แต่รวมความเข้าแล้ว ก็เป็นไปอยู่ในเหตุและผลหรือผลและเหตุไม่พ้นไปจากผลและเหตุ หรือเหตุและผลดังกล่าวมานี้ได้ จนกว่าจะดับกิเลสได้หมดเหมือนอย่างพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย คือว่าดับอวิชชา ก็ดับสังขาร จนถึงดับขรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง ดังที่ได้กล่าวว่า บรรลุวิชชาและวิมุตตินั้น

เมื่อเป็นดังนี้ก็เข้าถึงวิวัฏฏะหรือบรรลุนิพพาน อันเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล คือว่าเหนือเหตุผลทั้งสายสมุทัยวาร ทั้งสายนิโรธวาร กล่าวคือพ้นจากทุกข์ พ้นจากเหตุเกิดทุกข์ ดับทุกข์ ดับเหตุเกิดทุกข์ ไม่ต้องเป็นไปตามเหตุผลสายทุกข์ และอยู่เหนือนิโรธ เหนือมรรคเพราะว่าได้เป็นผู้ปฏิบัติเสร็จกิจ ไม่ต้องปฏิบัติในมรรคอีกต่อไป

เหมือนอย่างว่าเดินทางมาถึงที่สุดทางแล้ว ก็พักการเดินทางได้ ไม่ต้องเดินทางอีกต่อไป การเดินทางนั้นเท่ากับมรรค การถึงที่สุดทางนั้นเท่ากับนิโรธ ฉะนั้น เมื่อเดินทางมาถึงก็เป็นอันว่าถึงที่สุด จึงไม่ต้องทำการเดินทางเพื่อให้ถึงที่ไหนอีกต่อไป ธรรมอันเป็นที่สุดนี้คือนิพพาน อันหมายถึงธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ เป็นที่สิ้นอวิชชาสังขาร เป็นต้น ตลอดจนถึงชาติ ชรา มรณะ และทุกข์ทั้งปวง นิพพานจึงเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลดังนี้ อันหมายถึงว่าอยู่เหนือเหตุผลทั้งสายสมุทัยวาร ทั้งสายนิโรธวาร เมื่อยังเป็นเหตุผลอยู่ ไม่ว่าจะสายไหน ก็ยังต้องมีการดำเนินไปอยู่ ยังต้องปฏิบัติอยู่ แต่เมื่อเสร็จกิจทั้งปวงแล้ว ก็เป็นอันเสร็จสิ้น ไม่ต้องดำเนินไปในเหตุผลสายไหนทั้งนั้น จึงชื่อว่าอยู่เหนือเหตุผลดังนี้ นี่คือนิพพาน และนิพพานนี้จึงบรรลุได้ในปัจจุบัน จึงได้มีพระพุทธบาทสี่รอยไว้รวมใจความว่า เพราะหน่ายสิ้นติดสิ้นยินดี วิมุตติหลุดพ้นไม่ถือมั่น จากอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ และ โสกะ ปรีทเวะ เป็นต้น ย่อมบรรลุทิฏฐธรรมนิพพาน คือ นิพพานในปัจจุบันทันตาเห็น

และได้ตรัสไว้ถึงลักษณะเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ อีก เป็นต้นว่า ลักษณะที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท คือความอาศัยกันเกิดขึ้นด้วยกัน ว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขารเป็นต้น เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือเป็นความตั้งอยู่แห่งธรรม เป็นความกำหนดแน่แห่งธรรม พระตถาคตจะอุบัติขึ้นหรือไม่อุบัติขึ้น ข้อนี้ก็ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ แต่เมื่อพระตถาคตอุบัติขึ้นจึงได้ตรัสแสดงเปิดเผย กระทำให้แจ้งว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเกิดสังขารเป็นต้น ส่วนปฏิจจสมุปบันนธรรม คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นได้แก่อวิชชาเป็นต้นนั้น เป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็นสังขตะคือเป็นสิ่งที่ปรุงแต่ง เป็นสิ่งที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความสลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา

ตามที่แสดงถึงเรื่องพระนิพพาน อันโยงมาถึงปฏิจจสมุปบาท อันนับว่าเป็นธรรมที่สุดยอดในพระพุทธศาสนา ก็เพื่อที่จะให้ได้ทราบตามที่พระพุทธเจ้าและพระอาจารย์ทั้งหลายได้แสดงอธิบายไว้ และโดยเฉพาะต้องการที่จะให้เป็นที่เข้าใจว่านิพพานนั้นเป็นยอดของพระพุทธศาสนา เป็นที่รวมของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมด ย่อมเอียงเทลุ่มลาดลงไปสู่พระนิพพานทั้งนั้น
อันกล่าวได้ว่า หันหน้าไปสู่ทิศทางเดียวกัน คือทางแห่งนิพพาน

เพราะฉะนั้น แม้ว่าจะยังไม่ได้ไปถึงนิพพาน แต่เมื่อมาปฏิบัติธรรมของ
พระพุทธเจ้าแล้วก็ชื่อว่าได้ปฏิบัติหันหน้าไปสู่นิพพานทั้งนั้น นิพพานจะยังอยู่ไกล
หรือใกล้ก็ตาม แต่ก็หันหน้าไปสู่นิพพาน และเมื่อได้ปฏิบัติไป ก็ชื่อว่าได้เดินใกล้
นิพพานเข้าไปทุกที

เพราะฉะนั้น จึงเป็นข้อที่ควรทราบ และก็ไม่ใช่เป็นข้อที่ควรคิดว่าเหลือวิสัยที่
จะได้จะถึง หรือเอื้อมไม่ถึง ดังที่ได้ปรารภกล่าวมาแล้วข้างต้น ก็เหมือนอย่างขึ้นบันได
คือเหมือนอย่างการเดินขึ้นไป โดยลำดับ การปฏิบัตินี้เองจะได้ส่งให้ใกล้เข้าไป
และความที่ได้ บรรลุสันติสุข คือความสงบเย็นจากการปฏิบัติธรรม ก็ชื่อว่าเป็นผลที่
แผ่ออกมาจากนิพพานทั้งนั้น เช่นเดียวกับความร้อนที่ทุก ๆ คนได้ ก็เนื่องมาจาก
ดวงอาทิตย์ทั้งนั้น

ฉะนั้น เมื่อเข้ามาปฏิบัติธรรม ก็ชื่อนำตนเข้ามาอยู่ในขอบเขตรัศมีของ
นิพพาน จึงย่อมได้รับความสงบความเย็นจากนิพพานอยู่ด้วยกันทั้งนั้น และเมื่อแสดง
เรื่องนิพพานก็ทำให้ต้องแสดงเรื่องเหตุผลและธรรมที่อยู่เหนือเหตุผล ในการแสดง
ธรรมที่เป็นเหตุผลนั้นก็หมายถึงปฏิจสุมุบาททั้งสองสาย แล้วจึงจะมาถึงธรรมที่อยู่
เหนือเหตุผลคือนิพพาน ก็ขอให้ท่านทั้งหลายได้หมั่นพิจารณาทบทวน แล้วจะได้
ความเข้าใจแจ่มแจ้งยิ่งขึ้นด้วยตนเอง

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖
ที่ ๔/๒๕๕๖

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุ งานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

.....

ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๑๙๙/๒๕๕๕ ลงวันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๕ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ และคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๔๓/๒๕๕๖ ลงวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๖ เรื่อง แต่งตั้งที่ปรึกษาและกรรมการรองประธานกรรมการ และกรรมการ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ เพิ่มเติมซึ่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฯ มีอำนาจหน้าที่ในการแต่งตั้งคณะกรรมการ คณะอนุกรรมการ หรือคณะทำงานฝ่ายต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานตามที่เห็นสมควร นั้น

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ ในคราวประชุมครั้งที่ ๑/๒๕๕๖ เมื่อวันที่ ๒๙ มีนาคม ๒๕๕๖ ได้มีมติให้แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยและสมพระเกียรติ

ดังนั้น อาศัยอำนาจหน้าที่ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี และมติที่ประชุมคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฯ ดังกล่าว จึงให้แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุ งานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ดังนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม	ประธานกรรมการ
๑.๒ ปลัดกระทรวงวัฒนธรรม	รองประธานกรรมการ
๑.๓ ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการ

๑.๔	ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการ
๑.๕	อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๑.๖	ผู้อำนวยการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๑.๗	นางสายไหม จบกมลศึก	กรรมการ
๑.๘	นางสาวทรงสรรค์ นิลกำแหง	กรรมการ
๑.๙	นายประสพโชค อ่อนกอ	กรรมการ
๑.๑๐	ผู้แทนวัดบวรนิเวศวิหาร	กรรมการ
๑.๑๑	อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการ และเลขานุการ
๑.๑๒	ผู้อำนวยการสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๑๓	ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ

๒. อำนาจหน้าที่

- ๒.๑ ดำเนินการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย
- ๒.๒ กำหนดหลักเกณฑ์และพิจารณาถ้อยคำของหนังสือที่ระลึกของหน่วยงานที่เสนอขอร่วมจัดทำ
- ๒.๓ แต่งตั้งคณะอนุกรรมการหรือคณะทำงานเพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานตามที่เห็นสมควร
- ๒.๔ รายงานผลการดำเนินงานให้คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฯ เพื่อทราบ
- ๒.๕ ดำเนินการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๖

(นางสาวยິงลักษณ์ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖